श्री काशी संस्कृत ग्रन्थमाला २७

म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः

लघुशब्देन्दुशेखरः

(अव्ययीभावान्तः)

म० म० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितेन

शेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः

भूमिकालेखकः—

पण्डित श्री गोपालशास्त्री नेने

बनारस-गवर्नमेण्ट-संस्कृतकालेजाध्यापक

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३९

अड़ाबे भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२७

म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः

लघुशब्देन्दुशेखरः

(अव्ययीभावान्तः)

म० म० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितेन

शेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः

भूमिकालेखकः—

पण्डित श्री गोपालशास्त्री नेने

बनारस-गवर्नमेण्ट-संस्कृतकालेजाध्यापकः

द्वितीयभागः

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा विक्रेता

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३९

जडाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : सप्तम, वि० संवत् २०४१
मूल्य : रु० ४०-००

फोन : ६५८८९

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्भा विश्वभारती
पोस्ट बाक्स नं० १०८४
चौक (चित्रा सिनेमा के सामने)
वाराणसी-२२१००१ (भारत)
फोन ६५४४४

THE

KASHI SANSKRIT SERIES

27

*****

LAGHUŚABDENDUŚEKHARA

OF

ŚRĪ NĀGEŚA BHAṬṬA

With the ŚEKHARA DĪPAKA Commentary

By

M. M. Pt. ŚRĪ NITYĀNANDA PANTA PARVATĪYA

With an Introduction

By

Pt. GOPĀLA ŚĀSTRI NENE
Vyākaraṇācārya
Prof. Govt. Sans. College, Banaras.

Vol. II

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139
Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane
VARANASI-221001 (INDIA)

Phone : 65889
Seventh Edition : 1985
Price : Rs. 40-00

Also can be had of
CHAUKHAMBHA VISVABHARATI
Post Box No. 1084
Chowk (Opposite Chitra Cinema)
VARANASI-221001
Phone : 65444

भूमिका

विदितमेव तत्र भवतां श्रीमतां महामहिमशालिनामनेकविद्यापारदृश्वनां वैयाकरणाग्रणीनां विदुषां यत् सर्वेषु शास्त्रेष्वासेतुहिमाचलमध्ययनाध्यापनप्रचारवत्सु व्याकरणशास्त्रमिदानीं प्राथम्यमुपलभते । उक्तञ्च—

'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' इति ।

तत्र व्याकरणशास्त्रे—

'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादि शाब्दिकाः' ।। इति ।।
'ऐन्द्रश्चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतश्चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्' ।।

इत्याद्यभियुक्तोक्तानेकव्याकरणेष्वपि पाणिनीयव्याकरणशास्त्रमेवातिशेते ।

अत एव—

'पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन' ।।

इति पराशरपुराणे प्रतिपादितम् । छान्दोग्योपनिषद्यप्यस्य व्याकरणस्य 'वेदानां वेदः' इति श्रुत्या माहात्म्यमुक्तम् ।

तदेवं प्रसिद्धे सर्वतः प्रचलितपाणिनिव्याकरणशास्त्रे सत्स्वपि शब्दकौस्तुभाद्यनेकग्रन्थेषु 'नागोजीभट्ट'कृतः 'लघुशब्देन्दुशेखरः' सर्वनिबन्धशेखरायमाणः शेखरग्रन्थोऽयं प्रसिद्धो वर्तते ।

अस्य किल ग्रन्थस्य रचयिता 'काले' इत्युपनामा 'शिवभट्ट'सुतः सतीदेवीगर्भजः शृङ्गवेरपुराधीशात् 'रामसिह' नामक नृपात् द्वादशराजतमुद्रामासिकजीविकामासाद्यानेकग्रन्थलेखनतत्परोऽभवत् ।

अस्य समयः खल्वष्टादशशताब्द्यासीत्; यतोऽयम्पण्डितराज 'जगन्नाथ' कृत 'रसगङ्गाधरं' टीकयाऽलञ्चकार । पण्डितराजसमयश्च शाहाजाननामकस्य दिल्लीश्वरस्य सभालङ्कारभूततयाऽष्टादशशताब्द्याः प्रथमोंऽश इति निर्णीणमन्यत्र ।

अयं खलु सन्तानरहितः स्वधर्मपत्न्या सन्तानाय कृतप्रार्थनः 'शब्देन्दुशेखरः पुत्रो मञ्जूषा चैव कन्यका' इति स्वपत्नीं सान्त्वयामास । अस्य किल 'भट्टनागेशस्य' ग्रन्थविचारतत्परतायामियमाख्यायिका श्रूयते । यदेकदा स्वगृहे कस्याश्चिद् ग्रन्थपङ्क्तेः

समुल्लापनविचारमग्नेऽस्मिन् तदीयदर्शनकामनया शृङ्गवेरपुरादागतेन 'रामसिंह' नृपतिनाऽनुपपत्तिविषये पृष्टोऽयमनेकग्रन्थभागतत्पङ्क्तिलापनानुपपत्तीः प्रस्तावितवान्। श्रुत्वा च तास्ता अनुपपत्तीर्मन्दहासेन नृपतिना 'न मया ग्रन्थानुपपत्तयः शास्त्रिमहोदयान्प्रति पृष्टाः किन्तु गार्हस्थ्यविषयकानुपपत्तिपरिहारङ्कर्तुमनसो मम तदनुपपत्तय एव प्रश्नविषयाः' इति प्रार्थिते भट्टनागेशमहोदयेन तत्र तु मदीया गृहिणी प्रष्टव्येत्युत्तरितम्। अनेन 'भट्टनागेशस्य' अहर्निशं ग्रन्थविचारमग्नता कीदृशीति स्पष्टैव प्रतिभासते।

अनेन निम्नलिखिता ग्रन्था रचितास्सन्ति। १ भाष्यप्रदीपोद्द्योतः, २ बृहच्छब्देन्दुशेखरः, ३ लघुशब्देन्दुशेखरः, ४ परिभाषेन्दुशेखरः, ५ प्रायश्चितेन्दुशेखरः, ६ बृहन्मञ्जूषा, ७ लघुमञ्जूषा, ८ परमलघुमञ्जूषा, ९ परमार्थसारविवरणम्, १० रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशः, ११ काव्यप्रकाशोद्द्योतः १२ रसतरङ्गिणीटीका, १३ रसमञ्जरीटीका, १४ सप्तशतीटीका, १५ त्रिशतृश्लोकी (अशौचनिर्णयः), १६ सापिण्डयनिर्णयः, १७ योगसूत्रवृत्तिः, १८ वेदान्तसूत्रवृत्तिः, १९ साङ्ख्यसूत्रवृत्तिसङ्ग्रहः, २० तिलकाख्या वाल्मिकीयरामायणटीका चेति।

तदेवं श्रीमता भट्टनागेशेन' विद्वन्मूर्धन्येन विरचितो ग्रन्थो 'लघुशब्देन्दुशेखरः' सर्वेष्वपि व्याकरणग्रन्थेषु मूर्धन्यभूतो वर्तते। तस्येयं **'दीपक'** नाम्नी टिप्पणरूपा टीका महामहोपाध्याय गुरुवर श्री**नित्यानन्दपन्त' पर्वतीय** महोदयकृता ह्यधुनाऽलङ्कारपदमर्हति।

यद्यपि भट्टी, विषमी, चन्द्रकला, नागेशोक्तिप्रकाशिकादयो बह्व्यः प्रसिद्धाः मुद्रिताश्च टीकाः, परन्तु काश्यादिनगरेषु प्रचलिताध्ययनाध्यापनशैल्यनुसारिणी न तासामेकापि। यद्यपि नागेशोक्तिप्रकाशिका तादृशी वर्तते, तथापि प्रचलिताध्ययनाव्ययीभावान्तभागपर्यन्तं न सोपलभ्यते इति न पूर्णतया छात्रोपकारिका इत्यालोच्यैवेयं निर्माणपदवीमागता इति सर्वथेयमिदानीन्तनच्छात्रोपकारिण्यचिरादेव तत्संस्करणत्रयसमाप्तिमतीत्यनेन सिद्धम्।

अस्य प्रणेतारश्च महामहोपाध्याय गुरुवर श्री**नित्यानन्दपन्तमहोदयाः** चतुर्विंशत्यधिकैकोनविंशतितमे वैक्रमसंवत्सरे पौ० कृ० त्रयोदश्यां स्वजन्मना पुण्यपुरीं काशीमलमकुर्वन्। एते च शेखरमहाभाष्यादिपरिशीलनेन एकोनविंशतिवर्षदेशीये वयसि 'व्याकरणाचार्य' परीक्षायां प्राथम्येन समुत्तीर्णाः।

वेदान्त, साङ्ख्य, धर्मशास्त्र, मीमांसा, साहित्याद्याचार्यपरीक्षाणामपि विविधखण्डानि समुत्तीर्य स्वगुरुवरान् दिगन्तविश्रुतकीर्तीन् साहित्यदर्शनादिनानाशास्त्रधुरन्धरान् सी० आई० ई० पदवीजुषो परमगुरुवर **महामहोपाध्याय श्रीमत्तैलङ्गगङ्गाधरशास्त्रिमहोदयान्** सौशील्येन कुशाग्रबुद्ध्या वचनग्राहितया च समतोषयन्।

ततश्च हिन्दुकालेज नामक विद्यालये कानिचिद्वर्षाणि आंग्लभाषाऽध्येतृच्छात्रान् संस्कृतभाषामध्याप्य आङ्ग्लविद्यालयाध्यापनोद्विग्नमनसस्ते तत्र विद्यालये सहसैव त्यागपत्रं प्रहितवन्त । ततः प्रभृति गृहे समागतान् संस्कृतविद्यार्थिनो महतोत्साहेन प्रेम्णा च यावज्जीवमध्यापयन् । तेषु केषाञ्चिन्नामानि विशेषत उल्लेखनीयानि महामहोपाध्याय पं० सीतारामशास्त्रिणः कलिकाता विश्वविद्यालयाध्यापकाः, लवपुरीयप्राच्यविद्यालयाध्यापकाः महामहोपाध्याय पं० माधवशास्त्रिभण्डारिमहोदयाः, काशीस्थ रणवीरपाठशालायां भूतपूर्वाध्यापकाः पर्वतीय तारादत्तपन्तमहाभागाः, इन्दोरस्थ महाविद्यालयप्रधानाध्यापकाः श्रीपादशास्त्रिणः, नेपालराजकीयपाठशालायां व्याकरणाध्यापकाः दधिराम उपाध्यायाः, दक्षिण हैदराबादस्य वेदान्तविद्याविशारदाः बुद्धिवारोपनामक श्रीलक्ष्मण शास्त्रिणः । एवंविधा अनेके विद्वांसस्तच्छात्रत्वेनेतस्ततः प्रसृतास्सन्ति ।

एतैरनेके **ग्रन्थाः** निर्मितास्सम्पादिताश्च सन्ति । तत्र विशेषत उल्लेखनीयाः— १ कातीयेष्टिदीपकः (दर्शपौर्णमासपद्धतिः), २ संस्कारदीपकः, ३ परिशिष्टदीपकः, ४ वर्षकृत्यदीपकः ५ परमलघुमञ्जूषाटिप्पणम्, ६ मीमांसापरिभाषाटिप्पणम्, ७ प्रस्तुतग्रन्थश्चेति ।

तदेवं सर्वतः प्रचलितव्याकरणशास्त्राध्ययनाध्यापनशैलीमूर्धन्यभूतोऽयं **'शेखरदीपकाख्यो'** ग्रन्थः टिप्पणापरनामा इदानीन्तनविद्वद्धुरीणैः व्याकरणशास्त्राध्यापकैः छात्रैश्च बहूपयुज्यते इत्यल्पशैरेव वर्षैरनेन तदीयचतुर्थसंस्करणेन सूच्यते ।

पुनः पुनरेतद्ग्रन्थप्रकाशनेनास्मदीयपूज्यमहाभागानां गुरूणां विद्याकीर्तिं सर्वतः प्रसारयन्तः **चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षाः** गोलोकवासिश्रेष्ठिप्रवर**श्रीहरिदासगुप्तात्मज श्रीजयकृष्णदासगुप्त'** महोदया आशीराशिभिरभिनन्दनीयाः । अन्ते च श्रीमन्तं भगवन्तं **श्रीकाशीविश्वेश्वरं** प्रार्थयामि यदस्य **'शेखरदीपकस्य'** अस्मद्गुरुकृतेरेवमेव प्रचारेण नवेऽध्यापकाश्छात्राश्चैतदुपयोगेन परिष्कृतव्याकरणविद्यापारङ्गताः स्युरिति शम् ।

श्री**'नित्यानन्दो'**पासकः

गोपालशास्त्री नेने

(१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात् तां संज्ञामाह—अर्थवदिति । अधातुरित्यादिः पर्युदासो (२) लाघवात् । प्रत्ययान्तमिति । आवर्तिते

अर्थवत् । (१।२।४५) सन्धिप्रकरणेन सङ्गतिं प्रदर्शयितुमाह—(१) **स्वादिविधावित्यादिना** । (२) **लाघवादिति** । प्रसज्यप्रतिषेधे हि असमर्थसमासकल्पना वाक्यभेदः क्रियाऽध्याहारश्च कर्त्तव्यो भवतीति गौरवमिति भावः ।

स्यादेतत्, अधातुरित्यस्य धातुभिन्न इत्यर्थे धातोरपि धातुघटोभयभेदमादाय धातुभिन्नत्वेनाधातुरिति पर्युदासो व्यर्थः । नचाधातुरित्यस्य धातुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः, तथाच धातुघटोभयं नेत्याकारकभेदस्य धातुनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेऽपि धातुत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभावात्तं भेदमादाय न दोष इति वाच्यम्, धातुघटोभयं नेत्याकारकभेदीयप्रतियोगिताया धातुत्वघटत्वद्वित्वैतत्त्रितयावच्छिन्नत्वेन 'भेदीयप्रतियोगिता धातुत्वावच्छिन्ना न' इति वक्तुमशक्यत्वेन पूर्वोक्तभेदमादाय दोषस्य दुरुद्धरत्वात् । नचाधातुरित्यस्य धातुत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः । तथाचोभयाभावीयप्रतियोगिताया धातुत्वेतरघटत्वावच्छिन्नत्वेन स भेदो धर्तुं न शक्यते इति नोक्तदोष इति वाच्यम्, धातुत्वस्यापि धातुत्वघटोभयभिन्नत्वेन धातुत्वावच्छिन्ना धातुत्वेतरधर्मानवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकभेदस्यैवाप्रसिद्धेः, इति चेत् ? मैवम्, अधातुरित्यस्य धातुत्वपर्याप्ता या अवच्छेदकता तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः तथा च निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया धातुत्वघटत्वद्वित्वेषु त्रिषु व्यासज्यवृत्तित्वेन धातुत्वपर्याप्तत्वाभावेनादोषात् । न च प्रत्येकमपर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्त्यसम्भवात्समुदायस्य च प्रत्येकानतिरेकात् धातुत्वादिषु त्रिषु पर्याप्ता प्रतियोगितावच्छेदकता केवलधातुत्वे पर्याप्ता नेति वक्तुमशक्यत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्, अवयवावयविनोरिव प्रत्येकसमुदाययोरपि परस्परमस्मन्मते भिन्नत्वेन दोषाभावात् । अत एव समासग्रहणस्य **भाष्योक्त**नियामकत्वं सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययान्ततदादिसमुदायरूपसमासस्यापि प्रत्ययान्ततदादित्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

अथवा अधातुरित्यस्य धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवानित्यर्थः । तथाच निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया धातुत्वादित्रितयपर्याप्तत्वेन निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया त्रित्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वस्य सत्त्वेऽपि धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वस्याभावेनादोषात् । नचैवमपि धातुत्ववृत्तित्वविशिष्टोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वेन 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन शुद्धनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया अपि धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वेनादोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्, धातुत्वं धातुत्वनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टवत्, धातुत्वं निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावत् इत्याकारकप्रतीतिभ्यां क्लृप्तेन पर्याप्तिद्वयेनाधिकरणताद्वयेन चोपपत्तौ अतिरिक्तधातुत्ववृत्तित्वविशिष्टनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताधिकरणत्वस्य अतिरिक्ताया धातुत्ववृत्तित्वविशिष्टनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तेश्च कल्पनेमानाभावेन धातुत्ववृत्तित्वविशिष्टनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां धातुत्ववृत्त्येकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वस्याभावे शुद्धनिरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां सुतरामभावेनादोषादिति दिक् ।

प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। 'संज्ञाविधौ (प० भा०) इति निषेधस्तु (१) प्रत्ययस्य संज्ञा तद्विषय इति भावः।

अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे चार्थवत्त्वम् (२) एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरस-

---

'धातुत्वेन घटो न' इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो गदाधरादिसिद्धान्ते नास्त्येवेति न तमादाय दोषः शङ्कनीयः। येषां मते प्रतीतिबलात् व्यवस्थापितः तेषां मते प्रतियोगितायां धातुनिष्ठत्वमपि विशेषणं देयम्। तेन घटनिष्ठप्रतियोगिताया धातुत्वावच्छिन्नत्वेऽपि धातुनिष्ठत्वाभावान्न दोषः। अत्र धातुनिष्ठैकत्वस्य स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वम्, स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन विशिष्टो भेद इति निष्कृष्टार्थो बोध्यः। तेन सामान्यधर्मेण विशेषभेदमादाय, विशेषधर्मेण वा सामान्यभेदमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यलम्। ननु प्रतियोग्यवृत्तिधर्म एव भेदीयानुयोगितावच्छेदको भवतीति नियमेन प्रकृतेऽनुयोगितावच्छेदकार्थवत्त्वस्य प्रतियोगिनि धातावपि सत्त्वेन धातुभिन्नमर्थवदिति कथं बोधः? अत एव 'द्रव्यं न घट' इत्यादिप्रतीतिर्न भवतीति चेत्? न, भेदविधेयकस्थले तादृशनियमस्वीकारेण प्रकृते धातुभेदस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनादोषात्। अत एव 'अघटं द्रव्यमानय' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते।

अन्ये तु प्रतियोग्यवृत्तिरेव धर्मोऽनुयोगितावच्छेदको भवतीति सर्वत्र नियमः। परं प्रतियोगिवृत्तिरपि धर्मो भेदान्वयितावच्छेदको भवत्येव। अत एव 'अर्थवदधातुः' 'अघटं द्रव्यमानय' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। नचैवं रीत्या 'घटो न द्रव्यम्' इत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, अभावविधेयकस्थले उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वय इति सिद्धान्तेनोद्देश्यतावच्छेदकद्रव्यत्वादिव्यापकत्वस्य भेदे बाधितत्वेनादोषादित्याहुः।

(१) **प्रत्ययस्य यत्र संज्ञेति।** संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकं यत् प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं पदं तत् तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेति 'संज्ञाविधौ' (प० भा०) इत्यस्यार्थस्वीकारेण प्रकृते प्रत्ययपदं न संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपित साक्षादुद्देश्यताप्रयोजकमिति न तदन्तविधिनिषेध इत्यन्यत्र निरूपितम्।

(२) **एतत्संज्ञाफलभूतेति।** चिकीर्षितप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतेत्यर्थः। विभक्तौ प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमतो नान्योन्याश्रयः। अन्यथा अर्थवत्त्वज्ञानाधीना प्रातिपदिकसंज्ञा तदधीनञ्चार्थवत्त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयो दुरुद्धरः स्यात्। एवञ्च वस्तुतः प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतेत्यादिलक्षणं फलितम्।

स्यादेतत्, खट्वा, पवित्रमम्, सांकूटिनम् इत्यादौ खट्व, पवित्र, सांकूटिन् इत्यादीनामेतत्संज्ञाफलभूतविभक्तीतरेषां टाबमवणां समभिव्याहारेणैवार्थविषयकबोधजनकत्वादर्थवत्त्वं न स्यादिति चेत्? मैवम्, विभक्तिपद प्रत्ययमात्रोपलक्षणमिति स्वीकारेणादोषात्। नचैवमपि प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तथाहि, 'अधातुरिति किमर्थम्, धातोस्तु सुपो धातोः' इति धातुग्रहणात् ज्ञापकात् प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यति, धातोः प्रातिपदिकत्वे तत्त्वादेव लुक्सिद्धेः' इत्याशङ्क्य 'प्रतिसिद्धार्थमेतद् धातुग्रहणं स्यात् अपि काकः श्येनायते' इत्युक्तम्। एतच्चानुपपन्नम्, एतत्संज्ञाफलभूतप्रत्ययेतरतिङ्समभिव्याहारेणैव श्येनायेत्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेनार्थवत्त्वाभावादेव प्रातिपदिकत्वाप्राप्तेः प्रतिषेधानुधावनस्यायुक्तत्वादिति वाच्यम्, एतत्संज्ञाफलभूतप्रत्यय-तिङ्-एतदन्यतरेत्यादिलक्षणस्वीकारेणादोषात्। **यद्वा,** प्रत्ययान्तभिन्न-

मभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयक (१) बोधजनकत्वम् । अन्यथाऽधातु-

---

त्वविशिष्टार्थवत्त्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकत्वेन प्रत्ययान्तभिन्नत्वस्य विशेषणत्वेन पूर्वोपस्थितत्वात् तदभावप्रयोज्य एव प्रातिपदिकसंज्ञाऽभाव आपादित इति न किञ्चिदसमञ्जसमिति दिक् ।

ननु 'एधाञ्चक्रे' इत्यादावेधामित्यस्यैतत्संज्ञाफलभूतप्रत्ययतिङ्-एतदन्यतरेतर-चक्रे-इत्येतत्समभिव्याहारेणैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेनार्थवत्त्वं न स्यात्, न च पदेतरस्यापि लक्षणघटकत्वेन न दोष इति वाच्यम्; 'पचनावप्रियः' इत्यादौ पचनावेत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नेत्युत्तरग्रन्थविरोधात् । नन्वेधामित्यस्यार्थवत्त्वाभावेऽपि न क्षतिः' नचार्थवत्त्वाभावेन पदत्वाभावादेधाञ्चक्रे इत्यादावनुस्वारो न स्यादिति वाच्यम् 'नश्चापदान्तस्य' (८।३।२४) इत्यनेनानुस्वारसिद्धेः' इति चेत् ? न, एधाञ्चक्रे इत्यादौ 'तिङ्ङतिङः' (८।१।२८) इति निघातानापत्तेः वैकल्पिकपरसवर्णानापत्तेश्च । नचैतत्संज्ञाफलभूतप्रत्यय-तिङ्-स्ववृत्त्येकार्थीभावाभाववत्पदैतदन्यतमेतरेत्यादिलक्षणस्वीकारेण एधामित्यस्यार्थवत्त्वं, पचनावेत्यस्य तदभावश्च सिद्ध्यतीति वाच्यं 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ स्ववृत्त्येकार्थीभावाभाववत्पदेतरमूलकेनेत्येतत्समभिव्याहारेणैवोपदंशमित्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेनार्थवत्त्वानापत्तेः । न च एतत्संज्ञाफलभूतप्रत्यय–तिङ्–स्ववृत्तिप्रातिपदिकत्वाभाववत्पदैतदन्यतमेत्यादिलक्षणस्वीकारेण न काऽपि क्षतिरिति वाच्यम्, अर्थवत्त्वपरिष्कारे प्रातिपदिकत्वप्रवेशेऽन्योन्याश्रयापत्तेः, इति चेत् ? मैवम्, स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पद-तिङ्-एतत्संज्ञाफलभूतप्रत्ययैतदन्यतमेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । तथाहि, 'एधाञ्चक्रे' इत्यादौ चक्रे इति स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पदं, तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया एधामित्यस्यार्थबोधकत्वादर्थवत्त्वम् । 'पचनावप्रियः' इत्यादौ प्रियपदे स्ववृत्तिसमासत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशसमासत्वाभाववदुदासीनपदेतरप्रियपदसमभिव्याहारेणैव पचनावेत्यस्यार्थबोधकत्वेन न निरुक्तार्थवत्त्वम् । 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ मूलकेनेत्यत्रोपदंशवृत्त्येकार्थीभावसत्त्वेऽपि तद्वृत्तिसमासत्वाभावस्य सत्त्वात् तदितरसमभिव्याहारानपेक्षयाऽर्थबोधकत्वान्नार्थवत्त्वक्षतिः ।

अथ 'तन्निभः' 'कुम्भकारः' इत्यादौ निभकारादीनां पचनावेत्यस्यैवोक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं न स्यात् । न च पूर्वपदेतरत्वस्यापि लक्षणे निवेशेन नोक्तदोषः । अत एव 'एधामासतुः कल्पम्' इत्यादावासतुः कल्पमित्यादेरर्थवत्त्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम्, 'हरिषु' इत्यादौ सोरपि निरुक्तार्थवत्त्वापत्त्या प्रत्ययपर्युदासकर्तव्यतापत्तेः । न च पूर्वपदशब्देन समासावयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम् 'पचनावप्रियपुत्रः' इत्यादौ प्रियेत्यत्र समासघटकपूर्वपदेतरत्वस्याभावेन पचनावेत्यस्यार्थवत्त्वापत्तेः । न च नियतपूर्वत्ववत्सुबन्तमेव लक्षणघटकपूर्वपदशब्देन विवक्षितमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, कत्लुबन्ताश्वाशब्दात्सुपि 'अश्वासु' इत्यादौ सोरर्थवत्त्वापत्त्या प्रत्ययपर्युदासकर्तव्यतापत्तेरिति चेत् ? न, एतत्संज्ञाफलभूतप्रत्यय-तिङ्-स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पद, स्वादिविभक्तिपदत्वानाश्रयनियतपूर्वत्ववत्सुबन्तैतदन्यतमेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । स्वादिविभक्तिपदत्वानाश्रयेत्युक्त्या 'अश्वासु' इत्यादौ न दोषः । नियतेत्युक्त्या 'पचनावप्रियपुत्रः' इत्यादौ न दोष इति दिक् ।

(१) बोधजनकत्वमिति । 'शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थित्या' इति शेषः । अत एव 'गवित्ययमाह' इत्यादौ गवित्यस्यानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया सादृश्यज्ञानाधीनोपस्थित्याऽर्थविषयकबोधजनकत्वेऽपि निरुक्तार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबन्तत्वाभावान्न वलोपः ।

रिति पर्युदासेन व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणेन सिद्धेरुत्तरसूत्रे कृद। दीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात् ।

स्यादेतत्, बोधजनकता स्वरूपयोग्यतारूपा फलोपधायकतारूपा वा गृह्यते ? । नाद्या, व्यावर्त्याभावेनार्थवद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । नाप्यन्त्या, यादृशस्थले योग्यताज्ञानाद्यभावदशायां बधिरस्य वा शाब्दबोधो न जातस्तत्रार्थवत्त्वानापत्तेरिति चेत् ? मैवम्' अर्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वमित्यर्थविषयकबोधजनकत्वस्य परिष्कारेणादोषात् । न चैवमपि सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणवैयर्थ्यम्, धनवनादेरर्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वेन तद्घटकनकारादिर्नोच्चरित इति वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, स्वविषयकबोधजनकानिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमित्यर्थवत्त्वघटकबोधजनकत्वस्य परिष्कारात् । नचैवमपि प्रत्येकमपर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्त्यसम्भवेन प्रतिवर्णं संज्ञाया दुरुद्धरत्वेनार्थवद्ग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अवयवावयविनोरिव प्रत्येकसमुदाययोरपि भेदस्वीकारेणादोषात्। अत एव भाष्योक्तं समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययान्ततदादिसमुदायस्यापि प्रत्ययान्ततदादित्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

अन्ये तु अर्थविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थविषयकबोधजनकत्वम् । तथा च 'धनं' 'धनम् इत्यादौ धनपदं धनत्वावच्छिन्नं बोधयत्वित्याकारकतात्पर्यीयबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं धनवृत्तिसमुदायत्वमेव न तु धकारादिवृत्तितद्व्यक्तित्वमिति न दोषः। न चैवमपि धकारनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टाया पूर्वोक्ततात्पर्यीया विशेष्यता तादृशविशेष्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं धकारादिवृत्तितद्व्यक्तित्वमिति 'विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन निरुक्ततात्पर्यीयशुद्धविशेष्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकमपि धकारादिवृत्तितद्व्यक्तित्वं भवत्येवेति प्रतिवर्णं संज्ञा दुर्वारेत्यर्थवद्ग्रहणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम्,धकारादिनिरूपितवृत्तित्वविशिष्टवान् निरुक्ततात्पर्यीयविशेष्यतावान् इत्याकारकप्रतीतिद्वयान्यथाऽनुपपत्त्या कल्पिताभ्यां पर्याप्तिभ्यामधिकरणताभ्यां चोपपत्तौ निरुक्तधकारादिवृत्तित्वविशिष्टतात्पर्यविशेष्यताया अतिरिक्ताधिकरणत्वपर्याप्त्योः कल्पने मानाभावेनादोषात् । नचैवमपि धनपदाद्धनत्वावच्छिन्नं बोद्धव्यमित्याकारकबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्येण'धनमानय' इतिवाक्यं धनकर्मकानयनं बोधयत्वित्याकारकवाक्यधर्मिकतात्पर्येण 'धनमानय' इतिवाक्याद्धनकर्मकानयनं बोद्धव्यमित्याकारकवाक्यार्थधर्मिकतात्पर्येण वा यत्र धनादिपदमुच्चरितं तत्र निरुक्तार्थवत्त्वं न स्यात् । बोधजनकत्वप्रकारकत्वस्य निरुक्तबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्ययोरभावाद्वाक्यधर्मिकतात्पर्यस्थले विशेष्यतापर्याप्तेः-पदेऽभावाच्चेति वाच्यम्, अर्थविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिततात्पर्यविशेष्यताविशिष्टतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थवत्त्वपरिष्कारान्तर्गतार्थविषयकबोधजनकत्वमितिस्वीकारेणादोषात्। वै०च स्वसामानाधिकरण्यं,स्वावच्छेदकधर्मव्यापकानुपूर्वीव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वमेतदुभयसम्बन्धेन। तथा च पूर्वोक्तबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यीयजन्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नधनादिपदनिष्ठप्रकारताख्यविषयतायां वाक्यधर्मिकतात्पर्यीयधनादिपदनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकताख्यविषयतायां वाक्यार्थधर्मिकतात्पर्यीयधनादिपदनिष्ठजन्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताख्यविषयतायां च 'धनपदं धनं बोधयतु'इत्याकारकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताया निरुक्तद्वयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यसत्त्वान्न दोष इत्याहुः ।

अन्ये तु यस्यार्थवत्त्वं वक्तव्यं तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरसमभिव्याहारान

नच नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं तत्, तदनित्यत्वज्ञापने (१) भाष्यसम्मतदृढतरफलाभावात् (२) 'अहन्' 'काण्डे' इत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति तत्पर्युदासः सार्थकः । न च तत् केवलप्रत्ययस्य । तदुक्तम्—'संख्याया अतिशदन्तायाः' (५।१।२२) इति सूत्रे भाष्ये 'न हि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते, केन तर्हि ? सप्रकृतिकेन' इति । हरिरप्याह—

पेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयसाधारणं बोध्यम् । तथा च प्रत्ययानां तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरप्रकृतिसमभिव्याहारेणैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वादर्थवत्त्वाभावेन प्रत्ययपर्युदासो विफलः । अत एव 'अपि काकः श्येनायते' इति भाष्यं सङ्गच्छते । श्येनायेत्यस्य श्येनायनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयतिङ्प्रत्ययेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वात् । अत एव 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्य नार्थवत्त्वम् । पञ्चनावनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरप्रियसमभिव्याहारेणैव पञ्चनावेत्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वात् । अत एव 'एधाञ्चक्रे' इत्यादौ एधामित्यस्यार्थवत्त्वं सिद्ध्यति । चक्रे इत्यस्य एधान्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेन तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया एधामित्यस्य लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वात् ।

स्यादेतत्, 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ उपदंशमित्यस्यार्थवत्त्वं न स्यात् । उपदंशमित्यस्य उपदंशनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरमूलकेनेत्येतत्समभिव्याहारेणैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वात् । एवम् 'एधामासतुः कल्पम्' इत्यादावासतुःकल्पेत्यस्यार्थवत्त्वं न स्यात् । अन्यत्रार्धधातुकादस्धातोः प्रयोगाभावेनासतुः कल्पनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतरैधामित्येतत्समभिव्याहारेणैवाऽऽसतुःकल्पेत्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वादिति चेत् ? मैवम्, यस्यार्थवत्त्वं वक्तव्यं तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय, स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयपूर्वपदैतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । पूर्वपदे स्वादिष्विति पदत्वानाश्रयेत्युक्त्या 'हरिषु' 'चञ्चासु' इत्यादौ सोर्नार्थवत्त्वम् । न च 'पञ्चनावप्रियपुत्रः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्यार्थवत्त्वं स्यात् प्रियेत्यस्य पूर्वपदत्वादिति वाच्यम्, पूर्वपदेत्यत्र नियतपूर्वत्ववत्पदेत्यस्य निवेशेनादोषात् । अत एव 'तन्निभः' 'कुम्भकारः' इत्यादौ निभकारादीनामर्थवत्त्वं सिद्ध्यति । निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशेत्यादिकोशप्रामाण्येन निभादीनां पूर्वपदसमभिव्याहाराभावेऽसाधुत्वेऽप्युपपदसमासस्य नित्यत्वेन तदभावे कारादीनामप्रयोगेऽपि तदितरसमभिव्याहारानपेक्षणादित्याहुः ।

(१) भाष्यसम्मतदृढतरफलाभावादिति । भाष्यसम्मतेत्युक्त्या 'अनचि च' (८।४।४७) इत्यत्र पर्युदासस्वीकारेऽपि नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वेन वागित्यादिद्वित्वसिद्धेः फलसत्त्वेऽपि भाष्ये प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव स्वीकारेण नैतत् नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वस्य फलमिति बोधितम् । दृढतरेत्युक्त्वा 'वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्' (८।३।७३) इत्यस्यैतन्न्यायानित्यत्वात्तिङन्तेऽपि प्रवृत्तिरूपफलसत्त्वेऽपि 'तिङन्ते षत्वं जायते न वा' इत्यत्र नियामकाभावान्नैतदनित्यत्वस्य दृढतरं फलमिति बोधितमिति दिक् ।

ननु एतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिसमभिव्याहारापेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमित्यनेनैव सिद्धे नन इतरपदस्य चोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽह (२) अहन् काण्डे इत्यादाविति । अत एव 'दधि' 'मधु' इत्यादावर्थवत्त्वं सिध्यति । अन्यथा वैयाकरणमते लुप्तविभक्त्यनुसन्धा-

धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकोऽर्थो न विद्यते ।
कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः ॥
प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते ॥ इति ।

(१) अत एव पदसञ्ज्ञासूत्रेऽन्तग्रहणस्य सञ्ज्ञाविधौ तदन्तविध्यभावज्ञापकत्वे 'कृत्तद्धिते'ति सूत्रेऽन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदितिवर्त्तते कृत्तद्धितान्तञ्चैवार्थवत् न केवलाः कृतस्तद्धिता वा' इति भाष्यमुपादाय 'शास्त्रीयार्थग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते' इति कैयटेनोक्तम् । लौकिकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकल्पितस्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययान्तेषु सुबन्तेषु योऽभिव्यक्ततरो लक्ष्यते बोद्धृभिः स इत्यन्वयः । यत्तु प्रत्ययान्तेष्वित्यस्य कृदाद्यन्तेष्वित्यर्थ इति, तन्न, तावन्मात्रेण कस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तेरप्यभावेनाभिव्यक्ततरत्वस्य सुतरामभावात् । अर्थवत्सूत्रेऽप्येवमेवेति अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितम् । अन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येव वदेत् । पूर्वसूत्रे यादृशार्थवत्त्वग्रहोऽत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्याचादृशार्थवत्त्वस्यैव ग्रहः । शास्त्रीयार्थग्रहणे तु तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तद्भावः ।

किञ्च पूर्वसूत्रे सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहणेन किञ्चित्फलं (२)प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदानातिरिक्तम् अत एव तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन (३)'ह्रस्वो नपुंसके (४)यत्तस्य' इति न्यासेन 'काण्डे' इत्यादौ ह्रस्ववारणात्फलाभावेन वा भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्याने 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं, नाप्युत्तरसूत्रेण । प्रातिपदिकत्वे तु (५) टाबापत्तिः ।

नस्यानङ्गीकारादर्थवत्त्वं न स्यात् । (१) अत एवेति । सूत्रद्वयसाधारणनिरुक्तार्थवत्त्वस्वीकारादेवेत्यर्थः । (२) प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिदानातिरिक्तमिति । वस्तुतस्तु अनेकभेदघटितसूत्रद्वयसाधारणगुरुतरनिरुक्तार्थवत्त्वस्वीकारस्य प्रत्ययपर्युदासखण्डनातिरिक्तं न किमपि फलमिति प्राचीनमते एव महल्लाघवमिति बोध्यम् ।

(३) ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । यत् तस्येत्यनेन च प्रत्यासत्त्या नपुंसकत्वशक्तिपर्याप्त्यधिकरणं यत् तस्यान्त्यस्याचो ह्रस्व इति सूत्रार्थः । तदेतदाह—(४) यत्तस्येति । एतेन 'ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य' इति न्यासेन सिद्धे प्रातिपदिकस्येत्यादि व्याख्यानं परास्तम्, सैद्धान्तिकन्यासापेक्षया एकपदाधिक्येन भाष्योक्तप्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्योपन्यासस्यासङ्गत्यापत्तेः नपुंसकत्वशक्तिपर्याप्त्यधिकरणस्येत्यर्थकरणेन 'वारिणी' इत्यादौ न दोष इति दिक् ।

(५)टाबापत्तिरिति । पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य सत्त्वेन ङीपः प्राप्तेरभावादिति भावः । क्वचिन्ङीबापत्तिरिति पाठः । तस्यायं भावः यस्योपसर्जनत्वं वक्तव्यं तदवधिकपूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीय-

एवञ्च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो (१)विफलः । देश

प्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमुपसर्जनत्वम् । तथा च तादृशोपसर्जनत्वं प्रकृते नेति ।

स्यादेतत्, 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्य सत्यप्यर्थवत्त्वे न क्षतिः । उत्तरपदानन्तर्यं निमित्तीकृत्य जायमानायाः समाससंज्ञायाः तद्विघातकटाबादिप्रवृत्तिं प्रत्यनिमित्तत्वमिति सन्निपातपरिभाषया तद्वारणसम्भवादिति चेत्? मैवम्, 'तद्धितार्थोत्तरपद'(२।१।५१) इत्यादीनां संज्ञाशास्त्रत्वेन अभ्यनुज्ञावाक्यकल्पनाऽभावेनाभ्यनुज्ञावाक्यसङ्कोचसन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु 'यतोऽनावः' (६।१।२१३) इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन विघातकशास्त्रे सङ्कोचावश्यकत्वेन 'अजाद्यत'(४।१।४) इत्यादेः 'अयं टाबादिः स्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान् भवति' इत्यर्थेनोपजीव्यविरोधात्पञ्चनावेत्यस्मान्न टाबादिः । किञ्च 'पञ्चनावप्रियः' इत्येतत्पर्याप्त्यैकार्थीभावेनैव विशिष्टे बहुव्रीहिसंज्ञाया अवान्तरे तत्पुरुषसंज्ञायाश्च सिद्धतया पञ्चनावेत्यत्र शक्तिकल्पने मानाभावात् पञ्चनावेत्यस्य अर्थविषयकबोधजनकत्वमेव न । स्पष्टञ्चेदमर्थवत्सूत्रे शब्दरत्ने इति दिक् ।

(१) विफल इति । परे तु पूर्वोक्तसूत्रद्वयसाधारणमर्थवत्त्वम् अर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति ।

गुरुतरलक्षणं स्वीकृत्य प्रत्ययपर्युदासखण्डनापेक्षया तत्पर्युदासं स्वीकृत्यैतल्लक्षणस्यैव लघुत्वात् । न च 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ पञ्चनावेत्यस्यार्थवत्त्वं स्यादिति वाच्यम्, पञ्चनावेत्यत्र शक्तिकल्पने मानाभावेन विशिष्टशक्त्यैवोपपत्तेरित्यादिना दत्तोत्तरत्वात् । नच एवमपि'सुप्तिङन्तम्' (१।४।१४) इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि अन्तग्रहणेन 'संज्ञाविधौ' (पा० भा० इति परिभाषां ज्ञापयित्वा 'यद्येवं' 'कृत्तद्धित' (१।२।४६) इति सूत्रे अन्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते, कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्, न केवलाः कृतस्तद्धिता वा' इत्युक्तम्। तथा च निरुक्तार्थवत्त्वस्य केवलकृत्तद्धितेष्वपि सत्त्वेन तद्विरोधः स्यादिति वाच्यम्, 'कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत्' इत्यस्यानन्तरं 'प्रातिपदिकम्' इति, 'न केवलाः कृतस्तद्धिता वा' इत्यस्यानन्तरं प्रातिपदिकानि' इति शेषो बोध्यः । तथा च 'संज्ञाविधौ' (प० भा०)इत्यस्य संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितसाक्षादुद्देश्यताप्रयोजकं यत्प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं पदं तत् तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेत्यर्थेन तदादिविशेष्यकतदन्तविध्यभावेऽप्यनुवृत्तार्थवद्विशेष्यकतदन्तविधेः सूपपादत्वेन कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवत् प्रातिपदिकसंज्ञकं भवति, न केवलाः कृतस्तद्धिता वा प्रातिपदिकसंज्ञकानि भवन्ति इत्येव भाष्यस्य सुयोजत्वेनाविरोधात् ।

एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये-अर्थवदिति किम् ? 'धनं 'वनम्' इति दोषं प्रदर्श्यापि सूत्रशेषे दश दाडिमानीत्यनर्थकसमुदायस्तत्फलत्वेन प्रदर्शितः । नच 'दश दाडिमानि' इत्यनर्थकसमुदायस्य समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिर्भवतीति नैतत्फलम्, 'धनं' 'वनम्' इत्यादौ वृक्षप्रचलनन्यायेनैव प्रतिवर्णं संज्ञा नेत्युक्तमेव। यथा चार्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्? स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकः स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदुत्तरावयवकोऽर्थविषयकबोधौपयिकाकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणञ्च यः समुदायस्तस्य चेत्तर्हि समासस्यैवेति नियमशरीरस्य वक्ष्यमाणत्वेनानर्थकसमुदायेऽर्थविषयकबोधौपयिकाकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणत्वस्याभावेन नियमेन व्यावृत्त्यसम्भवेनार्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् अत एव प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयोजनं'देवदत्तो गार्ग्यः।' इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाभावः इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा नियमेनैव तद्व्यावृत्तिसम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । मम त्वभेदसंसर्गकबोधं प्रति समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वेन (कारण

दाडिमानि षडपूपाः' इत्यादिनिरर्थकपदसमुदाय—(१)व्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणस्य फलम् । तत्र हि 'सुपो धातु' (२।४।७१) इति लुगापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टमिति दिक् ।

पूर्वसूत्रेणेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्' (प० भा०) इति प्रत्ययान्तत्वाभावादिति भावः । (२)नियमस्य सजातीयविषयत्वात्साजात्यं दर्शयितुमाह—पूर्वो भाग इति । एतेन (३) यत्तच्छब्दार्थयोरननुगतत्वेन (४)शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेन (५)व्यवच्छेद्याननुगमेऽपि क्षत्यभावेन च 'यत्र सङ्घाते' इत्यादि व्यर्थमेवेत्य (६)पास्तम् । पदशब्देनात्र (७) स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हत्वेन) देवदत्तो गार्ग्येत्येतावन्मात्रेऽभेदसंसर्गकबोधौपयिकाकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणत्वस्याभावेन नियमेनाव्यावृत्त्या तत्सङ्ग्रहरिति वक्ष्यते ।

(१)व्यावृत्तिरिति । वृक्षप्रचलनन्यायाश्रयणेनेदं दूषणं, तदनाश्रयणे तु 'घन' 'वनम्' इत्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञाव्यावृत्तिरेव तत्फलमिति भावः ।

ननु नियम्यत्वेनाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्वे सति तदीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपव्याप्यरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं नियामकत्वमिति सिद्धान्तेन तादृशस्थले नियामकशास्त्रेण नियम्यशास्त्रे सङ्कोचः कर्तव्यः तत्र नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं, तद्व्याप्यं, तद्व्यापकम्, नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं तद्व्याप्यं, तद्व्यापकं चेति षड् रूपाण्युपस्थितानि । तत्र नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तादृशरूपव्याप्यरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा सङ्कोचः कर्तुं न शक्यते स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गात्, नापि नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन तादृशरूपव्यापकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन वा सङ्कोचः कर्तुं शक्यते नियम्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः, किन्तु नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः कर्तव्य इत्यभिप्रेत्याह— नियमस्य सजातीयविषयत्वादिति ।

(३) यत्तच्छब्दार्थयोरनुगतत्वेनेति । यत्तत्पदयोः सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थत्वोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्ने शक्तत्वेन बुद्धीनामानन्त्यात्तदर्थानामप्यानन्त्येनानुगमासम्भवादिति भावः । ननु बुद्धीनामानन्त्येऽपि दीक्षितबुद्धिस्थे प्रकृते यत्तत्पदयोः शक्तिरितिस्वीकारेणानुगमः सम्भवत्येवेत्यत आह—(४) शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेनेति । अयं भावः—दीक्षितोत्पत्तेः प्राक् तदीयबुद्धेरभावेन तदानीमपि समासग्रहणकृतनियमेनार्थवत्सूत्रे सङ्कोचस्यावश्यकत्वेनायं नियमोऽप्रयोजक इति । ननु यत्र सङ्घाते इत्याद्युपलक्षणं पदपूर्वावयवकसमुदायस्य चेत् तर्हि समासस्यैवेत्यस्य, तथा चानुगमः सम्भवत्यत आह—(५) व्यवच्छेद्याननुगमेऽपि क्षत्यभावेनेति । (६) अपास्तमिति । नियमशास्त्रसार्थक्याय प्रकृते व्यवच्छेद्याननुगमस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

ननु पदपूर्वावयवकसमुदायत्वं नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमासत्वव्यापकं भवितुं नार्हति । 'वृषण्वसुः' 'वृषणश्वः' इत्यादौ समासत्वस्य सत्त्वेऽपि 'वृषण्वस्वश्वयोः' इति वृषणित्यस्य भत्वेन पदपूर्वावयवकसमुदायत्वस्याभावादित्यत आह—(७) स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदिति ।

मर्थवद् गृह्यते। (१) अत एव (२) 'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम्' इत्युक्तमत्र भाष्ये। भाष्ये सुबन्ताना मित्यनेन (३) भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त उपलक्ष्यन्ते इति कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम्। तेन 'गवित्ययमाह' इत्यादौ

---

(१) अत एवेति। यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदित्यस्योपलक्षणमिति स्वीकारादेवेति भावः। (२) अर्थवत्समुदायानामिति। अत्र तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च। तथा च अर्थवतां ये समुदायाः तेऽर्थवन्तोऽप्यपेक्षिताः तेषामेव नियमेन व्यावृत्तिः, न तु दश दाडिमानीत्यादीनाम्। बहुवचनं तु प्रयोगभेदाभिप्रायेण। तथाच स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकः तादृशार्थवदुत्तरावयवकोऽर्थवांश्च यः समुदायः तस्य चेत्तर्हि समासस्यैवेति नियमस्वरूपमिति भावः। अत एव पूर्वसूत्रेऽर्थवदित्यस्य 'दश दाडिमानि' इत्यनर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिस्तत्फलमुक्तं भाष्ये। अन्यथा समासग्रहणकृतनियमेनैव तद्व्यावृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक्।

(३) भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त इति। न च 'नीलो घटः' इत्यत्राभेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वेन समासग्रहणकृतनियमेन वारणं न स्यादिति वाच्यम्, भेदे सति संसर्गद्वारकार्थवन्त इत्यर्थस्य विवक्षणेनादोषात्। तथाहि, भेदे सतीत्यस्मात् पूर्वं शक्तेरित्यध्याहार्यम्. संसर्गश्च विशेष्यविशेषणभावरूपः। तथा च शक्तिभेदे सति आकाङ्क्षाभास्यविशेष्यविशेषणभावप्रयोजकार्थवन्त इति फलितम्। 'नीलो घटः' इत्यत्र नीलपदघटपदयोः शक्तिभेदेन तादृशविशेष्यविशेषणभावप्रयोजकार्थवत्समुदायत्वसत्त्वेन च न दोषः। वस्तुतस्तु शक्तिविशिष्टसंसर्गकविशेष्यविशेषणभावप्रयोजकार्थवन्त इति वक्तव्यम्। वै० च, स्वनिरूपकार्थप्रतियोगिकत्व, स्वनिरूपकार्थानुयोगिकत्वैतदन्यतरवत्त्वम्, स्वनिरूपकार्थभिन्नार्थप्रतियोगिकत्व-स्वनिरूपकार्थभिन्नार्थानुयोगिकत्वैतदन्यतरवत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन। शक्तिश्च पदनिष्ठा गृह्यते। तथा च 'गवित्ययमाह' 'अस्य गोस्मृणु' इत्यादौ न दोषः। तत्राऽऽद्ये गोपदस्यानुकरणत्वेन तादृशज्ञानेनैवानुकार्योपस्थितौ शक्तिकल्पनस्य तत्राभावेऽपि इति पदे शक्तिसत्त्वेन तन्निरूपकार्थानुयोगिकत्व गवितिपदद्वयजन्याऽऽकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धे, एवं स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थभिन्नो गोपदार्थस्तत्प्रतियोगिकत्वञ्चेति तादृशविशेष्यविशेषणभावप्रयोजकत्वेन 'गवित्ययमाह' इत्यस्य समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्त्या न प्रातिपदिकत्वम्। अन्त्ये चैतच्छब्दनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थप्रतियोगिकत्वमेतत्पदनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थभिन्नो गोपदार्थस्तदनुयोगिकत्वञ्च अस्य गो इति पदद्वयाकाङ्क्षाभास्यविशेष्यविशेषणभावे इति तत्रापि न प्रातिपदिकत्वम्। अन्यथा गोपदे शक्तेरभावेन शक्तिभेदस्य वक्तुमशक्यतया प्रातिपदिकत्वापत्तिर्दुर्वारा स्यात्। नचैवमपि 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्येतद्घटकदेवदत्तो गार्ग्येत्यस्यार्थवत्त्वेन समासग्रहणकृतनियमेनैव व्यावृत्तौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषाफलत्वेनोपादानं भाष्योक्तमसङ्गतं स्यादिति वाच्यम्, पदविशिष्टसमुदायत्वं, भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात्। वै० च स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टसंसर्गकविशेष्यविशेषणभावप्रयोजकत्वं, स्वनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थबोधोपयिकाकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणत्वमेतदुभयसम्बन्धेन। देवदत्तो गार्ग्येत्यत्र प्रथमसबन्धसत्त्वेऽपि देवदत्तपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नगार्ग्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकशाब्दबोधे स्वन्तदेवदत्तपदसमभिव्याहृतस्वन्तगार्ग्य[illegible] प्रयोजकतया तादृशाकाङ्क्षापर्याप्तेः स्वन्ते एव सत्त्वेन तद्रहिते द्वितीयसम्बन्धाभावे-

गो इत्यादीनां (१)सुबन्तत्वाभावेऽपि न समुदायस्य प्रतिपादिकत्वम् अनुकरण-स्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन यावन्मात्रस्यापि पृथक्प्रयोगार्हत्वात् 'बहु-पटवः' इत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये (२)स्वातन्त्र्येणेति। तत्र पूर्वं इत्याक्षिप्त-परेषामपि (३)स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवतामेव ग्रहणात् (४)'पुत्रकाम्या' इत्यादौ न दोषः। (५)अत एवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित-स्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (प० भा०) इति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे

नादोषात्। राज्ञः पुरुष इत्यस्य तु स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारताकपुरुषत्वाव-च्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबोधीयाकाङ्क्षायाः राज्ञः–पुरुषेण, पुरुषायेति विभिन्नविभक्त्यन्तानु-रोधेन सर्वत्र समानबोधाय षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहृतविभक्तिरहितपुरुषपदमात्रे क्लृप्ततया तादृशाकाङ्क्षापर्याप्त्यधिकरणत्वेन तादृशविशेष्यविशेषणभावप्रयोजकत्वेन व्यावृत्तिर्निर्बाधैवेति दिक्। (१) सुबन्तत्वाभावेऽपीति। सादृश्यज्ञानाधीनोपस्थित्या अर्थबोधकत्वेऽपि शक्ति-लक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थित्या अर्थबोधकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः। (२) स्वातन्त्र्येणेतीति। स्यादेतत्, स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं पूर्वसूत्र इव एतत्संज्ञा-फलभूतेत्यादि यदि परिष्क्रियते तर्हि पञ्चगवधनेत्यादौ पञ्चगवेत्यस्य तादृशार्थवत्त्वस्या-भावेन निरुक्तरूपे (स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवक इत्याद्युक्ते) नियामकशास्त्रीयो-द्देश्यतावच्छेदकसमासत्वव्यापकत्वं न स्यात् तत्र समासत्वस्य सत्त्वेऽप्यर्थवत्पूर्वावयवकत्वस्या-भावात्। किञ्च 'राज्ञः पुरुषौ' इत्यादौ पुरुषेत्यस्य चिकीर्षितप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्ययेतर-'औ' समभिव्याहारेणैव लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वेन राज्ञः पुरुषइति समुदाये स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदुत्तरावयवकत्वाभावेन समासग्रहणकृतनियमेन तद्व्यावृत्तिर्न स्यादिति चेत्? मैवम्, प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय–पद–एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थ-विषयकबोधजनकत्वं स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात्। 'राज्ञः पुरुषौ' इत्यादौ औविभक्तेरपि प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतत्वेन तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽ-र्थविषयकबोधजनकत्वेन तत्र समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिः सिध्यति। 'पञ्चगवधनः' 'तन्निभः' 'कुम्भकारः' 'एधांचक्रे' 'एधामासतुः कल्पं' 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ धन, तत्, कुम्भ, चक्रे, एधाम्, मूलकेन, इत्यादिषु प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्ययेतरत्वस्य सत्त्वेऽपि पदेतरत्वस्याभावात्। प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय-पद-एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया पञ्चगव, निभ, कर, एधाम्, आसतुःकल्पम्, उपदंशम्, इत्यादीनां स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हा-र्थवत्त्वं निर्बाधम्। न च 'वञ्चासु' 'हरिषु' इत्यादौ सोः निरुक्तस्वातन्त्र्यप्रयोगार्हार्थवत्त्वा-पत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः, सोः निरुक्तार्थवत्त्वसत्त्वेऽपि पूर्वभागप्रकृतेस्तदभावाच्च। एवमेवोत्तरभागस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं परिष्करणीयमिति दिक्।

(३) स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवतामेवेति। उक्त एवार्थः (४) पुत्रकाम्येत्या-दाविति। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इतिसूत्रविहिताकारप्रत्ययस्य पुत्रकाम्येत्यनेन साकं सामर्थ्येन केवलकाम्यप्रत्ययेनैकार्थीभावाभावेन काम्येत्यत्र शक्त्यभावेन अर्थविषयकबोधजन-कत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतायां अभावेन निरुक्तार्थवत्त्वाभावादिति भावः। (५) अत एवेति। उत्तरभागोऽपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवानपेक्षित इति स्वीकारादेवेत्यर्थः।

'देवदत्तो गार्ग्यः' इति समुदायस्य यञन्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽभावः (१)फलत्वेनोक्तः यथाश्रुतमूलोक्तनियमे तु नियमेनैव तदप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। एतेन 'वृषणवसुः' इत्यादौ पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्ययुक्तमित्य(२)पास्तम्।

वाक्यस्य नेति। प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणानापत्तिः। 'पिण्डीम्' इत्यादौ वाक्यैकदेशप्रयोगेऽलुक्समासे चाङ्गाधिकारविहितसुप्प्रत्ययनिमित्तककार्याणां सुबादेशानाञ्च चारितार्थ्यं, विकल्पेन समासविधानाच्च स्वराद्यर्थमिति भावः। शशश्रृङ्गादिपदानाञ्च बौद्धे शशश्रृङ्गादौ शक्तिरिति पूर्वेणैव

---

(१)फलत्वेनोक्त इति। न च 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य विवक्षितप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्ययेतरसुसमभिव्याहारेणैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेनार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावादेतत्फलकथनं भाष्योक्तमसङ्गतमिति वाच्यम् अर्थवदन्तं यत्तद्धितान्तमित्यर्थस्वीकारेण देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्यार्थवदन्तत्वेन तद्धितान्तत्वेन च तत्सङ्गतेः।

स्यादेतत्, 'देवदत्तेन कृतम्' इत्यादौ कृतेत्यस्य 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ गार्ग्येत्यस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय–पद–एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपस्वातन्त्र्यप्रयोगार्हार्थवत्त्वस्य सत्त्वात्समासग्रहणकृतनियमेनैव वारणात्पुनरपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाफलकथनासङ्गतिरिति वाच्यम्, यः समुदायः समासग्रहणकृतनियमशरीराक्रान्तत्वेन विवक्षितः तत्पर्याप्तायोपस्थापकशक्तिरानुभविकशक्तिरित्येतदन्तरा तन्निरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय–पद–एतदन्यतरेतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वं स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात्। तथाहि, अभेदसम्बन्धावच्छिन्ना (सम्बन्धानवच्छिन्ना) या गार्ग्यत्वावच्छिन्ना प्रकारता तादृशप्रकारतानिरूपितदेवदत्तत्वावच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति स्वन्तदेवदत्तपदसमभिव्याहृतस्वन्तगार्ग्यपदत्वप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वेन देवदत्तोगार्ग्येत्यत्र श्रोपस्थापकवक्तेरानुभविकशक्तेर्वा पर्याप्तेरभावेन देवदत्तो गार्ग्य इत्येतत्पर्याप्तानुभविकशक्त्योपस्थापकशक्त्यन्यतरनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतविभक्तीतरत्वेन गार्ग्यपदोत्तरसोः तत्समभिव्याहारापेक्षयैव गार्ग्येत्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन निरुक्तार्थवत्त्वाभावान्न समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिरिति भाष्यसङ्गतिः। 'देवदत्तेन कृतम्' इत्यादौ तु भेदसंसर्गकदेवदत्तप्रकारककृतपदार्थविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तृतीयान्तदेवदत्तपदसमभिव्याहृतकृतपदत्वप्रकारकं ज्ञानमेव कारणम्, न तु तादृशामन्तकृतपदत्वप्रकारकं ज्ञानम्। अन्यथा 'देवदत्तेन कृतेन' 'देवदत्तेन कृताय' इत्यादौ शाब्दानुभवानुदयप्रसङ्गात्। तथा च देवदत्तेन कृतेत्येतत्पर्याप्तानुभविकशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्तानिरूपितप्रकारताप्रयोजिकैवाऽम्विभक्तिरिति तदितरसमभिव्याहारानपेक्षया कृतेत्यस्य लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन निरुक्तार्थवत्त्वस्य सत्त्वेन देवदत्तेन कृतेत्यस्य समासग्रहणकृतनियमेन व्यावृत्तिश्च सिद्ध्यतीति दिक्।

(२)अपास्तमिति। 'वृषणवसुः' इत्यादौ व्यभिचारेण समासत्वव्यापकत्वस्य पदपूर्वावयवकसमुदायेऽभावेऽपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकसमुदाये सत्त्वादिति भावः।

प्रातिपदिकत्वं सिद्धम् । स्वप्नाद्यनुरोधेन च बौद्धपदार्थस्या (१)ऽऽवश्यकत्वम् । अक्षौहिरथन्तरादिपदेषु अवयवानामत्यन्तनिरर्थकानामप्यन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादिना यथाकथञ्चित्साधुत्वान्वाख्यानं बोध्यम् ।

अधिकारोऽयमिति । सञ्ज्ञाऽधिकार इत्यर्थः । सञ्ज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् । विकारागमानान्तु न तत्सञ्ज्ञा, 'प्रत्यय' इति महासञ्ज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैव तत्सञ्ज्ञकत्वात् । स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोशादौ तमुच्चार्य्य बोधितत्वम् । अत एव नभवघाद्यादेशानां न सञ्ज्ञा । तेषां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वं, न तु स्वार्थोऽस्ति । अत एव कोशादौ तदर्थाकथनम् । एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययन्तीति विग्रहे स्वीयपदोपादानम् । भाष्यप्रामाण्याच्च तदर्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः ।

यत्तु विकारागमादेशानां देशांशे निराकाङ्क्षत्वाद् 'परश्च (३।१।२) इत्यस्यानुपस्थितौ तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययसञ्ज्ञया अप्रवृत्तिरिति, तन्न, श्नमकज्बहुच्व (२)प्रवृत्त्यापत्तेः किञ्च 'लविषीय' इत्यत्र विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च पूर्वं सीयुटि ततो लादेशे प्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनेटो विधीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यादत आगमानुदात्तत्वं वक्तव्यमिति 'आद्युदात्तश्च' (३।१।३) इतिसूत्रस्थ भाष्यकैयटासङ्गतिः । लस्थानिकत्वेन देशांशे 'निराकाङ्क्षत्वेन 'परश्च' (३।१।२) इत्यस्याप्रवृत्ता (३)'प्रत्यय' (३।१।१) इत्यस्याप्यप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगकथनासङ्गतेरिति दिक् ।

---

(१) आवश्यकत्वमिति । ज्ञानमात्रं प्रति विषयस्य कारणत्वेन अतीतानागतविषयकज्ञानोपपत्तये बौद्धविषयकल्पना आवश्यकीति भावः ।

(२)अप्रवृत्त्यापत्तेरिति । ननु श्नमि शकारस्य इत्सञ्ज्ञार्थी, 'सर्विका' इत्यादौ इत्वार्थमकचि प्रत्ययत्वस्यावश्यकत्वेऽपि बहुचि प्रत्ययत्वे किं प्रयोजनम् ? स च ईषदूनः उः बहूः तस्मात् क्यचि 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायाम्' (का० वा०) इत्यनेन सुकि 'बहूष्यति' इत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेन प्रत्ययत्वमादाय षत्वार्थं बहुचः प्रत्ययत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, तस्य वार्तिकस्य दधिमधुमात्रविषयकत्वस्य शेखरे वक्ष्यमाणत्वात्, इति चेत् ? न, ईषदूनः उः बहूः तस्मादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि 'नपुंसकह्रस्वे च बह्विति जाते तस्मादाचारक्विबन्ताद्धनिपि 'बह्वा' इत्यादौ 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' (६।४।१०७) इत्यनेन पूर्वान्तवद्भावेन प्रत्ययत्वमादाय उतो लोपार्थं बहुचः प्रत्ययत्वस्यावश्यकत्वादिति दिक् ।

(३)प्रत्यय इत्यस्याप्यप्रवृत्ताविति । वस्तुतस्तु 'भोभगो' (८।३।१७) इतिसूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययत्वस्य स्थान्यलवृत्तिधर्मत्वेन तदनुवृत्तिरावश्यकी । नच स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वस्याभावात्कथं तिबाद्यादेशानां प्रत्ययत्वमिति वाच्यम्, 'लः कर्मणि' (३।४।६९) इति शास्त्रेण लादेशानां कर्माद्यर्थकत्वस्योक्तत्वेन स्वार्थप्रत्यायकत्वस्य सत्त्वात् ।

परश्च (३।१।२) । 'गृसिज्किद्भ्यः' (३।१।५) इत्यादावपादानत्वासम्भवाद्दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र परः पूर्वो वेत्यत्रानियमेनाध्याहारे प्रसक्ते पर एवेति नियमार्थमिदम् । 'गापोष्टक्' (३।२।८) इत्यादावपि पष्ठयर्थ आनन्तर्यं पूर्वपरसाधारणमित्यनियमोऽस्त्येव । अत्र 'तस्मात्' (१।१।६७) इति परिभाषोत्तराङ्गविकला (१)प्रवर्तते इत्यव्यवहिता एव प्रत्ययाः । न चैवं षष्ठ्यंशविकलं सम्पूर्णं सूत्रमुपतिष्ठतां; किं 'परश्च' (३।१।२) इत्यनेनेति वाच्यम्, प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः पच् पत् इत्यादेः (२) प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वात । तेन 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः' इति सिद्धम् । अनुकरणे तु अभेदविवक्षया (३)ऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावात् 'गवित्ययमाह' इत्यादौ नानुपपत्तिः । प्रकृतित्वं (४)प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वम् । अयं न्यायः शास्त्राबोधितान्यतरप्रयोगविषयः, अत एव 'लिट्' 'इयान्' इत्यादौ न दोषः । अत्र प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात् 'नापि केवलः' इति न्याय-

---

(१)प्रवर्तते इति । उत्तरत्वांशस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ षष्ठ्यंशस्य बाधितत्वाच्च केवलाव्यवहितत्वांश एवोपतिष्ठते इति भावः । (२) प्रयोगो मा भूदितीति । स्यादेतत्, वर्तमाने लट्'(३।२।१२३)इत्यस्य वर्तमानकालेतरकालाविवक्षायां धातोर्लट् भवतीत्यर्थेन, 'प्रातिपदिकार्थ'(२।३।६४।)इत्यस्य प्रातिपदिकार्थेतरार्थाविवक्षायां धातोर्लट् भवतीत्यर्थेन एकस्मिन्नेकवचनमित्यस्य एकत्वेतरसंख्याया अविवक्षयामेकवचनं भवतीत्यर्थेन च धातोर्लटः, प्रातिपदिकात्प्रथमैकवचनस्य च दुर्वारत्वेव केवलप्रकृतेः प्रयोगो नैव प्राप्नोतीति 'परश्च' (३।१।२)इति सूत्रं पुनरपि व्यर्थमिति चेत् ? मैवम्, वाक्ये वाक्यैकदेशन्यायेन 'पिण्डी' 'विधेहि' इतिवत् पदे पदैकदेशन्यायेन 'सत्या' 'भामा' 'देवः' दत्तः' इतिवच्च समभिव्याहारनियन्तृककार्यविषयेऽपि 'सुध्युपास्यः' इत्येतत्तात्पर्येण सुध्य् इति यान्तस्य, 'पाचकः' इत्येतत्तात्पर्येण 'पच्' अकः' इत्यादेः प्रयोगस्य च वारणाय समभिव्याहारनियन्तृककार्याणां तत्समभिव्याहाराभावे असाधुत्वबोधनाय 'परश्च' (३।१।२) इति सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वादिति दिक् ।

(३) अर्थवत्त्वाभावादिति । सादृश्यज्ञानाधीनोपस्थित्याऽर्थविषयकबोधजनकत्वेऽपि शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थित्याऽर्थविषयकबोधजनकत्वस्याभावादित्यर्थः ।(४)प्रत्ययविधाविति । औत्सर्गिकैकवचनविधावित्यर्थः । यथाश्रुतं तु न युक्तम् । तस्य यावत्प्रत्ययविधौ इत्यर्थे कस्यापि सकलप्रत्ययोद्देश्यत्वासम्भवेनासम्भवापत्तेः, यस्य कस्यचित्प्रत्ययस्य ग्रहणे तु तद्धितप्रत्ययविधौ सुबन्तस्योद्देश्यतया तस्य प्रकृतित्वापत्त्या तावन्मात्रस्यापि प्रयोगानापत्तेः । प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति । स्यादेतत्, स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वशरीरे प्रकृतित्वस्य, मूलोक्तप्रकृतित्वशरीरे प्रत्ययत्वस्य च पतितत्वादन्योन्याश्रय इति चेत् । मैवम्, आगमभिन्न आदेशभिन्नश्च यस्तृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायविधेयस्तन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वं प्रकृतित्वमिति प्रकृतित्वपरिष्कारेण, अवध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षं यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नतृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायघटकपदप्रयोज्यविधेयता-

मूलकम्। एतन्मूलकमेव पठ्यते 'अपदं न प्रयुञ्जीत' इति। अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः। परिनिष्ठितत्वञ्च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्। निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणाय (१)ऽप्रवृत्तेति। वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते 'सेद्धा' इत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येतीति दिक्।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् (४।१।१)। समाहारद्वन्द्वः। ननु 'परश्च' (३।१।२) इत्यनेन (२)प्रकृतेराक्षेपात्प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थः। तिङन्तात्तु न (३)द्वितीयादिः। संख्याऽभावात, संख्यायास्तिङो (४)क्तत्वाच्च। धातुभ्यस्तु न त्विङामपवादत्वात्। तस्येत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात, तमब्विधौ 'तिङश्च' (५।३।५६) इति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थः; इति चेत्? न, तदभावे 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः (५)संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोगः, इति 'कुत्सिते' (५।३।७४) इतिसूत्रभाष्योक्तन्यायेन 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यादौ (६)तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चारितबोध्यात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्थकतद्धितानां सुबन्तादुत्पत्त्या लनुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य विकारः 'सार्वः' इत्यत्राननापत्तेः, (७)'सर्वस्य सुपि' (६।१।१९१) इत्याद्युदात्तत्वात। तदधिकारसामर्थ्यात्तु प्रातिपादिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः। सर्वशब्दस्यो (८)ञ्छादिपाठेनान्तोदात्तत्वात्। स्पष्टञ्चेदमत्र भाष्ये।

श्रयत्व प्रत्ययत्वमिति प्रत्ययत्वस्य परिष्कारेण वाऽदोषात्। (१)अप्रवृत्तेतीति। इदं विशेषणं लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रयोज्यसङ्कोचमबुद्ध्वा दत्तम्। अन्यथा तेन न्यायेन स्वस्मिन् स्वविधेयघटितातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्स्वप्रवृत्त्युत्तरं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेरभावादिदं विशेषणं व्यर्थम्। (२) प्रकृतेराक्षेपादिति। परत्वस्यावध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षत्वादिति भावः।

(३) द्वितीयादिरिति। प्रथमायास्तु तद्विधायकसूत्रे 'प्रातिपदिकार्थ' इति सत्त्वेन तिङन्तार्थे न प्राप्तिरिति भावः। एतेन प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथमादिरिति वक्तुमुचितमित्यपास्तम्। (४) उक्तत्वाच्चेति। 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन तिङन्तान्न सुबुत्पत्तिरिति भावः। (५) संस्कृतस्येति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणां क्रमेणोपस्थित्या येन क्रमेणार्थोपस्थितिस्तेन क्रमेण शब्दप्रादुर्भावेण येन क्रमेण च शब्दप्रादुर्भावस्तेन क्रमेण तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरिति भावः। (६) तत्सम्बन्ध्यपत्यमिति। विशिष्टार्थे प्रत्ययानां विधानेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इतिवदपत्यादिमात्रार्थकत्वं प्रत्ययानामिति बोध्यम्। (७) सर्वस्य सुपीति। 'सोवर्यः सप्तन्यः तदन्तसप्तम्यः' इति 'भीह्री' (६।१।१९२) इतिसूत्रस्थेन 'प्रत्ययात्पूर्वं पिति' इत्यनेन ज्ञापितया परिभाषया सुबन्तस्य सर्वशब्दस्याऽऽदिरुदात्त इति तदर्थः। (८)उञ्छादिपाठेनेति। 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' (शा० फि० २९) इत्याद्युदात्तबाधनार्थमयं पाठ इति भावः। न च पूर्वं सर्वशब्दस्योञ्छादिपाठेना-

न च 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन लुङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तप्राप्तया तस्य सुबन्तविशेषणत्वेऽपि न दोष इति वाच्यम्, तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानाद (१)न्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव प्राबल्यबोधनेन दोषात् । 'सर्वस्य सुपि' (६।१।९१) इत्यत्र सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात् प्रत्यये परत (२)पूर्वकार्यत्वाभावेन 'न लुमता' (१।१।६३) इत्यस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया तस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावात् । अत एव सर्वस्तोमादिबहुव्रीहेराद्युदात्तत्वसिद्धिः । न चानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थेन न दोष इति वाच्यम् । 'गर्गादिभ्यः' (४।१।१०५) इत्यादौ सुबन्तं प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासम्भवादगत्या लक्षणास्वीकारेऽपि प्रकृते लक्षणायां (३)मानाभावात् । वस्तुतस्तत्रापि न लक्षणा । गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकात्तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रातिपदिकात्परत्वं तद्व्यवधानेन (४)भविष्यति । तद्व्यतिरिक्तव्यवधाने तु न, मानाभावात् । एतच्च मतुप्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ।

न्तोदात्तत्वेऽपि पश्चात् 'सर्वस्य सुपि' (६।१।१९१) इत्यनेनाद्युदात्ततयोञ्छादिषु तत्पाठो व्यर्थ एवेति वाच्यम्, 'अल्पाच्तरम्' (२।२।३४) इति निर्देशेन तरप्प्रत्ययस्यात्यन्तस्वार्थिकत्वबोधनात् सर्वशब्दादत्यन्तस्वार्थिके तरपि कृते तत्रान्तोदात्तश्रवणार्थम्, आचारक्विबन्ताल्लटि 'सर्वति' इत्यादौ तच्छ्रवणार्थं च तस्य चारितार्थ्यात् । न च 'सर्वति' इत्यादौ 'धातोः' (६।१।१६२) इत्यन्तोदात्तत्वम्, तस्य नामधातुष्वप्रवृत्तेः । अत एव काम्यचश्चित्त्वं चरितार्थमिति दिक् ।

(१) अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एवेति । लुक्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकेतिविशेषणदानाद् 'अतिभवकान्' इत्यत्राकच् सिध्यति । अन्यथा लुक्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावस्य सत्त्वेऽपि समाससंज्ञायां तत्सत्त्वेनाकच्न स्यात् । अत एव 'श्रणुं हि' इत्यादावन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावाल्लुकः पूर्वं गुणे संयोगपूर्वकत्वान्न लुक् । एवं 'राजपुत्री' इत्यादौ बहिरङ्गसमासादेः प्राक् शार्ङ्गरवादिपाठान् ङीनि 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (६।१।१९७) इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यतीति दिक् ।

(२) पूर्वकार्यत्वाभावेनेति । लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्ना लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तधर्मेण साक्षात्परम्परया वा अवच्छिन्ना या उद्देश्यता तादृशोद्देश्यताकत्वस्य 'सर्वस्य सुपि' (६।१।१९१) इत्यत्राभावेन 'न लुमता' (१।१।६३) इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ।

(३) मानाभावादिति । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यादौ तस्येत्यस्य षष्ठ्यन्ततदाद्यर्थबोधकत्वेन तदेकदेशषष्ठ्यां 'पदार्थः पदार्थेन' इति न्यायेनानुदात्तादिप्रकृतिकेत्यस्यान्वयासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यम् । (४) भविष्यतीति । 'घकालतनेषु' (६।३।१७) इतिज्ञापकात् 'स्वार्थो परिपूर्णमर्थान्तरेण युज्यते' इति 'कुत्सिते' (५।३।७४) इतिसूत्रस्थभाष्यप्राप्तन्यायाच्चेति भावः ।

(१)लिङ्गविशिष्टस्येति । इयञ्च (२)प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे (३)तद्विशेषग्रहणे च । अनया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष्ये शङ्कितत्वाद्; विशेषविषये बहुतरोदाहरणदानाच्च । स्त्रीप्रत्ययामभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वात्तव्याप्य (४)धर्मा विशिष्टेऽनेनातिदिश्यन्ते अत एव 'बहुव्रीहेरूधसः' (४।१।२५) इति सूत्रे भाष्ये 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इत्यस्य नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थे 'कुण्डोध्नी' इत्यत्र कबापादितः । अन्यथा तु ङ्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः । (५)नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्यर्थेन च परिहृत इत्यन्यत् ।

समासान्तेषु तत्परिभाषाऽभावस्तु ङ्याप्सूत्रभाष्योक्तो (६)ऽवयवविषय एव । समुदायविषये तत्प्रवृत्तावपि दोषाभावेन तदंशे तदप्रवृत्तौ न

---

(१)लिङ्गविशिष्टस्येतीति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्येत्यर्थः । वै० च स्वघटितत्वं, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वं, स्वविशिष्टाघटितत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्टयञ्च-स्वेतरत्वं, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वमेतदुभयसम्बन्धेन ।

(२) प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे इति । प्रातिपदिकत्वेन रूपेण तद्ग्रहणे इत्यर्थः ।

(३) तद्विशेषग्रहण इति । प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नग्रहणे इत्यर्थः । नन्वेवं 'कुमारः श्रमणादिभिः' (२।१।७०) इति ज्ञापकासङ्गतिः। कुमारशब्दत्वस्य 'कुमार क्रीडायाम्' इति धातावपि सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वस्य कुमारशब्देऽभावात् । न च समर्थकुमारशब्दत्वं प्रातिपदिकत्वव्याप्यं भवत्येवेति न दोष इति वाच्यम्, अदन्तप्रातिपदिकत्वस्यापि प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनानया रमाशब्देऽतिदेशेन 'अत इञ्' (४।१।९५) इतीञापत्ते., इति चेत्? न, तद्विशेषग्रहणे इत्यस्य पदप्रतिपाद्यप्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य ग्रहणे इत्यर्थेनादन्तप्रातिपदिकत्वस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वेन, कुमारपदस्य समर्थकुमारप्रकृतिके लक्षणया समर्थकुमारत्वस्य च पदप्रतिपाद्यत्वेनादोषात् ।

अन्ये तु तद्विशेषग्रहणे इत्यस्य प्रातिपदिकमात्रग्रहणे इत्यर्थः । तत्त्वञ्च प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वम्। विषयतायां प्रातिपदिकमात्रवृत्तित्वञ्च प्रातिपदिकवृत्तित्वे सति प्रातिपदिकेतरनिरूपितवृत्तित्वाभाववत्त्वम्।अभावश्च सामानाधिकरण्येनान्वयाप्रयोज्यो विवक्षितः तथा च अत्पदप्रयोज्यविषयतायां प्रातिपदिकेतरनिरूपितवृत्तित्वाभावश्च अत्पदार्थस्य प्रातिपदिकपदार्थेन साकं सामानाधिकरण्येनान्वयप्रयोज्य एवेति न दोष इत्याहुः ।

(४)धर्मा इति । लिङ्गबोधकप्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयपर्याप्ता इति शेषः। (५) नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरिति । नद्यन्तोत्तरपदकबहुव्रीहिरित्यर्थः । (६) अवयवविषय एवेति । अत एव अतिशयिताः श्रेयांसो यस्यां नगर्यां सा अतिश्रेयसी, सः अतिश्रेयसी यस्मिन् स 'आतिश्रेयसी' अतिशयिताः भ्रातरो यस्यां नगर्यामतिभ्रात्री, अः अतिभ्रात्री यस्य स 'आतिभ्रात्रिः' इत्यादौ 'ईयसश्च' (५।४।१५६) 'वन्दिते भ्रातुः' (५।४।१५७) इति कन्निषेधः, कियतः समीपमुपकियतं तस्मात् ण्यन्तादित्वपि उगित्वात् ङीपि उपकियती, आ उपकियती यस्मिन् 'प्रोपकियतन्' इत्यत्र 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' (५।४।१०७) इति टच्च सिद्ध्यति ।

मानमित्याशयः । ङ्याबन्तादिति । ङ्याब्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम् । तेन 'ब्रह्मबन्धुतरा' 'युवतितरा' इत्यादेः सिद्धिः । 'जातेश्च' (६।३,४१) इति निषेधान्न पुंवत्त्वम्' वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

तद्धित इति । एतच्च समासान्ततिप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं व्याख्यानात् । एतेन 'यूनीतिः' 'बहुगोमतीका' इति स्यादित्यपास्तम् । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययेषु, अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तद्धितेषु च ङ्याब्ग्रहणासम्बन्धो व्याख्यानात् । अत एव 'लोहिनिका' इत्येतत्सिद्धये 'लोहितालिङ्गबाधनं वा' इति (१)चरितार्थम् । अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति 'सर्वस्य द्वे' (८।१।१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं कैयटे च । तत्र हि पदस्येत्यस्य प्रयोजनं—द्विपदिकेत्यादौ द्वित्वसंख्यायुक्तपदार्थस्य वीप्सितत्वात् वीप्सायामेकत्वलक्षणसंख्याया अनन्तर्भावात्समासाद्विभक्त्यभावेन पदत्वाभावात्प्राक् तद्धितोत्पत्तेर्द्विवचनाभाव (२)इत्युक्तम् । 'पुंयोगाद्' (४।१।४८) इति सूत्रे भाष्येऽप्येतत्स्फुटम् । तत्र हि 'गतिकारकोपपदानाम्' (प० भा०) इत्यस्याः साङ्कूटिनम्' इति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र हि अभिविधौ भाव इनुणि कूटिन्शब्दादण्प्रत्ययविभक्त्योः प्राप्तयोः स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादणि कूटिन्नित्यस्यैव वृद्धिः स्यादित्युक्तम् । तस्यापि सुबन्तादुत्पत्तौ तु पूर्वं सुपि इनुणन्तत्वरूपाधिकसापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽणः पूर्वं समासे विशिष्टादणि रूपसिद्धौ (३)भाष्यासङ्गतिः । प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे तु उक्तरीत्यैवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासे ततो विशिष्टादणिति साङ्कूटिनसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

स्वौजस (४।१।२) सूत्रे (४)समाहारद्वन्द्वः । टङ्पाश्चेत इति ।

(२) चरितार्थमिति । अन्यथा 'लोहिनिका' इत्यादौ ङ्यन्तादेव तद्धितोत्पत्त्या तत्सिद्ध्यर्थं तद्वार्तिकप्रणयनसमङ्गतं स्यादिति भावः (२) इत्युक्तमिति । अयंभावः 'द्विपदिका' इत्यादौ द्वीत्यस्य पादेत्यस्य च पदत्वेऽपि तदर्थमात्रगतवीप्साया अभावाद्विशिष्टस्य च पदत्वाभावात्तद्धितान्तेन वीप्साया उक्तत्वाच्च न द्विर्भावः । स्वार्थिकप्रत्ययानां सुबुत्पत्त्युत्तरमुत्पत्तौ तु द्विपादेत्यस्यापि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वाद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति। (३)भाष्यासङ्गतिरिति । वस्तुतस्तु संकूटिन्नितिशब्दस्वरूपसमुदायस्य अण्समासयोः समानत्वेन बहिरङ्गत्वाभावेन परत्वादणि 'सङ्कौटिनम्' इति स्यादिति भाष्योक्तदूषणं सङ्गच्छत एवेति नैतद्भाष्यं सुबुत्पत्तेः प्राक् स्वार्थिकप्रत्ययोत्पत्तौ नवीनमते मानम् । किन्तु प्राचीनैस्तथा स्वीकारेण तन्मते एवासङ्गत्यभिधानमिति दिक् । (४)समाहारद्वन्द्व इति । तृतीयाद्विवचन 'भ्याम्' पर्यन्तं समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तदनन्तरं चतुर्थीद्विवचन'भ्याम्' पर्यन्तं समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तदनन्तरं पञ्चमीद्विवचन'भ्याम्' पर्यन्तं समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तदनन्तरं षष्ठीद्विवचन'ओस्' पर्यन्तं समाहारद्वन्द्वं कृत्वा ततश्चावशिष्टानां समाहारद्वन्द्वं कृत्वा सर्वेषां समाहारद्वन्द्वानां समाहारद्वन्द्व इति

न च फलाभावः; लोपस्यैव फलत्वात्। (१)तत्र तत्रेतरव्यावृत्त्या चरितार्थानां लोपफलकत्वस्वीकारे बाधकाभावात्। काम्यजादौ तु लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यान्न तन्मात्रफलिकेत्सञ्ज्ञेति बोध्यम्।

'न विभक्तौ' (१।४।४) इति निषेधोपयोगिनीं विभक्तिसञ्ज्ञामाह-विभक्तिश्च (१।४।१०४) चकार एकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्यां (२)समावेशार्थः। अन्यथा पर्यायः स्यात्। 'सुपः' (१।४।१०३) इति सूत्रं 'तिङस्त्रीणि' (१।४।१०१) इति सूत्रात्तिङ इति चानुवर्तते। 'प्रथमयोः' (६।१।१०२) इत्यादौ व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यम्। अन्यथा 'औजसोः पूर्व' इत्येव वदेत्। विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङिति न वक्तुं शक्यम् 'यत्र' 'तत्र' इत्यादौ त्यदाद्यत्वानापत्तेः। तेषां सुप्सञ्ज्ञात्वशक्त्या, 'एतर्हि' इत्यादौ 'सुपि च' (७।३।१०२) इति (३)दीर्घापत्तेः।

सप्तम्यन्ता इति। स्त्रीलिङ्गा इति शेषः। प्राचाम् वैयाकरणान्तराणाम्। इहापि अस्मिन् व्याकरणेऽपि।

सुपः (१।४।१०३) सुबिति प्रत्याहारात्षष्ठ्यत्र।

द्व्येकयोः (१।४।२२) नियमार्थे इमे। इह सूत्रे द्व्येकशब्दौ संख्यापरौ, न संख्येयपरौ बहुवचनापत्तेः, तदाह—द्वित्वैकत्वयोरिति। लौकि-

---

भावः। अत एव भ्यामोः भ्यसोः ओसोश्च नैकशेषः। ननु 'एचोऽयवायावः' (६।१।७८) इत्यादाविव लोपमात्रफलकत्वे इत्संज्ञैव न स्यादत आह—(१)तत्र तत्रेत्यादिना।

समावेशार्थ इति। वस्तुतस्तु स्वतादात्म्यं, स्वप्रतियोगिकविधेयानुयोगिकसंसर्गघटकनिरूपितत्वसमसंख्याकनिरूपितत्ववत्संसर्गप्रतियोगिकत्वमेतदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदककत्वरूपसमानावधित्वस्य तत्र स्वीकारेण 'विभक्तिश्च' (१।४।१०४) इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतिङ्त्वस्य 'तिङस्त्रीणि' (१।४।१०१) इतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतिङ्त्वे तादात्म्यस्य सत्त्वेऽपि यदीयोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकतिङ्त्वे स्वप्रतियोगिकविधेयानुयोगिकसंसर्गघटकनिरूपितत्वसमसङ्ख्याकनिरूपितत्ववत्संसर्गप्रतियोगित्वस्याभावेन समानावधित्वाभावादाकडारसूत्राप्राप्तया चकारः सुप्तिङनुवृत्तिमात्रफलक एवेति बोध्यम्।

(३)दीर्घापत्तेरिति। ननु 'एतर्हि इत्यादौ 'इदमोर्हिल्' (५।२।१६) इत्यत्र 'इदमोऽर्हिल्' इतिच्छेदेन न दीर्घापत्तिः। तथा च 'प्राग्दिशः सुप्' इति न्यासे न दोषः। नचार्हिलिति न्यासे 'एतर्हि' इत्यादौ 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) इत्यनेनैतादेशानापत्तिरिति वाच्यम्, 'एतेतावथोः' इति न्यासं कृत्वा अकारादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे इदमेतदोः एत इत इत्यादेशौ स्त इत्यर्थेनादोषात्, इति चेत्? न, 'सदा' 'सर्वदा' इत्यादौ दाप्रत्ययस्य सुप्संज्ञायां 'सर्वस्य सुपि' इत्याद्युदात्ततापत्तेः। कतरशब्दात् ण्यन्तात्क्विपि तस्मात्तसिल्प्रत्यये 'कतरत्

कप्रयोगे तु 'आदशतः संख्याः संख्येये' इति कोशभाष्याद्युक्तेः संख्येयपरत्वे एव प्रायः साधुत्वम् । क्वचित्संख्यापरत्वेऽपि संख्येयागतसंख्यारोपेण साधुत्वम् । अतएव कस्य द्वित्वे इत्याद्यर्थे 'कयोर्द्वयोः' 'केषां बहुषु' इति भाष्ये-प्रयुक्तमिति बोध्यम् । एकशब्दो द्विशब्दसाहचर्यात्संख्यावाच्येव । एकग्रहणन्त्यक्त्वैकवचनमुत्सर्गः कर्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः 'पचतिकल्पम्' इत्यादौ च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति 'तद्धितश्च' (१।१।३८) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

बहुषु (१।४।२१) बहुशब्दोऽत्र त्रित्वादिपरार्द्धान्तिसंख्यानां व्यापको यो धर्मविशेषो बहुत्वं तत्परः । बहुवचनं त्वाश्रयगतबहुत्वं धर्मं आरोप्यं कृतम् । तेन वै पुल्यवाचिनो न ग्रहणम् । 'दाराः' इत्यादौ त्ववयवादिगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपो बोध्यः । स च कोशवृद्धव्यवहारानुसारेणैवेति नातिप्रसङ्गः । 'भर्तृदारयोरक्षेजसोः' इत्यादौ वृत्तौ तु द्विवचनमेव, आरोपे मानाभावात् अत एव 'दृव्येकयोः' इति सङ्गच्छते । एतेनैकस्मिन्नपि 'गुरवः समागताः' इत्यादि समर्थितम् । अन्वर्थसञ्ज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं स्पष्टार्थम् ।

राम इति । रुत्वे (१)एकदेशविकृतन्यायेन सुबन्ततया पदत्वाद्विसर्गः ।

(२)सरूपाणाम् (१।२।६४) 'वृद्धो यूना' (१।२।६५) इति सूत्रादेवकारो(३)ऽपकृष्यत इत्याह—सरूपाण्येवेति । तेन जननीपरिच्छे-

---

इत्यादौ तसिलः सुप्त्वेन 'रोःसुपि' (८।३।१६) इति नियमाद्विसर्गाभावेन सत्वानापत्तेश्चेति दिक् । (१) एकदेशविकृतन्यायेनेति । *स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः ।

(२) सरूपाणामिति (१।२।६४) अपकृष्यत इति । स्यादेतत्, सरूपाणामिति निर्धारणे षष्ठी । सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकानामित्यर्थः । तत्र न तावत् अपकृष्टैवकारः सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकानामित्यनन्तरं योजयितुं शक्यः । सारूप्यवदारब्धसमुदायघटकानामेवैकः शिष्यते इत्युच्यमाने एवपदवैयर्थ्यापत्तेः । नापि सारूप्यवदारब्धसमुदायानन्तरं योजयितुं शक्यः । सारूप्यवदारब्धसमुदायमात्रघटकानामित्युच्यमानेऽप्येवपदवैयर्थ्यापत्तेः । नापि सारूप्यवदित्यनन्तरं योजयितुं शक्यः सारूप्यवन्मात्रारब्धसमुदायघटकानामित्युच्यमानेऽपि जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्भ्यामादौ समुदायस्य सारूप्यवन्मात्रारब्धत्वेनैकशेषापत्तेः । नापि सारूप्यानन्तरं योजयितुं शक्यः । सारूप्यमात्रवदारब्धसमुदायघटकानामित्युच्यमाने मृगीवाचकहरिणीशब्दस्य वर्णवाचकहरिणीशब्दस्य तद्धितादौ वैरूप्यसत्त्वेन 'हरिणीहरिणी' इति समुदाये सारूप्यमात्रवदारब्धत्वस्याभावेन तयोरेकशेषानापत्तेः, इति चेन्मैवम् । विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां दृष्टं तेषामेकः शिष्यते इतिसूत्रार्थकरणेनादोषात् । तथाच हरिणीशब्दयोर्विभक्तौ परतः सारूप्यस्यैव दर्शनादेकशेषः सिद्ध्यति । मातृशब्दयोस्तु ओजसादिषु वैरूप्यदर्शनान्नैकशेष इति दिक् ।

---

* आनुमानिकस्थानिवद्भावेनेत्यर्थः ।

अत्रेदं विचार्यते, विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषां तत्त्वं किम् ? न तावत् स्ववृत्तिविभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसमानाधिकरणयावद्रूपवत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं तत्त्वम् । नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दस्य क्षतशून्यार्थविभक्त्यन्ताक्षतशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः । विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दवृत्त्येकविंशतिरूपवत्त्वस्य नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्देऽभावात् ! नापि स्वाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकयावद्विभक्तिविशेष्यकसम्भावनाप्रयोज्यतावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेष्यकसम्भावनाप्रयोज्यतावद्रूपवत्त्वप्रकारकसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं तत्त्वम् । यद्यस्मान्नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्दाद्यावत्यो विभक्तयो भवेयुः तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि भवेयुः तावद्रूपवानयं भवेदित्याकारकसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन निरुक्ताक्षतशब्दयोः परस्परवैशिष्ट्यसत्त्वेन दोषाभावेऽपि संज्ञाभूतसर्वशब्दस्य सर्वनामसर्वशब्दस्य च स्वाव्यहितोत्तरत्वप्रकारकयावद्विभक्तिविशेष्यिका या सम्भावना अस्मात्संज्ञाभूतसर्वशब्दाद्यावत्यो विभक्तयो भवेयुरित्याकारिका तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वप्रकारकयावद्रूपविशेष्यिका सम्भावना तावद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्ववन्ति यावन्ति रूपाणि भवेयुरित्याकारिका तादृशसम्भावनाप्रयोज्या या तावद्रूपवत्त्वप्रकारिका सम्भावना 'तावद्रूपवानयं भवेत्' इत्याकारिका तादृशसम्भावनाविशेष्यत्वसम्बन्धेन परस्परं वैशिष्ट्यसत्त्वेनैकशेषापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, यथा 'समाननगरे समानैव वृत्तिर्येषां तेषामेको गुरुर्भवति अन्ये तस्य शिष्या भवन्ति' इति वाक्यस्य काश्यां प्रयोगे गयायां च व्यत्ययेन याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् कुर्वन्तो ब्राह्मणा न विषयाः तथा विभक्तौ परतः सारूप्यमेव येषां तेषामेकः शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते इतिवाक्यस्यापि संज्ञाभूतसर्वशब्दसर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दविषयकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्; इति चेन्मैवम् । स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । रूपवैशिष्ट्यञ्च रूपे स्वभिन्नत्वं, स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यमेतदुभयसम्बन्धेन । संज्ञाभूतसर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दस्य च नैकशेषः । एवं संज्ञाभूतसर्वशब्दः तद्वृत्तिरूपं 'सर्वाय' इत्यत्र 'सर्वा' इति, तद्भिन्नत्वस्य स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकङेत्वावच्छिन्नाव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्य च 'सर्वस्मै' इत्यत्र 'सर्व' इत्याकारकरूपे सत्त्वेन स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वरूपतत्त्वस्याभावात् । नित्यबहुवचनान्ताक्षतशब्देऽपि न दोषः 'अक्षतेभ्यः' इत्यत्र 'अक्षते' इत्येतद्रूपभिन्नत्वस्य 'अक्षताय' इत्यत्र सत्त्वेऽपि स्वाश्रयप्रकृतिकभ्यस्वृत्तिविभक्तिविभाजकभ्यस्त्वधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसमाधिकरण्यस्याभावेन निरुक्ततत्त्वस्य सत्त्वात् । एवं समाननगरे समानैव वृत्तिर्येषां तेषां तत्त्वमपि स्ववृत्तिविशिष्टवृत्तिमद्भिन्नत्वमिति परिष्करणीयम् । वृत्तिवैशिष्ट्यञ्च वृत्तौ स्वभिन्नत्वं, स्वाश्रयनगरत्वव्याप्यधर्मसामानाधिकरण्यमेतदुभयसम्बन्धेन ।

नन्वेवमपि मति—जराशब्दादावेकशेषानापत्तिः । तथाहि, स्ववृत्तिरूपं 'मत्यै' इत्यत्र 'मत्य' इति तद्भिन्नत्वस्य, स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकङेत्वधर्मावच्छिन्नाव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्य च 'मतये' इत्यत्र 'मतय्' इतिरूपे सत्त्वेन स्ववृत्तिरूपवद्भिन्नत्वस्याभावादिति वाच्यम्। स्वाभिन्नत्वमित्यत्र स्वाविशिष्टभिन्नत्वमिति निवेशेनादोषात् । वै०च स्वसामानाधिकरण्यं, स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यमेतदुभयसम्बन्धेन । मत्य् इत्येतद्रूपसामानाधिकरण्यस्य, एतद्रूपाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यस्य च 'मतय्' इतिरूपे सत्त्वेन स्वविशिष्टभिन्नत्वस्याभावात् ।

संज्ञाभूत-सर्वनाम-सर्वशब्दयोरेकशेषवारणाय द्वितीयसम्बन्धदानम् । अन्यथा स्वसामानाधिकरण्येन 'सर्वाय' इत्यत्र 'सर्वा' इति रूपवैशिष्ट्यस्य 'सर्वं' 'सर्वे' इत्यादिसर्वरूपेषु सत्त्वेन 'सर्वस्मै' इत्यत्र 'सर्व' इति रूपे स्वविशिष्टभिन्नत्वाभावात् तद्घटितनिरुक्तोभयसम्बन्धेन रूपवैशिष्ट्यस्य तत्राभावेन । उदासीनघटादिशब्दरूपे एव रूपवैशिष्ट्यसत्त्वेन तद्भिन्नत्वस्य सर्वनामसर्वशब्दे सुलभत्वादेकशेषापत्तिर्दुर्वारा । स्वाश्रयप्रकृतिकेत्यादिद्वितीयसम्बन्धोपदाने तु न दोषः । 'सर्वाय' इत्यत्रत्य 'सर्वा' इति रूपवैशिष्ट्यस्य स्वसामानाधिकरण्य-स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन 'सर्वा' इति रूपे एव सत्त्वेन 'सर्वं' 'सर्वे' इत्यादिरूपेषु तदभावात स्वविशिष्टभिन्नत्वघटितनिरुक्तोभयसम्बन्धेन रूपवैशिष्ट्यस्य 'सर्वस्मै' इत्यत्रत्य 'सर्व' इति रूपे सत्त्वेन रूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वाभावात् ।

स्वाश्रयप्रकृतिकेत्यादिद्वितीयसम्बन्धमात्रोपादने तु 'घट' इत्यादिरूपवैशिष्ट्यस्य पटादिशब्दरूपेष्वपि सम्भवात् स्वविशिष्टभिन्नत्वस्य कुत्राप्यसम्भवात् तद्घटितनिरुक्तोभयसम्बन्धेन रूपविशिष्टत्वस्यापि न कुत्रापि सम्भव इति तादृशरूपवद्भिन्नत्वस्य सर्वत्रैव सुलभत्वात्सर्वत्रैकशेषापत्तिः । अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावानङ्गीकारे तु न कुत्राप्येकशेषः स्यात् । यद्यपि स्वाश्रयप्रकृतिकेत्यादिद्वितीयसम्बन्धेन स्वविशिष्टं यत् तद्भिन्नत्वमात्रं हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य 'हारित' इति तद्धिते परतो वर्तमाने 'हरित्' इति रूपे हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दवृत्तिरूपवैशिष्ट्यस्य निरुक्तसम्बन्धेन अभावात्सम्भवति, तस्य रूपस्य विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावात्, तथापि तत्रैवाव्याप्तिवारणाय सिद्धान्ते स्वविशिष्टभिन्नत्व-स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन रूपवैशिष्ट्यस्य रूपे उपात्तत्वात् स्वविशिष्टभिन्नत्वघटकस्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धानुपादने स्वविशिष्टभिन्नत्वसम्भवेऽपि स्वाश्रयप्रकृतिकेत्यादिद्वितीयसम्बन्धस्य पूर्वोक्ते 'हारित्' इति रूपेऽसत्त्वात् न रूपविशिष्टरूपस्य कुत्रापि सम्भवः इति सर्वत्रैकशेषापत्तिर्दुर्वारैव । अतः स्वविशिष्टभिन्नत्वघटकवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धोपादानम् । तदुपादने तु पटादिशब्दरूपाणां घटादिशब्दरूपसामानाधिकरण्याभावात् तद्विशिष्टभिन्नत्वेन स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्येन च रूपविशिष्टत्वात्तद्भिन्नत्वाऽभावेन घटपटादिशब्दानां नैकशेषः । मत्यादिशब्दानां चोक्तरीत्या रूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वस्य सुलभत्वात् एकशेषः सिध्यतीति बोध्यम् ।

नचैवमपि नित्यैकवचनान्तैकशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तद्विशब्दस्य चैकशेषतापत्तिः, द्वाभ्यामित्यत्र 'द्वा' इतिरूपविशिष्टभिन्नत्वस्य 'एकस्मै' इत्यत्र 'एक' इति रूपे सत्त्वेऽपि स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वस्याभावादिति वाच्यम् । स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वे सति स्ववृत्तिरूपविशिष्टरूपवत्त्वं तत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । सत्यन्तदले रूपवैशिष्ट्यमुक्तमेव । द्वितीयदले रूपवैशिष्ट्यं च रूपे स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । द्वितीयदलदानादेकद्विशब्दयोर्नैकशेषः । प्रथमदले रूपे रूपवैशिष्ट्यघटकस्वविशिष्टभिन्नत्वसम्बन्धदानात् मतिजरादिशब्दानामेकशेषः सिद्धः । स्वविशिष्टभिन्नत्वघटकवैशिष्ट्ये स्वाश्रयप्रकृतिकेत्यादिसम्बन्धदानात् संज्ञाभूतसर्वशब्दसर्वनामसंज्ञकसर्वशब्दयोर्नैकशेषः । तत्रैव स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यमात्रोक्तावसम्भवः पूर्वमुप-

पादितः। रूपवैशिष्ट्ये स्वाश्रयप्रकृतिकेत्यादिमात्रोक्तौ सर्वेषामेव पटादिशब्दरूपाणां घटादिशब्दरूपवैशिष्ट्यस्य स्वाश्रयप्रकृतिकविभक्तिवृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सत्वात्तद्वत्त्वस्यैव सर्वत्र विद्यमानत्वेन तद्भिन्नत्वस्य न कुत्रापि सम्भव इति दिक्।

यद्वा, शब्दप्रकृतिकविभक्तिविशिष्टः शब्दःशिष्यते इत्यर्थः। वै०स्वविशिष्टरूपवद्भिन्नत्व-स्वविशिष्टरूपवत्त्वोभयसम्बन्धेन। प्रथमवै० स्वाव्यहितपूर्वत्वविशिष्टरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्व—स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन। द्वितीयवै० एतद्घटकद्वितीयसम्बन्धेनैव। तत्र स्वविशिष्टरूपवत्त्वसम्बन्धोपादानम् एकद्व्यादिशब्दानामेकशेषवारणाय। स्वविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वसम्बन्धोपादानं घटपटादिशब्दानां जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोश्चैकशेषवारणाय। स्वाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरूपभिन्नत्वं विहाय विशिष्टरूपत्वावच्छिन्नेत्युपादानं मत्यादिशब्दानामेकशेषसिद्धये। शब्दवृत्तिरूपसामान्यभेदं विहाय विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टरूपसामान्यभेदोपादानं। वर्णविशिष्टवाचकहरिणीशब्दमृगीवाचकहरिणीशब्दयोरेकशेषसिद्ध्यर्थम्। प्रथमवैशिष्ट्ये स्ववृत्तिविभक्तिविभाजकेत्यादिद्वितीयसम्बन्धोपादानं नित्यबहुवचनान्तसर्वविभक्त्यन्ताक्षतशब्दयोरेकशेषसिद्धये। संज्ञाभूतसर्वनामसर्वशब्दयोस्तु नैकशेषः। 'सर्वाय' इति ङेविभक्तिवैशिष्ट्यस्य सर्वस्मै इति रूपे सत्त्वेन विभक्तिविशिष्टरूपवद्भिन्नत्वाभावादित्यलम्।

परेतु एवकारापकर्षे न मानम्। अत एव 'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, माता जनयित्री, माता च परिच्छेत्ता, तयोरपि क्वचित्साहृप्यं दृश्यते' इति प्रातिपदिकैकशेषे एव शङ्का कृता, न तु विभक्त्यन्तैकशेषादिकल्पे भाष्ये। अन्यथाऽस्मिन्कल्पे इव तेष्वपि कल्पेषु 'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वचनमारब्धव्यं स्यात्। अत एव 'किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति, न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषः, तेनापि 'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति। अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेकशेषे दोषो भवति' इति भाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा एकस्य सूत्रस्य व्याख्याभेदेन एकस्यैव लक्ष्यस्य साधुत्वमसाधुत्वं च स्यात्। एतद्भाष्यैकवाक्यतया 'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति सामान्यत आरब्धमपि वार्तिकं सर्वनामस्थानविभक्तिपरत्वविषयं बोध्यम्। अन्यथा विभक्त्यन्तैकशेषवादिमते 'मातृभ्याम्' इत्यादावेकशेषो भवति, प्रातिपदिकैकशेषवादिमते एकशेषो न स्यादिति फलभेदः स्यात्। तथा च जननीपरिच्छेत्तृवाचकयोर्भ्यामि सारूप्यसत्त्वात्प्रातिपदिकैकशेषवादिमतेऽप्येकशेषो भवत्येव। केवलं सर्वनामस्थाने एव न भवति; तत्र वैरूप्यात्। न च 'मातृमात्रोः प्रतिषेधः' इति वार्तिके एकशेषाकरणेनैवकारापकर्षो नास्तीति गम्यते, अन्यथा ओसि जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोः सारूप्यसत्त्वेन 'मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्येव वक्तव्यं स्यादिति वाच्यम्, अनुकरणस्वरूपभङ्गभियैकशेषाकरणेनादोषादित्याहुः।

अत्रेदमवधेयम्, सरूपाणामिति निर्धारणे षष्ठी। निर्धारणषष्ठीप्रकृत्यर्थस्य च निर्धार्यमाणे स्वघटकत्वं स्वघटकनिर्धार्यमाणत्वाभिमतेतरावृत्तिविधेयवत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेनान्वयः। यथा 'नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठ' इत्यत्र निर्धारणषष्ठीप्रकृत्यर्थस्य नृत्वावच्छिन्नसमुदायस्य स्वघटकत्वं द्विजे तथा स्वघटकनिर्धार्यमाणत्वाभिमतद्विजेतरशूद्रावृत्ति यच्छ्रैष्ठ्यं तद्वत्त्वम-

तृवाचिनोर्मातृशब्दयो(१)र्भ्यामि (२)नैकशेषः। न चैकविभक्ताविति व्यर्थं 'यानि सरूपाण्येव' इत्युक्त्यैवोक्तदोषवारणादिति वाच्यम्, हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषानापत्तेः। पुंवद्भावेन तद्धितादौ (३)वैरूप्यात्। दृष्टानीति। लौकिके प्रयोगे इति शेषः। एकशेषश्चायमनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति एतद्विषये द्वन्द्वप्राप्तिरेव नेति बोध्यम्।

ननु (४)तन्त्रेणैव सिद्धेरिदं व्यर्थम् यथा 'अक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तां दीव्यन्ताम्' इत्यत्राक्षा इति कारकस्य सकृदुपादानेऽपि सर्वत्रान्वयः तन्त्रकारणं तु शब्दानां (५)तुल्यरूपता। एवम् (६)'अक्षो भज्यतां भुज्यतां दीव्यताम्' इत्यपि। तन्त्रं द्वेधा—शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्च। शब्दस्य (७)पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे आद्यम्, यथा 'अक्षाः' इत्यादौ। (८)तत्सहत्वे त्वन्त्यम् यथा 'घटाः'

पीत्युभयसम्बन्धेन निर्धार्यमाणे द्विजेऽन्वयः। प्रथमसम्बन्धोपादानेन 'नृणां सिंहः श्रेष्ठः' इत्यादिप्रयोगो न। तत्र द्वितीयसम्बन्धोपादानेन 'नृणां ब्राह्मणः प्रमेयः' इत्यादि च न, तत्र निर्धारणषष्ठीप्रकृत्यर्थनृसमुदायघटकनिर्धार्यमाणत्वाभिमतब्राह्मणेतरशूद्रादिवृत्तित्वेन विधेयस्य प्रमेयत्वस्य तदवृत्तिविधेयवत्त्वाभावात्। निरूपयिष्यते चेदं 'यतश्च निर्धारणम्' (२।३।४१) इति सूत्रव्याख्यावसरे विस्तरेण। तथाच प्रकृते निर्धारणप्रकृत्यर्थ-सारूप्यवत्समुदायघटक-निर्धार्यमाणत्वाभिमतैकत्वसंख्याविशिष्टेतरस्याप्रसिद्धेरन्वयानुपपत्त्या शाब्दबोधासम्भवः। एकत्वस्य केवलान्वयित्वात्, इति चेत्? न, एकशब्दस्य प्रथमवाचकस्य प्रकृतसूत्रे ग्रहणेन तदितरद्वितीयादीनां प्रसिद्ध्याऽन्वयसम्भवेनादोषात्। एकशब्दस्य च प्रथमवाचकत्वं वृद्धैरुक्तम्—

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायाञ्च प्रयुज्यते॥ इति।

(१) भ्यामिति। भ्यामि सारूप्यसत्त्वेऽपीत्यर्थः। (२) नैकशेष इति। सर्वासु च विभक्तिष्वेकशेषो न भवतीत्यर्थः। (३) वैरूप्यादिति। हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हारिणेति, हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य हारितेति वैरूप्यादित्यर्थः (४) तन्त्रेणैवेति नानाफलकसमानाकारकानेकव्यापाराणां मध्येऽनेकफलोद्देशेनैकव्यापारकरणं तन्त्रम्।

(५) तुल्यरूपतेति। स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मेणेत्यर्थः। एतेन बहुवचनसद्भावे एव तन्त्रेण निर्देशो नान्यथेति परास्तम्। तदाह—(६) अक्ष इति। नन्वत्राक्षशब्दस्य शकटाक्षविभीतकाक्षदेवनाक्षेतिबह्वर्थकत्वेन बहुवचनापत्तिरिति चेत्? न, विभक्त्यन्तस्य तन्त्रस्वीकारेण विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेन बहुवचनाप्राप्तेः (७) पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे इति। पर्यायस्य या परिवृत्तिः स्वप्रयोगाभावेऽपि स्वबोध्ययावत्सु प्रवृत्तिस्तस्यासहत्वे इत्यर्थः। यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः कर्तव्यः तत्पर्यायिशब्दान्तरासम्भवे शब्दतन्त्रमिति यावत्।

(८) तत्सहत्वे इति। यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः कर्तव्यस्तत्पर्यायशब्दान्तरसम्भवे अर्थतन्त्रमिति यावत्।

इत्यादौ। तत्राक्षा भज्यन्तां भुज्यन्तामित्यादावन्वयिपदार्थभेदाद् बोद्धुरावृत्त्यैव बोधः। उच्चारणन्तु तन्त्रेण। अन्वयिपदार्थस्यैकत्वे तु (१)एकोपस्थित्यैवान्वयः, यथा 'अक्षान्पश्य' 'घटान् पश्य' इत्यादौ' इति चेत्? सत्यम्, सरूपाणामेकशेष एवेतिनियमार्थत्वात्। तत्फलं तु (२)प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दर्शनेन कदाचित्तादृशप्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य निवृत्तिः। स चायं नियमो विभक्तौ यानि (३)सरूपाण्येव तद्विषयः, सहविवक्षाविषयश्च।

(४)अत एव विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे 'द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्याशङ्क्य 'अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते' इति भाष्ये उक्तम्। किञ्चासहविवक्षायामपि तत्प्रवृत्तौ सहविवक्षायां द्वन्द्वस्येवान्यत्र कर्मधारयस्यापि बाधापत्तौ (५)'सारवसारवोर्मिजः' इत्यादिप्रयोगविरोधापत्तिः। असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यन्ततन्त्रेण (६)'ब्राह्मणाभ्यां कथं देहि' (७)'पयो जरयति' इत्यादि 'नीलोत्पलस्पर्धिनी (८)नेत्रे तनुर्वा हरेः' इतिवत् (९) 'विद्वन्मानसहंस' इविवच्चेष्टमेवेति बोद्ध्यम्। न चासहविवक्षायां तन्त्र-

---

*वस्तुतस्तु प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितानाविशेष्यताको बोधो यत्र सम्भवति तत्रार्थतन्त्रम्। यथा 'घटाः' इत्यादौ अत्र हि घटत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाघटनिष्ठविशेष्यकताकबोधसम्भवादर्थतन्त्रम्। प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनाविशेष्यताकोबोधो यत्र तत्र शब्दतन्त्रम्। यथा 'घटाः' इत्यत्रैव, घटत्वनिष्ठानानाप्रकारतानिरूपितनानाघटनिष्ठविशेष्यताकबोधसम्भवात्। नानार्थस्थले तु च शब्दतन्त्रमेव। यथा 'अक्षाः' इत्यादौ। अत्र हि प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावेन प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठानानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधस्यैव सम्भवादिति दिक्।

(१) एकोपस्थित्यैवेति। एकरूपपुरस्कारेण नानार्थोपस्थित्योपस्थितेषु तेषु समभिव्याहृतपदार्थान्वयसम्भवादित्यर्थः। (२) प्रत्यर्थमिति। अत्रार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारता ग्राह्या। तथाच यावत्यः प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारतास्तावच्छब्दप्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः। अत एव घटोऽयं घटोऽयं घटोऽयमिति प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारताभेदनैकप्रवृत्तिनिमित्तस्थलेऽपि नानाशब्दप्रयोगः कृतो भाष्ये (३) सरूपाण्येवेति। अत्र यद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेवावोचाम। एकशेषस्य सहविवक्षाविषयकत्वे प्रमाणं दर्शयति-(४) अत एवेति।

(५)सारवसारवेति। आरवैः सहिताः सारवाः, सरय्वां भवाः सारवाः। सारवाश्च ताः सारवाश्चोर्मयस्तासु जात इत्यर्थः। (६)ब्राह्मणाभ्यामिति। तृतीयान्तं चतुर्थ्यन्तञ्च। (७) पय इति। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च। (८)नेत्रे तनुर्वा हरेरिति। काव्यप्रकाशे लिङ्गवचनश्लेषोदाहरणमिदमुक्तं नवमोल्लासे। (९)विद्वन्मानसहंसेति। विदुषां मानसमिव मानसं सरस्तत्रत्यहंसेत्याद्यर्थः। अत्र शब्दानां तुल्यरूपत्वस्य कारणस्य। तदुक्तम्—

अक्षादिषु यथा भिन्ना भक्षिभञ्जिदिविक्रियाः।
प्रयोगकालाभेदेऽपि प्रतिभेदं पृथक् स्थिताः॥
अक्षाणां तन्त्रिणां तन्त्रे उपायस्तुल्यरूपता॥ इति।

सत्त्वे 'इदित' इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः, (१)अन्यपदार्थावगतये तत्सत्त्वात् । इद्यस्य धातोरिति करणे तु गौरवम् । एतच्च सूत्रं भाष्ये (२)प्रत्याख्यातम् (३)अर्थावर्थौ प्रति यदर्थानर्थान्प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्याश्रयणेन । अनेकघटादिपदानां साहित्ये वृत्तिरेव नानभिधानात् । एकस्यैव त्वनेकार्थस्य तत्र वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशयः । 'द्विर्वचनेऽचि' (१।१।५९) इत्यादावेकशेषशब्दस्तु भाष्ये तन्त्रपरः । सकृदुच्चारयितुः, बोद्‌धुस्त्वावृत्तिरेवेति बोद्‌ध्यम् ।

एकविभक्तावित्यत्रैकपदं तु स्पष्टार्थम् । एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि नेत्यर्थं स्पष्टं बोधयितुम् । ध्वनितश्चेदं 'विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणम्' इति भाष्ये एकपदानुच्चारणेन । समाहारद्वन्द्वविषये तु नैकशेषः 'एकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारे (४)वृत्त्यभावबोधनात् । 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यादौ तु जातिपक्षेणैव (५)निर्वाहः । अत एव तत्र व्यक्तिपक्षे 'यं कश्चिद् ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यात्' इति (६)दूषणं भाष्ये उक्तम् ।

शेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तदाह—**एक एवेति** । एकेति लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक्पदम् । अत एव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः । तत्रावस्थानस्य सिद्धतया निवृत्तिरेव विधेया । तत्र 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभि-

---

(१) अन्यपदार्थावगतये इति । चिन्त्यमिदम्, चक्षिङ्धातौ नुम्वारणाय 'इच्चासाविच्च' इति कर्मधारयसमासं स्वीकृत्येदन्तधातोर्नुम् भवतीति 'इदितो नुम् धातोः' (७।१।५८) इतिसूत्रार्थस्याऽऽवश्यकत्वात् (२) प्रत्याख्यातमिति । अत्र प्रातिपदिकतन्त्रमाश्रित्यैव प्रत्याख्यानं बोध्यम् । मातृमात्रोस्तु अनभिधानान्नैकशेषः । एतेन प्रत्याख्यानमेकदेशयुक्तिः । विभक्त्यन्ततन्त्रे 'ब्राह्मणाभ्याम्' इत्यत्र करणत्वविशिष्टब्राह्मणद्वयस्य सम्प्रदानत्वविशिष्टब्राह्मणद्वयस्य प्रतीतिरिति ब्राह्मणचतुष्टयप्रतीतिवत् । 'मातृभ्याम्' इति तृतीयाद्विवचनेनापि मातृचतुष्टयस्य प्रतीत्यापत्त्या फलभेदात । एकशेषे तु मातृद्वयस्य प्रतीतिः स्पष्टैवेति परास्तम् ।

(३) अर्थावर्थौ प्रति यदार्थान् प्रति चेति । अत्राप्यर्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारतैव ग्राह्या ।

(४) वृत्त्यभावबोधनादिति । नचान्यतरस्याग्रहणसामर्थ्येन इतरेतरयोगविषये एव वृत्तिर्नेति कस्मान्न कल्प्यते, तावतापि अन्यतरस्यामित्यस्य सार्थक्यसम्भवादिति वाच्यम्, सरूपाणामित्यादिनिर्देशाऽन्यथाऽनुपपत्त्या एकशेषविषयपदानां समाहारे वृत्तिर्नेति कल्पनाया एवोचितत्वात् (५)निर्वाह इति । 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यादौ ब्राह्मणत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितानानाविशेष्यताकबोधतात्पर्येणेदं ब्राह्मणपदमुच्चरितमित्यर्थतन्त्रेण निर्वाह इत्यर्थः । (६) दूषणमिति । आवृत्तिमकृत्वा तन्त्र चानङ्गीकृत्य ब्राह्मणत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितैक-

धायि' इति न्यायेन श्रूयमाणपदवृत्त्या बोधः। धातुषु तु नास्य प्रवृत्तिः एकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुत एव निवृत्तिभेदाना प्रतीत्याऽनेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः।

सरूपाणां किम्? घटपटौ। 'शेष' इत्येतन्मात्रोक्तौ द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत। एक इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थः स्यात्। तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ कदाचिद् दृव्युदात्तवत्त्वदृव्यनुदात्तवत्त्वरूपसाम्यमादायोभय (१) स्वरितैकादेशः प्रसज्येत। न च 'अक्षस्यादेवनस्य' (शां० फि० २।३५) इति फिट्सूत्रेण शकटाक्षे आद्युदात्तस्य देवनाक्षे 'फिषः' (शां० फि० १।१; इत्यन्तोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यम्; (२)'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः' इति वचनेनैव निर्वाहात्। एकादिदशान्तसंख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वाव(३)नभिधानान्न भवतः। विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इत्यलम्।

चुटू (१।३।७)। 'आदिर्ञिटुडवः' (१।३।५) इत्यत आदिरिति 'षः प्रत्ययस्य' (१।३।६) इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्त्तते, तदाह—(४)प्रत्ययाद्याविति। तेन वाचाटे नेत्त्वम्। प्रत्ययेति किम्? चामरादावित्त्वं (५)मा भूदिति। चुञ्चुप्चणपो(६)र्यादित्वात् (७)परनिमित्तयलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वात् प्रत्ययादित्वाभावान्नेत्त्वम्।

विशेष्यताकबोधपरत्वे इत्यर्थः। (१)स्वरितैकादेश इति। ननु इश्च इश्चेत्येकशेषे इकारेकादेशस्यालरूपत्वाद् 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इत्यन्त्यस्यैव कृते सवर्णदीर्घे च पूर्वसवर्णस्य 'दीर्घाज्जसि च' (६।१।१०५) इति निषेधेन यणादेशे 'य' इति स्यात्, शेषग्रहणसत्त्वे तु 'ई' इति भवतीति लक्ष्यदोषसत्त्वे किमर्थं स्वरदोषपर्यन्तानुधावनमिति चेत्? न, लोपश् इतिवत् एकश् इति विवक्षणेन शित्त्वात्सर्वादेशे 'ई' इति लक्ष्यस्य निर्बाधात्। विवरणकारास्तु—रमागमन्यायेन सरूपाणामिति बहुवचनश्रुत्या प्रत्येकं स्थानित्वात्सर्वनिवृत्तरदोषः इत्याहुः। (२)स्वरभिन्नानामिति। स्वरा भिन्ना येषामिति विग्रहः। भिन्नस्वरकाणामिति यावत्। (३) अनभिधानादिति। संकलितसंख्यातात्पर्येणेत्यर्थः अत एव 'ऊकालः' (१।१।२७) इतिसूत्रे शेखरे 'एकद्वित्रिमात्राणाम्' इति प्रयोगः सङ्गच्छते इत्यादि तत्रैव निरूपितम्।

चुटू (१।३।७)। (४) प्रत्ययाद्याविति। प्रत्ययबोधकाद्यावित्यर्थः। (५) मा भूदितीति। न च चामरशब्दचकारस्येत्सञ्ज्ञायामपि चितः प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वविधानान्न दोष इति वाच्यम्। चित्त्वसामर्थ्येन प्रत्ययत्वाभावेऽपि अन्तोदात्तत्वं भविष्यतीति कल्पनापत्त्या दोषात्। (६) यादित्वादिति। तथा च प्रत्ययबोधकाऽऽदित्वस्य चुञ्चुप्चणबादौ चकारेऽभावान्न दोष इति भावः। समाधानान्तरमप्याह—(७) परनिमित्तेत्यादि। वस्तुतस्तु बहिरङ्गासिद्धत्वस्य नोपयोगः, प्रत्ययबोधकाऽऽदित्वस्याभावादेवेत्संज्ञाया अप्राप्तेः।

न विभक्तौ (१।३।४)। 'हलन्त्यम्' (१।३।३) इत्यस्य (१)निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं थमोर्मकारपरित्राणार्थादुदित्करणात । तेन 'किमोऽत्' (५।३।१२) 'क' इति सिद्धम् । प्राग्दिशीयत्वादयं विभक्तिः । अत एव दानीमो मस्य नेत्त्वमिति नव्याः । भाष्ये तु प्राग्दिशीयेष्वस्याप्रवृत्तावुदित्त्वं ज्ञापकमित्युक्त्वा 'दानीञ्च' (५।३।१८) इति सूत्रे 'लोपो व्योः' (६।१।६६) इति लोपेन यकारं प्रश्लिष्येत्सञ्ज्ञा वारिता । अन्यत्रानित्यत्वस्य (२)फलाभावाच्चैवमेवोक्तम् लोपस्यासिद्धत्वाच्च नान्त्यत्वमिति बोध्यम् । विभक्तौ किम् ? 'अचो यत्' (३।१।९७) ।

अतो गुणे । (६।१।९७) 'उस्यपदान्तात्' (६।१।९६) इत्यतः 'अपदान्तात्' इति 'एङि पररूपम्' (६।१।९४) इत्यतः पररूपमिति चानुवर्त्तते । पुरस्तादिति । अत एव 'नादिचि' (६।३।१०४) इतीज्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि 'रामाः' 'रामान्' इत्यादौ निषेधाभावाय । पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नोत्तरानिति । अनन्तरापेक्षयोत्तरान् (३)व्यवहितानित्यर्थः ।

एकवचनं सं (२।३।४९) 'सुः सम्बुद्धिः' इत्यु (४) चितम् । सम्बोधने च' (२।३।४७) इत्यतः सम्बोधने इत्यनुवृत्तेः सप्तमीबहुवचने (५)न दोषः सम्बुद्धौ अङ्गस्य गुण इति व्यवहारा (६)न्न तदन्तस्य सञ्ज्ञा ।

---

(१) निषेधोयऽमिति । 'अनन्तरस्य विधिः' इति न्यायादिति भावः । (२) फलाभावादिति । न च 'इटोऽत्' (३।४।१०६) 'औत्' (७।३।११८) इत्यादौ 'न विभक्तौ' (१।३।४) इति निषेधाप्रवृत्तये सामान्यतः थमोरुकारोच्चारणेन न विभक्ताविति निषेधानित्यत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम्. 'तपरस्तत्कालस्य' (१।१।७०) इति शास्त्रेण 'अत्' 'औत्' इत्यादीनां सञ्ज्ञात्वेनादोषात् ।

(३) व्यवहितानिति । उत्सर्गकर्तृकव्यवधानवत इत्यर्थः ।

(४) उचितमिति । न च सप्तमीबहुवचनसुपोऽपि 'सुः सम्बुद्धिः' इति न्यासे सम्बुद्धिसञ्ज्ञापत्तिरिति वाच्यम्, तदनुबन्धकपरिभाषया दोषाभावात् । (५) न दोष इति । वस्तुतस्तु 'सुः सम्बुद्धिः' इत्यत्रानुनासिकोकारनिर्देशेन बहुवचनसुपो व्यावृत्त्या तन्न्यासकल्पे-सम्बोधन इत्यनुवृत्तेः फलं 'रामः' इत्यत्र प्रथमैकवचनस्य लोपो नेति बोध्यम् ।

(६)न तदन्तस्य सञ्ज्ञेति । यादृशसञ्ज्ञापुरस्कारेण प्रत्ययानामङ्गाधिकारे निमित्तत्वेनोपादानं तत्सञ्ज्ञाशास्त्रे तदादिविशेष्यकतदन्तविधिर्न भवतीति ज्ञापनादिति भावः । नच 'सञ्ज्ञाविधौ' (प० भा०) इति तदन्तविधिनिषेधादेतत्कल्पनाया नोपयोग इति वाच्यम्, इयं परिभाषाऽनुपयुक्तेति तात्पर्येणतद्ग्रन्थप्रवृत्तेः । अत एव 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः' (१।२।४५) 'प्रथमचरमतया' (१।१।३३) 'विभाषा प्रकरणे तीयस्य' (का० वा०) 'कृत्तद्धित' (१।२।४६) 'कृन्मेजन्तः' (१।१।३९) 'तद्धितश्चा' (१।१।३८) 'क्त्वातो' (१।१।४०) 'सामन्त्रितम्' (२।३।

तस्मात्पारायणादावदृष्टार्थमेव न्यास इति बोध्यम् । सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येति । सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्स विहितस्तदादीत्यंशोपस्थितिः । चात्र योग्यतया पञ्चम्यन्त इति भावः । प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहित इत्याद्युपतिष्ठत इति 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः' (पा० भा०) इत्यादि-परिभाषार्थ इति 'अङ्गस्य' (६।४।१) इति सूत्रे भाष्ये । स्पष्टम् । अनुमान-रूपाऽऽक्षेपस्तु नात्र, फलाभावात् । यथा पीनत्वानुपपत्त्याऽनुमीयमानरात्रि-भोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलं, न तथा एतत्सूत्रे तदनुमानेन सम्बुद्ध्युप-पत्तिर्भवति । किञ्च प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गापेक्षत्वेऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभावः । अत एव 'अङ्गस्य' इति सूत्रे तत्स्थाने 'प्रत्यये' इत्य-धिकारः कार्य इति पक्षे 'प्राकरोत्' इत्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादिः स्यादित्या-शङ्क्य 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेः' (प० भा०) इति परिभाषो-पस्थित्या समाहितं भाष्ये न त्वङ्गाक्षेपेणेति(१)दिक् ।

---

४८) इत्यादिषु तदन्तविधिः सिध्यति अन्यथा निरुक्तस्थलेषु तदन्तविधिसिद्धये महान् यत्नः कर्त्तव्यः स्यादिति गौरवं स्यात् ।

न च 'कृदतिङ्' (३।१।९३) 'ते तद्राजाः' (४।१।१७४) 'ञ्यादयस्तद्राजाः' (५।३।११९) 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' (३।४।११३) 'आर्धधातुकं शेषः' (३।४।११४) 'लिट् च' (३।४।११५) इत्यादौ एतत्परिभाषाऽभावे तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम् । चतुर्थपञ्चमयोः प्रातिपदिकादित्यधिकारसत्त्वेन तृतीयाध्याये 'धातोः' (३।१।९१) इत्यधिकारसत्त्वेन च 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः' (पा० भा०) इतिपरिभाषया तदन्तविधिनिषेधस्य सिद्धत्वात् । न च 'क्तक्तवतू निष्ठा' (१।१।२६)इत्यादौ तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम्, क्तपदस्य प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वाभावेन क्तवतुपदस्य च प्रत्ययबोधकत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषायास्तत्राप्रवृत्तेः । नचैवमपि 'षः प्रत्ययस्य' (१।३।६) इत्यादौ तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम्, तत्र प्रत्ययपदस्य प्रत्ययबोधकपरत्वेन प्रत्ययबोधकबोधकत्वेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वरूपप्रत्ययबोधकत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । न चैवमपि 'ईदूदेद्द्विवचनम्' (१।१।११) इत्यादौ तदन्तविधिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, श्रुतानुमितपरिभाषया ईदूदेदित्यस्य द्विवचने एव विशेषणेन सत्यपि तदन्तविधौ क्षत्यभावात् । नचैवमपि 'तरप्तमपौ घः' (१।१।२२) इत्यादौ तदन्तविधिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम्, 'घः' इतिन्यासेन कस्मात् पराविति नियतावध्याकाङ्क्षायामुपस्थितप्रातिपदिकादित्यस्यान्वयेन 'प्रत्ययग्रहणे च' (प० भा०) इति परिभाषया तदन्तविधेरभावादिति दिक् ।

(१) दिगिति । नन्वङ्गस्याऽऽक्षेपाभावे 'कतरद्' इत्यादौ दोषो दुरुद्धरः, ह्रस्वान्ततदाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य सम्बुद्ध्यवयवहलः सत्त्वात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ दीर्घसम्पत्तये तदादेरित्यत्र स आदिर्यस्येति बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् । न च ह्रस्वान्ततदादेरित्यस्य सम्बुद्धौ विशेषणत्वेन न दोष इति वाच्यम्, 'कुन' इत्यादौ मकारस्य लोपानापत्तेः इति चेत् ? मैवम्, एङ्साहचर्यात् ह्रस्वस्यापि सम्बुद्ध्यनवयवस्य ग्रहणेनादोषात् । वस्तुवस्तु

अङ्गस्य—उक्तार्थस्य । 'हल्ङ्याब्' (६।१।६८) इति सूत्राद्धलित्यनुवर्त्तते । हे कतरदिति । प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनापहरादिति भावः । नन्वङ्गात्परस्याः सम्बुद्धेरवयवस्य हलो लोप इत्युचितम्, सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्य सम्बुद्ध्यैवान्वयस्योचितत्वादत आह—कुलेतीति । अत्र परत्वात्पूर्वरूपे उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावात् । (१) तत्स्वीकारेऽपि ह्रस्वसम्बुद्ध्योः पौर्वापर्यव्यवहारासम्भवात्, (२) ताद्रूप्यानतिदेशाच्च ह्रस्वान्ताङ्गात्परसम्बुद्धेर-

---

एवं साहचर्येण 'कतरद्' इत्यादौ दोषवारणे तदादेरित्यस्योपस्थित्या शेखरोक्तमङ्गाक्षेपस्य खण्डनं वृथैव स्यात् । तस्मात् अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादिपदेन प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैव ग्रहणात् तन्मूलकपरिभाषायामपि प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैवादितानिरूपकस्य ग्रहणम् । ततश्च 'कतरत्' इत्यादौ अकारान्तस्य तदव्यवहितपूर्वत्वाभावान्न दोषः । 'भवामि' इत्यादौ मिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वं प्रकृतिनिष्ठाऽऽदितानिरूपकत्वं च शबाद्यन्तसमुदायस्य स्पष्टमेवेति दिक् ।

अत्रेदं बोध्यम्, अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन अङ्गत्वव्याप्यस्य सम्बुद्धौ सत्त्वेन तयाऽङ्गाक्षेपेऽपि आक्षिप्तस्य शब्दबोधेऽनन्वयात् 'कतरत्' इत्यादौ दोषवारणं साहचर्यमन्तरा न सम्भवतीति परममूलोक्तं न सम्यक् । शेखरोक्तखण्डनं तु न सम्यक् अनुमाने व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणत्वेन व्याप्येन व्यापकानुमाने बाधकाभावात् । न च श्रुतार्थापत्त्याऽङ्गस्येत्यस्याक्षेप इति परममूलोक्तं सङ्गतमेवेति वाच्यम्, तदभाववत्तानिश्चयमुद्रया तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया वा परस्परविरुद्धयोर्धर्मयोर्विरोधपरिहारस्यैवार्थापत्तेः फलत्वेन तादृशविरुद्धधर्मद्वयोपादानस्याभावेनार्थापत्तिविषयत्वस्यात्राभावात् । शेखरोक्तफलाभावेन परममूलोक्तखण्डनं तु न युक्तम् । 'पीनो देवदत्तः' इत्यादौ पीनत्वोपपत्तिरूपफलवद् अङ्गाक्षेपेण प्रत्ययत्वोपपत्तिरूपफलस्य सत्त्वात् । किञ्चैत्याद्युक्तं शेखरोक्तमसङ्गतमेव धूमोत्पत्तौ वह्नेरपेक्षासत्त्वेऽपि धूमज्ञाने वह्नेरनपेक्षणेन धूमेन वह्नेरनुमानस्यासङ्गत्यापत्तेरिति दिक् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—'कतरत्' इत्यादौ अद्डि डित्करणसामर्थ्यादेव अद्डादेशाकारमादाय प्राप्तसम्बुद्धिलोपवारणम् । न चाद्डो डित्करणं 'प्रथमोः पूर्वसवर्णः' (६।१।१०२) इति पूर्वसवर्णदीर्घबोधनार्थमिति वाच्यम्, लुकि विघातव्ये अदादेशविधानसामर्थ्येन पूर्वसवर्णदीर्घवारणेन डित्करणवैयर्थ्यस्य सुस्थत्वात् ।

अन्ये तु एङ्साहचर्याद् ह्रस्वः प्रकृत्यवयवो गृह्यत इति 'कतरद्' इत्यादौ न दोषः । सम्बुद्ध्यनवयवत्वेन साहचर्यं स्वीकृत्य 'कतरद्' इत्यादौ दोषवारणं तु न सम्यक्, 'कुल' इत्यादौ परादिवद्भावेन सम्बुद्धित्वात् सम्बुद्ध्यनवयवह्रस्वाभावेन लोपानापत्तेरित्याहुः ।

(१) तत्स्वीकारेऽपीति । 'उभयत आश्रयणे' इति परिभाषाया अनङ्गीकारेण एकस्मिन्नादेशे अन्तवत्त्वादिवत्त्वोभयस्वीकारेऽपि व्यपवर्गबुद्धेरभावादित्यर्थः (२) ताद्रूप्यानतिदेशादिति । अन्तादिवृत्तिर्यो वर्णत्वव्याप्यो धर्मस्तद्घटितधर्मस्यावतिदेशादित्यर्थः । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम्, 'क्षीरपेण' इत्यादौ पे इत्यत्रैकाजुत्तरपदत्वस्यातिदेशाय 'अन्तादिवृत्तिर्वर्णमात्रवृत्तिस्तत्स्थानिकादेशावृत्तिश्च यो धर्मस्तद्घटितो धर्मो नायाति' इति 'ताद्रूप्यानतिदेशाद्' इत्यस्यार्थस्य वक्तव्यतया ह्रस्वत्वेऽन्तादिवृत्तित्ववर्णमात्रवृत्तित्वोभयसत्त्वेऽपि तत्स्थानिकादेशावृत्तित्वस्याभावेन ह्रस्वान्तत्वस्यातिदेष्टुं शक्यत्वात् । निरूपितश्चायमर्थोऽन्तादिसूत्रव्याख्यावसरे विस्तरेणेति तत एवावधार्यताम् ।

भावान्मलोपो न स्यात । एवञ्च लक्ष्यानुरोधादन्याक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वय इति भावः। एतदर्थमेव 'हल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत्' इति व्याख्यातम्, मस्य सम्बुद्धित्वाभावाद्। अर्द्धविकारेणैकदेशविकृतन्यायेनापि न सम्बुद्धित्वम्, एकवचनसञ्ज्ञासम्बुद्धिसंज्ञयोरुक्तपरिमाणनिष्ठतया तयोस्तेन न्यायेनालाभाच्च। मकारस्या (१) देशत्वाभावाच्च नात्र स्थानिवद्भावः। अत एव 'रामम्' इत्यादौ 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घो न। न च सम्बुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेन स्थानिभूतालधर्मत्वेनामः (२) सम्बुद्धित्वाभावे कथं भस्य सम्बुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यम्, सुप्सञ्ज्ञाया उकारविशिष्टे सत्त्वेन तदुपस्थाप्ये जायमानैकवचनसञ्ज्ञाया विशिष्टे सत्त्वेन सम्बुद्धिसंज्ञायामित्सञ्ज्ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वे न तस्यानल्विधित्वात्। एतेनाद्डादेशेनैव नपुंसकत्वाभिव्यक्तौ कुलेतीति व्यर्थमित्यपास्तम्।

---

(१) आदेशत्वाभावादिति। ननु 'अतोऽम्, (७।१।२४) इत्यत्र 'म्' इतिच्छेदः क्रियते इति कल्पे स्थानिवद्भावेन सम्बुद्धित्वमाश्रयत्येव। एतत्कल्पे 'ज्ञानम्' इत्यादौ 'सुपि च' (७।१।१०२) इति दीर्घापत्तिस्तु 'अदन्तमङ्गं निमित्तीकृत्य जायमानो मादेशस्तद्विघातकं 'सुपि च' इति दीर्घं प्रति निमित्तं न भवति' इत्यर्थकसन्निपातपरिभाषया वारणीया। न च 'रामाय' इत्यादौ 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घसम्पत्तये 'सुपि चेति दीर्घविषये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्त्तते' इति कल्पनाज् 'ज्ञानम्' इत्यादौ दीर्घो दुर्वारः स्यादिति वाच्यम्, 'कष्टाय' इतिनिर्देशेन सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्ये 'स्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान्' इति सङ्कोचे 'ङेर्यः' (७।१।१३) इत्येतन्मात्रभिन्नत्वेन सङ्कोचं कृत्वा सकुचितसङ्कोचस्य 'सुपि च' इत्यत्र कारणेन 'ज्ञानम्' इत्यादौ दीर्घवारणात्। अत एव 'सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते' इति कौमुदीग्रन्थः सङ्गच्छते, इति चेत्? न, सुपिचेत्यत्र सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्ये 'स्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान् इति सङ्कोचे 'ङेर्यः (७।१।१३) इत्येतन्मात्रभिन्नत्वेन सङ्कोचं कृत्वा संकुचितसंकोचे प्रमाणाभावेन ज्ञानमित्यादौ सुपिचेति दीर्घापत्तेस्तदवस्थतया 'म्' इतिच्छेदस्य कर्तुमशक्यत्वात्। अत एव मादेशकल्पे 'कुण्डाम्' इति प्राप्नोति इति दीर्घापत्तिरुक्ता भाष्ये। 'न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति इति 'उच्चैरुदात्तः' (१।२।२९) इतिसूत्रस्थभाष्येण सकारमात्रस्यादेशत्वासम्भवाच्च।

(२) सम्बुद्धित्वाभावे इति। 'अतोऽम्' (७।१।२४) इत्यत्र स्थानितायाः सुप्त्वावच्छिन्नत्वेनाल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्याभावात्, सम्बुद्धित्वस्य 'हे कतरद्' इत्यादौ अवितिसमुदाये सत्त्वेनाल्त्वव्याप्यत्वाभावाच्च अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपितादेशताश्रयधर्मिकारोपप्रकारीभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना या उद्देश्यता तद्देश्यताके कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवन्न भवतीत्यर्थकानल्विधावित्यस्य, अतिदिदिक्षिताल्त्वव्याप्यधर्मघटितधर्मस्यातिदेशो न भवतीति द्वितीयार्थकानल्विधावित्यस्य च प्राप्त्यभावेन सम्बुद्धित्वैकवचनत्वे स्थानिवद्भावेनायास्यत एवेति चिन्त्यमिदम्। आरोपप्रकारीभूतसम्बुद्धित्वेन 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' (६।१।६९) इतिशास्त्रीयोद्देश्यतायाः साक्षादनवच्छिन्नत्वाच्च।

एङ्ग्रहणं किमिति । 'हरे' विष्णो' इत्यादावङ्गाधिकारस्थात् (१)परनिमित्तापेक्षाच्च गुणात्पूर्वं ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धिः । सेप्रभृतीनां सम्बोधने (२)प्रयोगसत्त्वे एग्रहणेनैव सिद्धेः प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमिति प्रश्नः । हरे इति । सामर्थ्यादिवात्र सन्निपातपरिभाषा न, गुणात्सम्बुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याच्च । अत एव 'हे लक्ष्मि' इत्यादौ लोपसिद्धिः । परत्वादिति अभ्युच्चयः । नित्यत्वाच्चेति चेना(३)नवकाशत्वसङ्ग्रहः । नपुंसके 'त्रपो' इत्यादावस्यापि लुका बाध इत्यन्यत् ।

अमि पूर्वः (४) (६।१।१०७) । पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं तु रामम् इत्यादौ द्विमात्रावारणाय ।

लशक्व (१।३।८) । समाहारद्वन्द्वः । अतद्धिते किम् ? 'कर्णललाटात्कनलङ्कारे' (४।३।६५) कर्णिका । कित्त्वफलं त्वादिवृद्धिः स्यात् । आदिग्रहणाद् वृङः षाकनो न । तस्य कित्त्वे गुणो न स्यात् ।

तस्माच्छसो (६।१।१०३) पुंसीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । पुंसो विहितस्येत्यर्थः, (५)तत्र विद्यमानाद्विहितस्येत्यर्थो वा । तस्मादिति किम् ? (६)एतान् गाः पश्य । पुंसि किम् ? मतीः ।

---

(१) परनिमित्तापेक्षाच्चेति । चिन्त्यमिदम्, 'एङ्ह्रस्वाद्' (६।१।६९) इत्यत्रापरनिमित्तकत्वस्य सत्त्वेऽपि 'अनस्तास्वद्' (७।२।६१) इत्यादिसूत्रस्थभाष्यसङ्गमनाय 'अपूर्वनिमित्तकत्वे सति' इत्यस्य 'अपरनिमित्तवत्त्वमन्तरङ्गत्वम्' इत्यत्रावश्यं निवेशनीयतया लोपस्याऽपूर्वनिमित्तकत्वाभावात् अपरनिमित्तकैङ्ह्रस्वादितिशास्त्रस्य, परनिमित्तकस्य 'ह्रस्वस्य गुणः' (७।३।१०८) इतिशास्त्रस्य चाश्रीयमाणशब्दसमुदायस्य अन्यूनानतिरिक्तत्वाभावाच्च । निरूपितं चेदमन्तरङ्गपरिभाषाटिप्पणे । (२) प्रयोगसत्त्वे इति । 'नहि पदान्तादेङो ऽस्ति' इतिभाष्यप्रामाण्येन एकारान्तानामनभिधानमेवेति बोधनायेदम् । (३)अनवकाशत्वसङ्ग्रह इति । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यरूपबाधबीजस्य सत्त्वादिति भावः । वस्तुतस्तु सम्बुद्धिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन गुणस्य चारितार्थ्यादनवकाशत्वादित्यसमञ्जसमेव ।

(४) अमि पूर्वः (६।१।१०७) प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि' इत्युपतिष्ठते, तच्च पञ्चम्यन्तं वा । आद्ये तदादेः परीभूतो योऽम्यच् तस्मिन् परतः पूर्वरूपमित्यर्थः । अन्त्ये अगन्ततदादेरम्यचि परतः पूर्वरूपमित्यर्थः । अत एव 'हे देवदत्त अम्' इत्यादावनेन पूर्वरूपं न ।

(५) तत्र विद्यमानाद्विहितस्येति । पुंस्त्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्येणोच्चरिताद्विहितस्येत्यर्थः, 'प्रधानाप्रधान' इति न्यायात् । अत एव 'राजकुमारीः पश्य' इत्यादौ नानेनादेशः । अन्यथा राजकुमारीशब्दस्य पुंस्त्वावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वेन तस्माच्छसो नकारो दुर्वारः स्यात् । (६) एतान् गाः पश्यति । 'अकः सवर्णे' (६।१।१०१) इति सूत्राद्दीर्घपदमनुवर्त्य पञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणमय्य दीर्घात्परीभूतो यश्शसः सकार-

अट्कु (७।४।२)। बाधितुमिति। तेन 'पर्याणद्धम्' इत्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि' (८।४।१४) इति णत्वसिद्धिरिति भावः। अयोगवाहानामिति। न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां तेऽयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थः। ते च ते वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्ति ते वाहाः। ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः। अत एव 'उरःकेण' इत्यादौ विसर्गव्यवधानेऽपि णत्वसिद्धिः। तदुक्तं भाष्ये—'नार्थो नुम्ग्रहणेनानुस्वारे कृतेऽड्व्यवाये इत्येव सिद्धम्' इति। 'आदर्शेन' इत्यादौ तु नातिप्रसङ्गः अडतिरिक्तव्यवायात्। 'तस्माद्' इत्युपस्थितं निर्दिष्टग्रहणमेतत्समभिव्याहारे (१)अडादिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरम्। तदुक्तं—'णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो; न वाऽन्येन व्यवेतत्वात्' इति ग्रन्थेन। एतदुत्तरम् 'अटा व्यवायसत्त्वात्प्राप्नोत्येव, अटैव व्यवाये इत्यर्थात्' इत्यादि भाष्यमेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरम्। 'चुटुतुलशर्व्यवाये न' इति प्रतियोगिज्ञानसापेक्षनिषेधबोधकगुरुन्यासेन सिद्धे 'अट्कुप्वाङ्' इत्युक्त्वा 'एतैरेव व्यवाये' इत्यर्थं वदता तस्यास्तदुक्तित्वध्वननात्। एतद्वार्तिकमतम्।

भाष्ये तु 'रषाभ्याम्' (८।४।१) इति सूत्रे 'ऋवर्णान्नस्य (का० वा०) इत्यस्य प्रत्याख्यानाय व्यवाये' इति योगं विभज्य अट्कुप्वाङ्नुम्भिः इत्येतत् 'एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यैः' इत्यर्थकं व्याख्यातम्। तदा तु 'आदर्शेन' इत्यादौ (२)प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम्।

स्तस्य नकारादेशः स्यादित्यर्थेन 'लिहः' इत्यादो दोषो नास्तीति प्रश्नकर्तुराशयः। वस्तुतस्तु दीर्घपदमनुवर्त्य पञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणामेऽपि तस्य शस्येवान्वयः स्यात् भूतत्वात्। तथा च रामानित्यादौ दीर्घात्परीभूतशसोऽभावेन अव्याप्तिः स्यादिति नायं प्रश्नकर्तुराशयः, किन्तु दीर्घपदमनुवर्त्य सकारं च प्रश्लिष्य दीर्घात्परीभूतो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यादित्यर्थकरणेन न दोष इति प्रश्नाशय इति।

(१) अडादिव्यतिरिक्ताव्यवहितपरमिति। चिन्त्यमिदम्, 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) इति सूत्रे अव्यवहितत्वांशस्य बाधात् तद्विकलांशस्योपस्थित्या अडादीतरत्वेनाव्यवहितपदार्थे सङ्कोचस्य कर्तुमशक्यत्वात्। 'तस्मिन्' (१।१।६६ इति 'तस्यात्' (१।१।६७) इति परिभाषे हि योंऽशो बाधितः सिद्धो वा तमंशं परित्यज्य अन्यांशविशिष्टे उपतिष्ठेते। यथा प्रत्ययविधौ परश्चेत्यधिकारेण उत्तरत्वांशस्य सिद्धत्वात् तदंशरहिता 'तस्माद्' (१।१।६७) इत्युपतिष्ठते तथा च 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इत्युक्त्योत्तरत्वांशस्य बाधितत्वात्तदंशरहितोपतिष्ठते एवं व्यवायेऽपीत्युक्त्याऽव्यवहितत्वांशस्य बाधितत्वात्तदनुपस्थितौ तत्र कथमडादीतरत्वेन सङ्कोच इति विभाव्यताम्। तथा च 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वं दुर्वारमेवेति बोध्यम्।

(२) प्राप्तिरेव नेति। इदमपि चिन्त्यमेव, नियमस्थले हि नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन

णत्वे इति। (१) णकारे इत्यर्थः। पदान्तस्य (८।४।३७)। 'न भाभू' (८।४।३४) इति सूत्रान्नेति वर्त्तते। अत्र सूत्रे 'अनन्तरस्य' इत्यादि-

---

नियम्यशास्त्रे संकोचं कृत्वा नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरित्येकः कल्पः। अथवा निरुक्तरूपावच्छिन्ने नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचं कृत्वा नञमध्याहृत्य नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यपरः। तथा च प्रकृते आद्यकल्पे 'व्यवायेऽपि' इत्यत्र नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य अट्कुप्वाङितिनियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकाक्षरसमाम्नायिकत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचं कृत्वा 'अट्कुप्वाङ्' इत्यस्य विधायकत्वे 'आदर्शेन' इत्यादौ अडादिव्यवधानसत्त्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इत्यनेन, 'अट्कुप्वाङ्' इत्यत्र वाऽडादिकर्तृकव्यवधानवद्भिन्नो य आक्षरसमाम्नायिककर्तृकव्यवधानवान् तस्य नस्य णत्वं न भवतीति निषेधमुखेन प्रवृत्तौ 'व्यवायेऽपि' इत्यनेन वा 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वस्य दुर्वारत्वात् अत एव 'रषाभ्याम्' (८।४।१) इतिसूत्रभाष्ये 'मातृणाम्' इत्याद्यर्थं 'णत्वे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्तिकमुक्त्वा 'अट्कुप्वाङ्' इति योगविभागेन नियमं च स्वीकृत्य तद् वार्तिकं प्रत्याख्याय 'अट्कुप्वाङ्'(८।४।२)इति सूत्रे 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्ववारणाय 'अटा व्यवाये णत्वे अन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकमुक्तम्। अन्यथा पूर्वसूत्रे एव 'आदर्शेन' इत्यादौ नियमेनैव णत्ववारणादेतद्वार्तिकानुत्थानं स्यात्। भाष्यकारेण चोक्तम्-'व्यवायेऽपीति योगो विभज्यते, अट्कुप्वाङिति नियमार्थम्' इत्यादि। अग्रे च अटैव व्यवधाने भवति। किं वक्तव्यमेतत्? न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते? अड्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि अटा चान्येन च व्यवाये स्याद्, अड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यवाये नो णो भवतीत्येव ब्रूयात् चान्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्? योऽननिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्र मा भूत्-कृत्स्नम्, मृत्स्नेति। यद्येवं प्रयोजनं स्यात् शर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयात्' इति भाष्ये समाहितम्। 'क्षुभ्नादिषु च' इति मूलोक्तं चिन्त्यमेव भाष्ये अदर्शनात्। तस्माच्छर्व्यवाये नेत्येव सिद्धे अट्कुप्वाङिति गुरुन्यासकरणादट्कुप्वाङ्नुम्भिरेव व्यवाये णत्वं भवतीति सूत्रार्थं इति 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वं न भवतीति। नच शर्व्यवायेनेति न्यासकल्पे 'आर्ग्नोत्' इत्यादौ णत्वं स्यात्, यथाश्रुतन्यासे चाडादिव्यवधानाभावाण्णत्वं न स्यादिति फलभेद इति वाच्यम्, तुशर्व्यवायेनेत्येव सिद्धे अट्कुप्वाङ् इति गुरुन्यासकरणेन निरुक्तार्थस्य लाभात्। भाष्ये शर्व्यवाये नेत्यपि तुशर्व्यवाये नेत्यस्यैवोपलक्षणमिति दिक्।

(१) णकारे इत्यर्थ इति। अयं भावः—णपदस्य णत्वावच्छिन्नाभिन्नो यो णपदवाच्यः तत्र शक्तिः। तथाच प्रत्ययप्रकृतिणपदजन्यबोधे णत्वावच्छिन्नस्य प्रकारीभूतत्वात् त्वप्रत्ययार्थोऽपि णकार इति। अत एव 'कुत्वं कस्मान्न भवति' इति भाष्येऽपि कुपदस्य कवर्गाभिन्नो यः कुपदवाच्यः तत्र शक्त्या कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यस्य कवर्गः कस्मान्न भवतीत्यर्थः। तथा च 'वृद्धिरादैच्' (१।१।१)इत्यादौ 'कुत्वं कस्मान्न भवति' इत्यस्य सङ्केतसम्बन्धेन कुपदं कस्मान्न तिष्ठति इति प्रश्नाशय इत्याहुः।

परेतु शब्दब्रह्मवादिमते धर्मी सर्वत्रैक एव सत्यज्ञानानन्दस्वरूपोऽखण्डोऽखण्डानन्दैकरसः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमानिति तस्य विधातुमशक्यत्वात् धर्म एव विधेयः। तथाच कुत्वं कस्मान्न भवतीति यथाश्रुतमेव समीचीनम्। प्रत्युत कुर्भवतीत्यादेरेव कुत्वं भवतीत्यर्थः कर्त्तव्यः। तथाच णत्वे इत्यस्य णकार इत्यर्थ इति व्याख्यानमसमञ्जसमेवेत्याहुः।

व्यवस्थापकन्यायानाम (१)प्रवृत्तिर्बोद्धया, (२)'अपदान्तस्य' इत्यनुवर्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

यस्मात्प्र (१।४।१३) 'यस्माद्' इति 'तदादि' इति तच्छब्दाकाङ्क्षापूरणाय । तदादीति । तत् प्रकृतिरूपमादि(३)र्यस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्तिन्यायलब्धार्थमाह—(४)तस्मिन्प्रत्यय इति । 'गुणः कृतात्मसंस्कारः' इति न्यायेनात्रापि 'तस्मिन्' (१।१।६६) इति (५)परिभाषाप्रवृत्तिः । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यम् । स्त्री इयतीति । इदं शब्दाद्वतुपि वस्य 'किमिदम्भ्यां वो घः' (५।२।४०) इति घादेशे तस्येयादेशे 'इदं किमोः (६।३।९०) इतीशि 'यस्य' (६।४।१८४) इति लोपे ङीपि 'इयती' इति रूपम् । न च तत्र परतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिरूपो दोषो न, यस्येतिलोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यम्; व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वाप्राप्तेः । तत्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तसमुदाया(६)न्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम् । अस्ति च यस्येतिलोपापेक्षया । 'स्त्रियाः' (६।४।

(१) अप्रवृत्तिर्बोध्येति । सर्वणत्वविधिकाण्डानन्तरं णत्वनिषेधकाण्डारम्भादिति भाव प्रमाणान्तरमप्याह—(२) अपदान्तस्येत्यादि ।

(३) यस्येत्यर्थ इति । प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयनिष्ठाद्यवयवतानिरूपक इति भावः । (४) तस्मिन्प्रत्यय इति । तथा च स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयाद्यवयवकत्वं, स्वाव्यवहितपूर्वत्वमेतदुभयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टत्वमङ्गत्वमिति फलितम् ।

(५) परिभाषाप्रवृत्तिरिति । औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तघटितत्वरूपतस्मिन्निति परिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ।

(६) अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमिति । तत्त्वञ्च—यत्किञ्चिदाभीयशास्त्रविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वविशिष्टत्वं, स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन आश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः तत्समभिव्याहृतो यः तद्घटितशब्दसमुदायाश्रयकत्वमेतदन्यतरसम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धवैशिष्ट्यं च स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकत्व, स्वीयविधेयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्वोभयसम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धानुपादाने चिणो लुग्दृष्ट्या चिणो लुकोऽसिद्धत्वं न स्यात् । द्वितीयसम्बन्धे 'शब्दसमुदायः' इति विशेषणानुपादाने 'जहि' इत्यादौ 'अतो हेः' (६।४।१०५) इति दृष्ट्या 'हन्तेर्जः' (६।४।३६) इत्यस्यासिद्धत्वं न स्यात् तयोरर्थे न्यूनाधिकभावस्य सत्त्वात् । समभिव्याहृत इत्युपादानात् स्थान्यादेशयोः भिन्नस्वरूपमादाय न दोषः । एतेन यथाश्रुतमूलरीत्या 'जहि' इत्यादौ हेर्लुकि कर्त्तव्ये जादेशस्यासिद्धत्वानापत्तिः, चिणोलुग्दृष्ट्या चिणो लुकोऽसिद्धत्वानापत्तिश्चेति परास्तम्, मूलोक्तान्यूनानतिरिक्तसमुदायाश्रयकत्वमित्यस्य निरुक्तलक्षणोपलक्षणत्वात् । 'बभ्रुपायिता' इत्यादौ यङन्ताल्लुटि 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति लोपे कर्त्तव्ये 'ये विभाषा' (६।४।४३) इत्यात्वस्यासिद्धत्वं न, तस्य लोपापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वात् । 'पुषः' इत्यादौ 'वसोः सम्प्रसारणम्' (६।५।१३१) इति सम्प्रसारणस्य 'अतो लोपः' (६।४।६४) इत्यालोपे कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं सम्प्रसारणस्य अधिकापेक्षत्वात्

७९) इति सूत्रेऽधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षा । प्रत्यासत्त्याऽजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गे एवेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि न दोषः । विधिग्रहणादेव (१)'भनक्ति' इत्यादौ 'अतो दीर्घो यञि' (७।३।१०१) इति न । तदादिग्रहणं 'करोमि' इत्यादौ विकरणस्य गुणार्थम् । प्रत्ययविशिष्टस्येति । तथा सत्यङ्गेन प्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौ 'वव्रश्च' इत्यस्यासिद्धिः । किञ्च 'राजपुरुषः' इत्यादौ 'न लुमता' (१।१।६३) इति (२)निषेधात्पूर्वपदे पदत्वाभावेन नलोपानापत्तिरिति भावः । ततोऽप्यधिकस्य वेति । 'देवदत्त ओदनमपाक्षीत्' इत्यादौ देवदत्तादिशब्दोत्तरसुपं निमित्तीकृत्य लुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन देवात्पूर्वमप्यडापत्तिः, अङ्गसञ्ज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

टाङसि (७।१।२) अङ्गस्येति षष्ठ्या 'अतो भिस:' (७।१।९) इत्यतोऽनुवृत्तेनात इत्यनेन पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्या विपरिणाम इत्याह—अकारान्तादिति । अकारात्परेषामङ्गसञ्ज्ञानिमित्तटादीनामित्यर्थ इति पक्षान्तरं भाष्ये । किञ्चादन्तादङ्गादित्यर्थेऽपि 'ब्राह्मणभिस्सा' इत्यादावतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणेत्यस्यापि 'युवोरनाकौ' (७।१।१) इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽन्तर्वर्तिविभक्त्याऽङ्गत्वात् । अर्थवत्परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा प्रत्ययस्यैव भिसो ग्रहणे त्वेषामङ्गाधिकारे पाठो व्यर्थः । भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे हि प्रत्यासत्त्या तन्निरूपिताङ्गस्य ग्रहणमिति युज्यते वक्तुं, नान्यथा 'अतो भिस:' (७।१।९) इत्यत्राङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं भाष्ये दत्तमित्यलम् ।

सुपि च । (७।३।१०२) । 'अतो दीर्घो यञि' (७।३।१०१) इत्यनुवर्तते । यञीत्यनेनाल्त्वात्तदादिविधिरित्याह—यञादाविति ।

ङेर्यः (७।१।१३) चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह—

---

(१) भनक्तीत्यादाविति । अयम्भावः—प्रत्ययेऽङ्गमित्येव सिद्धे यस्मात् प्रत्ययस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति करणाद् यदवधिकपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयो यः प्रत्ययः तस्मिन् परतः तदादि अङ्गसञ्ज्ञं स्यादिति 'स्त्री इयती'त्यादौ स्त्रीशब्दावधिकाव्यवहितपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्य चतुर्ष्यभावात् स्त्रीशब्दस्याङ्गसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति विधिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । 'भनक्ति' इत्यादौ 'मिदचोऽन्त्यात्' (१।१।४७) इति परिभाषया भकारोत्तराकारावधिकपरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्य श्नमि सत्त्वेनाकारस्याङ्गसञ्ज्ञायाम् 'अतो दीर्घो यञि' (७।३।१०१) इति दीर्घापत्तिरिति भावः (२) निषेधादिति । लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वनिमित्तके इत्यर्थलाभेनेति शेषः ।

ङेइत्येतस्येति। सन्निपातेति। उपजीव्यविरोधन्यायमूलैषा। सन्निपातः (१)संश्लेषस्तन्निमित्तको यो विधिः स तं सन्निपातं यो विहन्ति स तद्विघातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः। न च यञादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविघात इति वाच्यम्; आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः। (२) किञ्चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि तत्र कृतेऽसिद्धत्वे मानाभावः। (३)किञ्च(४)तिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ 'गोरि' इत्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तन्नैतस्या अतिव्याप्तिपरभाष्यासङ्गतिः। सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति वद।

कार्यस्य निमित्तं (५)ययोः सन्निपात (६)स्तयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः। अत एव 'दाक्षिः' इत्यत्राकारान्तप्रकृतीञ्सन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञानया प्ररिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्यानित्यत्वेन समाहितं भाष्ये कृन्मेजन्तसूत्रे। न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसञ्ज्ञेत्युक्तमस्ति। न च कष्टायेत्यस्य 'अकृत्सार्व' (७।४।२५) इतिदीर्घेणोपपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यम्, तस्यापि सन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तेः। (७) विरोधाभावात्

(१) संश्लेष इति। उपजीव्यमात्रस्योपलक्षणमिदम्। ननु शास्त्रे ज्ञानमेव प्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकम्। अन्यथा अतिदेशशास्त्रप्रणयनं व्यर्थं स्यात्। तथा च 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घस्य बहिरङ्गासिद्धत्वे तद्धर्मिकस्योपजीव्यविघातकत्वप्रकारकज्ञानस्य अभावाद् 'ङेर्यः' (७।१।१३) इतिशास्त्रं 'सुपि च' इति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञां ददात्येवेत्यरुचेराह—

(२) किञ्चेति। ननु 'रामाय' इत्यादौ यादेशस्य जातत्वेऽपि 'ङेर्यः' इति शास्त्रस्य—'स्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्रवृत्तिमता शास्त्रेण यस्य साधुत्वं बोध्यते तदपि साधु' इति अभ्यनुज्ञादानसमये तत्समानकालप्राप्तिकसुपि चेतिशास्त्रस्याऽसिद्धत्वं वक्तुं शक्यते इत्यरुचेराह—

(३) किञ्चेति।

(४) आतिदेशिकेति। आतिदेशिकपदार्थतावच्छेदकातिदेशपदार्थे यदागमन्यायसिद्धातिरिक्तत्वेन एकदेशविकृतन्यायसिद्धातिरिक्तत्वेन च सङ्कोचः कर्त्तव्यः। अत एव 'येषाम्' 'तेषाम्' 'शैवः' 'गार्ग्यः' इत्यादौ सुडागमयस्येतिलोपौ सिद्धौ। अन्यथा विभक्तिं निमित्तीकृत्य जायमानमत्वं तदानन्तर्यविघातकसुट्प्रवृत्तिं प्रति, शिव-गर्गरूपप्रातिपदिकं निमित्तीकृत्य जायमानोऽण् यञ् तादृशप्रातिपदिकविघातकयस्येतिलोपं प्रति च निमित्तं न स्यात्। मम तु यदागमन्यायेन सामित्यत्र विभक्तित्वस्य, एकदेशविकृतन्यायेन यस्येतिलोपेऽपि शिव गर्ग-प्रातिपदिकत्वस्य सत्त्वान्नोपजीव्यविरोधः। अत एव 'स एषां ग्रामणीः' इति निर्देशो, 'वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम्' इति वार्त्तिके वर्णाश्रयविशेषणं च सङ्गच्छते।

(५) ययोरिति। यद्रूपावच्छिन्नयोरित्यर्थः। (६) तयोरिति। तद्रूपावच्छिन्नयोरित्यर्थः।

(७) विरोधाभावादिति। चिन्त्यमिदम्, 'रामाय' इत्यादौ 'सुपि च' (७।३।१०२)

(१)फले विशेषाभावाच्च परत्वेऽप्यकृदिति (२)नोपन्यस्तम् । तस्याकृदित्यादिपर्युदासेनासुप्येव प्रवृत्तिरित्यन्ये ।

झलि किमति । 'अतो वृद्धिः' (७।३।८) इत्यतो हलीत्येवानुवर्त्य सन्निपातपरिभाषया 'रामाणाम्' इत्यादौ न दोष इति प्रश्नः । झल्ग्रहणमेत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । तेन 'सर्वेषाम्' इत्यादावेत्वसि-

---

इति 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७।४।२५) इत्युभाभ्यामेकस्य दीर्घस्य विधातुमशक्यत्वादेकस्य शास्त्रस्य विधायकत्वमपरस्यानुवादकत्वञ्च वक्तव्यम्, तथा च कस्य विधायकत्वं कस्यानुवादकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावाद् विरोधस्य सत्त्वात् । इत एवारुचेराह-(१)फले इति । (२)नोपन्यस्तमिति । केचित्तु–'अकृत्सार्वधातुकयोः' (७।४।२५) इति पर्युदासाद्धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रये यादौ प्रत्यये परतस्तेन दीर्घ इति नात्र तस्य प्राप्तिरित्याहुः, तन्न, 'कष्टायते' इत्यादौ दीर्घानापत्तेः ।

ननु 'सुपि च'(७।३।१०२)इति सूत्रं माऽस्तु, 'रामाय' इति सार्वधातुके इत्यस्याननुवृत्त्या 'अतो दीर्घो यञि' (७।३।१०१) इति दीर्घेण सिद्धम् , इति चेत् ? न, तत्र तदनुवृत्त्यभावे 'केशवः' अङ्गना' इत्यादौ दीर्घापत्तेः । न च आरकनि आकारोच्चारणसामर्थ्येन तद्धितेषु 'अतो दीर्घो यञि'(७।३।१०१) इत्यस्याप्रवृत्तिज्ञापनान्न दोषः । अन्यथा 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' इति सूत्रेण रकन्मात्रविधाने तस्य यञादित्वेनोक्तसूत्रेण दीर्घे शृङ्गारकः 'वृन्दारकः' इत्यनयोः सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव; इति वाच्यम्, शृङ्गशब्दात् णिजन्तात्क्विपि ततः प्रत्यये तत्राकारश्रवणार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैतादृशरूपाणां रका सिद्धे अकारोच्चारणस्यान्यतो विधानार्थत्वज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन णिजन्तप्रकृतिकक्विबन्तात्तद्धिताभावकल्पनेनानभिधानमेव, अन्यथा गोधाशब्दाण्णिचि ततः क्विबन्ताद्रकि आरकि च फलभेदस्य स्पष्टतया भाष्यासङ्गत्यापत्तेः, इति वाच्यम्, वासुदेवार्जुनाभ्यां कन्विधानेन 'वासुदेवकः' इत्यादीनां सिद्धौ वुन्विधानस्य व्यर्थतापत्तेः । तद्धि वासुदेवशब्दाण्ण्यन्तात्क्विबन्ताद् 'वासुदेवकः' इत्यर्थम् । न चेदानीं तदभिधानं, यदर्थं तत्सार्थकं स्यात् । किञ्च 'प्रागुदीचाम्' (४।१।१३०) इति सूत्रस्थं भाष्यम् 'आरगुदीचाम्' इत्यत्र आकारप्रश्लेषतात्पर्यकम् । तेन आकारान्तात् गोधाशब्दादित्यर्थः । तेन क्विबन्तेऽपि न फलभेदः अन्यथा गोधाशब्दस्य ऋषशब्देन समासे यस्य पूर्वान्निवत्त्वेन गोधाशब्देन ग्रहणे तत आरकि 'गौधरारः' इत्यर्थमाकारस्यावश्यकत्वेन फलभेदावश्यम्भावादिति दिक् ।

मूले—बहुवचने किम् ? राम इति । ननु 'स्वौजस्' (४।१।२) इत्यत्र वौजसिति न्यासेन रामशब्दाद्वुप्रत्यये तस्य झलादित्वाभावेन नात्र दोषः । न चैवं तस्य यञादित्वेन 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घापत्तिरिति वाच्यम्, सुपि चेत्यस्य स्थाने 'आपि च' इति न्यासेन तस्य च तृतीयादिविभक्ताविपत्यर्थेन तदप्राप्तेः । न च छन्दसि प्रथमायाः 'सुपां सुलुक्' (७।१।३९) इति यादेशे दीर्घानापत्तिः । छान्दसत्वेन तत्राऽऽपाद्यमानरूपाभावेनादोषात्, इतोऽरुचेराह—रामस्येति । नन्वत्रापि 'टाङसि' (७।१।१२) इति सूत्रेऽकारं निर्दिश्याऽस्यादेशे 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपेण न दोषः । न चास्यादेशविधाने 'अमुष्य' इत्यत्र सकारस्येणः परत्वाभावात्षत्वानापत्तिः, अद अस्येत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं पररूपे पश्चान्मुत्वे इणः परत्वेन सस्य षत्वसिद्धेः । नापि 'अस्य' इत्यत्र प्रत्ययस्य हलादित्वाभावेन हलि

द्धिरित्युत्तरम्। एतेन 'बहुवचने किम्? रामस्य' इति व्याख्यातम्। (१)'रामाभ्याम्' इत्यपि प्रत्युदाहरणं बोद्धयम्। 'बहुवचने झलीक्' इति तु न सूत्रितम् 'ज्ञानयोः' इत्यादौ (२)नुमापत्तेः।

जश्त्वमिति। बाधित्वेति शेषः। अवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वा-(३)पवादत्वात्। द्वित्वे रूपेति। 'पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे' इति न्यायाच्चर्त्वो-

लोपानापत्तौ तदसिद्धिः 'आपि लोपोऽकः अन् टौसोः' इति न्यासेन सिद्धेः। इत्यरुचेराह (१) रामाभ्यामिति।

(२) नुमापत्तेरिति। ज्ञान ओसिति स्थिते 'ओसि च'(७।३।१०४) इत्यनेन इगागमे 'वार्णादाङ्गम्'(प०भा०)इति परिभाषया 'इकोऽचि'(७।१।७३) इति नुमापत्तिरिति भावः। न च वार्णशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकस्थानिताकत्वरूपसमानस्थानिकत्वस्य 'इकोऽचि विभक्तौ'(७।१।७३) इत्यत्राभावाद् वार्णपरिभाषाया अप्रवृत्तौ अन्तरङ्गत्वाद् गुणे इगन्तत्वाभावान्नुमोऽप्राप्त्या 'ज्ञानयोः' इत्यादौ न दोष इति वाच्यम्, ज्ञानशब्देन अशब्देन समासे तस्मादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि नपुंसकह्रस्वे परमशब्देन समासे परमज्ञान ओसिति स्थिते इकि जाते इयङि निरुक्तसमानस्थानिकत्वस्य सत्त्वेनैयङादेशापत्तेः। न च 'एरनेकाचः'(६।४।८२) इति यणि निरुक्तं 'परमज्ञानयोः' इति रूपं सिध्यतीति वाच्यम्, सपूर्वपदस्य चेद् गतिकारकपूर्वपदस्यैवेति नियमपरेण 'गतिकारकपूर्वपदस्यैवे'ति नियमपरेण 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते' इति वार्त्तिकेन यणोऽप्राप्तिरिति दिक्।

(३) अपवादत्वादिति। तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यविशिष्टस्य कृते चारितार्थ्यस्य सत्त्वादिति भावः। ननु 'वाऽवसाने'(८।४।५६) इति चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वे 'रत्नमुट्' इति रूपं न स्यात्। 'रत्नमुष्' इति दशायां जश्त्वचर्त्वयोः प्राप्तापवादत्वात्पूर्वं चर्त्वप्रवृत्त्या महाप्राणप्रयत्नसाम्येन षकारस्थे चर्त्वे तदभावपक्षे जश्त्वे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनश्चर्त्वाप्रवृत्तेः। 'ष्णान्ता षट्'(१।१।२४) इति निर्देशानुपपत्त्या इष्टापत्तिरस्तु कर्तुं न शक्यते; इति चेत्? न, उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतावच्छेदकधर्मयोर्यत्र व्याप्यव्यापकभावः तत्र माठरकौण्डिन्यन्यायप्रवृत्तौ तेन न्यायेन एकविनियोगोद्देशप्रयुक्तवाक्यकदम्बघटकव्यापकधर्मावच्छिन्नबाधकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्वाक्यकदम्बघटकव्याप्यधर्मावच्छिन्नबा-

❀ इटि तु गङ्गे इत्यादौ गुणे तस्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वात् 'एङः', (६।१।६९) इत्यस्याप्राप्तौ व्यवधानाद् 'हल्ङ्याब'(६।१।६८) इत्यस्य चाप्राप्तौ †सम्बुद्धिलोपानापत्तिः' केषुचित् पुस्तकेष्वधिकः पाठः।

टि०—†सम्बुद्धिलोपानापत्तिरिति। न च 'गङ्गे' इत्यादौ पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वादप्रवृत्तौ एकान्तत्वादेव सम्बुद्धिलोपः सिद्ध्यतीति न दोष इति वाच्यम्, 'एभिः' इत्यादौ भिस इटि हलादित्वाभावेन हलि लोपानापत्तेः। केचित्तु 'आपि लोपोऽकः' अन् टौसोः' इति न्यासः क्रियते, हलीति न क्रियते। तथाच 'एभिः' इत्यादौ न दोष इति 'बहुवचने झलीट्' इति न्यासः सम्यगेव। 'हलि लोपः'(७।२।११३) इत्यत्र हल्ग्रहणाभावे प्रथमैकवचने 'इदोऽय् पुंसि'(७।२।१११) 'यः सौ'(७।२।११०) इत्याभ्याम्, औ–जस्–अम्–औट्–शस्सु 'दश्च'(७।२।१०९) इति बाधात् न तत्रातिप्रसङ्ग इत्याहुः।

पात्तं द्वित्वं बोद्धव्यम्। तादेश इति । अन्यथा 'खरि च' (८।४।५५) इति चर्त्वेन सिद्धावि(१)दं व्यर्थं स्यादिति भावः।

ह्रस्वन (७।१।५४)। ह्रस्वनद्याप इति पञ्चमी। 'आमि सर्वनाम्नः' (७।१।५२) इत्यत आमीति वर्तते। तच्च षष्ठ्या (२)विपरिणम्यते 'नामि'

षकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्। प्रकृते 'जश्त्वचर्त्वे करवाणि' इति विनियोगोद्देशेन प्रयुक्तः 'झलां जश् झशि' (७।४।५१) 'अभ्यासे चर्च' (८।४।५४) 'खरि च' (८।४।५५) 'वाऽवसाने' (८।४।५६) इति वाक्यकदम्बस्तद्घटकव्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकं झल्पदं तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदकझलत्वावच्छिन्ने च पदार्थतावच्छेदकचर्त्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे 'रत्नमुष्' इति दशायां चरतिरिक्तझलोऽभावात् 'वाऽवसाने' (८।४।५६) इत्यस्याप्रवृत्तौ जश्त्वे 'वाऽवसाने' (८।४।५६) इति चर्त्वे 'रत्नमुट्' 'रत्नमुड्' इतिरूपद्वयसिद्धेः। अत एव शसिदद्योरेत्वाभ्यासलोपनिषेधः सङ्गच्छते। चरतिरिक्तझलामभावेन 'अभ्यासे चर्च' (८।४।५४) इत्यस्याप्रवृत्तेः। तथा च आनादेशादेरित्यत्र 'आदेशो वैरूप्यसम्पादक एव गृह्यते' इत्यादि न वक्तव्यम्। एतदर्थज्ञापकताया एव तस्योचितत्वादिति दिक्।

(१) इदं व्यर्थं स्यादिति। न च 'अत उपसर्गात्तः' (७।४।४७) इतिसूत्रात् त इत्यनुवृत्त्या 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति तादेशे 'वत्स्यति' इत्यादौ 'चयो द्वितीयाः (का०वा०) इति द्वितीयादेशो भवति, चर्त्वे तु तस्यासिद्धत्वाद् द्वितीयादेशो न स्यादिति वाच्यम्, तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे तपदे एतत्सूत्रपर्यन्तानुवृत्तिप्रयोजकस्वरितत्वमकृत्वा 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इत्यनेनादेशमात्रविधाने स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया सस्य स्थाने अर्थादेव तो भवतीति तस्यासिद्धत्वाभावाद् द्वितीयादेशसम्पत्तेः। एतत्सूचनायैव 'सः सी'ति तादेश आरभ्यते' इति तादेशपदोपादानम्। तादेशो न कर्तव्यः, तत्स्थाने आदेशमात्रं विधातव्यमान्तरतम्यात् त एव भवतीति कौमुद्यर्थः। न चैवमपि 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इत्यत्र तपदस्यानुवृत्त्यभावेन सकारस्य स्थाने कदाचित्तकारः कदाचित्सकारश्चाऽऽन्तरतम्याद्भविष्यति, त इत्यस्यानुवृत्तौ तु त एव भविष्यतीति फलभेद इति वाच्यम्, सकारादेशे तकारादेशे वा 'खरि च (८।४।५५) इति चर्त्वस्य दुर्वारतया तकारघटितस्य 'वत्स्यति' इत्यस्य सम्पत्त्या तपदानुवृत्तौ अननुवृत्तौ वा फलभेदाभावादिति दिक्। 'अन्तरतम' इत्यस्य 'सदृशतम' इत्यर्थात् सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन सस्य स्थाने तकार एव भविष्यति; न तु सकार इति वैयाकरणसिद्धान्तानभिज्ञस्य कस्यचित् शङ्कां दूरीकर्तुं 'सादृश्यं न भेदघटितम्' इति सिद्धान्तमभिप्रेत्य ज्ञापकमुपन्यस्यति–अत एव सः सीति तादेश इति। इत्थं च आदेशमात्रविधाने कदाचित् सकारोऽपि स्यादिति शङ्का नोचिता, सादृश्यस्य भेदघटितत्वपक्षे सकारस्य स्थाने सकाराप्राप्तेः। वस्तुतस्तु पूर्वोक्तमाठरकौण्डिन्यन्यायेन चरतिरिक्तत्वेन झल्पदार्थे सङ्कोचे सकारस्थाने चर्त्वं नैव प्राप्नोति। सः सीति तादेशविधानमपि न्यायप्रवृत्तावेवोपोद्बलकमित्याहुः। (२) विपरिणम्यते इति। वस्तुतस्तु विपरिणामाभावेऽपि 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' (प० भा०) इति परिभाषया षष्ठ्यंशसहितायाः 'तस्माद्' (१।१।६७) इति परिभाषाया उपस्थित्या षष्ठ्यंशविकलायाः 'तस्मिन्' (१।१।६६) इति परिभाषाया उपस्थित्या चाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यद्ध्रस्वान्तमाबन्तं नद्यन्तं चाङ्गं तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य नुड् भवतीत्यर्थेन सामञ्जस्यम्।

(६।४।३) इति लिङ्गादित्याह—**ह्रस्वान्तादित्यादि**। आमत्र षष्ठीबहुवचनमेव; न तु ङेरामादीति स्पष्टं भाष्ये।

यत्तु नुडिति विभाज्य सामान्येन नुड् विधेयः। नद्याप इति दीर्घान्ताच्चेन्नद्याप एवेति नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः। हलन्ताच्चेत् षट्चतुर्भ्य एवेति नियम इति हलन्तेषु न दोषः। एवञ्च ह्रस्वग्रहणं न कार्यमिति, तन्न, नद्याप इत्यस्य (१)स्त्रीलिङ्गानाञ्चेन्नद्याप एवेति नियमपरतयाऽपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वाप्त्वयोर्ह्रस्वेऽपि दृष्टत्वेन त्वदुक्तनियमे दृढतरमानाभावेन च 'मतीनाम्' इत्यादौ नुडनापत्तेः।

नामि (६।४।३)। 'ढ्रलोपे' (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। अङ्गस्येति किम्? चर्मणाम्। ननु 'आमि' इत्येवास्तु, नित्यत्वात् पूर्वं दीर्घेऽपि ह्रस्वान्तान्नुडित्येतत्सामर्थ्यात् (२)भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुट्सिद्धेः। न च 'नृ च' (६।४।६) इति दीर्घविकल्पात् 'नृणाम्' इत्यत्र नुट् चरितार्थः' (३)नृनद्याप इत्येव सिद्धेः। तदुक्तं भाष्ये—

---

(१) स्त्रीलिङ्गानां चेदिति। वस्तुतस्तु कुमारीशब्दात्क्यजन्तात् क्विपि तस्मादामि 'कुमारीणां ब्राह्मणानाम्' इत्यत्र कुमारीशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वस्याभावेन नद्यन्तत्वस्य च सत्त्वेन, वनिताशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि 'वनितानां ब्राह्मणानाम्' इत्यादौ वनिताशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वस्याभावादाबन्तत्वस्य च सत्त्वेन स्त्रीलिङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्त्वे नियम्यनुडितिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाम्त्वव्याप्यत्वस्य सत्त्वेऽपि नियामकनद्याप इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकनद्यन्ताबन्ताङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्त्वव्यापकत्वस्य-नद्यन्ताबन्ताङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्त्वाधिकरण-कुमारीणां वनितानां ब्राह्मणानामु इत्येतद्घटक-वृत्यभावप्रतियोगित्वस्य स्त्रीलिङ्गाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाम्त्वे सत्त्वेन अभावात् स्त्रीलिङ्गानां चेन्नद्यन्ताबन्तानामेवेति नियमो न सम्भवतीति 'मतीनाम्' इत्यादौ न दोषः। तस्मान्नियमद्वयाश्रयणे गौरवान्नद्याप इति न्यासः कर्त्तुं न शक्यत इत्येव वक्तव्यम्।

(२) भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमिति। पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्तत्वातिदेशेनेति भावः। (३) नृनद्याप इत्येव सिद्धेरिति। ननु 'ह्रस्वनद्यापः' इति कल्पे नृ-आमिति स्थिते नित्यत्वात् 'नृ च' (६।४।६) इति दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाभावान्नुटोऽप्राप्त्या यणि 'न्राम्' इति, दीर्घाभावे 'नृणाम्' इति रूपद्वयम्, 'नृनद्याप' इति न्यासकल्पे तूभयत्र नुटि 'नृणां', 'नृणाम्' इति फलभेदः। एवं नृशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि तुकि तस्मादामि नृत् आमित्यत्र 'ह्रस्वनद्यापः' इति कल्पे नुण्न भवति, 'नृनद्यापः' इति न्यासे च भविष्यतीति फलभेदः। एवं नृशब्दस्य ऋशब्देन समासे तत आमि सूत्रपक्षे नुडभावो, न्यासपक्षे च नुडिति फलभेदः, इति चेत्? अत्र केचित्, नृनद्याप इति न्यासे शेखरतात्पर्यं, तपरकरणसामर्थ्याच्च ह्रस्वऋकारान्तस्यैव नृशब्दस्य ग्रहणं न तु दीर्घान्तस्य तुगन्तस्य वेति न पूर्वोक्तफलभेदा इत्याहुः। परे तु। 'नद्यापो नुट्' 'नुर्वा' इति आमीतिसूत्रकल्पे न्यासः क्रियते, 'नृ च' (६।४।६) इति सूत्रं च न क्रियते। 'नुर्वा' इति च तक्रकौण्डिन्यन्या-

(१)'नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति' इति । 'तिसृणाम्' इति 'षट्' (७।१।५५) इत्यत्रे त्रेरित्यनुवृत्त्या (२)सिद्धमिति भाष्ये एव स्पष्टम् । एतेन 'ऋन्नद्याप:' इति न्यासे भाष्यतात्पर्यमित्यपास्तम् । 'चतसृणां' 'प्रियचतसृणाम्' इत्यत्र 'षट्चतुर्भ्यः' (७।१।५५) इति सिद्धम् । गौणे तद-प्रवृत्तौ तु न मानम् । बहुवचनन्तु लाघवार्थम् । द्विवचने हि 'चतुर्भ्याम्' इति गुरुनिर्देशः स्यात् , नैवमुदाहरणमिति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधश्च । समाहारद्वन्द्वेन निर्देशे कार्ये बहुवचननिर्देशस्तदर्थ इति तु न युक्तम् ; 'अस्थि-दधि' (७।१।७५) 'तिसृभ्यो जसः' (६।१।६६) इत्यादौ (३)व्यभिचारात् ।

न च —'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति' इति सर्वादिसूत्रभाष्याद् गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थकादस्य नुटो गौणेऽ-प्रवृत्तिः । 'षड्भ्यः' (७।१ २२) इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेत्याशयेन परम-पञ्च' इत्यादौ लुगभावमाशङ्क्य 'षट्प्रधान एष समासः' इत्युक्तम् । समासस्य षट्प्रधानत्वेन (४) संख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्त्व-

---

येनामीत्येतदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थस्य कृते चारितार्थस्य—च सत्त्वाद्दीर्घस्य बाधकमिति नुट् कल्पे 'नृणाम्' इति तदभावे 'नाम्' इति न फलभेदः । नन्वेतन्न्यासकरणे योगद्वयकरणप्रयुक्तं गौरवमेवेति चेत् ? न, 'नृ च' (६।४।६) इतिसूत्राकरणेन सिद्धान्तसिद्धसमयोगद्वयेन ह्रस्वपदाकरणप्रयुक्तलाघवस्यैव सत्त्वात् । एवं नद्याप्साहचर्यान्नृशब्दोऽप्यजन्तो गृह्यते इति 'नृताम्' इत्यत्रापि न फलभेदः । पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावान्नृऋशब्दयोः समासेऽपि नुण्न भवतीति न तत्रापि फलभेद इत्याहुः ।

(१) नैकमुदाहरणमिति । सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं शास्त्रमेकमुदाहरणं न प्रयोजयतीत्यर्थः । तेन 'अग्नेर्ढक्' (४।२।३३) इत्यादिकरणेऽपि न दोष इति भावः ।

(२) सिद्धमिति । नचामीति कल्पे 'ह्रस्वनद्याप:' इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणसत्त्वे त्रिशब्दादामि त्रयादेशे नित्यत्वाद्दीर्घे ह्रस्वान्तत्वाभावान्नुडभावे 'त्रयाम्' इति ह्रस्वग्रहणाभावे 'षट्-चतुर्भ्यः' (७।१।५५) इत्यत्र त्रेरित्यनुवृत्तिकल्पे त्रयादेशे दीर्घे स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वस्य सत्त्वान्नुटि 'त्रयाणाम्' इति च रूपमिति फलभेद इति वाच्यम्, षट्चतुर्साहचर्येणानकारान्तत्रिशब्दस्यैव ग्रहणे त्रयादेशे नुटोऽप्राप्त्या 'त्रयाम्' इत्येव रूपं भवतीति फलभेदाभावात् । 'त्रिताम्' इत्यादावपि साहचर्यादिना फलभेदः परिहरणीय इति दिक् ।

(३) व्यभिचारादिति । 'अस्थिदधि' (७।१।७५) इत्यस्य बहुवचननिर्देशेन गौणेऽप्रवृत्तौ 'प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन' इत्यादावनङाद्यनापत्तिरिति भावः । (४)संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेनेति । न च संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वरूपसंख्यावाचकत्वस्य 'राजानः इत्यादौ बहुत्वप्रकारकबहुत्वविशिष्टविशेष्यकबोधजनकत्वस्य राजन् शब्दे सत्त्वेन सत्त्वात् षट्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, सङ्ख्याप्रकारकसंख्येयमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वं संख्यावाचकत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । अत एव संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपित-

सत्त्वान्न दोष इति तदर्थः। 'ष्णान्ता' (१।१।२४) इत्यत्र लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानम्। प्रकृतेऽपि तथैव, षड्भ्य इत्यादौ पञ्चम्या विरुद्धविभक्तित्वादङ्गस्येत्यनेन सम्बन्धायोग्यत्वाद् विहितेत्यध्याहारेण प्रत्ययविशेषणतैवेति भाष्योक्तेः, इति गौणे नुटोऽप्रवृत्तिः,—इति वाच्यम्, 'नामि' (६।४।३) इति सूत्रस्थोक्तभाष्यप्रामाण्यान्नुड्विधायके विहितपदानध्याहारेण षडादिभ्यः परस्याङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यामो नुडित्यर्थेन गौणेऽपि प्रवृत्तेः। 'अतो भिस ऐस्' (७।१।९) इत्यादावङ्गस्येत्यस्यैवमन्वयस्यैवाङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। अत एव 'परमचतुर्णाम्' इत्यादौ नुट्।

संख्येयनिष्ठमुख्यविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वरूपसंख्यावाचकत्वस्य 'प्रियपञ्चा द्रौपदी' इत्यादौ पञ्चन्शब्दे सत्त्वेन 'न षट्' (४।१।१०) इति निषेधः सिध्यति। नन्वेवं 'दण्डिन इव त्रयः त्रिदण्डिनः' इत्यादौ संख्याप्रकारकसंख्येयमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वस्य सत्त्वेन संख्यावाचकत्वात्षट्सञ्ज्ञापत्तिः। न चेष्टापत्तिः, 'स्वं रूपम्' (१।१।६८) इति सूत्रस्थाशब्दसंज्ञेत्यस्य प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः। तत्र हि 'शब्दशास्त्रीयसञ्ज्ञाविषये स्वरूपग्रहणं न भवति षान्तस्य षट्सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्। अन्यथा 'षड्भ्यो लुक्' (७।१।२२) इत्यादौ स्वरूपस्य, संज्ञाविधानसामर्थ्यात् षट्संज्ञकनान्तस्य च ग्रहणे 'ष्णान्ता' (१।१।२४) इत्यत्र षेति व्यर्थं स्यादित्युक्तम्। उक्तस्य च संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठमुख्यविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वरूपसंख्यावाचकत्वस्य 'परमषट्' इत्यादावपि सत्त्वेन तस्य षट्सञ्ज्ञार्थं षान्तग्रहणस्यावश्यकत्वेन स्वरूपग्रहणपक्षे च विशिष्टाद्विहितत्वेन 'षष्' इति स्वरूपाद्विहितत्वाभावेन जश्शसोर्लुगनापत्तेरिति भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति चेत्? न, यस्य संख्यावाचकत्वं वक्तव्यं, तदन्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणः या संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यता तादृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं संख्यावाचकत्वमिति परिष्कारेणादोषात्। 'प्रियपञ्चा द्रौपदी' इत्यादौ पञ्चन्नित्यत्र बहुव्रीहिप्राक्कालिकस्य निरुक्तसंख्यावाचकत्वस्य सत्त्वात् 'न षट्' (४।१।१०) इति निषेधः' सिध्यति। तत्र भूतपूर्वषट्त्वग्रहणस्य परिभाषेन्दुशेखरे अन्तरङ्गपरिभाषाव्याख्यानावसरे स्पष्टत्वात्। 'प्रियपञ्चानः' इत्यादौ बहुव्रीहिप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरण्यमेव संख्येयनिष्ठविशेष्यताया इति नातिव्याप्तिः। 'त्रिदण्डिनः' इत्यादौ च संख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्तिः त्रि इत्येतन्मात्रस्य न तु त्रिदण्डिन् इत्यस्येति न तत्राप्यतिप्रसङ्गः। न चैवं 'परमषट्' इत्यत्र षष्शब्दस्य षट्सञ्ज्ञायामपि ततो विहितत्वाभावात् परमषडित्यत्र लुगनापत्तिरिति वाच्यम्। षड्भ्यो विहितयोर्जश्शसोरित्यस्य षट्सञ्ज्ञकनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रययोरित्यर्थकरणेन तत्र चोद्देश्यताया अपर्याप्ताया अपि ग्रहणेन 'परमषट्' इत्यादौ षषि अपर्याप्तोद्देश्यतायाः सत्त्वेनादोषात्।

परे तु सङ्ख्याविशिष्टत्वं सङ्ख्यावाचकत्वम्। वैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसङ्ख्येयनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणान्तत्वं, स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वमेतदुभयसम्बन्धेन। तथा च परमपञ्चन्नित्यस्य प्रियपञ्चन्घटकपञ्चन्नित्यस्य च सङ्ख्यावाचकत्वं सिद्ध्यति। द्वितीयसम्बन्धदानात्प्रियपञ्चन्निति विशि-

यद्यप्येवं 'षड्भ्यः' (७।१।२२) 'अद्ड् डतरादिभ्यः' (७।१।२५) इत्यनयोरपि वक्तुं शक्यं, तथापि लक्ष्यानुसारात्तत्र विहितविशेषणम् । 'विरुद्धविभक्तित्वात्' इति भाष्योक्तयुक्तिस्त्वेकदेशिन इति बोध्यम् । 'अद्ड्डतरादिभ्यः' (७।१।२५) 'षड्भ्यो लुक्' (७।१।२२) इत्यनयोरेव सर्वादिसूत्रे भाष्ये उपन्यासाच्च । 'षड्भ्यः' (७।१।२२) इत्यादेः षडर्थगतसंख्याभिधायिजश्शसोरित्यादिक्रमेणार्थ इति कैयटोक्तं तु 'अद्ड् डतरादिभ्यः' (७।१।२५) इतिसूत्रे भाष्यविरोधादिभिर्दूषयिष्यते न च 'पदां' 'दताम्' इत्यादावतिप्रसङ्गः, ह्रस्वत्वं नाम— मात्राकालिकाच्त्वं, तत्र सामर्थ्याद्विशेष्यभूतमात्राकालिकत्वांशे एव भूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु विशेष्यभूताच्त्वांशेऽपीत्यदोषात्; इति चेत् ? न, नोपधायाः' (६।४।७) इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन 'चर्मणाम्' इत्यादौ दीर्घाभावः सिद्ध इति (१)दिक् ।

ष्टस्य न षट्सञ्ज्ञा । सङ्ख्यावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्ते विशिष्टे सत्त्वात् । 'प्रियपञ्चा द्रौपदी' इत्यत्र पञ्चन् इत्येतन्मात्रस्य तादृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्तेरसत्त्वेन तन्मात्रस्य षट्त्वं सिध्यतीति तदन्तत्वाद्विशिष्टे निषेधः सिध्यति, स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधेः सत्त्वात् । प्रथमसम्बन्धदानात् त्रिदण्डिन्नित्यादेर्न षट्सञ्ज्ञा । तत्र दण्डिसादृश्यस्यापि अवच्छेदकत्वेन समासार्थविशेष्यताया निरवच्छिन्नत्वाभावात् । त्रिपदमात्रस्य तथा सत्त्वेऽपि तस्य नान्तत्वाभावेन विशिष्टे त्रिपदान्तत्वाभावेन च नातिप्रसङ्गः । परमपञ्चन्नित्यत्र तु पञ्चन् इत्यस्य तादृशविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य सत्त्वेन तदन्तत्वात् षट्त्वसिद्धिः । एवञ्च न क्वचिद् दोषः । 'स्वं रूपम्' (१।१।६८) इति सूत्रस्थाशब्दसंज्ञेत्यस्य प्रत्याख्यानाय 'ष्णान्ता' (१।१।२४) इत्यत्रत्यषग्रहणस्य शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं न भवति इत्येतज्ज्ञापकतापरं भाष्यं तु 'षड्भ्यो लुक्' (७।१।२२) इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणेऽपि स्वरूपनिष्ठोद्देश्यताया अपर्याप्त्या ग्रहणेन योजनीयम् । तथा सति 'प्रियषषः' इत्यादौ अतिव्याप्तिः षट्संज्ञकसाहचर्यात् अन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यनधिकरणस्यैव षष् इति स्वरूपस्य ग्रहणेन निरसनीयेत्याहुः ।

(१) दिगिति । तदर्थस्तु 'येन विधिस्तदन्तस्य' (१।१।७२) इति शास्त्रप्रवृत्तिं विना संख्यावाचकत्वशरीरे प्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणान्तत्वनिवेशे न मानम् । ततश्च परमपञ्चन्नित्यादेः षट्त्वं दुर्लभम्, पञ्चन्नित्यादेः तत्सम्भवेऽपि ततो विहितत्वाभावात् 'परमपञ्च' इत्यादौ 'षड्भ्यः' (७।१।२२) इति लुगनापत्तिः । 'षड्भ्य' इत्यत्र स्वनिष्ठोद्देश्यताया अपर्याप्ताया ग्रहणे 'प्रियपञ्चानः' इत्यत्रापि पञ्चन्शब्दस्य संख्यावाचकत्वेन तत्रापर्याप्त्योद्देश्यतायाः सत्त्वाजसो लुगापत्तिः । द्वितीयसम्बन्धे प्रयोजकताऽनधिकरणत्वमात्रनिवेशे 'प्रियपञ्चा द्रौपदी' इत्यत्रापि उत्तरपदस्य षट्त्वानापत्तौ 'न षट्' (४।१।१०) इति डाब्निषेधानापत्तिः । तत्र भूतपूर्वषट्त्वमित्यस्य पूर्वं जातषट्त्वस्यारोप इत्यर्थः, न तु बहुव्रीहिप्राक्कालिकस्य तस्य ग्रहणे प्रमाणम्, इति न तेन निर्वाहः । अतो गृह्यमाणविभक्तेरित्यस्य गृह्यमाणार्थान्वयिन्या विभक्तेरित्यर्थः । अर्थद्वारकं च विधानमाश्रयणीयमिति भावः । तथा च 'षड्भ्यः' (७।१।२२) इत्यस्य षडर्थान्वयिनोर्जश्शसोर्लुगित्यर्थः । षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति यावत् । एवञ्च

परिभाषाविरोधादिति । सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति भावः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् 'नामि' (६।४।३) इति नित्यम् । न च विशेषाभावेन फलाभावान्न कृते तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्, विशेषाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेः 'इको झल्' (१।२।९) इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । 'आयादयः' (३।१।३१) इति सूत्रे भाष्ये स्यादिभिः परत्वादायादि(१)बाधमाशङ्क्य 'अनवकाशत्वादायादयः । न च 'गोपायति' इत्यादिरवकाशः अत्रापि शपः स्यादेः प्राप्तेः । न च नास्ति विशेषः । अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तम्—'आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति, स नास्त्यवकाशः' इति (२)भाष्योक्तेश्चेत्यपि बोद्धव्यम् ।

'परमषट्' इत्यत्र जश्शसोः षडर्थगतसंख्याभिधायित्वेन लुक् सिद्धः । 'प्रियपञ्चानः' इत्यत्र च जसोऽन्यपदार्थगतसंख्याभिधायकत्वादन्यपदार्थस्य च षडर्थत्वाभावान्न दोषः । न चैवं 'षट् ब्राह्मणाः' इत्यत्र ब्राह्मणपदोत्तरजसो लुगापत्तिः तस्य षडर्थगतसंख्याभिधायित्वात्' इति वाच्यम्, षडर्थतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकजश्शसोर्लुगित्यर्थस्य विवक्षितत्वेन ब्राह्मणपदोत्तरजस्प्रयोज्यसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मितायाः ब्राह्मणत्वावच्छिन्नत्वेन षडर्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेनादोषात् । नन्वेवमपि 'षट्काः' 'षट्कल्पाः' इत्यादौ प्रत्ययार्थस्य प्रकारत्वेन जसः षडर्थगतसंख्याभिधायित्वाल्लुग् दुर्वारः । न च षडर्थतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नेतिविवक्षणेन प्रकृते जसर्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मितायाः षडर्थातिरिक्तप्रत्ययार्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन न दोष इति वाच्यम्, 'परमपञ्च' इत्यत्रापि तादृशधर्मितायाः परमत्वावच्छिन्नत्वेन लुगनापत्तेः, इति चेत्? न, षड्विशिष्टविभक्तेर्लुगित्यर्थेनादोषात् । वैशिष्ट्यञ्च-स्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं, स्वाव्यवहितत्वमेतदुभयसम्बन्धेन । 'षट्काः' 'षट्कल्पाः' इत्यादावाद्यसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयस्यासत्त्वान्न दोष इति । किञ्च बहुवचनान्तविरुद्धविभक्त्युपादने अङ्गाधिकारे सर्वत्र गृह्यमाणार्थगतसंख्याभिधायिविभक्तेर्ग्रहणे 'अतो भिस ऐस' (७।१।२) इत्यादौ न कुत्रापि दोष इति 'षट्चतुर्भ्यः' (७।१।५५) इत्यत्रापि तादृशविभक्तेरेव ग्रहणमुचितम् । ततश्च गौणे तदप्रवृत्तौ 'प्रियचतसृणाम्' इत्याद्यसिद्धिरिति 'ऋन्नद्याप' इति न्यासे एव भाष्यतात्पर्यम् । अत एव 'धाता' 'धातृणाम' इति तैत्तिरीयपाठे नुट्सिद्धिरिति ह्रस्वग्रहणवैयर्थ्यमुपपद्यते । 'नैकमुदाहरणम्' इति भाष्यं तु 'व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं लक्ष्यं व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रप्रणयनप्रयोजकं न भवति' इत्यर्थकम् इति ह्रस्वत्वस्य ऋत्वव्यापकत्वात् सुयोजम् । 'परमकतरत्' इत्यादौ अद्डादेशो भवत्येव 'अङ्गाधिकारे' इति भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वे मानाभावात् । अतिप्रसङ्गस्य पूर्वोक्तार्थकल्पनेनाभावादित्याहुः ।

(१)बाधमाशङ्क्येति । परत्वात्स्यादिषु पश्चादायप्रत्यये आर्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वाभावाद् 'अतो लोपः' (६।४।४८) इति न स्यादिति भावः । (२) भाष्योक्तेश्चेति । न च—इदं भाष्यम्—'आयादयो वा' 'सार्वधातुके नित्यम्' इति न्यासपरम्, तथाच यथाश्रुतन्यासकल्पे गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति इति रूपत्रयं भवति, एतन्न्यासकल्पे चापवादत्वात् 'सार्वधातुके' इतिनित्यायप्रत्यये गोपायिष्यति इत्येकमेव रूपं स्यादिति फलभेद इति

आरम्भेति । यत्तु 'कतीनाम्' इत्यत्र 'षट्चतुर्भ्यः' (७।१।५५) इति नुटि सन्निपातरिभाषाया अप्राप्तेः सावकाशत्वमस्त्येवेति, तन्न, न ह्येकमित्युक्तन्यायेन (१)'कतेर्नामि' इत्येव सिद्धे सामान्यसूत्रारम्भेत्यर्थात् । एवञ्च 'न तिसृचतसृ' (६।४।४) इत्यकरणेन लाघवमिति भावः । नुटीति तु (२)नोक्तम् ।

अपदान्तस्य (८।३।५५)। ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् 'इणः षीध्वम्' (८।३।७८) इत्यत्र ढविधानार्थं, 'रषाभ्याम्' (८।४।१) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थञ्च । एवञ्च तत्र णग्रहणं, 'पदान्तस्य' (८।४।३७) इति च न कर्त्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

इण्कोः (८।३।५७)। वर्णग्रहणञ्चत्वस्यासिद्धत्वात 'सक्षु' इत्याद्यर्थम ।

आदेश (६।१।४५) प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो (३)व्याख्यानात, सातेः पत्वनिषेधाल्लिङ्गाच्च, तदाह—प्रत्ययावयवेत्यादि । विवृताघोष-

---

वाच्यम्, आयादयो वा' 'आर्धधातुके' 'सार्वधातुके नित्यम्' इति न्यासपरत्वेन भाष्यस्यादोषात् । अत्रार्धधातुके इति शास्त्रं 'सार्वधातुके नित्यम्' इति नित्यायप्रत्ययबाधनायेति न फलभेदः । (१) कतेर्नामीत्येव सिद्ध इति । न च कतेर्नामीतिन्यासेऽपि षट्सञ्ज्ञकत्वं निमित्तीकृत्य जायमानो नुट् स्वोपजीव्यषट्संज्ञकत्वविघातककतेर्नामीत्येतत्प्रवृत्तिं प्रति निमित्तं न स्यादिति पुनरपि सन्निपातपरिभाषाविरोध इति वाच्यम्, षट्संज्ञकत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन दीर्घे जातेऽपि सत्त्वेन सन्निपातविघाताभावात् । न चातिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतत्परिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धो न भवतीति वाच्यम्, तत्रैकदेशविकृतन्यायातिरिक्तातिदेशस्य ग्रहणमिति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

(२) नोक्तमिति । 'भृज्ञः' इत्यादौ दीर्घापत्तेरिति भावः । न च 'भृञः किन्नुट् च' इत्यत्र नुगेव क्रियत इति न दोष इति वाच्यम्, 'अनड्वः' 'अनेषकः' इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वस्य नुट्परकत्वस्य च सत्त्वेन दीर्घापत्तेः । तत्रापि नुगेव क्रियत इति न दोष इति तु वाच्यम्, 'अनेषकः' इत्यादावेव ङमुडापत्तेः ।

(३) व्याख्यानादिति । 'लोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यनेन सिद्धे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति करणात्प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वं स्वीक्रियत इति व्याख्यानादिति भावः। अत एव 'कविभिः कृतम्' इत्यादौ प्रत्ययरूपो यो विसर्गस्तस्य षत्वं न भवतीति सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपि 'इदुदुपधस्य'(८।३।४१) इति षत्वं न भवति । न च—प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वस्वीकारे 'अचिश्नु'-सूत्रेऽज्रूपे प्रत्यये इयङुवङौ भवत इत्यर्थे 'श्रियौ' 'भ्रुवौ' इत्यत्रैव इयङुवङौ स्याताँ; न तु 'श्रियः' 'भ्रुवः' इत्यादाविति भाष्यविरोधः, जसवयवाकारेऽपि भवन्मते प्रत्ययत्वस्य सत्त्वात्; एवं 'रामाणाम्' इत्यादौ प्रत्ययावयवे आमि प्रत्ययत्वस्य सत्त्वेन रामान्नित्यस्य भसंज्ञायां परत्वादल्लोपापत्तिश्च । एवं 'भूयात्' इत्यादौ प्रत्ययावयवतकारमात्रे प्रत्ययत्वस्वीकारेऽपृक्तसंज्ञायां हल्ङ्यादिलोपापत्तिश्चेत्यादिदूषणगणपातः, इति वाच्यम् षष्ठीप्रकृतिप्रत्ययपदप्रयोज्या या विषयता तादृशविषयताश्रयत्वेन प्रत्ययावयवोऽपि गृह्यत इति विवक्षणेन सर्वसामञ्जस्यादिति दिक् ।

स्येति । विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थः । ठकारवारणायाद्यम् । ऋकारवारणाय द्वितीयम् । **रामस्येति** । 'टाङसि' (७।१।१२) इतिसूत्रे सकारोच्चारणं तु 'इणकोः' (८।३।५७) इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः ।

(१) **सर्वादीनि** । (१।१।२७) । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिशब्दोऽवयववाची । तेन सर्वशब्दघटित उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थ इति बहुवचनम् । उद्भूतावयवभेद इत्यस्यारोपितावयवगतसंख्य इत्यर्थः । तत्र वैयर्थ्यादप्रवृत्तावपि अवयवेषु प्रवर्त्तमानाऽ(२)विशेषात् सर्वशब्देऽपि भवति । सर्वनामानीत्यत्र 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वमत एव (३) निपातनान्न । नाप्राप्ते णत्वे कृतस्य निपातनस्य तद्बाधकत्वात् । णत्वसहित-

---

(१) सर्वादीनि (१।१।२७) । तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपसर्जनानि, 'वृत्तिघटकपदार्था इति यावत्' संविज्ञायन्ते यत्र स बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । क्रियान्वयित्वेनेति शेषः । तथाच एकक्रियान्वयित्वेन वृत्तिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वम् । यथा 'लम्बकर्णमानय' इत्यत्रान्यपदार्थस्यानयनक्रियायामन्वये वृत्तिघटकपदार्थस्य श्रोत्रस्यापि तस्यामन्वयोऽनुभवसिद्ध इति लम्बकर्ण इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । प्रकृते च समुदायरूपान्यपदार्थान्वयिसर्वनामसंज्ञासत्तारूपक्रियायां सर्वशब्दस्यान्वय इति तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र च समुदायस्यैकत्र प्रयोगासम्भवेन तद्घटकानामेव तत्रान्वय इत्यन्यत् । न चैवं नागो यज्ञोपवीतं यस्य तत्कर्मकभोजनतात्पर्येण 'नागयज्ञोपवीतं भोजय' इति प्रयुक्ते वृत्तिघटकयज्ञोपवीतपदार्थस्यान्यपदार्थान्वयिभोजनक्रियान्वयासम्भवात्तस्य बहुव्रीहेस्तत्त्वानापत्तिरिति वाच्यम्, संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तत्त्वमिति विवक्षणेन यज्ञोपवीतस्य संयोगसम्बन्धेनान्यपदार्थे पुरुषेऽन्वयेन तत्त्वाक्षतेः । 'लम्बकर्णमानय' इत्यत्रापि कर्णपदार्थस्य खरपदार्थे समवायसम्बन्धेनान्वयोऽस्त्येव । प्रकृतेऽपि सर्वशब्दस्य समुदायेऽवयवावयविनोः समवायात् समवायसम्बन्धेनान्वय इति सर्वं समञ्जसम् ।

केचित्तु-विशेषणोपलक्षणाभ्यां तद्गुणातद्गुणत्वे बहुव्रीहिस्थले वदन्ति । यथा 'चित्रगुः' इति । अन्यपदार्थस्य यदा कार्यान्वयित्वविवक्षायां गोस्वामित्वसद्भावः तदा तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यदा च तदानीं गोस्वामित्वाभावेऽपि कदाचिद् गवां दर्शनेन तस्मिन् चित्रगुशब्दप्रयोगस्तदाऽतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्णनागयज्ञोपवीतयोस्तु विशिष्टस्य क्रियान्वयकाले कर्णयज्ञोपवीतयोरुक्तसम्बन्धाभ्यां सत्ताविवक्षणेन तत्राऽऽद्य एवेति बोध्यम् ।

(२) अविशेषादिति । सर्वशब्दनिष्ठाद्यावयवतानिरूपकसमुदायघटकत्वस्य विश्वादिशब्देष्विव सर्वशब्देऽपि सत्त्वादित्यर्थः । (३) निपातनान्नेति । न च-कृतणत्वेन यत्र संज्ञाया अवगमस्तत्रैव 'पूर्वपदाद्' (८।४।३) इति णत्वं भवति, अत एव रघुनाथादिशब्दे न णत्वम्, तथाच प्रकृते कृतणत्वेन संज्ञाऽनवगमात् णत्वप्राप्तिरेव नेतीदमसङ्गतमिति वाच्यम्, पाणिनिना कृतणत्वे संज्ञाकरणे कृतणत्वेन संज्ञावगमसम्भवाण्णत्वप्राप्तेरित्याशयात् । रघुनाथादिशब्दानां तु धनादिसंज्ञात्वेन तत्रैवं वक्तुमशक्यत्वात् ।

मसाधु इति स्पष्टं भाष्ये । 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्' इतिवार्त्तिकात् शब्दरूपविशेषमादाय ज्ञापकात्तदन्तविधिरित्याह—द्वन्द्वे चेतीति । (१) प्रथमार्थे सप्तमी । द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञो नेति तदर्थः । न हि तदन्तविधिं विना (२)समुदाये सञ्ज्ञाप्रवृत्तिरस्ति, या निषिद्ध्येतेति भावः । ननु तदन्तस्यापि सर्वनामत्वे 'सर्वनाम्नः स्मै' (७।१।१४) इत्यादिषु सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादौ दोषाभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति (३)भाष्यसूचितं विरुद्ध्येतेति चेत् ? न, 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायाम्' इति तदन्तविधिसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्यविरोधेनास्य भाष्यस्यै(४)कदेश्युक्तित्वात् । इत एव वाऽरुचेर्भाष्ये पक्षान्तरोपादानम् । न च

---

(१) प्रथमार्थे सप्तमीति । वस्तुतस्तु 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' (अ०को०) इत्यादाविव वाचकत्वं सप्तम्यर्थः । तथाच वाचकतासम्बन्धेन सर्वनामपदं द्वन्द्वे न तिष्ठतीति यथाश्रुतमेव सङ्गतमिति प्रथमार्थे सप्तमीत्यस्य नोपयोगः । (२)समुदाये इति । न च अश्च इतरश्चानयोस्समाहार एतरम् । अश्चान्यश्चानयोस्समाहार आन्यम् इत्यादौ परादिवद्भावेन सर्वादित्वस्य सत्त्वात्सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधार्थं 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति सूत्रं चरितार्थमिति कथं तदन्तविधिज्ञापकत्वम्, फलं च स्मायाद्यभावः, इति वाच्यम्, पूर्वोत्तरनिमित्तककार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो नेत्यस्य वस्तुतः पूर्वोत्तरनिमित्तककार्ये कर्तव्येऽन्तरङ्गत्वाज्जातोऽप्येकादेशोऽसिद्धो भवतीत्यर्थः । तथाच 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति निषेधस्य वस्तुतः पूर्वोत्तरपदनिमित्तकत्वेन तस्मिन् कर्त्तव्ये जातस्याप्येकादेशस्यासिद्धत्वेन 'द्वन्द्वे च' इति निषेधवैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । अत एव 'सरूपाणाम्' (१।२।६४) इत्यत्र विभक्तौ परतः प्रातिपदिकैकशेषकल्पे विभक्त्यन्तानामेकशेषकल्पे च न फलभेदः । अन्यथा 'रामौ' इत्यादौ राम सु राम सु इत्यनयोस्सारूप्याद्विभक्त्यन्तैकशेषकल्पे एकशेषो भवति, विभक्तौ परतः सरूपाणामेकशेषकल्पे च राम राम औ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वात् वृद्धौ परादिवद्भावेन विभक्तिपरकत्वस्य सत्त्वेऽपि राम इत्यस्य रामौ इत्यनेन सारूप्याभावादेकशेषो न स्यादिति फलभेदः स्यात् । मम तु वस्तुतः पूर्वोत्तरनिमित्तकैकशेषे कर्त्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वात्सारूप्यमस्त्येवेति न फलभेदः ।

(३)भाष्यसूचितमिति । 'अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते तद् गृह्यमाणविभक्तेर्भवति' इति भाष्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्यर्थकरणेनेति भावः ।

(४) एकदेश्युक्तित्वादिति । वस्तुतस्तु नेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । तथा हि, भाष्ये 'सञ्ज्ञोपसर्ज्जनानां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युक्त्वा 'पूर्वपरा' (१।१।३४) इति सूत्रेऽसञ्ज्ञायामिति योगं विभज्य यानि सर्वादीनि तान्यसञ्ज्ञायां द्रष्टव्यानीति सञ्ज्ञाभूतानां सर्वादिषु पाठाभावादेव पर्युदास इति सञ्ज्ञाप्रतिषेधोऽनर्थक इत्युक्त्वोपसर्ज्जनप्रतिषेधखण्डनाय समाधानत्रयमुक्तम् । तत्र प्रथमं तावद् 'अनुपसर्ज्जनात्' (४।१।१४) इति योगः प्रत्याख्यायते इति । अनुपसर्ज्जन अअदिति छेदं कृत्वा अ इत्यनेन त्यदादीनामः अदित्यनेनाड्डुतरादिभ्य इत्यद्ड् चानुपसर्ज्जनस्यैव भवतीति 'अतितत्' 'अतिकतरं कुलम्' इत्यादौ न दोष इत्युक्तम् ।

तस्यायम्भावः—स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वाद् 'बहुकुरुचरा' इत्यादौ टिदर्थंगतस्त्रीत्वस्यासत्त्वान्न ङीपः प्राप्तिरित्यनुपसर्ज्जनाधिकारो व्यर्थः । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे सर्वत्र 'वनो र

ऋष्युक्तपक्षेषु नारुचिरिति भ्रमितव्यम् । वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे 'अपरितुष्यन् खल्वपि भवान् 'अनाकृतिः' लिङ्गेन वा' इत्याह' इति वार्त्तिककारं प्रति भाष्योक्तेः ।

अकच्चेति । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इतिसूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः, प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थात्तदन्तसञ्ज्ञाऽभावे तदसिद्धिरिति भावः । एवमेव त्रलाद्यसिद्धिर्बोद्धया । एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तम् ।

च (४।१।७) इत्येतद्विहाय स्त्रियामिति गृह्यमाणविशेषणमेव । न च 'कुम्भकारेयः' इत्यापत्तिवारणाय तदन्तविधिज्ञापनार्थमनुपसर्ज्जनाधिकारः सार्थक इति वाच्यम्, अनुपसर्ज्जनाधिकाराभावेऽपि 'शूद्रा चामहत्' (का० वा०) इत्यत्रामहत्पूर्वेतिपर्युदासेन सामान्यतः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । न चापिशलेन प्रोक्तां मीमांसामधीयते 'आपिशला ब्राह्मणी' इत्यादावण्णन्तत्वप्रयुक्तङीब्वारणायानुपसर्ज्जनाधिकारः सार्थक इति वाच्यम्, प्रोक्ताणर्थगतस्त्रीत्वमादायैकवारं ङीपो जातत्वेन लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनस्तस्याप्राप्त्याऽध्येत्रणो लुप्तत्वेनाऽणो योऽकारस्तदन्तादित्यर्थेन 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' (प० भा०) इति परिभाषयाऽणियोऽकारस्तदन्तत्वस्यानेतुमशक्यत्वादध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय ङीपोऽप्राप्तेरनुपसर्ज्जनाधिकारस्योपयोगाभावात् । न चैवमपि 'अतिसर्वाय' इत्यादौ स्मायाद्यापत्तिर्दुर्वारा अदड्डावेवानुपसर्ज्जनस्य भवत इत्युक्तत्वादिति वाच्यम्, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४।१।१३) इतिसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्त्यान्यतरस्य अनुपसर्जनस्य आमिति विवक्षणेनादोषात् । तथा हि अन्यतरस्येत्यत्रान्यतरशब्दोऽर्शआद्यजन्तः । तथाचान्यतरस्येत्यस्यान्यतरशब्दघटितसर्वविश्वेत्यादि समुदायस्येत्यर्थः । तत्रानुपसर्ज्जन आम् ज्ञानमित्यर्थः । आमिति अम्धातोर्गत्यर्थाद्भावे क्विप् । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति प्रकृते अम्धातुर्ज्ञानार्थकः । अनुपसर्ज्जनेति लुप्तषष्ठ्यन्तं पदम् । अ अदिति प्रकृतार्थकरणस्योदाहरणम् ।

द्वितीयं च समाधानम्—'अथवा अङ्गाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति' इति । तस्यायम्भावः—'सर्व्वनाम्नः स्मै' (७।१।१४) 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' (७।१।१५) 'जसः शी' (७।१।१७) 'आमि सर्व्वनाम्नः सुट्' (७।१।५२) 'अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' (७।१।२५) 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) इत्यादौ 'सप्तम्यास्त्रल्' (५।३।१०) इत्यादौ च सर्वत्र स्वाव्यवहितोत्तरत्वं, स्वार्थगतसङ्ख्याभिधायित्वमेतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टङेप्रभृतीनां स्मायाद्यादेशा भवन्तीत्यर्थं इति 'अतितत्' 'अतिकतरं कुलम्' 'अतिसर्वाय' इत्यादौ न दोषः । गृह्यमाणविभक्तेरिति भाष्यस्य गृह्यमाणार्थगतसङ्ख्याभिधायिविभक्तेरित्यर्थः । एतत्कल्पे च 'सर्वादीनि' (१।१।२७) इत्यत्र तदन्तविधिर्नास्तीति 'अतिसर्वाय' इत्यादौ सर्वनामार्थगतसङ्ख्याभिधायिङेप्रत्ययस्याभावान्न स्मायादेशः । 'परमसर्वस्मै' इत्यादौ तु समुदायस्य सर्वनामत्वाभावेऽपि ङेप्रत्ययस्य सर्वनामार्थगतसङ्ख्याभिधायित्वस्य सर्वनामाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य सत्त्वान्न दोषः ।

अथवा सर्वेषां नामानि सर्वनामानीति तृतीयं समाधानमुक्तम् । अत्र कल्पे च 'प्रयोजनं

जसः शी (७।१।१७) । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं, 'वारिणी इति । अदन्तादिति— परस्येत्यनेनान्वेति । अत इत्यस्याङ्गविशेषणतया अदन्तादङ्गादित्यर्थः । सर्वनाम्न इति तु (१)विहितविशेषणम् । तस्य तु नाङ्गं विशेष्यमावृत्तौ (२)मानाभावात् । तेन 'वर्णाश्रमेतराः' 'मानसपूर्वाः' इत्यत्र न । अत एव 'विभाषा जसि' (१।१।३३) इति (३)चरितार्थम् । अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यादन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न, 'तेषाम्' इत्याद्यसिद्धेः । अत्वविधौ विषयसप्तमी तु न 'तस्मिन्' (१।१।६६) इतिपरिभाषाबाधे मानाभावात । प्रागित्सञ्ज्ञाया इति । प्रत्ययादित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभाव इति भावः ।

परे तु अनुबन्धत्वयोग्यतयाऽत्रापि तन्निषेधप्रवृत्त्या शित्त्वादेव सर्वादेशः । इत्सञ्ज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव तत्सूत्रे शित्त्वम् । अत एव काणोर्विषये 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' (प० भा०) इति विकल्पाभावः । (४)अन्यथा

सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायाम्' इति वार्तिकेन 'सर्वादीनि' (१।१।२७) इत्यत्र तदन्तविधिरस्तीति 'सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः' इति वार्त्तिककल्पे तत्प्रत्याख्यानकल्पेषु त्रिषु च न फलभेद इति भावः । न च—तृतीयकल्पेऽपि तदन्तविधेर्नोपयोगः 'परमसर्वस्मै' इत्यादावङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव दोषाभावात्, 'अतिसर्वाय' इत्यादौ सर्वेत्यस्य सर्वादित्वमेव नास्ति पदार्थान्तरोपादानात 'परमसर्वत्र' इत्यादौ तु सर्वनाम्नः परीभूता या सप्तमी तदन्तात्परेत्यर्थं इति न दोषः; इति वाच्यम्, 'मासपूर्वाय' इत्यादौ 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इत्यादौ च स्मायादिवारणाय विहितविशेषणस्यावश्यकत्वेन 'मासपूर्वाय' इत्यादाविव 'परमसर्वस्मै' इत्यादावपि स्मायाद्यादेशानापत्त्या तदन्तविधेरावश्यकत्वादिति दिक् ।

(१) विहितविशेषणमिति । वस्तुतस्तु 'जसः शी' (७।१।१७) इत्यस्य सर्वनामाभिन्नं यददन्तमङ्गं (तदादि वा) ततः परीभूतस्य जसः शी भवतीत्यर्थकरणेन 'वर्णाश्रमेतराः' इत्यादौ दोषाभावेन विहितविशेषणं व्यर्थम्, 'तस्माद्' (१।१।६७) इति परिभाषायां जागरूकायां विहितपदाध्याहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् ।

(२) मानाभावादिति । तस्मिन्निति परिभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसम्पत्तये 'असति प्रमाणान्तरे यावत्यः सप्तम्यस्ताः सर्वा औपश्लेषिकाधिकरणबोधिका मन्तव्याः' इत्येतन्मूलकव्याख्यानपरिभाषाशेषभूत—'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' (प० भा०) इतिपरिभाषाबाधे मानाभावादिति भावः । (३) चरितार्थमिति । 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति निषेधे प्राप्ते शीभावे कर्त्तव्ये विकल्पेन निषेधार्थं तत् । यदि 'द्वन्द्वे च' इति निषेधेन शीभावो न प्रतिषिध्येत तर्हि 'विभाषा जसि' (१।१।३२) इति शीभावे कर्तव्ये विकल्पेन सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः, 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन समुदायस्य निषेधेऽपि अवयवस्य निषेधाभावात् सर्वनामान्ताङ्गात्परत्वे शीभावस्य दुर्वारत्वेन 'विभाषा जसि' इत्यनेन शीभावे कर्तव्ये द्वन्द्वस्य सर्वनामसञ्ज्ञाविकल्पस्योपयोगाभावात् ।

(४) अन्यथा—अनुबन्धपदस्य सङ्केतसम्बन्धेनेत्पदविशिष्टार्थकत्वे ।

कादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रत्ययत्वज्ञाने इत्सञ्ज्ञादेः प्रवृत्त्या वाक्यार्थबोधरूपतत्प्रवृत्तिकालेऽनुबन्धज्ञानाभावेन विकल्पो दुर्वारः पश्चादनुबन्धत्वज्ञानेऽपि जातनिवृत्त्ययोगात्। यदि तत्र पश्चात्तज्ज्ञाने तन्निवृत्तिस्तर्ह्यत्रापि पश्चात्तत्त्वज्ञाने सर्वादेशत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिः । (१)ध्वनितश्चेदं 'लुटः प्रथमस्य' (२।४।८५) 'अनेकाल्शित्' (१।१।५५) इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये इति (२) प्राहुः ।

---

(१) ध्वनितमिति । 'लुटः प्रथमस्य' (२।४।८५) इतिसूत्रभाष्ये 'डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् । डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् अक्रियमाणे हि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विषयो भवन्ति इत्यन्त्यस्य प्रसज्येत' इत्युक्तम् । अत्र कैयटः—'डाविकार इति । डादेश इत्यर्थः । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश्वक्तव्यः' इत्याह । तदग्रे भाष्ये–'सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् । सिद्धमेतत् । कथम् ? अलोऽन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः ? कर्त्ता । डिति टेर्लोपात् लोपः । डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति । अभत्वान्न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्याद् भविष्यति' इत्युक्तम्' । 'डितीति । आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपो डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति' इति । एतद्भाष्ये अन्त्यादेशत्वमभ्युपेत्य टिलोपेन समाहितम् । पूर्वपक्षिणा च डादेशस्य शित्त्वं कर्तव्यमित्युक्तम् । एतेन ध्वनितम् । यद्यनुबन्धपदस्यानुबन्धत्वयोग्ये लक्षणा न स्यात् तदा आदेशप्रवृत्तिकालेऽप्युक्तरीत्याऽनुबन्धत्वाभावेन 'नानुबन्ध' (प० भा०) इत्यस्याप्राप्त्याऽनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वे सिद्धे पूर्वपक्षसमाधानयोर्निर्दलत्वापत्तिरिति ।

(२) प्राहुरिति । न च डादिविषये सर्वादेशत्वं विनाऽनुबन्धत्वस्याभावादानुपूर्व्यात्सर्वादेशत्वं सिद्धमिति परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, डादिविषये सर्वादेशत्वाभावेन प्रत्ययादित्वाभावादित्सञ्ज्ञाया अप्रवृत्त्या स्वोपजीव्यानुबन्धत्वविघातः‌दुपजीव्यविरोधेन डादिविषये नानुबन्धकृतमिति परिभाषाया अप्रवृत्तावपि प्रकृते एतत्परिभाषाप्रवृत्तावपि शित्त्वात् सर्वादेशस्य जायमानत्वेन स्वोपजीव्यानुबन्धत्वविघातस्याभावान्नानुबन्धकृतमिति परिभाषया शी सर्वादेशो न भवतीति परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थविरोधाभावात् ।

अन्ये तु 'मिदचोऽन्त्यात्परः' (१।१।४७) 'आद्यन्तौ टकितौ' (१।१।४६) 'ङिच्च' (१।१।५३) इत्यादिवत् 'अनेकाल्शित्सर्वस्य'(१।१।५५)इत्यप्यनन्यार्थङित्त्वादिष्विवानन्यार्थशित्त्वेष्वेव प्रवर्त्तते । अत एव तातङि ङिच्चेत्यादि न प्रवर्त्तते । तथा चानुबन्धत्वघटितधर्मनिमित्तकपरिभाषाशास्त्रमनन्यार्थेत्सञ्ज्ञकेष्वेव प्रवर्त्तते इति 'जसः शी'(४।१।१७)इत्यादावनेकाल्त्वादेव सर्वादेशः, जसः शीति शकारस्य 'विभाषा ङिश्योः' (६।४।१३६) इत्यादौ विशेषणार्थतया चारितार्थ्येनानन्यार्थत्वाभावात् । अत एवानन्यार्थङित्त्वेष्विति प्रतीकमुपादाय 'तद्बलकल्प्यमानार्थानुवाद एव ङिच्चेत्येतत्, अर्थान्तरकल्पनानिवृत्त्यर्थमिति भावः । परिभाषाणां च प्रायेण पक्षप्राप्तार्थानुवादेनार्थान्तरनिवृत्त्यर्थत्वं 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादिवदिति स्पष्टमेवेति शेखरोक्तं सङ्गच्छते । यद्वा, 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' (प० भा०) इति परिभाषायामनुबन्धपदमनुबन्धत्वयोग्यपरमित्यत्र न मानम्, पूर्वभाष्यं तु एकदेश्युक्तिः, अत्र तथास्वीकारे फलाभावात् । अत एवानायासेन डाणलादौ सर्वादेशत्वं सिद्धमित्याहुः ।

अतः सर्वनाम्न इति । अदन्तादङ्गात् परस्य (१)सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन 'मासपूर्वाय' इत्यत्र स्मै न ।

ङसिङ्योः (७।१।१५) । स्मात्स्मिनोः 'हलन्त्यम्' (१।३।३) इति न 'न विभक्तौ' (१।३।४) इति निषेधात् । यद्यपि इत्त्वप्रवृत्तिकाले न विभक्तित्वज्ञानं, तथापि विभक्तावित्यस्य विभक्तित्वयोग्ये इत्यर्थान्न दोषः । अत एव सूत्रे तुग्रहणं चरितार्थम् ।

(२) आमि स० (७।१।५२) । 'आज्जसेरसुक्' (७।१।५०) इत्यत आदिति वर्त्तते । पञ्चत्रिंशदिति । तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वेऽपि कृत्स्न-सकलादिशब्दानां नेति भावः । सर्वविश्वौ बुद्धिस्था (३)नेकसंख्याकावयवारब्धसमुदाये (४)शक्तौ । तस्य समुदायस्या(५) नुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनं यथा 'सर्वो लोकः' इति । तादृक्समुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादि— 'सर्वौ व्यूहो' सर्वे व्यूहाः इति । यदाऽप्यु (६) द्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षा;

---

(१)सर्वनाम्नो विहितस्येति । अस्यापि पूर्ववदेव सर्वनामाभिन्नं यददन्तमङ्गं तदादि वा, तस्मात्परस्य ङे इत्येतस्य स्मै भवतीत्यर्थ इति 'वर्णाश्रमेतराय' इत्यादौ न दोष इति बोध्यम् । एवं 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' (७।१।१५) इत्यस्यापि सर्वनामाभिन्नं यददन्तमङ्गं तदादि वा, ततः परयोर्ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ भवत इति 'मासपूर्वात्' इत्यादौ न दोषः । एवमेव 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' (७।१।५२) इत्यस्यापि सर्वनामाभिन्नं यददन्तमङ्गं, तदादि वा, तस्मात्परस्यामः सुडित्यर्थं इति 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इत्यादौ दोषाभाव इति सुधियो विभावयन्तु ।

(२) आमि सर्वनाम्नः सुट् (७।१।५२) । आमीति सप्तम्याः 'त्रेस्त्रयः'(७।१।५३) इत्यादौ चारितार्थ्येन, आदिति पञ्चम्या 'आज्जसेरसुक्'(७।१।५०)इत्यादौ चारितार्थ्येन परत्वात्पञ्चमीनिर्द्देशस्य प्रबलत्वेन 'तस्मादि' (१।१।६७)इतिपरिभाषा षष्ठ्यंशसहितोपतिष्ठते 'तस्मिन्' (१।२।६६) इतिपरिभाषा च षष्ठ्यंशविकला । तथा चाऽऽसमव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं यत्सर्वनामाभिन्नमदन्तमङ्गं तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य सुडिति सूत्रार्थः । (३) अनेकसङ्ख्याकावयवारब्धेति । अनेकसङ्ख्याकावयवारब्धत्वं विना समुदायत्वस्यैवासम्भवया समुदाये इदं विशेषणमुपरञ्जकमिति बोध्यम् । (४) शक्ताविति । वस्तुतस्तु विधेयव्याप्या या उद्देश्यतावच्छेदकव्यापिका पर्याप्तिस्तत्पर्याप्तिकयावत्त्वावच्छिन्ने तयोः शक्तिर्बोध्या। तेन 'सर्वाणि द्रव्याणि रूपवन्ति' इति न प्रयोगः। उद्देश्यतावच्छेदकद्रव्यत्वव्यापकपर्याप्तेः विधेयरूपवत्त्वाव्याप्यत्वात् । वाय्वादौ तदभावात् । 'सर्वे घटा रूपवन्तः' इत्यत्र तु घटत्वव्यापकपर्याप्तेः रूपवत्त्वव्याप्यत्वात्तादृशप्रयोगोपपत्तिः । यदि तु प्रक्रान्तविषयिण्येव मूलोक्ता शक्तिरिति, तदा मूलोक्तिरपि साध्व्येव । घटादयः सन्ति, जलं शीतमस्ति, अग्न्यादिकं तेजः, (एतानि) 'सर्वाणि द्रव्याणि रूपवन्ति' इति प्रयोगदर्शनात् अनेकत्वावच्छिन्नेऽपि तथा शक्तिः' तेन 'सर्वं गगनम्' इत्यादयो न प्रयोगा इत्यन्यत्र विस्तरः । (५) अनुद्भूतावयवभेदत्वे इति । समुदायत्वगता समुदायगता वा यत्रैकत्वसङ्ख्या विवक्ष्यते तत्रानुद्भूतावयवभेदत्वं बोध्यम् । (६) उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षेति । अवयवगतबहुत्वसङ्ख्याविवक्षेत्यर्थः।

तदाऽपि बहुवचनं—'सर्वे घटाः' इति ।

पूर्वपरावर (१।१।३४) । व्यवस्थाऽसंज्ञावर्त्तिन एवेमे सर्वादय इत्यर्थः । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि ।

नित्यं द्विवचनान्त इति । द्विवचनान्त एवेत्यर्थः । अकजर्थ- इति । ननु काकचोः को विशेषः ? प्रत्ययस्वरचित्स्वराभ्यामन्तोदात्तत्वस्यैव सत्त्वात् । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या चित्त्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वम् 'उभकाभ्याम्' इत्यादौ सुबन्तस्य, के तु प्रकृतेरिति विशेष इति वाच्यम्, तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् स च जायमानो न्यायात्सुबन्तात्पर इत्यन्यदेतत । युष्मदस्मद्विषये तु वचनात्सुबन्तस्यैव प्रकृतित्वं तस्यैव टेः प्रागकजिति बोद्ध्यम् । न चाकचि तन्मध्यपतितन्यायेन तस्योभ-

---

परममूले द्वित्वविशिष्टस्य वाचक इति । स्वानधिकरणवृत्तित्व, स्वसजातीयमात्रवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन स्ववाशष्ट यद् द्वित्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववद्द्वित्वमुभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बोध्यम् । साजात्यं च एकवचनार्थैकत्वपरिष्कारघटकसाजात्यवत् स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वरूपेण ग्राह्यम् । इदमेव द्वित्वं द्विवचनार्थोऽपि । यथा 'उभौ घटपटौ' इत्यादौ स्वं द्वित्वं तदनधिकरणवृत्तित्वं स्वसजातीयमात्रवृत्तित्वमेतदुभयसम्बन्धेन स्वाविशिष्टद्वित्वस्याप्रसिद्धावपि तद्वद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसम्बन्धस्यैतद्द्वित्वेऽभावात्स्वाभाववत्त्वं स्वस्मिन् सुलभमिति लक्षणसमन्वयः । भूतले घटादित्रयदशायां मेषत्रयादेर्गसम्बन्धित्वे च नानाद्वित्वानां स्वानधिकरणवृत्तित्वं, स्वसजातीयमात्रवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन द्वित्ववैशिष्ट्यस्य परस्परं सत्त्वात् चालनीन्यायेन सर्वेषामेव स्वविशिष्टद्वित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवेति सम्बन्धप्रसिद्धिः । तथा च तत्र तादृशसम्बन्धस्यैव सत्त्वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वं दुर्लभमिति न तत्र तादृशप्रयोगः, न वा मेषत्रयादिकरणकयागादृष्टसिद्ध्यापत्तिः । स्वसजातीयमात्रवृत्तित्वनिवेशाद् 'उभौ घटाकाशौ' इत्यादौ यत्किञ्चिद्घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वे यत्किञ्चिद्घटाकाशोभयगतद्वित्ववैशिष्ट्यस्य सत्त्वेऽपि न निरुक्तद्वित्वलक्षणाव्याप्तिः । सङ्ख्यामात्रं 'द्वित्वं नोभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न वा द्विवचनार्थः 'उभावाकाशौ' इत्यादिप्रयोगाणां प्रामाण्यापत्तेः, धवद्वयखदिरद्वयतात्पर्येण 'धवखदिरौ छिन्धि' इत्यादिप्रयोगाणां प्रामाण्यापत्तेश्च । न च द्वित्वत्वेन रूपेण नानाद्वित्वावगाहिबोधोऽव्युत्पन्न इति वाच्यम्; 'सारस्वतीमेषौ भवतः' 'ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां देहि' इत्यादौ द्वित्वत्वेन नानाद्वित्वावगाहिबोधदर्शनेनैतादृशद्वित्वावगाहिबोधो न भवतीति वक्तुमशक्यत्वात् । न चैवमपि 'उभावाकाशौ' इत्यादिप्रयोगवारणार्थमुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्यान्वय इति विवक्षणेनोक्तदोषानवकाशान्न परिष्कृतद्वित्वमुभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न वा द्विवचनार्थ इति कथनस्योपयोग इति वाच्यम्, 'उभौ धवखदिरौ छिन्धि' इत्यादावुद्देश्यतावच्छेदकधवत्वव्याप्यत्वस्य खदिरत्वव्याप्यत्वस्य च द्वित्वेऽभावेनैकैकधवैकैकखदिरतात्पर्येण तादृशप्रयोगानापत्तेः । तादृशप्रयोगोपपत्तये शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वस्यान्वयस्वीकारे धवद्वयखदिरद्वयतात्पर्येण 'उभौ धवखदिरौ छिन्धि' इतिप्रयोगस्य'उभावाकाशौ'इत्यादिप्रयोगस्य चापत्तेर्दुर्वारत्वादिति दिक्।

ग्रहणेन ग्रहणे उभकाववयवौ यस्येत्यर्थे उभकशब्दादयचि 'उभकयः' इति रूपं, के तु नेति विशेषः, 'कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः' इति भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानादिति शङ्कते—न चेति ।

द्विवचनपरत्वाभावेनेति । अकचि तन्मद्ध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं, के तु तेन व्यवधानान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः । 'उभादुदात्तः' (५।२।४४) इतिसूत्रे भाष्यकृताऽयचः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणमयोग्यं सद् योगविभागेनोभशब्दाद् वृत्तिविषयेऽत्यन्तस्वार्थिकायज्विधानार्थम् । अयच्च तद्विषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव, स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात् अत एवायज्विशिष्टस्योभस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिः । अत्र नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधान्महाविभाषाया असम्बन्धः । अयमप्याद्युदात्त एवोदात्तग्रहणानुवृत्तेः । अयञ्च वार्तिकप्रामाण्याद्यत्रो (१) भशब्दस्यो (२) भयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावना तत्रैव । अत एव 'उभयोर्वासः' इत्यादौ 'शयवास' (६।३।१८) इत्यलुकि नायच् । तद्ध्वनयन् वार्तिकमाह—उभयोऽन्यत्रेति । द्विवचनपरत्वाभावे इति । तत्परत्वविषयत्वाभावे इत्यर्थः । 'उभयो मणिः' इत्यादौ तु न 'ल्लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (६।१।१७) इति

(१) उभशब्दस्येति । अयच्प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायजिति भावः । यद्युभशब्दादयच् न स्यात्तह्युभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यादिति यत्र सम्भाव्यते ततोऽन्यत्रायच् साधुरिति यावत् । अत एव 'उभौ भद्रे' इति सिद्धम् । यद्युभशब्दादयच् न स्यात्तर्हि टापि पूर्वान्तवद्भावेन टाबन्ते उभशब्दत्वस्य सत्त्वाद् द्विवचनपरकत्वमेवेति तत्रायचोऽसाधुत्वात् । नन्वेवं 'उभतयो' इति रूपं न स्यात्, यद्ययज् न स्यात् तर्हि तयपि तेन व्यवधानादुभशब्दस्य द्विवचनपरकत्वाभावेन अपवादायज्विषयत्वेनोत्सर्गतयपोऽप्रवृत्तेः । एवं भाष्यकृन्मते 'उभयतः' 'उभयत्र' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिश्च यद्ययज्न स्यात्तर्ह्युभशब्दस्य सर्वादौ पाठाभावात्तत्प्रकृतिकसप्तम्याः सर्वनामप्रकृतिकत्वाभावेन त्रलाद्यनुत्पत्तौ उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेति ततोऽन्यत्र न जातमिति तत्रायचः साधुत्वस्य दुरुपपादत्वादिति चेत्तत्राह—

(२) उभयशब्दस्य वेति । अयच्प्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायच् साधुरिति भावः । तथा च 'उभतयो' इति रूपं, भाष्यमते 'उभयत्र' इत्यादि च सिद्ध्यति । यद्युभशब्दादयच् स्यात्तर्हि अयजन्तस्य द्विवचनपरत्वमेवेति ततोऽन्यत्रेति न जातमिति अपवादविषयत्वाभावेनोत्सर्गतयप्प्रवृत्तेः । एवं यद्युभशब्दादयच् स्यात्तर्हि भाष्यमतेऽयजन्तोभयशब्दस्य सर्वादौ पाठात्सर्वनामत्वेन तदुत्तरसप्तम्याः सर्वनामप्रकृतिकत्वेन तस्मात् त्रलि उभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वाभावेनायचः साधुत्वस्य सुपपादत्वादिति दिक् ।

निर्देशेन योगविभागस्ये (१) ष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च तस्य क्वचिदप्रवृत्तेः। अतो रूपाद्यन्ते नायच्, रूपादेरस्मादनभिधानमेव वा। (२) अयच्यकच् तु न वाच्यः, (३) उपजीव्यत्वेन कस्यैव प्राप्तेः। अपवादस्त्व (४) न्यत्र चरितार्थः।

अत्रेदं चिन्त्यम्, अकज्विधावेवोभग्रहणेन सिद्धे सञ्ज्ञाप्रणयनं (५)किमर्थम्? अभिव्यक्तपदार्थकत्वात्संज्ञाव्यावृत्तिः, सर्वनामसाहचर्याच्च। अत

---

(१) इष्टसिद्ध्यर्थत्वेन चेति। चिन्त्यमिदम्, विभक्तयोगद्वयमध्येऽन्यतरेणान्यतरस्य यत्र वैयर्थ्यं तादृशातोषातो रित्यादिविषय एव 'योगविभागादिष्टसिद्धिः' इतिपरिभाषाप्रवृत्ति स्वीकारेण प्रकृते चावयवार्थायचोऽस्थ्यन्तस्वार्थिकायचश्चैकेन योगेन विधातुमशक्यतयाऽन्यरयोगवैयर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। अन्तरेणान्यतरयोगवैयर्थ्यस्यैतत्परिभाषाबीजत्वाच्च। तथैव स्वयमप्युक्तत्वाच्च। न चैवमपि 'उभे भद्रे' इति न स्यात्। यद्युभशब्दादयच् स्यात्तर्हि तदन्तात् 'टिड्ढा (४।१।१५) इतिङीपि तेन व्यवधानादुभयशब्दस्य द्विवचने परकत्वाभावास्तीति ततोऽन्यत्रेति जातमिति अयजापत्तेरिति वाच्यम्, ङीप्यपि तदन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषयां उभयशब्दत्वस्य सत्त्वेन उभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वस्यैव सत्त्वात्। न च 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (प०भा०) इति ङ्यन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया उभयशब्दत्वस्याभायास्यतीति वाच्यम् विभक्तिनिमित्तककार्ये कर्तव्ये एव तत्परिभाषायाः प्रवृत्त्या अयचो द्विवचनपरकत्वाभावनिमित्तकत्वेन विभक्तिनिमित्तकत्वाभावात् तदप्रवृत्तेः। यत्तु उभयसम्भावनाया ग्रहणेन 'उभे भद्रे' इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्याऽऽद्यसम्भावनायाः सत्त्वेनोत्तरसम्भावनाया असत्त्वेऽपि ततोऽन्यत्र न जातमित्यदोषः, मूलोक्तवाशब्दस्तु चार्थे इति बोध्यमिति केचित्; तन्न, 'उभयत्र' इत्यत्रापि अयच्प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या उभशब्दस्य गणे पाठाभावेन त्रलाद्यनुत्पत्त्या द्विवचनपरत्वसम्भावना वर्तते इति ततोऽन्यत्रजातत्वाभावेन तदसिद्ध्यापत्तेरिति।

ननु अयच्प्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वसम्भावना ततोऽन्यत्रायचः साधुत्वस्य स्वीकारे सर्वादौ पुनरप्युभशब्दस्य पाठो व्यर्थः। यद्युभशब्दादयच् स्यादयजन्तोभयशब्दस्य सर्वादौ पाठात्सर्वनामत्वादकच्युभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेति ततोऽन्यत्रेति न जातमित्ययचोऽसाधुत्वात् केऽपि 'उभकौ' इति रूपसिद्धेरत आह—

(२) अयच्यकच् तु न वाच्य इति। अयच्प्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या योभयशब्दस्य द्विवचनपरकत्वसम्भावना यस्यां कर्तव्यायामकच्प्रवृत्तिशङ्का न कर्तव्येत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—(३) उपजीव्यत्वेन कस्यैव प्राप्तेरिति। 'यद्युभशब्दादयच् स्यात्तर्हि अजयन्तोभयशब्दस्य सर्वादौ पाठात्सर्वनामत्वादकच् स्यात्' इति अकच्प्रवृत्तिसम्भावनायां 'यदि कप्रत्ययः स्यात्तर्हि द्विवचनलोपेन द्विवचनपरकत्वं न स्यात्' इतिद्विवचनपरकत्वाभावसम्भावनाद्वारा कस्योपजीव्यत्वादिति भावः। (४) अन्यत्रेति। उपजीव्योपजीवकभावस्याभावविषये 'सर्विका' इत्यत्रेति भावः।

(५) किमर्थमिति। न च सर्वादावुभशब्दपाठेऽकज्विधौ पाठे वा लाघवाभावाद्विशेषाभावेनेयमाशङ्काऽसङ्गतेति वाच्यम्, सर्वादावुभशब्दपाठे 'उभे भद्रे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनेन 'स्वाङ्गशिटाम्' (फि०२९) इत्याद्युदात्तत्वबाधनार्थमुञ्छादिषु उभशब्दपाठस्यावश्यकत्वेनोभयत्र पाठे गौरवेणाकज्विधावेवोभशब्दस्य ग्रहणं कस्मान्न क्रियत इति शङ्कायाः समीचीनत्वात्।

एवोपसर्जनःस्याद्वृत्तिरपि । 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिके तयप्समानार्थकोऽप्यय-यन् गृह्यते 'उभयो मणिः' उभये देवमनुष्याः, इति भाष्ये तदुदाहरणात् । स्वार्थिकस्य च ग्रहणं, तदुपक्रमेण वार्त्तिकप्रवृत्तेः । एवञ्चावयवद्वयारब्धमणिद्वय-विवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्यासाध्वेव । एतन्मूलकमेवो-भयस्यासर्वविभक्तित्वं 'तद्धितश्च' (१।१।३८) इतिसूत्रे कैयटेनोक्तं तदाह— कैयट इति । हरदत्त इति । अत्रारुचिबीजं प्रागुक्तभाष्यविरोधः ।

भाष्ये तूभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः । कप्रत्ययस्याज्ञाताद्यर्थविशिष्टस्वार्थे विधानेन (१) द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूप-द्विवचनत्वेन वार्त्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणमुभशब्दग्रहणवत् । अत एव उभयोरुभौ 'उभोभौ' इत्यादौ नायच् । तदुक्तं भाष्ये केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथं ? स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति' इति । इति हेतोः । प्रकृतेः कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति तदर्थः । त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहिताविति (२) तत्तत्का-रकशक्तिप्रधानावेवेति न तयोरुक्तद्विवचनत्वमिति ।

तस्मात् उभयशब्दात् । जसीति । अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्व-

---

(१) द्वित्वसंख्याप्रकारकेति । स्यादेतत् यदि द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशे-ष्यकबोधजनकत्वं द्विवचनत्वं तर्हि घटपदादपि द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनना-त्तस्यापि द्विवचनत्वापत्तौ उभयोर्घटौ 'उभयघटौ' इत्यादावयच् न स्यात्, उभशब्दस्य उभयशब्दस्य वा द्विवचनपरकत्वस्यैव सत्त्वात् । न च द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यको-पस्थितिजनकत्वं द्विवचनत्वमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, त्रतसिलादेरपि द्वित्वसंख्याप्रकारक-संख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वेन तस्यापि निरुक्तद्विवचनत्वापत्तौ त्रतसिलादेर्द्विवचनत्वं नास्तीत्यग्रिमग्रन्थविरोधात्, 'उभौ' इत्यादावौविभक्तेर्द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकोपस्थि-तिजनकत्वस्याभावेन निरुक्तद्विवचनत्वस्यानापत्तेश्चेति चेत् ? मैवम्, यस्य द्विवचनत्वं वक्तव्यं तत्प्रयोज्यप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वासमानाधिकरणाया द्वित्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्ये-यनिष्ठप्रधानता तादृशप्रधानताप्रयोजकत्वं द्विवचनत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । तथा हि प्रधानता नाम संसर्गताविशेष्यतासाधारणो विषयताविशेषः । तथा च 'उभयत्र' इत्यादौ सप्तम्यन्तात् त्रलाद्युत्पत्त्या त्रल्पदप्रयोज्याऽऽधाराधेयभावसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्व-समानाधिकरणैव द्वित्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठः प्रधानता जातेति त्रतसिलादे-र्नोक्तद्विवचनत्वम् । कप्रत्ययस्य प्रातिपदिकादेवोत्पत्त्या संसर्गनिष्ठप्रधानताख्या विषयता न कपदप्रयोज्येति कस्य नोक्तद्विवचनत्वभङ्ग इति तदेतत्सर्वं ध्वनयन्नाह—(२) तत्तत्कारक-शक्तिप्रधानाविति ।

विवक्षायामित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । (१) सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापि निमित्तत्वेन न तत्कृतं नित्यसञ्ज्ञाया बहिरङ्गत्वम् । अत एव सञ्ज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्दे न विकल्पः, अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेति भावः । इदमर्वाचामनुरोधेन ।

परे तु अस्य (२) पक्षेऽभावबोधकतया 'निषेधाश्च बलीयांसः' इत्यनेनास्य प्राप्तिः । किञ्च न 'अन्तरङ्गं बलीयः' इत्यस्या अत्र विषयो युगपत्प्राप्त्यभावात्, सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव (३)सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तेः ।

अत एव 'उभये' इत्यत्र सर्वनाम्नो विहितत्वेन (४) शीभावसिद्धिः । पूर्वापरेत्यादि तु पक्षे तदभावमात्रबोधकम् । 'असिद्धं बहिरङ्गम्' (प० सू०) इत्यपि न, अन्तरङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेः । अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहि-

---

परे तु 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति' इत्यस्य यदागमपरिभाषावत् 'स्वार्थिकप्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्माः स्वार्थिकप्रत्ययान्ते यदादावतिदिश्यन्ते इत्यर्थः । प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमिति यावत् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्वं, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वं, स्वविशिष्टाघटितत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन। सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यं तु स्वेतरत्व, स्वीयविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । तथा चोभशब्दग्रहणेनोभकशब्दस्यापि ग्रहणात्केऽप्युभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेत्युभशब्दपाठो व्यर्थः । अत एव प्रकृतितोऽभिन्ना इत्यर्थकं प्रकृतितोऽविशिष्टाः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । जराशब्दात् कप्रत्यये जरसादेशस्तु निर्दिश्यमानत्वाभावान्न । श्वशुरकशब्दात् 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) इति यदादेरतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इत्याहुः ।

(१) सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्येति । प्रधान्येन स्वीयसर्वार्थवाचकत्वरूपार्थस्येत्यर्थः ।
(२) पक्षेऽभावबोधकतयेति । अयं भावः—'प्रथमचरम' (१।१।३३) इतिविकल्पस्य नेमशब्दे प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते उभयत्रविभाषात्वेन पक्षेऽभावस्यापि विधायकत्वेनावृत्त्या वर्णं वाक्याहृत्य प्रथमादीनां सर्वनामसंज्ञा न भवतीति पूर्वं सामान्यतो निषिद्ध्य पश्चादुद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेयान्वयाद्विकल्पेन सर्वनामसंज्ञाविधाने 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति न्यायेन 'उभे' इत्यादौ 'प्रथमचरम' (१।१।३३) इति विकल्पस्यैवापत्तेरिति भावः ।

(३) सर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेरिति । वस्तुतस्तु 'उपसञ्जनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायेन यदि नित्या सञ्ज्ञा न स्यादस्माज्जसि अपवादः 'प्रथमचरम' (१।१।३३) इतिविकल्पः स्यादिति सम्भावनायाः सत्त्वेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्पूर्वरीत्या निषेधशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन 'सर्वादीनि' (१।१।२७) इत्यत्र सङ्कोचान्नित्यसंज्ञाया अप्रवृत्तेरिदमयुक्तम् ।

(४) शीभावसिद्धिरिति । वस्तुतस्तु अयुस्त्यनन्तरं सर्वनामसंज्ञायामपि सर्वनामसंज्ञकाच्चिन्नं यददन्तमङ्गं ततः परस्य जसः शी स्यादित्यर्थकरणेन 'वर्णाश्रमेतराः' इत्यादौ दोषाभावाद्विद्विपदाध्याहारस्य पूर्वमेव खण्डितत्वात् अयुस्प्रत्ययनन्तरमपि सर्वनामसंज्ञाया

रङ्गासिद्धत्वेऽपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेरनया (१)वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथा दृष्टत्वात् । तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पूर्वादिष्विव पक्षे तदभावविशिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । जसीति विषयसप्तमीतिपक्षेऽपि प्रातिपदिकादिसञ्ज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तिस्तदुत्तरमेव तद्विषयात्, स्थानिवदतिदेशप्रापितायाः (२) निरवकाशत्वाच्च, प्रत्यक्षस्य स्थानिवद्भावस्यानुमानिक्याऽनया (३)बाधायोगाच्च, सर्वनामसञ्ज्ञायामु(४)क्तयुक्त्या यथोद्देशपक्षस्यैवौ(५)चित्यात् । (६)अत एव 'तयादेशे उभयप्रतिषेधः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणात् जसि विभाषा प्राप्नोति' इति स्थानिवत्सूत्रस्थं वार्त्तिकम् 'अयच् प्रत्ययान्तरम्' इति सूत्राशयप्रदर्शनेन भाष्यं प्रत्याख्यातं, न त्वन्तरङ्गन्यायबलेन । 'उभयी' इत्यत्र ङीप्तु 'टिड्ढा' (४।१।१५) इति सूत्रे मात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारात्प्रत्याहाराश्रयणेन सिद्धः । अत इत्यनुवृत्त्या च 'कति' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । तयब्ग्रहणन्तु सूत्रे (७)ऽवयुत्यानुवादः । द्वित्रिशब्दनोक्तदोष इति बोध्यम् ।

(१) वारयितुमशक्यत्वादिति । वस्तुतस्तु नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिकाले विकल्पस्याप्राप्तिरूपमेव बहिरङ्गत्वं 'प्रथमचरम' (१।१।३३) इत्यस्य मूलकृतोऽभिप्रेतमिति नेदं दूषणं सम्यक् ।

(२) निरवकाशत्वाच्चेति । चिन्त्यमिदम्, 'प्रथमचरम' इति शास्त्रस्यात्र प्रवृत्तेरभावेन 'स्थानिवद्' (१।१।५६) इत्यतिदेशार्थमन्यस्संज्ञाशास्त्रमन्यविषयेऽन्यदिति वक्तुमशक्यत्वेन निरवकाशत्वस्य दुरुपपादत्वात् । न च 'उभये' इत्येतल्लक्ष्यसिद्ध्यर्थं व्यक्तिपक्षे उपप्लुतं प्रथमचरमेतिशास्त्रं निरवकाशमिति वक्तुं युक्तम्, एवन्तर्हि उभये इति लक्ष्यार्थमुपप्लुतस्य 'सर्वादीनि सर्वनामानि' (१।१।२७) इति शास्त्रस्यापि निरवकाशत्वस्य तुल्यत्वात् ।

(३) बाधायोगाच्चेति । इदमपि चिन्त्यमेव, नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिकाले विकल्पसंज्ञाया अप्रवृत्त्या नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिकाले परस्य निमित्ताभावादप्रवृत्तिरूप बहिरङ्गत्वमिति वदितुर्मते प्रत्यक्षस्थानिवदितिशास्त्रस्य ज्ञापकसिद्धत्वेनानुमानिक्या 'असिद्धं बहिरङ्गम्' (प० भा०) इति परिभाषाया बाधायोगादिति कथनस्यायुक्तत्वात् । (४) उक्तयुक्त्येति । सर्वनाम्नो विहितत्वेन 'जसः शी' (७।१।१७) इत्यादिसमासत्तये प्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव सर्वनामसंज्ञा भवतीत्युक्तयुक्त्येत्यर्थः । (५) औचित्यादिति । अन्यथा कार्यकालपक्षे जसुत्तरमेव सर्वनामसंज्ञानिमित्तकशीभावरूपकार्यप्राप्त्या जसुत्पत्त्यनन्तरं संज्ञायां जसः सर्वनाम्नो विहितत्वाभावेन शीभावो न स्यादिति भावः । (६) अत एवेति । 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति न्यायेन 'प्रथमचरम' (१।१।३३) इति शास्त्रस्योभयत्रविभाषात्वेन पूर्वं निषेधमुखेन प्रवृत्त्युपपत्तये कल्पितात् निषेधशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन 'सर्वादीनि' (१।१।२७) इत्यत्र सङ्कोचान्नित्यसंज्ञाया अप्राप्त्या, पक्षे सर्वनामसंज्ञासम्पत्तये कल्पितेन 'विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञा भवति' इति वाक्येन 'उभये' इत्यादौ विकल्पेन संज्ञा प्राप्नोति इति स्वीकारादेवेत्यर्थः ।

(७) अवयुत्यानुवाद इति । पृथक्कृत्यैकदेशानुवाद इत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वम्—'धातोर्द्वये प्रत्ययाः सुपस्तिङश्च' इति भाष्ये 'द्वये' इति प्रयोगदर्शनेन द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायच-

प्रतिकायजन्तस्य जसःशीविषयेऽनभिधानमेव, पुंस्येव वाऽनभिधानमिति तदाशय इति वदन्ति ।

तथापीहेति । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायाम्' इति च तदन्तविधिद्वयेन डतरान्तान्तेत्याद्यर्थे परमकतरस्य, व्यपदेशिवद्भावेन कतरस्य च (१)संज्ञा सिद्धेति भावः । तत्र मानामाह—**केवलयोरिति प्रयोजनाभावात्** । फलाभावादित्यर्थः अदन्तादङ्गात्परस्य (२) सर्वनाम्नो विहितस्येत्येव 'जसः शी' (७।१।१७)

न्तस्यानभिधानकथनं साहसमात्रमेव । तयादेशकल्पे 'द्वये' 'द्वयाः', अयच् प्रत्ययान्तरमिति कल्पे च 'द्वयाः' इति फलभेदस्तु न. 'उभादुदात्तो नित्यम्' '(५।१।४४) इत्यनेनायचः प्रत्ययान्तरत्वेन विधानेऽपि 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा'(५।२।४६) इति सूत्रेण तयस्यैवायज्विधानात् । अत एव 'तयादेशे उभयप्रतिषेधः' इति वार्तिके उभयग्रहण सङ्गच्छते । अन्यथा तयादेश इत्येव ब्रूयात् । तथाच 'द्वये' 'द्वयाः' इत्यत्र विकल्पो भवत्येव । उभादुदात्तः' (५।२।४४) इति सूत्रे तयस्येत्यननुवर्त्योभशब्दात् स्वातन्त्र्येणाऽयज्विधेयो, द्वित्रिभ्यां तयस्य' (५।२।४६) इत्यनेन तु तयपः स्थाने इति तद्भावः । प्रादेशकल्पे 'तयादेशे उभयप्रतिषेधः' इति वार्त्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषेधात्, अयच् प्रत्ययान्तरमिति कल्पे च 'प्रथम' (१।१।३३) इत्यस्याप्राप्त्या विकल्पाभावेन 'उभये' इत्येकमेव रूपमित्यत्राप्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्वैषम्याभावः । एवञ्च तदनभिधाने मानाभाव इति **केचित्** ।

वस्तुतस्तु प्रादेशकल्पे 'तयादेशे उभयप्रतिषेधः' इति वार्त्तिककरणरूपगौरवेणायच् प्रत्ययान्तरमिति कल्पो भगवता स्वीकृतः । तथा चायच् प्रत्ययान्तरमिति कल्पे 'द्वित्रिभ्याम्' (५।२।४६) इति सूत्रे तयस्येति पदं न कर्तव्यं भवति । एवं 'टिड्ढाण्' (४।१।१५) इतिसूत्रे मात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन तत्रत्यतयब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम्भवति । एवं 'प्रथमचरम' (१।१।३३) इति सूत्रे तयग्रहणं, 'तयादेशे उभयप्रतिषेधः' इति वार्त्तिकञ्च न कर्तव्यम्भवतीति महल्लाघवम् । एवञ्च तदनभिधाने एव भाष्यतात्पर्यम् । 'उभयी' इत्यत्रेव 'द्वयी' इत्यत्रापि ङीब् भवत्येव, 'द्वित्रिभ्यां तयस्य' (५।२।४६) इत्यत्र तयग्रहणमकृत्वा द्वित्रिभ्यां विकल्पेनायच्प्रत्ययस्यैव तेन विधातुं शक्यत्वात् । अत एव 'द्वयं द्वयी स्यात्' इति कोशः सङ्गच्छते । धातोर्द्वये प्रत्ययाः' इति भाष्यं तु धातोर्द्वये आख्यातप्रातिपदिकार्थविषय इत्यर्थविवक्षणेन कथञ्चित्सङ्गमनीयमिति दिक् ।

(१) **संज्ञा सिद्धेति भाव इति** । वस्तुतस्तु अत्रत्यशेखरो मूलञ्च तदुभयमपि चिन्त्यमेव । साक्षात्सर्वनामसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य सर्वादिपदे सत्त्वेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वस्य तत्राभावेन, सर्वादिगणान्तर्गतडतरडतमेत्यत्र प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वस्य सत्त्वेऽपि सर्वनामसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य साक्षादभावेन साक्षात्संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितप्रत्ययमात्रवृत्युद्देश्यताप्रयोजकं पदं तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेत्यर्थिकायाः 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणन्नास्ति' (प० भा०) इति परिभाषायाः प्रकृते प्राप्त्यभावात् ।

(२) **सर्वनाम्नो विहितस्येति** । यथापि पूर्ववत्सर्वनामाभिन्नं यददन्तमङ्गं तस्मा-

इत्यादेरर्थादिति भावः । ननु डतरग्रहणेनैव सिद्धेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आह—अन्यतरेति । किंयत्तद्भ्य एव तयोर्विधानादिति भावः । अपुरीति । पूः-शब्दस्य (१)विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । तद् ध्वनयन् स्त्रियामुदाहरति—अन्तरायामिति ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

इति केचित् । केवले—असहाये । तत्र संख्याऽन्यार्थासहायवाची 'ष्णान्ता षट्' (१।१।२४) 'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) 'एकाद्आकिनिच्च' (५।३।५२) इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टमुक्तः । 'एको गोत्रे' (४।१।९३) इति सूत्रशेषे भाष्ये प्रथमार्थोऽपि उक्तः । साधारणसमानार्थयोः संख्यावाचिन एवार्थतः पर्यवसानम्, तथा 'तेनैकदिक्' 'चैत्रमैत्रयोरेका माता' इत्यादौ । 'सर्वस्य द्वे' (८।१।१) इतिसूत्रे 'एकैकशः' इति भाष्यमुपादाय 'केचिदाहुरल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति' इति वदता कैयटेन केचिदित्युक्त्या तदर्थकाभावो ध्वनित एव । एवं च प्रधानार्थे (२)न दृढं मानम् ।

स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तः पाठः । नियमेना (३)वधिसापेक्षेऽर्थे वर्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः । दक्षिणा गाथका इति । उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वादत्र व्यवस्थाऽस्तीत्याग्रहे तु 'उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः' इति प्रत्युदाहरणं बोद्ध्यम् । उत्तराः कुरव इति । सुमेर्वर्वधिकपरदेशत्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुषु उत्तरशब्दः शब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वर्तते इति व्यवस्थाविषयत्वं बोद्धव्यम् । दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां (४)मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशपरस्येत्यर्थो बोद्धव्यः ।

---

(१) विशेष्यत्वेनेति । विशेष्यताप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । तथाच पूःपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकेतरस्यैवान्तरशब्दस्य 'अन्तरं बहिर्योग'इति गणसूत्रे ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु अपुरीत्यस्य पूःशब्दार्थविशेष्यत्वे नेति व्याख्यानमिति स्त्रीत्वविशिष्टपूःशब्दार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकेतरान्तरशब्दस्य अन्तरं बहिर्योग' इति गणसूत्रे ग्रहणमिति 'अन्तरायां नगर्याम्' इत्यादिसिद्धिः ।

(२) न दृढं मानमिति । चिन्त्यमिदम्, अर्थनिर्णयस्य कोशाद्यधीनत्वेन तदनिर्णायके शब्दशास्त्रे महाभाष्ये मुख्यार्थैकशब्दादर्शनमात्रेण प्रधानेऽर्थे न दृढं मानमिति कथनस्य साहसमात्रत्वात्, 'एके मुख्यान्यकेवलाः' (अ० को०) इति कोशस्य तदर्थे मानत्वाच्च 'नेत्येकेऽसेहि दृश्यते' इति वार्तिके मुख्यार्थैकशब्दस्य 'समो वा लोपमेके' इति भाष्ये मुख्यार्थैकशब्दस्य दर्शनाच्च शब्दार्थनिर्णयस्य लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चेति दिक् ।

(३) अवधिसापेक्षेऽर्थे इति । अवश्यंशे नित्यसाकाङ्क्षा यद्रूप तद्रूपावच्छिन्नवाचकत्वमेव व्यवस्थावाचकत्वम् । यद्धर्मावच्छिन्नज्ञानोत्तरमवधिविशेषविषयिणी जिज्ञासा नियमेनोदेति तद्धर्मावच्छिन्नवाचकत्वमिति यावत् । (४)मध्याह्नसूर्यसंयोगीति । वस्तुतो नेदं दिग्वा-

शावधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहितदेशतात्कालिकसूर्यसम्मुखयावद्देशतात्कालिकतत्पृष्ठस्थयावद्देशरूपोपाधिविशिष्टदिशि तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरिति उपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येव मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ।। (अ० को०)

इति कोशोक्तार्थान्तरव्युदासार्थमाह—अन्तरं बहिर्योगेति । अयं त्रिसूत्र्या क्रियमाणः सञ्ज्ञाविकल्पो जसाधारे शीभाव एव, न त्वकजाद्युदात्तत्वादाविति बोद्धव्यम् ।

न बहुव्रीहौ (१ । १ । २९) । **चिकीर्षिते इति** अध्याहारलभ्यम् । प्राचीनवृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानम् । नेदं सूत्रं बहुव्रीहेस्तत्त्वनिषेधकमुपसर्जनप्रतिषेधेन सिद्धेः । **प्रक्रियावाक्य इति** । अलौकिके इत्यर्थः न न चालौकिके समासप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव समास

चकपूर्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवं सति दाक्षिणात्यानाम् 'उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा त्रिवारमुपस्पृशेत्' इत्यादिविधीनाङ्कर्तुमशक्यत्वं स्यात्, तद्दृष्ट्या सवस्यैव दक्षिणदिक्त्वात् । एवमेव पाश्चात्यानां 'दक्षिणाभिमुखः सन् श्राद्धादिविधिं कुर्यात्' इत्यादिविधीनाङ्कर्तुमशक्यत्वमेव स्यादिति दिग्वाचकपूर्वादिपदानां यत् प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं मूले, तद्देशवाचिनां बोध्यं, देशवाचकपूर्वादिशब्दानां च यदुक्तं तद् दिग्वाचिनां बोध्यमिति केचित् । मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलसन्निहितादिदेशोपाध्यवच्छिन्नत्वस्य दिग्धर्मत्वेन तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादेर्देशधर्मत्वेन यथाश्रुतमेव दिग्देशवाचिनां पूर्वादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुचितम् । 'प्रयागात् काशी पूर्वा' इत्यादौ पूर्वादिशब्दा देशवाचका एव, तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिधर्मविशिष्टदेशस्यैव बोध्यमानत्वात् । मध्याह्नस्य देशभेदेन भेदात् तत्कालिकसूर्यसंयोगिदेशभेदस्य आवश्यकत्वेन तदवधिकोदयाचलसन्निहितादिदेशरूपोपाधेर्भेदात् तदवच्छिन्नप्राच्यादिदिशां भेदेन न दाक्षिणात्यादीनां 'प्राङ्मुखस्त्रिवारमुपस्पृशेत्' 'दक्षिणाभिमुखः श्राद्धं कुर्यात्' इत्यादिविध्यनुष्ठानाशक्यत्वम् । 'अयं पूर्वो देशः' 'अयं पश्चिमः' 'अयं दक्षिणः' 'अयमुत्तरः' इतिव्यवहारस्तु लङ्कातः प्रवृत्ताया मेरुं यावद्गतायाः कुरुक्षेत्रादिदेशसंस्पर्शिन्या मध्यरेखाया मध्यभागमुज्जयिनीप्रदेशमुपाधिं स्वीकृत्य तदवधिकोदयाचलसन्निहितत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य पूर्वादिशब्दानां प्रवृत्त्या उपपादनीयः । यद्वा, तत्र देशशब्देन दिगेवोच्यते । पूर्वो देश इत्यस्य मध्यरेखामध्यभागावधिकोदयाचलसन्निहितदेशरूपोपाध्यवच्छिन्ना दिगित्यर्थः, एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । अत एव रामायणे किष्किन्धाकाण्डे 'पूर्वां दिशं' 'दक्षिणां दिशम्' इत्यादिना दिग्विभाग एवोक्तः । अत एव 'चतस्रो दिशः' इति व्यवहारोपपत्तिः । अन्यथोपाधीनामानन्त्यादुपधेयदिशामप्यानन्त्यमेव स्यात् । तस्मात् वैपरीत्यकल्पनं मूलाशयाज्ञानमूलकमेवेत्यन्ये ।

इव तत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यम्, तत्रैकार्थीभावस्यारोपेऽपि (१)स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेन 'अतिभवकान्' इत्यत्रैव प्राप्तस्याकचोऽभावार्थं सञ्ज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् । लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र समासस्य चिकीर्षितत्वाभावात् । अतिक्रान्त इत्यादिन पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । (२)अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति । भाष्यकारस्त्वति ।

अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम् ।

इति भाष्योक्तेः । वृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानमयुक्तमिति भावः ।

ननु 'स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो ऽस्तु' कथं प्रत्याख्यानमत आह--**यथोत्तरमिति** । एतच्च 'धिन्विकृण्व्योर च' (३।१।८०) इतिसूत्रे भाष्ये (३) ध्वनितम् । एवञ्च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदम् । तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकम् । यद्वा वार्त्तिककृता तस्य कृतत्वात सूत्रकृतेदमारब्धम् । सञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वमपि भाष्यकृदूहितमेव न सूत्रकृदूहितमिति 'विभाषा दिक्' (१।१ २८) इति सूत्रे (४)कैयटे स्पष्टम् । सूत्रे सप्तमीनिर्देशः (५)प्रथमार्थ एव । अत एव वृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्ये निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यस्थपदलक्षणया साधितः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशलक्षणाप्रयासो व्यर्थ स्यादिति तत्त्वम् ।

तदनुगुणोनामेवेति । प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्वीयसर्वा-

---

(१) **स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपेति** । पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्यालौकिकविग्रहवाक्ये युष्मद् सु' इत्यत्राभावादिति भावः । अतिदिश्यमानधर्मसमनियतधर्मनिमित्तककार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वेन समाससंज्ञार्थमलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थीभावस्यारोपेऽपि तत्समनियतोपसर्जनत्वनिमित्तकसर्वनामसंज्ञानिषेधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव 'अतिभवत् अम्' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये अकज् भवति । ननु अति भवत् अम् इत्यस्यां दशायामकचो निमित्तस्य सर्वनामत्वस्य समासोत्तरं वक्ष्यमाणतया अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमप्यकच् न प्रवर्तेतेत्यत आह--(२) **अकृतेति** ।

(३) **ध्वनितमिति** । तत्र हि लोपविधानेऽपि 'न धातुलोप' (१।१।४) इति सूत्रेण 'धिनोति' इत्यादौ गुणनिषेधे सिद्धेऽकारादेशविधानं किमर्थमित्याशङ्क्य तत्प्रत्याख्यानपक्षे स्थानिवद्भावाय तद्विधानमित्युक्तम् । यदि पूर्वमुनिरुत्तरमुन्यभिप्रेतं न जानीयात्तर्हिप्रत्याख्यानस्य भाष्यकृत्कृतत्वेन तत्र पक्षे तत्सिद्धयर्थं सूत्रकारकृतमकारादेशविधानमसङ्गतं स्यादिति निरुक्तं ध्वन्यते । (४) **कैयटे स्पष्टमिति** । अत्रारुचिबीजन्तु महर्षीणां सर्वज्ञत्वभङ्गः । अतोऽस्मिन् शास्त्रे उत्तरमुनितात्पर्यानुसारेणैव पूर्वमुनेस्तात्पर्यमवधारणीयमिति बोध्यम् ।

(५) **प्रथमार्थ एवेति** । वस्तुतस्तु वाचकत्वं सप्तम्यर्थं स्वीकृत्य बहुव्रीहौ वाचकतासम्बन्धेन सर्वनामपदं न तिष्ठतीति 'न बहुव्रीहौ' (१।१।२९) इत्यस्यार्थ इति यथाश्रुतमपि सम्यक्

र्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन (१)बोधकमहासञ्ज्ञया सर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणे मानाभावः। नामपदस्वारस्येन प्राधान्येनेत्यस्य लाभः, उपसर्जनं हि-(२)इतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति तेन तद्व्यावृत्तिः। पूर्वादिसङ्ग्रहाय स्वीयसर्वार्थेति सञ्ज्ञाव्यावृत्तये 'अभिव्यक्त' इतिन्यायमूलकं प्रसिद्धेतीति भावः।

सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः——सर्वादीनि तदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीति। तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांशे एव विधिः, सर्वार्थवाचकत्वस्य लोकतः सिद्धेः। एतेनान्वर्थसञ्ज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्यतया सर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्यपास्तम्, एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्, रूढ्यर्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्च। तदन्ते सर्वार्थवाचकत्वं स्ववयवद्वारा बोद्धव्यम्। एतेन तदाक्षिप्तस्य विशेष्यतेत्यपास्तम्, तद्विनाऽनुपपद्यभावेनाक्षेपायोगादाक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च।

केचित् आवृत्त्या एकस्योद्देश्यताऽपरस्य विधेयतेति वदन्ति। परन्त्वाद्य पक्ष (३) इतो लघुरिति बोद्धव्यम्। **सन्निवेशादिति**। तदनुमानादित्यर्थः। अत्रोपसर्जनत्वमि(४)तरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम्।

---

(१) **बोधकमहासंज्ञयेति**। महासंज्ञालब्धेऽर्थे प्राधान्येनोपस्थितिविषयेतिनिवेशादुपसर्जनव्यावृत्तिः। प्रसिद्धेति निवेशात् संज्ञाव्यावृत्तिः। स्वीयसर्वार्थेतिनिवेशात् सर्वादिप्रवृत्तिनिमित्तेनरूपेण सर्वार्थवाचकत्वस्याभावेऽपि स्वीयप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण सर्वार्थवाचकत्वमव्याहतमिति बोध्यते।

(२) **इतरविशेषणतयैवोपस्थापकमिति**। पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेनोपस्थापकत्वमुपसर्जनत्वमिति भावः। (३) **इतो लघुरिति**। सर्वाद्यन्तानि शब्दस्वरूपाणि प्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकत्वविशिष्टसर्वनामपदवन्तीति प्रथमकल्पे एकमेव वाक्यमिति लाघवम्। सर्वाद्यन्तानि प्रसिद्धस्वीयसर्वार्थवाचकानि, तानि च सर्वनामपदवन्तीति द्वितीयकल्पे वाक्यद्वयमिति गौरवम्।

(४) **इतरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमिति**। पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वमिति यावत्। अन्ये तु पदान्तरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वम्। अत एव 'द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति स्त्र इति चेष्यते' इति भाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा उपसर्जनत्वात्सत्वाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। न च 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्यत्राऽलक्षणमितिच्छेदः, लक्षणपदं लक्षणप्रवृत्तिपरमुपचारात्, तथा चाप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावयोग्यतेत्यर्थ इति एतस्यानभिधानमिति

'तदोः सः' (७।२।१०६) इति सूत्रे अदस एव दस्य नान्यस्येति (१)नियमे 'द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति, स्व इति चेष्यते; यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति भाष्यं तु प्रकृतसूत्रनञ्सूत्रादिस्थानेकभाष्यविरोधादे, (२)कदेश्युक्तिरिति न तद्विरोधः ।

तृतीयासमासे (१।१।३०) 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इतिसूत्रस्था-करोक्तरीत्या ' न बहुव्रीहौ' (१।१।२९) इतिसूत्रस्थाकररीत्या च (३)प्रथमार्थे सप्तमी । अयमपि । समासस्यैव निषेधो नावयवानाम् ।

समुदायस्येति ।

अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ (४)प्रत्यङ्गं (५) मुक्तसंशयम् ।

इति भाष्योक्त्या एतत्प्रकरणविषयस्मृत्या एतत्प्रकरणस्थसप्तमी-निर्देशानां (६)प्रथमार्थकत्वमिति तस्यावयवसञ्ज्ञानिषेधकत्वाभाव उचितः । किञ्चावयवमात्रस्य निषेधे 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इत्यत्र सर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्त-त्वेन समुदायसञ्ज्ञायां (७)सुडापत्तिः तस्य सञ्ज्ञानिषेधेऽपि सर्वार्थवाच-कसर्वादित्वानपायात् । अवयवस्य, व्यपदेशिवद्भावेन समुदायस्य च द्वन्द्वे

वाच्यम्, प्रवृत्तौ लक्षणास्वीकारे गौरवात्, अलक्षणमितिच्छेदे मानाभावाच्च, पदार्थातिवृत्तावव्ययीभावं स्वीकृत्य अप्रयुक्तविषये लक्षणमनतिक्रम्य प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थस्यैव 'यथा-लक्षणमप्रयुक्ते' इति भाष्यस्य न्याय्यत्वादित्याहुः ।

परे तु सर्वादिविशिष्टत्वमुपसर्जनत्वम् : वैशिष्ट्यञ्च-स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वसम्बन्धेन । अत एव 'सर्वेषाम्पुत्रः' 'परस्मैप-दम्' 'अतिभवकान्' 'सर्वस्मिन्नाश्रयः' इत्यादिषु सुट्स्मायादयः सिद्ध्यन्ति । अन्यथा पूर्वोक्त-लक्षणद्वयस्यापि सर्वादिशब्देषु सत्त्वेनोपसर्जनत्वात्सुडादयो न स्युः । न च 'द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति, स्व इति चेष्यते' इति भाष्यविरोधो निरुक्तोपसर्जनत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम्, स्वावधिकपूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्य-धिकरणत्वसम्बन्धेन सर्वादिविशिष्टत्वमुपसर्जनत्वमिति स्वीकारादित्याहुः ।

(१) नियमे इति । तदोः सः सौ' (७।२।१०६) इत्यत्रानन्त्ययोरित्यस्य खण्डनाय कृतेन 'अदसः' इति योगविभागेन 'दस्य सत्वं भवति चेददस एव' इति नियमे इत्यर्थः । (२) एकदेश्युक्तिरिति । चिन्त्यमिदम्, पूर्वोक्तदिशा सिद्धान्त्युक्तित्वस्य समर्थयितुं शक्य-त्वात् (३) प्रथमार्थे सप्तमीति । वस्तुतस्तु वाचकत्वं सप्तम्यर्थं स्वीकृत्य वाचकतास-म्बन्धेन तृतीयासमासे तृतीयासमासार्थवाक्ये च.सर्वनामपदं पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेन न तिष्ठ-तीत्यर्थस्वीकारेण सामञ्जस्यात् प्रथमान्तेन विपरिणामो वृथेति बोद्धव्यम् । (४) प्रत्यङ्गमिति । अन्तरङ्गमित्यर्थः । (५) मुक्तसंशयमिति । क्रियाविशेषणमेतत् । निःसंशयमन्तरङ्गत्वात् समासात्प्रागेव अकच्स्वरौ कर्तव्यावित्यर्थः । (६) प्रथमार्थकत्वमिति । इदमपि चिन्त्यमे-वोक्तयुक्तेः । (७) सुडापत्तिरिति । परे तु 'न बहुव्रीहौ' (१।१।२९) 'तृतीयासमासे'

विद्यमानत्वेन निषेधे तु अवयवस्य निषेधे फलाभावः, न च त्वच्छब्दस्य तान्तत्वे काकचोर्विशेषेण फलम्, द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत (१) कुत्सादिविवक्षाया अभावात्, समुदाये तद्विवक्षायां समुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक् तदनुत्पत्तेः। अन्यथा तत्र प्रत्येकं कप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिः। अत एवोक्तं भाष्ये 'अकज् हि न भवति' इति 'विभाषा जसि' (१।१।३२ इति सूत्रे। समुदायकुत्साविवक्षायामिति तदर्थः। (२) कृताकचा समासस्तु भवत्येव। तत्र सर्वार्थत्वादनेन विकल्पो भवत्येव। (३) 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्' इति जयदेवप्रयोगबलेनान्यार्थकत्वच्छब्दस्य सत्त्वेऽपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावात, बहुसम्मतत्वाच्च। एतेन (४) 'न बहुव्रीहावितिवदस्यापि द्वन्द्वे चिकीर्षिते इत्यर्थः' इत्यपास्तम्, फलाभावात्। जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधायकस्य 'विभाषा जसि' (१।१।३२) इत्यस्यासङ्गतेश्चेति भावः। उद्भू-

(१।१।३०) 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति निषेधैस्तद्घटकानि सर्वादीनि न भवन्तीति सर्वादित्वमेव निषिध्यते, न सर्वनामसंज्ञा। तथाच 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इत्यत्र इतरशब्दस्य सर्वादित्वनिषेधे तदन्तस्य सर्वनामसंज्ञाया दूरापास्तत्वेन सुटोऽप्रवृत्तिः। एवञ्च यथाश्रुतसप्तम्य समीचीना एव घटकत्वस्य सप्तम्यर्थत्वे क्षतिविरहात्। न चावयवस्य सर्वादित्वनिषेधे सर्वनामत्वाभावादकच् न स्यादिति वाच्यम्,

अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम्।

इति भाष्येण समासात्प्रागेव अकच्प्रवृत्तेरित्याहुः। (१) कुत्सादिविवक्षाया अभावादिति। वृत्त्युत्तरमिति शेषः। वृत्तेः प्राक् कुत्सादिविवक्षायां तु अन्तरङ्गत्वादकच् भवत्येवेति बोध्यम्। तदेतद् ध्वनयन्नाह--(२) कृताकचा समासस्त्विति।

(३) त्वदधरमधुरेति। अन्ये तु राधिकाऽत्यन्तविरहोत्कलिततया स्वाधरे कृष्णाधरत्वभ्रमेण मधुपानं कुर्वतीति बोधयितुं त्वदधरमधुरेत्यत्र त्वच्छब्दो युष्मच्छब्द एवेत्याहुः। (४) न बहुव्रीहाविति। अयम्भावः-'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) इत्यनेन इतरेतरयोगसमाहारयोर्द्वन्द्वो विधीयते। तत्र घटपटौ घटपटमित्युभयत्रापि घटपटोभयप्रकारकसमुदायविशेष्यबोधस्यैव जननात् परस्परान्वयोपपत्तये घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता या पटनिष्ठा समुदायत्वावच्छिन्ना विशेष्यता तादृशविशेष्यतात्वावच्छिन्ना या पटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसमुदायत्वावच्छिन्ना घटनिष्ठा विशेष्यता तादृशविशेष्यताकबोधस्यौचित्येन समुदायत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितोपस्थितीयप्रकारताप्रयोजकत्वस्य 'वर्णाश्रमेतरे' 'वर्णाश्रमेतराः' इत्यादावितरशब्दे सत्त्वेन निरुक्तोपसर्जनत्वस्य सत्त्वात् द्वन्द्वघटकानामुपसर्जनत्वादेव पाठात्पर्युदासे सिद्धे 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति सूत्रमपि न बहुव्रीहावितिवन्न कर्तव्यमेव। एवञ्च द्वन्द्वस्थले अवयवगतसंख्या यदा विवक्ष्यते तदा इतरेतरयोगः, समुदायगतं समुदायत्वगतं वा यत्रैकत्वं विवक्ष्यते तदा समाहारद्वन्द्वः, उभयत्रापि द्वन्द्वविषये समुदायविशेष्यकावयवप्रकारकबोध इति सुधियः

तावयवभेदसमूहस्य द्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जने सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इत्यपि 'न बहुव्रीहौ' (१।१।२९) इतिवदिति तत्त्वम्। अत एव 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इति सूत्रे 'कुक्कुटमयूर्यौ' इत्यादौ ह्रस्ववारणाय (१) 'द्वन्द्वे न' इति वचनमारब्धमिति दिक्।

नाकजिति। समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज् नेत्यर्थः।

प्रथमचरम (१।१।३३) अत्र सूत्रे 'न' इति न सम्बध्यते; प्रथमादिष्वसम्भवात्। 'जसि' इत्यनुवृत्तेरर्थाधिकारादयमपि शीभावे एव विकल्पस्तदाह—जसः कार्यं प्रतीति। तयः 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) इति तदन्ता इत्यत्र (२) हेतुरुक्तः। द्वितीयतृतीयौ 'द्वेस्तीयः' (५।२।५४) 'त्रेः सम्प्रसारणं च' (५।२।५५) इति साधू। अर्थवदिति। (३) प्रतिपदोक्तस्येत्यपि बोद्ध्यम् तेनान्नन्ते आद्युदात्तस्य 'द्वितीयाय भागाय' इत्येव, अनभावे तु स्मै भवत्येव।

जराया (७।२।१०१) 'अष्टन' (७।२।८४) इत्यतो विभक्ताविति, 'अचि र' (७।२।१००) इत्यतः अचीत्यनुवर्त्तते, तदादिविधिश्चेत्याह—अजादाविति 'जरसौ' इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन। विभक्तौ किम्? जराया इदं (४) जारम्। प्रतिपत्तिलाघवाय जराया (५) असुङ् न कृतः।

विभावयन्तु। एतत्सर्वं प्रमाणयन्नाह—(१) द्वन्द्वेनेति वचनमारब्धमिति।

(२) हेतुरुक्त इति। केवलतयस्य सर्वनामसंज्ञायामपि 'जसः शी' (७।१।१७) इत्यत्र विहितविशेषणस्य सत्त्वेन फलाभावादिति भावः।

(३) प्रतिपदोक्तस्येत्यपीति। 'द्वितीयाय भागाय' इत्यादौ 'पूरणाद्भागे तीयादन्' (५।३।४८) इत्यनि तस्य तीयप्रत्ययार्थेनैवार्थवत्त्वात्तत्रार्थवद्ग्रहणपरिभाषया वारणं न भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽवश्यं शरणीकरणीयेति तयैव परिभाषया 'पटुजातीयाय' इत्यादावपि वारणं भवतीति भावः। लाक्षणिकभिन्नत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति निष्कर्षे तु अर्थवत्परिभाषा-सञ्चार आवश्यक इति बोध्यम्।

(४) जारमिति। न च शरदादौ 'जराया जरस् च' इत्यन्तर्गणसूत्रस्य वैयर्थ्यात्तेन 'तद्धिते चेत्समासान्त एव' इति नियमेनैव 'जारम्' इत्यादौ दोषवारणाद्विभक्ताविति व्यर्थमिति वाच्यम्, जराशब्दात् क्यजन्तात्क्विपि 'क्यचि च' (७।४।३३) इतीत्वे अल्लोपयलोपयोः कृतयोः जरीत्यादौ अल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इति स्थानिवद्भावेन अजपरकत्वाद् जरसादेशापत्तेः, जराशब्दादाचारक्विबन्तात्तव्यदादौ झटि आतो लोपं बाधित्वा परत्वाज्जरसादेशापत्तेश्च। वस्तुतस्तु अन्तर्गणसूत्रस्य नित्यार्थतया चारितार्थ्यात् न नियामकत्वसम्भव इति बोध्यम्।

(५) असुङ् न कृत इति। वस्तुतस्तु द्वितीयान्तजराशब्दस्य पदविधित्वे अत्यादिशब्देन समासे तत आविभक्तौ अतिजराजरा औ इति स्थिते स्थानिवद्भावेन जराशब्दत्वाज्जरसि

पदाधिकारे इति। पदमङ्गं च (१)विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिरिति भावः । पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च गृह्यते इति 'येन विधिः' (१।१।७२) इत्यत्राकरे स्पष्टम् । **निर्दिश्यमानस्येति ।** 'षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) इति सूत्रमावर्त्तते, आवृत्तस्य चायमर्थः—(२) षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न प्रतीयमानमिति, तेनेदं सिद्धमिति भावः ।

नन्वयं जरशब्दो न जराशब्दोऽत आह—**एकदेशेति ।** स्थानिवत्सूत्रेण (३)इति भावः, जरा इत्युक्तपरिमाणस्य ग्रहात् । अनेन स्थानिवु-

---

'अतिजरसौ' इति रूपं भवति, असुक्पक्षे तु 'अतिजराजरसौ' इति फलभेदात् तथान्यासः कर्तुं न शक्यते इति बोध्यम् । द्वित्वस्य पदस्थानिकत्वं च 'पौनःपुनिकः' इत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्ध्या ठगादिसिद्ध्यर्थमिति 'सर्वस्य द्वे' (८।१।१) इति सूत्रे शेखरे एव स्पष्टम् । यत्तु जराशब्दात् ण्यन्तात् क्विपि टिलोपे तस्मादौविभक्तौ जरौ इति स्थिते असुक्पक्षे 'जसौ' इति, आदेशकल्पे 'जरसौ' इति फलभेद इति; तन्न, णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन जरसादेशस्यैवाप्राप्तेः । एतेन जराम् अत्तीति जरात्, तस्मात् ण्यन्तात् क्विपि निरुक्तदिशा फलभेदादसुङ् न कर्त्तुं शक्यते इति परास्तम्, णिलोपस्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात् जरात् इत्यस्य पूर्वस्थानिभूतजराशब्दावयवेतरतकारघटितत्वेन तत्र पूर्वान्तवद्भावेन जराशब्दत्वस्य दुर्लभतया तदादेशे जर इत्यत्र सुनगं दुर्लभत्वाच्च । जराशब्दस्य ऋशब्देन समासे एकादेशे जरर्शब्दात् नमरादिविभक्तौ फलभेदापादनं तु अतिस्थूलम् , तत्र 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपेण फलभेदाभावात् ।

(१) **विशेष्यमिति ।** विशेष्यमेवेत्यर्थः । एवञ्च पदाधिकारेऽङ्गाधिकारे उत्तरपदाधिकारे चासति प्रमाणान्तरे पदस्याङ्गस्योत्तरपदस्य च विशेष्यत्वमेवेतीयं परिभाषा बोधयति । एतेन एतत्परिभाषावत् 'तस्मिन्' (१।१।६६) इत्यादिपरिभाषालभ्यार्थमादाय 'अव्यवहितपूर्वस्य कार्याणि भवन्ति' इत्यादिपरिभाषाः सिद्ध्येयुरित्यपास्तम्, पदाङ्गाधिकारयोरसति मानान्तरे पदस्याङ्गस्य च विशेष्यत्वमेवेति बोधनाय परिभाषायाः सार्थक्यात् । अन्यथा 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणत्ववत् अङ्गस्य पदस्य च कदाचिद्विशेषणत्वं स्यात् । ततश्च अतिजरसौ इत्यादौ जराशब्दस्याजादिविभक्तिनिरूपिताङ्गत्वाभावाज्जरसादेशानापत्तिरिति भावः ।

(२) **षष्ठ्यन्तमिति ।** षष्ठी अन्ते यस्य तत् षष्ठ्यन्तम् । अन्तशब्दः समीपवाची । षष्ठीप्रकृतिरित्यर्थः, यत इति सूत्रे शेषं कृत्वा यतः षष्ठी सा स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिनी भवतीति सूत्रार्थेन तथैव लाभात् । तत्र निर्दिश्यमानत्वं षष्ठीप्रकृतिविशिष्टप्रकारताश्रयत्वम् । षष्ठीप्रकृतिवैशिष्ट्यञ्च स्वजन्यशाब्दबोधीयत्वं, स्वपर्यायप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावत्त्वं स्वपर्यायप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यतानिरूपितत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पण्यां द्रष्टव्य इति दिक् ।

(३) **इति भाव इति ।** सङ्ख्यात्वपरिमाणत्वेनतदन्यतरत्वान्यतमधर्मप्रकारकसंशयसामान्यनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितोक्तपरिमाणत्वममनियतधर्मनिमित्तककार्यस्यैकदेशविकृतन्यायेनातिदेष्टुमशक्यत्वेन निरुक्तोक्तपरिमाणचतुष्टममनियतजराशब्दत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनाऽऽनेतुमशक्यत्वादिति ।

द्धयैव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमानस्य' (प०भा०) इतिपरिभाषाबाधाभावो बोद्धव्यः। 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यस्य तु सञ्ज्ञासूत्रत्वात् सूत्रस्थजराशब्दो जराशब्दान्तपर इति तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति दिक्। **निर्जरसेति**। अत्र 'स्वादिषु' (१।४।१७) इति पदत्वेन रुत्वं न, भत्वेन पदत्वबाधात्। सूत्रेपूत्तरस्थस्य पूर्वत्रापकर्षवदग्रे लेखो वैचित्र्यायेति बोद्धव्यम्। **पक्षे इति**। जरसादेशाभावपक्षे इति भावः। इदमर्वाचामनुरोधेन।

परे तु 'विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरस्' इत्यसङ्गतम्, विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्। अत एव 'जरायाः' (७।२।१०१) इति सूत्रे 'अजरांसि' इत्यत्र 'नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरस्' इति **भाष्यो**क्तं सङ्गच्छते। अन्यथा त्वद्रीत्या शिभत्वात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावाद् नुमा विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव। मम तु पूर्वविप्रतिषेधेन जरसः पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते तत्सङ्गतिः स्पष्टैव। अत एव 'टाङसि' (७।१।१२) इतिसूत्रे **कैयटेनो**क्तं–'**भाष्यकारः** सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यं न त्वतिजरसिनाऽतिजरसादिति गौरवमुद्भावितवान्' इति। भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या, तदभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या 'सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्' इत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव।

वृत्तिकारोऽप्याह–'अतिजरसिन अतिजरसादिति **केचिदि**च्छन्ति, यथा तु **भाष्यं** तथा नैतदिष्यते इति लक्ष्यते' इति। नपुंसकद्वितीयैकवचनेऽपि लुग्बाधेन 'अतोऽम्' (७।१।२४) इत्यमि सन्निपातपरिभाषया जरसभावः। न च तत्र न अकारान्तसन्निपातकृत एवाजादिः, किन्तु तदभावेऽपि। एवा तु सन्निपातलक्षविधिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति अत्र भवत्येव जरसिति वाच्यम्, मानाभावात् 'टाङसि' (७।१।१२) इतिसूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषय**कैयटेन** विरोधाच्च। ध्वनितश्चेदं 'जरायाः' (७।२।१०१) इति सूत्रे **भाष्ये**। तत्र हि पूर्वपक्षिणा 'अतिजरसं पश्येत्यत्र लुक् कस्मान्न' इति पृष्टे, परेण 'प्रथमैकवचनेऽप्यतिजरसं तिष्ठतीत्यत्रापि कुतो लुङ् न शङ्क्यते' इति पृष्टे, पूर्वपक्षिणा 'प्रथमैकवचनेऽम्भावोत्तरमेव जरस्, तत्र जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया न लुक्' इति विशेष उक्तः। यद्वा 'अम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्' इतिपाठभेदेन विशेष उक्तः। ततः परेण 'यद्येवम् अतिजरसम् अतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति जरस्' इति-

द्वितीयैकवचनादौ शङ्किते ; सिद्धान्तिना—इष्टमेवैतदतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति । अत्र विशेषोपपादनेऽन्त्यपाठ एव युक्तः । अन्यथा लुकः प्रथमैकवचने तेनाभावे उपपादिते द्वितीयैकवचनेऽपि तेन न्यायेन लुकोऽप्राप्तौ विशेषोक्तिरसङ्गतेति बोद्धव्यम् । एवं स्त्रियां जरसादेशे कृते 'याडापः' (७।३।११३) इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं विफलमेव तेषां परत्वात् । अतिखट्वशब्दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः ।

परे तु जरसादेशाद् विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेन । तेन 'जराणाम्' इत्यादावामि पूर्वं नुटि जरसोऽभाव एव । एवं च 'ह्रस्वनद्यापः' (७।१।५४) इत्यत्राऽऽकारप्रश्लेषे न फलं, नापि मानम् । अत एव 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः' इतिवज्जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वार्त्तिककृता नाऽऽरब्ध (१)इत्याहुः ।

---

(१) **इत्याहुरिति ।** वस्तुतस्तु विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रात्प्रागेव जरस् । यत्र जरसादेशस्य परत्वं तत्र 'विप्रतिषेधे परम्' (१।४।२) इति जरस् । यथा 'अतिजरांसि' । यत्र याडादयः पराः तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन जरस् । यथा 'जरसे' इत्यादौ याटम्बाधित्वा जरस् । अत एव 'जरसोऽवकाशः 'जरसा' 'जरसे' इति **भाष्यं** सङ्गच्छते । अन्यथा 'याडापः' (७।३।११३) इत्यनेन याटि अजादिविभक्तिपरकत्वाभावेन जरसोऽप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

अत एव 'अथेह लुक् कस्मान्न भवति अतिजरसम्पश्येति ? किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि अतिजरसं तिष्ठतीति ? अस्त्यत्र विशेषः, नात्राकृतेऽम्भावे जरस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् ? अचीत्युच्यते' इति भाष्यं तदप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याभावविशिष्टा कृते चारितार्थ्याभावविशिष्टा याऽपवादशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यवैयर्थ्यसम्भावना तादृशसम्भावनारूपबाधकत्वबीजवता 'अतोऽम्' (७।१।२४) इति शास्त्रेण 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इतिसूत्रे स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविधेयघटितातिरिक्तत्वेन च सङ्कोचाद् 'अतिजरसं तिष्ठति' इत्यत्र प्रथमैकवचनजरसादेशे कृते अम्घटितातिरिक्तस्वमोरभावेन लुकोऽप्राप्तिरिति द्वितीयैकवचने एव लुक् कस्मान्न भवतीति शङ्कोचिता, न तु प्रथमैकवचने इति विशेषप्रदर्शकं सङ्गच्छते । अन्यथा द्वितीयैकवचनेऽपि भवद्रीत्याऽमादेशे सन्निपातपरिभाषया तत्रापि जरसोऽप्रवृत्तौ इदं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । मम तु परत्वाज्जरसि द्वितीयैकवचने लुक्कस्मान्नेति शङ्का युज्यते ।

अग्रेऽपि 'यदा च जरस्भावः कृतः तदा लुग् न भविष्यति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति' इति सिद्धान्तिना समाहितम् । अत एवाग्रे पूर्वपक्ष्येकदेशिना 'यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्' इति प्रथमैकवचनतृतीयाबहुवचनयोः शङ्का कृता । ततः सिद्धान्तिना इष्टापत्तिं मत्वा 'गोनर्दीय आह–इष्टमेवैतत्संगृहीतम्भवति अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम् । सत्यामेतस्यां परिभाषायां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इत्युक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा विशेषोपपादन एव लुगैकोः सन्निपातपरिभाषया जरसोऽप्राप्त्या इमे शङ्कासमाधाने असङ्गते स्याताम् ।

परिभाषाया अनित्यत्वमिति । इनातोरिकारदीर्घोच्चारणम् , एसि कर्त्तव्ये ऐस्करणञ्च तदनित्यत्वे मूलमिति तदभिमानः । **षष्ठ्येकवचने इति ।** एकसूत्रोपात्तत्वात्स्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेध इति तद्भावः । **एतच्च भाष्येति ।** इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः, इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतमतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम्' इति 'जराया' (७।१।१०१) इति–सूत्रस्थ**भाष्ये**ति चार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः ।

पद्दन्नो (६।१।६३) । आदेशैः (१)स्वानुरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्ते इत्याह–**पाददन्तेति ।** 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' (६।१।५९) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते । अत एव तुल्यास्यसूत्रादि**भाष्ये** 'आस्ये तुल्यः' 'पादेनोपहतं' 'मासेन पूर्वाय' इत्यादिप्रयोगाः 'हृदयस्य प्रियः' (४।४।९५) इति सौत्रप्रयोगाश्चोपपन्ना भवन्ति । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इतिसूत्रस्थे 'वा केशेषु' (का०वा०) इतिवार्त्तिके वाग्रहणन्तु तत्र सूत्रे वाग्रहणासम्बन्धबोधकम् ।

यद्यपि निशाशब्दस्य निश्शब्दप्रकृतिकत्वेन **भागुरि**मतसिद्धतयाऽऽपो वैकल्पिकत्वेन च वाक् वाचेत्युभयवन्निश्निशयोः सूत्रे निशग्रहणं विनाऽपि सिद्धिः,

---

न च 'नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन, अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि' इति भाष्यविरोधः । भवद्रीत्या शिभावादेव परत्वाज्जरसि नुम्जरसोर्विप्रतिषेधविचारस्यासङ्गत्यापत्तेरिति वाच्यम्, अतिजर अस् इति स्थिते परमपि जरसादेशम्बाधित्वा नित्यत्वाच्छिः कस्मान्न भवतीति शङ्काम्मनसि निधाय श्यादेशे कृतेऽपि परत्वान्नुमं बाधित्वा जरसेव भविष्यतीति जरसादेशोऽपि नित्य इति बोधयितुं तद्वार्त्तिकप्रवृत्तेः, अग्रिमभाष्येण तथैव लाभात् । एतेन यद्वाऽम्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरसिति पाठभेदेन विशेषोपपादनम्, एवं त्रियां जरसादेशे कृते 'याडापः' (७।३।११३) इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणे विफलमेव तेषां परत्वादिति कथनं च परास्तम्, पूर्वोक्तभाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधेन जरसि याडादिवारणाय प्रश्लेषस्यावश्यकत्वात् । न च 'टाङसिङसाम्' (७।१।१२) इतिसूत्रस्थेन 'अतिजरेण' इत्येतद्विषयकेण कैयटेन विरोध इति वाच्यम्, अतिजर आ इतिस्थिते जरसभावपक्षे इनादौ कृते तदनन्तरं कुतो न जरसिति शङ्कां मनसि निधाय 'सन्निपात' इत्यादिग्रन्थस्य प्रवृत्त्या तत्सङ्गतेः । जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि 'ज्याब्ग्रहणे ह्रस्वः' इति वक्तव्ये 'अदीर्घः' इत्युक्त्यैव तत्सङ्ग्रहेणाऽऽरब्ध एवेत्यन्ये ।

(१) **स्वानुरूपा इति ।** तत्त्वञ्च–स्वबोध्यार्थबोधकत्वं, स्वघटकव्यञ्जनघटितत्वमेतदुभयसम्बन्धेन पदादिविशिष्टत्वम् । आद्यसम्बन्धदानेन आसनशब्दस्य सकारादिघटितत्वेऽपि नादेशः । द्वितीयसम्बन्धदानेन चरणशब्दस्य न पदादेश इति तस्य क्लीबत्वात् 'पन्दि' इति न । एवं रात्रिशब्दस्य न निशादेश इति 'इदमहर्निशा गतम्' इत्यादौ न 'रूपरात्रि' (का०वा०) इति रुत्वमिति बोध्यम् ।

तथापि सुटि हलन्तस्यासाधुत्वबोधनायात्र ग्रहणमिति **वृत्त्यनुसारिणः** ।

परे तु 'अनुदात्तस्य' (६।१।१६१) इतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वं नास्ति । अत एव 'शीर्षश्छन्दसि' (६।१।६०) इति सूत्रे 'शीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम्, आदेशत्वे हि छन्दसि शिरस्शब्दस्य प्रयोगो न स्यात्' इति इत्युक्तं **भाष्ये** । अन्यथा विकल्पानुवृत्त्याऽऽदेशत्वेऽपि दोषाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र चाऽऽदेशत्वाय शिरसो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं, 'वा केशेषु' इति च वक्तव्यमित्युक्तम् । तस्मात् शसादिविषयाणि प्रकृत्यन्तराण्येव पदादयः । एवं मांस्पृत्स्नवोऽपि । अत एव नस्पृतोः स्थानिवद्भावादाबन्तत्वमादाय 'नसां पृताम्' इत्यादौ न नुडादिः । 'नासिकाया नस् यत्तस्क्षुद्रेषु' (का०वा०) इतिवार्त्तिके आदेशत्वमेव, नासिकाया इत्युक्तेः । अत एव तद्विषये नासिकाक्षुद्रः' इत्यादि न । अत एव पदादिषु, मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' इतिवार्त्तिके स्थानिनिर्देशो न कृत इत्याहुः ।

प्रत्याहार इति । व्याख्यानादौटष्टकारेणेति भावः । (१)**अक्लीबस्येति** । पर्युदासपरतयाऽप्यस्य **भाष्ये** व्याख्यानात् लघुत्वाच्चेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानेऽत एव ज्ञापकात्केषांचिदसमर्थसमासानां साधुत्वं बोद्धव्यम् ।

स्वादिषु (१।४।१७) । सुरत्र प्रथमैकवचनम् । आदिशब्देन कब-

---

(१) **अक्लीबस्येतीति** । अनन्तर इति शेषः । तथा चाक्लीबस्यानन्तरः प्रत्यासत्त्याऽक्लीबप्रकृतिकश्च सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञक इति सूत्रार्थः । स्यादेतत्, 'सुडशी' इत्येवोच्यताम् । प्रथमैकवचन अमा बाधेन 'ज्ञानम्' इत्यादौ न नुम् । न च 'वारि' इत्यत्र तदापत्तिः, 'न लुमता' (१।१।६३) इतिनिषेधेन सर्वनामस्थानपरकत्वाभावेन नुमः प्राप्त्यभावात् । 'वारिणी' इत्यत्र नुमि 'सर्वनामस्थाने च' (६।४।८) इतिदीर्घस्तु न शङ्क्यः, श्याः सर्वनामस्थानसंज्ञाया अशीत्यनेन पर्युदस्तत्वात् । नापि 'कतरद्' इत्यादावद्डादेशस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायामङ्गस्य भत्वाभावेन टिलोपानापत्तिः, डित्त्वसामर्थ्येन तत्सिद्धेः । न च अशीति पर्युदासेन 'रमे' इत्यत्र श्यादेशस्य सर्वनामस्थानत्वाभावेन भसंज्ञया 'यस्य' (६।४।४८) इति लोपापत्तिरिति वाच्यम्, श्यां तस्य 'औङः श्यां प्रतिषेधः' (का०वा०) इति निषेधात् । यदि 'सर्वे' इत्यत्र श्यादेशस्य औङ्स्थानिकत्वाभावेन तदापत्तिरिति चेद्, वार्त्तिके औङ्ग्रहणमपि न कार्यम्, तेन न दोषः इति । न च श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन स्त्रियामेव प्रवृत्तौ पुनरपि तदवस्थैव 'सर्वे' इत्यत्रापत्तिरिति वाच्यम्, विभक्तिविशेषणत्वार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन तस्य विवक्षाया अत्राभावात्, इति चेत्? न, द्वितीयैकवचने 'अतिजरसम्' इत्यत्र झलन्तलक्षणनुमापत्तेरिति दिक् ।

न्तानां ग्रहणं (१)व्याख्यानात् तदाह—**कप्रत्ययावधीति**। (२)तदन्तेष्वित्यर्थः।

यचि भम् (१।४।१८)। समाहारद्वन्द्वे सौत्रत्वान्न टच्। यचीत्यनेन स्वादेर्विशेषणात्तदादिविधिः। **असर्वनामेति**। तेन 'सुपादौ' इत्यादौ पादः पन्न। भसञ्ज्ञा पदत्वकार्यप्रतिबन्धरूपेऽशास्त्रीयेऽपि कार्ये भवति, नपदान्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्।

(३)**आकडारा** (१।४।१)। 'प्राक्कडारात्' (२।१।३) इति नावधिः;

---

(१) **व्याख्यानादिति**। प्रथमायामित्येव वक्तव्ये असर्वनामस्थानग्रहणेन प्रत्यासत्तिन्यायकपिञ्जलन्यायाप्रवृत्तौ व्याप्तिन्यायरूपादित्यर्थः।

'स्वादिषु' (१।४।१७) 'यचि भम्' (१।४।१८) इत्युभयत्रापि प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादानं यत्र तत्रापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिमात्रांशोपस्थित्या तदादेरेव पदसंज्ञाभसंज्ञे भवत इति बोधयन्नाह-(२) **तदन्तेष्वित्यर्थ इति**। असर्वनामस्थानकप्रत्ययान्तस्वादिप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टं पदसंज्ञं स्यादित्याद्यर्थः।

(३) **आकडारा (१।४।१)**। अत्रैकपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वरूपेण स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वं बोध्यम्। विस्तरस्तु 'एकः पूर्वपरयोः' (६।१।८४) इत्यत्र द्रष्टव्यः। एका संज्ञा भवतीत्यस्य इत आरभ्य 'कडाराः कर्मधारये' (२।२।३८) इत्यतः प्राक् स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदककसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्याभावविशिष्टा संज्ञा भवतीत्यर्थः। स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यञ्चोद्देश्यतावच्छेदके स्वतादात्म्यम्, स्वप्रतियोगिको विधेयानुयोगिको यः संसर्गः तादृशसंसर्गघटकनिरूपितत्वसमसंख्याकनिरूपितत्ववान् यः संसर्गः तत्संसर्गप्रतियोगित्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन। अत एव 'परमदध्ना' इत्यादौ तत्पुरुषबहुव्रीह्यादिसंज्ञाभिरङ्गसंज्ञायाः, 'वैत्रम्' इत्यत्र घिलघुसंज्ञयोः, 'गार्गीबन्धुः' इत्यादौ गुरुसंज्ञाया नदीसंज्ञायाः, अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोश्च समावेशः सिद्ध्यति। अन्यथा 'परमदध्ना' इत्यादौ परया तत्पुरुषसंज्ञया अङ्गसंज्ञाबाधेनानङादेशः, 'वैत्रम्' इत्यत्र 'उभे अपि वर्णस्य' इति पक्षे निरवकाशया घिसंज्ञया लघुसंज्ञाबाधे 'इणन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण्, गार्गीबन्धुः इत्यादौ निरवकाशया नदीसंज्ञया गुरुसंज्ञाबाधे 'गुरोरनृतः' (८।२।८६) इति प्लुतश्च न स्यात्।

लक्षणसमन्वयस्तु—यथा भसंज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतदादित्वस्य पदसंज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतदादित्वे स्वतादात्म्यस्य, स्वप्रतियोगिको यः स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितोद्देश्यतानिरूपितविषयतावत्त्वरूपो विधेयानुयोगिकः संसर्गस्तत्संसर्गघटकनिरूपितत्वसमसंख्याकनिरूपितत्ववत्संसर्गप्रतियोगित्वस्य च सत्त्वाद्बोध्यः। नचाङ्गसंज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतदादित्ववैशिष्ट्यस्य भपदसंज्ञाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतदादित्वे सत्त्वात्तयोः समावेशो न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गसंज्ञायामव्यवहितपूर्वं यत्तदादि तदेवोद्देश्यं, भपदसंज्ञयोश्च तदायभिन्नं यदव्यवहितपूर्वं तदुद्देश्यमिति स्वप्रतियोगिकसंसर्गघटकनिरूपितत्वतुल्यसंख्याकनिरूपितत्ववत्संसर्गप्रतियोगित्वस्य तदादित्वयोरभावेनाव्यवहितपूर्वत्वतदादित्वयोश्च तादात्म्यस्याभावेन परस्परमुद्देश्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य उद्देश्यतावच्छेदकेऽभावेनादोषात्। एवं ययोः बाध्य-

तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिङ्गात्, समावेशार्थं हि तदित्याह-**कडारा इत्यादि**। व्याप्त्यर्थकाऽऽङ 'आचार्यात्' इति वक्तुं युक्तम्। **एकैवेति**। (१)संख्यावाच्येकशब्दोपादानादवधारणं सम्पद्यत इति भावः। **या परेति**। द्वयोः सावकाशयोः परा, निरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः। आभ्यामेव बाधसिद्धिस्तु न; अन्यत्र तव्यदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञादीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावाद् विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः। लौकिकस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यापि लोके सञ्ज्ञाविषये (२)ऽदर्शनेन शास्त्रेऽपि संज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेश्च। **तेनेति**। अनवकाशत्वेनेत्यर्थः।

परोदाहरणं तु 'अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते, इत्याद्याकरे स्पष्टम्। विरोधाद्यभावेन विप्रतिषेधसूत्राद्य (३)प्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतयाऽत्रापि तेन व्यवस्था। अपादानादिसञ्ज्ञानां समावेशे तु तत्कार्ययोः (४)पर्यायापत्तिर्दोषः। भपदसंज्ञयोः समावेशे तु 'राज्ञः' इत्यादौ नलोपस्यापत्तिर्बोध्या। न च 'राजन्यः' इत्यादौ 'सुप्तिङन्तम्' (१।४।१४) इति पदत्वं दुर्वारम्, परया भसञ्ज्ञया तु न बाधस्तस्या अन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम्, (५)समानावधिकाया अन्तरङ्गाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैव बाधादित्याहुः।

बाधकभावो नेष्यते तत्र विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदकत्वविघटनं बोध्यम्। कारकाधिकारस्थसंज्ञानां तु न कदाचिदपि समावेशः। सर्वत्र कारकत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदककत्वस्यैव सत्त्वात्। 'सिति च' (१।४।१६) इत्यत्र सित्त्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मत्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोपस्थितस्य तदादेरित्यस्योद्देश्यत्वेन भसंज्ञायां चाव्यवहितपूर्वस्य तत्त्वेन पदसंज्ञया भसंज्ञाबाधानापत्तौ 'पार्श्वम्' इत्यत्र 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) इतिगुणापत्तिरिति तु न शङ्कनीयम्। 'सिति च' (१।४।१६) इत्यत्रापि 'तस्मिन्' (१।१।६६) इति परिभाषोपस्थितपूर्वत्वांशस्यैव विशेष्यत्वविवक्षणेन तदाद्यभिन्नाव्यवहितपूर्वत्वस्यैवोभयत्राप्युद्देश्यतावच्छेदकतया समानावधिकत्वेन भसंज्ञाबाधाक्षतेरदोषात्। सिदन्तस्य तदादेरिति तु नार्थः 'संज्ञाविधौ' (प० भा०) इति निषेधात्।

(१) **संख्यावाचीति**। निरुक्तसंख्यावाचीत्यर्थः। (२) **अदर्शनेनेति**। विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते इति न्यायेन विरोधाभावेन तक्रकौण्डिन्यन्यायस्याप्रवृत्तेरिति भावः। (३) **अप्रवृत्तावपीति**। चिन्त्यमिदम्। 'आकडारादेका संज्ञा' (१।४।१) इत्यनेन निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदककसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्याभावस्य निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदककसंज्ञायां बोधनेन विप्रतिषेधस्य सत्त्वेन विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात्। (४) **पर्यायापत्तिरिति**। वस्तुतस्तु संज्ञयोरविरोधेन समावेशेऽपि तत्प्रयुक्तकार्ययोर्विरोधस्य सत्त्वेन 'गां दोग्धि' इत्यादौ द्वितीयाबाधेन पञ्चम्यापत्तौ वैपरीत्यापत्तिरापादयितुं न्याय्या। (५) **समानावधिकाया इति**। समानावधिकत्वञ्च निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकविशि-

आकडारस्थसञ्ज्ञासु च यथोद्देशपक्ष एवेत्यवग्रहशब्दे निरूपयिष्यते । भपदसञ्ज्ञाविधावङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्य पाठेनाङ्गमित्यनुवर्त्याङ्गं सत् पदं भवति, भं भवतीत्यर्थेन ताभ्यां तस्य (१)समावेश एव न पर्याय इति बोद्धव्यम् । पुरुषसञ्ज्ञापरस्मैपदसञ्ज्ञयोरपि 'णलुत्तमो वा' (७।१।९१) इति ज्ञापकात्समावेशः । गुरुलघुसञ्ज्ञे वर्णस्य, नदीघिसञ्ज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधिकत्वात्समाविशतः । उभे अपि वर्णस्येति पक्ष आकरे उपलभ्यमानोऽप्येकदेशिन एव समावेशानुपपादादिति दिक् । **यलोप इति** । 'हलि सर्वेषाम्' (८।३।२२) इत्यनेनेत्यर्थः

अल्लोपोऽनः (६।४।१३४) । तपरकरणं किम् ? अनितेः क्विपि 'आनः' इत्यादौ लोपाभावाय । अन्त्वं त्वत्रैकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्र विस्तरः । **पूर्वस्मादिति** । 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इत्यत्र 'पूर्वविधौ' इत्यस्यावृत्त्या पञ्चमीसमासाश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः । तेन (२)'प्रत्यैषिषन्' इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा जुस् स्यात् । अत एव 'उभे अभ्यस्तम्' (६।१।५) इति सूत्रे उभेग्रहणं यत्रोभे श्रूयेते तत्रैवाभ्यस्तसञ्ज्ञार्थम् 'ऐत्सन्' इत्यत्राभ्यस्तलक्षणो जुस् मा भूदित्युक्ते शपैकादेशस्य पूर्वविधाविति पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाज्जुसोऽप्राप्तेरसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थमित्युक्तम् । तेन उभे यत्र श्रूयेते इत्यर्थेऽपि 'प्रत्यैषिषन्' इति सिद्धये आवश्यकेन पञ्चमीसमासेन तत्सिद्धावुभेग्रहणं सहार्थमिति तद्भावः ।

इति पक्षे त्विति । तुनाऽस्यानित्यत्वं सूचितम् । '**प्रविगणय्य**' इति **भाष्योदाहरणमपि** तदनित्यत्वे एव सङ्गच्छते । अत एव 'हे गौः' इत्यत्र वृद्धेः स्थानिवत्त्वान्न सम्बुद्धिलोपः । पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादिति व्याख्याने तु न मानम् ।

ष्टोद्देश्यतावच्छेदककत्वं बोध्यम् । तेन 'ईबन्धुः' इत्यत्र गुरुनदीसंज्ञयोः परिष्कृतसमानावधिकत्वाभावेन समावेशाद् 'गुरोरनृतः' (८।२।८६) इति प्लुतो, 'नदी बन्धुनि' (६।२।१०९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च सिद्ध्यति । (१) **समावेश एवेति** । निरुक्तसमानोद्देश्यतावच्छेदककत्वस्याभावादिति भावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

(२) **प्रत्यैषिषन्निति** । न च जुसः पदचरमावयवत्वेन 'न पदान्त' (१।१।५८) इति स्थानिवत्त्वनिषेधः शङ्क्यः, पदे अन्त इति सप्तमीसमासस्य सिद्धान्तितत्वेन पदपरकचरमावयवत्वस्य जुस्यभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । न चैवमपि 'प्रत्यैषिषन्देवदत्ताः' इत्यादौ पदपरकत्वस्य चरमावयवे जुसि सत्त्वेन पुनरपि तन्निषेधः शङ्क्यः, इत एव दोषाभावात् प्रत्यासत्त्या परपदस्याजादेशस्यैव ग्रहणमित्यदोषात् ।

(केऽ*चित्तु पूर्वस्माद(१)व्यवहितपरस्यैव कार्ये स्थानिवत्त्वम् । 'प्रविगणय्य' इत्यादौ तु स्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैव व्यपदेशिवद्भावेन लघुपूर्वत्वमादाय न दोष इति तदनित्यत्वे न मानमित्या(२)हुः)।

पूर्वत्रासिद्धे नेति । अतिदेशदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोऽयम् । तत्फलं त्वतिदेशान्तराणां वतिघटितानां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनम् । अत एव (३)'अमी' 'क्षीरपेण' इत्यादौ मीत्वणत्वे भवतः । अत्रैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं; पे इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वञ्चान्तवद्भावाधीनम् । **तस्य दोष इति** । इदं वाचनिकमेव । 'न मु ने' (८।२।३) इति सूत्रे 'न' इति योगविभागस्तु **भाष्ये** न दृश्यते । अत एव सिद्धकाण्डं वार्त्तिककृताऽऽरब्धं, 'नलोपः सुप्' (८।२।२) इति सूत्रञ्च सूत्रकृता ।

प्रकारार्थमिति । प्रकारः सादृश्यं, तच्च सुप्त्वेन । 'मांसपचनी' इत्यादावपि 'न लुमता' (१।१।६३) इतिनिषेधानित्यत्वाच्छसादिपरत्वं बोद्धयम् । शब्दत्वेन सादृश्यमित्यन्ये, तन्न, 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' (६।३।५१) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, 'नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु नस्' इति **भाष्यपठितवार्त्तिकस्य** (४)वैयर्थ्यापत्तेश्च । 'आसन्यं प्राणमूचुः' इत्यत्रापि तद्वदेव शसादि-

---

(१) **अव्यवहितपरस्यैवेति** । न च 'भवति' इत्यादौ पञ्चमीसमासेन गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न स्यादिति वाच्यम्, स्वविधौ पञ्चमीसमासेनापि स्थानिवद्भावस्याप्रवृत्तेः । अत्राव्यवहितपरत्वं श्रूयमाणम्बोध्यम् । (२) **आहुरिति** । अत्रारुचिबीजन्तु 'प्रविगणय्य' इतिभाष्यासङ्गतिः, स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टो यो णकारस्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य श्रूयमाणस्य णौ सत्त्वेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन एकस्मिन्नित्युक्त्याऽसहाये एव व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तेर्निर्णीततया प्रकृते व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ लघुपूर्वशब्देन अकारस्य ग्रहणायोगात्, 'लघुपूर्वाण्णकाराच्च णेरव्यवहितपरत्वाभावेन णेरयादेशानापत्तेः ।

(३) **अमी क्षीरपेणेत्यादाविति** । 'अन्तादिवच्च' (६।१।८५) इति सूत्रं न कर्तव्यमिति मते 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' (१।१।५६) इत्यस्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्त्या तेनानयोः सिद्धिर्बोध्येत्यन्तादिवत्सूत्रे विस्तरेण निरूपितम् ।

(४) **वैयर्थ्यापत्तेरिति** । विरुद्धोऽर्थो यस्य स व्यर्थः, तस्य भावो वैयर्थ्यं तस्माद्विरुद्धार्थत्वापत्तेरित्यर्थः । तथाहि-'नासिक्यं नगरं' 'नासिक्यो वर्णः' इत्यादौ नसादेशवारणाय कृतम्—'अवर्णनगरयोः' इतिवार्त्तिकं परिमुखादौ पाठेन 'नासिक्यो वर्णः' इति, सङ्काशादिषु पाठात् 'नासिक्यं नगरम्' इति च साधयित्वा प्रत्याख्यातम् । शब्दत्वेन सादृश्यग्रहणे—प्रत्याख्यानकल्पे 'पद्दन्' (६।१।६३) इति विकल्पेन नसादेशे 'नासिक्यं' 'नास्यम्' इति वृद्धिघटितं वर्णे रूपद्वयम्, एवं नगरेऽपि; आरम्भपक्षे च 'नस् नासिकायाः' (का० वा०) इति

---

* कंसान्तर्गतं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

परत्वम् । अत्र 'सुप्रभृतिषु' इति वाच्ये 'शस्प्रभृतिषु' इत्युक्त्याऽन्यत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोद्ध्यते । अत एव पद्द्वन्निशां ग्रहणं चरितार्थम् । तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया तत्र व्यवस्थार्थताया एव वक्तव्यतया सुप्प्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्या असम्भवेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । प्रकारार्थत्वे प्रमाणमाह–**भाष्ये इति** । तत्र हि 'शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते, अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते–शलादोषणी कुलदोषणी याचते महादेवः' इत्युक्तम् । आद्यस्याग्रिगुप्रैषे पठ्यमानस्य शलाकाकारे दोषणी इत्यर्थः । छान्दसः कादिलोपः । एतेन दोष इत्यकारान्तस्य दूषणवाचिनो दोषन्नादेश इत्यपास्तम् ।

तेन पदङ्घ्रिरिति । न च कोशस्थपदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः पृथक्पदादिवचनं तत्र व्यर्थम् । न हि स्थान्यादेशयोः पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति, स्थान्युपादानेनैव तदर्थाभिधानसमर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात् । अत एव नसाद्यादेशानां कोशेऽनुपन्यास इति वाच्यम्, पदादीनां भाष्यरीत्याऽनादेशत्वात् । तत्त्वेऽपि 'तृज्वत्क्रोष्टुः' (७।१।९५) इतिवद्व्यवस्थार्थमस्यावश्यकत्वेन सौ परतो हृदादीनां प्रयोगार्थं प्रकारार्थत्वस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टं चेदं 'वा शोक' (६।३।५१) इति सूत्रे **मूले** ।

(१)कोशे शब्दा अर्थपरा एव । शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुका(२)नुमानेन

वार्त्तिकप्राप्तादेशस्य निषेधेऽपि 'पद्दन्' (६।१।६३) इति विकल्पेन नसादेश 'नासिक्यं' 'नस्यम्' इति रूपद्वयं स्यादिति फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गत्यापत्त्या विरुद्धार्थत्वापत्तिः । मम तु सुप्त्वेन सादृश्यात् 'न लुमता' (१।१।६३) इति निषेधेन नसादेशाप्राप्त्योभयपक्षेऽपि 'नासिक्यम्' इत्येकमेव रूपमिति फलभेदाभावात् न प्रत्याख्यानासङ्गतिः । एतेन 'नस् नासिकाया' (का० वा०) इति वार्त्तिकस्य स्थानिघटितस्यासाधुत्वबोधनायाऽऽवश्यकत्वमिति वैयर्थ्याभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् ।

स्यादेतत्, 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' (अ० को० १।४।३१) 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' (अ० को० २।६।७१) इत्यत्र हृत्पच्छब्दयोः शब्दस्वरूपपरतया, स्वरूपतो हृदयत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितहृदयशब्दस्य, एवं स्वरूपतश्चरणत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितपादशब्दस्य हृदादेशपदादेशयोर्विधानेन प्रकृते हृत्पदादेशयोरप्राप्त्या तेन 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इति सङ्गच्छते' इति कौमुदी असङ्गता । एतेन स्वान्तं हृत्पदङ्घ्रिरित्यादौ शब्देऽर्थस्यापि प्रकारीभूततया भानात् चरणहृदयविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वमस्त्येवेति कौमुदी सङ्गतैवेति परास्तम्; स्वरूपतः चरणत्वादिप्रकारकचरणादिमुख्यविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्याभावेनादेशाप्रवृत्तेः कौमुद्यसङ्गतेस्तदवस्थत्वादित्यत आह—(१) **कोशे शब्दा अर्थपरा एवेति** ।

(२) **अनुमानेनेति** । इदं विष्णुपदं नारायणत्वावच्छिन्नार्थनिरूपितशक्तिमद्; नारायणपदघटितप्रघट्टकघटकत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । अगृहीतशक्तिकपदघटितप्रघट्टकघट्टकेषु को-

सामान्यत एव। एवञ्च 'विष्णुर्नारायणः' (अम०को० १।१।१८) इत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितम। 'एतत्पदममुकवाचकम्' इति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्धिमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियतः पश्चान्मनसैव। 'अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्न्ये नामानि' इत्यादौ यत एतानि तव नामानि अतस्त्वदभिन्ना एषामर्था इति बोधः। अत एव 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' (८।१।७३) इदिसूत्रभाष्ये सामान्यवचनमित्यस्य इदं प्रत्युदाहरणं दत्तम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। एकशेषस्तु न, तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्

शाच्छक्तिग्रहो न भवति। पदत्वहेतुकानुमानेनार्थबोधकत्वग्रहस्तु अर्थत्वप्रकारकार्थविशेष्यकबोधमेव जनयति, न तु स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकबोधमिति पदत्वहेतुकानुमानं विफलमेव। न चार्थत्वस्योपलक्षणत्वात्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधस्यानुदयेऽप्यर्थत्वेन रूपेण तत्तच्छक्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकमेव शक्तिज्ञानं भवतीतिनिरुक्तहेतुपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्, विशेषधर्मप्रकारकशक्तिज्ञानाभावदशायामुपलक्षितधर्मप्रकारकशाब्दबोधस्य 'तमानय' इत्यनन्तरं 'कमानयामि' इति प्रश्नदर्शनेनानुभवसिद्धत्वाभावाद् विशेषधर्मप्रकारकशक्तिज्ञानस्य चानेनानुमानेनासम्भवाद् अर्थत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्यार्थत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य च सत्वेऽपि स्वरूपतश्चरणत्वप्रकारकचरणविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य, स्वरूपतो हृदयत्वप्रकारकहृदयविशेष्यकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वस्य चाभावेनाऽऽदेशाप्राप्त्या कौमुद्यसङ्गत्यापत्तेस्तदवस्थत्वात्। तस्मात्पूर्वोक्तानुमानेन पर्यायघटितप्रघट्टकघटकपदशक्तिग्रहवतः पुरुषस्य स्वरूपतः तद्धर्मप्रकारकशक्तिज्ञानञ्जायते इति सर्वं समञ्जसमिति **केचिदाहुः**।

परे तु-'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः' (अ०को० २।५।१) इत्यादौ अगृहीतशक्तिकपदानाम् 'इदं पदं क्वचिदर्थे शक्तम्; साधुपदत्वात्' इत्येवं साधुपदत्वलिङ्गेन अर्थत्वेन शक्तिग्रहे वृत्ते तत्तत्पदप्रकारिकायामर्थत्वप्रकारिकायां चोपस्थितौ 'सिंहपदार्थाभिन्नो मृगेन्द्रपदार्थः' इत्येवं वाक्यार्थबोधे पदानामपि समानार्थकत्वग्रहाद् व्यवहारादिना कस्मिंश्चित्सिंहादिपदे विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतशक्तिकस्य पुंसः हर्यादिपदान्तरेषु 'इदं पदं सिंहत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमत् सिंहत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमत्सिंहादिपदसमानार्थकत्वात्' इत्येवं सर्वेषु एकप्रघट्टकीयेषु पर्यायेषु शक्तिग्रहो विशिष्य जायते। ततश्च लोके प्रयुक्तहर्यादिपदेभ्यः विशिष्य सिंहत्वादिना बोधः, न तु कोशे प्रयुक्तसिंहादिपदेभ्यः विशिष्य सिंहत्वादिना बोधः, विरूपेणोपस्थित्यभावेन अभेदान्वयबोधासम्भवात्। तस्मात् तत्तत्पदार्थत्वादिना बोधार्थं पदत्वलिङ्गकानुमानं सफलमेव। न च कोशे विशिष्यबोधाभावे विशिष्य हृदयत्वादिना बोधतात्पर्येणोच्चरितहृदयादिशब्दस्यैव हृदाद्यादेशविधायकपद्दन्नितिशास्त्रप्रवृत्तौ प्रभृतिग्रहणप्रकारार्थत्वफलतया पदङ्घ्रिरित्यादिकोशोपन्यासो मूलकारस्यासङ्गतः स्यादिति वाच्यम्, विशिष्य तत्तद्रूपेण बोधतात्पर्येणोच्चरिते एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यत्र प्रमाणाभावात्। अत एव विशिष्यानवगतवामदेवादिबोधकेषु अस्मदादिप्रयुक्तवामदेवादिशब्देषु 'वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ' (४।२।९)

(१)बोधानापत्तेः । अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोशतात्पर्यात् । अत एव 'यत्तदेतेभ्यः' (५।१।३६) इत्यादौ **पाणिनिनै**कशेषो न कृतः । एतेन कोशे शब्दानां शब्दपरता; अत एवैकशेषो न । अर्थपरत्वन्तु न सम्भवति इतः पूर्वं शक्तिग्रहाभावात् । एते शब्दा एकार्था इति बोधः । एवञ्चात्र प्रकारार्थत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्यपास्तमिति (२)दिक् ।

संख्यावि (६।३।११०)। 'सायेभ्यः' इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे इत्यधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभाय । एतेन 'व्यह्नप्रियः' इत्येवैतदुदाहरणमित्यपास्तम् ।

विश्वपा इति । विश्वं पातीति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति प्राप्ते वाऽसरूपन्यायेन 'आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च' (३।२।७४) इति चेन विच् । स चाऽऽदन्तेभ्यो लोकेऽपि, 'कीलालप आगतम्' इति 'विभाषा पूर्वाह्ण' (४।३।२४) इति सूत्रे **भाष्य**प्रयोगात् । क्विपस्त्वादन्तेभ्यो **भाष्या**नुक्तक्विब्भ्योऽनभिधानमेव । अत एव 'यू स्त्र्याख्यौ' (१।४।३) इत्यत्र विजुक्तो **भाष्ये,** न तु क्विप् । अत एव 'शंस्थाः' इत्यादिप्रयोगेषु **भाष्यकृता** इत्वं न कृतमिति **कश्चित्** । अन्ये (३)क्विपमेवाहुः ।

इत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिरित्याहुरिति दिक् । (१) **बोधानापत्तेरिति** । वस्तुतस्तु एकरूपावच्छिन्नस्य एकरूपावच्छिन्नसंसर्गेणैकरूपावच्छिन्नेऽन्वयबोधेच्छारूपसहविवक्षायाः कोशेऽभावेनैवैकशेषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(२) **दिगिति** । अन्ये तु कोशे शब्दानामर्थपरत्वं सर्वत्र न सम्भवति 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि' (अ०को ३।३।९९) इत्यादावर्थपरत्वस्यासम्भवात् । सर्वत्र शब्दपरत्वमपि न ।

सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः (अ०को० ३।१।१४) इत्यत्र शब्दपरत्वासम्भवात् । कौमुदीयोजनन्त्वेवम्—असर्वविभक्तिकपदानां 'लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः' (अ० को० २।९।४७) 'नासत्यावश्विनौ दस्रौ' (अ०को० १।१।५४) 'दाराः पुम्भूम्नि' (अ०को० २। ६।६) इत्यादिवत् पदाद्यादेशस्य शसादिष्वेव प्रयोग इत्येव वक्तव्ये सामान्यतः पदङ्घ्रिरितिकरणं, स्वान्तं हृन्मानसं मम इतिकरणं च प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्यत्र मानमित्याहुः ।

(३) **क्विपमेवाहुरिति** । परे तु 'ईत्वमवकारादाविति वाच्यम्' इति 'वसां वसापावानः पिबत' घृतं घृतपावानः पिबत' इत्यादावीत्ववारणाय कृतं वार्तिकं भगवता पावान इति वनिपा साधयित्वा प्रत्याख्यातम् । 'विश्वपाः' 'शंस्थाः' इत्यादौ वार्तिकमते ईत्वाप्राप्त्या भाष्यमते ईत्वप्राप्त्याऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गत्यापत्तेः 'ईत्वमवकारादौ' (का०वा०) इति वार्तिकस्य श्रूयमाणवकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः । तथा च 'विश्वपाः' शंस्थाः' इत्यादौ न फलभेद इति । एवञ्च क्विपि वकारस्य श्रूयमाणत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तौ ईत्वस्य दुर्वारतया विजेव । अत्र मानं 'कीलालप आगतम्' इति भाष्यप्रयोग एव । अत एव 'यू स्त्र्याख्यौ' (१।४।३) इत्यत्र विच्कथनं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । एवञ्च आदन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्यः कर्तरि क्विपि फलभेदाभावेनाऽऽचारक्विपोऽनभिधाने न मानम् । न च वार्तिकमते

दीर्घाज्ज (६।१।१०५)। चेन 'इचि' इत्यनुकर्षः। 'दीर्घाच्छस्येव' इति नियमपरं 'दीर्घाच्छसि' इत्येव तु न सूत्रितम्, दीर्घादेव शसीतिविपरीतनियमापत्तेः। प्रत्याहारेषु जातिपक्षाश्रयणादत्र प्राप्तिः। **न्याय्यत्वादिति।** जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः। **धातोः किं हाहानिति।** अव्युत्पन्नमिदम्। अस्य क्रियाशब्दत्वे तु 'सान्' इति प्रत्युदाहरणम्।

परे तु 'क्त्वः' 'श्नः' इत्यादिसिद्धयर्थम् 'आतोऽनापः' इति वक्तव्यम् इत्युक्ते 'आत' इति योगविभागेन तत्संसाध्य तत्प्रत्याख्यातं **भाष्ये।** एवञ्च साशब्दादेर्यद्यभिधानं तदा योगविभागेन लोप इष्ट एव। सूत्रे धातुग्रहणमावन्तनिवृत्त्यर्थमेव **भाष्यवार्त्तिककृतो**रज्ञानकल्पनापेक्षयेदृशार्थकल्पनस्यैवौचित्यात्। आबन्तादाचारक्विबेव न, तत्क्विबन्ताद्वा कर्त्तृ क्विब् न; अनभिधानादिति न तत्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः। (१)अत एव 'प्रथमयोः' (६।१।१०२) इतिसूत्र**भाष्ये** पररूपं बाद्ध्यसामान्यचिन्तया दीर्घमात्रस्य बाधकमिति पक्षे 'रामान्' इत्यादिसिद्धयर्थम् 'अतो दीर्घ' इति, 'सुपि च' इति चानुवर्त्तमाने 'बहुवचने झल्येत्' (६।३।१०३) इति सूत्रे बहुवचने इति योगविभागेन पररूपबाधकं दीर्घं विधाय 'रामाणाम्' इत्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृते 'अग्नीनाम्' इत्यादौ सावकाशस्य नुटोऽप्राप्तिमाशङ्क्य 'ह्रस्वनद्यापः' (७।१।५४) इति सूत्रे 'आज्जसेः' (७।१।५०) इत्यत आद्ग्रहणानुवृत्त्या समाधाय 'कीलालपाम्' इत्यादौ नुड्विधायके 'आतो धातोः' इत्यनुवर्त्य लोपेन नुड्बाधकेन समाहितम्। नुड्विधायके आब्ग्रहणं न कार्यमिति तदाशयः। अधात्ववयवाकारान्तानां लोपाभावे तु (२)तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याहुः।

'पीवा' पीवानः' इति लक्ष्यासिद्धिरिति वाच्यम्, एतदुद्धारायैव भगवता वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानात् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धान्ताच्चेत्याहुः।

(१) **अत एवेति।** धातुग्रहणमावन्तनिवृत्त्यर्थमेवेति स्वीकारादेवेत्यर्थः। (२) **तदसङ्गतिरिति।** यथाश्रुतन्यासे ह्रस्वान्तत्वाभावान्न नुट् प्राप्नोति, 'ह्रस्वनद्यापः' (७।१।५४) इत्यत्राऽऽदित्यनुवर्त्यादन्तान्नुडितिकल्पे च नुड् भवतीति फलभेदाद् **भाष्या**सङ्गतिरिति भावः।

परे तु 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति सूत्रकृन्मते, 'आतोऽनापः' इतिवार्त्तिककृन्मते, 'आतः' इति योगविभागेन तद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमते च फलभेदवारणाय 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति सूत्रे आत इतिपदं धीत्वबोधकतापर्याप्त्यधिकरणघटकाऽऽकारभिन्नाऽऽकारपरम्। तथाच सामित्यादावाकारस्य लोपे नुटोऽप्राप्त्या 'प्रथमयोः' (६।१।१०२) इतिसूत्रस्थभाष्यमते फलभेदाभावेनानभिधाने न दृष्टस्मानम्। न च धातुपदं निरुक्तार्थपरं

क्त्वः इन इति। क्त्वाप्रत्ययस्य इडित्याद्यर्थकं 'क्त्व इट्' 'श्नः शस्येत्त्वम्' इत्यादिप्रयोगस्थमत्रोदाहरणम्। एतेनाऽऽचारक्विबन्तात् कर्तृक्विपा एते प्रयोगा निर्वाह्या इत्यपास्तम्, आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तस्य **भाष्ये** काप्यनुपन्यासेन तेभ्यः कर्तृक्विपोऽनभिधानस्यैव लाभाच्च।

(१)जसि च (७।३।१०९)। ह्रस्वस्य गुण इति वर्त्तते।

भवत्विति वाच्यम्। सूत्रे आत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, आत इतिविभक्तसूत्रस्य लक्ष्यासम्भवाद्भाष्यकृत्कृतयोगविभागस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। एवं धातुग्रहणमाबन्तनिवृत्त्यर्थमिति शेखरग्रन्थोऽसङ्गतः 'न मु ने' (८।२।३) इति निर्देशासङ्गतेः। ना इत्यस्य आबन्तभिन्नत्वेन तत्र लोपस्य दुर्वारतया 'नि' इति रूपस्यैव त्वन्मते लाभात्। अस्मन्मते आतपदं स्त्रीत्वावच्छिन्नबोधकघटकाकारभिन्नाकारपरमित्युक्तत्वेन नाशब्दस्य च स्त्रीलिङ्गत्वेन लोपाप्राप्त्या नासङ्गतिः। न च भवन्मते 'प्रथमयोः' (६।१।१०२) इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि 'कीलालपाम्' इत्यादौ लोपार्थं नुड्विधायके आतो धातोरित्यनुवृत्तिं कृत्वा योगविभागेन समाहितम्, भवन्मते आत इत्यनुवृत्तावपि कीलालं पान्तीति कीलालपाः स्त्रियस्तासामित्यर्थके 'कीलालपाम्' इति प्रयोगे आकारस्य स्त्रीत्वावच्छिन्नबोधकघटकाकारभिन्नत्वाभावेन तत्र लोपार्थं कृताया आत इत्यनुवृत्तेर्व्यर्थत्वात्। नागेशमते च न भाष्यविरोधः 'प्रियहाहाम्' इत्यादौ 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्य चारितार्थ्येन नुड्विधायके आत इत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम्, आत इत्येतत्साहचर्येण 'आज्जसेः' (७।१।५०) इति सूत्रादनुवृत्ताऽऽत्पदस्यापि स्त्रीत्वबोधकाकारभिन्नाकारपरत्वेन 'प्रियहाहाम्' इत्यादौ नुटोऽप्राप्त्या तत्र लोपार्थमातो धातोरित्यनुवृत्तेरावश्यकत्वात्।

अत एव ङ्याप्सूत्रे **भाष्ये** आबन्तस्थले पूर्वान्तवद्भावेनैव सिद्धे आब्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य 'बहुदामा' इत्यादि डाबन्तविषयं प्रयोजनमुक्तं संगच्छते अन्यथा 'क्त्वायाम्' इत्यादिभाष्यप्रयोगेण क्त्वः इत्यादिप्रयोगेण च क्त्वाशब्दस्य स्त्रीपुंल्लिङ्गत्वानुमानेन क्त्वायाम्' इत्यादिप्रयोगे याडुपपत्तये टावर्थमजादौ क्त्वाशब्दपाठस्यावश्यकत्वेन त्वन्मते आबन्तभिन्नक्त्वासम्बन्धी य आकारस्तदन्तस्याबन्तभिन्नत्वेन टापि परतो भसंज्ञायां लोपे टाब्विषये एव आब्ग्रहणस्य प्रयोजनसत्वेन डाप्पर्यन्तमाब्ग्रहणप्रयोजनानुधावनमसङ्गतं स्यात्। मम तु स्त्रीत्वावच्छिन्नबोधकघटकाकारभिन्नाकारस्याभावेन लोपाभावे पूर्वान्तवद्भावेन क्त्वायाम्' इत्यादौ प्रातिपदिकत्वमायातीति डाप्पर्यन्तमनुधावनं संगच्छते इति प्राहुः।

(१) **जसि च** (७।३।१०९)। न च 'जिति च' इत्येव सूत्रमस्तु ह्रस्वस्येति च नानुवर्तनीयमिति 'अबिभयुः' इत्यादावपि अनेनैव गुणसिद्धिरिति 'जुसि च' (७।३।८३) इति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीति महल्लाघवमिति वाच्यम्, 'भूयासुः' 'जागृयुः' इत्यादौ गुणापत्तेः। न च 'जुसि च' (७।३।८३) इत्यस्य स्थाने तत् पठ्यते, इक्परिभाषा चोपस्थाप्यते, तथा च 'क्ङिति च' (१।१।५) इति निषेधाद्, अचीत्यनुवर्तनाद्वा नोक्तदोष इति वाच्यम्, 'वातप्रम्यः' 'नियः' 'लक्ष्म्यः' इत्यत्रापि गुणापत्तेः। न च लक्ष्म्यः' इत्यादौ गुणे पूर्वसवर्णदीर्घप्राप्त्या दीर्घाज्जसि च' (६।१।१०५) इतिसूत्रस्थजस् ग्रहणं,जसि परतो दीर्घान्तस्य गुणो न भवतीत्यत्र ज्ञापकं भविष्यतीति वाच्यम्, लक्ष्मीशब्दात् क्यजन्तात् क्विपि अल्लोपयलोपयोः निष्पन्नाल्लक्ष्मीशब्दात् जसि प्राप्तपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधार्थं तस्यावश्यकत्वात्। तत्र अल्लोपस्य स्थानिव-

ह्रस्वस्य (७।३।१०८)। 'सम्बुद्धौ च' (७।३।१०६) ह्रस्वस्य संबुद्धाविति वर्त्तते।

शेषो घ्य (१।४।७)। 'यू स्त्र्याख्यौ' (१।४।३) इत्यतो यू इति, 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इत्यतो ह्रस्व इति च वर्त्तते। शेषपदार्थमाह—**अनदीत्यादि। तदन्तमिति।** अनुवृत्तयुभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदन्तलाभ इति भावः। ननु 'मत्यै' इत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसञ्ज्ञैव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह—**एकसञ्ज्ञेति। अधिकारादिति।** 'कडाराः कर्मधारये' (२।२।३८) इत्येतत्पर्यन्तं तस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः। **स्पष्टार्थमिति।** स्पष्टतया तदन्तविधिलाभार्थमि (१)ति भावः। **भाष्ये इति।** 'अतो ङि' (७।३।११०) इति तु यू इत्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः।

आङो ना (७।३।१२०)। पुंसीति तु नोक्तम्, 'अमुना कुलेन' इत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वान्नुमनापत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तौ रूपासिद्धेः। (२)'न मु ने' (८।३।३) इति निषेधस्तु न; नुमि 'न मु टादेश' इति (३)वार्त्तिकविरोधात्। अत एव सूत्रकृता 'क्त्वि' इतिवत् 'नि' इति नोक्तम्। तथा सति तन्त्रेण नकारनिर्देशोऽपि सम्भाव्येत। आगन्तुनाऽकारेण तस्यापि ने इति निर्देशेन तन्त्रस्वीकारे त्वत्यन्तं ज्ञानगौरवमिति न किञ्चिल्लाघवमिति स्पष्टं **भाष्ये। आङितीति।** ङकारविशिष्टा सञ्ज्ञा न त्वस्य ङस्येत्त्वम्। अत एव 'हरिणा' 'मत्या' इत्यादौ न गुणः। एवम्

द्भावेन गुणस्याप्राप्तेः। पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावेन पूर्वसवर्णे कर्तव्ये तु न स्थानिवत्त्वप्राप्तिरितिदिक्। (१) **इति भाव इति।** न च 'गवां पत्यै' इत्यादौ 'पतिः समास एव' (१।४।८) इतिनियमाद् घिसंज्ञाया अप्राप्त्या तत्र नदीसंज्ञायाश्चरितार्थत्वात् 'मत्यै' इत्यादौ परत्वाद् घि संज्ञा मा भूदित्येतदर्थं शेषग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् 'ङिति घतिश्च' इत्येव कर्तव्ये वाऽनेकमिति न्यायेन 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इत्यस्य वैयर्थ्येन तेन स्वविषये घिसंज्ञाबाधेन 'मत्यै' इत्यादौ पक्षे नदीसंज्ञा भविष्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टार्थमित्याशयात्। वस्तुतस्तु पतिः समास एवेत्यनेन बाधेऽपि असङ्कुचितविषयतायाः सत्त्वेन न चारितार्थ्यशङ्काऽवकाशः। स्पष्टं चेदम् 'अहन्' (८।२।६८) इति सूत्रे शेखरे।

(२) **न मु ने इति निषेधस्तु न नुमि इति।** सैद्धान्तिके न्यासे इति शेषः।

(३) **वार्त्तिकविरोधादिति।** न च 'आङो ना पुंसि' इतिन्यासकल्पे नुम्यपि 'न मु ने' (८।३।३) इति प्रवर्तिष्यत इति 'अमुना कुलेन' इत्यादौ मुत्वस्य सिद्धत्वान्नुमप्रवृत्तौ पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्रवृत्तावपि न रूपासिद्धिरिति वाच्यम्; 'अमुष्मै कुलाय' इत्यादौ मुत्वस्य सिद्धत्वान्नुमापत्तेः, स्थान्यादेशभावानापत्तेरिति भावः।

'औङ आपः' (७।१।१८) इत्यत्रापि । अत एवासम्भवे एवापवादत्वमिति वार्त्तिकमतेऽपि 'रमे' इत्यादौ न याट् ।

घेर्ङिति (७।३।१११)। 'सुपि च' (७।३।१०२) इत्यतः सुपीति वर्त्तते । तेन 'पट्वी' इति सिद्धम् । न च 'घेर्ङि' इत्येव सूत्रं कार्यं, ङकारादावित्यर्थः, 'प्रबाह्वा' इत्यत्र 'आङ्याजयारामुपसंख्यानम्' (का०वा०) इत्याङादेशस्तु ङा इत्येव वक्तुं शक्यः, इति वाच्यम्; 'मत्याम्' इत्यादौ 'आण्नद्याः' (७।३।११२) इत्यस्यानापत्तेः, अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् । इद्ग्रहणे त्वनुबन्धकार्यत्वात् स्थानिवत्त्वं स्पष्टमि (१)ति दिक् ।

ङसिङसोश्च (६।१।११०)। एङो द्वित्वेऽपि अस्वरितत्वाद्यथासंख्यं न । [(२)'ङितश्च'* इति तु नासूत्रि 'ऋत उत्' (६।१।१११) इत्यत्र ऋदन्तात् ङितोऽति परे पूर्वरूपमित्यर्थे 'जाग्रति' इत्यादौ दोषः स्यादिति ।] ङसोरित्येव सिद्धे ङसिग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

अच्च घेः (७।३।११९)। इदुद्भ्यामिति किम्? 'घेः परस्य ङेरौदच्च' इति, 'ङिप्रकृतेर्घेरौदच्च' इति वाऽर्थो मा भूदिति अदौतोस्तपरत्वं मुखसुखार्थम् । इत्सञ्ज्ञायां च 'तस्य लोपः' (१।३।९) इति तयोर्लोपः । न चौतो विभक्तित्वात् 'न विभक्तौ' (१।३।४) इति निषेधात् कथमित्सञ्ज्ञेति वाच्यं, मुखसुखार्थमित्यस्य तदेव प्रयोजनं न तु कार्यान्तरं, नापि प्रयोगे श्रवणमित्यर्थात्तत्त्वप्रतिज्ञयैव 'न विभक्तौ' (१।३।४) इत्यस्य तत्राप्रवृत्तेः । अत एव 'इद्वृद्धौ' (६।३।२८) 'पत्यावैश्वर्ये' (६।२।१८) इत्यादिनिर्देशाः

---

(१) **इति दिगिति ।** दिगर्थस्तु–'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' (प० भा०) इत्यस्य अनुबन्धमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मघटिततत्तद्धर्मातिरिक्ता आनुपूर्व्यतिरिक्ताश्च येऽनुबन्धघटितबोधकवृत्तिधर्मास्तन्निमित्तके कार्ये कर्तव्येऽनुबन्धा अविद्यमानवद्भवन्तीत्यर्थकरणाद् 'न ल्यपि' (६।४।६९) इति प्रामाण्याद् अनुबन्धमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकेतरो योऽल्त्वव्याप्यो धर्मस्तद्घटितातिदिदिक्षितधर्मनिमित्तके विधौ कर्तव्ये स्थानिवन्न भवतीति 'अनल्विधौ' इत्यस्यार्थकरणात्, ङेर्ङामादेशकरणाद्वा 'मत्याम्' इत्यादौ दोषाभावाद् घेर्ङीत्येव सुवचमिति ।

(२) **ङितश्चेति तु नासूत्रीति ।** आ समन्ताद् ओ वासुदेवो यस्मिन्नगरे तद् आ, ततो बहुव्रीहि पुनर्नपुंसकह्रस्वे बहु इति जाते तत आचारक्विपि लटि शपि 'आन्तर्यस्य सम्भावनायां वार्णं पूर्वं न प्रवर्तते' इति यणोऽप्रवृत्तौ लघूपधगुणे 'बहो अ अत्' इति स्थिते पररूपे परादिवद्भावेन ङित्सम्बन्ध्यतपरकत्वस्य सत्त्वेन पूर्वरूपापत्तेः, इष्टार्थमपि ङसिङसो श्चेति बोध्यम् ।

---

* कंसान्तर्गतं केषुचित् पुस्तकेषु नास्ति ।

(१)सङ्गच्छन्ते। यदि तूच्चारणार्थानां विनैव शास्त्रमपगमः स्यात्, तदा इत्सञ्ज्ञकानामपि तद्वदेव निवृत्तिरस्तु, किं तस्य लोप इत्यनेन ? स्वभावादस्योभयत्रापि समत्वात्। ध्वनितञ्चेदं 'तस्य लोपः' (१।३।९) इत्यत्र **भाष्ये** इति 'दिव औत्' (७।१।८४) सूत्रे निरूपयिष्यामः।

न चैवम् 'अग्नौ' इत्यत्रौतः स्वरितत्वापत्तिः, न च 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' (प०भा०) इत्येव सिद्धे पुनः 'तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्' (का०वा०) इति वार्त्तिकादौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्याः परिभाषाया लक्ष्यसिद्धये **भाष्यकृता** क्वाप्य(२)नाश्रयणात्। स्पष्टञ्चेदं 'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५) इत्यत्र **कैयटे**। 'अङ्गस्य' (६।४।१) इति सूत्रे **भाष्ये** तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिना सोक्ता, न तु सिद्धान्तिनेति स्पष्टं तद्विदाम्। 'श्नान्नलोपः' (६।४।२३) इति सूत्रे **भाष्ये**ऽपि ध्वनितस्तदभावः, इति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधानकालिकप्रत्ययत्ववद्ग्रहणमित्यर्थात्। अत एवाऽऽदेशेषु दित्त्वमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन फलभेदो नेति दिक्।

अनङ् सौ (१।१।६३)। साविति प्रथमैकवचनम् असम्बुद्धाविति पर्युदासात्। नकाराकारस्तूच्चारणार्थ इत्सञ्ज्ञकः।

(३)**अलोऽन्त्यात्**। (१।१।६५)। अवध्यवधिमतोः साजात्यादाह-**पूर्वो वर्ण इति**। अत एव 'शिष्टः' इत्यादौ शा इति समुदायस्य 'शास इत्' (६।४।३४) इतीत्वं न। (४)पञ्चम्यन्तालग्रहणाच्च शस्य न।

---

(१) **सङ्गच्छन्ते इति**। वस्तुतस्तु 'तपरस्तत्कालस्य' (१।१।७०) इतिशास्त्रेण अत्, आत् इत्यादीनामेव संज्ञात्वबोधनेन नेत्संज्ञाप्राप्तिरिति बोध्यम्।

(२) **अनाश्रयणादिति**। चिन्त्यमिदम्, 'वसोः सम्प्रसारणम्' (६।४।१३१) 'वसुस्रंसु' (८।२।७२) 'वले' (६।३।११८) 'वनोरच' (४।१।७) 'न पदान्तात्' (८।४।४२) इत्याद्यर्थं परिभाषाया आवश्यकत्वेन एकदेश्युक्तित्वमात्रेण परिभाषा न स्वीक्रियत इति वक्तुमशक्यत्वात्। अन्यथा 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा' इत्यनेन अन्तरङ्गपरिभाषाया एकदेश्युक्तित्वबोधनेन तस्या अपि लक्ष्यसिद्ध्यनुपयुक्तत्वापत्तेः। विस्तरस्तु परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्य इति दिक्। (३) **अलोऽन्त्यात्पूर्व** (१।१।६५)। उपधात्वञ्च—यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च—स्वघटकत्वं, स्वघटकान्त्यालव्यवहितपूर्वत्वमित्युभयसम्बन्धेन। अत्रान्त्यालोऽवधित्वेन तदव्यवहितपूर्वोऽपि अलेव गृह्यते अवध्यवधिमतोः साजात्यादिति 'शिष्टः' इत्यादौ न दोष इति भावः।

(४) **पञ्चम्यन्तालग्रहणादिति**। 'गुणः कृतात्मसंस्कारः' इति न्यायात् संज्ञाशास्त्रेऽपि 'तस्मिन्' (१।१।६६) इतिपरिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः।

सर्वनामस्थाने (६।४।८)। 'नोपधायाः' (६।४।७) इति 'ढ्रलोपे' (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्त्तते।

अपृक्त (१।२।४१) अपृक्त इति पुंस्त्वमविवक्षितम्। अत एवापृक्तं हलिति सङ्गच्छते। अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानमदृष्टार्थम्।

हल्ङ्याप् (६।१।६८) सुतिसीति पृथक् पदम्। **हलन्तादिति।** सुतिसीनां प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वेन (१)तदन्तलाभ इति भावः। एवं ङ्याबंशे तदुपस्थित्या ङ्याबन्तान्तादित्यर्थो द्रष्टव्यः। **हल्ङ्याब्भ्यः किमिति।** 'रामः' इत्यादौ दीर्घान्तत्वाभावान्न दोष इति प्रश्नः। 'दीर्घात्किं निष्कौशाम्बिरतिखट्वः' इत्यारभ्य 'संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्' इत्यन्तोऽपपाठः, मनोरमायां दर्शनात्। **सखेति।** यद्यप्यत्रैव 'सख्युरसम्बुद्धौ' (७।१।९२) इति लेख उचितस्तथापि नान्तलक्षणदीर्घेणैव सिद्धेः 'अत उपधायाः' (७।२।११६) इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवौचित्याच्चात्र नोक्तम्।

अचो ञ्णिति (७।२।११५)। 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४) इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्त्तते, अङ्गस्येति चाधिकृतं, तदाह—**अङ्गस्य वृद्धिरिति।**

ङ्यन्त्यादिति। उच्चारणार्थाकारेण कृतयणः प्रयोगस्थस्यानुकरणादविशेषेणोभयोर्ग्रहणमित्याह—**खितीत्यादि।** ङस्यादिपरस्तादृशः खितीति तीशब्दप्रकृतिक एव सम्भवतीति भावः। **सुसखेति।** 'न पूजनात्' (५।४।६९) इति निषेधाद् 'राजाहःसखिभ्यः' (५।४।९१) इति टच् न। **समुदायस्येति।** असखीत्यस्य (२)सखिभिन्नावयवाविति वर्णसंज्ञापक्षेऽर्थः। (३)अत्र पक्षे पर्युदासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकान्त्यवर्णादेरेव ग्रहणात् 'कृतं सख्या' इति वाक्ये न दोषः। सिद्धान्तिसम्मते तदन्तसञ्ज्ञापक्षे सखिभिन्नावित्यर्थः। पर्युदस्यमानसमर्पकसखिशब्दे तदन्तग्रहणन्तु न, विशेष्यासन्निधानादिति भावः। एतत्सर्वं **हरदत्तानुरोधेन।**

---

(१) **तदन्तलाभ इति।** सुतिसिभिस्तदादिरिति धर्मी उपस्थापनीयो, ङ्याब्भ्यां तदादिरिति धर्मी उपस्थापनीयो वेत्यत्र नियामकाभावेन विनिगमनाविरहादुभाभ्यां धर्म्युपस्थितौ सुतिसीत्येतदुपस्थितं तदादिं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिना ङ्याबन्तं यत्तदादि तदन्तं यत्तदादि तस्मात्परीभूतं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते इति सूत्रार्थ इति भावः।

(२) **सखिभिन्नावयवाविति।** न च सखिभिन्नं खीति तदवयवेकारस्य घिसंज्ञा दुर्वारैवेति वाच्यम्, पर्युदासन्यायेन सखिभिन्नं यत्प्रातिपदिकं तदवयवेकारोकारयोर्घिसंज्ञा भवतीत्यर्थेनादोषात। एतदेवाभिप्रेत्याह—(३) **अत्र पक्षे इति।**

'यस्येति च' (६।४।१४८) इति सूत्र भाष्यात्तु 'सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः। यथा 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इति सूत्रेऽधातोरित्येतद्घटकधातुपदस्य 'पिण्डग्रः' इत्यादिसिद्ध्यर्थं धात्ववयवे लक्षणाऽऽकरे दृश्यते तदन्तसञ्ज्ञापक्षेऽप्यसखीति य्वोरेव विशेषणं, ततस्तदन्तविधिः। 'उतश्च प्रत्ययाद्' (६।४।१०६) इतिवत्। ततश्च सख्यवयवभिन्नेवर्णोद्यन्तमित्यर्थः। तदन्तविधिश्च शेषपदार्थविशेषणतया। एवञ्च प्रकृते नैव घिसञ्ज्ञा' इति लभ्यते। तत्र हि भाष्ये 'इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम्? अतिसखेरागच्छति। यद्यत्र लोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वाद् अतिदेशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि घिसञ्ज्ञा न स्यात्। लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः' इत्युक्तम्। भवद्रीत्या विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसञ्ज्ञा निर्बाधैवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव। न च लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः। सखिशब्दस्य तदवयवपरत्वेन प्रातिपदिकग्रहणाभावात्। प्रातिपदिकत्ववदुपस्थापकपदोपादानं हि प्रातिपदिकग्रहणम्। ख्यत्यात्सूत्रे 'किमर्थं विकृतनिर्देशो 'न सखिपतिभ्याम्' इत्येवोच्येत, अतिसखेरित्यत्र मा भूत्' इति भाष्येऽपि ङ्यन्तप्रकृतिक एवायम्। विहितविशेषणानाश्रयणेनैव प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवैतद् भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध (१)इत्यलम्।

---

(१) इत्यलमिति। परे तु असखीत्यस्य सखिभिन्नप्रातिपदिकावयवावित्यर्थः। ननु यत्र पर्युदस्यमानाऽवयवः पर्युदाससमर्पकं च समुदायबोधकं पदं, तत्र तत्पदं तदवयवे लाक्षणिकमिति व्याप्तिः, अत एव 'इदुदुपधस्य' (८।३।४१) 'न पदान्तात्' (८।४।४२) 'नश्छव्यप्रशान्' (८।३।७) 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययपद-नाम्पद-प्रशान्पद-धातुपदानि तदवयवपराणीति 'अग्निः करोति' 'षण्णामयम्' 'परमप्रशान् करोति' 'पिण्डग्रः' इत्यादौ न षत्व-ष्टुत्वनिषेध-रुत्व-दीर्घाः। अन्यथा अग्निस् इत्यस्य प्रत्ययभिन्नत्वेन तत्र षत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। एवञ्च प्रकृते सखिपदं तदवयवे लाक्षणिकं भवतीति कथं सखिभिन्नप्रातिपदिकावयवावित्यर्थ इति चेत्? न, 'ख्यत्यात्परस्य' (६।१।११२) इति सूत्रस्थस्य 'किमर्थं विकृतनिर्देशो, न सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत अतिसखेरागच्छति' इति भाष्यस्य प्रामाण्येन प्रकृते तादृशार्थकरणात्। अन्यथा घिसंज्ञाया अभावेन गुणाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। न च ङ्यन्तप्रकृतिक एवायमिति विहितविशेषणमनाश्रित्यैव इदं भाष्यं प्रवृत्तमिति नैतद्विरोध इति वाच्यम्, ङ्यन्तप्रकृतिकसखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वेन 'शेषो घ्यसखि' (१।४।७) इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सखिशब्दग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात्, ख्यत्यादित्यपेक्षया 'सखिपतिभ्याम्' इतिन्यासस्य गुरुभूततया 'सखिपतिभ्यामित्येवोच्येत' इति भाष्यसङ्गत्यर्थं तस्य खित्योरुपलक्षणपरत्वेनावश्यं व्याख्यातव्यत्वेन विहितविशेषणाश्रयणस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च, 'तस्माद्' (१।१।६७) इति परिभाषाया जागरूकत्वाच्च।

पतिः समा (१।४।८) । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । स्मृतिपुराणेषु 'पतये' 'सखिना' इत्यादि व्याकरणानिष्पन्नत्वेनासाध्वेव । त्रिशङ्कयाज्ययाजनादाविव तपोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगेऽपि ऋषीणां दोषाभावात् यज्ञे कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च । अस्माकमपि स्मृतिपुराणाध्ययनविधिबलात् तेषां तपोबलाच्च यज्ञमध्येऽपि तदन्तर्गततत्पाठे दोषाभावः । स्वातन्त्र्येणेदृशं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्रत्यवयन्त्येव । अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रे **भाष्ये** 'छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति' इत्युक्त्वा 'न ह्येषेष्टिरस्ति' इत्युक्तम् । 'यू स्त्र्याख्यौ' (१।४।३) इति सूत्रे **हरदत्तग्रन्थे** स्पष्टतरञ्चैतत् । समास इत्युक्तेः बहुच्पूर्वे न घित्वम् । अत एव 'पतिर्वृत्तावेव' इति (१)नासूत्रि । वर्णसञ्ज्ञापक्षे पत्यवयवेकार (२)इत्यर्थः । तदन्तसञ्ज्ञापक्षे पत्यवयवेकारान्त इत्यर्थः । सूत्रे पतिशब्दश्च तदवयवेकारे लाक्षणिकः । एतेन 'शेषो घ्यसखिपती' 'पतिसखी समास एव' इति वा सूत्र्यतामित्यपास्तम् । 'यस्येति च' (६।४।१४८) इति सूत्रस्थ**भाष्य**रीत्या 'पतिना' 'सुसख्या' इत्यादीष्टासिद्ध्या तथा न्यासस्य (३)कर्त्तुमशक्यत्वादिति स्पष्टमेवेति दिक् ।

न चैवमपि 'यस्येति च' (६।४।१४८) इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्रहि 'इवर्णस्य ईति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरागच्छति यद्यत्रलोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वादतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या उपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि तत्त्वसत्त्वाद् घिसंज्ञा न स्यात्, लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोषः' इत्युक्तम्, भवद्रीत्या विशिष्टस्य सखिभिन्नत्वेन घिसंज्ञा निर्बाधैवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम्, लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङ्यन्तस्य सखिशब्दत्वेन स्थानिवद्भावेन कृतह्रस्वस्यापि तत्त्वेन असखीतिनिषेधप्रवृत्तेः सुलभत्वेन भाष्यासङ्गत्यापत्तेर्दुर्वारतया एतस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । न चास्मिन्पक्षे असखीत्यत्र सखिपदं सख्यवयवे लाक्षणिकमिति तस्य प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वाभावान्न लिङ्गविशिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिरिति न तदसङ्गतिः, भवन्मते त्वसङ्गतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, विनापि प्रत्ययमित्यनेन अतिशब्दस्य लोपे ततो ङसि 'सखेः' इत्यत्र लोपाभावे घिसंज्ञाऽनापत्तिरूपदोषस्य जागरूकत्वेन, सखीशब्दे यस्येति लोपाभावे 'अतिसखिः' इत्यादौ सखीशब्दे पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वे ह्रस्वान्ते एकदेशविकृतन्यायेन पुनस्तत्त्वे अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्याऽनङ्णिद्वद्भावयोरापत्तिरूपदोषान्तरसत्त्वेन च भाष्यस्योपलक्षणतया व्याख्यातुं शक्यत्वादित्याहुः । (१) **नासूत्रीति** । वस्तुतस्तु वृत्तिसंज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्त्याऽस्मदादिकृतसंज्ञाया अव्यवस्थापकत्वेन च 'पतिर्वृत्तावेव' इति न्यास एव वक्तुं न शक्यत इति बोध्यम् । (२) **इत्यर्थ इति** । 'पतिः समास एव' (१।४।८) इत्यस्य समासाघटकपत्यवयवेकारो घिसंज्ञको न भवतीति प्रकृते नियमस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिः । विधिमुखेन प्रवृत्तौ तु पति भिन्नस्येति 'शेषो घ्यसखि' (१।४।७) इत्यत्र सामान्यतः सङ्कोच इति बोध्यम् ।

(३) **कर्तुमशक्यत्वादिति** । नागेशमते 'शेषो घ्यसखिपती' इति न्यासे 'भूपतिना'

नित्यं बहुवचनान्त इति । 'किमः संख्यापरिमाणे' (५।२।४१) इत्यनेन किंशब्दाद् बहुत्वसंख्यावच्छिन्नसंख्येयविषयप्रश्न एव डतिरिति**भाष्ये** स्पष्टत्वादिति भावः ।

बहुगण (१।२।२१) । संख्याप्रदेशेष्वेतत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणसत्त्वेऽपि तन्मूलकृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य न प्रवृत्तिः कर्त्तरि कर्मेत्यादाविव । अत एव 'संख्याया अतिशदन्तायाः' (५।१।२२) इति शदन्तपर्युदासः सङ्गच्छते । न हि शदन्ता कृत्रिमा संख्याऽस्ति । तस्मात्संज्ञाप्रदेशेषूभयगतिः । किञ्च लोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेन प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरिति स्पष्टं **भाष्ये ।** अत एव 'पञ्चकृत्वः' इत्यादिसिद्धिः । एतन्यायोपयोगस्त्वभ्यासाम्रेडितादिसञ्ज्ञाविषये द्रष्टव्यः । सूत्रे बहुगणग्रहणन्तु तयो(१)र्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् । बहुत्वादि हि (२)त्र्यादिसंख्याव्यापको (३)धर्मविशेषः । अत एव **भाष्ये** 'एतत्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसंख्यां संख्येत्याह' इत्युक्तम् । **यत्तु भाष्ये** 'एकादिकया चापि संख्यायते' इत्युक्तं, तस्यायमर्थः–बह्वादिकयाऽपि स्वव्याप्यत्रित्वादिसंख्यया संख्यायते । कतिशब्दोऽपि संख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतया संख्यानकरणम् । एवं वत्वन्तेऽप्यूह्यम् । यद्वा, चापिशब्दौ वाक्यालङ्कारे । एकादिकया संख्यायते साऽपि प्रदेशेषु यथा गृह्येतेति लोकप्रसिद्धमहासञ्ज्ञाकरणमिति तदर्थः । एतेन 'अर्थान्तरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनश्चेत्संख्याकार्यं तर्हि बहुगणयोरेव' इति नियमार्थं तत् । तेन भूर्यादीनां न तेषां वैपुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात् । वैपुल्यं विशालता । विशेष्यविशेषणदलाभ्यामबहुत्ववाचिन एकशब्दस्य बह्वर्थमात्रवाचिनां त्र्यादीनाञ्च न व्यावृत्तिः । यद्वा 'अनियतसंख्यावाचिनाञ्चेद् बहु-

---

इत्याद्यसिद्धिः, 'सखिपती समास एव' इति न्यासे तु 'सुसख्या' इत्यादौ घिसंज्ञापत्तिः । अस्मन्मते च पूर्वन्यासे बहुघि 'बहुपत्या' इत्यादौ घिसंज्ञापत्तिः, उत्तरन्यासे 'बहुसखिना' इत्यादौ घिसंज्ञानापत्तिः । एतेन 'पत्तिर्वृत्तावेव' इति न्यासोऽपि प्रत्युक्त इति दिक् ।

(१) **नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वेति** । यद्धर्मप्रकारकनिश्चयोत्तरं लोके गणनायां प्रसिद्धा ये स्वातिरिक्ता यावद्धर्मास्तद्धर्मप्रकारकसंशयसामान्यं नोदेति तद्धर्मावच्छिन्नवाचकत्वमिति भावः । (२) **त्र्यादिसंख्याव्यापक इति ।** बहुत्वे त्रित्वादिसंख्याव्यापकत्वस्य सत्त्वेऽपि निरुक्तसंख्यात्वव्याप्ययावद्धर्मप्रकारकसंशयसामान्यनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वं नास्तीति न बह्वादिपदं संख्यावाचकमिति भावः । यावत्पदनिवेशाच्च बहुत्वज्ञानस्य एकत्वद्वित्वप्रकारकसंशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि न दोषः ।

(३) **धर्मविशेष इति ।** तथाच त्रित्वाद्यतिरिक्तमेव बहुत्वम् । अत एव दूरस्थसमुदितजनेषु त्रित्वाद्यन्यतमसंख्याप्रतीत्यभावेऽपि बहुत्वभानम् ।

गणयोरेव' इति नियमः। अनन्तशब्दवदनन्तवाचिशतशब्दस्य संख्याकार्याभाव इष्ट एवे(१)त्यपास्तम् । सङ्घवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं परस्परसाहचर्येण त्र्यादिसंख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेव ग्रहणात् । 'वतु' इति सानुबन्धनिर्देशो 'ब्राह्मणवत्' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थः। डतिस्तद्धित एव वतुसाहचर्यादित्यलम् ।

'ष्णान्ता' (१।१।१४) इत्यतः षडिति वर्तते, (२)संख्येति च प्रकृतं, तदाह—**डत्यन्तेति**। अत एव 'षट्कति' (५।२।५१) इति डडनुवादेन थुग्विहितः। अत एव सञ्ज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। संख्येति किम्? (३)पतयः।

प्रत्ययस्य (१।१।६१)। अनेकसञ्ज्ञाकरणाद् आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च तद्भावितसञ्ज्ञाश्रयणम्, अतो न सङ्करः। तेन 'हन्ति' इत्यादौ 'श्लौ' (६।१।१०) इति द्वित्वं न, तदाह—**लुक्श्लुलुप्शब्दैरिति**। 'अदर्शनं लोपः' (१।१।६०) इत्यतोऽदर्शनमित्यनुवर्त्तते। प्रदेशेषु भाविसञ्ज्ञाविज्ञानान्ना(४)न्योन्याश्रयः। एकसञ्ज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्थत्वेन लोपसञ्ज्ञया आसां समावेशः। तेन प्रत्ययलक्षणसिद्धिः।

---

(१) **इत्यपास्तमिति**। **परे** तु संख्यावाचकत्वं संख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वमेव। अत एव 'एकादिकया चापि संख्यायते' इति **भाष्ये** चापिशब्दौ सङ्गच्छेते। अन्यथा बह्वादीनां निरुक्तसंख्यावाचकत्वस्याभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। न च 'यदयमसंख्यां संख्येत्याह' इति **भाष्य**विरोध इति वाच्यम्, वत्वन्तस्य डतिप्रत्ययान्तस्य च संख्यात्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वरूपसंख्यावाचकत्वस्याभावेन तस्य भाष्यस्य तद्विषयकत्वेनादोषात्। भूर्यादीनान्तु 'अनियतसंख्यावाचिनां चेद्बहुगणयोरेव' इत्यादिनियमेनैव वारणं बोध्यमित्याहुः। (२) **संख्येति च प्रकृतमिति**। तेन साक्षात्संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपिता या प्रत्ययमात्रवृत्त्युद्देश्यतातादृशोद्देश्यताप्रयोजकं तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेत्यर्थिकायाः 'संज्ञाविधौ' इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः। साक्षात्षट्संज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताप्रयोजकत्वस्य संख्यापदे एव सत्त्वेन डतिपदेऽभावात्। (३) **पतय इति**। पतिशब्दस्य 'पातेर्डतिः' (५०६) इत्यौणादिकडतिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः। न च बहुगणवतुडति संख्या, कति च' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्। छान्दसडत्यन्तपतिशब्दस्य सङ्ख्याषट्संज्ञयोरनापत्तेः।

(४) **नान्योन्याश्रय इति**। 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इतिवाक्यश्रवणे वानक्रियायां प्रवृत्तिः 'अस्य सूत्रस्य' इति वाक्यार्थज्ञानात्, तज्ज्ञानं च वानक्रियोत्तरं, तदुत्तरमेव शाटकसिद्धेरित्यन्योन्याश्रयस्य—भाविसंज्ञाविज्ञानाद् 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इत्यस्य वानक्रियोत्तरभाविशाटकत्वप्रवृत्तिनिमित्तेन पूर्वं प्रयोग इति यस्य उतस्य सूत्रस्य 'शाटकम्' इति संज्ञा भविष्यति तादृक् वयेत्यर्थे तात्पर्यावधारणेन न प्रसक्तिः, तथैवात्रापि 'यस्य जातस्य लुगित्यादिसंज्ञा भविष्यन्ति तादृशादर्शनस्य लुगादिसंज्ञा' इति विवक्षणादिति भावः।

वस्तुतस्तु लुक्श्लुलुप्पदानां लुक्श्लुलुप्पदप्रयोज्यत्वे, विधेयतायाम्, अदर्शने च खण्डशः शक्तिः। यत्र लुगादिपदं विधेयसमर्पकं तत्रादर्शनरूपखण्डस्यैवोपस्थितिः न तु लुगादिप्रयो-

षड्भ्यो (७।१।२२)। 'जश्शसोः शिः' (७।१।२०) इत्यतो जश्शसोरिति वर्त्तते। षड्भ्य इति (१)विहितविशेषणम्। तेन गौणे न। 'परमपञ्च' इत्यादौ तु विशिष्टस्यापि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यक(२)बोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येवेति न दोषः। स्पष्टञ्चेदं 'षट्प्रधान एष समासः' इत्यादिना सर्वादिसूत्रे **भाष्ये**। **कैयटस्य** तु प्रमाद इत्यन्यत्र निरूपितम्।

प्रत्ययलोपे (१।१।६२)। (३)प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्यासिद्धे आद्यप्रत्य-

---

ज्यत्वरूपखण्डस्य, विधेयतारूपखण्डस्य च, अनुपयोगात्। तन्नियामिका च समभिव्याहृता प्रथमेति। यत्र तु लुगादिपदमुद्देश्यसमर्पकं तत्र खण्डत्रयस्याप्युपस्थितिः। लुगादिपदप्रयोज्यविधेयताश्रयादर्शनरूपार्थलाभस्त्वाकाङ्क्षावैचित्र्यात्। तथा च न लुकि श्लुपदप्रयुक्तं कार्यं, नापि लुपि, न वा श्लौ लुगादिप्रयुक्तकार्यसङ्कर इति भाविसंज्ञाविज्ञानस्य नोपयोग इति। **गुरुचरणास्तु**—लुगादिपदशक्यतावच्छेदकमदर्शनत्वमेवान्यत्सर्वमुपलक्षणमिति वदन्तीति दिक्। (१) **विहितविशेषणमिति**। 'षड्भ्यो लुक्' (७।१।२२) इत्यस्य षट्संज्ञकविशिष्टयोर्जस्शसोर्लुगित्यर्थः। वैशिष्ट्यञ्च-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वसम्बन्धेन। तेन 'पञ्च ब्राह्मणाः' 'षट्कल्पाः' इत्यादौ न दोषः। ब्राह्मणपदोत्तरजसि कल्पबन्तप्रकृतिकजसि च षट्संज्ञकनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वस्याभावात्।

(२) **बोधजनकत्वेनेति**। यस्य संख्यावाचकत्वं वक्तव्यं तदन्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणा या संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यता तादृशविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वरूपसंख्यावाचकत्वस्य परमपञ्चन्शब्दघटकपञ्चन्शब्दे सत्त्वेन 'षड्भ्यो लुक्' (७।१।२२) इत्यादावुद्देश्यताया अपर्याप्ताया अपि विवक्षणात् 'परमपञ्च' इत्यादौ न दोष इति भावः। एतेन मूलोक्तदिशा 'त्रिदण्डिनः' इत्यादौ त्रिदण्डिन्नित्यस्य संख्यावाचकत्वं स्यात्, परमषट्' इत्याद्यर्थं षान्तग्रहणस्यावश्यकत्वेन तेन ज्ञापकेनाशब्दसंज्ञेति प्रत्याख्यानपर 'स्वंरूपम्' (१।१।६८) इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेत्यपास्तम्। त्रिदण्डिनः' इत्यादौ संख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकतापर्याप्तिः त्रिइत्येतन्मात्रस्य न तु त्रिदण्डिन्नित्यस्येति, 'षड्भ्यो लुक्' (७।१।२२) इत्यस्य षट्संज्ञकनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रययोर्जस्शसोर्लुगित्यर्थेन तत्रोद्देश्यताया अपर्याप्ताया विवक्षणेन 'परमषट्' इत्यादौ षडित्यत्रापर्याप्तोद्देश्यतायाः सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधाभाव इति चादोषात्।

'प्रियपञ्चानः' इत्यादौ बहुव्रीहिप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासामानाधिकरण्यमेव संख्येयनिष्ठविशेष्यताया इति नातिव्याप्तिः। 'प्रियपञ्चाद्रौपदी' इत्यादौ 'डाबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति सूत्रेऽनुवृत्तेन 'न षट्' (४।१।१०) इत्यनेन डाब्निषेधस्तु पञ्चन्नित्यत्र बहुव्रीहिप्राक्कालिकस्य निरुक्तसंख्यावाचकत्वस्य सत्त्वात् सुलभ इति सर्वं विस्तरेण 'नामि' (६।४।३) इति सूत्रटिप्पणे निरूपितमिति तत एवावगन्तव्यमिति दिक्।

प्रत्ययलोपे (१।१।६२)। (३) **प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्येति**। अत्रेदं तत्त्वम्-'प्रत्ययस्य लुक्' (१।१।६१) इत्यतः प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्या 'लोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्येव सिद्धे पुनः प्रत्ययग्रहणं षष्ठीप्रकृतिप्रयोज्यप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयता प्रत्ययांशे स्वीक्रियत इति बोध-

यग्रहणमवयवलोपे मा भूत् । तेन 'आघ्नीय' इत्यादौ नानुनासिकलोप इति स्पष्टं भाष्ये । इदमेव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकमवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य । एवञ्च 'आदेशप्रत्यययोः' (८।३।५९) 'इदुदुपधस्य' (८।३।४१) इत्यनयोर्लक्षणादि नाश्रयणीयं, 'सात्पदाद्योः' (८।३।१११) इति च चरितार्थम् ।

(१)स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यम् । प्रत्यय-

---

नाय । तेन 'इदुदुपधस्य' (८।३।४१) इत्यत्र 'प्रत्ययभिन्नो यो विसर्गः' इति सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपि 'कविभिः कृतम्' इत्यादौ न दोषः । न च प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे आद्य-प्रत्ययग्रहणमवयवलोपे मा भूत्, तेन 'आघ्नीय' इत्यादौ नानुनासिकलोप इति भाष्यविरोध इति वाच्यम्, तस्यापि भाष्यस्यास्मिन्नेवार्थे तात्पर्यमिति कल्पनेनादोषात् । अत एव 'आदेश-प्रत्यययोः' (८।३।५९) इत्यत्रादेशः प्रत्ययश्च यः सकार इति सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपि 'रामेषु' इत्यादौ षत्वं सिध्यति । अत्रैव 'सात्पदाद्योः' (८।३।१११) इतिसूत्रस्थं सातिग्रहण-मपि ज्ञापकम् ।

'प्रत्ययलोपे' (१।१।६२) इति सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्य यत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते, अर्थात् प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताके कार्ये कर्तव्ये एव प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन 'सुदृषत् प्रासादः' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न । असत्वे प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावेन प्रत्ययलक्षणाभावात् ।

(१) **स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे इति ।** स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थम् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव, न स्थानिवदिति । तथाच स्थानिवत्सूत्रे आदेशपदार्थे प्रत्यय-लोपातिरिक्तत्वेन सङ्कोच इति 'सुदृषत् प्रासादः' इत्यादौ स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमादायापि न 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इति दीर्घः । न चातुसाहचर्यात्सकारप्रश्लेषाद्वाऽसन्तमपि श्रूयमाणासन्तमेव गृह्यते इति, निर्दिश्यमानपरिभाषया वा 'सुदृषत् प्रासादः' इत्यादौ श्रूयमाणस्यासोऽभावेन, निर्दिश्यमानस्यासोऽभावाद्वा न दीर्घप्राप्तिरिति उक्तं निष्फलमिति वाच्यम्, यव-मच्छब्दात् णिजन्तात् क्विपि णिलोपटिलोपयोः ततः सुविभक्तौ तत्र अतोरपि अश्रूयमाणस्य सम्भवेन श्रूयमाणत्वेनातुसाहचर्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च, सुदृषच्छब्दात्प्रत्ययलक्षणेन स्थानिवद्भावेन वाऽसन्तत्वमादाय 'अस्मायामेधा' (५।२।१२१) इति विनेरापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । किञ्च, शोभना दृषद् यस्यां सा सुदृषत् नगरी इत्यत्र सुलुकः स्थानिवद्भावेनोगित्त्वमाश्रित्य 'उगितश्च' (४।१।६) इतिङीबापत्तेः, अजायाः क्षीरमजक्षीर-मित्यत्र असः स्थानिवत्त्वेन स्यादेशापत्तेश्च । नियमे तु प्रत्ययलोपसत्त्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणस्य चाप्राप्त्या न दोषः । 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इत्यत्रासपदोत्तरं षष्ठ्या अभावेन निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेश्च ।

न चैवमपि 'अर्थवद्ग्रहणे' (प० भा०) 'लक्षणप्रतिपदोक्त' (प० भा०) 'प्रत्ययाप्रत्यय' (प० भा०) 'निरनुबन्धक' (प० भा०) इति परिभाषाचतुष्टयस्यानिनस्मन्ग्रहणेष्वप्रवृत्तये 'अनिनस्मन्' (प० भा०) इति परिभाषयाऽन्त्वादिषु वर्णत्वव्याप्यत्वारोपस्यावश्यकत्वेनानल्विधाविति निषेधादेव न स्थानिवद्भावो, नापि प्रत्ययलक्षणमिति 'सुदृषत् प्रासादः' इत्यादौ नोक्तदोषावतार इति वाच्यम्, रमशब्दाण्ण्यन्तात् क्त्वाप्रत्यये प्रादिना समासे 'समासे नञ्' (७।१।३७) इत्यनेन ल्यबादेशे 'प्ररेम्य' इत्यत्र 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' (प० भा०) इति परिभाषया

स्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति । न चैवं 'दाधर्ति' (७।४।६५) इति सूत्रे 'तेतिक्ते इति किं निपात्यते ? आत्मनेपदम्, नैतदस्ति 'अनुदात्तङित' (१।३।१) इत्येव सिद्धम्, नियमार्थं तर्हि भविष्यति अत्रैव यङ्लुगन्तस्य, नान्यत्र बेभिदीति' इत्युक्तम्; अस्य नियमत्वे तेनात्मनेपदं दुर्लभं ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वादिति वाच्यम्, आत्मनेपदमित्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वात् । ततो विध्यर्थमिदमिति वार्तिकानुसारिणा 'अनुदात्तङित' (१।३।१) इत्येव सिद्धमिति शङ्किते तदनुसार्येकदेशिन एव तत्समाधानमित्यदोषादित्यन्यत्र विस्तरः ।

(१)प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेव,

---

इदानीमापः प्रत्ययस्यैव ग्रहणापत्त्या तत्परिभाषानङ्गीकारेऽपि प्रत्ययस्याऽपि आपो ग्रहणापत्त्या प्रत्ययलक्षणेन स्थानिवद्भावेन वाऽऽप्त्वमादाय 'विभाषाऽऽपः' (६।४।५७) इत्यनेन णेरयादेशापत्तेः । नियमे तु प्रत्ययलोपसत्त्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्राश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति आप्त्वस्याप्लृधातावपि सत्त्वेनाप्त्वं प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति प्रत्ययलक्षणस्याप्यप्रवृत्त्या आप्लृधातोरेव 'विभाषाऽपः' (६।४।५७) इति सूत्रे ग्रहणमिति न दोषः ।

न च 'मित्रशीः' 'अतृणेड्' इत्यादौ 'शास इदङ्हलोः' (६।४।३४) 'तृणह इम्' (७।३।९२) इत्यादि न स्यात् । प्रत्ययलोपसूत्रस्य स्थानिवत्सूत्रनियामकत्वसिद्ध्यर्थं नियम्यस्थानिवत्सूत्रमात्रविषयकत्वावश्यकतयाऽत्र सूत्रे 'अनल्विधौ' इत्यस्यानुवृत्तेः सत्त्वेन हलादित्वस्य अल्त्वव्याप्यधर्मघटितत्वात् । प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, 'शास इदङ्हलोः' (६।४।३४) इति सूत्रे हलिति न क्रियते 'शास इत्' 'अङि' इति च योगो विभज्यते, अजादौ चेदङ्येवेति नियमेन 'तृणह इम्' (७।३।९२) इत्यत्र हलीति पदमननुवर्त्य 'नाभ्यस्तस्य' (७।३।८७) इति सूत्रात् नेति अचीति चानुवर्त्य अजादौ न भवतीति निषेधेन च इदादेशेमागमयोरनैमित्तिकतयां तत्र प्रत्ययलक्षणानावश्यकत्वेन दोषाभावात् ।

(१) प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदिति सिद्धे इति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययवदित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणं प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताके एव कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत एव 'नखभिनः' इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन भिस ऐस् न । न च लुगुत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन ऐसः प्राप्त्या अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वस्य लुक्यभावाद् 'अन्तरङ्गानपि' प० भा०) इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या लुकः पूर्वमेवैसि ततो लुकि लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनरैसोऽप्रवृत्त्या दोषाभाव इति लक्षणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतं पञ्चखट्वम् इत्यत्र क्रीतप्रत्ययलुकि टाब्लुकि च टाब्लुकः पूर्वमदन्तत्वाभावेनैसादेशाप्राप्त्या लक्ष्येलक्षणन्यायाविषयत्वेन भिसः प्रत्ययलक्षणेन ऐसादेशवारणाय, रमायाः पुत्रः रमापुत्र इत्यादौ निरुक्तदिशा पूर्वं याटि निर्दिश्यमानपरिभाषया याड्रहितस्य लुकि याट्श्रवणाभावाय च प्रत्ययनिमित्तककार्ये एव प्रत्ययलक्षणं न तु प्रत्ययोद्देश्यककार्ये इत्यर्थस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् ।

इदमत्रावधेयम्, यद्यपि सर्वत्र नियमस्थले नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्रूपं तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचो नियम्य-

न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थलाभार्थम् । तेन 'नखभिन्नः' इत्यादावैसादिकं

शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने भवति । यथा 'समासाश्च' इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं समासत्वं, तद्व्यापकम्-'अर्थवत्' इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकमर्थवत्त्वं तद्व्याप्यं च यत् पदसंज्ञकपूर्वभागकप्रत्ययानुत्तरभागकसमुदायत्वं तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकार्थवत्त्वावच्छिन्ने सङ्कोचः । तेन 'गामानय' इत्यत्र तथासमुदायसत्त्वेन पूर्वसूत्रेण न प्रातिपदिकसंज्ञा, तथाऽपि नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपमात्रावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे समासातिरिक्तस्य अर्थवत्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति नियम्यशास्त्रस्यार्थे जाते 'राजपुरुषः' इत्यादौ न पूर्वसूत्राप्रवृत्तिपूर्वकस्वप्रवृत्तिव्यतिरिक्तं फलमिति *स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसङ्गो यत्र तत्र सर्वत्र नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकरूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचः । यत्र तु स नास्ति तत्र व्यापकरूपेण सङ्कोचे प्रमाणाभावेन उपात्तरूपातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचः । तथाच प्रकृते स्थानिवत्सूत्रीयोद्देश्यतायां प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि यशस्शब्दाण्णिजन्तात्क्विपि टिलोपणिलोपयोः असः प्रत्ययत्वाभावेन नियमाप्राप्त्या स्थानिवद्भावेनाऽसन्तत्वाद् 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (५।२।१२१) इति विनिप्रत्यये 'यश्वी' इति फलसत्त्वेन तन्न्यायाप्राप्त्या उपात्तरूपातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचः । प्रत्युत लोपातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचे 'यश्वी' इत्यस्यासिद्ध्यापत्तिः स्यात् । प्रत्ययलक्षणं तु न सम्भवति । प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताके एव तत्प्रवृत्तेर्निरुक्ततया अस्त्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावेन तदप्राप्तेः ।

नन्वत्र मते प्रत्ययलक्षणस्य नियमपरत्वेन व्याख्यानात् स्थानिवत्सूत्रमात्रविषयतया अत्रानल्विधावित्यनुवृत्तेः सत्त्वेन 'आघ्नीय' इत्यत्र झलादित्वनिमित्तकेऽनुनासिकलोपे कर्तव्येऽनल्विधाविति निषेधेनैव प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः सिद्धत्वात् प्रथमप्रत्ययग्रहणं व्यर्थम् । न च तस्य षष्ठीप्रकृतिप्रयोज्यप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयता प्रत्ययावयवेऽपि स्वीक्रियते इति ज्ञापनार्थतया साफल्यमिति वाच्यम्, ज्ञापनोत्तरमपि वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाद्; इति चेत् ? न, प्रथिमानमाचष्टे प्रथिमयति ततः क्विपि णिलोपटिलोपयोः तस्य उपेत्यव्ययेनाव्ययीभावसमासे 'उपप्रथिमम्' इत्यत्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन 'अनश्च' (५।४।१०८) इति टजर्थं, वाग्मिनमाचष्टे वाग्मयति ततः क्विपि बहवो वाग्मो यस्यां सा बहुवाग्मका इत्यत्र स्थानिवद्भावेन इन्नन्तत्वमाश्रित्य 'इनः स्त्रियाम्' (५।४।१५२) इति कप्प्रत्ययार्थं, सर्वत आचष्टे सर्वतयति ततः क्विपि 'सर्वात्' इत्यत्र स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमाश्रित्य 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इति दीर्घार्थं, सर्वाद् विद्यते यस्य ययोर्वा 'सर्वत्वी' 'सर्वत्विनौ' इत्यत्र स्थानिवद्भावेनाऽसन्तत्वमाश्रित्य 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (५।२।१२१) इति विनिप्रत्ययार्थं च स्थानिवत्सूत्रे प्रत्ययपर्याप्तस्थानिताकलोपातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचो यथा स्यात् न तु प्रत्ययावयवलोपातिरिक्तत्वेनापि इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा उक्तोदाहरणेषु प्रत्ययावयवलोपसत्त्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ अन्त्वादीनां प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेश्च तदसिद्ध्यापत्तिरिति दिक् । एतत्सर्वं भाष्यकृन्मतानुरोधेन ।

वार्तिककारस्त्वल्विधावपि प्रत्ययलक्षणार्थमिदं सूत्रं स्वीकरोति । अत एव 'मित्रशीः' 'अतृणेड्' इत्यादौ न दोषः । अत्र मतेऽपि द्वितीयप्रत्ययग्रहणात् गवे हितं गोहितम् इत्यत्र चतुर्थ्येकवचनस्य 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (२।४।७१) इत्यनेन लुकि 'एचोऽयवायावः'

---

* स च यथा—भिक्षामटते बटवे भिक्षां प्रत्याचक्षाणां स्वस्नुषां भर्त्सयित्वा श्वश्रूः पुनस्तमाहूय समागते तस्मिन्नास्ति भिक्षा, निर्गच्छेति तथैव प्रत्याचष्टे इति ।

नेत्येके । अतिदेशेनाहार्यतद्बुद्धिसम्पादनेऽप्यु(१)च्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्था-भावान्नैसादीति तद्व्यर्थमित्यपरे ।

कार्यमिति । प्राधान्यात् कार्यातिदेशोऽयमिति भावः । 'इहापि परिवीरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति' इति **भाष्येण** तृज्वत्सूत्रे शास्त्रकार्यातिदेशयोरैक्यकथनेन चातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यङ्गीकारात् 'परिवीः' इत्यत्र तुग्दीर्घौ पर्यायेण न; किं तु दीर्घ एव परत्वात् । अन्यथाऽनेनैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावेन पर्यायो दुर्वार इति बोद्धव्यम् । तदाह-**जसि चेति गुणे प्राप्ते इति** * ।

न लुमता (१।१।६३) । लुशब्दयुक्ता लुमन्तस्तदाह-**लुगित्या-**

(६।१।७८) इत्येतच्छास्त्रनिमित्ततायां प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभावेन अवादेशे कर्तव्ये न प्रत्ययलक्षणम् । अन्यथा प्रत्ययपर्याप्तस्थानिताकलोपसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणादवादेशापत्तेः । न च 'न लुमता' (१।१।६३) इति निषेधेनावादेशो नेति वाच्यम्, तस्य लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तोद्देश्यताके एव प्रवृत्त्या अवादेशस्यौकारमात्रोद्देश्यकत्वेन तस्य चाङ्गत्वाभावेन तदप्रवृत्तेः । निरूपयिष्यते चेदमनुपदे इति तत एवावमन्तव्यम् ।

नन्वेवमपि चित्रायां जाता चित्रा इत्यत्र अणो लुकि तस्मादण्णन्तत्वनिमित्तके 'टिड्ढा' (४।१।१५) इति सूत्रेण ङीपि कर्तव्ये प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वेन प्रत्ययलक्षणापत्तिरिति चेत् ? न, 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' इतिन्यासे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययत्वव्याप्येतिपूर्वोकार्थलाभसम्भवे प्रत्ययग्रहणं प्राधान्येन यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणं तत्रैव प्रत्ययलक्षणमित्यर्थलाभार्थमिति स्वावयवनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वासमानाधिकरणा या प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ना विषयता तादृशविषयताके कार्ये एव प्रत्ययलक्षणमित्यर्थस्य फलिततया प्रकृते अत इत्यनुवृत्ताकारे अण्पदस्य विशेषणतया प्रत्ययस्याप्राधान्येनाश्रयणात् तदप्रवृत्तेः । एतन्मूलकमेव 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' (प० भा०) इति वर्णप्राधान्यविषयमेतत्' इति चोच्यते । अनेन तत्परिभाषायामेतदेव ज्ञापकमिति लभ्यते इत्यन्यत्र विस्तरः ।

'सुदृषत् प्रासादः' इत्यादौ दोषवारणं तु 'अनिनस्मन्' (प० भा०) इति परिभाषया अन्त्वादौ वर्णत्वव्याप्यत्वस्यातिदेशेनैव बोध्यम् । 'युप्लुवोः साहचर्याद् 'विभाषाऽऽपः' (६।४।५७) इत्यत्र आप्लृधातोरेव ग्रहणमिति पूर्वोक्तदोषवारणं बोध्यमिति दिक् ।

(१) **उच्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावादिति** । चिन्त्यमिदम्, वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताकेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वप्रकारकज्ञानीयविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकताया एव स्थानपदार्थत्वेन स्थानपदार्थस्योच्चारणघटितत्वस्याभावात् । स्थानपदार्थस्योच्चारणघटितत्वे 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्यादौ स्थानपदार्थानुपपत्तेः । 'इको यणचि' (६।१।७७) दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्यादिशास्त्रैरिक्कर्मकमुच्चारणं दर्भकरणप्रस्तरणं चेष्टसाधनत्वप्रकारकभ्रमविषयः, यण्कर्मकमुच्चारणं शरकरणप्रस्तरणं च इष्टसाधनत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्येव बोधनादिति 'स्थानेऽन्तरतमः' (१।१।५०) इति सूत्रे विस्तर इति दिक् ।

---

* 'जसि चेति विहितेऽनेन गुणे प्राप्ते इत्यर्थः' इति मुद्रितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

दि । **अङ्गकार्यमिति** । लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसञ्ज्ञकस्तदुद्देश्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वे(१)त्यर्थः । तेन 'पञ्च' इत्यादौ पदसञ्ज्ञा भवति । राजपुरुषादौ भसञ्ज्ञा च न । अङ्गसञ्ज्ञा तु यथोद्देशत्वात् प्रत्ययसत्ताकाले जाता तिष्ठत्येव । तत्काले कार्याभावादप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन सा । तस्या लब्धाङ्गसञ्ज्ञककार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । स्पष्टञ्चेदं 'युवोरनाकौ' (७।१।१) इत्यत्र **कैयटे** ।

न 'लुमता' (१।१।६३) इत्यस्यानित्यत्वादङ्गसञ्ज्ञायामप्रवृत्तिरिति (२)कश्चित् । अत एव पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतं कुलमिति 'तद्धितार्थ' (२।१।५१) इति समासे ठको 'अध्यर्ध' (५।१।२८) इति लुकि 'लुक्तद्धित' (१।२।४९) इति स्त्रीप्रत्ययलुकि च 'पञ्चक्रोष्टृ' इत्यत्र (३)तृज्वत्त्वम् । तदुक्तं **भाष्ये** तृज्वदितिसूत्रे–'न चापरं निमित्तमाश्रीयते, किं तर्हि ? अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदिति; अङ्गसञ्ज्ञा च भवति (४)प्रत्ययलक्षणेन' इति । न चोरदत्त्ववत् तृज्वत्त्वेऽपि परनिमित्ताश्रयणमिति 'पञ्चक्रोष्टृ' इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्, 'उरत्' (७।४।६६) इत्यत्र शब्दतः परस्य निमित्तत्वानाश्रयणेऽपि (५)अङ्गसञ्ज्ञाद्वारोरदत्त्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरित्येव 'लिट्यभ्यासस्य' (६।१।१७) इति सूत्रस्थ**भाष्याशयात्** । नियमतः परबुद्धेः पूर्ववृत्तितया परनिमित्तत्वात् । अत एव 'चर्करीति' 'अजर्घाः' इत्यादा-

---

(१) **इत्यर्थ इति** । लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्ना लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञावत्पर्याप्तधर्मेण साक्षात्परम्परया वा अवच्छिन्ना च योद्देश्यता तादृशोद्देश्यताके कार्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीति 'न लुमताङ्गस्य' (१।१।६३) इतिसूत्रार्थ इति भावः । तेन राजपुरुषादौ भसञ्ज्ञा 'परमत्रिपुत्रः' इत्यादौ त्रयादेशश्च न भवति । साक्षाल्लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाद् 'उत्क्राम' इत्यादौ न दोषः । विस्तरस्तु 'वर्णाश्रये' (प० भा०) इति परिभाषाव्याख्याने परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्य इति दिक् ।

(२) **कश्चिदिति** । अत्रारुचिबीजन्तु अङ्गसञ्ज्ञाया उपजीव्यत्वेन तन्निषेधो 'न लुमताऽङ्गस्य' (१।१।६३) इत्यनेन कर्तुमशक्य इति । (३) **तृज्वत्त्वमिति** । पूर्वं जातं तिष्ठत्येवेति शेषः । तथाहि, 'पञ्चक्रोष्टृ' इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसञ्ज्ञायां लुक्यपि तृज्वद्भावप्राप्त्या 'लुक्तद्धिते' (१।२।४९) इति लुकः अन्तरङ्गस्त्रियां चेतिशास्त्रनिमित्तविनाशकत्वाभावेन 'लुक्तद्धिते' (१।२।४९) इत्यतः पूर्वमेव तृज्वद्भावेऽपि पश्चाद् 'अध्यर्ध' (५।१।२८) इति लुकि 'लुक्तद्धित' इति स्त्रीप्रत्ययलुकि च पञ्चक्रोष्टृ इति तृज्वद्भावघटितस्य निर्बाधत्वात् ।

(४) **प्रत्ययलक्षणेनेतीति** । तथा च लुकोऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावेन 'अन्तरङ्गान्' (प०भा०) इति परिभाषाया अप्राप्त्या लुकः प्रागेव 'स्त्रियां च' (७।१।९६) इति तृज्वद्भावो भवतीति भावः । (५) **अङ्गसंज्ञाद्वारेति** । 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इत्यत्रान्यथासिद्धमपि परम्परया निमित्तं निमित्तपदेन गृह्यते इति भावः ।

वत्त्वप्रवृत्तिः । 'अचिश्नु' (६।४।७७) इत्यादावजादिप्रत्यय इत्यर्थस्तु अङ्गस्येतिष्ठ्या 'निमित्ते' इत्यध्याहारेण तस्य विशेष्यतया यथाकथञ्चिदुपपाद्यः, आकडाराधिकारस्थेषु (१)कार्यकालत्वस्याभावाच्च । एतेन कार्यकालपक्षेऽपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसञ्ज्ञो भवति, अङ्गसञ्ज्ञकस्य च तस्य तृज्वत्त्वं स्त्रियामित्येवार्थः । 'उरत्' (७।४।६६) इत्यादौ तु आवृत्त्याऽत्त्वं प्रति निमित्ततापि 'वव्रश्च' इति लक्ष्यानुरोधात् । न तथा प्रकृते, लक्ष्यानुरोधादेवेति तदाशयः । पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्तु सञ्ज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितम् । 'चर्करीति' 'अजर्घाः' इत्यादौ तु 'न लुमता' (१।१।६३) इतिनिषेधानित्यत्वादत्त्वप्रवृत्तिः 'त्रपो' इत्यादौ गुणवत् । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तं लुकि भवत्येवेति तु भ्रुवे हितं भ्रूहितमित्यादावुवङापत्त्या चिन्त्यम्—इत्यपास्तम् ।

त्रिषु सरूपा इति । 'ङे प्रथमयोः' (७।१।२८) इति सूत्रे 'युष्मान्' इत्यादौ 'तस्माच्छसो नः' (६।१।१०३) इत्युपन्यासपरेण **भाष्येण** 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इति सूत्रे शिशी नुमादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्त्तिकेन, तद्भाष्येण च, 'न षट्' (४।१।१०) इति निषेधेन च लिङ्गसत्ताबोधनेऽपि लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपे न विशेष इत्यर्थः । 'साम आकम्' (७।१।३३) इतिसूत्रस्थस्य 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति **भाष्यस्य** पदान्तरसन्निधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रात् न प्रतीयते इत्यर्थ इति दिक् ।

त्रेस्त्रयः (७।१।५३) । अयं न सान्तो 'निजां त्रयाणाम्' (७।४।७५) इति निर्देशात् त्रेर(२)यङ् न कृतः 'अयङ्यि' (७।४।२१) इत्यादाविवोच्चारणार्थत्वशङ्कावारणाय । **केचिदिति** । 'आमि सर्वनाम्नः' (७।१।५२) इति साहचर्यादिति भावः । **वस्तुतस्त्विति** । साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वा-

---

(१) **कार्यकालत्वस्याभावादिति** । कार्यकालपक्षीयविधिदेशीयत्वरूपांशस्याभावादित्यर्थः । निरूपितं चैतद्विस्तरेण परिभाषेन्दुटिप्पणे यथोद्देशपरिभाषाव्याख्यावसरे इति तत एवावगन्तव्यम् । (२) **अयङ्न कृत इति** । 'ङिच्च' (१।१।५३) इतिशास्त्रस्य ङित्त्वसामर्थ्येन कल्प्यमानान्त्यादेशत्वानुवादकत्वेन प्रकृते ङित्करणसामर्थ्यादन्त्यादेश एव भविष्यतीति कल्पनीयमिति कल्पनागौरवम् । किञ्च त्रयाणामित्यस्य द्वित्वे स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वाद् इशब्देन समासे समासत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञया तदवयवत्वादामुद्वयस्यापि लुकि विशिष्टादामि त्रित्री आमिति स्थितेऽयङ्कल्पे त्रित्रयाणामिति स्यात्, यथाश्रुतकल्पे त्रयाणामिति फलभेद इति अयङ् कर्तुमशक्यः । मूलोक्तं तु न युक्तम् । त्रयाणामिति निर्देशेन सान्तत्ववारणवदुच्चारणार्थत्वस्यापि वारणसम्भवादिति बोध्यम् ।

त्सूत्रान्तरस्थतदाश्रयणे दृढतरप्रमाणाभावाच्चेति भावः । न च गौणमुख्यन्यायेनात्र नेति वाच्यम्, अप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावात् । अत एवोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेध आरब्धो वार्त्तिककृता । इतरविशेषणतामात्रेण तत्त्वाभावात् (१)पदकार्य एव तत्प्रवृत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्त इति । संख्यापरत्वेऽपीत्यर्थः । अत एव कस्य द्वित्वे इत्यर्थे 'कस्य द्वयोः' इति **भाष्ये** 'बहुषु' (१।४।२१) इति सूत्रे प्रयुक्तम् ।

त्यदादी (७।२।१०२) । 'अष्टन' (७।२।८४) इत्यतो विभक्ताविव्यनुवर्त्तते, तत्फलं तत्कुलम् । सोर्लुक्यत्वं न । **इष्टिरिति । भाष्यकार**स्येति भावः । **द्विपर्यन्तानां किमिति** । युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्बाधात् किमः कादेशविधानाच्च प्रश्नः । **भवान् भवन्ताविति** । (२)अभ्युच्चयाय ।

ङौ तु सवर्णदीर्घ इति । इदं सम्भावनामात्रेण । एषां ङौ 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे (१।१।१९) इति सूत्रस्थ**भाष्य**प्रामाण्येनानभिधानात् । **क्विबन्तवातेति** । 'ईत्वमवकारादौ' इतिवार्त्तिकस्य, 'पावानः' इत्यादीनां वनिपा साधनरूपस्य तत्प्रत्याख्यान**भाष्य**स्य च फलैक्यायेदृशेभ्यः क्विपो(३)ऽनभिधानमावश्यकमिति । 'धीवरी' 'पीवरी' इत्यादि तु 'ध्याप्योः सम्प्र-

(१) **पदकार्य एवेति** । तत्त्वं च स्त्रीत्वानिमित्तकत्वे सति विभक्त्यनिमित्तकत्वम्, स्त्रीत्वानिमित्तकत्वे सति प्रातिपदिकप्रकृतिकप्रत्ययानिमित्तकत्वं वा, पदात्परत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकपदघटितशास्त्रविधेयताकत्वं वेत्यन्यत्र विस्तरः ।

(२) **अभ्युच्चयायेति** । **अन्ये** तु ननु त्यच्छब्दात्प्रागेव भवच्छब्दः पठिष्यते । तथाच 'भवान्' इत्यादौ न दोष इत्यरुचेराह-**भवन्ताविति** । स च भवांश्च भवन्ताविति विग्रहः । अत्र 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' (का०वा०) इति तच्छब्दस्यैकशेषापत्तिः, इति लापनिकामाहुः । यथाश्रुतपाठं परित्यज्यान्यथापाठं कृत्वा भाष्यकारेष्टेः खण्डनस्यायुक्तत्वात्, एतादृशरीत्या दोषवारणेऽनवस्थापाताच्च एवं लापनमनुचितमिति केचित् । (३) **अनभिधानमिति** । वस्तुतस्तु यथोत्तरमिति परिभाषया 'ईत्वमवकारादौ' (का०वा०) इति वार्तिकं पावादीनां वनिपा सिद्धिमबुध्वैव प्रवृत्तमिति 'धीध्यर्थयतेर्दधातेर्वा' इति **भाष्या**नुग्रहात् कल्प्यते । 'शंस्थाः' इत्यादावन्तरङ्गपरिभाषया ईत्वात्पूर्वमेव 'वेरपृक्तस्य' (६।१।६७) इति लोपे हलादित्वाभावादेव नेत्वप्राप्तिः । 'धीः' 'वातप्रमीः' इत्यादौ अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वान्न दोषः ।

परे तु प्रकृतिविशेषोद्देश्यकक्विपि परत एव 'ईत्वमवकारादौ (का० वा०) इति वार्तिकं प्रवर्त्तते । 'शंस्थाः' इत्यादौ 'स्थः क च' (३।२।७७) इति चकारेण स्थाधातोः क्विपो विधानादीत्वं न जायते । 'धीः' 'वातप्रमीः' इत्यादौ 'क्विप् च' (३।२।७६) इत्यनेन क्विपो विधानात्तत्र प्रकृतिविशेषोपादानाभावात् 'ईत्वमवकारादौ' इत्यस्य विषयो नास्तीति ईत्वमवकारादाविति वार्त्तिकमते, वनिपा तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमते च न फलभेद इत्याहुः ।

सारणञ्च' क्विप् क्वनिप् च चेनेत्यर्थकात् 'जनसनखनां सञ्झलोः' (३।२।६७) 'घुमास्थागापा' (६।४।६६) इतिसूत्रभाष्यपर्यालोचनया सिद्धाद्वार्त्तिकात्सिद्धम् । धीङ्ध्यायतेर्दधातेर्वेति 'क्विब्वचि' (का०वा०) इतिवार्तिकस्थभाष्ये दधातेर्वेत्युक्तिरे(१)कदेशिनः । 'शंस्थाः' इत्यत्र विजेवेति न दोषः । 'मीङ् माने' इतीकारान्तात् क्विबित्येके । वातप्रमीर्निःश्रृङ्गो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः । **बहुश्रेयसीति ।** 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' (का०वा०) इति निषेधान्नोपसर्जनह्रस्वः ।

यू स्त्र्या (१।४।३) । दीर्घयोरेव ग्रहणं (२)व्याख्यानात् 'वा छन्दसि' (६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यू किम् ? मात्रे । 'आण्नद्याः' (७।३।११२) इति न । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात् कः । स्त्र्याख्यावित्युपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरित्याह—**ईदूदन्ताविति ।** 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा बोद्धव्या । आख्याग्रहणान्नित्यत्वलाभस्तदाह—**नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ।** तत्फलन्तु ग्रामण्यादेर्व्यावृत्तिः । (३)नित्यस्त्रीत्वञ्च प्रवृत्तिनिमि-

(१) **एकदेशिन इति ।** नेयमेकदेश्युक्तिरित्यवोचाम । (२) **व्याख्यानादिति ।** किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद् ह्रस्वयोरिति विकल्प्य दीर्घग्रहणपक्षे यू इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इति सूत्रे सामानाधिकरण्यस्य चानुपपत्तिमुद्भाव्य ह्रस्वग्रहणे 'शकटिबन्धुः' इत्यत्र 'नदीबन्धुनि' (६।२।१०९) इति पूर्वपदान्तोदात्तस्य 'बहुशकटिः' इत्यत्र 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति कपः प्राप्तिश्चोक्त्वा दीर्घयोर्ग्रहणमिति सिद्धान्तितम् । पूर्वसवर्णदीर्घस्तु 'दीर्घाज्जसि च' (६।१।१०५) इत्यत्र 'वा छन्दसि' (६।१।१०६) इत्यनुवृत्त्या साधित इत्येवंरूपाद्व्याख्यानादित्यर्थः ।

(३) **नित्यस्त्रीत्वं चेति ।** प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । शक्तिवैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं, स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताविशिष्टतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेतदुभयसम्बन्धेन । तात्पर्यविशेष्यतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकतद्व्यक्तित्वव्यापकानुपूर्वीव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धोपादानेन सेनानीशब्दस्य न नित्यस्त्रीत्वम् । अन्यथा सेनात्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकत्वस्य च सेनाकर्मकनयनकर्तृत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वेन दोषो दुरुद्धरः स्यात् । प्रथमसम्बन्धोपादाने तु सेनात्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्योक्तशक्तावभावान्न दोषः । द्वितीयसम्बन्धोपादानेन जिहेतीति 'ह्रीः' इत्यादौ धात्वर्थवाच्यतावच्छेदकसाध्यत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय न दोषः । अन्यथा साध्यत्वस्य कस्यापि लिङ्गस्यान्वयितानवच्छेदकतया स्वाव-

त्तैक्ये (१)लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वम् । ङ्यन्तकुमार्यादीनां क्वचि निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गेन समानाकारतया नित्यस्त्रीत्वाभाववारणाय प्रवृत्तिनिमि- त्तैक्ये इति ।

नन्वेवं बहुश्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं न स्यात्, अत आह—**प्रथमेति** । अर्थान्तरसङ्क्रमात्पूर्वं विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसंक्रमेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञामादायैव कार्यम् । कार्य- कालपक्षेऽपि 'कुमारी' इत्यादौ प्रकृतिभूतकुमारीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वेन वृत्ता- वपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वेन नदीसञ्ज्ञा । समासे तु स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः । तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे प्राधान्येन तद्बोध- कत्वनिवेशे वा न मानम् । तदुक्तं **भाष्ये**—'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्,

---

च्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकार- ताऽप्रयोजकत्वस्य च साध्यत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वेन दोषो दुरुद्धरः स्यात् । तृती- यसम्बन्धोपादानेन स्त्रीलिङ्गविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितसेनानीशब्दे एव सेनाकर्मकनयनकर्तृ- त्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय न दोषः । अन्यथा सेनाकर्मकनयनकर्तृत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यता- प्रयोजकत्वस्य स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य च सेनाकर्मक- नयनयर्तृत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वेन दोषो दुर्वारः स्यात् । तस्योपादाने तु सेनाकर्मक- नयनकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरपुंनपुंसकलिङ्गप्रकारताप्रयोजकत्वस्यैव निरुक्तश- क्तौ सत्त्वेन न दोषः । शक्तिवैशिष्ट्यघटकप्रथमसम्बन्धानुपादाने सेनानीशब्दे एव सेनात्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित- स्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्र- योजकत्वस्य च सेनात्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वेन तज्ज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्द- बोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यताविशिष्टतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य सेनानीशब्दे सत्त्वेन दोषो दुर्वारः स्यात् । शक्तिवैशिष्ट्ये द्वितीयसम्बन्धोपादानेन वात्स्या आयः वात्स्यायः तं नयतीति वात्स्यायनीरित्यादौ वात्सीसम्बन्ध्यायकर्मकनयनकर्तृत्वावच्छिन्नविषयकबोध- तात्पर्येणोच्चरिते वत्ससम्बन्धिस्त्रीत्वविशिष्टापत्यत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय न दोषः । अन्यथा स्त्रीत्वविशिष्टवत्सापत्यत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वस्य स्वावच्छि- न्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतर- लिङ्गनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वाभावस्य च स्त्रीत्वविशिष्टतदपत्यत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वे- नैतादृशशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य निरुक्तवात्स्यायनीशब्दे सत्त्वाद्दोषो दुरुद्धरः स्यात् । बोध- जनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतावैशिष्ट्यस्य दानेन बोधविषयत्वादिप्रकारकतात्पर्येणोच्चरित- स्थले न दोष इति 'अर्थवत्' (१।२।४५) सूत्रे विस्तर इति दिक् ।

(१) **लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वमिति** । यत्प्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रीत्वस्यान्व- यितावच्छेदकं स्त्रीत्वेतरलिङ्गस्यान्वयितावच्छेदकं च भवति तद्रूपविशिष्टार्थानभिधायकत्वमि- त्यर्थः । अर्थात् स्त्रीत्वान्वयितावच्छेदकं स्त्रीत्वेतरलिङ्गान्वयितानवच्छेदकं च यत्प्रवृत्तिनिमित्तं

अवयवोऽत्र (१)स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसञ्ज्ञा भविष्यति' इति । (२)आकडारस्थसञ्ज्ञानां (३)कार्यकालत्वाभावात् । अन्यथा तत्तद्विध्येकवाक्यत्वापन्नयोः कथं बाध्यबाधकभावः स्यादिति बोध्यमित्यपि केचित् ।

हे बहुश्रेयसीति । ह्रस्वे कृते गुणस्तु न, प्रक्रियालाघवाय 'अम्बार्थानां ह्रस्वः' 'ह्रस्वनद्योर्गुणः' इत्येव वाच्ये ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् । 'जसि च' (७।३।१०९) इत्यत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति **भाष्ये स्पष्टम्** । अम्बार्थानामपि गुणस्तु वक्तुमशक्यः,

'अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोरपि' ।

इतिर**भसा**द्युक्तानःशब्दस्याम्बार्थत्वेन गुणापत्तेः । ह्रस्वग्रहणे तु 'अचः' इत्युपस्थित्याऽजन्ताम्बार्थग्रहणान्न दोषः । तस्य नपुंसकत्वेऽपि 'हे वारे' इतिवत् पक्षे गुणः स्यादेव । गुणश्रुत्येक्परिभाषोपस्थितौ तु 'अम्ब' इत्यादावप्यनापत्तिः । अयं ह्रस्वः—'अनन्तरस्य' इतिन्यायाद् 'ह्रस्वस्य गुणः' (७।३।१०८) इत्यस्यैव बाधकः । तेन 'मातः' इत्यत्र 'ऋतो ङि' (७।३।११०) इति गुणो भवत्येवेति दिक् ।

आटश्च (६।१।९०) । 'न माङ्योगे' (६।४।७४) इतिसूत्रस्थ**भाष्योक्ते** 'अटश्च' इति न्यासे तु 'वृद्धिरेचि' (६।१।८८) इति बोद्धव्यम् । अत्र अट् तु वक्तुमशक्यः, 'अस्वपोऽहसम्' इत्यत्र वृद्धिवारणाय 'आटश्च' (६।१।९०) इत्यत्र धातावित्यपकर्षेण वृद्ध्यनापत्तेः । 'वृद्धिरेचि' (६।१।८८) इत्यस्य तु पररूपं बाधकमिति (४)बोद्धव्यम् । ङेरिति सप्तम्येकवचनं व्याख्यानात् । **इह परत्वादिति** । (५)सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भावः । स्पष्टश्चेदं

तादृशप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टार्थाभिधायकत्वमिति फलति । (१) **स्त्रीविषय इति** । स्त्रीविषयत्वं च पूर्वोक्तमेव बोध्यम् । यदुक्तं 'कार्यकालपक्षेऽपि' इत्यादि तद् दूषयति-(२) **आकडारस्थसंज्ञानामिति** । (३) **कार्यकालत्वाभावादिति** । अयं हेतुः 'यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसंज्ञामादायैव कार्यम्' इत्युत्तरं योज्यः ।

(४) **बोध्यमिति** । न चाड्विधानसामर्थ्यादेव पररूपं न भवतीति आड्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम् , 'बहुश्रेयस्याम्' इत्यादौ नुड्बाधेनाऽड्विधानस्य चारितार्थ्यात् । न चैवमपि 'अस्वपोऽहसन्' इत्यादौ बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद् 'अटश्च' इति न्यासेऽपि वृद्धिर्न प्राप्नोतीति तत्र धातावित्यस्यापकर्षो व्यर्थ इति वाच्यम् , 'नाजानन्तर्य' (प० भा०) इतिनिषेधादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति दिक् ।

(५) **सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति** । एतेन यत्र परशास्त्रप्रवृत्तौ पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोज्यं परशास्त्रप्रवृत्तिवैयर्थ्यं तत्र सकृद्गतिन्यायोऽन्यत्र पुनः प्रसङ्गन्याय इत्यपास्तम् । 'बहुश्रेयस्याम्' इत्यादौ परशास्त्र 'आण्नद्याः' (७।३।११२) इति प्रवृत्त्यनन्तरं नुट्प्रवृत्तावपि परशास्त्रप्रवृत्ति-

ह्रस्वनद्यापः' (७।४।५४) इत्यत्र **भाष्ये** । यद्यपीह आम् अपवादो नद्यां सर्वथाऽनवकाशत्वात् । 'अपवादो नुग्दीर्घत्वस्य' इति 'दीर्घोऽकितः' (७।४। ८४) इतिसूत्र**भाष्ये** उक्तत्वेनाऽऽगमादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वात्, तथापि अनवकाशत्वेन बाधेऽपवादप्रवृत्त्यनन्तरमु(१)त्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः । अत एव 'न गणोरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते किं तर्ह्यनवकाशत्वात्' इति 'गुणो यङ्लुकोः' (७।४।८२) इतिसूत्रे (२)**भाष्ये** उक्तम् । 'पादः पत्' (६।४। १३०) इतिसूत्रस्थं 'शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोराडामोः परत्वादाम्' इति **भाष्यं** त्वेकदेश्युक्तिरिति बोद्धव्यम् ।

अङ्‌यन्तत्वादिति । 'लक्षेर्मुट् च' (सू० ४४८) इत्यौणादिक'ई' प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । **कुमारीति** । ह्रस्वविधायके शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणाद् 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इति ह्रस्वो न ।

अचिश्नु (६।४।७७) । भ्रूशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, भ्रमेर्डूप्रत्ययान्तो वा । 'इह 'य्वोः' इति धातोः समानाधिकरणं विशेषणं, तदाह— **इवर्णोवर्णान्तधातोरिति** । **इत्यस्येति** । इत्यन्तस्येत्यर्थः । तेन 'सुभ्रुवौ' इति सिद्धम् । **आन्तरेति** । स्थानत इति भावः । य्वोरिति किम् ? वव्रे । अचि किम् ? युयात् । **इतीयङीति** । सुधीशब्दे यण्निषेधारम्भादत्र प्रकरणे 'धातोः स्वरूपग्रहणे' इति परिभाषाया (३)अप्रवृत्तिरिति भावः ।

एरनेकाचो (६।४।८२) । **धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भव-**

वैयर्थ्याभावेन सकृद्गतिन्यायाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । (१) **उत्सर्गप्रवृत्तेरिति** । तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यविशिष्टं कृते चारितार्थ्याभावरूपं बाधबीजं यत्र, तत्र स्वप्रवृत्तियोग्यो यः स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्तदतिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रे सङ्कोच इति नियमात् प्रकृते आम्प्रवृत्त्युत्तरं तत्प्रवृत्तियोग्यताया अभावेन उत्सर्गप्रवृत्तौ बाधकाभाव इति भावः । (२) **भाष्ये उक्तमिति** । तथाचापवादशब्दस्य कृतेचारितार्थ्यप्रयुक्तो बाधो यत्र तत्र रूढिरन्यत्र गौणत्वमिति भावः । (३) **अप्रवृत्तिरिति** । 'न भूसुधियोः' (६।४।८५) इतिज्ञापकेन धातुत्वेतरधातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं कार्यं धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रये प्रत्यये भवतीति 'धातोः कार्यमुच्यमानम्' (प० भा०) इति परिभाषार्थकरणादिति भावः । न च 'इको यणचि' (६।१।७७) इति यण्निषेधेन 'न भूसुधियोः' (६।४।८५) इति चरितार्थमिति कथमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम्, 'इको यणचि' (६।१।७७) इत्यनन्तरमेव निषेधे कर्तव्ये एतत्प्रकरणे निषेधकरणान्निरुक्तार्थज्ञापनसम्भवात् 'न भूसुधियोः' (६।४।८५) इति इयङ्घटितनिर्देशेन निरुक्तार्थज्ञापनसम्भवाच्च । अन्यथा 'धातोः कार्यमुच्यमानम्' इति परिभाषया इयङोऽप्राप्त्या तन्निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् ।

तीति। धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्न इत्यर्थः। तद्भिन्नश्च धात्ववयवपूर्व एवेति 'उदियौ' इत्यादौ न दोषः। असंयोगादित्येव धात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थेन सिद्धे पूर्वग्रहणं (१)स्पष्टार्थम्। एः किम्? असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद्, अङ्गविशेषणं मा भूदिति। तेन 'यवक्रियौ इत्यादौ नातिप्रसङ्गः। 'लुलुवतुः' इत्यादौ तु नातिप्रसङ्गः 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति नियमात्। विपरीतनियमस्तु न, सुधीशब्दे अचि सुपि यणिनषेधारम्भात्।

कुमार्याविति। अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्छाकलं त्वत्र न; (२)'नः क्ये' (१।४।१५) इति निषेधात्। **प्रधीरिति**। 'प्रकृष्टं ध्यायति' इति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावान्न नदीत्वम्। 'प्रकृष्टा धीर्यस्य' इति विग्रहे तु नदीत्वम्। **ग्रामणीरिति**। अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वम्। 'गतिकारकपूर्वस्यैव' इति **भाष्ये** पठ्यते, स च नियमः। तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति। तद्भिन्नश्च तत्सदृशं सपूर्वपदमेव। तेन 'निन्यतुः' इत्यादौ यण्। तदाह-**गतिकारकेतरेति**। यत्त्वत्र गतिसमासो नित्याधिकारस्थ एव प्रतिपदोक्तत्वाद् गृह्यत इति, तन्न, **भाष्ये** पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया (३)अप्रवृत्तेः।

---

(१) **स्पष्टार्थमिति**। चिन्त्यमिदम्। धात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थे 'यवक्रियौ' 'कटप्रुवौ' इत्यादौ धात्ववयवसंयोगभिन्नं यवक् कटप्र् इति ततः परत्वस्येकारोकारयोः सत्त्वेन यणापत्तेः। न च धात्ववयवसंयोगभिन्नेऽपि पर्युदासन्यायेन धात्ववयवो गृह्यत इति नोक्तदोष इति वाच्यम्, एवं तर्हि धात्ववयवसंयोगभिन्नधात्ववयवरेफमादायोक्तदोषस्य दुर्वारत्वादिति दिक्। (२) **नः क्ये इति निषेधादिति**। न चैवमपि राजीयतेः क्विपि राज्यावित्यादौ 'इकोऽसवर्णे' (६।१।१२७) इति शाकलं स्यादिति वाच्यम्, 'अत्रयः' इत्यादाविव यद्वृत्तिनिमित्तसुब्निमित्तिका पदसंज्ञा चिकीर्षिता तद्घटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्त्व, स्वघटकत्वैतदुभयसम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टत्वरूपोत्तरपदत्वस्य सत्त्वेन 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति निषेधेनादोषात्।

(३) **अप्रवृत्तेरिति**। प्रतिपदोक्तत्वेनाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकं लाक्षणिकत्वेनाभिमतशास्त्रीयविधेयतावच्छेदकं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वरूपलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालिङ्गस्याभावात् यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वरूपप्रतिदोक्तत्वस्याभावाच्च। वैशिष्ट्यं च स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्व, स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञानविषयीभूतानुपूर्वीविशिष्टविधेयताकत्वैतदुभयसम्बन्धेन। आनुपूर्वीवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नत्वं, स्वावच्छिन्नप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितत्वमेतदन्यतरसम्बन्धेन। प्रकृते च 'गतिकारकेतर' इतिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकं समासत्वं नास्तीति यत्किञ्चिच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविधेयताकत्वं 'कुगति' (२।२।१८) इत्यस्य नास्तीति भावः। द्वितीयसम्बन्धदानेन 'विशेषणं विशेष्येण' (२।१।५७) इत्यादिलाक्षणिकेषु न तत्त्वम्। आनुपूर्वीवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धोपादानेन 'पा

अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थः 'प्रकृष्टा धीर्यस्य' इतिविग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः 'प्रध्यै ब्राह्मण्यै' इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते **शुद्धधियाविति** । 'शुद्धा धीर्यस्य' इति विग्रहः । 'शुद्धं ध्यायति' इति विग्रहे यणेव । आद्ये सत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य कथमपि न कारकत्वमिति भावः । **कथन्तर्हीति** । 'दुर्ध्यायन्ति' इति 'दुष्टा धीर्ध्यानं येषाम्' इति, 'वृश्चिकाद् भीः' इतिविग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः । **दुःस्थितेति** । दुःशब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः । प्रकृष्टा धीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थे विशेषणमिति यण् भवत्येव । **गतिक्रयेति** । या चासौ क्रिये(१)त्यर्थः । **तं प्रति**—तद्वाचकं प्रति । यद्वा यस्य धातोर्वाच्यया क्रियया युक्ता इत्यर्थः । **नेहेति** । ततश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः । 'भीत्रार्थानाम्' (१।४।२४) इति तु हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थम् । विभक्तिप्रकरणे तु न कृतं, कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरिति भावः । किञ्च हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षया षष्ठीसूत्रारम्भेऽपीत्यपि बोद्धव्यम् । अभ्युपयेनाह—**वृश्चिकसम्बन्धिनीति** । अत्र पूर्वपदान्तर्गतोत्तरपदलोपः शाकपार्थिवादित्वात् ।

(२)**न भू** (६।४।८५) । 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'एरनेकाचः' (६।४।८२) इत्यनयोरेव निषेधः । सुपीति चानुवर्त्तते तदाह—**सुपीति** ।

पाने (धा०सू०) इत्यादौ नाव्याप्तिः । द्वितीयसम्बन्धोपादानेन 'तृतीया तत्कृतार्थेन' (२।१।३०) इत्यादौ न दोष इति परिभाषेन्दुटिप्पण्यां विस्तरेण निरूपितम् । (१) **इत्यर्थ इति** । जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वे सति प्राद्यन्यतमत्वमुपसर्गत्वमितिपरिष्कारेण यज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वं यस्य पदस्य तन्निरूपितोपसर्गत्वं तस्येति स्वीकारादिति भावः ।

(२) **न भूसुधियोः** (६।४।८५) । ननु भूग्रहणमत्र व्यर्थम् , 'सपूर्वस्य भूशब्दान्तस्य यण् भवति चेत् तर्हि वर्षापूर्वकस्यैव' इति 'वर्षाभ्वश्च' (६।४।८४) इति नियमेन 'परमभुवौ' इत्यादौ दोषवारणात् । वर्षापूर्वकस्य चेत् भूशब्दान्तस्यैवेति विपरीतनियमस्तु न, 'दन्कर' (का० वा) इतिवार्तिकारम्भसामर्थ्यात् ; इति चेत् ? न, वर्षाभूशब्दाद् गौरादित्वान्ङीषि निष्पन्ने वर्षाभ्वीशब्दे कमठीपर्यायेषु 'वर्षाभ्वी कमठी डुलिः' (अ०को०) इति कोशनिर्दिष्टे सुप्परकत्वाभावेन 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्त्या यणप्रवृत्त्यर्थं 'वर्षाभ्वश्च' (६।४।८४) इत्यस्यावश्यकतया नियामकत्वानुपपत्तेः । मूले 'न भूसुधियोः' (६।४।८५) इत्येतद्वृत्तौ 'वर्षाभ्वश्च' इत्येतद्वृत्तौ च सुपीत्यस्योल्लेखस्तु लेखक प्रमादात् । अत एव मनोरमायां 'सुद्ध्युपास्यः' इत्यत्र 'न भूसुधियोः' (६।४।८५) इतिनिषेधाशङ्का तत्समाधानान्तरं च सङ्गच्छते । सुपीत्येतत्सम्बन्धे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् ।

लोपाविति । 'अतो लोपः' (६।४।४८) 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।७६) इत्याभ्यामिति भावः । यलोपे निषेधादल्लोपो न स्थानिवत् (१)वेरपृक्त-लोपात्पूर्वं वलि लोप इष्यते । **स्थानिवत्त्वादिति** । एवञ्च यणादेशे यलोपे 'सख्' इति स्यादिति भावः । अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् 'न पदान्त' (१।१।५८) इति निषेधस्तु न स्थानिवत्त्वस्य, 'नः क्ये' (१।४।१५) इतिसामान्यापेक्षनियमेनास्यापदत्त्वात् परपदस्थाजादेशस्यैव तेन स्थानि-वत्त्वनिषेधाच्च । क्विबपेक्षक्यच्सम्बन्धियलोपस्य यणि बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु न अनित्यत्वात् । **क्कौ लुप्तमिति** । भावे क्तः । लोप इत्यर्थः । 'गोमत्यतेर-प्रत्यये गोमान्' इति **भाष्योक्ते**रस्याप्यर्थस्य (२)क्वाचदङ्गीकारः क्कौ विधिं प्रति नेत्येव तु सार्वत्रिकमित्यन्यत्र विस्तरः ।

अनङिति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायस्तु गौणमुख्यन्यायवत् (३)पदकार्यविषय एवेति भावः । **दीर्घस्यापीति** । प्रयोगस्थयकारान्तानु-

(१) **वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोप इष्यते इति** । वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात्, तथा कर्तव्यमित्यर्थः । एतेन वेरपृक्तलोपात्प्राग् वलि लोपेऽपि अतो लोपात्प्राक् 'वेरपृक्तस्य' (६।१।६७) इतिलोपाप्रवृत्तौ मानाभावादन्तरङ्गत्वात्प्राक् वेरपृक्तलोपे ततोऽल्लो-पेऽपि 'लोपो व्योर्वलि' (६।१।७६) इत्यस्य प्राप्त्यभावाल्लोपो न स्यादित्यपास्तम् । निरुक्तार्थ-करणेनातो लोपस्य वलि लोपस्य च वेरपृक्तलोपात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः ।

(२) **क्वचिदङ्गीकार इति** । ननु 'क्कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इत्यस्य—

'सख्युर्गोमान् पदस्त्वं च क्कौ लुप्तस्य निदर्शनम्' ।

इति फलचतुष्टयमुक्तमभियुक्तैः । तत्रैकमपि फलं न सम्भवति । तथा हि, सखीयतेः क्विपि 'सखीः' इत्यादौ यलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वादेव न यणः प्राप्तिः । 'नाजानन्तर्ये' (प०भा०) इति निषेधस्तु न प्रवर्तते तस्यासत्वात्, सत्त्वेऽनित्यत्वाद्वा । एवं 'गोमान्' इत्यपि फलं न सम्भवति, गोमत्यतेः क्विपि अतोलोपयलोपयोः कृतयोरतो लोपस्य स्थानिवद्भावान्नुमोऽप्रा-प्तावपि दीर्घे स्थानिवत्त्वनिषेधात्पूर्वम् 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इति दीर्घे तद्विशिष्टे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वस्याभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्त्या ततो नुमि रूपसिद्धेः । एवं 'पदः' इत्यपि न फलम्, पादयतेः क्विपि शसि 'पदः' इत्यादौ यततो लोपस्य स्थानिवद्भावात्पदा-देशो न स्यात्तर्हि पादस्य पादित्येव सिद्धे सामान्यग्रहणार्थेन पादस्य लोपकरणेन प्रकृते स्थानिवद्भावो न भवतीति वक्तुं शक्यत्वात् । एवं 'त्वम्' इत्यपि न फलम् । 'युष्मयतेः क्विपि त्वमित्यादिरूपाणामनभिधानस्य 'मपर्यन्तस्य' (७।२।९१) इति सूत्रशेखरे वक्ष्यमाण-त्वात्; इति चेत् । न, क्यजन्तानां 'गोमान्' इत्यादिरूपाणामसिद्ध्यापत्तेः । तथा हि, सिद्धान्ते परं नित्यं च नुमं बाधित्वा आदौ दीर्घो भवति । त्वद्रीत्या तु क्यजन्तगोमानित्यादौ दीर्घस्य चारितार्थ्येन पूर्वोक्तवचनसामर्थ्यरूपबाधनिमित्ताभावात्पूर्वं नित्यत्वान्नुमि तद्विशिष्टे निर्दिश्यमानत्वाभावाद्दीर्घानापत्तिः । एवं 'त्वम्' इत्याद्यपि फलं भवितुमर्हति । एतेषामन-भिधानं यथा न, तथा 'मपर्यन्तस्य' (७।२।९१) इत्यत्रैव वक्ष्यत इति दिक् ।

(३) **पदकार्यविषय एवेति** । पदकार्यत्वं च स्त्रीत्वानिमित्तकत्वे सति विभक्त्यनि-

करणं, सूत्रेऽकारश्चोच्चारणार्थ इति भावः । **लूनीरित्यादि** । 'ल्वादिभ्यः' (८।२।४४) 'ह्रायो मः' (८।२।५३) 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' (८।२।५४) इति नत्वमत्वे । 'शुषः कः' (८।२।५१) 'पचो वः' (८।२।५२) इति कत्ववत्वे ।

व्याख्यानात् प्राधान्याच्च रूपातिदेशोऽयमित्याह—**क्रोष्टुशब्द इति** । तच्चोदात्तऋकारविशिष्टमतिदिश्यते तृज्वदितिचकारोच्चारणात् । तेन 'क्रोष्ट्रा' इत्यादौ 'उदात्तयणः' (६।१।१७४) इति स्वरसिद्धिर्बोद्धव्या । पक्त्रादेस्तु नातिदेशः अर्थत आन्तर्याभावात् । इदं सूत्रं 'स्त्रियाञ्च' (७।१।९६) इति च प्रयोगनियमफलकमिति बोद्धव्यम् ।

अप्तृन् (६।१।११) । ननु व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा दीर्घे सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थम्, अत आह—**नियमार्थमिति** । (१)अन्येषा-मुणादिव्युत्पन्नानां सञ्ज्ञाशब्दानां नेति । नेष्ट्रादयोऽप्युणादय एवेति भावः, तेषां 'तृन्' (३।२।१३५) इतिसूत्रस्थवार्तिकेन व्युत्पादनात् । नप्त्रादीत्यादि-ग्रहणेन प्रशास्तृशब्दस्यैव ग्रहणमित्यन्ये । अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमेवेति बोद्धव्यम् । **भाष्यप्रयोगादिति** । एवञ्चौणादिष्वस्य व्युत्पादनमप्रामाणि-कमिति भावः । पङ्कजादिपदवद्योगरूढोऽयम् । ये त्वौणादिकत्वमेवास्य स्वीकृत्य **भाष्यप्रयोगादेव** दीर्घत्वमिच्छन्ति, ते मान्याः । **भाष्यकृता**-न्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेन दानेऽप्यस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात् । 'ण्वुल्तृचौ' (३।१।१३३) इति **भाष्ये तु** 'तृचश्चकारो व्यर्थः । न च 'अप्तृन्तृच्' (६।४।११) इत्यादौ विशेषणार्थः, तृ इत्येव सिद्धेः । न च तृ इत्युच्यमाने 'मातरौ' 'पितरौ' इत्यादौ प्राप्नोति । तत्र हि तृप्रत्ययो निरनुबन्धक इति वाच्यम्, नप्तृग्रहणस्य योनिसम्बन्धवाचिनाञ्चेदस्यैव नान्येषां योनिसम्बन्ध-वाचिनामिति नियमात्' इत्युक्तम् । नेष्टृत्वष्टृहोतृपोतॄणां तृन्नन्तत्वस्य प्रशा-स्तुस्तृजन्तत्वस्य 'तृन्' (३।२।१३५) इतिसूत्रे **भाष्यवार्तिकयो**रुक्तत्वेन तेषाङ्ग्रहणं प्रपञ्चार्थमेव । एवञ्च यथान्यासे नियमफलं चिन्त्यम् ।

क्रोष्टेति । अनङि 'सर्वनामस्थाने च' (६।४।८) इति दीर्घः, प्रथमोपस्थितत्वात् । 'क्रोष्टारौ' इत्याद्यर्थन्तु तल्लेखः । यद्वा विशेषविहित-त्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वेन स एव न्याय्यः ।

मित्तकत्वमित्यादि पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् । (१) **अन्येषामिति** । इदंफलितार्थकथनम् । नियमशरीरं तु 'उणादिव्युत्पन्नानां तृन्तृजन्तानां दीर्घो भवति चेन्नप्त्रादीनामेव' इत्येव ।

विभाषा तृ (७।१।९७)। (१)अयमपि नियम एव 'तृतीयादावच्ये-वोभयम्' इति। तेन भ्यामादौ, शसि, 'क्रोष्टुपुत्रः' इत्यादौ च न दोषः। सर्वत्र(२)विशिष्टाभावस्य सुलभत्वात्। 'तृज्वत्क्रोष्टुः' (७।१।९५) 'स्त्रियाञ्च' (७।१।९६) इत्याभ्यां सर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च तृजन्तरूपविधानेन तयोः प्रयोगनियमार्थत्वं फलति। एतेन तृज्वत्सर्वनामस्थान एवेति नियमादिदं विध्यर्थमिति परास्तम्। न चैवमपि क्रोष्टूनित्याद्यसङ्गतम्, अन्यत्र तृजन्तस्यैव प्रयोगेणाप्युक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति वाच्यम्, तृज्वत्क्रोष्टुरिति योगविभागस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तेः। न च 'तद्धितेष्वचामादेः' (७।२।११७) 'इको गुणवृद्धी' (१।१।३) इति सूत्रयोः 'क्रौष्ट्रः' 'क्रोष्ट्रीयाः' इति भाष्यप्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम्, ऋकारान्तस्यैव ऋषिवाचकत्वेनादोषात्। इदं सूत्रत्रयं तु शृगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्टृशब्दयोर्व्यवस्थार्थमित्यवधेयम्। तदुक्तं भाष्ये–'तृज्वद्भावविषये 'एतत् तृजन्तं मृगवाचि' इति, तृतीयाद्यजादिविभक्तिषु तृजन्तं तुन्नन्तञ्च मृगवाचि' इति च। अनेन हि अन्यत्र तुन्नन्तमेवेत्यपि सूचितमिति दिक्।

ऋत उत् (६।१।१११)। तपरत्वं भाव्यमानस्यापि क्वचित्सवर्णग्राहकताज्ञापनद्वाराऽऽन्तर्यतो द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम्। तेन 'अमू' (३)इत्यादिसिद्धिरिति

---

(१) **अयमपि नियम एवेति।** अपिरेवार्थे। लाघवादेकस्यैव सूत्रस्य नियामकत्वेन सिद्धे सूत्रत्रयस्य नियामकत्वेन गौरवात्। (२) **विशिष्टाभावस्य सुलभत्वादिति।** न च 'क्रोष्टून्' इत्यादौ तुन्नन्ताभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभावः कस्मान्न स्वीक्रियते। तथा च तुन्नन्तस्य प्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्, 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' (७।१।९७) इति नियमेन तुन्नन्तविशिष्टतृजन्ताभावस्यान्यत्र बोधने प्राधान्यादन्यत्र विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावकल्पनेनैवोपपत्तौ गौरवादुभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावकल्पनस्य, अप्राधान्याद्विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावकल्पनस्य चान्याय्यत्वात् सर्वनामस्थानं स्त्रीलिङ्गं तृतीयादिविभक्तिश्च विहायान्यत्र सर्वत्र विशेष्यतृजन्ताभावप्रयुक्तस्यैव तुन्नन्तविशिष्टतृजन्ताभावस्य कल्पनेनादोषात्। 'स्त्रियां च' (७।१।९६) 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (७।१।९५) इतिशास्त्रद्वयप्रामाण्यात्तद्विषये विशेषणतुन्नन्ताभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्तमेव साधु, अन्यत्र तुन्नन्तमेव साध्विति विवेकः। एवं 'पद्दन्' (६।१।६३) इति सूत्रेऽपि बोध्यम्। तेनापि सूत्रेण पादशब्दादिसमानाधिकरणपच्छब्दाद्यभावस्य शसादिव्यतिरिक्ते बोधने प्राधान्यात् पच्छब्दाद्यभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभावो बोध्यते। तेन स्वादौ न पदादयः प्रयुज्यन्ते किन्तु पादादय एवेति। एवं 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि' (२।४।१३) इति सूत्रेणापि इतरेतरयोगद्वन्द्वविशिष्टः समाहारद्वन्द्वः विरुद्धार्थवाचिनां चेद् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमेन विरुद्धार्थवाचिनां द्रव्यवाचिनां विशेष्यभूतसमाहारद्वन्द्वाभावप्रयुक्त एव विशिष्टाभाव इति 'शीतोष्णे उदके स्तः' इत्यादौ इतरेतरयोगद्वन्द्वो भवत्येवेति दिक्।

(३) **इत्यादिसिद्धिरिति।** वस्तुतस्तु अन्तरङ्गपरिभाषया अनित्यत्वं स्वीकृत्य 'अद-

'छ्वोः' (३।४।१९) इति सूत्रे **कैयटः**। **यत्तु** तपरत्वं 'ढ्रलोपे' (६।३। १११) इति दीर्घबाधनार्थमिति; तन्न,

'सुपर्णपातिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः ।
नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितृ रश्मयो यथा' ॥

इति रामायणप्रयोगविरोधात्, 'उरण् रपरः' (१।१।५१) इति सूत्रेऽण्ग्रहणाभावे 'ऋ रपर' इति भाष्यप्रयोगविरोधाच्च ।

सस्यैवेति। संयोगान्तलोपेन सिद्धे नियमार्थम्। तेन 'ऊर्क्' इत्यादौ नेति भावः। (१)विपरीतनियमस्तु न, पुमान् स्त्रिया' (१।२।६७) इति (२)निर्देशात् ।

'एरनेकाचः' (६।४।८२) इति सूत्रमेरितिपदरहितं सानुवृत्तावृत्तविशेषणं सवार्त्तिकञ्चानुवर्त्तत इत्याह—**धात्ववयवेत्यादि, गतीत्यादि च**। 'सक्रुल्ल्वौ' इत्यत्र क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् ।

'न भुसुधियोः' (६।४।८५) इति निषेधे प्राप्ते आह—**वर्षाभ्वश्चेति**। 'वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' (अ०को०)। **स्वार्थिक इति**। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्र भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ्। द्वारादिषु स्वग्रामस्वाध्याययोः पाठेन स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवेतिनियमार्थकेनै(३)जागमो न । पुनर्भूशब्दस्य रूढस्य नित्यस्त्रीत्वादाह—**यौगिक इति**।

इत्यूदन्ता ।

वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणे रेफाभावादाह-**ऋवर्णादिति**। **व्युत्पत्तिपक्षे इति**। अव्युत्पत्तिपक्षेऽबादिष्वपाठाद्दीर्घशङ्कैव नेति भावः।

सोऽसेः' (८।२।८०) इत्यत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देशेनैवोपपत्तौ इयं परिभाषा विफलेति परिभाषेन्दुशेखरे विस्तरः। (१) **विपरीतनियम इति**। सस्य संयोगान्तलोपश्चेद्रेफात्परस्यैवेति विपरीतनियम इत्यर्थः। (२) **निर्देशादिति**। न च 'झरो झरि सवर्णे' (८।२।३९) इति लोपेनेदं रूपं सिध्यतीति न निर्देशासङ्गतिरिति वाच्यम्, अस्यासिद्धत्वेन 'नश्चापदान्तस्य' (८।३।२४) इत्यनुस्वारापत्त्या निर्देशासिद्धेः। एतेन व्यञ्जनात्परस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणे वैलक्षण्याभावादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् ।

(३) **ऐजागमो नेति**। न च 'सौवर्यः ससम्यः' इतिनिर्देशासङ्गतिः, स्वशब्दादेश्चेत्स्वाध्यायस्वग्रामशब्दयोरेवेति नियमेनै॒चोऽप्राप्तेः, अत एव 'अप्राकृतस्तु यः स्वारः' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते इति वाच्यम्, स्वरशब्दश्च सुपूर्वकऋधातोरचि एकः, स्वशब्दपूर्वकराधातोः के एक द्विविधस्वरशब्दस्वीकारेणादोषात्। अत्र च 'सौवर्यः ससम्यः' 'अप्राकृतस्तु यः स्वारः' इत्यादिनिर्देशा एव प्रमाणमिति दिक् ।

व्युत्पत्तिपक्षे निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ता एवेति 'ण्वुल्तृचौ (३।१।१३३) इति भाष्यस्वरसः ।

इत्यृदन्ताः ।

वैकल्पिकेति । 'यत्तदेतेभ्यः' (५।२।३९) इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादतिदेशस्य, 'श्रियः' (६।४।५६) इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः । अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रमर्थ इति प्रातिपदिकत्वम् । अनुकार्यञ्चानुकरणाद्भिन्नमेवेति 'मतौ छः' (४।२।५९) इति सूत्रे **भाष्ये स्पष्टम्** । ईषदानुपूर्वीव्यत्ययेऽपि वाचकसादृश्यादर्थोपस्थापकत्वमिति अत्र **कैयटे**, 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४।१।८३) इत्यत्र **भाष्ये** च स्पष्टम् । अत एव 'किरः' इत्यादितः कृधातुरिति बोधः । 'भू सत्तायाम्' (धा०सू० १) इत्यादौ त्वित एव निर्देशात्कदाचिदनुकरणाद्विभक्त्यभावोऽपि । स च सूत्रेष्वेवेति प्रामाणिकाः । गवित्ययमाहेति वान्तस्यैवानुकरणम् । अनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया च (१)न वलोपः 'झलां जश्' (८।४।५३) इत्यादौ जश्त्वाभाववदित्याहुः ।

इत्वे इति 'किरश्च पञ्चभ्यः' (७।२।७५) इति निर्देशादधातुप्रत्ययेऽपि तत्प्रवृत्तिरिति भावः । **कीरिति** । कृधातुरित्यर्थः । **गुणो नेति** । 'ऋत उत्' (६।१।१११) इत्युत्वमप्यत एव न । अत एव 'ग्रो यङि' (८।२।२०) इति सूत्रनिर्देशः सङ्गच्छते ।

इत्यृदन्ताः ।

अनङिति । ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः । **गमॄनिति** । लृवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्ण एवेति भावः । ननु तुल्यास्यसूत्रे **भाष्यकृता** 'ऋति ऋ वा' (का०वा०) इत्यादिविधेययो रेफद्वयगर्भलद्वयगर्भयोरच्त्वदीर्घत्वाङ्गीकारेणात्र द्विलकार ईषत्स्पृष्टो 'दुर्वारः, आमि च तथा 'धातॄणाम्' इत्यत्र रेफद्वयगर्भोऽपीति चेत् ? न, 'अकः सवर्णे' (६।१।१०१) इतिसूत्रे (२)उक्तोत्तरत्वात् । **गम्लेति** । यत्तु-लण्सूत्रे 'उरण् रपरः (१।१।५१) इत्यत्र अजिति वक्तव्येऽण्ग्रहणसामर्थ्येनाण्पूर्वेणैव इत्युक्तं **भाष्ये**, लृकारस्य यणि

---

(१) **न वलोप इति** । गवित्यस्य सादृश्यज्ञानाधीनोपस्थित्याऽर्थबोधकत्वेऽपि शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यार्थविषयकबोधजनकत्वरूपार्थवत्सूत्रे कार्थवत्त्वस्याभावेन प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः ।

(२) **उक्तोत्तरत्वादिति** । ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकस्यैवेषत्स्पृष्टऋकारस्य ह्रस्वऋकारह्रस्वलृकारतदुभयस्थानिकस्यैवेषत्स्पृष्टलृकारस्य च साधुत्वस्योक्तत्वादिति भावः ।

हि तत्र लपरत्वार्थं परेणाण्ग्रहणं स्यादिति सामर्थ्योक्तिरसङ्गता । ऋकारस्य यणि तु 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपेन न विशेष इति, तन्न, ऋकारांशे हल्रूपाऽणि रोरीति प्रवृत्त्या फलाभावेनाप्रवृत्त्या तत्साहचर्याद् लृकारांशेऽपि हल्रूपाऽण्यप्रवृत्तिरित्याशयात् । वस्तुत ईदृशानामभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् ।

सेरिति । इना सहेत्यर्थः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सत्वम् । एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेऽपि (१)लिङ्गाद्यन्वय्यर्थप्रतिपादकत्वात् अव्ययमिति महासञ्ज्ञयाऽस्यानव्ययत्वान्न विभक्तिलुक् । सादेशात्पूर्वमाद्गुणस्तु न, 'नेन्द्रस्य' (७।३।२२) इति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः । न च 'नान्तः पादम् इतिसूत्रस्थेन 'न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति' इति **भाष्येण** विरोधात्सावीदृशानां प्रयोगोऽनुचितः, सावपि पदत्वसत्त्वादिति वाच्यम् , योगविभागसिद्धस्य सौ पदत्वस्य क्वाचित्कत्वेनादोषात् । सावप्रयोग एवेत्यन्ये । **सय इति** । नचास्यान्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वाद् 'एङः पदान्तात्' (६।१।१०६) इत्यादि दुर्वारमिति वाच्यम् , **भाष्ये** 'स्वादिषु' इति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वं पदमित्यर्थः । ततः 'अ सर्वनामस्थाने यचि' । सुबन्तमिति अनुवर्त्तते । अ यचीति प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन (२)यजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न, मद्ध्ये चेत्सुबन्तं तदपि पदं

---

(१) **लिङ्गाद्यन्वय्यर्थप्रतिपादकत्वादिति** । न चैवमव्ययीभावस्य 'अव्ययीभावश्च' (२।४।१८) इत्यनेन नपुंसकत्वादव्ययोभावे तत्प्रयुक्तकार्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् , विनापि वतिमब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याहेत्यादौ सादृश्यप्रतीतिदर्शनेन 'अव्ययीभावश्च' (२।४।१८) इत्यनेनानपुंसकाव्ययीभावस्य नपुंसकत्वोक्त्या नपुंसकवदित्यतिदेशलाभेन तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धेः ।

(२) **यजादौ सर्वनामस्थान इति** । न च शम्भुरिवाऽऽचरति शम्भवति, परमकविरिवाचरति परमकवयति, लेढीति लिट् परमश्चासौ लिट् च परमलिट् तस्मादाचारक्विबन्ताद्वनिपि परमलिहा, द्रोग्धीति ध्रुक् परमश्चासौ ध्रुक् च परमध्रुक् तस्मादाचारक्विबन्ताद् वनिपि परमद्रुहेत्यादौ चारम्भपक्षे पूर्वरूपभत्वढत्वादिकं न भवति, प्रत्याख्यानपक्षे भवतीति फलभेद इति वाच्यम् , यजादौ सर्वनामस्थाने इत्यस्य सुभिन्नप्रत्ययमात्रस्योपलक्षणत्वात् । न चैवमपि 'परमवाग्भ्याम्' इत्यादावपि पदसंज्ञानिषेधः स्यादिति वाच्यम् , यजादौ सर्वनामस्थाने इत्यस्य हलादिस्वाद्यतिरिक्तप्रत्ययमात्रस्योपलक्षणत्वेनादोषात् । 'परमवाचाम्' इत्यादौ तु 'भम्' इति विभक्तसूत्रेण यजादौ सर्वनामस्थाने परे पूर्वं भसंज्ञं मध्ये चेत्सुबन्तं तदपि भं भवतीति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाच्च न दोषः । न चारम्भपक्षे कार्यित्वनिवेशाद् 'उत्तरपदत्वे' इति निषेधाप्रवृत्त्या अटतीत्यट् परमश्चासावट् च परमाट् तस्मादाचारक्विबन्तात् 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तिचि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात 'न पदान्तात्' (८।४।४२) इति ष्टुत्वनिषेधेन 'परमाट्तिः' इति रूपं भवति, प्रत्याख्यानपक्षे च पूर्वोक्तदिशा पदसंज्ञानिषेधात् ष्टुत्वेन 'परमाट्टिः' इति रूपमिति फलभेद इति वाच्यम् , प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तस्यानभिधानात् ।

नेति व्याख्यानेनादोषात् । आतिदेशिकस्याप्ययं निषेध इति स्पष्टमेव । (१)'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधाच्च । उत्तरपदस्य तद्घटितस्य वा पदत्वे कर्त्तव्येऽन्तर्वर्त्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थः । अतो न योगविभागमूलकप्रत्याख्यानेन फलभेद इति **केचित्** ।

'इतोऽत्' (७।१।८६) इत्यतोऽनुवृत्तं सर्वनामस्थाने इति (२)प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह—**सर्वनामस्थानमिति** । तत्र णितः कार्यस्यासम्भवात् णिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते । **शसेति** । अचीत्यधिकारात्तद्धितशसो न ग्रहणमिति भावः । **गामिति** । परत्वादत्र वृद्धिस्तु न, अनवकाशत्वेन आत्वस्यापवादत्वात् । तदाह—**ओतो णिदिति** । सूत्रे तपरकरणेन गस्याविवक्षितत्वमिति भावः । तेन 'चित्रगुः' इत्यादौ न दोषः । अन्यथाऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन स्थानिवत्त्वेन गोऽन्तत्त्वाद्दोषः स्यादेव । मम त्वोकारान्तत्वाभावादल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च न दोषः ।

परे तु 'गोतो णित्' (७।१।९०) इति सूत्रे **भाष्ये** तपरत्वं प्रत्याख्यातम् । 'चित्रगुः' इत्यादौ तु न दोषः, गोः पूर्वत्वणित्त्वात्वस्वरेषु स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् । 'हे चित्रगो' इत्यादौ तु लाक्षणिकत्वान्न दोष इति अत्रैव सूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम् । 'द्योः सर्वनामस्थाने णित्त्वं वक्तव्यम्' इति 'औतोऽम्'

परे तु कार्यित्वनिवेशे न मानम् आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदेन पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवानभिधानम् । यजादौ सर्वनामस्थान. इत्यस्योपलक्षणतया व्याख्यानं त्वयुक्तमेव, 'परमवाचौ' इत्याद्यर्थं भमितियोगविभागेन मध्यस्य सुबन्तस्य च संज्ञाविधानस्यानर्थक्यापत्तेः । यजादौ सर्वनामस्थान इत्यस्य हलादिस्वाद्यतिरिक्तप्रत्ययमात्रस्य भवन्मते उपलक्षणत्वेन पदसंज्ञानिषेधेनैवोपपत्तेरित्याहुः ।

(१) **उत्तरपदत्वे इति** । उत्तरपदत्वं च-यद्वृत्त्यारम्भकसुब्निमित्तिका पदसंज्ञा चिकीर्षिता तद्वृत्तिविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वघटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्त्व-स्वघटकत्वैतदुभयसम्बन्धेन । तेन 'अत्रयः' 'भृगवः' 'बहुपटवः' 'परमवाचा' 'परमलोम्निशयः' 'पूर्वदण्डिप्रियः' 'पञ्चगवधनः' इत्यादौ कुत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ।

(२) **प्रथमया विपरिणम्यत इति** । वस्तुतस्तु विभक्तेः विपरिणाममकृत्वा णिदित्यत्र कर्मधारयं स्वीकृत्य गोशब्दाज्ञाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टसर्वनामस्थाने इत्संज्ञकणकारो भवतीत्यर्थेन सामञ्जस्यात् न विभक्तिविपरिणामः । न च गोतो वृद्धिरित्येव सिद्धे णित्त्वकरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'णलुत्तमो वा' (७।१।९१) इत्यत्र 'णल्युत्तमे' इति वक्तव्यतया तत्रैकपरिभाषोपस्थित्या 'चखाद' इत्यादौ वृद्ध्यनापत्तेः, एवं गाङ्कुटादिसूत्रेण उत्तमणलो ङित्त्वाप्राप्त्या 'चुकुट' 'चुकोट' इतिरूपद्वयासिद्धेश्च ।

(६।१।९३) इत्यत्र भाष्ये उक्तमित्याहुः । सुद्यौरिति । केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वाद् बहुव्रीहिरुदाहृतः ।

विहितमिति । यदि तु वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते तदा (१)व्यर्थोऽयं यत्नः ।

स्मृतौरिति । स्मृत उर्येनेत्यर्थः । यत्तु एषामभिधाने 'अयवायावादिषु 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८।२।५) इत्यस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं तत्स्थानिकायादीनामस्वरितत्वाय इतिवार्त्तिकव्याख्यावसरे 'अवादेशे नास्त्युदाहरणम्' इति 'स्वरितो वा' (८।२।६) इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । प्रकृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्मृतस्यान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन उशब्दस्यानुदात्तत्वात्तदेकादेशस्य 'एकादेश उदात्तेन' (८।२।५) इत्युदात्तत्वे 'स्मृतवा' इत्यादौ तदुदाहरणसम्भवादिति । तन्न; तृतीयादिष्वनभिधानेऽपि अन्यत्र तत्सत्त्वे बाधकाभाभावात् । न च 'गोतः' (७।१।९०) इतिसूत्रे 'द्योश्च वृद्धिर्वक्तव्या' इति वार्त्तिके द्योशब्दस्यैवोपादानादन्यौकारान्ताभाव इति वाच्यम् , उपलक्षणतया व्याख्यानेनादोषात् । परे तु ईदृशानामनभिधानेऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

रायो हलि (७।२।८५) । 'अष्टन आ' (७।२।८४) इत्यत आ विभक्तावित्यनुवर्त्तते ।

इत्य(२)जन्ताः पुँल्लिङ्गाः ।

रमेति । रमयतेः (३)पचाद्यच् , टाप् । एकादेशस्य (४)पूर्वान्तव-

---

(१) व्यर्थोऽयं यत्न इति । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा वर्णग्रहणे न प्रवर्तते इति परिभाषेन्दुटिप्पणे विस्तरेणाभिहितमिति तत एवावधारणीयम् । (२) अजन्ता इति । अत्र कुत्वं न्याय्यम् । अन्ये तु—'अल्पाचतरम्' (२।२।३४) इति निर्देशाद् 'आदिरन्त्येन' (१।१।७१) इतिसूत्रबोधितसंज्ञासु हल्सन्धिकार्यं न प्रवर्तते इति प्रकृते कुत्वं नाशङ्कनीयमित्याद्यच्सन्धौ निरूपितम् ।

इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

(३) पचाद्यजिति । न च 'घञजपः पुंसि' (लिं० सू०) इति पुंस्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र सूत्रे भावे इत्यनुवृत्त्या भावार्थकतदन्तानामेव पुंस्त्वविधानेन कर्त्रर्थकाऽजन्ते तदप्राप्तेः । अत एव 'सम्बन्धमनुवर्तिष्यते' 'शेषं पुवत्' इत्यादौ पुंस्त्वक्लीबत्वोक्तिः सङ्गच्छते ।

(४) पूर्वान्तवत्त्वेनेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाप्रवृत्तौ स्त्रीत्वावच्छिन्नबोधकप्रत्ययविशिष्टत्वज्ञानायान्तवत्सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकतया तेनैव निर्वाहे तेनाप्त्वमादाय तस्याश्रयणे गौर-

त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः। (१)'वाचा' इत्यादौ तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्त्वात्ते।

आप इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यादङ्गस्येति पञ्चम्या विपरिणम्यते, विशेषणेन तदन्तविधिरि (२)त्याह-**आबन्तादिति**। 'जसः शी' ७।१।७१) इत्यतः शीति वर्त्तते। **रमे इति**। 'यस्य' (६।४।१४८) इति लोपो न, अभत्वात्।

सम्बुद्धौ च (७।३।१०६)। 'बहुवचने झलि' (७।१।१०३) इत्यत एदिति, 'आङि चापः' (७।३।१०५) इत्यत आप इति चानुवर्त्तते। **एङ्ह्रस्वादिति**। सम्बुद्धी (३)प्रतिपदोक्तत्वेन शीभ्रोपस्थितिकतया हल्ङ्यादिलोपात् प्रथमेत्वेऽनेन सम्बुद्धलोप इति भावः। सन्निपातपरिभाषा त्वनित्यत्वान्नात्र प्रवर्त्तते।

आङि चा (७।३।१०५)। चेन प्रकृतम् 'ओसि' इति परामृश्यते। 'घेर्ङिति' (७।३।१११) इत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति आप इति पञ्चम्या षष्ठ्या विपरिणम्यते इत्याशयेनाह-**ङिद्वचनस्येति**।

सर्वनाम्नः स्या (७।३।११४)। आबन्तात्परस्य (४)सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः। तेन 'मासपूर्वायै' इति सिद्धम्। अत्र ह्रस्वो न स्याटः, तस्य विधेयत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवात्। नापि ङिद्वचनस्य, व्याख्यानात्। अत आपो ह्रस्व इत्याह-**आपश्चेति**। आबन्तस्य गणे पाठाभावेन सर्वनामत्वाभावादाह-**एकादेशस्येति**। **ग्रहणादिति**। सर्वनामशब्देनेत्यर्थः।

त्वमिति भावः। (१) **वाचेत्यादाविति**। वस्तुतस्तु अस्य भागुरिमते सत्त्वेऽपि 'एकादेशानपहृतटापोऽसम्भवः' इतिभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्यः टाबभावस्यैव लाभेन भाष्यमतेऽसत्त्वात् 'बहुदामा' 'अनडुही' इत्यादौ तत्परिभाषाया आवश्यकत्वमिति बोध्यम्।

(२) **इत्याहेति**। वस्तुतस्त्वङ्गसंज्ञानिमित्तस्याबन्ततदाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्यौङः शी स्यादित्येवार्थः।

(३) **प्रतिपदोक्तत्वेनेति**। तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यरूपबाधबीजस्य 'सम्बुद्धौ च' (७।३।१०६) इत्यत्र सत्त्वादिति भावः। एतद्ग्रन्थलापनायैवैतद्बाधबीजकथनम्। वस्तुतस्त्वेतद्बाधबीजाकथनेऽपि 'हल्ङ्याब्' (६।१।६८) इति लोपे प्रत्ययलक्षणेनैतदप्रवृत्तौ बाधकाभावान्न दोष इति परिभाषेन्दुटिप्पणे विस्तरः।

(४) **सर्वनाम्नो विहितस्येति**। वस्तुतस्तु आबन्तान्नभिन्नं यत्सर्वनाम ततः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्व इत्युच्यमानेऽपि 'मासपूर्वायै' इत्यादौ दोषाभावाद्विहितविशेषणे गौरवात्, 'तस्मात्' (१।१।६७) इति परिभाषायां जागरूकायां दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तं विहायान्यथा कल्पनायां मानाभावाच्च चिन्त्यमिदम्।

न चैवमप्याबन्तत्वाभावः । एकादेशनिष्पन्नस्याप्त्वाभावात्, अत एव 'खट्वा' इत्यादौ परादिवद्भावेनाप्त्वमाश्रित्याबन्तादिति सोर्लोप उक्तः, परादिवद्भावेन तत्त्वं तु न लभ्यम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावादिति वाच्यम्, उभयत आश्रयणे तदभावस्य भाष्ये एकदेशयुक्तत्वेऽपि सिद्धान्तिसम्मतत्वाभावात् । एतच्च तिङन्ते इण्धातौ वक्ष्यामः ।

परे तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽऽबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वन्तु परादिवद्भावेनेत्याहुः । **सर्वस्यामिति** । इह परत्वात्स्याटि कृते (१)सकृद्गतिन्यायात्सुण्न ।

प्रतिपदोक्तस्येति । दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादस्य तत्त्वम् । **योत्तरेति** 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इतिमात्रग्रहणात्सम्प्रत्यसर्वनामत्वेऽपि पुंवत्त्वम् । **योत्तरेति ।** यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वप्रतीत्या योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थेनोत्तरापदस्य गुणवाचकत्वात्पूर्वनिपात इत्य(२)न्यत्र विस्तरः । **स्पष्टार्थमिति** । 'दिङ्नामानि' (२।२।२६) इत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारे सत्त्वादिति भावः । **अन्तरायै नगर्यै इति** । अपुरीत्यस्य पूःशब्दार्थस्य (३)विशेष्यत्वे इत्यर्थ इति भावः । (४)अत्र मानमन्वेष्यम् ।

हे अम्बेति । ह्रस्वे कृते 'सम्बुद्धौ च' (७।३।१०६) इत्येत्वं न, आ आबिति प्रश्लेषात् । द्व्यक्षरं यदीति पठित्वा द्व्यच्काम्बार्थकस्यैव ह्रस्व इति नियममाश्रित्य 'डलकवतां ह्रस्वो न' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् (५)फलाभेदाय सामान्यतोऽपि वार्त्तिकमसंयुक्तविषयमित्याशयेनाह—**असंयुक्ता**

---

(१) **सकृद्गतिन्यायादिति** । निरनुबन्धकपरिभाषया 'आमि सर्वनाम्नः' (७।१।५२) इत्यत्रत्याम्पदेन स्थानिवद्भावेन ङित्वात्तस्यामोऽग्रहणात्सुड् न भवतीत्यपि बोध्यम् । एवं 'रमायां' बहुश्रेयस्याम्' इत्यादावपि नुड् नेति बोध्यम् । एवं च 'नद्याम्' इत्यत्र 'आण्नद्याः' (७।३।११२) इत्यनेनाडभावेऽपि न दोषः । निरनुबन्धकपरिभाषयैवास्याप्यामः स्थानिवद्भावेन ङित्वात्तत्रत्याम्पदेनाग्रहणेन नुटोऽप्राप्त्या लक्ष्यसिद्धेः ।

(२) **अन्यत्र विस्तर इति** । शब्दरत्न इत्यर्थः । (३) **विशेष्यत्व इत्यर्थ इति** । पूःशब्दार्थनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकत्व इत्यर्थः । (४) **अत्र मानमन्वेष्यमिति** । **केचित्तु**— अपुरीत्यस्याष्टाध्यायीस्थान्तरम्बहिर्योगेति सूत्रे पाठे करणीये गणसूत्रपाठकरणमेव मानमित्याहुः । पुरीशब्दस्य विशेष्यताप्रयोजकत्वे सर्वनामसञ्ज्ञा न भवतीत्येवार्थो लाघवाद् इति 'अन्तरस्यां नगर्याम्' इत्यादौ स्याड् भवत्येवेति भावः । (५) **फलाभेदायेति** । द्व्यक्षरं यदीतिप्रत्याख्यानपक्षे 'हे अक्क' इत्यादौ ह्रस्वः प्राप्नोति, 'डलकवतां ह्रस्वो न' इति वार्तिकमते ह्रस्वो न प्राप्नोतीति फलभेदवारणायासंयुक्ता इति वक्तव्यमिति भावः ।

इति । व्यवतरं यदीत्यस्याङ्गत्वाद् व्यवहिताम्बार्थकाङ्गस्य ह्रस्व इति नियमशरीरात् 'जगदम्ब' इत्यादौ (१)ह्रस्वो भवत्येव ।

यद्यपि जरसादेशस्येति । एवञ्चैत्वशीनुड्याडामां नित्यत्वात्पूर्वमेषु क्वचिदजादित्वाभावात्क्वचित्सन्निपातपरिभाषया जरसोऽनापत्तिरि(२)ति भावः । यद्यपि याडामोर्जरसपेक्षया (३)परत्वात् तयोः कृतयोराद्येऽजादित्वविघातादन्त्ये सन्निपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिः, एवमेत्वेऽपि; तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह-**एवमिति ।** अत्र यद्वक्तव्यं त(४)न्निर्जरशब्दे उक्तम् ।

स्वाश्रयमिति । स्वं श्रूयमाण आकारः । **स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति ।** न च ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति ह्रस्वे आप्त्वस्य विच्छेदात्कथं दीर्घे स्थानिवत्त्वेन तल्लाभः, ङ्याप्स्थानिको दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदिति तदर्थ इति वाच्यम्, 'याडापः' (७।३।११३) 'औङ आपः' (७।१।१८) 'आङि चापः' (७।३।१०५) 'ङेराम्नद्याम्' (७।३।११६) हल्ङ्याब्' (६।१।६८) इत्येतेष्वाकारप्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिवत्त्वनिषेधप्रत्याख्यात् भाष्यनये शङ्कासत्त्वेनादोषात् । अत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्त्तिकानां फलभेद आपतति तेषामनभिधानम्, यथा अतिखट्वस्य अः अतिखट्वा इत्यादेः; वक्ष्यमाणरीत्या दीर्घात्पूर्वं फलाभावेन स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तौ (५)फलभेदस्यैवाभावाच्च ।

---

(१) **ह्रस्वो भवत्येवेति ।** न चादन्तत्वाट्टाप्स्यादिति वाच्यम्, ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन टापोऽप्राप्तेः सन्निपातपरिभाषया टापः प्राप्त्यभावाच्च । (२) **इति भाव इति ।** वस्तुतस्तु क्वचित्परत्वात्क्वचित्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेव जरसिति एत्वशीनुड्याडामां वारणाय 'सम्बुद्धौ च' (७।३।१०६) 'औङ आपः' (७।१।१८) 'ह्रस्वनद्यापः' (७।१।५४) 'याडापः' (७।३।११३) 'ङेराम्' (७।३।११६) इत्यादिषु सर्वत्राऽऽकारप्रश्लेष आवश्यकः । यथा च पूर्वं जरस् तथा निर्जरशब्दे एवावोचाम । (३) **परत्वात्तयोरिति ।** चिन्त्यमिदम्, पूर्वविप्रतिषेधेन जरसेव पूर्वं भवतीति 'जरसोऽवकाशः जरसा जरसे' इति 'जराया' (७।२।१०१) इतिसूत्रभाष्यतो लाभात् । (४) **निर्जरशब्दे उक्तमिति ।** यदत्र वक्तव्यं तदस्माभिरपि तत्रैवोक्तमिति बोध्यम् । न च जरसि कृते स्थानिवद्भावेनाऽबन्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानाऽऽपोऽभावादेत्वं नैव प्राप्नोतीति तत्राऽऽकारप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम्, प्राचीनमते निर्दिश्यमानपरिभाषाया वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तेरित्याशयात् । वस्तुतस्तु 'हे अतिखट्व' इत्यादावेत्ववारणाय तत्र प्रश्लेष आवश्यक एवेति बोध्यम् ।

(५) **फलभेदस्यैवाभावाच्चेति ।** वस्तुतस्तु 'धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्, सुनयिका, सुपाकिका' इत्यादौ प्रथमस्थानिवद्भावस्य फलाभावाद् अप्रवृत्तौ द्विवारं स्थानिवत्त्वमन्तरा धात्वन्तयकारासम्भवेन तदसङ्गत्यापत्त्या चिन्त्यमिदम् ।

यत्त्वाकारान्तरं प्रश्लिष्याकाररूप एव यो न कदाचिद्रूपान्तरं प्राप्त इत्यर्थ इति, तन्न; मानाभावात् भाष्ये तस्यानुक्तेश्च । (१)**आबन्तं यदङ्गमिति** । 'प्रत्ययग्रहणे' (प० भा० २३) इति परिभाषयाऽतिखट्वस्य (२)नाबन्तत्वं, (३)यच्चाबन्तं खट्वेति, न तदङ्गमिति भावः । न चानयाऽऽबन्तग्रहणे तेनाङ्गविशेषणादाबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाद् 'अतिखट्वाय' इत्यादौ दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्, अङ्गस्य विशेषणत्वात् । एतेन श्रुतमाकारमादाय स्मृतमनुबन्धमादाय आप्त्वानुसन्धानात्स्यादेव याडित्यपास्तम् । तस्य लाक्षणिकत्वाच्च ।

ननु स्त्रीप्रत्ययये वाचनिकस्तदादिविधिनिषेधो **भाष्ये** पठितस्तत्कथमस्य तत्र प्राप्तिरत आह—**उपसर्जनेति** । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' (प०भा० २६) इति वचनस्यैव **भाष्ये** पाठादिति भावः । अत्रोपसर्जनत्वं (४)लौकिकमेव स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयोपसर्जनत्वासम्भवात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययान्ते शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति तथापि न तेन 'प्रत्ययग्रहणे' इति तदादिनियमप्रसक्तिः । एतत्सर्वं व्याख्यादर्शाद्यनुरोधेन ।

परे त्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वान्नात्र याट् वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेः 'ओत्' (१।१।१५) इत्यादौ **भाष्ये** स्पष्टमुक्तत्वात् । न च 'खट्वायै' इत्यत्र याडनापत्तिः, सूत्रन्तु (५)'निशायै' इत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम्, यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वात् । न चेह तथा । एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वात् पदाङ्गाधिकारे इति वार्त्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया एवौचित्यबोधनाच्च । अत एवा(६)बन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाभिप्रायेण 'अतिखट्वाय' इत्येतत्सिद्धये अतिखट्व—ए इति स्थिते प्रवृत्तं 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः' इति वार्त्तिकं व्याख्याय श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वेनाशङ्कां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्याने एतत्परिहारायोपायान्तराकथनं **भाष्ये** ।

---

(१) **आबन्तं यदङ्गमितीति** । आबन्ततदाद्यभिन्नं यदङ्गमित्यर्थः । (२) **नाबन्तत्वमिति** । नाबन्ततदादित्वमित्यर्थः । (३) **यच्चाबन्तमिति** । यच्चाबन्ततदादीत्यर्थः । (४) **लौकिकमेवेति** । शास्त्रीयोपसर्जनत्वसमानाधिकरणं लौकिकमेवोपसर्जनत्वमित्यर्थः । तेनैकदेशिसमासप्रकरणतत्प्रत्याख्यानयोर्न फलभेद इत्यन्यत्र विस्तरः ।

(५) **निशायै इत्यादाविति** । इदमुमलक्षणं 'बहुदामायै' इत्यस्य निश्धातोरिगुपधलक्षणे के टापि खट्वाशब्दतुल्ययोगक्षेमत्वात् । (६) **आबन्तान्तं यदङ्गमिति** । आबन्ततदाद्यन्ताभिन्नं यदङ्गमित्यर्थः ।

किञ्च अङ्गस्य विशेषणत्वे वार्त्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानायाऽऽकारप्रश्लेषस्य च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। किञ्च खट्वाया अर्द्धेऽर्द्धखट्वायामित्यादौ याडनापत्तिः। किञ्चाऽऽकारप्रश्लेषपक्षेऽपि दीर्घोत्तरं स्वाश्रयाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति शङ्काऽयुक्तैव, दीर्घात्पूर्वं स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्त्वबुद्धेरभावात्तदादेशे दीर्घे तदारोपस्य दुर्लभत्वात्, परम्परया कार्यमादाय स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात्। 'याडापः' (७।३।११३) इति सूत्रे भाष्येऽपि 'अतिखट्वायेत्यत्र स्थानिवत्त्वात् प्राप्तस्य याटः प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यो ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। न च दीर्घत्वे आबसौ भूतपूर्व इति याट् प्राप्नोति, लाक्षणिकत्वात्। स्थानिवत्त्वे तु तत्सामर्थ्यान्नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः' इत्युक्तम्। यद्यपि स्थानिवत्सूत्रयाडापसूत्रस्थभाष्याभ्यां हल्ङ्याप् सूत्रयाडाप सूत्रयोरेव प्रश्लेषो लभ्यते, तथापि भाष्यमुपलक्षणमितरसूत्रविषयोदाहरणानभिधानं वेत्यनयोर्युक्तं सुधीभिर्विचार्यमि(१)त्याहुः।

---

(१) **इत्याहुरिति। परे तु**—'हे अतिखट्व' 'अतिखट्वेन' 'अतिखट्वाय' 'अतिखट्वयोः' 'अतिखट्वानाम्' इत्यादौ, विभक्तिनिमित्तककार्यात्पूर्वमेव जरस् भवतीति निर्जरशब्दे परेत्वित्यादिना सिद्धान्तितत्वेन 'जरसा' 'जरसे' 'जरसः' 'जरसोः' 'जरसाम्' इत्यादौ च तत्तद्विधिवारणाय 'सम्बुद्धौ च' (७।३।१०६) 'आङि चापः' (७।३।१०५) 'याडापः' (७।३।११३) 'ङेराम्' (७।३।११६) इत्यत्राऽऽकारप्रश्लेष आवश्यकः। 'अतिखट्वाय' इत्यादावाकारप्रश्लेषेऽपि याड्वारणाय 'स्त्रीप्रत्यये च' (प०भा० २६) इति परिभाषया उपसर्जनवाक्ये तदादिनियमसत्त्वेनाबन्ततदाद्यभिन्नं यदङ्गं ततः परस्य ङितो याडित्यवश्यं 'याडापः' (७।१।११३) इत्यस्यार्थो वक्तव्यः। न च 'अतिखट्वाय' इत्यादावाकारस्य लाक्षणिकत्वान्न याडिति वाच्यम्, वर्णग्रहणे फलाभावेनेयं परिभाषा न प्रवर्तते इति सिद्धान्तात्तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। न च ओत्सूत्रे भाष्ये 'अदोऽभवत् इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञामाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वारणपरभाष्यविरोधो वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्ताविति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेनादोषात्। अन्यथा 'गोऽभवत्' इत्यादौ दोषवारणायैतदग्रे एव गौणमुख्यन्यायस्य प्रवर्तितत्वात्तेनैवात्रापि दोषवारणे एतद्भाष्यासङ्गतिः स्यात्।

'खट्वायै इत्यादौ याडुपपत्तये यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्यैतत्परिभाषाविषयत्वमिति वारणापेक्षया वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्तेरेव युक्तत्वात्। न च 'पदाङ्गाधिकारे' (प०भा०) इतिपरिभाषया आबन्तं यत्तदादि तदन्तं यदङ्गं तस्मात्परस्य ङितो याडित्यर्थेन 'अतिखट्वाय' इत्यादौ पुनरपि दोषो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्, यत्र धर्मी सिद्धस्तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अदग्धदहनन्यायेन तदादित्वरूपधर्ममात्रोपस्थित्या आबन्तं यत्तदङ्गम् आव् यस्माद्विहितस्तदादित्वविशिष्टं तस्मात्परस्य ङितो याडित्यर्थेनादोषात्।

न च खट्वेव मनुष्यः खट्वा बहूनां खट्वा बहुखट्वा तस्यै बहुखट्वायै इत्यादावाबन्ततदादित्वाभावादुपसर्जनवाक्येन याड् न स्यात्, स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य प्रकृते सत्त्वादनुप-

व्रश्च (८।२।३६) । अत्र राजिसाहचर्याद् भ्राजिः (१)फणादिरेव । तेनान्यस्य 'विभ्राक्' इत्येवाहुः । छशौ वर्णौ ताभ्यां शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणमित्याह—**छशान्तयोरिति** । छशयोरित्युक्तेऽपि न क्षतिरिति चिन्त्यम् । पदस्येति तु 'पृष्टम्' इत्यादिसिद्धये व्यधिकरणमेव । **अन्तादेश इति** । 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इति वचनात् । अत्र 'भलो

सर्जनवाक्येनापि न स्यादिति वाच्यम्, स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वत्ववत्पदपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वमितिकल्पे वाक्यभेदाभावेऽपि याट्सिद्धेः ।

न च द्विवारं स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात्प्रकृते आप्त्वमेव नेति वाच्यम्, धात्वन्तयकोऽस्तु नित्यं सुनयिका सुपाकिकेत्यादौ द्विवारं स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिमन्तरा यकारे धात्वन्तत्वासम्भवेन द्विवारं स्थानिवद्भावस्य दर्शनात् । न चावन्तं यत्तदादि तदन्तं यदङ्गमित्यभिप्रायेणातिखट्वादौ दोषवारणाय प्रवृत्तं 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः' (का० वा०) इति वार्तिकं व्याख्याय श्रुताकारस्मृतानुबन्धाभ्यामाप्त्वेन शङ्कां कृत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधायाकारप्रश्लेषेण तत्प्रत्याख्यानकल्पे एतत्परिहारायोपायान्तरं **भाष्ये** नोक्तमिति वर्णग्रहणे इयं परिभाषा प्रवर्तते इति कल्प्यत इति वाच्यम्, उपायान्तराकथनमात्रेणैतत्कल्पनायाः कर्तुमशक्यत्वात् 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' (प० भा० २६) इतिपरिभाषया दोषवारणेन तत्कथने फलाभावाच्च ।

न च खट्वाया अर्धमर्धखट्वा तस्यामर्धखट्वायामित्यादौ याण्न स्यान्निरुक्तोपसर्जनत्वस्य सत्त्वेनाबन्ततदादित्वाभावादिति वाच्यम्, 'स्त्रीप्रत्यये च' इतिपरिभाषायां शास्त्रीयोपसर्जनत्वसमानाधिकरणलौकिकोपसर्जनत्वं स्वीक्रियते इति 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्' इतिवचनेन शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात्तदादिनियमाभावेनादोषात् । अत एवैकदेशिसमासेतत्प्रत्याख्यानयोर्न फलभेदः । न च स्थानिवत्सूत्रस्थयाडापइतिसूत्रस्थभाष्याभ्यां हल्ङ्याप्सूत्रस्थयाडापइतिसूत्रस्थभाष्याभ्यां च तयोरेवाऽऽकारप्रश्लेषो लभ्यत इति कथं सर्वत्राऽऽकारप्रश्लेष इति वाच्यम् 'जरसा' 'जरसे' 'जरसोः' 'जरसाम्' इत्यादौ दोषवारणाय प्रश्लेषस्यावश्यकत्वेन प्रकृतभाष्ययोरुपलक्षणतया व्याख्येयत्वात् । केवलं 'सम्बुद्धौ च' (७।३।१०६) इत्यत्राकारप्रश्लेषस्य फलं चिन्त्यम्, 'हे अतिखट्व' इत्यादौ 'स्त्रीप्रत्यये च' (प० भा० २६) इति परिभाषयाऽऽबन्ततदादित्वस्याभावान्निर्दिश्यमानपरिभाषया वा निर्दिश्यमानस्यापोऽभावेनैव तस्याप्रवृत्तेः । न च 'गङ्गायमुने' इत्यादौ 'औङ आपः' (७।१।१८) इति न प्राप्नोतीति दोषः, प्रकृते नवीनमते समुदायविशेष्यकबोधेन स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वादाबन्ततदादित्वाभावादिति वाच्यम्, 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इतिसूत्रेऽत्र ह्रस्ववारणाय कृतस्य 'द्वन्द्वे न' इति वार्तिकस्य स्त्रीप्रत्यये इत्यादिनिषेधेऽपि तात्पर्यमित्यदोषात् । विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि अनुत्तरपदस्येति ज्ञापकात् क्वचित्तदादीति धर्म्युपतिष्ठते इति कल्पनेन तदन्तविधिद्वयेमादोषाद्वेति सुधियो विभावयन्तु ।

(१) **फणादिरेवेति** । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया 'राजृ दीप्तौ' (धा० सू० ७१) इत्यस्यैव ग्रहणे तत्साहचर्याद्भ्राजिरपि फणादिरेव गृह्यत इति भावः । न च फणादिर्भ्राजधातुर्नैवास्ति । अन्यथा फणादेः 'भ्रेजतुः' अफणादेश्च 'बभ्राजतुः' इतिरूपद्वयसिद्धेरफणादेश्चाकारानुबन्धकरणेन 'अबिभ्रजत्' फणादेश्च ऋदित्त्वेन 'नाग्लोपि' (७।४।२) इति निषेधाद् 'अब-

झलि' (८।२।२६) इत्यतो झलीति, पदस्येति, 'स्कोः' (८।२।२९) इत्यतोऽन्ते इति चानुवर्त्तते। 'छ्वोः शूड्' (६।४।१९) इत्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तेः 'प्रष्टा' इत्यादौ शादेशाभावाद् अशान्तत्वेन षत्वाप्राप्तौ छग्रहणम्। अत्रापि सतुङ्निर्देशो बोद्धव्यः। **तस्यासिद्धत्वादिति**। 'चयो द्वितीयाः' (का० वा०) इत्यस्य 'नादिन्या' (८।४।४८) इति सूत्रे **भाष्ये** पाठादिति भावः। **टतयोरिति**। धुडभावे टस्य, धुटि तस्येत्यर्थः। **न भवतीति**। जश्त्वात्प्राक् षस्य नेत्यर्थः। जश्त्वे तु प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम्।

केचित्त्विति। 'एकाचः' (८।२।३७) इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्या मध्येऽपि सम्बन्ध एवोचित इति भावः। **जश्त्वेनेति**। यत्तु 'जश् झशि' इति निर्देशात् शस्य न जश्त्वमिति, तन्न; अविकृतस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्योदयस्मयादित्वेन भत्वाच्च तत्र तदप्राप्तौ न्यायसिद्धायां ज्ञापकत्वायोगात् 'उपदेशेऽज्' (१।३।२) इत्यादि (१)निर्देशैः कुत्वाद्यनापत्तेश्च। अत्र मते **भाष्या**नुग्रहो विचार्यः। 'मांसपृतना' (का० वा०) इत्यस्य 'पद्दन्' (६।१।६३) इति सूत्रे उपसंख्यातत्वादाह–**शसादौ वेति**। **स्त्रीत्वादिति**। पुंस्त्वाभावादित्यर्थः। **नात्वं नेति**। स्त्रीत्वादिरयनुकृष्यते। अत एव पुंस्त्वाभावान्नत्वाभाव इति नोक्तम्। न हि पुंस्त्वाभावो नाभावे प्रतिबन्धको नपुंसकेऽपि तदङ्गीकारात्।

ङिति ह्र (१।४।६) अत्र वाक्यद्वयम्। आद्ये यू इति, स्त्र्याख्याविति, अस्त्रीति, इयङुवङ्स्थानाविति, वेति चानुवर्त्तते। अन्त्ये यू इति, वेति, स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकं स्त्र्याख्याविति च। तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङ्' (१।१।४) इति निषेधादप्राप्ते विभाषा। इष्वादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो नाश्रीयत इति **कैयटस्तु** ह्रस्वांशमात्रविषय इत्याशयेनाह–**नित्यस्त्रीलिङ्गा-**

भ्राजत्' इति रूपद्वयसिद्धेश्च 'भ्राजभास' (७।४।३) इति सूत्रे भ्राजिग्रहणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम्, पेचुभ्रेजुर्यस्मिन्कर्मणि इति विग्रहे 'आख्यातमाख्यातेन' (ग० सू० २।१।७२) इति समासे णिचि टिलोपे चङि च अपेचुभ्रेज् इ अत् इति स्थिते ह्रस्वविकल्पाय 'भ्राजभास' (७।४।३) इतिसूत्रे भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वात्। **यत्तु** फणादौ भ्राजृ इति, अन्यत्र भ्राजेतिपाठेन 'व्रश्च' (८।२।३६) इतिसूत्रे च राजृ इति पाठेन 'विभ्राट्' 'विभ्राक्' इति रूपद्वयसिद्धौ भ्राजेः पुनः पाठोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाज्ञापक इति; तन्न, विभ्राज्शब्दात् ण्यन्तात् क्विपि टिलोपे विभ्र् इति स्थिते षत्वार्थं भ्राजिग्रहणस्य व्रश्चेतिसूत्रे आवश्यकत्वादिति दिक्।

(१) **निर्देशैरिति**। 'आदिरन्त्येन' (१।१।७१) इतिबोधितसञ्ज्ञासूत्रेषु हल्सन्ध्यग्रह

विति । अत एवास्य दीर्घांशे निषेधविकल्पत्वं **भाष्ये** उक्तं 'यू स्त्र्याख्यौ' (१।४।३) इति सूत्रे । तत्फलं 'कटप्रुवे' ब्राह्मण्यै' इति, (१)लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्त्वाभावात् ।

परे त्वत्र विकल्पो भवत्येव आख्याग्रहणरहितस्यैवात्र सम्बन्धात् । यद्वा, स्त्र्याख्यावित्येतदेव स्त्रीवाचकावित्येतन्मात्रार्थकमत्र, शब्दाधिकारात् । तच्च ङिदादित्रिप्ताङ्गस्य विशेषणम् । अत एव 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' (का०वा०) इत्यस्यात्राप्रवृत्त्यन्वाख्यायके 'ह्रस्वौ चेयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकाविति वक्तव्यम्, इति वार्त्तिके'अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? अतिशकटये ब्राह्मणाय । अतिश्रियै ब्राह्मण्यै; श्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? अतिश्रिये ब्राह्मणाय, श्रिये ब्राह्मणाय' इति 'यूस्त्र्याख्यौ' (१।४।३) इतिसूत्रशेषे **भाष्ये** उक्तम् । एवञ्चास्य निषेधविकल्पत्वमसम्भवि समुदायस्य केनापि प्राप्त्यभावात् । अवयवस्य प्राप्तावपि तस्यानेन विकल्पाभावात्, ङिदादित्रिप्ताङ्गस्यैवानेन विकल्पात् । एतच्च 'प्रवृत्तौ स्त्रीवचनौ' इत्यनेन सूचितम् ।

अत एवात्र वाक्यद्वयेऽपि विधिविकल्प एव दर्शितः । एवञ्च 'अत्र नियमो नाश्रीयते' इति **कैयटो** वाक्यद्वयपर एवोचितः । उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानं तु स्त्र्याख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदेशिनो 'यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहणम्' इतिपक्षोपपादने उक्तिभूतमिति तन्नादरणीयम् ।

यत्तु–'दीर्घवाक्ये स्त्र्याख्याविति ईदूतोस्तदन्तस्य वा विशेषणं, पुनरङ्गेन तदन्तविधिः, अङ्गस्य च केवलस्त्रीत्वं विशेषणम् । एवं ह्रस्वघटितवाक्येऽपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणम्' इति, तत्तु चिन्त्यं **भाष्यात्त**दलाभात् । 'नेयङुवङ् (१।१।४) इत्यत्र तु नेयङाद्यात्त्रिप्ताङ्गविशेषणं स्त्रीत्वं तदात्रिप्तस्येयङादिविशेषणताया एवौचित्यात्, 'यस्याङ्गस्येयुवौ' इति **भाष्योक्तेः** स्त्र्याख्यावित्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यर्थकस्य यू इत्यनेनैव क्लृप्त-

---

ज्ञापनादिति भावः । (१) **लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेनेति** । स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टा या शक्तिः (स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं, स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेतदुभयसम्बन्धेन) तादृशशक्तिविशिष्टत्वरूपनित्यस्त्रीत्वस्य 'कटप्रुवे ब्राह्मण्यै' इत्यादावभावादिति भावः ।

सम्बन्धत्वाच्च । अत एव 'अतिश्रिये ब्राह्मणाय' इत्यत्रानेन निषेधादवयवनदीत्वप्रयुक्तमपि नदीकार्यं न ।

ननु यथा 'खरकुट्यै ब्राह्मणाय' इत्यादौ लुबन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गग्रहणान्नित्यनदीत्वं भवतीति **भाष्ये** उक्तम् 'चञ्चा ब्राह्मणान् पश्य' इत्यादौ युक्तवद्भावेन स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशान्न नत्वम् । स्पष्टं चेदं 'तस्माच्छसः' (६।१।१०३) इति सूत्रे **भाष्यकैयटयोः** । यद्वा, अतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तेन कार्यातिदेशेन (१)तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याप्रवृत्तिः । स्पष्टञ्चेदं 'स्त्रियाम्' (४।१।३) इति सूत्रे **भाष्ये** । युक्तवद्भावादिप्रत्याख्यानेऽपि यथा दारादिशब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीरूपार्थस्य भानं, तथा प्रकृते स्त्रीत्वेन पुंसो भानमिति न नत्वम् , पुंस्त्वे वाच्ये नत्वमित्यर्थात् । न चैवं 'खरकुट्यै' इत्यत्रापि युक्तवद्भावेन नित्यस्त्रीत्वात्सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् , स्व्याख्याविवित्यस्य स्त्रीत्वविशिष्टमेव य आहेत्यर्थात् । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात् । यद्यपि पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयमस्ति, तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तल्लिङ्गोपजननेऽपि स्त्रीपदादिबोद्धव्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाभावात् । प्रकृते तु 'ब्राह्मणाय' इत्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्तानुमानात् । स्पष्टं चेदं **भाष्यकैयटयोः** । एवं श्रीशब्दात्कनि लुपि 'श्रिये ब्राह्मणाय' इत्यादौ विकल्पापत्तिः । युक्तवद्भावेन स्त्रियामङ्गस्य वर्त्तनात् , अत्र सूत्रे नित्यस्त्रीत्वानिवेशाच्च; इति चेत् ? न, सत्यभिधाने इष्टापत्तेः । **भाष्ये** दृश्यमानं 'श्रिये ब्राह्मणाय' इत्यादि तु क्यजन्तात्क्विपि बोद्धव्यम् । विपरीतं नित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनो लुबन्ते 'श्रियै ब्राह्मणाय' इत्यादौ तदनापत्तिर्दोष (२)इत्याहुः ।

---

(१) **तद्विरुद्धस्वाश्रयकार्याप्रवृत्तिरिति** । चिन्त्यमिदम् , 'अधुः' इत्यादौ अत्वोत्तरं 'विभाषा घ्राधेट्' (२।४।७८) इति लुगर्थं धेट्त्वातिदेशस्यावश्यकतया तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया स्थानिवद्भावेनातिदिश्यमानधेट्त्वविरुद्धस्वाश्रयाऽऽदन्तत्वप्रयुक्तस्य 'आतः' (३।४।११०) इति झेर्जुसोऽप्रवृत्त्यापत्तेः ।

(२) **इत्याहुरिति** । **अन्ये** तु सूत्रकृत्-प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टत्वं नित्यस्त्रीत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वं, स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेतदुभयसम्बन्धेन । शक्तौ प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकत्वं, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । शक्तिवैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं,

यू किम् ? मात्रे । यद्यपि यू इति दीर्घपरं, तथापि विभक्तिविपरिणा-

---

स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेतदुभयसम्बन्धेनेत्यभिप्रैति ।

एतल्लक्षणं 'बहुश्रेयस्यै ब्राह्मणाय' 'कुमार्यै ब्राह्मणाय' इत्यादावव्याप्तमिति मत्वा 'प्रथमलिङ्गग्रहणं कर्तव्यम्' इति वदन्वार्तिककारश्च प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वं नित्यस्त्रीत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वं, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । शक्तिवैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यधिकरणान्तत्व, स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेनेत्यभिप्रैति ।

'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्' इत्युक्त्वा 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो भाष्यकारश्च प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वं नित्यस्त्रीत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यं च शक्तौ स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्व, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्व, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्टप्रकारताऽप्रयोजकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । शक्तिवैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेनेत्यभिप्रैति ।

'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इत्यत्र 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति यच्चोदितं तदत्र|द्रष्टव्यं विजानीयात् इतिभाष्यप्रामाण्येन सूत्रकृत्संमतं यन्नित्यस्त्रीत्वं तदेवात्र सम्मतमिति बोध्यम् । अत्रेतिपदस्वारस्यात् 'वाऽऽमि' (१।४।५) इत्यत्र तु 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेत्' इत्याद्युक्त्या 'यूस्त्र्याख्यौ' (१।४।७) इति सूत्र इवात्रापि वर्तत इति लाभात् वार्तिककृत्सम्मतं **भाष्य**कृत्सम्मतं वा नित्यस्त्रीत्वं बोध्यम् । अत एव श्रीणाम्, श्रियां ब्राह्मणानामित्यादौ 'वामि' (१।४।५) इति विकल्पो भवत्येव । अत एवोपक्रमे 'वामि' इत्यस्य निषेधपरतया व्याख्यानं भाष्ये सङ्गच्छते । अत एव 'ह्रस्वौ च इयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकाविति वक्तव्यं शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व माभूत् ? शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व माभूत् ? धेनवेऽतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व माभूत् ? श्रियेऽतिश्रिये ब्राह्मणाय । भुवै अतिभुवै ब्राह्मण्यै । क्व माभूत् ? भुवेऽतिभुवे ब्राह्मणाय' इति भाष्यं सङ्गच्छते । अत्र प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेत्युक्त्या पूर्वोक्तं सूत्रकारसम्मतं नित्यस्त्रीत्वं 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इत्यत्र ग्राह्यमिति बोध्यते । अत्र षष्ठीबहुवचनोदाहरणादानेन यूस्त्र्याख्यावित्यत्रेव वामीत्यत्रापि **भाष्य**कारादिसम्मतं नित्यस्त्रीत्वं ग्राह्यमिति बोध्यम् ।

यत्तु भाष्ये दृश्यमानं 'श्रिये ब्राह्मणाय' इत्यादि क्यजन्तात् क्विपि बोध्यमिति; तन्न, 'शकटये ब्राह्मणाय' 'धेनवे ब्राह्मणाय' इत्यादौ क्यजन्तात्क्विपि लुगापत्तेः । यदपि-पदार्थमात्रे शास्त्रीयं लिङ्गत्रयमस्ति तथापि व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तल्लिङ्गोपजननेऽपि स्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायां मानाभावादिति; तदपि न, कस्यचित्प्रियस्य पुष्टिकामनादशायां तस्य पुंस्त्वेन बहुवारं बोधे पुष्ट्यापत्तेः । एवं यस्य द्वेषादिना अपुष्ट्यादिकामना तस्य स्त्रीत्वेन बोधेऽपुष्टिप्रसङ्गात्, एवं यस्य साम्यकामना तस्य नपुंसकत्वेन बहुवारं बोधे साम्यप्रसङ्गाच्च । पुंस्त्वादिशास्त्रीयलिङ्गस्य सत्त्वाद्युपचयापचयादिरूपत्वादिति **केचित्** ।

मेन य्वोर्ह्रस्वावित्यन्वयो बोद्धव्यः। एतत्सर्वं (१)'वामि'(१।४।५) इत्यत्रापि बोद्धव्यम्।

'इदुद्भ्यामौदच्चघेः' इति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे—**इदुद्भ्याम्** (७।३।११७)। अनदीसंज्ञकेषु 'अच्च घेः' (७।३।११९) 'औत्' (७।३।११८) इत्याभ्यां बाधात्, 'ङेराम्' (७।३।११६) इति सूत्रान्नदीग्रहणानुवृत्तेश्चाह—**नदीसञ्ज्ञकाभ्यामिति। मत्यामिति।** सन्निपातपरिभाषाया (२)अनित्यत्वाद्यण्।

त्रिचतुरोः (७।२।९९)। 'अष्टन आ' (७।२।८४) इत्यतो विभक्ताविति वर्त्तते तत्फलं त्रिभार्यः। तृतीयान्तेन समासः। भार्यो भरणीयः।

अचि र (७।२।१००) अलोऽन्त्यपरिभाषयैव सिद्धे ऋत इति अनुवर्त्तमानतिसृचतसृ इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनाय। अन्यथा त्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तौ रादेशेन तिसृचतस्रोर्बाधापत्तिरिति दिक्। **नुमचिरेति।** अत्राचि-रांशे 'न तिसृ' (६।४।४) इति निषेधो मूलम्। (३)एतेन स्त्रीत्वरूपार्थ-

न च 'चम्वा ब्राह्मणान्' इत्यादौ युक्तवद्भावेन स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि स्वाश्रयपुंस्त्वप्रयुक्तनकारादेशापत्तिरिति वाच्यम्, युक्तवद्भावेन प्रकृतौ यल्लिङ्गयद्वचनप्रयुक्तं कार्यं भवति, यल्लिङ्गयद्वचनप्रयुक्तं च कार्यं न भवति, तदुभयोर्भावाभावयोः 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इत्यनेनैवातिदेशस्वीकारेणादोषात्। न च 'श्रिये ब्राह्मणाय' इत्यादौ युक्तवद्भावेन स्त्रियामङ्गस्य वर्तनाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम्, स्त्रीत्वातिदेशेऽपि पूर्वोक्तसूत्रकृत्सम्मतनित्यस्त्रीत्वस्य व्यक्तिपदार्थत्वाभावेन युक्तवद्भावेन प्रकृते कनलुबन्तेऽतिदेष्टुमशक्यत्वात्। एतेन तत्र विकल्पो भविष्यत्येवेत्यपास्तम्, पूर्वोक्तभाष्यविरोधाच्च। तथाच 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इत्यत्र पूर्वोक्तं सूत्रकृत्संमतं नित्यस्त्रीत्वमेव ग्राह्यमिति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः।

(१) **वामीत्यत्रापि बोध्यमिति।** चिन्त्यमिदम्, 'प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति यच्चोदितं तदत्र द्रष्ट्यं विजानीयात्' इत्यत्र अत्रेतिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः, ह्रस्वौ च इयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवतो न तु पुंवाचकाविति वार्तिकोदाहरणदानावसरे षष्ठीबहुवचनोदाहरणादानाच्च। एतेन 'वाऽचि ह्रस्वश्च' इत्येव सिद्धे 'वाऽऽमि' (१।४।५) 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इति पृथग्योगकरणात्सन्निपातपरिभाषा ज्ञाप्यते इत्यपास्तम्। 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वार्तिकस्याभावेन 'वामि' (१।४।५) इत्यत्र च तद्वार्तिकस्य सत्त्वेन कथमप्येकयोगस्य कर्तुमशक्यत्वात्। अत एव च 'आपि ह्रस्वश्च' इति न सूत्रितम्। आविति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहार इति दिक्।

(२) **अनित्यत्वादिति।** 'सोऽचि' लोपे च' (६।१।१३४) इत्यादिनिर्देशेन सन्धिकार्ये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः। (३) **एतेनेति।** अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्य स्वीकारे 'तिसृणाम्' इत्यादौ स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकत्वेन तिस्रादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्पूर्वं त्रयादेशे नुटि दीर्घे च 'लक्ष्येलक्षणस्य' इति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्रवृत्त्या 'न तिसृचतसृ' (६।४।४) इति निषेधवैयर्थ्येनेत्यर्थः।

विशेषविभक्तिसञ्ज्ञानिमित्ततिस्राद्यपेक्षया नुडन्तरङ्ग इत्यपास्तम् । अतो निषेधादेवार्थसञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणम् । अन्यथा 'आम्' इतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेऽपि सञ्ज्ञाऽर्थविशेषानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । वस्तुतः स्वरूपेणोपादाने न बहिरङ्गत्वं किन्तु केनचिद्विशेषधर्मेणोपादाने एवेति, विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमेव न इति च रुदधातौ निरूपयिष्यामः । तृज्वत्सूत्रे **भाष्ये** तु 'न तिस्रितिज्ञापकाद् रादेशो नुड्विषये न । पूर्वविप्रतिषेधेन तु न सिद्ध्यति अपवादविषये विप्रतिषेधाप्रवृत्तेः । रादेशस्य सर्वापवादत्वात्' इत्युक्तम् ।

त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्त्तमानयोरित्यर्थ इति भावः । **नेहेति** । त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकवृत्तित्वेऽपि समुदायस्य स्त्रियां वृत्तेरङ्गविशेषणत्वे आदेशः स्यादिति भावः । **आमि त्विति** । तत्राऽऽम् षष्ठीबहुवचनमेवार्थाधिकारादतो न ङेरामि (१)त्रयादेश इति बोद्धव्यम् । **प्रियतिस्रेति** । अङ्गविशेषणत्वेऽत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । प्रिया जस् त्रि जसिति स्थिते 'अन्तरङ्गानपि' इतिन्यायेन विभक्तिलुकि पुनः सुपि तदन्तविधिना निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेशः । ततो 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति कप्तु न, समासार्थलौकिकवाक्ये (२)ऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् । 'ऋदुशन' (७।१।९४) इत्यनङ् । **प्रियतिसृणी** इत्यादि । अत्र नुमः परत्वात्तिस्रादेशे पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन नुम् । 'न तिसृ' (६।४।४) इति ज्ञापकेन सामान्यत आगमविषये रादेशो नेति ज्ञाप्यते । 'प्रत्ययोत्तर' (७।२।९७) इति सूत्रे चेमौ **भाष्ये** प्रयोगौ ।

द्रेरत्वे इति । बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु 'न यासयोः' (७।३।४५) इति

---

(१) **त्रयादेश इति** । इदमुपलक्षणं नुड्दीर्घयोरपि । (२) **ऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावादिति** । 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इत्यत्र नदीसाहचर्येणालौकिकप्रक्रियावाक्ये ऋदन्तोत्तरपदकसमास एव कप्प्रवृत्तेः, अन्तरङ्गपरिभाषयाऽन्तरङ्गे कपि कर्तव्ये विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वेन तिस्रादेशस्यासिद्धत्वाच्च । एतेन समासार्थलौकिकविग्रहवाक्ये समासत्वाभावारोपणे 'कुण्डोघ्नी' इत्यत्र कबापादनपरभाष्यविरोधादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । समासार्थलौकिकविग्रहवाक्ये एव च कप्प्रवर्तत इत्युक्त्या 'बहुकुमारिका' इत्यादौ 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इति ह्रस्वो न । न च बहु जस् कुमारी जस् इत्यस्यां दशायां परत्वात्कपि स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकत्वाभावाद् ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्, समासान्ते जाते यदागमपरिभाषया कब्विशिष्टे स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वस्य प्रातिपदिकत्वस्य च सत्त्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषया ह्रस्वस्य प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

निर्देशेनानित्यत्वान्न प्रवर्त्तते। **विभक्ताविति**। 'युवोरनाकौ' (७।१।१) इत्यत्र **भाष्ये** पाठात्, ङ्याप्सूत्रे तत्परिभाषादोषेषु पाठाच्च। 'सख्यशिश्वी' (का०वा०) इति ङीप्। 'यस्येति च' (६।४।१४८) इतीकारलोपः।

लक्ष्मीरिति। 'कृदिकारात्' (ग०सू० ४।१।४५) इति ङीषि 'लक्ष्मी' इत्यपि। स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री। स्त्यायतेर्ड्रट्, टिलोपयलोपौ, टित्वात् ङीप। **इयङीति**। स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादियङेवानुवर्तते इति भावः।

गुणनेति। 'जसि च' (७।३।१०९) इति गुणः। 'आङो ना' (७।३।१२०) 'अच्च घेः' (७।३।११९) 'ह्रस्वनद्यापः' (७।१।५४) इत्येतैरित्यर्थः। **बाध्यते इति**। स्त्रीशब्दस्येयङ् इत्यनेनान्वयः। **नुम्**— 'इकोऽचि' (७।१।७३) इति। पूर्वकारिकोक्तैर्बाधे सति यत्फलितं तदाह— **ओस्याविति**। अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जने पुंसि विद्यमानस्य **स्त्रियाः** स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र, गुणादिभिर्बाधादिति भावः। **पुंवद्भावादिति**। 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्' (७।१।७४) इत्यनेनेति भावः। ननु ह्रस्ववाक्येऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्धेन स्त्रीशब्दावयवभिन्नह्रस्वेवर्णान्तादित्यर्थेन कथमत्र प्राप्तिरत आह—**अस्त्रीति**। तत्र बीजमाह—**तत्सम्बद्धस्यैवेति**। प्रसज्यप्रतिषेधस्तु न, वाक्यभेदाद्यापत्तेः। नन्वियङुवङ्स्थानावित्यनेनापि स्वस्य निषेधः किं नेत्यत आह— **दीर्घस्यायमिति**। तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः। श्रयन्त्येतामिति श्रीः। 'क्विब्वचि' (का०वा० इत्यादिना 'वाग्' इत्यत्रेव कर्मणि क्विन्दीर्घौ। अङन्त्यन्तत्वान्न सुलोपः।

नेयङु (१।४।४) ङद्वयोच्चारणं स्पष्टार्थम्। स्थानशब्दो भावल्युडन्तः। इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। सा च बाधकाविषये एव। तेन प्रकृष्टा धीः 'प्रधीः' 'प्रध्यै' इत्यादौ न निषेधः। सा चोपलक्षणे व्याख्यानात्। तेन 'हे श्रीः' इत्यादौ निषेधसिद्धिः 'श्रियौ' इत्यादौ तत्स्थितिसत्त्वात्। यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधिते यङादिस्थितिः क्वचित् दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति (१)फलितम्। अत एव प्रकृष्टा धीर्यस्या,

---

(१) **फलितमिति**। न च 'प्रधीः' इत्यादौ धीरूपेऽङ्गे इयङ्सिद्धेः क्वचिद् दृष्टत्वेन पुनरपि दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्, अजादिविभक्तिपरत्वप्रकारकसम्भावनाप्रयोज्या यस्मिन्नङ्गे इयङुवङ्प्रवृत्तिसम्भावना तस्य तदवयवस्य च नदीसंज्ञा न भवतीत्यर्थेनादोषात्।

यस्य वा 'प्रधीः' इत्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं भवत्येव । तदुक्तं **भाष्ये** 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानयोरपि य्वोः प्रतिषेधः प्राप्नोति, अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् । आध्यै, प्रध्यै । सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणात् । यस्याङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणम् । न चैतस्याङ्गस्येयङुवङौ भवतः' इति । **श्रियै इति** । 'ङिति ह्रस्वश्च' (१।४।६) इति विकल्पः ।

वामि (१।४।५) । आमीतिच्छेदः । **प्रधीशब्दस्येति** । प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः । **वृत्तिकारादीनामिति** । अयं भावः—**भाष्ये** 'आध्यै' 'प्रध्यै' इत्यादावियङ्स्थानत्वान्निषेधमाशङ्क्य यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे इत्युक्तरीत्या समाहितम् । तत्र न बहुव्रीहिः, कबापत्तेः । किन्तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत् । तत्र (१)**कैयटोक्त**नित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या **भाष्यासङ्गतिः** । अतः 'स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यम्' इत्यत्र **भाष्ये** एवकारो भिन्नक्रमः । नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः । नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः । खलपूकटप्रूग्रामणीत्यादीनां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः । पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः, शक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च । अतस्तेषां न पदान्तरं विना स्त्रीवृत्तित्वम् । ध्यानादि तु स्त्रीपुंससाधारणमिति । अत्रारुचिबीजन्तु सूत्र**भाष्याद्यक्षरै**रीदृशनित्यस्त्रीत्वालाभः । **भाष्योदाहरणे** बहुव्रीहिरेव । कप्तु न, ऋकारसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राप्तनदीत्वं तदुत्तरपदके एव तत्प्रवृत्तेः । धीशब्दस्येयङ्स्थानत्वेन प्राङ्नदीत्वनिषेधात् । गतिपूर्वकत्वाद्यणपि सुलभः । 'आध्यै इति चिन्त्यमेतत्, क्रियाशब्दत्वेन (२)नित्यस्त्रीत्वाभावात्' इति **कैयटस्तु** चिन्त्य एवेति दिक् ।

लक्ष्मीवदिति । स्त्रियामिति शेषः । **पुंवद्रूपमिति** । उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः । **प्रकृष्टाधीरिति**

यदङ्गावयवयोर्नदीसंज्ञानिषेधश्चिकीर्षितस्तदुत्तरमजादिप्रत्ययं सम्भाव्य यस्मिन्नङ्गे इयङुवङौ सम्भाव्येते तस्य तदवयवस्य च नदीसंज्ञा नेति फलितम् । (१) **कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वेति** । स्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्व, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्व, स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वेतरलिङ्गनिष्ठप्रकारताऽप्रयोजकत्वैत्रितयसम्बन्धेन प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टा या शक्तिः (स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व, स्वज्ञानोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेन) तादृशशक्तिविशिष्टत्वरूपनित्यस्त्रीत्वेत्यर्थः ।

(२) **नित्यस्त्रीत्वाभावादिति** । निरुक्तनित्यस्त्रीत्वाभावादित्यर्थः ।

विग्रह इति । ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थः । तेन कर्मधारये बहुव्रीहौ च सर्वलिङ्गेऽपि मतद्वयेऽपि लक्ष्मीवत् । 'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च' (का०वा०) इत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वात् । 'नेयङ्' (१।४।७) इति निषेधस्योक्तरीत्या प्राप्त्यभावादिति भावः । **विशेष इति ।** लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः । **श्रीवदिति ।** स्त्रियामिति शेषः । विशिष्टस्यापीयङ्स्थानत्वेन ङिदामोर्विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति भावः । पुंसि त्वीदृशबहुव्रीहावपि न नदीत्वं 'नेयङ्' (१।४।७) इत्यवयवस्य निषेधात्, समुदायस्याप्राप्तेश्च । **पुंवदिति ।** 'सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे' इति शेषः, तस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेन पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः । **इति विग्रहे त्विति ।** ईदृशपदघटितविग्रहके स्त्रीलिङ्गबहुव्रीहौ कर्मधारये चेत्यर्थः । तत्र बहुव्रीहाववयवस्य 'नेयङ्' (१।४।७) इति निषेधः, ङिति तु समुदायस्य विकल्प इति बोद्धव्यम् ।

स्त्रियाश्च (७।१।९६) । अत्र 'असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने' इति न सम्बद्ध्यते आरम्भसामर्थ्यात् । **ऋन्नेभ्य इति ।** तदन्तशब्दानां बहुत्वाद् बहुवचनम् । प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । स्त्रियामिति चाधिकारः । **क्वासि हे सुभ्रु इति ।** रावणेन सीताऽपहारोत्तरं रामविलापोऽयम् । विधिना त्वया हापितस्त्याजितः सः 'हे सुभ्रु क्वासि' इत्येवं बहु विललापेत्यर्थः । 'नेयङ्' (१।४।७) इत्यनेनावयवस्य समुदायस्य च नदीत्वनिषेधात्प्रश्नः । **प्रमाद इति ।** विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोऽत्र प्रमादः । स च विरहपोषकत्वात्काव्ये गुणः ।

एकाजुत्तर (८।४।१२) । एकोऽच् यस्मिन्, तादृशमुत्तरपदं यस्येति सूत्रे बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदे इत्यनेनास्य वाक्यस्य समासपदघटितवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासो विशेष्य इत्याह—**तस्मिन्समासे इति ।** **आरम्भेति ।** 'प्रातिपदिकान्त' (८।४।११) इत्यनेन विकल्पेन णत्वे सिद्धे इत्यर्थः । **पुनरिति ।** णग्रहणेऽनुवर्त्तमाने इत्यर्थः । **यणमिति ।** 'इन्कर' (का०वा०) इति यणमित्यर्थः । **भेकजाताविति ।**

शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः । (अ०को० १।१०।२४) ।

इत्यमरादस्य बाह्वादित्वेन वा ङीषिति भावः ।

अन्ये त्वस्य गौरादिपाठान्नित्यमेव ङीष् । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री' इति यादवस्य—'सुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी । आहुर्दुहितरम्' इतिवत् नित्यङ्यन्तत्वेऽप्युपपत्तेरित्याहुः । गौरादित्वादिकल्पने मानाभावात् अमरे 'वर्षाभूः

क्मठी डुलिः' इत्येव पाठ इति सुबोधिनीकार इति माधवः । तदनुसारेण मूलं बोद्धव्यम् ।

टाब्ङीपौ न स्त इति । (१)'स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्न' इति व्याख्यानादिति भावः । स्वस्रादिषु मातृशब्दस्य ननान्द्रादिसाहचर्यात् (२)प्रसिद्धत्वाच्च ससम्बन्धिकजननीवाचकस्यैव ग्रहणम् । सन्निपातपरिभाषयैव तिसृचतस्रोर्ङीबभावे सिद्धे तदनित्यत्वज्ञापनार्थं तयोर्ग्रहणमिति केचित् । स्वस्रादिषु तिसृचतस्रोः पाठोऽनार्ष इति कृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसः ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अतोऽम् (७।१।२४) । अत इत्येतत् अधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इति चानुवर्त्तते । अम् लुग्बाधको (३)'येन नाप्राप्त' (प०भा० ५८) इति न्यायात् । 'अम्' इतिच्छेदो (४)न तु 'म्' इति, 'ज्ञानम्' इत्यादौ 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घापत्तेः । सन्निपातपरिभाषया दीर्घ(५)वारणे तु 'हे ज्ञान' इत्यादौ सम्बुद्धिलोपस्यानापत्तिः

---

(१) स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४।१।१०) इत्यत्र 'टाबृचि' (४।१।९) इत्यतष्टापः, 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इत्यतो ङीपश्चानुवृत्त्योभयनिषेधेन 'डाबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इत्यत्र 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४।१।१०) इत्यनुवृत्त्या डापो षिषेधाच्चेति भावः ।

(२) प्रसिद्धत्वाच्चेति । अवयवशक्तिग्रहानधीनशक्तिग्रहाधीनोपस्थितिविषयार्थे एव लाधवात् तात्पर्यकल्पनं युक्तमित्येतन्मूलिकया 'अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी' इति परिभाषयेत्यर्थः ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

(३) येन नाप्राप्त इति न्यायादिति । 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इत्येतदप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याभावविशिष्टा कृते चारितार्थ्याभावविशिष्टा स्वमोर्नपुंसकादित्येतत्प्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या या 'अतोऽम्' (७।१।२४) इति शास्त्रवैयर्थ्यसम्भावना तादृशसम्भावनारूपतृतीयबाधबीजस्य 'अतोऽम्' (७।१।२४) इत्यत्र सत्त्वादिति भावः । एतन्न्यायविषये च 'अतोऽम्' इत्येतत्प्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन 'अतोऽम्' इति शास्त्रविधेयघटितातिरिक्तत्वेन च 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इत्यत्र सङ्कोचो भवतीत्यतोऽमित्येतत्प्रवृत्तेः प्राक् तत्प्रवृत्त्यनन्तरं च 'ज्ञानम्' इत्यादौ 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुग्न भवतीति बोध्यम् ।

(४) न तु मितीति । अव्यहितैकहलादेशस्यास्मिन्शास्त्रेऽदर्शनादित्यर्थः ।

(५) वारणे त्विति । वस्तुतस्तु 'सुलुनी' इत्यादौ नुम्प्रवृत्तये सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेऽपि 'सुलु' इत्यादौ 'ह्रस्वस्य' (७।३।१०८) इति गुणापत्त्या ह्रस्वोनपुंसके'

मनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात्। अत एव 'एङ्ह्रस्वात्' (६।१।६९) इति सूत्रे 'ज्ञान' इत्यादौ मलोपाय, कतरद्' इत्यादौ लोपाभावाय चाङ्गाक्षेपव्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तय आस्थिता **भाष्ये** न तु 'म्' इतिच्छेद उक्त इत्यलं **भाष्य**विरुद्धकल्पनयेति दिक्।

'जसः शी' (७।१।१७) 'औङ आपः' (७।१।१८) इत्याभ्यां शी औङ इति चानुवर्त्तते तदाह–**क्लीबादित्यादि।**

यस्येति च (६।४।१४८)। इश्चाश्च यं तस्येत्यर्थो व्याख्यानात्। भस्येत्यधिकारः, चेन 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इत्यतः 'तद्धिते' इत्यनुकृष्यते तदाह–**भस्येत्यादि।** भस्येति किम्? गर्गरूप्यम्। **औङः श्यामिति।** इत एव निर्देशादस्य नित्यस्त्रीत्वं बोद्ध्यम्। औङ इति स्वरूपकथनं 'सर्वे इत्यस्य भाधिकारेण सिद्धेः।

जश्शसोः (७।१।२०)। शस् अत्र सुबेव, (१)व्याख्यानात्।

नपुंसकस्य (७।१।७२)। 'इदितो नुम्' (७।१।५८) इत्यतो नुम् इति सर्वनामस्थान इति चानुवर्त्तते। अङ्गस्येति च प्रकृतम्। तच्च झलज्भ्यां विशेष्यते। नपुंसकस्येति गृह्यमाणस्याभावादङ्गस्यैव विशेषणम्। 'अस्थिदधि' (७।१।७५) इत्यादौ तु गृह्यमाणस्यैव प्रकरणात् श्रुते (२)र्बलवत्त्वात्।

(१।२।४७) इत्यत्र सामान्यतः 'सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्यः सङ्कोचो नास्ति' इति वक्तुमशक्यत्वेन यथा सङ्कुचितसङ्कोचस्यैवावश्यमङ्गीकर्तव्यत्वं तथा 'गुणात् सम्बुद्धेः' इत्येव वक्तव्ये 'एङ्ह्रस्वात्' (६।१।६९) इतिकरणेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वस्यावश्यकत्वेऽपि 'कष्टाय' (३।१।१४) इति निर्देशेन 'ङेर्यः' (७।१।१३) इत्यत्र स्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्रवृत्तिमत् 'सुपि च' (७।३।१०२) शास्त्रातिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकातिरिक्तेन शास्त्रेणेत्येवं सङ्कोचेऽपि च 'अतोऽम्' (७।१।२४) इत्यभ्यनुज्ञावाक्ये स्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्रवृत्तिमदेङ्ह्रस्वादित्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकातिरिक्तेन शास्त्रेण यस्य साधुत्वं बोद्ध्यते तदपि साध्वित्येवंसङ्कुचितसङ्कोचे 'म्' इति छेदे 'ज्ञानम्' इत्यादौ 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घो वारयितुं शक्य इति सन्निपातपरिभाषया प्रकृते दीर्घवारणे 'हे ज्ञान' इत्यादौ दोषोद्भावनं न युक्तमिति बोध्यम्।

अन्ये तु–'सुपि च' (७।३।१०२) इत्यत्र विघातकशास्त्रे कष्टायेतिनिर्देशेन 'ङेर्यः' (७।१।१३) इत्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान् दीर्घो भवतीति सङ्कोचे, गुणात्सम्बुद्धेरित्येव वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणेन च 'अतोऽम्' (७।१।२४) इत्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान् लोपो भवतीति 'एङ्ह्रस्वात्' (६।१।६९) इत्यत्र च सङ्कोचे च 'सुपि च' (७।३।१०२) इत्यत्र 'अतोऽम्' इत्येतदतिरिक्तस्वोपजीव्यविघातकत्वाभाववान् दीर्घो भवतीत्येवंसङ्कोचाभावात् 'ज्ञानम्' इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया न दीर्घः। नापि 'हे ज्ञान' इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपानापत्तिः। तथा च 'म्' इतिच्छेदे न कोऽपि दोषो, न च 'एङ्ह्रस्वात्' (६।१।६९) इत्यत्राङ्गाक्षेपवैयधिकरण्यान्वयहल्पदानुवृत्तिक्लेशा इत्याहुः।

(१) **व्याख्यानादिति।** जस्साहचर्यादिति भावः। (२) **बलवत्त्वादिति।** 'श्रुतानु-

अत एव 'त्रिचतुरोः' (७।२।९९) इत्यत्र स्त्रियामिति तयोरेव विशेषणमित्याकरः । **उपधादीर्घ इति ।** 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' (६।४।८) इत्यनेनेति भावः । **शेषमिति ।** कर्मणि घञ् । 'घञजपः पुंसि' (लिं० सू०) इति प्रायोवादः ।

अद्ड् (७।१।२५) । द्डेति पाठः । दस्य ष्टुत्वं, डस्य संयोगान्तलोपश्चाऽऽदेशस्वरूपभङ्गभिया न कृत इति (१)**कैयटः ।** पञ्चम्य इति अधिकव्यवच्छेदाय । अस्य सर्वाद्यन्तर्गणत्वात् ।

परे तु डतरादिभ्य इति विरुद्धविभक्तिपञ्चम्यन्तत्वादङ्गस्येत्यनेनान्वयानर्हमिति (२)डतरादिभ्यो विहितयोः स्वमोरङ्गसंज्ञानिमित्तयोरित्यर्थ इति । सर्वादिसूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम् । एवञ्च (३)'परमकतरं कुलम्' इत्यादौ नाद्ड् ।

यत्तु **कैयटे**नार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम् । तेन 'परमकतरद्' इत्युक्तम्; तन्न, तस्य यदि डतराद्यर्थगतसंख्याभिधायिन इत्यर्थस्तदा पञ्चम्यन्तात्तादृशार्थप्रतीत्यसम्भवः । यदि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, तदा 'विरुद्धविभक्तित्वात्' इति **भाष्या**सङ्गतिः, विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमिति तद्ग्रन्थासङ्गतिश्च । न चैतदर्थे उपसर्जनप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम्, तत्प्रत्याख्यानायैवैतद्**भाष्य**प्रवृत्तेः । परमकतरादिव्यावृत्तयेऽवश्याश्रयणीयविहितविशेषणेनैवातिकतरादिव्यावृत्तौ स व्यर्थ इति तदाशयः । 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वात्त्यदादीनामित्यर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणम्, 'अस्थिदधि' (७।१।७५) इत्यादावङ्गं तथा तद्विशेषणं व्याख्यानादित्यपि तत्रैव **भाष्ये** स्पष्टमि(४)त्याहुः ।

मितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान्' इति परिभाषयेति भावः । (१) **कैयट इति ।** अत्रारुचिबीजन्तु हलनुबन्धात्प्रागचोऽजूरूपस्यानुबन्धस्य वा सर्वत्र दर्शनेन प्रकृतेऽपि अकारानुबन्धसहितादडित्येव पाठः सम्यगिति । (२) **डतरादिभ्यो विहितयोरिति ।** डतरप्रत्ययान्ततदादि, डतमप्रत्ययान्ततदादि, अन्य, अन्यतर, इतर, इत्येतेभ्यो विहितयोः स्वमोरद्ड् इति, अङ्गाभिन्नेभ्यो डतरान्ततदादि, डतमान्ततदादि, अन्य, अन्यतर, इतर, इत्येतेभ्यः परयोः स्वमोरद्डिति वाऽर्थ इति भावः । एतादृशार्थकरणस्य फलमाह—(३) **परमकतरं कुलमित्यादौ नाद्डिति ।**

(४) **इत्याहुरिति । परे तु**-'संज्ञोपसर्जन' इतिप्रतिषेधवार्तिकसत्त्वे 'सर्वस्मै' 'परमसर्वस्मै' 'अतिसर्वाय' 'कतरत्' 'अतिकतरम्' इत्यादि रूपाणि भवन्ति । तत्प्रत्याख्यानेऽपि फलैक्याय तथैव रूपाणि यथा भवेयुस्तथा वक्तव्यम् । तद्रीत्याऽङ्गाधिकारे यदुच्यते इति प्रत्याख्यानकल्पे 'सर्वादीनि' (१।१।२७) इत्यत्र यदि तदन्तविधिरस्ति तदा 'अतिसर्वाय' 'अतितत्' 'अतिकतरम्' इत्यादौ दोषो दुरुद्धरः स्यात् । यदि तदन्तविधिर्नास्ति तदा 'परम-

ङित्त्वफलमाह—**टेः** (६।४।१४३)। 'ति विंशतेः' (६।४।१४२) इत्यतो डितीति वर्त्तते, भस्यैति चाधिकृतम्। **पञ्चम इति**। डतो मटि भत्वाभाव इति भावः। **अन्यतमस्येति**। डतरादिष्वपाठादिति भावः। **एकतरमिति**। 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति डतरच्। एकतमस्य तु 'एकतमद्' इत्येव। **परत्वादिति**। नुमपेक्षयेति शेषः। शब्दान्तरप्राप्त्या झलन्ताजन्तलक्षणभेदाच्च नुमप्यनित्य इति भावः।

कश्चित्तु शिभावात्परत्वाज्जरसि ततः शौ झलन्तत्वान्नुमित्यर्थमाहुः। अत्र यद्वक्तव्यं तद्(१)निर्जरशब्दे उक्तम्।

सान्तमहतः (६।४।१०)। सान्तेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणम्। 'नोपधायाः' (६।४।७) 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' (६।४।८) इत्यनुवर्त्तते, तदाह—**सान्तसंयोगस्येत्यादि**। उपधाग्रहणञ्च पूर्वत्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासम्भवात्। सर्वनामस्थान इति सान्तसंयोगस्य विशेषणम्। अत एव 'हंसशिरांसि' इत्यादौ न दोषः। यद्वा 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' (का०वा०) इति न दोषः।

मांस्पचन्या इति। मांसस्य पचनीत्यर्थः। 'मांसस्य पचियुड्घञोः' इत्यप्येतत्सिद्धार्थानुवाद एव। शब्दत्वेन च सादृश्यं, 'न लुमता' (१।१।६३) इत्यस्य च नित्यत्वमित्यभिमानः। **वृत्ताविति**। भाष्यस्वरसस्त्वनुवृत्ताविति भावः। **मासश्छन्दसीति**। मासस्तकारः स्यादादौ प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः। 'माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरं तव, इत्युदाहरणम्।

ह्रस्वो नपुंसके (१।२।४७)। क्लीबवदर्थे वर्त्तमानस्याजन्तस्येत्येव सामर्थ्यात्प्रातिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्येत्येतत् (२)सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थकम्।

सर्वे' 'परमसर्वस्मै' 'परमसर्वस्मात्' परमसर्वेषां' 'परमसर्वस्मिन्' 'परमसर्वत्र' इत्यादिरूपाणि न सिद्ध्यन्तीति 'गृह्यमाणविभक्तेः' इत्यस्य गृह्यमाणार्थगतसंख्याभिधायिविभक्तौ परतः, गृह्यमाणार्थगतसंख्याभिधायिविभक्तेश्च तत्कार्याणि भवन्तीत्युपलक्षणतया निरुक्तभाष्यस्यावश्यं व्याख्येयत्वेन 'परमकतरम्' इत्येव भवति न तु 'परमकतरत्' इति तदुक्तिः साहसमात्रमेव। 'अद्ड्डतरादिभ्यः' (७।१।२५) इत्यस्य डतरान्ततदादि, डतमान्ततदादि, अन्य, अन्यतर, इतर, इत्येतदर्थगतसंख्याभिधायिनौ तदव्यवहितोत्तरौ च यौ स्वमौ तयोरद्ड् इत्यर्थः। एवं 'सप्तम्यास्त्रल्' (५।३।१०) इत्यादेः सर्वनामार्थगतसंख्याभिधायिनी या सप्तमी सर्वनामोत्तरा च तदन्ततदादेस्त्रलादिर्भवतीति 'अतिसर्वाय' 'अतिकतरम्' इत्यादौ कुत्रापि तद्व्याख्यानकल्पे न दोष इति प्राहुः।

(१) **निर्जरशब्दे उक्तमिति**। अत्र यद्वक्तव्यं तदस्माभिस्तत्रैवोक्तमिति बोध्यम्।

(२) **सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थकमिति**। ननु 'ग्रामणी' इत्यादौ ह्रस्ववारणाय प्रातिपदिक-

तेन 'काण्डे' इत्यादावन्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वेऽपि न ह्रस्वः। विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेऽपि प्रकृत्यर्थापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव। प्रथमाया अपि अन्याभिहितशक्तिरर्थ इति तत्रापि तत्संसर्गको बोध इति तस्याः प्राधान्यम्। 'काण्डे

ग्रहणं सूत्रे चरितार्थम्। नच तत्र श्यादेशे ईकारोच्चारणसामर्थ्यादेव ह्रस्वो न भविष्यतीति वाच्यम्, तथापि 'वारिणे' 'वारिणा' इत्यादौ ह्रस्ववारणाय प्रातिपदिकग्रहणस्य चरितार्थत्वात् इति चेत्? न, अर्थवत्सूत्रात्प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामेनोक्तदोषवारणेन प्रातिपदिकग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। ह्रस्वो नपुंसके' (१।२।४७) इत्यस्य नपुंसकत्वशक्तिपर्याप्त्यधिकरणस्याजन्तस्य ह्रस्वो भवतीत्यर्थेन निरुक्तदोषवारणेन प्रातिपदिकग्रहणस्य वैयर्थ्योपपादनं तु न युक्तम्, वैयाकरणमते सुबन्तपदे शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य सत्त्वेनोक्तदोषवारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। न च प्रातिपदिकग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः प्रातिपदिकग्रहणादनतिदिष्टप्रातिपदिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटरीत्या, 'सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशाद् विभक्त्येकादेशो नान्तवत्' इति दीक्षितरीत्या च 'काण्डे' इत्यादौ दोषाभावात् 'सत्त्वप्रधानस्यैव ह्रस्वो भवति' इति निष्फलमिति वाच्यम्, 'दोषाभूतमहः' इत्यादौ च्विप्रत्ययान्तदोषाशब्दस्य विकारवाचकाहः—शब्दसामानाधिकरण्येन नपुंसकवृत्तित्वस्य सत्त्वेन कैयटदीक्षितयोर्मते ह्रस्वस्य दुर्वारतया तत्र दोषवारणाय सत्त्वप्रधानस्यैव ह्रस्वो भवतीत्यवश्यंवक्तव्यत्वात्। सत्त्वप्रधानस्येत्यत्र सत्त्वपदेन लिङ्गान्वयितावच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपपुरस्कारेण बुध्यमानं विवक्षितम्। प्रधानत्वं च संसर्गविशेष्योभयवृत्तिः निरवच्छिन्नविशेषणताश्रयावृत्तिर्विशेष्यतासंसर्गताव्यापकीभूतः प्रकारतानिरूपितत्वाख्यः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। तथाच सत्त्वप्रधानत्वं यत्किञ्चित्प्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वासमानाधिकरणलिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रधानताप्रयोजकत्वम्। 'काण्डे' इत्यादौ सप्तम्यर्थसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वसामानाधिकरण्यमेव लिङ्गान्वयितावच्छेदककाण्डत्वरूपावच्छिन्नप्रधानतायामिति नोक्तं सत्त्वप्रधानत्वम्।

नन्वेवं 'श्रीपपुत्रः' इत्यादौ ह्रस्वो न स्यात्। लिङ्गान्वयितावच्छेदकश्रीकर्मकपालनकर्तृत्वावच्छिन्नप्रधानतायां जन्यजनकभावसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताप्रधानतासामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्। एवं 'श्रीपं कुलं' 'सुलु पश्य' इत्यादावपि ह्रस्वो न स्यात्; कर्मत्वादिसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपिताप्रधानतासामानाधिकरण्यस्यैव तत्तदवच्छिन्नप्रधानतायां सत्त्वात् इति चेत्? मैवम्, यस्य ह्रस्वश्चिकीर्षितस्तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या प्रधानता तादृशप्रधानतानिरूपिताप्रधानताऽसमानाधिकरणा या लिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रधानता, तादृशप्रधानताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं सत्त्वप्रधानत्वमिति परिष्कारेणादोषात्। 'श्रीपपुत्रः' 'श्रीपं कुलं' 'सुलु पश्य' इत्यादौ संसर्गनिष्ठप्रधानताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य विनिगमनाविरहेणोपस्थापकशक्तेरानुभाविकशक्तेश्च समासे वाक्ये च कल्पनेन तत्रैव सत्त्वात्, यस्य ह्रस्वश्चिकीर्षितस्तत्र संसर्गनिष्ठप्रधानताप्रयोजकत्वस्याभावेन तत्प्रयोज्यप्रधानतानिरूपिताप्रधानताऽसामानाधिकरण्यस्य लिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रधानतायां सत्त्वेन प्रकृते सत्त्वप्रधानत्वस्याव्याहतत्वात्।

न च 'श्रीपपुत्रः' इत्यादौ समासात् प्रागेवान्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वः स्यादिति अयं प्रयासो विफलः, पदावधिकान्वाख्याने 'श्रीपं कुलम्' इत्यादौ दोषाभावाच्चेति वाच्यम्, श्रीपपुत्रः' इत्यादौ समासे लुकि च निरुक्तसत्त्वप्रधानत्वाभावेन लुक्यन्तरङ्गमिमित्तविनाशकस्य सत्त्वात्

तिष्ठतः' इत्यादावाख्यातार्थकर्त्तुः कर्तृक्रियाभावेन क्रियायामन्वये तदभिन्नप्रथमार्थस्यापि तेन सम्बन्धेनान्वयात्तस्य प्राधान्यम्। स्पष्टञ्चेदं भाष्ये। ज्ञानवदिति। दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भावः। 'श्रीपाणि' इत्यादौ 'एकाजुत्तरपदे' (८।४।१२) इति णत्वं भवत्येवेति बोद्ध्यम्।

'अन्तरङ्गानपि' (प० भा० ५२) इति परिभाषया पूर्वं ह्रस्वप्रवृत्तौ समासोत्तरञ्च पूर्वोक्तरीत्या सत्त्वप्रधानत्वस्याभावेन ह्रस्वाप्राप्त्यैतादृशपरिष्कारस्यावश्यकत्वात्। न च 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन 'सुलु कुलम्' इत्यादौ संसर्गनिष्ठप्रधानताप्रयोजकतापर्याप्तिः 'सुलु' इत्यत्र सत्त्वात्पुनरप्युक्तसत्त्वप्रधानत्वस्याभावात्तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्, यस्य ह्रस्वश्चिकीर्षितस्तत्पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावदुपस्थितीयप्रधानतानिरूपिताप्रधानत्वासमानाधिकरणा या लिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपस्थितीयप्रधानतातादृशप्रधानताप्रयोजकत्वं सत्त्वप्रधानत्वमिति परिष्कारेणादोषात्।

नचैवं 'काण्डे' इत्यादौ काण्डवृत्तिनिरुक्तसत्त्वप्रधानत्वस्य पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशविशिष्टेऽतिदेशाद्ध्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, अर्थघटिताशास्त्रीयत्वेन प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्येन च सत्त्वप्रधानत्वस्य पूर्वान्तवद्भावेनातिदेशो न भवतीति कल्पनेनादोषात्। अत एव 'प्रथुना' इत्यादौ 'तृतीयादिषु' (७।१।७४) इति पुंवद्भावः, भाषितपुंस्कत्वस्यार्थघटिताशास्त्रीयत्वात्। अत एव 'सप्तम्यधिकरणे' (२।३।३६) इति निर्देशः सङ्गच्छते। एतेन एकत्वस्योक्तिः 'एकत्वोक्तिः' इत्यादौ ह्रस्वो दुर्वार इत्यपास्तम्, अपरनिमित्तके ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेन एकादेशस्यासिद्धत्वाच्च।

अन्ये तु स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं, निरुक्तपर्याप्त्यधिकरणेतरत् यत् स्वावच्छिन्ननिरूपितसंसर्गताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणं, तद्घटितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन लिङ्गान्वयितावच्छेदकरूपविशिष्टत्वमेव सत्त्वप्रधानत्वम्। 'काण्डे' इत्यादौ प्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि स्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणतासंसर्गताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकार कतात्पर्यविशेष्यताधिकरण-निरुक्तविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणेतरसप्तमीविभक्ति-घटितत्वस्य सत्त्वेन दलद्वयघटितसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वरूपो द्वितीयसम्बन्धो नास्तीति न तत्र दोषः। तत्र प्रथमसम्बन्धानुपादाने दोषाभूतमहः' इत्यादौ ह्रस्वापत्तिः। तदुपादाने तु न दोषः। अहःशब्दसामानाधिकरण्येन दोषापदस्य लिङ्गविशिष्टार्थबोधकत्वेऽपि तद्वाच्यतावच्छेदकरूपस्य लिङ्गान्वयिताऽनवच्छेदकत्वात्। द्वितीयसम्बन्धघटकविशेष्यानुपादाने 'श्रीपं कुलं' श्रीपपुत्रः' इत्यादौ ह्रस्वानापत्तिः, निरुक्तविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणेतरलुप्तविभक्तिघटितत्वात्। तदुपादाने तु संसर्गविषयताप्रयोजकत्वस्य श्रूयमाणपदे एव स्वीकारेण तत्राभावात् 'काण्डे' इत्यादौ सप्तम्यादिविभक्तेरेव तत्सत्त्वात्तद्घटितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वस्य सुलभत्वान्न दोषः। तदीयविशेषणदलानुपादाने 'सुलु पश्य' 'श्रीपपुत्रः' इत्यादौ ह्रस्वानापत्तिः, संसर्गताप्रयोजकत्वस्य श्रूयमाणे एवाङ्गीकारेण तद्घटितत्वस्यैव प्रातिपदिके सत्त्वेन तदघटितत्वाभावात्। तदुक्तौ तु निरुक्तविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणे तदितरत्वस्याभावेन तदितरसंसर्गताप्रयोजकघटितत्वाभावाद् ह्रस्वः सुलभ इत्याहुः।

परे तु नपुंसकत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविशिष्टत्वं क्लीबत्ववदर्थे वर्तमानत्वम्। वैशि

इकोऽचि (७।१।७३)। सुपीति वक्तव्ये विभक्ताविति (१)चिन्त्यप्रयोजनम्। विभक्तौ किम् ? मधुन इदं माधवम्। **हे वारे हे वारीति।** अत एव 'इकोऽचि' (७।१।७३) इति सूत्रस्थम् 'इह किञ्चित्त्रपो' इति, 'एङ्ह्रस्वात्' (६।१।६९) इतिसूत्रस्थं 'हे त्रपु' इति च भाष्यं सङ्गच्छते। **वृद्ध्यौत्वेति।** वृद्ध्यादीनां क्रमेण 'गावौ' 'हरौ' क्रोष्टा' 'हरये' इत्यवकाशः, नुमो 'वारिणी' इति।

(२)**तृतीयादिषु** (७।१।७४)। भाषितः पुमान् येन शब्देनेत्यर्थे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गस्तस्माद्भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तरूपेऽर्थे इति बहुव्रीहिः। भाषणक्रियया स्वकरणतयाऽऽक्षिप्तशब्दश्च क्लीबेन समानानुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते प्रत्यासत्तेः। ततोऽर्शआद्यच्। तत्फलितमाह—**प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति।** इकोऽचीति, नपुंसकस्येति चानुवर्त्तते। ते च तत्र

ष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व, स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेन। 'काण्डे' इत्यादौ च निरुक्तोभयसम्बन्धेन शक्तिवैशिष्ट्याभावान्न दोषः। 'दोषाभूतमहः' इत्यादावपि तादृशशक्तेरनङ्गीकारान्न दोषः। अब्भक्षन्यायेन नपुंसकत्वावच्छिन्नमात्रनिरूपितोद्भूतशक्तिमत्त्वं विवक्षितम्। तेन पदे न दोषः। अत एवात्रत्यं प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातमित्याहुः।

(१) **चिन्त्यप्रयोजनमिति।** वारिशब्दादाचारक्विबन्तात् यङ्लुकि तस्मात् तृजादौ नुमभावार्थं विभक्तावित्यावश्यकमिति **केचित्।** वारिशब्दादाचारक्विबन्तादाशीर्लिङि 'वारिषीष्ट' इति स्थिते नुमर्थं सुपीति विहाय विभक्तावित्युक्तमिति **परे।**

(२) **तृतीयादिषु** (७।१।७४)। यत्प्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वस्यान्वयितावच्छेदकं तदेव यत्र नपुंसकत्वस्यान्वयितावच्छेदकं भवति तद्भाषितपुंस्कमित्यर्थः। पीलुशब्दे च वृक्षत्वव्याप्यजातिरूपं पुंस्त्वस्यान्वयितावच्छेदकं, फलत्वव्याप्यजातिरूपं च नपुंसकत्वस्यान्वयितावच्छेदकमिति न तस्य भाषितपुंस्कत्वमिति भावः।

परे तु भाषितः पुमान् यया शक्त्या सा भाषितपुंस्का, सा विद्यते यस्मिंस्तद्भाषितपुंस्कम्। अर्शआद्यजिति भावः। तत्त्वं च प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टशक्तिविशिष्टत्वम्। शक्तौ प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनपुंसकत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वमेतदुभयसम्बन्धेन। शक्तिवैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यधिकरणत्व, स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेन। पीलुशब्दे च यदि वृक्षत्वव्याप्यजातिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं ध्रियते तर्हि स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य तदवच्छिन्ननिरूपितशक्तौ सत्त्वेऽपि स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनपुंसकत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्याभावात्, यदि फलत्वव्याप्यजातिरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं ध्रियते तर्हि तदवच्छिन्ननिरूपितशक्तौ स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनपुंसकत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्य सत्त्वेऽपि स्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपुंस्त्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वस्याभावान्न दोष इत्याहुः।

षष्ठ्यन्ते, अत्रार्थात्प्रथमान्ते इक इति किम् ? श्रीपेण । टादौ किम् ? अनादिनी । अयञ्च ह्रस्वनुमोरभावान्निदेशः क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थनिवृत्तेस्तत्प्रयुक्तसर्वकार्याप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

अस्थिदधि (७।१।७५) । नकारादकार उच्चारणार्थः । अनङ उदात्तस्योच्चारणेन सिद्धावुदात्तग्रहणम् 'असति यत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तो गुणोऽविवक्षितः' इति (१)ज्ञापनार्थम् । 'त्रिचतुरोः' (७।२।९९) इति 'तिसृचतसृ' इत्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते कर्त्तव्ये आद्युदात्तनिपातनं (२)विवक्षार्थम् । निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम् । वधादेशेऽपि हन्त्यनुरूपेऽन्तोदात्तेऽनुदात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम् । तदुक्तमसति यत्ने इति । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणस्यापि स्थानित्वेनात्र तद्विवक्षायां न मानमिति **भाष्ये** स्पष्टम् । उदात्तत्वफलं 'दध्ना' इत्यादावल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं, 'दधनि' इत्यादौ श्रवणञ्च । ज्ञापनफलन्तु तृन्तृजन्तानां भिन्नस्वरकान्तानाम्' 'ऋदुशन' (७।१।९४) इत्यनेन तत्स्वरकानङ्सिद्धिरिति दिक् ।

तदन्तेति । आङ्गत्वादिति भावः । अत्रापि नपुंसकस्येति सम्बध्यते । तेन धात्वः 'आदृगमहन' (३।२।१७१) इति किप्रत्यये 'दधिना' इत्यादौ न । एतच्च (३)गृह्यमाणस्यैव विशेषणम् । तेन 'अतिदध्ना ब्राह्मणेन' इत्यादि सिद्धम् । **सुधियेति** । शोभनज्ञानवत्त्वरूपै (४)कप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् पुंवत् । प्रधीशब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकं तत् । **मध्विति** । मकरन्द-मद्य-माद्विकवाचिनः पुंनपुंसकयोः सत्त्वात् पुंवत्त्वम् । मृद्वीकाविकारवाचिनो

---

(१) **ज्ञापनार्थमिति** । 'स्वं रूपम्' (१।१।६८) इत्यत्र रूपपदेनोदात्तत्वानुदात्तत्वस्वरितत्वानुनासिकत्वनिरनुनासिकत्वातिरिक्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य ग्रहणमिति ज्ञापनार्थमिति भावः । (२) **विवक्षार्थमिति** । न च हन्धातोरेकाच्कत्वेन वधादेश आद्युदात्तोऽन्तोदात्तो वा भवतीति 'स्थान्यनुरूपगुणकस्वरे उच्चारणीये' इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, 'हनो वध' २।४।४२) इत्यत्र 'फिषः' (शा० सू० १-१) इतिशास्त्रानुगुणेऽन्तोदात्ते वधादेशे उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणस्य विवक्षितत्वात्, स्थानिनो हन आद्युदात्तत्वेऽपि 'धातोः' (शा० सू०) इत्यनेनान्तोदात्तत्वरूपेण साधुत्वबोधनात् तेनैव रूपेणान्तोदात्ते पठनीये आद्युदात्तोच्चारणस्य विवक्षितत्वाद्वा, हनधातोरनुदात्तोपदेशत्वेन सर्वानुदात्ते वधादेशे पठनीये आद्युदात्तोच्चारणस्य विवक्षितत्वाद्वेति दिक् ।

(३) **गृह्यमाणस्यैव विशेषणमिति** । श्रुतानुमितपरिभाषयेति भावः ।

(४) **एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति** । पुंस्त्वनपुंसकत्वयोः शोभनज्ञानवत्त्वस्यैवान्व-

नित्यनपुंसकस्य तु न । स च 'माद्वीकं मधु न द्वयोः' (अ०को०२।१०।४१) इत्यमरेणोक्तः । **भाष्ये** मधोस्तृप्ता इत्यस्य लिङ्गव्यत्ययोदाहरणत्वन्तु माध्वीर्गावो भवन्तु नः' इतिलिङ्गसिद्धक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेति (१)दिक् ।

स्नुवेति । 'मांसपृत्स्नूनां पदादिषूपसंख्यानम्' इतिवार्त्तिकेनेति भावः । **पूर्वविप्रतिषेधेनेति** । न च नित्यत्वादेव नुम्सिद्धः, किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम्, तदन्ते नुमि कृतेऽपि अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन 'यदागमाः' (प०भा० ११) इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमि(२)त्यस्याभावेन तृज्वत्त्वप्राप्तेः । सकृद्गतिन्यायान्न पुनस्तृज्वत्त्वम् । नन्वयं 'कृशक्रोष्टुने' इत्यस्यैव **भाष्ये** उदाहरणात्तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयक एव । अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे बीजानापत्तिरिति चेत् ? न, उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात् । तदुक्तं 'न चोदाहरणमादरणीयम्' इति । उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतया नादरणीयमिति तदर्थ इत्याहुः ।

सुल्वेति । अत्र शोभनलवनकर्त्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । पुंवत्त्वे ह्रस्वाभावेनाघित्वान्नाभावो न । नुमभावाच्च यण् । **धातृ इति** । अनङ् न 'न लुमता' (१।१।६३) इति निषेधात् । धारणादिकर्त्तृत्वं चास्यैकं प्रवृत्तिनिमित्तम् । **हे धातरिति** । 'ह्रस्वस्य गुणः' (७।३।१०८) इति गुणः ।

एक इक् (१।१।४८) आदेश इति कर्मणि घञ् । ह्रस्वपदेन कर्मधारयः । (३)निर्द्धारणे सप्तमी, सौत्रमेकवचनं, तदाह—**आदिश्येत्यादि** ।

यितावच्छेदकत्वादिति भावः । (१) **दिगिति** । दिगर्थस्तु 'माध्वीर्गावो भवन्तु नः' इतिमन्त्रे मधुशब्दस्य माधुर्यमेवार्थ इति तत्रत्यमधुशब्दस्य क्षीरवाचित्वे न मानमिति दिक् ।

(२) **इत्यस्याभावेनेति** । न च 'तृज्वत्क्रोष्टुः' (७।१।९५) इत्यादौ निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तौ 'परमक्रोष्टा' इत्यादौ परमक्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तृजन्ततदादेशापत्तिरिति वाच्यम्, अनुत्तरपदस्थस्येतिज्ञापकेन क्वचित्तदादिविधेरप्रवृत्त्या परमक्रोष्टु इत्यस्य स्थाने 'स्थानेऽन्तरतमः' (१।१।५०) इति परिभाषया परमक्रोष्टृ इतितृजन्तादेशो भवतीत्यदोषात् ।

यद्वा—क्रोष्टुरिति षष्ठ्यन्तमेव, तृज्वदिति च मतुबन्तम् । तथाच क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तृज्वानादेशो भवतीत्यर्थ इति षष्ठ्याः सत्त्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषयैव दोषवारणात् । न च तुन्नन्तक्रोष्टुशब्दस्य कथं क्रोष्टुरिति षष्ठ्यन्तं रूपं स्यादिति वाच्यम् 'प्रकृतिवदनुकरणम्' (प० भा०३६) इति परिभाषया अनेनैव तृज्वद्भावेन 'घेर्ङिति' (७।३।१११) इति गुणेन वा तद्रूपसिद्धेरिति दिक् । (३) **निर्धारणे सप्तमीति** । 'नृणां द्विजः श्रेष्ठः' इत्यादौ यथा

मध्ये इत्यपपाठः, सद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात् । एचां पूर्वभागोऽवर्णसदृशः, उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशः । तत्रोभयान्तरतमह्रस्वाभावात्पर्यायेणावर्णादेः प्राप्तावर्णाभावायेदं, तदाह-**इगेवेति** । यथाप्राप्तमेव नियम्यत इति न यथासंख्यम् । ह्रस्व एच्तु नास्त्येव 'एओङ्' (मा०सू० ३) इत्यादौ दीर्घनिर्देशादिति स्पष्टं **भाष्ये** । न चार्द्धमात्राऽवर्णस्याद्ध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति उत्तरभूयस्त्वात्तत्सदृश इगेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति वाच्यम्, अद्ध्यर्द्धमात्राऽवर्णस्यार्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरित्यस्यापि पक्षस्य 'प्लुतावैच' (८।२।१०६) इति सूत्रे विनिगमनाविरहेण **भाष्ये** उक्ततया समप्रविभागपक्षस्यैव **भाष्यकृ**त्सम्मतत्वादित्याहुः ।

प्रीणामिति । न च 'रायो हलि' (७।२।८५) इति विषयसप्तमी, इति प्रागेवाऽऽत्वम्, निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावात्, आत्वे कृते नुडनापत्त्या हलादिविषयाभावेन पूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च । **केचित्तु** नुटो निमित्तस्य सन्निपातस्य दीर्घेण विनाशावश्यकत्वेन तद्विषये सन्निपातपरिभाषाया विषय एव न । 'नामि' (६।४।३) इति दीर्घस्तु 'सुपि च'(७।३।१०२) इति दीर्घं नित्यत्वाद् बाधते इति **माधवा**शय(१)माहुः । 'ग्रामणि कुलम्' इत्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे 'ह्रस्वस्य पिति' (६।१।७१) इति तुग्न समुदितप्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वेन वर्णमात्राश्रयेऽन्तरङ्गे तुकि असिद्धत्वात् । ये तु 'षत्वतुकोरसिद्धः' इति वचनात्, 'न लोप' (८।२।२) इति सूत्रे कृतितुग्ग्रहणाच्च 'ह्रस्वस्य पिति' (६।१।७१) इति सूत्रेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिं वदन्ति, तेषामुपजीव्यविरोधान्न तुक् अजन्तत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः । न चैवं सन्निपातपरिभाषा व्यर्था तस्या अप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात् । किञ्च तस्या अपि स एवार्थः । अत एव सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे 'वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्' इत्युक्तम् । न च 'न प्रत्ययः सन्निपातलक्षणः, अङ्गसञ्ज्ञा तद्वानिमित्तं स्यात्' इत्यग्रिम**भाष्य**विरोधइति

नागेशमते नृशब्दार्थस्य स्वघटकत्वं स्वघटकद्विजेतरयावद्वृत्तिश्रैष्ठ्यवत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन, यथा वाऽस्मन्मते नृपदार्थस्य स्वघटकवृत्तित्वं, स्वटघकद्विजेतरयावद्वृत्तित्वमेतदुभयसम्बन्धेन श्रैष्ठ्य अन्वयस्तथा प्रकृतेऽपि **नागेशमते** स्वघटकत्वं, स्वघटकेतरावृत्त्यैच्स्थानिकत्वमेतदुभयसम्बन्धेन ह्रस्वादेशपदार्थस्यैक्पदार्थेऽन्वयः, अस्मन्मते च स्वघटकवृत्तित्वं, स्वघटकेतरावृत्तित्वमेतदुभयसम्बन्धेनादेशपदार्थस्यैच्स्थानिकत्वेऽन्वय इति भावः ।

(१) **आहुरिति** । अभ्यनुज्ञावाक्ये विघातकशास्त्रे वा सङ्कुचितसङ्कोचमकृत्वा सामान्यतः सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वविषये सङ्कोचाभावे 'ग्रामणिकुलम्' इत्यादौ तुगापत्तिः ।

वाच्यम्, तस्यैकदेशयुक्तित्वात्। अन्यथा 'शैवः' इत्यादावपि सा लोपनिमित्तं न स्यादित्यन्यत्र निरूपितम्। 'ग्रामणिपुत्रः' 'ग्रामणि कुलम्' इत्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमित्ते ह्रस्वे बहिरङ्गपरिभाषयापि (तुग्वारणं) सिद्ध्यतीत्याशयेन 'कृन्मेजन्तः' (१।१।३६) इति सूत्रे 'ह्रस्वस्य पिति' (६।१।७१) इत्यादौ तदुपन्यास एकदेशिन इति न तद्विरोध इत्यलम्।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः।

हो ढः (८।१।३१)। 'झलो झलि' (८।२।२६) इत्यतो झलीति, 'पदस्य' (८।२।१६) इति, स्कोः' (८।२।२९) इत्यतोऽन्त इत्यनुवर्त्तते। झलि परे पूर्वस्य (१)पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। डस्तु न विहितः। (झषन्तत्वाभावेन भष्भावाप्राप्त्या) धुडित्याद्यसिद्धेः।

दादेर्धा (८।२।३२)। दादिग्रहणमौपदेशिकदादित्ववल्लक्षकं व्याख्यानादित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह-**उपदेशे इति**। एतच्च प्रकृतसूत्रे **भाष्ये** ध्वनितम्। तत्र हि घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेन समाधाय 'अथवा एवं वक्ष्यामि-होढोऽदादेरिति। ततो धातोरिति। दादेरिति वर्तते, नेति निवृत्तम्' इत्युक्तम्। द्रुहेस्तु 'वा द्रुह' (८।२।३३) इत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात्तत्र न दोष इति तदाशयः। तत्र धातेरिति-सूत्रे

'सुलुनी' इत्यादौ नुमर्थं सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यावश्यकत्वेन 'ह्रस्वो नपुंसके' (१।२।४७) इत्यत्राभ्यनुज्ञावाक्ये सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्यसङ्कोचाभावे नुम इव तुकोऽप्यभ्यनुज्ञादाने प्रतिबन्धकाभावात् इति अत्रारुचिर्बोध्या। सङ्कुचितसङ्कोचे तु सकलेष्टसिद्धिः।

* इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः *

अथ हलन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्।

(१) **पदान्ते विद्यमानस्येति**। हस्य पदविशेषणत्वं स्वीकृत्य हान्तं यत्पदं तदवयवस्य निर्दिश्यमानस्येति वक्तुं युक्तम्। यद्वा, धर्मिपारतन्त्र्येण हत्वसमानाधिकरणपदान्तत्वाश्रये विद्यमानस्य हस्येत्युचितम्। यद्वा, अन्ते इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वं प्रकल्प्य पदान्तस्य हस्येतिव्याख्यानमुचितम्। यथाश्रुतं तु न सम्यक् 'लिहौ' इत्यादौ हाविति समुदायस्य पदान्तत्वेन तत्र विद्यमानस्य हस्य ढत्वापत्तेरिति **केचित्**। वस्तुतस्तु पदस्य वैयधिकरण्यान्वयात्, धर्मिपारतन्त्र्येणान्वयस्यापि अप्रामाणिकत्वात्, अन्ते इत्यस्य षष्ठ्यर्थकत्वकल्पनायां गौरवात् अन्तशब्दस्य प्रकृतेऽवसानार्थकत्वं स्वीकृत्य 'वाऽवसाने' (८।४।५६) इत्यादाविव पदावसाने विद्यमानस्य हस्येत्यर्थकरणेन 'लिहौ' इत्यादौ ढत्वादिवारणं बोध्यमिति दिक्।

भाष्यकृत्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः । (१)फलान्तराभावेन तद् उपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात् । अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेधसमर्पकेऽप्येवम् । अत एव नामधातुविषये 'दामलिड्' इत्यादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ । एवञ्च तदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादित्ववल्लक्षकतोचिता । तदनन्तरं दादेरिति वर्त्तते इति भाष्यस्योक्ताशयमजानतो घो दादेरित्युच्यते कथमधोगिति शङ्कायाम् 'एकाचः' (८।२।३७) इतिसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णेतुं धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थमुक्त्वा गर्दभयतेरप्रत्यये गर्द्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं वैयधिकरण्यमुक्त्वा 'दोग्धा' इति तु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमिति भाष्ये उक्तम् । तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यकमिति वदता तस्येहानावश्यकत्वं सूचितम् । तेन च दादेरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः ।

'धुग्' इत्यादिसिद्धये (२)गो नोक्तः । 'औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषा तु तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेन 'तरप्तमपौ घः'(१।१।२२) 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकी । तत्र हि भाष्ये इदमुक्तम् 'इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति, रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं, तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोऽसौ ? उपदेशो नामेति' । अनुबन्धप्रस्तावात्सानुबन्धकेष्वित्युक्तं न्यायस्यान्यत्रापि तुल्यत्वादिति बोद्धव्यम् ।

---

(१) **फलान्तराभावेनेति** । दादिभिन्ने धातौ घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढत्वेन न तत्र घत्ववारणाय सेति भावः । ननु दाद्यवयवभिन्नहस्य ढत्वविधानेन लेढीति लिट् दामनः लिट् 'दामलिड्' इत्यत्र हस्य दाद्यवयवत्वेन ढत्वानापत्तिरिति चेत् ? न, अर्थाधिकारानुरोधेनौपदेशिकदादिधात्ववयवभिन्नस्येत्यर्थेनादोषात् ।

परे तु दादेरित्यस्यानुवृत्तेरत्रार्थाधिकारानुरोधाद्दादिधात्ववयवभिन्नस्येत्यर्थसम्पादनेन चारितार्थ्यात्तादृशार्थकल्पने प्रमाणाभावः । न चैवं क्यजन्तनिष्पन्नदामलिट्शब्दे ढत्वानापत्तिरिति वाच्यम् ; इष्टापत्तेः । अत एव भाष्ये 'घोऽदादेरित्युच्यते कथमधोगिति' इति शङ्कायां धातोरवयवो यो दादिरिति वैयधिकरण्येनैव समाधानमुक्तम् । दामलिट्शब्दे घत्ववारणाय तदर्थमवश्यं लक्षणाश्रयणे तेनैव 'अधोग्' इत्यत्र निर्वाहे 'घोऽदादेरित्युच्यते' इति शङ्काया वैयधिकरण्येन समाधानस्य चासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्तादृशार्थे लक्षणाऽप्रामाणिकी । अत एव सूत्रे धातोरिति चरितार्थम् । अन्यथौपदेशिकदादित्ववतो धातुभिन्नस्याप्रसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः । (२) **गो नोक्त इति** । गत्वे झषन्तत्वाभावाद्भष्भावानापत्तिरिति भावः ।

एकाचो (८।२।३७) 'झष् झषन्तस्य' इति(१)वक्तुं युक्तं झष्पदाशक्तिकल्पनेन लाघवात्। **निवृत्तमिति**। 'धुग्भ्याम्' इत्यादौ पदान्तत्वादेव सिद्धिरिति भावः। **सामर्थ्यादिति**। स्ध्वोर्ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वे तु तदनुवृत्तौ फलाभाव इति भावः। धातोः किम्? (२)तद्वाडित्या(३)दि। ननु दुहेर्घत्वे धात्ववयवमेकाज्रूपं दु इति, उघिति च, तत्राद्यो न झषन्तः, अन्त्ये न बश्, दुघिति तु नावयव इति कथं भष्भावः? अत आह-(४)**व्यपदेशिवदिति**। विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारः, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी (५)तेन तुल्यमित्यर्थः। इदमाद्यन्तवत्सूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम्। एकाचः किम्? दामलिट्। बशः किम्? क्रोत्स्यति। झषन्तस्य किम्? दास्यति। **धुगिति**। 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इतिसूत्रेऽधातोरिति निषेधेन (६)कारकं प्रत्यप्रधानभूतक्रियावाचकस्यापिधातुत्वादिति

---

(१) **वक्तुं युक्तमिति**। ननु 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति सिद्धान्ताद्झषो भकारादिषान्तसमुदाये शक्तिः सिद्धैवेति चेत्? न, तदर्थे वक्तुस्तात्पर्यकल्पने गौरवात्। लाघवाद्झषो भष् इति वक्तुं न युक्तम्; 'झषस्तथोः' (८।२।४०) इत्यत्र तस्यावश्यकत्वात्। अत एवोज्झधातोः क्विपि 'उग्धिः' इति सिद्धम्। (२) **तद्वाडिति**। ननु भष्भावेऽपि पुनः जश्त्वेन न दोष इत्यत आह-(३) **आदीति**। आदिना 'गद्वाड्' इत्यस्य सङ्ग्रहः। गदु अहोतीति विग्रहः।

(४) **व्यपदेशिवद्भावेनेति**। सूत्रकारः स्वघटकावधिकपरत्वं, स्वघटकावधिकपूर्वत्वाभाववत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपान्तत्वं, स्वघटकावधिकपूर्वत्वं, 'स्वघटकावधिकपरत्वाभाववत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपादित्वं स्वीकृत्य 'आभ्याम्' इत्यादौ अकारादौ स्वघटकावधिकपरत्वाभावेन अकारान्ताङ्गत्वाभावेन दीर्घादीनामप्राप्त्या दीर्घादिसिद्ध्यर्थम् 'आद्यन्त' (१।१।२१) इतिसूत्रं प्रणीतवान्। तत्र वार्तिककारः अन्तादिलक्षणयोः स्वघटकावधिकपूर्वत्व-स्वघटकावधिकपरत्वरूपसम्बन्धयोः प्रयोजनाभावेन तयोस्तत्रानुपादानेन 'आभ्याम्' इत्यत्राकारान्तत्वस्य सुवचत्वेन सूत्रं निष्फलमित्याह। **भाष्यकारास्तु** विषयितासम्बन्धेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, विषयितासम्बन्धेन स्वाभाववद्वृत्तितावच्छेदकत्वमेतदुभयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टधर्मवत्त्वं घटकत्वं, विषयितासम्बन्धेन स्वाभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्वं, विषयितासम्बन्धेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टधर्मवत्त्वं घटितत्वं च स्वीकृत्य तयोश्चाद्यन्तलक्षणयोर्निवेशं केवले अकारे मुख्यस्याकारादित्वस्य व्यवहारो मा भूदित्येतदर्थं स्वीकृत्य 'आभ्याम्' इत्यत्राकारेऽङ्गे अकाराधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वाभावेन घटितत्वाभावाद् दीर्घार्थं 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' इति प्रणीतवान्। तथाचैकस्मिन्नेकसम्बन्धविशिष्टे व्यपदेशिवत् सम्बन्धद्वयविशिष्टवत्कार्यं कर्तव्यमिति फलितोऽर्थः। एतन्मूलकमेवानया घटितत्वघटकत्वे एवातिदिश्येते इति साम्प्रदायिकानां वाद इत्यन्यत्र विस्तरः।

(५) **तेन तुल्यमिति**। उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमात्सप्तम्यन्ताद्वतिरुचितः। तथाच यथा व्यपदेशिनि सम्बन्धद्वयविशिष्टे कार्यं भवति तथैकसम्बन्धविशिष्टेऽपि कर्तव्यमित्यर्थ इत्युपपादितमेव पूर्वमिति दिक्। (६) **कारकं प्रतीति**। इतरपदार्थनिष्ठ-

भावः । (१) न च 'धातोरुच्यमानङ्कार्यं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषया कथमत्र घत्वादि ? तत्प्रत्ययो धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्ययः, इति वाच्यम्, अस्य पदान्तनिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् । अत एव 'अप्रशान्' इति चरितार्थम् । अन्यथा 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इत्यत्रापि तत्प्रवृत्तौ नत्वानापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

वा द्रुह (८।२।३३) । द्रुहेः प्राप्तेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्र विभाषेयम् ।

इग्यणः (१।१।४५) । **यणः स्थाने इति** । नन्वेवम् 'अदुहितराम्' इत्यादौ लस्योत्तमैकवचने इटि तस्य सम्प्रसारणत्वाद् 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घापत्तिः, न च यथा संख्यसम्बन्धाददोषः ऋलृक्सूत्रे 'लृकारोपदेशः किमर्थः' इत्यादि**भाष्य**विरोधात् ; इति चेत् ? न, विधिप्रदेशेषु 'यण इक्' इत्येव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्येन (२)तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोषः । 'वाक्यस्य सञ्ज्ञा' इति पक्षे **भाष्ये** 'सम्प्रसारणस्य' (६।३।१३९) इत्यादौ सम्प्रसारणजातस्य सम्प्रसारणग्रहणेन ग्रहणम्' इत्युक्ततया तदेकवाक्यतयाऽत्र पक्षे तद्भावितस्य संज्ञेति **भाष्ये** सूचितम् । (३)तेन 'द्युभ्याम्' इत्यादावपि न दीर्घप्राप्तिः । (४)अत एव अक्षद्यूश्चासावरुणश्च 'अक्षद्यरुणः' इत्या(५)दौ

विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयरूपमुख्यपदार्थघटकेतरपदार्थे प्रत्ययेतरत्वेन सङ्कोचादिति भावः । (१) **न चेति** । क्विपः प्रत्ययलक्षणेन धातुशब्दोच्चारणेन विहितप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टहस्य पदान्ते विद्यमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः सुवचत्वाच्छङ्कासमाधाने अत्र निर्दले । ज्ञापकसाजात्याद्धातुत्वेतरधातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्ये तस्याः प्रवृत्तिस्वीकारेण तस्या अत्राप्रवृत्तश्चेति दिक् ।

(२) **तद्भावितपक्षाश्रयणादिति** । तेन भावितस्तद्भावितः, प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थः । न च यदा तेन संज्ञा तदा तद्भावितत्वं यदा च तद्भावितत्वं तदा तेन संज्ञेत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, सम्प्रसारणपदप्रयोज्यत्वस्योपलक्षणत्वेनादोषात्, खण्डशः शक्तिस्वीकारेण विधेयस्थले सम्प्रसारणपदप्रयोज्यत्वस्य मोषेणादोषाच्चेत्युपपादितं 'प्रत्ययस्य लुक्' (१।१।६१) इत्यत्रैवेति तत एवावधारणीयम् । (३) **तेन द्युभ्यामिति** । नन्वतद्भावितसंज्ञापक्षेऽपि 'निरुतं' 'दुरुतम्' इत्यार्थं 'हलः' (६।४।२) इत्यस्य सम्प्रसारणप्रयोजकप्रत्ययनिमित्ताङ्गसंज्ञावदवयवहलः परस्येत्यर्थाश्रयणेन 'अदुहितराम्' इत्यादौ न दोष इति चेत् ? न, निरुतमितिभाष्यप्रामाण्येन सम्प्रसारणघटिताङ्गघटकहलः परस्येत्यर्थस्वीकारेण तत्र दोषाभावेऽप्यत्र दोषस्य तादवस्थ्यात् । न च तपरकरणसामर्थ्यान्न दीर्घ इति वाच्यम्, दिवूशब्दप्रकृतिकक्यजन्तात्क्विपा निष्पन्ने द्यूशब्दे चारितार्थ्यात्, इति 'भाव्यमानोऽप्युपकारः' इत्यत्र परिभाषेन्दुटिप्पण्यां विस्तरेणोपपादितम् । ननु निरुतमित्यादिभाष्यप्रामाण्यात् पूर्वोक्त एवार्थ इति 'अदुहितराम्' इत्यत्र न दोष इति चेत् ? तत्राह—(४) **अत एवेति** । ननु 'समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्' इत्यस्य प्रत्याख्यानं तु तद्भावितपक्षाभिप्रायेणैव, अतद्भावितपक्षे तु न तस्य प्रत्याख्यानमित्यत आह—(५) **आदाविति** । आदिना 'द्युपुत्रः' इत्यस्य सङ्ग्रहः । तत्र हि 'सम्प्र-

पूर्वरूपं न । समानाङ्गग्रहणं तु **भाष्ये** प्रत्याख्यातम् । तथा च **भाष्यं**–शकन्ध्वर्थमित्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानाङ्गग्रहणं कार्यम् । न कार्यम्; असम्प्रसारणत्वात् अन्योऽयं सम्प्रसारणासम्प्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते । यदि नेदं सम्प्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति।। वचनप्रामाण्याद्भविष्यति' इति । 'न सम्प्रसारणे' (६।१।३७) इति निषेधोऽपि वचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपोत्तरम् । न च यु उ अन् अस् इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यम्, अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः । न चैवं तत्र सवर्णदीर्घोत्तरं 'न सम्प्रसारणे' (६।१।३७) इति निषेधो न स्यादिति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वादिति दिक् ।

वाह ऊठ् (६।४।१३२) । 'भस्य' (६।४।१२६) इत्यधिकारः । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (६।४।१३१) इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्त्तते, तच्चोठो विशेषणम् । तेन 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इति न । तदाह–**भस्येत्यादि** । ह्रस्व उठ् न कृतः वृद्ध्यनापत्तेः । वृद्धिविधावपि ह्रस्वग्रहणे 'अनौः' इत्याद्यसिद्धिः । 'च्छ्वोः शूड्' (६।४।१९) इत्यत्रापि ह्रस्वकरणे 'अक्षद्यूः' इत्याद्यसिद्धिः, अतद्भावितत्वेन तस्यासम्प्रसारणत्वाद् 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घाप्राप्तेः ।

सम्प्रसा (६।१।१०८) । 'अमि पूर्वः' (७।१।१०७) इत्यतः पूर्व इति, 'इको यण्' (६।१।७७) इत्यतः अचीति, 'एकः पूर्वपरयोः' (६।१।८४)

सारणस्य' (६।३।१३९) इति दीर्घापत्तिर्बोध्या । अज्विशिष्टस्य 'यणः सम्प्रसारणसंज्ञां विधाय 'सम्प्रसारणाच्च' (६।१।१०८) इति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमिति चेत् ? न, विद्वांसमाचष्टे 'विदावयति' इत्यत्र नित्यत्वात् टिलोपे अचोऽभावेन सम्प्रसारणानापत्तेः । इदानीं सम्प्रसारणे नित्यत्वस्य वक्तुमशक्यतया पूर्वं सम्प्रसारणे टिलोपे च 'विदयति' इत्येव रूपमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'विद्वयति' इति तु अङ्गवृत्तपरिभाषायाः सिद्धान्तसम्मतत्वाभावेनायुक्तमेव, 'विश्वौहः' इत्यादौ विनिगमनाविरहात् पूर्वाऽज्विशिष्टस्यापि सम्प्रसारणेऽनिष्टापत्तेश्चेति दिक् ।

परे त्वतद्भावितपक्षस्याश्रयणेऽपि न कश्चिद्दोषः । अथ 'द्युपुत्रः' इत्यत्र 'सम्प्रसारणस्य' (६।३।१३९) इति दीर्घापत्तिः, न च 'उत्' इतितपरकरणसामर्थ्येन न दीर्घ इति वाच्यम्, दिवूशब्दात्क्यचि ततः क्विपि सम्प्रसारणे 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घे भ्यामि 'द्यू भ्याम्' इति स्थिते ह्रस्वार्थं तस्यावश्यकत्वात्; इति चेत् ? न, उत्तरपदार्थस्य सम्प्रसारणपदार्थे विशेषणत्वेनोत्तरपदनिमित्तकसम्प्रसारणस्यैव तेन दीर्घविधानात् । अतद्भावितपक्षे 'समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकस्य सत्त्वाच्च 'श्वश्वः' इत्यादौ पूर्वरूपमित्याहुः ।

नन्वेवं ह्रस्वे उठि न कश्चिद्दोष इति चेत् ? अनेकत्र क्लिष्टकल्पनायां लाघवाभाव एवेति गृहाणेति दिक् ।

इति चानुवर्तते तदाह—**सम्प्रसारणादचीत्यादि**। ऊठ्ष्ठित्त्वम् 'एत्येधति' इत्यत्र विशेषणार्थम्।

छन्दस्येवेति। छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने 'वहश्च' (३।२।६४) इत्यनेनेति भावः। **णिजन्ताद्विजिति**। अनेन लोके विश्ववाट्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते, न त्वस्योठ्; (१)णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, (२)अङ्गभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात्। विज्ग्रहणं क्विपोऽप्युपलक्षणम्। 'वच्यादिभ्यो विहिते किति' इति व्याख्यानस्य 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इत्यत्र काम्यच्सूत्रे च **भाष्ये** उक्तत्वेन ण्यन्तात्कौ सम्प्रसारणाप्राप्तेः, प्रतिपदोक्ततया क्विशब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव 'कौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यत्र ग्रहणेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च। तेन काम्यच्सूत्रोक्तविहितविशेषणपक्षतदितरपक्षयोर्न फलभेदः। वस्तुतो 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' (४।३।२४) इति 'प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम्' इति **भाष्ये** लौकिकविग्रहवाक्ये 'प्रष्ठौहः' इति प्रयोगादन्यत्रापि ण्विः। तदुक्तम्—**इति पक्षे इति**।

चतुरनडु (७।१।९८)। 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' (७।१।८६) इत्यतः सर्वनामस्थाने इति वर्त्तते।

(३)**सावन** (७।१।८२)। 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यतो नुमनुवर्त्तते, आदिति च। तदाह—**आदित्यधीति**। **विशेषविहितेनेति**। यासुटा सीयुडिवेत्यर्थः। **न बाध्यते इति**। उपजीव्यत्वा-

(१) **णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति**। नन्वेवं 'वहेर्वाहेर्वा ण्विविचावनभिधानान्न स्त एव' इतिपरिभाषेन्दुशेखरस्थग्रन्थविरोध इति चेत्? न, तत्र वाहधातुप्रकृतिकयोस्तयोरनभिधानबोधनेनादोषात्। (२) **अङ्गभसंज्ञाक्षिप्तेति**। ननु 'न लुमताऽङ्गस्य' (१।१।६३) इत्यत्रत्योक्तदिशा प्रत्ययाक्षेपो न स्यादितीदमयुक्तमिति चेत्? न, प्राचीनमतमवलम्ब्यैतद्ग्रन्थस्य सत्वात् भसंज्ञायां कर्तव्यायां स्थानिवत्त्वस्य जागरूकत्वेन ऊठोऽप्राप्त्या तदप्रवृत्तावेव तात्पर्याच्च।

(३) **सावनडुहः (७।१।९८)**। अथ 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इति न्यासं कृत्वा उगित्वसामर्थ्यात् असिद्धत्वं बाधित्वा 'उगिदचाम्' (७।१।७०) इति नुमा सिद्धेः इदं सूत्रं न कार्यम्। न च 'अनडुदीतरा' इत्यत्र 'उगितश्च' (६।३।४५) इति समासाश्रयह्रस्वविकल्पापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र 'ऐषुमतितरा' इत्यत्र ह्रस्वविकल्पवारणाय विहितविशेषणाश्रयणेन दोषाभावात्, इति चेत्? न, 'स्वनड्वान् स्त्री' इत्यत्र 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीबापत्तेः। न च पदत्वमुपजीव्य प्रवृत्तं दत्वं पदत्वविघातकङीपो निमित्तं न स्यादिति वाच्यम्, ङीपः साक्षात्पदत्वविघातकत्वाभावात्। परम्परया विघातकस्य विघातकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसंज्ञाऽतिरिक्तशास्त्रस्य तु नानया व्यावृत्तिः। अत एव 'ऊखतुः' इत्यादौ अभ्याससंज्ञासवर्णदीर्घादीनां प्रवृत्तिर्भवत्येवेति दिक्। आन् इत्यसिद्ध्यापत्तेश्चेति **कश्चित्**।

दिति भावः । **अमा चेति ।** 'अम्सम्बुद्धौ' (७।१।९६) इति विशेषविहिते-नामेत्यर्थः, नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्, ततः प्राक् तस्याप्राप्तेश्चेति भावः । कचित्तु 'आमा च नुम्न बाध्यते' इति पाठः । तत्रायमर्थः । 'बह्वन-ड्वांहि' इत्यादौ 'नपुंसकस्य' (७।१।७२) इति नुम् परत्वादामा बाद्धयेत, पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तु न बाद्धयत इति । **दत्वं नेति ।** 'अनड्वांस्तत्र इत्यत्र रुत्वं भवत्येव, तत्रोपदेशवैयर्थ्याभावात् । **संयोगान्तलोपस्येति ।** हस्थानिकस्येत्यर्थः । एवञ्च नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभाव इति भावः । **अनड्वानिति ।** अनः शकटं वहतीत्यर्थे वहेः क्विबनसि, अनसो डश्च, यजादित्वात्सम्प्रसारणम् ।

ननु 'हे अनड्वन्' इत्यत्र सम्बुद्धिलोपेऽवश्यं प्राप्ते अम आरम्भाद-मोऽपवादत्वेन तद्विषये सम्बुद्धिलोपानापत्तिः । विषयभेदेऽप्यचिरादेशस्य नुडपवादत्वमाशङ्कितं सप्तमे भाष्ये; इति चेत् ? न । प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वस्यैवासम्भवात् । ध्वनितञ्चेदं प्रत्ययलक्ष-णसूत्रे **भाष्यकैयटयोः ।** एवमेव 'अतृणेट्' 'अनड्वान्' इत्यादेस्तत्सू-त्रोदाहरणत्वमु(१)पपद्यते इति दिक् ।

सहेः सा (८।३।५६) । 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः' (८।३।५५) इत्य-धिक्रियते । **लोके त्विति ।** एतेन, तुराषाण्मेघवाहनः' (अ०को० १।१। ४७) इति व्याख्यातम् । 'नहिवृति' (६।३।११६) इत्यनेन क्विबन्तसहावेव दीर्घविधानादाह—**अन्येषामपीति ।**

दिव औत् (७।१।८४) ननु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञो-चिता; अन्यथा तान्तस्य विधानमित्यस्याप्यापत्तेः । ध्वनितञ्चेदमदूड्सूत्रे **भाष्ये ।** तत्र हि डित्त्वाभावेऽदादेशे पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्यानुनासिकोपध-त्वादिति समाहितं, (२)न तूच्चारणार्थत्वादिति । किञ्च द्वितीयवर्णोच्चारणे

(१) **उपपद्यते इति दिगिति ।** दिगर्थस्तु इदमयुक्तम् । तथा सति 'सः' इत्यत्रापि प्रथमतो हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन त्यदाद्यत्वेऽपि विसर्गश्रवणं न स्यात् । किञ्च प्रत्यय-स्थानिककार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणाभावेन 'भवतात्' इत्यत्र 'अतो हेः' (६।४।१०५) इत्यनेन लुकि 'भव' इत्येकस्यैव रूपस्यापत्तेः । तस्मात् स्वविषये नाप्राप्तप्रत्ययानुत्पत्तिरपि बाध्यते । ततश्च प्रकृतदोषस्तदवस्थ एव । तस्माद् हल्ङ्यादिलोपविषये तक्रन्यायस्यानित्यत्वमेवा-श्रयणीयम् । तदनित्यत्वे प्रमाणं तु 'इदमो मः' (७।२।१०८) इति सूत्रमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा, सावपि पदं भवति इति सिद्धान्तादत्र 'भवेत्' इत्यत्रेव तल्लक्ष्यत्वाभावेन पुनः संयो-गान्तलोपेनेष्टसिद्धिरिति विचारणीयं सुधीभिः ।

(२) **न तूच्चारणार्थत्वादिति ।** ननु सम्बुद्धिलोपविषये सन्निपातपरिभाषाया अनि-

सहायसम्पादनेन चरितार्थेषु तत्र तत्र विशेषणार्थेष्विव हलन्त्यसूत्राप्रवृत्तौ मानाभावः। अत एव 'तस्य लोपः' (१।३।६) इति सूत्रेऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे 'दिव औत्' (७।१।८४) इत्यादीनां सर्वादेशत्वापादनं भाष्ये कृतम्। 'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५) इति सूत्रे च भाष्ये। 'तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकस्य 'द्युभ्याम्' इत्यादौ तदभावः फलमित्युक्तम्। इत्त्वमाश्रित्य च प्रत्याख्यातं तदित्यन्यत्। किञ्चाऽऽदेशेषु सर्वत्र तकाराणामुच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञकत्वाभावापत्तिति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्।

त्यत्वादनुनासिकाकारपक्षे सम्बुद्धिलोपप्राप्त्या तस्यैकदेशयुक्तित्वमावश्यकम्। अत एव तत्पक्षे 'साधीयोऽत्र सम्बुद्धिलोपः प्राप्नोति' इति भाष्ये उक्तमिति चेत्? न। 'ग्रामणि कुलम्' इत्याद्यर्थं सङ्कुचितसङ्कोचस्यावश्यकत्वेन 'ह्रस्वस्य गुणः' (७।३।१०८) 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (७।३।१०७) इत्येतद्वाक्यार्थे 'एङ्ह्रस्वात्' (६।१।६९) इत्येतदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि अत्र तदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। साधीये इति भाष्यमेकदेशिन इति उपपादितमजन्तनपुंसकान्ते इति तत एवावधार्यम्।

परे तूच्चारणार्थानां विनैवेत्संज्ञां निवृत्तिस्वीकारे न बाधकम्। उच्चारणार्थमित्यस्योच्चारणमेवार्थः प्रयोजनं यस्येत्यर्थस्य स्वयमेवोक्तत्वेनात्राकारस्योच्चारणे पूर्वसवर्णदीर्घसम्पादनेन चारितार्थ्यादत्रोच्चारणार्थत्वासम्भवेन विना इत्संज्ञां तस्य निवृत्तेरसम्भवेनानुनासिकोपधः स स्वीकृत इति कोऽद्ङ्सूत्रस्थभाष्येण विरोधः? 'दिव औत्' (७।१।८४) इत्यत्र तकारस्यापि सर्वादेशत्वसम्पादनेन चारितार्थ्यादुच्चारणार्थत्वासम्भवात् 'नानुबन्ध' (प० भा० ६) इतिपरिभाषया फलाभावोपपादकं तद्भाष्यमिति कस्तेनापि सह विरोधः। एवं 'तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्' इतिवार्तिकाभावे तकारस्य तित्त्वसम्पादनेन चारितार्थ्यादुच्चारणार्थत्वासम्भवाद्विनैवेत्संज्ञां निवृत्त्यभावेन तित्त्वमुक्तमिति कस्तेनापि सह विरोधः? तकारस्योच्चारणार्थत्वसम्पादनेन वार्तिकस्य साफल्याच्च वार्तिकवैयर्थ्यमपि। 'दर्विः' इत्यत्र लोपवारणायानुनासिकत्वं स्वीकृत्यानुनासिकान्त्यस्येति व्याख्यानमिति न तेनापि सह विरोधः। सिच इदित्त्वस्य 'अमंस्त' इत्यत्र 'अनिदिताम्' इत्यस्य न विद्यते इदस्मिंस्तेषामित्यर्थेन नलोपाभावार्थमावश्यकत्वेनेदित्त्वान्नुमः शङ्कापि युक्तैव। 'हनः सिच्' (१।२।१४) इत्येतज्ज्ञापकादनिदितां धातूनामेव ग्रहणेनामंस्त इत्यस्य सिद्धिं मनसि निधाय सजादेशकरणेन समाहितम्। न च तज्ज्ञापकेन तत्र लोपाभावे फलाभावेन तस्योच्चारणार्थत्वात् पुनः सिजेव कुतो नोक्त इति वाच्यम्, 'अमंसीत्' इत्यत्र नुमभावसम्पादनेन तस्य चारितार्थ्यात् तस्योच्चारणार्थत्वासम्भवात्; इति न तेनापि सह विरोधः।

यदपि 'अनुवादविषये' इत्यादि; तदपि न, सनः सशब्दे लक्षणा, उत शक्तिः? आद्ये तत्रापि न, विधौ परशब्दार्थत्वस्य बाधात्। अन्त्ये प्राचीनानामपि लक्षणां विनैव निर्वाहात्। यदपि 'गमेरिट्' (७।२।५८) इति दृष्टान्तेनोपधालोपवारणम्, तदपि रभसादेव दृष्टान्ते प्राचीनानामुच्चारणार्थेकारसत्त्वेन तन्मते तदप्राप्तौ दोषाभावात्। नुम् तु नाशङ्कनीयः गम् इति पृथक्करणेन तस्य धात्ववयवत्वाभावेन नुमप्राप्तेः। सुबुत्पत्तिस्तु क्षिय इत्यत्रैव प्रकृतिवदनुकरणं न भवतीत्यनेन सिद्धा। 'अस्तेर्भूः' (२।४।५२) इत्यत्र निर्विसर्गपाठ इति प्रमाद एवेत्याहुः।

तथा विधेयविषय उच्चारणार्थानामप्यनुनासिकत्वेनेत्सञ्ज्ञा । अत एव 'वेरपृक्तस्य' (६।१।६७) इत्यत्रापृक्तग्रहणाभावे 'दर्विः' इत्यत्र लोपमाशङ्क्यानुनासिकपरस्य वेर्ग्रहणमिति **भाष्ये** उक्तम् । अत एव 'इदितो नुम्' (७।१।५८) इति सूत्रे **भाष्ये** धातोरित्यस्याभावे सिच इदित्वाद् 'अभैत्सीत्' इत्यादौ नुममाशङ्क्य सजादेशकरणेन समाहितं, न तु सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वादित्वाभावेन । ल्युडादावुकारस्यानाकाभ्यामेव निवृत्तिरिति न तस्येत्संज्ञा, अनुनासिकत्वाभावात् । अत एव नन्द्यादिभ्यो ल्युप्रत्यये 'नन्दना' इति टाबन्तप्रयोगो 'गाङ् लिटि' (२।४।४९) इति सूत्रे **भाष्ये** । 'ल्युः कर्त्तरि पुंसि' इति त्वमरस्य प्रमादः ।

अनुवादविषये तु हलन्त्यसूत्र**भाष्यो**क्तरीत्या तेषां व्यवसितान्त्यत्वाभावेन फलाभावेन चेत्संज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्ग्रहिते लक्षणा । विधौ तु नोचिता सा, 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायात् । 'णौ गमिः' (२।४।४६) इत्यादीनां नुम् तु न, स्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वेकः सत्त्वात् । 'गमेरिड्' (७।२।५८) इतिवच्च नोपधालोपः । अत एव सुबुत्पत्तिः । अन्यथा 'हनो वध लिङि' (२।४।४२) इतिवत् सा न स्यात् । 'अस्तेर्भूः' (२।४।५२) इत्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति **केचित्** । एवञ्चात्र 'तित् स्वरितम्' (६।१।१८५) इति स्वरितापत्तिरिति चेत् ? न, दिव इकारस्योदात्तत्वेन स्रंसनधर्मिणो हलः स्थाने जायमानौकारस्यानुदात्तत्वेनेकारस्य यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' (८।२।४) इतिस्वरितसिद्ध्या फलाभावात् तिति प्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकेन तदप्राप्तेश्च । अन्तोदात्तं द्यौरिति तु द्योशब्दस्य बोध्यम् ।

अल्विधित्वेनेति । 'अनल्विधौ इत्यत्र पञ्चमीसमासस्याप्याश्रयणादिति भावः । **पदान्त इति** । 'एङः पदान्ताद्' (६।४।६६) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भावः । अयमुकारोऽन्तोदात्तो निपात्यते । तेन 'द्युभिरक्तुभिः' इत्यादौ पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अत्र यथा 'हलः' (६।४।२) इति । दीर्घो न, (१)तथा उक्तम् । उतस्तपरत्वन्तु 'भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णग्राहकः' (प०भा० २०) इत्यर्थ(२)ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्' (६।१।१८५) इति सूत्रे **भाष्ये** उक्तम् । 'द्युभ्याम्' इत्यत्र उठ्

---

(१) **तथा उक्तमिति** । तद्भावितपक्षाश्रयणादिति भावः । अतद्भावितपक्षेऽपि यथा न दोषस्तथोपपादितम् । (२) **ज्ञापनार्थमिति** । स्वांशे चारितार्थ्यञ्च दिवशब्दात् क्यचि

न, क्ङितीत्य(१)नुवृत्तेः। **यत्तु** अस्मात्तपरत्वात् 'कुरुतः' इत्यादावुदिति तपरत्वाद् गुणाभावो यथा स्थानिवत्सूत्रे **भाष्ये** उक्तः, तथा प्रकृते दीर्घाभाव इति **कैयटः**, तद् एतेन (२)परास्तम्, दीर्घस्य बहिरङ्गतया तेन व्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च। अत एव 'ऋत इत्' (७।१।१००) इति तपरत्वेन चिकीर्षति' इत्यादौ 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घस्य न व्यावृत्तिः। अत एव 'दूयूचः इत्यादौ 'चौ' (६।३।१३८) इति दीर्घसिद्धिः।

षड्चतु (७।१।५५)। रेफान्तस्य षट्संज्ञैव तु न कृता, 'चत्वारः' इत्यत्र लुगापत्तेः। तत्र 'रो न' इत्युक्तौ तु (३)पदलाघवाभावः। **केचित्तु** षडित्यादि षडाद्यर्थपरम्, अर्थात्परत्वञ्चामः शब्दद्वारकम्, सचार्थः प्रधान एवेति न गौणेऽतिप्रसङ्ग इति; तन्न, शब्दद्वारकमित्यस्य शब्दनिष्ठपरत्वाद्यवधित्वस्य परत्वस्य वा अर्थे आरोप इत्यर्थः। एवञ्च गौणत्वात्तत्र सम्बन्धे तन्निरूपितसम्बन्धे च न विभक्तिः। परम्परासम्बन्धेनान्वय इत्यपि न, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्सम्बन्धेन क्लृप्तस्यान्वयस्य भङ्गापत्तेः। अत एव 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गौणाधारादावधिकरणत्वादिनिमित्ता विभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञादिना **भाष्ये** साधिता। अत एवेदृशस्थले षष्ठ्यपि न। अत एव स्त्रियाः पुंवत्' (६।३।३४) इति सूत्रे स्त्रिया इत्यर्थग्रहणमिति पक्षे **भाष्यकृतोक्तं** 'भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च, न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति' इति। दिक्शब्दयोगे इत्यस्य दिक्शब्दार्थान्वयभूतेऽवधित्वादौ सम्बन्धे पञ्चमीत्यर्थः। स च सम्बन्धो मुख्य एव साक्षात्सम्बन्ध एव च ग्रहीतुमुचित इति दिक्।

णत्वं द्वित्वमिति। ननु—'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति णत्वात्पूर्वमेव द्वित्वं युक्तम्, 'वाक् वाक्क्' इतिभाष्योदाहरणसिद्धये वर्णद्वित्वेऽपि तत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वात् (४)गस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तिः। अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् खर्परत्वाभावेन तस्य

ततः क्विपि ऊठि बोध्यम्। (१) **अनुवृत्तेरिति।** अननुवृत्तौ तु क्विसाहचर्याद्धातुविहितप्रत्ययग्रहणेनादोषो बोध्यः। (२) **परास्तमिति।** उक्तोदाहरणे तस्य चारितार्थ्याद्वैयर्थ्याभावेन ज्ञापनासम्भवादिति भावः।

(३) **पदलाघवाभाव इति।** विहितविशेषणाभावेन 'अतिचतुर्णाम्' इत्यत्रामः षट्संज्ञकात्परत्वेन नुट्सिद्धिरिति भावः।

(४) **गस्यैव द्वित्वे इति।** ननु आवसानिकचर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वात्कस्य द्वित्वे इति वक्तुं युक्तमिति चेत्? न, माठरपरिवेषणन्यायेन झल्पदार्थे चरतिरिक्तत्वेन सङ्कोचाज्जश्त्वात्पूर्वं तदप्राप्तेः। उपपादितं चेदं 'बाधित्वेति शेषः' इत्यत्र टिप्पण्याम्।

चर्त्वसम्भावनाऽपि न । (१)न च कस्य द्वित्वेऽपि अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गकारे झशि परे पूर्वस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैव चर्त्वाभावे गग्रवणं दुर्वारमिति वाच्यम्, 'न मु ने' (८।२।३) इतिवत् 'पूर्वत्रासिद्धीयम्' इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयस्य कार्य्ये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं नेत्यर्थ इति न दोषः । एतेन 'द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं संय्यन्तेत्यत्र त्रियकारकत्वार्थम्' इतिवचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तिरित्यपास्तम् । एतद्वयुत्यानुवादरूपत्वात्;–इति चेत् ? न, पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे कर्त्तव्येऽन्यदसिद्धं नेत्येवार्थो न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वं नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः ।

(२)**रोः सुपि** (८।३।१६) । अत्र खरीत्यनुवर्त्तते । तेन सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप् । एवञ्च 'खरवसानयोः' (८।३।१५) इति सिद्धे इतरनिवृत्तिफलक एवैष विधिरित्याह–**रोरेवेति** । विपरीतनियमस्तु न, 'हलोऽ-

---

(१) **न च कस्य द्वित्वेऽपीति** । न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यनेन वस्य द्वित्वे इति वक्तुं युक्तमिति वाच्यम्, तेन हि असिद्धत्वाभावे बोधितेऽन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेनान्तरङ्गत्वाद् द्वित्वात्पूर्वं कुत्वे कस्येत्येवमेव वक्तुं युक्तत्वात् । अथ वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तौ 'स्रग्' इति भाष्यप्रयोगे द्वित्वानापत्तिः । द्वित्वदृष्ट्या 'अ अ' (८।४।६८) इत्यस्य सिद्धत्वेन संवृतस्य प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादच्त्वाभावेनाचः परत्वाभावात् । एवं 'मध्वरिः' इत्यत्र ।

किञ्च द्वित्वाश्रयस्य नासिद्धत्वमित्यर्थस्वीकारे 'वाक्क्' इत्यत्र 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इत्येतद्दृष्ट्या कुत्वस्य सिद्धत्वेन संयोगादिलोपापत्तिः । मम तु वागितिभाष्यप्रयोगादवसाने चर्त्वस्य 'खरि च' (८।४।५५) इत्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावबोधनेन 'द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये' इत्यादिः प्रत्यासत्त्या अर्थो न कल्पनीय इति न कश्चिद्विरोधो, नापि दोष इति चेत् ? न । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यनेन द्वित्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वाभावबोधनेऽपि 'आदिरन्त्येन' (१।१।७१) इत्येतद्दृष्ट्या तस्यासिद्धत्वेन संवृतस्यापि विवृतत्वबुद्ध्या तेनाच्त्वबोधनेन 'स्रग्' इत्यादिभाष्यविरोधाभावात्, 'वाक्क्' इत्यत्र संयोगसंज्ञादृष्ट्या द्वित्वस्यासिद्धत्वेन संयोगसंज्ञाया अभावेन लोपाप्राप्तेश्च ।

किञ्च वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिं वदता भवताऽपि द्वित्वाश्रयस्येत्यवश्यमुररीकर्तव्यम् । अन्यथोढिमाल्यदौढिढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात् 'कुहोश्चुः' (७।४।६२) इत्यनेन चुत्वापत्तेः । वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिं स्वीकुर्वता भवतापि 'खरि च' (८।४।५५) इत्येतद्दृष्ट्याऽवसाने चर्त्वस्य नासिद्धत्वमिति न वक्तुं शक्यते अद्धातोः क्विपि पश्चाद् दाशब्देन समासे ततो णिचि टिलोपे ततः क्विपि चर्त्वे 'अद्त्' इत्यत्र 'खरि च' (८।४।५५) इति दश्चर्त्वापत्तेरित्यलं पल्लवितेनेति दिक् ।

(२) **रोः सुपि (८।३।१६)** । 'रोः सौ' इति वक्तुं युक्तम् । निरनुनासिकोकारान्तत्वेन न प्रथमैकवचनस्य. प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणपरिभाषया च न सुशब्दस्य ग्रहणमिति विभावनीयम् ।

नन्तराः संयोगः' (१।१।७) इति निर्देशात्। **द्वित्वे इति।** 'अचो रहा-भ्याम्' (८।४।४६) इत्यनेन।

'अचो रहा' (८।४।४६) इत्यतो द्वे इति, 'नादिनी' (८।४।४८) इत्यतो नेति च वर्त्तते। तदाह—**न द्वे स्त इति।** 'झरो झरि' (८।४।६५) इति लोपस्तु वैकल्पिकः।

प्रियचत्वार इति। आङ्गत्वात्तदन्तस्यापि 'चतुरनडुहोः' (७।१।९८) इति आम्। **गौणत्वे त्विति।** (१)अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'नामि' (६।४।१) इत्यत्रोक्तम्। **यत्तु**—'ष्णान्ता' (१।१।२४) इत्यत्र संख्यापदानुवृत्तेः, तस्य च संख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानन्यायेन संख्यारूपार्थस्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणेनोपसर्जने षट्त्वमेव न। संख्यापदेन च संख्येयमुच्यते। अतः संख्येयपरपञ्चादौ तस्य प्राधान्यात् संज्ञा सिद्धा। यद्वा, षडित्यन्वर्था संज्ञेति न गौणे सा,—इति तन्न, 'प्रियपञ्चा द्रौपदी' इत्यत्र 'न षट्' (४।१।१०) इति (२)डाब्निषेधानापत्तेः, आकडारसूत्रे **भाष्ये**ऽस्या डुसञ्ज्ञया व्यवहाराच्च, सर्वनामसञ्ज्ञावदत्रोपसर्जनप्रतिषेधानारम्भाच्च' सर्वनामसञ्ज्ञा-सूत्रस्थेन 'षड्भ्यः' (७।१।२२) इति सूत्रविषये **भाष्येण** विरोधापत्तेश्चेत्यलम्।

कमलिति। 'तदाचष्टे' इति णिचीष्टवद्भावाट्टिलोपे कर्तरि क्विपि 'णेरनिटि' (६।४।५१) इति णिलोपः। वस्तुतो लण्सूत्रे 'न हि पदान्ताः परेणः सन्ति। ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ' इति **भाष्यात्** 'भोभगो' (८।३।१७) इति सूत्रे 'वृत्तव् करोति' इति '**भाष्य**स्यैकदेशयुक्तित्वात् कमल् वृत्तव् इत्यादेर(३)नभिधानमेवोचितम्। यान्तास्तु नैव सन्ति, क्विपि 'लोपो व्योः' (६।१।६६) इति यलोपात्। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न, यलोपे तन्निषेधात्।

प्रशानिति। शाम्यतेः क्विप्। 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः। अयं शान्तिसाम्यान्यतरवद्वाचकः सत्त्ववाचीति स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम्। साम्यवाचिन्यसत्त्वार्थके तु स पाठः सार्थक इति दिक्।

---

(१) **अत्र यद्वक्तव्यमिति।** अस्माभिरपि तत्रैवोपपादितम्। (२) **डाब्निषेधानापत्तेरिति।** स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेतिव्याख्यानसामर्थ्येन डाब्निषेधे सिद्धे चिन्त्यमेतत्। वस्तुतः षडिव ब्राह्मणः षट् इत्यत्र षष उपसर्जनत्वेन षडेवेत्यन्वर्थसंज्ञयाऽपि गौणे तत्प्रवृत्तेर्दुर्निवारणत्वादिति वक्तुं युक्तम्।

(३) **अनभिधानमेवेति।** वस्तुतोऽनभिधाने दृढतरप्रमाणाभावेनास्याभिधानमेवोचितमित्युपपादितमन्यत्र।

विभक्ताविति । 'अष्टन आ' (७।२।८४) इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । **अकच्सहितस्यापीति** । तन्मध्यपतितन्यायेन तस्यापि किंशब्दत्वात् । अङ्गानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमकच् । (१)यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न प्राप्नोति । अत एव 'भिन्धकि इत्यत्राकचि धित्वं न प्राप्नोति' इति **भाष्ये** पूर्वपक्षं कृत्वा 'अन्तरङ्गत्वाद्धित्वेऽकच्' इत्याद्युक्तम्, तथापि आवृत्त्याश्रयणेन साकच्कस्यादेश इति **कैयटः** ।

इदमो मः (७।२।१०८) । 'तदोः सः सौ' (७।२।१०६) इत्यतोऽनुवृत्तेराह—**साविति** ।

इदोऽय् (७।२।१११) । 'यः सौ' (७।२।११०) इत्यतः साविति वर्त्तते ।

दश्च (७।२।१०६) । 'इह 'अष्टन' (७।२।८४) इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्तते, साविदमो दस्यासम्भवात्; तदाह—**विभक्ताविति** ।

हलादाविति । आपीति वर्त्तते । 'हल्यश्' इति वक्तुं युक्तम् । (२)अक इति पर्युदासादिदं गौणे न प्रवर्त्तते इत्याहुः । नन्विदोऽन्त्यस्य

---

(१) **यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषयेति** । ननु ककिंशब्देऽकचः किंशब्दनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेन तन्मध्यपतितन्यायेन निर्दिश्यमानत्वादादेशः प्राप्नोत्येव । 'भिन्धकि' इत्यत्र तु अकचः तिङन्तनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेन तिङन्तवृत्तित्वेऽन्तस्वादेरारोपेऽपि हित्वस्यारोपे प्रमाणाभावेन हेरभावेन 'अकचि कृते धित्वं न प्राप्नोति' इति भाष्योक्तमपि सङ्गच्छते । निर्दिश्यमानपरिभाषयेति तु **भाष्ये** नोक्तम्, इति चेत् ? परमकिंशब्दात्कुत्साविवक्षायामकचि परमककिंशब्दे निरुक्तदिशा किंशब्दान्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानकिंशब्दस्याभावेनादेशानापत्तिरित्याशयेनैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वात् । निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽऽदेशो न प्राप्नोतीत्यस्य तादृशपरमककिंशब्दे आदेशो न प्राप्नोतीत्यर्थ इति दिक् ।

(२) **अक इति पर्युदासादिति** । न च 'अक' इति बहुव्रीहिर्न तत्पुरुषः । तथाच पर्युदासादित्यसङ्गतमिति चेदत्र कश्चित्-पर्युदासादित्यस्य निषेधकत्वात् 'संसर्गवद्विप्रयोगस्य' इति न्यायेन 'अवत्सा इतिवत्तस्यैव ग्रहणमित्याशयात् ।

परे तु अर्शआद्यजन्तकशब्देन नञ्तत्पुरुषे पर्युदासादित्यपि सुसङ्गतमित्याहुः । अक इति पर्युदासादित्यादि तु सिद्धान्तेऽपि, न त्वशकरणे एव । एतेनाश्लोपयोः कः फलभेदो, येनाक इत्याद्युक्तमित्यपास्तम् । अथाश्करणे उदात्तानुदात्तयोः स्थाने जायमानोऽश् स्वरित एव स्यादिति फलभेद इति चेत् ? अत्र **कश्चित्**-स्थान्यनुरूपे स्वरिते एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थम्, तेन स इत्याह । तन्न, इदंशब्देन नञ्तत्पुरुषे तस्माद् भ्यामि 'अनाभ्याम्' इत्यत्र स्वरितश्रवणापत्तेः । सिद्धान्ते तु 'तत्पुरुषे' (६।२।२) इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाच्छिद्यमाणाकारस्यानुदात्तत्वमिति ।

परे त्विद इत्यनुवर्त्य तत्स्थानेऽश्विधानेन न दोष इत्याहुः । न च 'हलि लोपः' (७।२।११३) इत्यत्र 'झलि लोपः' इत्येव सूत्रं कर्तव्यमिति वाच्यम्, वेदे आपः स्थाने यादेशे तत्र लोपानापत्तेरित्यलम् ।

लोपः स्यादत आह—**नानर्थके इति**। इयमुपधासंज्ञासूत्रे **भाष्ये** स्पष्टा, फलानामन्यथोपपादनेन **भाष्ये** प्रत्याख्याता च। प्रत्याख्याने 'अनापि' (७।२।११२) इत्यतोऽन् इत्यनुवर्त्त्य हलीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्प्यान एव 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इति लोपो पररूपे चेष्टसिद्धिर्बोद्धव्या।

ननु दीर्घापेक्षया लोपस्य नित्यत्वात्पूर्वं लोपे अ भ्यामिति स्थितेऽङ्गस्याऽकाररूपत्वेनादन्तत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादित्यत आह—**आद्यन्तवदिति**। 'आदिरन्त्येन' (१।१।७१) इति सूत्रोक्तरीत्याऽऽद्यन्तशब्दयोर्विशिष्टशक्ततया तत्प्रयुक्तकार्याण्यसहाये न स्युरित्ययमारम्भः। **एकस्मिन्निति**। (१)असहाये इत्यर्थः। तदादितदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इवासहायेऽपि स्यादित्यन्वयः। उपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यन्तादिवार्थे वतिस्तदाह—**आदाविवेति**। एकस्मिन्नित्युक्तेर्दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽज्न। आदिवत्त्वफलमौपगवेऽण आद्युदात्तत्वम्। कार्यस्य प्राधान्यादयमपि कार्यातिदेश एव। तदाह—**कार्यमिति**।

ननु इद ए इति स्थिते स्मैभावात्परत्वादनादेशे 'सकृद्गतौ' इति न्यायेन स्मै न स्यादत आह—(२)**नित्यत्वादिति**। स्मै आदेशे तु न अनादेशो हलिलोपेन बाधात्, लक्ष्यानुरोधेन बाधकाबाधितकृताकृतप्रसङ्गस्यैवात्र ग्रहणात्।

अकोऽकोरित्यनयोः फलमाह—**ककारयोगे त्विति**। 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' (५।३।७१) इत्यकचीति भावः। अस्यानवयवत्वेऽपि तन्मध्यपतितन्यायात्तद्विशिष्टे प्राप्तिरिति बोद्धव्यम्।

इदमोऽन्वा (२।४।३२)। अनुदात्तत्वम् 'आभ्याम्' इत्यादौ 'ऊडिदम्' (६।१।१७१) इति 'सावेकाचः' (६।१।१६८) इति वा विभक्त्युदात्तत्वाभावाय, उभयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामन्तोदात्तादित्यस्य सम्बन्धात्। एवञ्च 'आभ्याम्' इत्यादि सर्वानुदात्तम् 'ऐभिरग्ने प्रेणा तदेषाम्' इत्यादौ तथा श्रवणात्। नन्वेवमप्यत्वे हलिलोपेनाऽऽभ्यामित्यादेः सिद्धावनुदात्तत्वेनैव सिद्धावश्विधानं व्यर्थमत आह—**साकच्कार्थमिति**। शिस्त्वात्सर्वादेश इति

---

(१) **असहाये इति**। असहायत्वपरिष्कारस्तु मनोरमाटिप्पण्यां द्रष्टव्यः।

(२) **नित्यत्वादितीति**। **परे** तु—उपसञ्जनिष्यमाणन्यायेनात्रानादेशस्य प्राप्तिरेव नेति नित्यलक्षणे बाधकाबाधितत्वनिवेशो मन्दप्रयोजन इ...।

भाव: । (१)संज्ञोपसर्जनयोस्तु नेदम्, 'एतदस्त्रतसोः' (२।४।२३) इत्युत्तरसूत्र(२)साहचर्यात् । न च त्यदाद्यत्वेन सिद्धेऽकारविधानमेव साकच्कसर्वोद्देशार्थं भविष्यति, किं शित्त्वेनेति वाच्यम्, (३)अन्यार्थतापत्तेः ।

द्वितीयाटौ (२।४।३४) । पूर्वसूत्रादिदम् इति, 'एतदस्त्रतसोः' (२।४।२३) इत्यत एतद इति चानुवर्त्तते, अनुदात्त इति च । **विधातुमिति** । विधानमत्राज्ञातज्ञापनमेव, न तु प्रवर्त्तनाविषयत्वम् । तच्चेदमेवेति नाग्रहः । स्पष्टञ्चेदं (४)**भाष्ये** ।

सुगणृट्स्विति । 'ङ्णोः' (८।३।२८) इति टुक् । तस्यासिद्धत्वान्न जश्त्वम् । **नलोप इति** । नकारलोप इत्यर्थः । न चात्र प्रत्ययान्तत्वाद् 'अप्रत्यय' इति निषेधेन प्रातिपदिकत्वाभावात्कथं नलोप इति वाच्यम्, पर्युदासे यथोद्देशेन सिद्धेः । न च कार्यकालपक्षे दोषः, व्यवस्थितपक्षद्वयमध्ये एकतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धया पक्षान्तरेण दोषदानस्य काप्यदृष्टत्वात् । ध्वनितश्चेदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे **भाष्ये** । न च—प्रसज्यप्रतिषेधे दोषः, तत्पक्षे लोपेनेव जातनिवृत्तेरपि तेन वक्तुं शक्यत्वात्; इति वाच्यम्, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' (८।२।८) इति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमादाय निषेधाप्रवृत्त्या दोषाभावात् । स्पष्टश्चेदमर्थवत्सूत्रे **भाष्ये** ।

न ङि (८।२।८) **ङौ तु छन्दसीति** । 'राजनि' इत्यादौ भत्वान्नलोपाप्राप्तेः । राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यच् तु लोके नास्त्येव, अनभिधानात् । अत एव 'परमे व्योमन्' इत्यादावयस्मयादित्वाद्भत्वेन सूत्रस्थङिग्रहणप्रत्याख्यानं **भाष्योक्तं** सङ्गच्छते इति भाव: । **सामर्थ्यादिति** । 'न लुमता' (१।१।६३) इतिनिषेधानित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । एतदनित्यत्वबललब्धमेव 'वा नपुंसकानाम्' इति **बोद्धव्यम्** । न च 'परमेव्योमन्' इत्यत्र घोषत्वाल्पप्राणत्वादिसादृश्येन पूर्वसवर्णे दकारे 'स्वादिषु'

ननु संज्ञोपसर्जनयोस्त्यदाद्यत्वाप्राप्त्या तत्र विधानार्थमशुविधानं चरितार्थमित्यत आह— (१) **संज्ञोपसर्जनयोरिति** ।

(२) **साहचर्यादिति** । ननूत्तरसूत्रसाहचर्यस्याप्रयोजकत्वं स्वयमेव शब्दरत्ने उक्तमिति अत्र कथं तेन निर्वाह इति चेत्? न, साहचर्यादित्यस्यार्थाधिकारानुरोधादित्यर्थस्वीकारेणादोषात् । (३) **अन्यार्थतापत्तेरिति** । तद्विधानसामर्थ्याद् 'अतो गुणे' (६।१।९७) इत्यस्यैव 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घस्यैव वा बाधापत्तेः । न च साक्षाद्विधिबाधकल्पनापेक्षया लाघवादलोऽन्त्यपरिभाषाबाध एवोचित इति वाच्यम्, विनिगमनाविरहात्कदाचित् 'तस्मिन्' (१।१।६६) इत्यस्या परिभाषाया अपि बाधापत्तेः । (४) **भाष्ये इति** । 'अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं, न तु इदमा कथितमिदमवै यदनुकथ्यते' इति ग्रन्थेन ।

(१।४।१७) इति पूर्वस्य पदत्वात्प्राप्तनलोपनिषेधेनेदं चरितार्थमिति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन च पूर्वसवर्णेऽपि लुक एव प्राप्त्या प्रक्रियालाघवाय लुक एवौचित्यमित्याशयात्। स्पष्टञ्चेदं **भाष्ये। ङावुत्तरपदे इति।** एतद्बललब्धमेव 'ङौ तु छन्दस्युदाहरणम्' इत्युक्तम्।

न चेति। पञ्चमीसमासेन प्राप्तिः। **षाष्ठीमिति।** 'वाह ऊठ्' (६।४।१३२) इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः। कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिः प्रागुक्ता। **जश्नोर्ज्ञ इति।** जञयोगे लोकवेदसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनं, (१)न त्विदं वर्णान्तरम्। शिक्षादावपरिगणितत्वेन तत्सत्त्वे मानाभावात्। अत एव 'तज्ज्ञानम्' इत्यादौ श्चुत्वसिद्धिः।

सुब्विधाविति। सर्वविभक्त्यन्तावयवकः समास इति **भाष्ये** स्पष्टम्। विधिशब्दो भावसाधनः, कर्मसाधनश्च। तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः। सुब्विषये कर्मसाधनः। कृतीत्येतत्सामर्थ्यात्तुक एव विशेषणमित्याह-**कृति तुगिति।** 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येव सिद्धेऽन्यत्र निवृत्तिफलकोऽयम्। तदाह-**नान्यत्रेति।** अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वम्। अत एव पस्पशायां **भाष्ये** 'पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः' इत्यत्र 'भक्ष्यनियमेऽ(२)भक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते' इत्युक्तम्। तदाह-**इत्य-**

---

(१) **न त्विदं वर्णान्तरमिति।** अत एव 'जिज्ञासा' इत्यादौ अभ्यासे जश्रवणं सिध्यति। 'ग्ञ' इत्येवमुच्चारणे बीजं तु यमानामादेशत्वपक्षे तेषां कुँखुँगुँघुँ इत्येवंरूपत्वकथनम्। जकारस्य स्थाने गुँ॰पयमादेशे हि गकारश्रवणं तदुच्चारणं च सिध्यति। एतद्विधानं हि उच्चारणार्थमेव न तु कार्यार्थमिति 'जिज्ञासा' इत्यादिप्रयोगाणां च सिद्धिः। यमानामनभिव्यक्तरूपत्वपक्षमवलम्ब्य तु महाराष्ट्राणां विलक्षणोच्चारणं तत्रेति दिक्।

(२) **अभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इति।** गमेर्ज्ञानसामान्यार्थकस्योपादानेन प्रतिषेधस्यार्थिकत्वं लभ्यते। अन्यथा अभक्ष्यप्रतिषेध उच्यते इति वक्तव्यं स्यात् इति भावः। 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इत्यत्र लिङ्गस्य विलम्बितप्रवृत्तिकत्वात् प्रथमप्रवृत्तश्रुत्या अश्वरशनाऽऽदानेऽप्राप्तमन्त्रविनियोगे बोधिते विनियोगाकाङ्क्षाया अभावेन लिङ्गस्याप्रवृत्तेर्गर्दभरशनाऽऽदाने मन्त्रविनियोगो नैव प्राप्नोतीति अन्यनिवृत्तिरार्थिक्येव। एवं 'पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः' इत्यत्र शशकशल्लकगोधाखड्गिकूर्मरूपपञ्चनखभक्षणस्य तदितरवानरादिपञ्चनखभक्षणस्य च रागतो नित्यप्राप्तत्वेन अपूर्वविधिद्वारकान्यनिवृत्तिफलकस्य परिसंख्याविधेः 'इमामगृभ्णन्' इत्यत्राश्रितस्यासम्भवेऽपि सामर्थ्यात् अन्यनिवृत्तिफलको नियमद्वारकः परिसङ्ख्याविधिः पञ्चपदस्य अवधारणविषयबुद्धिस्थशशकादिवृत्तिपञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टे लक्षणयाऽऽश्रयणीयः। अवधारणविषयबुद्धिस्थशशकादिवृत्तिपञ्चत्वसङ्ख्यावन्तः

प्रेरणाविषयभूतभक्षणविषया इति बोधः । अवधारणं च स्वविषयसङ्ख्याऽतिरिक्तसङ्ख्याऽधिकरणासम्बन्धिसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपम् । ततश्च बुद्धिस्थशशकादिवृत्तिपञ्चत्वसङ्ख्यातिरिक्तसङ्ख्याऽधिकरणवानराद्यवृत्तिभक्ष्यत्वरूपसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकं 'वानराद्यवृत्तिभक्ष्यत्ववन्तः' इति ज्ञानम्, तद्विषयसङ्ख्याविशिष्टाः शशकादयः भक्ष्या इति बोधस्य वानरादावभक्ष्यत्वं विनाऽनुपपत्त्या रागतः सामान्यतः प्राप्तस्य भक्षणस्य शशकाद्यतिरिक्तवानरादिपञ्चनखविषयत्वनिवृत्तिः कल्प्यते । न चैतावता शब्दत्वं शङ्क्यम् । वस्तुतो वानराद्यसंसृष्टस्य समभिव्याहृतपदार्थस्य मानसज्ञानविशेषणतया भानेऽपि शब्देन वानरादौ भक्ष्यत्वाभावस्याप्रतिपादनात् । न च विधिना शब्देन शशकादौ भक्ष्यत्वप्रतिपादने तस्यावश्यानुष्ठेयत्वापत्तिः, अश्वरशनाऽऽदाने मन्त्रोच्चारणस्येवेति वाच्यम्, नियमद्वारकपरिसङ्ख्यायां तथाऽनङ्गीकारात् । यद्वा, प्रापकप्रमाणस्य यत्र नियतत्वं तत्रावश्यानुष्ठेयत्वं, यत्र तु तस्यानियतत्वं तत्र नावश्यकत्वम् । अवघाते प्रापकं प्रमाणं पुरोडाशादिविधिरूपं, मन्त्रविनियोगे लिङ्गरूपं श्रुतिरूपं वा नियतमेवेति तदनुष्ठानमावश्यकम् । शशकादिभक्षणप्रापकं रागरूपं तु अनियतं, दोषदर्शनादिना रागस्य निवृत्तेः । 'पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः' इति शास्त्रं तु रागस्य नियमेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् शीघ्रप्रवृत्तिकत्वाच्च पूर्वमेव नियमेन भक्षणप्राप्तौ प्रापकं न भवतीति अन्यनिवृत्तिफलकम् अभ्यनुज्ञामात्रं करोतीति न प्रापकमिति तद्विषयस्य भक्षणस्य नावश्यकत्वम् । अभ्यनुज्ञाविधिविषयस्य च सर्वथानिवृत्तिप्रयोजकबलवदनिष्टसाधनत्वाभावमात्रप्रतीतेः इष्टसाधनत्वस्य विधिनाऽप्रतीतेः रागत एव तत्र प्रवृत्तिरिति न तस्य धर्मत्वमिति विरागिणां तत्राप्रवृत्तावपि न तदननुष्ठानमूलकं पापं तेषामुद्भवति । अत एव विवाहाद्यननुष्ठानेऽपि न तेषां प्रत्यवायः । रागनिवृत्त्या तत्राधिकारस्य तेषां निवृत्तत्वात् । 'अग्नीषोमीयवपायां हुतायां दीक्षितान्नमश्नीयात्' इतिविहिताशनस्यापि अभ्यनुज्ञाविषयत्वमेवेति न तस्य धर्मत्वं, नापि तस्य अधर्मत्वम् । वेदबोधितानिष्टसाधनताकत्वाभावात् । व्याकरणशास्त्रेऽपि [नि]यमद्वारिका परिसङ्ख्या निवृत्तिफलिकाऽश्रीयते, न शाब्दी निवृत्तिः दोषत्रयापत्तेः । अत [ए]व सर्वत्र एवगर्भ एव वाक्यार्थः प्रदर्श्यते कर्मण्येव षष्ठी स्यादित्यादि । प्रापकप्रमाणस्य सा[क्षा]न्यशास्त्रस्य नियतत्वाच्च तत्तद्विधेयस्यावश्यकत्वमेवेति न पाक्षिकत्वापत्तिरपि । तस्मात् वि[धि]मुखेन प्रवृत्तौ दोषाभावात् दोषत्रयविशिष्टा निषेधमुखेन प्रवृत्तिर्नाङ्गीकार्येति मञ्जूषायां विस्तरः ।

एतेन 'सर्वविधमांसभक्षणस्य रागतः प्राप्तत्वादिच्छाप्राप्तस्य सङ्कोचासम्भवात् क्वचिन्निषेधमुखेनापि प्रवृत्तिरङ्गीकार्या । गमेर्ज्ञानार्थकत्वेन शाब्दबोधविषय इत्यर्थेनाविरोधात् । किञ्च 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यस्य विधित्वं 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' इत्यनेन । सन्ध्याकरणाभावस्यानिष्टजनकत्वबोधनवदभक्षणस्याप्यनिष्टजनकत्वबोधापत्तिः,

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

इत्येतद्विरोधापत्तिश्च । किञ्च विधिमुखेन प्रवृत्तिस्वीकारे 'तपस्तपः कर्मकस्यैव' (३।१।८८) इत्यत्र तप इति योगं विभज्य 'सकर्मकाणां चेत्तप एवं' इति नियमेन 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणेन भगवतोक्ते योगविभागेऽन्यतरयोगस्य वैयर्थ्यापत्तिः' इत्यपास्तम्, सर्वदोषाणां परिहृतत्वात्, तपस्तपः कर्मकस्यैवेत्यत्र तप इति योगस्य तपधात्वतिरिक्ते सकर्मकमात्रे कर्मवद्भावनिवृत्तिफलकत्वेन तपःकर्मकस्यैवेत्यस्य च सुवर्णादिकर्मकतपधातौ कर्मवद्भावनिवृत्तिफलकत्वेन वैयर्थ्याभावाच्चेति दिक् ।

सिद्धत्वादितीत्यन्यत्र विस्तरः । (१)सुब्विधिशब्देन सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेर्ग्रहणम् । एतेन 'दण्डिषु' इत्यादौ षत्वरूपसुब्विधौ अप्राप्तासिद्धत्वविधानार्थमिदमि(२)त्यपास्तम् , वैरूप्यापत्तेश्च । सञ्ज्ञाविधौ 'दण्डिदत्तौ' 'दत्तदण्डिनौ' । अत्र नलोपे दण्डिशब्दस्य घित्वे पूर्वनिपातापत्तिः । इष्यते त्वनियमः । असिद्धत्वे तु घित्वाभावात्सिद्ध्यति । न च पूर्वनिपाते नलोपो, नलोपे च घित्वे पूर्वनिपात इत्ययुक्तम् । (३)यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भवति तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति सूत्रार्थान्न दोषः । न च घित्वे बहिरङ्गतया नलोपोऽसिद्ध इति वाच्यम् , सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । कृति तुग्विधौ–वृत्रहभिः । कृतीति किम् ? (४)वृत्रहच्छत्रम् । अस्मादेव सञ्ज्ञाकृतं बहिर्भूतनिमित्तकसञ्ज्ञाकृतञ्च बहिरङ्गत्वं परिभाषायां नाश्रीयते । अन्यथा 'वृत्रहभिः' इत्यादौ बहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपोऽसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात् । **भाष्ये** तु सन्निपातपरिभाषया 'वृत्रहभिः' इत्यादौ तुकं व्यावर्त्येदं प्रत्याख्यातम् , पदत्वद्वारा लोपस्य भिस्सन्निपातनिमित्त-

---

(१) **सुब्विधिशब्देनेति** । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८।२।१) इत्यतः पूर्वत्रेत्यनुवर्त्य पूर्वसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कर्तव्येषु नलोपोऽसिद्ध इत्यर्थकरणात् षत्वस्य पूर्वत्वाभावादस्याप्राप्त्या एतादृशार्थे प्रमाणाभावः । किञ्च त्वन्नये 'इकोऽचि' (७।१।७३) इत्यस्य सुब्विधित्वाभावेन अज्ग्रहणाभावपक्षे नपुंसकदण्डिन्शब्दाद् भ्यामि नलोपे नुमि लक्ष्येलक्षणन्यायेन पुनर्नलोपाप्राप्त्या नकारश्रवणेन, अज्ग्रहणे नुमोऽप्राप्त्या तदश्रवणेन फलभेदात् 'इह किञ्चित्रपो' इति**भाष्य**विरोधापत्तिः । यद्यपि सुप्त्वव्याप्यविषयताके इत्याद्यर्थस्वीकारेण न भाष्यविरोधस्तथापि 'अशुद्धं कृत्वा कुचोद्यम्' इति न्यायेनात्र न तादृशार्थ उचित इति दिक् ।

(२) **इत्यपास्तमिति** । सपादसप्ताध्याय्यां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति सूत्रयित्वा 'नलोपः सुप्स्वर' (८।२।२) इत्यस्य लावादसिद्धत्वविधायकत्वमाश्रयणीयमिति तु नाशङ्कनीयम् , विनिगमनाविरहात् 'अनुदात्तोपदेश' (६।४।३७) इतिविहितनलोपस्याप्यसिद्धत्वापत्तौ 'आगत्य' इत्यादौ तुगनापत्तेरिति दिक् ।

(३) **यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भवतीति** । अत एव 'द्युकौ इत्यत्र द्युशब्दस्य पूर्वनिपातः सिद्धः । ननु सूत्रे संज्ञाग्रहणं न कर्तव्यम् । 'द्वन्द्वे घि' (२।२।३२) इत्यस्य द्वन्द्वसंज्ञाकालिकघित्ववत एव पूर्वप्रयोग इत्यर्थादनियमो 'दत्तदण्डिनौ' इत्यादौ सिद्ध एवेति चेत् ? मैवम् , 'ग्रामणिवृषभौ' इत्यादौ ग्रामणीशब्दस्य पूर्वनिपातानापत्तेः । तत्र समासे पूर्वपदत्वे 'इको ह्रस्वः (६।३।६१) इति ह्रस्वत्वे पूर्वनिपातचिकीर्षायां घित्वेऽपि द्वन्द्वसंज्ञाकालिकघित्ववत्त्वाभावात् । अतो यस्य पूर्वपदत्व इत्याद्यर्थस्यावश्यकता संज्ञाग्रहणस्यावश्यकत्वमिति । 'द्युकौ' इत्येतत्सिद्धिरपि द्वन्द्वे घि' (२।२।३२) इत्येतस्य तादृशार्थकरणे फलम् । अत एव 'द्युद्रुभ्यां मः (५।२।१०८) इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते इति दिक् । (४) **वृत्रहच्छत्रमिति** । तुग्ग्रहणं तु 'राजन्' शब्दात् क्यङन्तात्क्विपि निष्पन्नाद् राजाशब्दादाचारक्विबन्ताद् ण्वुलि 'राजायकः' इत्यत्र 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युग्यथा स्यादिति ।

कत्वात् । सन्निपातनिमित्तकनलोपविषयाणां 'वृत्रहधनम्' इत्यादीनामनभिधानमिति तदाशयः । तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव । न च सन्निपातपरिभाषया तुङ्मात्रव्यावृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थं कृतीति, 'कृति तुगेव न, अन्यस्तु भवत्येवेति' इति वाच्यम् , 'वृत्रहच्छत्रम्' इत्यत्र नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् ।

राजनीति । 'विभाषा ङिश्योः' (६।४।१३६) इत्यल्लोपविकल्पः । **प्रतिदिवेति ।** कनिनन्तम् ।

हलि च (८।२।७७) । 'र्वोरुपधायाः' (८।२।७६) इति सूत्रं, 'सिपि धातोः' (८।२।७४) इत्यतो धातोरिति चानुवर्त्तेते । र्वोरिति च धातोर्विशेषणम् । पदस्येति सम्बद्ध्यमानमपि इक एव व्यधिकरणं विशेषणम् । तद्ध्वनयन्नाह–**प्रतिदीव्न इति ।** अत्र वान्तस्य भत्वाभावात्, 'न भकुर्छुराम्' (८।२।७९) इति निषेधो न । धातोः किम् ? अग्निः करोति ।

न संयोगा (६।४।१३७) । अन्तग्रहणं (१)स्पष्टार्थम् , संयोगस्य वमाभ्यां विशेषणेन तदन्तलाभात् ।

'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' (६।४।८) इत्येव सिद्धे नियमोऽयमित्याह–**शावेवेति । उपधाया इति ।** तेन 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इत्यस्यापि नियम इति भावः । अत्र सर्वनामस्थानग्रहणं न सम्बद्ध्यते । (२)तेन 'वृत्रहणी' वृत्रघ्नः 'वृत्रघ्नी' इत्यादौ न 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः । **इति निषेधे इति ।** एतत्फलभूते निषेधे इत्यर्थः । शिस्वोरिति वक्तव्ये 'सौ च' (६।४।१३) इति योगविभाग (३)उत्तरार्थः ।

---

(१) **स्पष्टार्थमिति ।** ननु 'न हलो वमाभ्याम्' इत्येव लाघवात्सूत्रमस्तु । हलः परौ यौ वकारमकारौ ताभ्यां परस्यानोऽकारस्य लोपो नेत्यर्थेन 'यज्वनः' 'ब्रह्मणः' इत्यादीनां सिद्धेरिति चेत् ? न, राजनशब्दे उपपदे मनधातोर्विचि निष्पन्नाद् राजमन्शब्दात् शसि 'राजमनः' इत्यत्र मकारस्य हलः परत्वाभावेन निषेधानापत्तेः । सिद्धान्ते तु संयोगसंज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वेन मकारान्तसंयोगात्परत्वमनः स्पष्टमेव । किञ्च पटुशब्दादाचक्षाणण्यन्तान्मनिनि ततः शसि 'पण्मनः' इत्यत्र णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वेन मकारस्य हलः परत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या लोपापत्तेः । यथाश्रुतन्यासे तु संयोगसंज्ञाया उभयसम्बन्धित्वेन पूर्वमात्रसम्बन्धित्वाभावात् स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या निषेधप्रवृत्तिः स्पष्टैवेति बोध्यम् ।

(२) **तेन वृत्रहणी इति ।** सर्वनामस्थानपदासम्बन्धेनेत्यर्थः । यद्यत्र सर्वनामस्थानपदसम्बन्धः स्यात्तदा सर्वनामस्थाने यदि दीर्घस्तदा शावेवेति नियमसम्भवाद् 'वृत्रहणी' इत्यादौ नपुंसके 'अनुनासिकस्य' (६।४।१५) इति दीर्घः स्यादेवेति भावः ।

(३) **उत्तरार्थ इति ।** 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इत्येतदर्थ इत्यर्थः ।

हो हन्तेः (७।३।५४)। ञ्णिन्नकारा (१)हस्यैव विशेषणम्। तत्र ञ्णिद्विषये येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवाये 'घातकः' इत्यादावेव, न तु हननीयतेर्ण्वुल्यनेकव्यवधाने। (२)इदं 'धातोः; कार्यमुच्यमानम्' (प०भा० ८८) इति परिभाषया धातुसंशब्दनेन विहितप्रत्यय एव। तेन वृत्रहणमाचष्टे 'वृत्रहयति' इत्यादौ न। ने तु परे 'वृत्रघ्नः' इत्यादावेव, स्थानिवत्त्वकृतव्यवधानेऽपि (३)श्रौताव्यवधानसत्त्वात्, न तु 'हननम्' इत्यादौ श्रौतव्यवधाने इति स्पष्टं **भाष्ये**।

'वृत्रघ्नः' इत्यादौ णत्ववारणाय 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति विभज्य व्याचष्टे—**हन्तेरिति**। 'उपसर्गादसमासेऽपि' (८।४।१४) इत्यत उपसर्गादिति वर्त्तते, रषाभ्यामिति च। तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्याह—**उपसर्गस्थादिति**। प्रकृतोपयुक्तमाह—**अत्पूर्वस्येति**। अत इति सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम्। (४)अत्र उपसर्गात् इत्यस्य निवृत्त्या णत्वमात्रस्यायं नियम इत्याह—**एकाजुत्तरेति**। **णत्वमपीति**। अपिना 'प्रातिपदिकान्त' (८।४।११) इत्यस्य, 'कुमति च' (८।४।१३) इत्यस्य च सङ्ग्रहः। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्सर्वबाधः। इदमत्पूर्वग्रहणं हस्थानिककवर्गाभाववद्धन्तेरुपलक्षणम्। अतो 'बहुवृत्रहाणि' इत्यत्र, प्राघानि' 'प्रघनाघनः' इत्यत्र च न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः। यत्तु कार्यकालपक्षे बहिरङ्गदीर्घासिद्धत्वाद् 'बहुवृत्रहाणि' इत्यादौ न दोषः। 'प्राघानि' इत्यादौ यथोद्देश एव लक्ष्यानुरोधादिति, तन्न तत्पक्षेऽपि त्रिपाद्यां तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् 'प्रघनाघनः' इत्यत्र

---

(१) **हस्यैवेति**। अङ्गस्य तु न, नकारपरकाङ्गासम्भवात्। ननु ञ्णितोरङ्गे एवान्वयोऽस्तु, किमव्यवहितपदार्थे सङ्कोचेनेति चेत्? न, तथा सत्येकधर्मावच्छिन्नेऽनन्वयाद् द्वन्द्वानापत्तेः। (२) **इदमिति**। न च ञ्णित्वस्य धातावपि सत्वेनास्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावेन नात्र प्राप्तिरिति वाच्यम्, अङ्गाधिकारीयत्वेनाङ्गस्य च प्रत्ययांशे उत्थिताकाङ्क्षतया प्रत्ययनिमित्तकत्वात्। (३) **श्रौताव्यवधानसत्वादिति**। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्याच्छ्रौताव्यवधानस्य निमित्तत्वमाश्रीयते इति भावः। श्रौतव्यवधाने तदप्रवृत्तिस्त्वीकारादेव सूत्रे ञ्णिदित्यस्य चारितार्थ्यम्। अन्यथा तत्राप्यनेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

(४) **अत्रोपसर्गादित्यस्य निवृत्त्येति**। ननूपसर्गादित्यस्य निवृत्तौ अनुपसर्गात्परस्य णत्वविधानेन चारितार्थ्यम्। न चास्य परिभाषात्वस्वीकारेण हनवयवनकारस्थानिकमूर्द्धन्यविधायकशास्त्रेऽत्पूर्वस्येत्युपतिष्ठते इत्यर्थान्न दोष इति वाच्यम्, 'कुमति च' (८।४।१३) इत्यादावपि कदाचित्तदुपस्थित्या 'हरिकामिणौ' इत्यादौ णत्वानापत्तेः इति चेत्? न, हनवयवनकारस्य णत्वं भवति चेत् अत्पूर्वस्यैवेति नियमः, न तु उपसर्गात् परस्य हनोऽवयवस्य नस्य चेत् अत्पूर्वस्यैवेति नियमवाक्ये उपसर्गादित्यस्य निवृत्त्येत्यर्थविवक्षणोनाचीनात्।

दोषाच्च । **माधवेनोक्तमिति** । 'वृत्रघ्नः' 'वृत्रघ्णः' इति रूपद्वयं तेनोक्तम् । **तद् भाष्येति** । 'कुण्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रघ्नः' सुघ्नः, प्राघानि । हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति' इति **भाष्ये**-त्यर्थः । अत्पूर्वग्रहणस्य तादृशोपलक्षितार्थत्वे मानाभाव इति तदाशयः ।

अनिनिति । एतच्च 'येन विधिः' (१।१।७२) इति सूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम् । अन्यत्र तु 'अलैवानर्थकेन तदन्तविधिर्न तत्समुदायेन' इति हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न ।

मघवा ब (६।४।१२८) । षष्ठ्यर्थे प्रथमा. तृ इति च वर्त्तते । **ऋ इदिति** । तेनानेकाल्त्वाभावान्न सर्वादेशः ।

उगिदचाम् (७।१।७०) । अचामित्यञ्चुधातोर्ग्रहणं (१)व्याख्यानात् । **नलोपिन इति** । अकारलोपाकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्वादिति भावः । अत्रोगित्(२)झलन्त एव व्याख्यानात् । तेन 'शमी' 'शमिनौ' इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति 'युवोरनाकौ' (७।१।१) इत्यत्र (३)**भाष्ये** स्पष्टम् । **उपधादीर्घ इति** । 'सर्वनामस्थाने च' (६।४।४) इत्यनेन । असिद्धत्वाभावकल्पने मानमाह—**तथा चेति** । **निपातनादिति** । 'वनो र च' (४।१।७) इति सूत्रे **भाष्ये** तु 'मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इत्युक्तम् ।

मघशब्दादिति । धनार्थादित्यर्थः । **भाषायामपीति** । अपिना छन्दसि । 'मघवानमीमहे' इति मध्योदात्तं वनिपि बोद्धव्यम् । **आकर इति** । 'केशाद्वः' (५।२।१०९) इति सूत्रे **कैयटे** इत्यर्थः । एवञ्च मतुपि 'अत्वसन्तस्य' (६।४।१४) इति दीर्घसत्त्वेन, त्रादेशे तदभावे, फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भव इति भावः । नन्वेवमप्यन्तोदात्तस्य त्रादेशे वकाराकारस्योदात्तत्वं, मतुपि तु 'ह्रस्वनुड्भ्याम्' (६।१।७६) इति प्राप्तस्य मतुबु-

---

(१) **व्याख्यानादिति** । 'प्रत्ययः' (३।१।१) इत्यादिनिर्देशरूपादित्यर्थः । प्रत्याहारग्रहणे प्रत्ययग्रहणे वा तत्र नुमि निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैवेतिभावः ।

(२) **झलन्त एवेति** । 'नपुंसकस्य झलचः' (७।१।७२) इति सूत्रात् झलपदापकर्षणादञ्चुसाहचर्याद्वेति भावः । (३) **भाष्ये स्पष्टमिति** । तत्र हि 'युवोरनाकाविति चेद्धातुप्रतिषेधः, युत्वा, युतवान्' इतिशङ्कायामनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणमिति समाहितम् । अनुनासिकः परोऽवयवो ययोरित्यर्थः । ततो यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणं तदा इत्सञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तत्र को दोषः ? नुमागमप्रसङ्गः । तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । अन्यथा 'नन्दनः' 'कारकः' इत्यत्र नुम् प्राप्नोति इति शङ्कायां 'नुम्विधौ' झल्ग्रहणम् । झलन्तस्योगित इष्यते' इत्युक्तम् ।

दात्तत्वस्य 'न गोश्वन्' (६।१।१८२) इति प्रतिषेधेन पित्त्वादनुदात्तत्वे घकाराकारस्योदात्तत्वमिति फलभेदोऽस्त्येवेति चेत् ? न, आदेशपक्षे दीर्घवत् बहुलग्रहणेन घकाराकारोदात्तत्वस्याप्यङ्गीकारात् । तत्रैव मानान्तरमाह—
हविरिति । 'मघवानृजीषी' इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ।

'अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।
मेतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्' ॥

इत्यत्रत्यवार्तिकरीत्या मघवन्शब्दस्य लोकेऽसाधुत्वं लभ्यते । तथाच तृज्वत्सूत्रे **भाष्यम्**—'अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते इति' इत्यन्यत्र विस्तरः ।

छन्दस्येवेति । न च वनिवन्तस्य सम्प्रसारणे यस्येतिलोपे 'मघोनः' इत्यसिद्धिः । व्याश्रयत्वाद्भाभीयासिद्धत्वं लोपे सम्प्रसारणस्य । नापि बहिरङ्गासिद्धत्वम्, तस्या वाहऊठ्सूत्रस्थतयाऽऽभीयत्वेनाभीयान्तरङ्गस्य तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वेनात्र तस्या अप्रवृत्तेः । अन्तरङ्गशास्त्राश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्वमव्याहतम् ;—इति वाच्यम्, निपातितान्तोदात्तमघवन्शब्दमादाय सिद्धेः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८।२।५) इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषाभावात् । छन्दस्यापाद्यरूपाभावान्नानिष्टापादनम् । **अन्तोदात्तत्वेति** । कन्यन्तत्वादव्युत्पन्नत्वाद्वा तत्त्वम् ।

अन्नन्तानामिति । 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यपकृष्यते । तत्र नकारं प्रश्लिष्य नान्तानामित्यर्थः । तेन 'मघवतः' इत्यादौ नाल्लोपसम्प्रसारणे, 'धीवरी' इत्यादौ च नाल्लोपः । स्पष्टञ्चेदम् अल्लुक्सूत्रे **भाष्ये** । **परे तु**—नकारप्रश्लेषाभावेऽपि न दोषः, 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इत्यस्य सत्त्वेनानः स्थानित्वाभावेन स्थानिवत्सूत्रेणान्नन्तत्वलाभात् । 'सर्वे सर्ववदादेशाः' इत्यनेनापि मघवन्शब्दस्यैव स्थानित्वं, नानः । अर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाऽभावान्नैकदेशविकृतन्यायावसरः । ध्वनितञ्चेदं 'श्वयुव' (६।६।१३३) इत्यत्र **भाष्ये** इत्याहुः । **मघवतीति** । पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नुम्न ।

शुन इति । ननु सम्प्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन पूर्वत्वं बाधित्वा 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इति लोपे 'शुनः' इति सर्वानुदात्तं स्यात्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं वा स्यात्, पूर्वरूपेणाद्युदात्तमिष्यते, तत्र हि वकारस्थानिकोकारस्य संसनधर्मत्वात्स्थानिकत्वेनानुदात्ततया श्वन्शब्द-

स्यान्तोदात्तत्याऽकारस्योदात्तत्वेन तयोः स्थाने जातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात् । किञ्च लोपे स्थानिवत्त्वेन यण्प्रसङ्गः । 'अतः शुनः' (५।४।९६) इत्यादिनिर्देशैस्तद्वारणे तु 'बहुश्वा' 'बहुमघवा' 'बहुयुवा' इत्यत्र 'अन उपधालोपिनः' (४।१।२८) इति ङीब्विकल्पापत्तिः 'मघोनः' इत्यादावन्तोदात्तप्रकृतिके उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्च, इति चेत् ? न, वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्याऽदोषात् , श्वन्शब्दे आभीयतया सम्प्रसारणासिद्धत्वेन 'न संयोगाद्' (६।४।१३७) इति निषेधाच्च ।

(१)न सम्प्रसारणे (६।१।३७) । अनुवृत्त्यैव निषेध्यसमर्पके लब्धे पुनः सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेध इति दूरस्थस्यास्य, व्यथो लिटि' (७।४।६८) इत्यस्य च निषेधः । न च व्यथिव्यद्ध्यादावस्य चारितार्थ्येन 'यूनः' इत्यादौ पूर्व सवर्णदीर्घरूपैकादेशे तस्य 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणत्वेऽपि तेनैव स्थानिवत्त्वेनोकारव्यवधानात्कथं निषेध इति वाच्यम् , 'व्यथः' (७।४।६८) इति सूत्रे यग्रहणेनैव सिद्धया सम्प्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकतयैव चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वेन व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः, 'यूनस्तिः' (४।१।७७) इति निर्देशाच्च; इत्याशयेनाह—**इति यकारस्येति** । न च कार्यकालपक्षे 'इग्यणः' (१।१।४५) इत्युपस्थितस्य पदैकवाक्यतयाऽन्वये निमित्तस्य यणाऽन्वयेन येन नाव्यवधान न्यायेन पूर्वस्य सम्प्रसारणाप्राप्तेरिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् , तत्पक्षेऽपि सञ्ज्ञासूत्राणां वाक्यभेदेनैव सम्बन्धस्योक्ततया विधायकेषु यण इत्यस्याभावात् । अत्र चेदमपि ज्ञापकं बोद्धव्यम् ।

ननु सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोः सम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थो निमित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यत आह—**अत एव ज्ञापकादिति** । तदुक्तं भाष्ये

---

(१) न सम्प्रसारणे इति । अत्र केचित् , इदं सूत्रं माऽस्तु । 'सम्प्रसारणाच्च' (६।१।१०८) इत्यत्र 'सम्प्रसारणादसम्प्रसारणे' इति लाघवात्कर्तव्यम् । तेन 'यूनः' इत्यत्र वकारस्य सम्प्रसारणे पश्चाद् यकारस्य सम्प्रसारणेऽपि सम्प्रसारणपरतया पूर्वरूपाभावाद् यणेष्टसिद्धिरिति ; तन्न प्रथमोपस्थितत्वेन कदाचित् पूर्वं यकारस्य सम्प्रसारणे तदानीं संम्प्रसारणपरकत्वाभावात्पूर्वरूपप्रवृत्त्या 'यूनः' इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । न च असम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यात् सम्प्रसारणसामर्थ्यात् सम्प्रसारणयोग्यभिन्नेऽचीत्यर्थस्य विवक्षणेन–वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपोत्तरं सवर्णदीर्घे परादिवद्भावेन यकारोत्तरोकारे सम्प्रसारणत्वसम्भावनया तन्निमित्तकपूर्वरूपाप्रवृत्त्या न दोषः, उभयोः सम्प्रसारणस्य सकृत्प्रवृत्तेश्च ; इति वाच्यम् , वाक्यसंस्कारपक्षे 'एष यूनः पश्यति' इत्यत्र यकारस्याऽच्स्थानिकत्वेन स्थानिवद्भावेनाच्त्वारोपे एतत्तदोः' (६।१।१३२) इति सुलोपानापत्तेरिति दिक् ।

'इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाऽऽचार्याणामभिप्रायो गम्यते, एतदेव ज्ञापयति परस्य पूर्वं भविष्यति' इति । 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायस्य तु नायं विषयः, कार्याश्रयवर्णभेदेन (१)लक्ष्यभेदात् ।

अर्वणस्तृ (६।४।१२७)। **न तु साविति ।** पर्युदास एव सूचितः, प्रत्ययत्वेन च सादृश्यम् । अनञ् इति बहुव्रीहिः, 'वाजमर्वत्सु' इति प्रयोगात्, तत्पुरुषे ह्यनञः परस्यार्वण इत्यर्थेऽत्र न स्यात । सुरत्र प्रथमैकवचनम् । **अनञः किमिति ।** अनञ इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्नः। उत्तरम्— **अनर्वेति** । यत्रन्शब्दसदृशोऽनर्वन्शब्दो व्यावर्त्य इत्यर्थः।

नन्विह निरनुनासिकोच्चारणेऽपि तपरसूत्रस्यानणीव विधीयमानेऽपि विदुध्यर्थत्वान्नस्यान्तरतम्यादनुनासिकः स्यात्, तपरसूत्रेऽप्रत्ययग्रहणानुवृत्तावणग्रहणानुवृत्तौ च मानाभावादत आह–**आआदिति** । विशेष्यविशेषणभावेनान्वयान्न सर्वादेश इति भावः । **भाष्ये** त्वनुनासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणात् शुद्धस्यैव विधानमित्युक्तम् ।

केचित्तु इदं सर्वं 'गुणा भेदकाः' इति पक्ष । वृद्धिरादैच्सूत्र**भाष्य**सम्मते सिद्धान्तभूते 'गुणा अभेदकाः' इति पक्षे जातिपक्षे च तत्प्राप्तस्यापि सवर्णग्रहणस्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधेनादोषात् । अत एव **भाष्ये** 'तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोति' इत्युक्तम् । अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकम्, अणग्रहणस्य च तत्रासम्बन्ध इति तदाशयः । अत एव **भाष्ये** 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इत्येव पठितं, न त्वणेति । एतदवाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रेऽनया परिभाषयाऽप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्क्याप्रत्ययग्रहणस्य तत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तम् । तेन च तस्याव्यापकत्वं सूचितम्, अप्रत्ययग्रहणस्य मदुक्तरीत्या व्याख्यानञ्च सूचितम् । तेन जातिग्रहणप्राप्तस्य गुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तस्य चानयाऽणनणसाधारण्येन निषेध इति सूचितम् ।

वस्तुतोऽणुदित्सूत्रस्थाप्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वपर **भाष्यस्य** एकदेशानुमतिद्वारा परिभाषा बोद्ध्यते इत्यर्थः । प्रतीयते इत्यस्य विधीयत इत्यर्थोप्रसिद्ध्या **कैयटोक्त**व्याख्या चिन्त्या । परिभाषायां सवर्णपदेन समानजातीयो

---

(१) **लक्ष्यभेदादिति** । वस्तुतस्तु एवं लक्ष्यभेदाश्रयणे 'पथः' इत्यत्र पुनः 'भस्य टेर्लोपः' (७।१।८८) इति टिलोपापत्तिः । तस्मात् प्रथमप्राप्तिसमानकालिकप्राप्तिविषयघटिते लक्ष्ये पुनः शास्त्रप्रवृत्तेः एतज्ज्ञापकादेवाश्रयणेन 'भवेताम्' 'भूयात्' इत्यादौ सलोपादिसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

भिन्नधर्मा उच्यते । तेन जशादिविधौ जत्वादिजात्याश्रयसर्वजकारादिग्रहणसिद्धिरित्याहुः ।

एतेन पथीयतेः क्विपि पन्था इत्यादीत्यपास्तम् । अत्र शुद्धार्थं तदनुच्चारणस्यावश्यकत्वेन **भाष्या**सङ्गतेः । तस्मात्तदनभिधानमेवोचितम् । न च अदित्येवास्तु, नकारेकारयोरत्वे सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेः, पररूपं तु न, पथिमथ्यृभुक्षां लोपः, भस्य टेः, इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति न्यासेन नकाराश्रवणसिद्धावकारविधानसामर्थ्याद्; इति वाच्यम् , ज्ञानगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमाकारोच्चारणात् ।

इतोऽत् (७।१।८६) । आदित्यनुवृत्त्यैव 'सिद्धेऽद्वचनम् 'ऋभुक्षणम्' इत्यादौ 'वा षपूर्वस्य' (६।४।९) इति दीर्घविकल्पे पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थम् । इत इति अदिति च तपरत्वे मुखसुखार्थम् 'एरत्' इत्युक्तौ ततो लाघवाभावात् । अन्यथा विधेयेऽपि तपरकरणात् 'कुरुतः' इत्वादौ गुणाभाववत् 'पन्थानौ' इत्यादौ दीर्घाभावापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

थोन्थः (७।१।८७) थो नुडिति नोक्तम् । इत्संज्ञायाः 'आद्यन्तौ' (१।१।४६) इत्यस्य चानुसन्धाने प्रक्रियागौरवात् ।

(१)**भस्य टेः** (७।१।८८) । भस्य किम् ? पथिभ्याम् । **सम्बुद्धौ नपुंसकानामिति** । इदं 'न लुमता' (१।१।६३) इतिनिषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तम् । यद्यपि **भाष्ये** 'वा नपुंसकानाम्' इत्येव पठितं, तथापि सूत्रे ङिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन, 'हे चर्मन्' 'हे चर्म' इति सम्बुद्धावेवोदाहृतत्वेन च तावन्मात्रविषयताऽस्येति भावः ।

ष्णान्ता (१।१।२४) । विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् प्रकृतं सङ्ख्येत्याकृष्यते संख्याशब्देन च सङ्ख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादयो

---

(१) **भस्य टेरिति** । अत्र 'भाड्डित्' इति सूत्रयित्वा प्रत्ययस्य डिद्वद्भावं कृत्वा टिलोपेन सर्वेष्टसिद्धिस्तु न कर्तुं शक्यते; सुपथिन्शब्दादिदमर्थेऽणि टिलोपे आभीयासिद्धत्वेन पुनष्टिलोपानापत्तेः । सिद्धान्ते तु 'भस्य टेर्लोपः' (७।१।८८) इत्यस्याभीयत्वाभावेन तेन पुनष्टिलोपः सिध्यति । न च सिद्धान्तेऽपि नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्वं 'भस्य टेर्लोपः' इति लोपे नान्तत्वाभावेन 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टिलोपो नैव भवतीति 'सौपथम्' इत्येव रूपं ननु 'सौपम्' इति, अत एव 'पाथेयम्' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते इति वाच्यम् , एवमपि सुपथिन्शब्दात् णिचि इष्ठनि च 'भस्य टेर्लोपः' इति लोपे 'इष्ठेमेयःसु टेर्लोपः' इत्यर्थकेन 'टेः' (६।४।१४३) इत्यनेन पुनष्टिलोपे इष्टानां सुपयति सुपिष्ठ इत्यादीनामसिद्धिप्रसङ्गात् , डिद्वद्भावेन टिलोपेऽपि आभीयासिद्धेन पुनष्टिलोपानापत्तेरिति दिक् ।

गृह्यन्ते, सङ्ख्येतिशब्दे बहुगणडतिषु च तदन्तत्वासम्भवात्। तदाह—**सङ्ख्येति। सन्निपातेति।** बाहरङ्गासिद्धत्वं न, संज्ञाया कार्यकालपक्षत्वेन समत्वात्। स्पष्टश्चेदं **भाष्ये**।

नोपधा (६।४।७) नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' (६।४।३) इतिदीर्घाप्राप्तेरयमारम्भः नामीत्यस्याङ्गविशेषणतैव न्याय्या, नामः प्रत्ययत्वात्। एवञ्च 'पञ्चानाम्' इत्यादौ पकाराकारस्य दीर्घवारणायोपधाग्रहणम्। नेति किम्? चतुर्णाम्। नामि किम्? चर्मणाम्। **नलोप इति**। 'ध्रुवः पञ्चानाम्' (३।४।८४) इति लिङ्गान्न सन्निपातपरिभाषाविरोधः।

अष्टन आ (७।२।८४) अनण्त्वान्नानुनासिक इति **भाष्ये** स्पष्टम्। जातिग्रहणेन गुणाभेदकत्वेन तु न सः, भाव्यमानत्वात्। शुद्धोच्चारणादिति तु नात्र वक्तुं शक्यम्, 'रायो हलि' (७।२।८५) इत्युत्तरार्थन्तस्य चारितार्थ्यात्। प्रश्लेषेणापि न निर्वाहः, वाच्यवृत्त्याऽनुनासिकव्यावृत्तेस्तेनालाभात्। प्रत्युत तत्रापि गुणाभेदकत्वादेर्दुर्वारत्वेनाऽऽन्तरतम्यादनुनासिकस्यैव प्राप्तेः प्रश्लेषस्य पर्यायेण सकलाकारविधानार्थत्वं स्यात्। एवमन्यत्रापि बोद्धयम्। 'रायो हलि' (७।२।८५) इत्यतो हलीत्यपकृष्यते।

अष्टाभ्य औश्। (७।१।२१)। उङिति तु नोक्तम्, सकारस्योकारे 'अष्टा अ उ' इति स्थिते इङ्शीनामादूगुणः सवर्णदीर्घत्वात्' इति न्यायेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे तत आद्गुणे 'अष्टौ' इत्यस्या (१)सिद्ध्यापत्तेः। हलीत्यपकर्षे कृताकारादित्यनुपपन्नमत आह—**कृतात्वेति।** कृतात्वानुकरणमित्यर्थः। लक्षणवशसंपन्नत्वे हि तस्य वैकल्पिकतया लाघवादष्टभ्य इत्येव वदेदिति भावः। **ज्ञापयतीति।** (२)अयं भावः—हलीत्यपकृष्यमाणं वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थम्। तेन 'अष्टन' (६।३।१२५) इत्यस्य क्वचिदत्त्वेपि प्रवृत्तिरिति। **आत्वमिति।** आत्वमात्रमित्यर्थः।

---

(१) **असिद्ध्यापत्तेरिति।** यद्यपि उङ्विधानेऽपि जश्शसोरकारस्य सकारस्थानिकोकारस्य च स्थाने जायमानस्य गुणस्य प्रत्ययावयवमात्रस्थानिकत्वेन प्रकृतिप्रत्ययोभयावयवाकारस्थाने जायमानात्सवर्णदीर्घादन्तरङ्गत्वेन पूर्वं गुणे ततो वृद्धौ नायं दोषस्तथापि शसि गुणे कृते अष्टा ओ इति स्थिते भसंज्ञायां 'आतो धातोरित्यत्र धातुग्रहणमावन्निवृत्त्यर्थमेव' इति शेखरकारसिद्धान्ते तेन अष्टा इत्याकारलोपे अष्टौ इत्यसिद्ध्यापत्तिरूपो दोषो दुरुद्धर एव। एतेन 'अष्टाभ्य ओश्' न्यासोऽपि परास्त इति बोध्यम्।

(२) **अयं भाव इति।** एतेन हलादिविभक्तौ कृतात्वानुकरणेन हलादावेव किञ्चिदपूर्वकल्पना स्यान्न त्वजादावात्वकल्पनमित्यपास्तम्।

सूत्रे इति । दीर्घान्तादष्टनः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः । **ज्ञापकादिति ।** तद्धि 'अष्टभिः' इति ह्रस्वेऽन्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थम् । एवञ्च ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वे ज्ञापकम् । न च—'अष्टाभिः' इत्यत्र सावकाशस्य 'अष्टन' इति सूत्रस्य 'अष्टभिः' इत्यत्र परत्वाद् 'झल्युपोत्तमम् (६।१।१८०) इत्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तौ व्यर्थमेव तत्, न हि 'अष्टाभिः' इत्यत्र 'झल्युपोत्तमम्' इति प्राप्नोति, कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेन षट्त्वाभावात्, अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाच्च; इति वाच्यम्, पुनःप्रसङ्गविज्ञानबोधनद्वारा एतद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारा वा तद्विकल्पे ज्ञापकमित्याशयादित्य(१)न्यत्र **विस्तरः ।**

अष्टानामिति । हलीत्युक्तेरादौ नुट्, तत आत्वम् । यत्तु—'सन्निपातपरिभाषयाऽत्र नात्वं, किन्तु 'नोपधायाः' (६।४।७) इति दीर्घे नलोपः ।

---

(१) **अन्यत्र विस्तर इति ।** यथोद्देशपक्षे 'भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनम्' इत्यभिसन्धिमात्रेण सुबुत्पत्तिदशायामेव षट्संज्ञायां तत आत्वेऽपि नान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषस्य षट्त्वस्यालधर्मत्वाभावेन स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन वा सुलभत्वात् 'अष्टाभिः' इत्यत्रापि 'झल्युपोत्तमम्' (६।१।१८०) इत्यस्य प्राप्त्याऽष्टन्स्वरस्य निरवकाशतया तदपवादत्वात् । नच 'अष्टानाम्' इत्यत्र तस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । 'झल्युपोत्तमम्' (६।१।१८०) इत्यस्याप्राप्तावपि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (६।१।१७९) इत्यस्य प्रवृत्त्या निरवकाशत्वस्य तदवस्थत्वात् । न चाऽऽकारान्ते डकरीत्या षट्त्वे 'अष्टौ' इत्यत्र जश्शसोर्लुगापत्तिरिति वाच्यम्, औश्विधिसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेः । नन्वेवं तत्राष्टन्स्वरस्य चारितार्थ्यमिति चेत्? न, अष्टन्शब्दस्य घृतादिपाठेनान्तोदात्ततया 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८।२।५) इत्येव तत्रान्तोदात्तत्वसिद्धेस्तदर्थमस्यानुपयोगात् ।

ननु 'प्रियाष्टाभिः' इत्यादौ तस्य चारितार्थ्यम् । 'चतुरः शसि' (६।१।१६७) इति सूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्येन षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन तस्य गौणेऽप्रवृत्तेः स्वीकारात् । तत्र हि 'त्रियां प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकं चतसर्याद्युदात्तनिपातनेन प्रत्याख्याय 'चतसृणाम्' इत्यत्र विभक्तिस्वरबाधमाशङ्क्य 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (६।१।१७९) इति सूत्रस्थहलादिग्रहणस्य षट्सञ्ज्ञानां बहुवचनविषयत्वाद् बहुवचनेषु चाजादिविभक्त्योर्जश्शसोर्लुप्ततया, त्रिचतुर्शब्दयोरपि बहुवचनविषयत्वादसर्वनामस्थानपदानुवृत्तेर्जस्यप्राप्तौ, शसि च त्रिशब्दे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८।२।५) इत्येव सिद्धेश्चतुर्शब्दे 'चतुरः शसि' (६।१।१६७) इति स्वरेण बाधात् फलाभावेन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराबाधकत्वे ज्ञापकत्वमुक्तम् । षट्स्वरस्य गौणेऽपि प्रवृत्तौ 'प्रियाष्टानः' इतिव्यावृत्तिफलसत्त्वेन हलादिग्रहणस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । न च 'कदष्टौ' इत्यत्राऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वेन 'अष्टौ' परमाष्टौ' इतिवदेकादेशस्वरेणासिद्धेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं हलादिग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येनैतदनभिधानात्; इति चेत्? न, दीर्घग्रहणज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनाष्टन्स्वरस्यापि गौणेऽप्रवृत्तेः स्वीकारादिति दिक् ।

अन्तोदात्तत्वन्तु 'षट्त्रि' (६।१।१७६) इन्येव सिद्धम्। नलोपे तु न सन्निपातपरिभाषा, नलोपस्यासिद्धत्वात्' इति; तन्न, पूर्वत्र कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वेऽपि तत्रकृतेऽसिद्धत्वे मानाभावात्, सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वेन तस्य नलोपासिद्धत्वेनालाभाच, अरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतो नलोपे तद्विघातस्य जायमानत्वेन नलोपेऽपि तस्या दुर्वारत्वाच्च। अत एव 'गव्यिता' 'नाव्यिता' इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया यलोपो न। अन्यथा 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपस्य बहिर्भूततृज्निमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽन्तरङ्गावादेशं प्रत्यसिद्धतया निमित्तविघाताभावः स्पष्ट एव। तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनैव साध्यतया तस्यासिद्धत्वादात्वमेव युक्तं तदनित्यत्वेन। किञ्च षट्सञ्ज्ञासन्निपातेन जातस्य नुट आत्वे नलोपे वा न तद्विघातकत्वं, स्थानिवद्भावेन कृतात्वेऽपि षट्त्वसत्त्वात्। कार्यकालपक्षे तत्तद्विध्येकवाक्यतापन्नषट्त्वस्य बहिरङ्गतयाऽऽत्वे कृतेऽनान्तत्वेन षट्त्वाभावान्नुट् न स्यादिति हलीत्यपकर्षः। दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकादाकारान्तस्य षट्सञ्ज्ञाश्रयणे, अत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वं षट्त्वे नान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यलूधर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारान्ते आश्रयणे वा प्रतिपत्तिगौरवमिति बोद्धव्यम्।

वृत्त्याद्यनुसारेणाह-**गौणत्वे त्वित्यादि। स्थानिवद्भावादिति।** 'पूर्वत्रासिद्धे' इति तु 'तस्य दोषः' इत्यनेन निषिद्धमिति भावः। **कार्यकालपक्षे।** इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तम्। **प्राधान्य एवेति।** बहुवचननिर्देशात्। एवञ्च गौणे आदेशाप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्याऽऽत्वमपि नेति भावः।

परे तु-'ष्णान्ता' (१।१।२४) इति सूत्रे **भाष्ये** 'अष्टानाम्' इत्येतत्सिद्धये हलीत्यपकर्षमुक्त्वा तत्र पक्षे 'प्रियाष्टौ, प्रियाष्टा इति न सिद्ध्यति, 'प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टानः' इति प्राप्नोति' इति शङ्किते 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति समाहितम्। तत्र यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय 'यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते, नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः, तद् यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः' इत्येकमर्थमुक्त्वा 'नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात्' इति व्याख्यानान्तरमुक्तम्। तत्रान्त्यव्याख्यानमेव ज्यायः, अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता, न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसङ्गतेः आद्यव्याख्यायामप्रयुक्तं इति वाक्यशेषासङ्गतेः, प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमात्, प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यन्यत्र भाष्योक्तेश्च। किञ्च **भाष्यकारस्य**

लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्योचिता, एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च, न वा' (१।१।४४) इति सूत्रे **भाष्ये** पक्षभेदेनैकस्यैव साधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्काराच्च । अत एव हल्ङ्यादिसूत्रादावस्याप्रयुक्ते लक्षणाभाव इत्येव व्याख्याऽऽदृता **कैयटेन** । 'नाम्रेडितस्य' (६।१।९९) इति सूत्रेऽपि **कैयटः**—'प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाभावे न प्रवृत्तिः' इति । एवञ्चैषामनभिधानमेवोचितम् । अत एव 'अष्टाभ्य औश्' (७।१।२१) इति सूत्रे **भाष्ये** 'विभाषा आत्वं, यद्यमात्वभूतस्य ग्रहणङ्करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्' इत्युक्तम् । **कैयट**रीत्या गौणे प्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवञ्च तत्प्रयोगविचारः सर्वोऽपि निष्फल एवेत्या(१)हुः ।

निरुपपदादिति । नुमोऽसमास एव विधानेन, सोपपदे 'चोः कुः' (८।२।३०) इति कुत्वेनैव सिद्धत्वेन क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भावः । **क्वनाविति** । इदमुपलक्षणमुच्चारणार्थेकारस्यापि । ककारो गुणप्रतिषेधाद्यर्थः । नकारः 'क्विन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इत्यत्र विशेषणार्थ इति **भाष्ये** स्पष्टम् ।

सन्निहित इति । तत्फलन्तु णिजादीनां (२)सञ्ज्ञाऽभावः । अतिङ् किम् ? (३)'रुरुदिव' इत्यादौ 'नेड् वशि कृति' (७।२।८) इति निषेधो मा भूदिति । (४)ज्ञापकेन निर्वाहस्तु व्याख्यानाद्वरं करणमिति न्यायाननुगृहीत इति सूत्राशयः ।

---

(१) **आहुरिति** । वस्तुतस्तु अलक्षणपदस्यलक्षणशब्दस्य लक्षणप्रवृत्तिपर्यन्तं लक्षणायां मानाभावेनाऽऽद्यव्याख्याया एव समीचीनतया तत्प्रयोगविचार आवश्यक एवेति दिक् ।

(२) **संज्ञाभाव इति** । तेन 'स्तूयते' इत्यादौ अकृदिति पर्युदासो नेति दिक् ।

(३) **रुरुदिवेति** । न चात्र 'नेड्वशि कृति' (७।२।८) इतिप्राप्तस्यापि निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधाद् रूपसिद्धिर्निर्बाधैवेति वाच्यम्, मध्येऽपवादन्यायेन क्रादिनियमस्य 'एकाच' (६।१।१) इति 'श्र्युक' (७।२।११) इतिसूत्राभ्यां प्राप्तस्यैवेण्निषेधस्य नियामकत्वेन परस्य 'नेड्वशि' (७।२।८) इत्यस्य तेन बाधायोगात् । वस्तुतस्तु 'बभूविव' इति रूपस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तत्त्यागे बीजाभावाद्, बाध्यसामान्यचिन्तयोक्तप्रकारेण प्रकृते दोषाभावाच्च 'अरुदिव' इति पाठः साधुः । तत्र हि 'रुदादिभ्यः' सार्वधातुके' (७।२।७६) इति प्राप्तस्येटो निषेधाभावाय सूत्रेऽतिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् । (४) **ज्ञापकेनेति** । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७।४।२५) इतिसूत्रस्थसार्वधातुकग्रहणेन 'तिङश्च' (५।३।५६) इति सूत्रेण चेत्यर्थः । तथा हि 'अकृत्सार्व' (७।४।२५) इति सूत्रे सार्वधातुकग्रहणं 'चिनुयात्' इत्यत्र दीर्घाभावाय । यदि तिङः कृत्संज्ञा स्यात्तदा कृत्पर्युदासेनैव दीर्घाभावसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवं 'पचतितमाम्' इत्यादौ तिङन्तस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकतया 'आतिशायने' (५।३।५५) इत्यनेनैव तमबादि-

युजेर (७।१।७१) 'उगिदचाम्' (७।१।७०) इत्यतः सर्वनामस्थाने इति, 'इदितो नुम्' (७।१।५८) इत्यतो नुमिति चानुवर्त्तते ।

क्विन्प्रत्यय (८।२।६२)। प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । न च तदभावे वस्य कुत्वापत्तिः, तथा सति 'क्विनो घः' इत्येव वदेत् , 'नशेर्वा' (८।२।६३) इत्यत्र घानुवृत्तावप्यदोषादिति बोद्धव्यम् ।

चोः कुः (८।२।३०)। 'स्कोः' (८।२।२९) इत्यतोऽन्ते इति, 'झलो झलि' (८।२।२६) इत्यतो झलीति चानुवर्त्तते, 'पदस्य' (८।१।१६) इति चाधिकारः । **कुत्वस्यासिद्धत्वादिति** । अतद्गुणबहुव्रीह्याश्रयणात्प्राप्तिः । **सुयुगिति** । 'सत्सूद्विष' (३।२।६१) इति क्विप् । **धातुपाठेति** । (१)व्याख्यानादिति भावः । **युगिति** । 'क्विप् च' (३।२।७६) इति क्विप् । **इहेति** । 'सृजिदृशोः' (६।१।५८) इति सूत्रे 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात्काम्यच्सूत्रे **भाष्ये** 'उपयट्काम्यति' इति प्रयोगात् 'क्विन् प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति कुत्वं नेत्यर्थः । **परिमृडिति** । 'धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये' (प० भा० ८८) इति पभिाषयाऽत्र सुब्निमित्तिका मृजेर्वृद्धिर्न । क्विन्निमित्तिका तु 'क्ङिति च' (१।१।५) इति निषेधान्न । **परौ व्रजेः** । 'क्विब्वचि' इत्युणादिपठितमि(२)ति मते ततः क्विब्दीर्घावनुवर्तेते, (३)व्याख्यानाच्च ताभ्यां पदान्त इत्यस्यासम्बन्धः, किन्तु षेणैवेत्याह—**क्विबित्यादि** ।

विश्वस्य (६।३।१२८)। 'ढ्रलोपे' (६।३।१११) इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । ननु षत्वादीनामसिद्धत्वेन राट्शब्दपरत्वाभावः, अत आह—**पदान्तति** । तेन 'विश्वराजौ' इत्यादौ न, 'विश्वाराड्भ्याम्' इत्यत्र च भवति । 'आदित्यविश्ववसवः' (अ० को० १।१।१०) इत्यत्र तु न दीर्घः, 'नरे सञ्ज्ञायाम्' (६।३।१२९) इत्यतः (४)सञ्ज्ञापदापकर्षणात् ।

सिद्धे 'तिङ्श्च' इत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव; इति सार्वधातुकग्रहणतिङ्श्चेतिसूत्रयोरुक्तार्थे ज्ञापकत्वं बोध्यम् । तिङः कृत्संज्ञाव्यावृत्तेः फलान्तरं तु 'पचति' 'चिकीर्षति' इत्यादौ तुग्व्यावृत्तिरिति ।

(१) **व्याख्यानादितीति** । योगार्थस्य प्राचुर्येण प्रसिद्धेः 'अभिव्यक्तपदार्था' इतिन्यायमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः । अत एव प्रतिपदोक्तस्यापि 'कुर शब्दे (धा०सू०५०) इत्यस्य 'न भकुर्छुराम्' (८।२।७९) इत्यत्र न ग्रहणमित्याहुः । (२) **इति मते इति** । यदा त्वन्येभ्योऽपि दृश्यते इति दृशिग्रहणात् क्विब्वचीति सिद्धमिति, तदाऽनेन षत्वमात्रं विधीयते इति बोध्यम् । (३) **व्याख्यानाच्चेति** । 'परिव्राजौ' इति लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यर्थः ।

(४) **संज्ञापदापकर्षणादिति** । एवञ्च यत्र पूर्वोत्तरपदघटिता संज्ञा तत्रैव दीर्घः । कोशघटकपदानि तु प्रत्येकं संज्ञास्वरूपबोधकानि, न समस्तपदघटिता संज्ञा तत्रोपात्तेति भावः ।

स्कोः सं (८।२।२९)। 'झलो लोपः' संयोगान्तलोपः' इति भाष्योक्तेरत्र झल इत्यस्यासम्बन्धः। तेन झलः परयोः स्कोर्लोप इति नार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। झलीत्यनुवर्त्तमानं झलादिप्रत्ययपरम् 'झलो झलि' (८।२।२६) इत्यत्र 'उदःस्था' (८।४।६१) इत्यारम्भेण तदर्थकतयाऽर्थाधिकारात्। तेन 'पृथक्स्थाता' 'पयःस्थितिः' इत्यादौ न दोषः, (१)सङ्गीति वार्तिकाच्च। सनस्सकारमारभ्याऽऽमहिङो ङकारात्सङिति प्रत्याहारः। 'भूयास्ताम्' इत्यादौ 'व्यञ्जनपरस्य' इति न्यायेन लोपाभावेऽपि न क्षतिः।

केचित्त्वप्रत्यये संयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामनभिधानमेवोचितम्। 'सङीति वक्तव्यं काष्ठशक्स्थाता' इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानपरेण 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः काष्ठशक्स्थाता' इति **भाष्येण** तथैव बोधनादित्याहुः।

प्रत्याख्यानमे(२)कदेश्युक्तिः। सङीति वक्तव्यमेवेति **परे**।

'चोः कुः' (८।२।३०) इत्येतत् षत्वेनापवादत्वाद् बाद्ध्यते, क्विन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इत्यस्य तु क्विन्विधानसामर्थ्यादेव न बाध इत्याह—**क्विन्नन्तत्वादिति**। ऋत्विक्शब्दे यज्ञसम्बन्धिपुरुषविशेषे रूढः।

त्यदादीनामित्यनुवृत्तेराह—**त्यदादीनामिति**। तेन 'आतपः' इत्यादौ न। तदोः किम्? यः। तोरिति तु नोक्तम् 'अनेषा' इत्यादौ नस्याप्यापत्तेः। न च नुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वं, बहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनास्यैव बहिरङ्गत्वात्। इदञ्च 'तस्मान्नुडचि' (६।३।७४) इति सूत्रे **भाष्ये** (३)ध्वनितम्। सौ किम्? तौ। **अत्वसत्वे नेति**। गणकार्यत्वादिति भावः।

---

(१) **सङीति वार्त्तिकाच्चेति**। 'परेश्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति सूत्रस्थ 'सङि लत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वादीनि वक्तव्यानि' इति वार्तिकैकदेशभूतादित्यर्थः।

(२) **एकदेश्युक्तिरिति**। 'पृथक्स्थाता' 'पयःस्थितिः' इत्यादीनां लोकसिद्धतया तदनभिधाने मानाभाव इति तदाशयः।

(३) **ध्वनितमिति**। तत्र हि तस्मादित्यस्याभावे नञ एव नुटः प्राप्तिमाशङ्क्य 'एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। तत्रायमप्यर्थस्तदोः सः सावनन्त्ययोरितीति तदोर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तत्र हि तवर्गनिर्देशे एतत्प्रयोजनम् अनेषः करोतीति'। नचात्र परादित्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया नुटो न भविष्यतीति तवर्गनिर्देशे न दोष इति वाच्यम्, निर्दिश्यमानत्वस्य विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वस्य च नुड्रहिते सत्त्वेन तदवयवत्वस्य च आद्यन्तपरिभाषया नुटि सत्त्वेन तवर्गनिर्देशे दोषस्य तदवस्थत्वमित्याशयात्। अत एव 'श्नसोरल्लोपः' (६।४।१११) इतिसूत्रस्थं तपरकरणं चरितार्थम्। तद्धि 'आयन्' 'आसन्' इत्यादौ आटो लोपाभावाय। अत एव 'वलीक्लृप्यते' इत्यादौ रोगादेर्लत्वम्। यावता पूर्वान्तः। एष दोषो न भवति। ततः पूर्वान्तत्वे अनुष्ण इत्यत्र नलोपमाशङ्क्य नुग्विधिसामर्थ्येन तं वार-

ङे प्रथ (७।१।२८)। 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' (७।१।२७) इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामिति वर्त्तते। ङे इति पृथक्पदम्। अत एव 'प्रथमयोरित्युच्यते। कयोः प्रथमयोः? विभक्त्योः। वचनयोस्तु न ग्रहणं 'शसो न' (७।१।२९) इति लिङ्गात्' इति भाष्यं सङ्गच्छते।

त्वाहौ (७।२।९४)। यद्यपि युष्मदस्त्वादेशः 'त्वमावेकवचने' (७।२।९७) इति सिद्धः, तथापि युष्मानतिक्रान्तोऽतित्वमित्यर्थमत्र विधानम्। न चैवं तत्रास्य चारितार्थ्यात्केवले परत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यम्,

'त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः।'

इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' (७।२।८६) इत्यतो युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते।

शेषे (४।२।९२)। आत्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थस्तदाह—**आत्वयत्वेत्यादि**।

स्पष्टञ्चेदं 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसः' (७।१।२७) इत्यत्र, प्रकृतसूत्रे च भाष्ये। अत एव 'साम आकम्' (७।१।३३) इति ससुट्कनिर्देशः सङ्गच्छते। एवञ्च शेषग्रहणं स्पष्टार्थं, विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसम्भवात्। **अन्त्यस्येति**। अलोऽन्त्यपरिभाषयेति भावः। त्वाहादयोऽकारान्ता इतिवृत्त्याद्यनुसारेणाह-**अतो गुण इति**। 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) इतिसूत्र**भाष्यकैयटाभ्यां** (१)हलन्ता एवादेशा इति लभ्यते, तदा पररूपस्य प्राप्तिरेव न। यद्यप्युच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः कार्या, तथापि 'अतो गुणे' (६।१।९७) इत्यस्याप्रवर्त्तनेन प्रक्रियालाघवमत्र पक्षे। इत्संज्ञालोपयोस्तु सूत्र एव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसाधुत्वज्ञाने गौरवम्। 'त्वाहौ सौ' (७।२।९४) इति गुरुनिर्देशस्तु 'श्वेतवहोक्थशास्'

यित्वा ञ्मुटः प्राप्तिमुद्भाव्य परादित्वपक्षस्थापनेनेत्यर्थः। नचाजादिपदसन्निपातेन जातस्य नुकोऽजादित्वविघातकञ्मुटं प्रत्यनिमित्तत्वेन ञ्मुडप्राप्तौ तदसङ्गतिरिति वाच्यम्, नञोऽकचि चित्त्वादन्तोदात्तत्वे च कृते अर्मशब्देन नकशब्दस्य समासे 'अकनर्मम्' इत्यत्र 'अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्' (६।२।९०) इति पूर्वपदस्यानवर्णान्तत्वेनाद्युदात्तत्वाभावापत्तेरिति भाष्याशयात्।

(१) **हलन्ता इति**। तत्र हि 'शेषे लोपः' (७।२।९०) इत्यस्य ज्ञापकत्वमुक्त्वा द्विपर्यन्तानां ग्रहणं प्रत्याख्याय 'टिलोपष्टाबभावार्थः' इत्यादिना शेषग्रहणस्य टिलोपार्थकत्वमुक्त्वा तत् खण्डितम्। एवमपि त्वाद्यादेशानामदन्तत्वे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् पररूपं बाधित्वा शेषे लोपे टापः प्रसङ्गस्तादवस्थ्यं मनसिकृत्य 'तव मम चादेशेष्वकार उच्चारणार्थो, हलन्ता एव त्वादेशाः' इति न क्वचिद्दोषप्रसङ्ग इत्युक्तम्।

इतिवन्नार्थसाधकः । (१)णिजन्तात्क्विपि युष्म् अष्म् इति प्रातिपदिकयोरादेशा एव नेति तदाशयः । 'मपर्यन्तस्य' इति**भाष्य**सम्मतश्चायमर्थ इत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति । **अन्तरङ्गत्वादिति** । परनिमित्तानपेक्षत्वेन तत्त्वमिति भावः ।

अलिङ्गे इति । एवञ्च स्त्रियामनयोरवृत्तेर्न टाबिति भावः । इदं 'साम आकम्' (७।१।३३) इत्यत्र **भाष्ये** स्पष्टम् । **यद्वेति** । इदं 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) इति सूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम्, 'साम आकम्' (७।१।३३) इत्यत्र च । **मपर्यन्ताच्छेषस्येति** । इदमुपलक्षणम् । तेन 'त्वम्' इत्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलायां मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि न क्षतिः । ननु अदन्तत्वे आदेशानां 'वार्णादाङ्गम्' (प०भा० ५५) इति परिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपे टाबभाव उपपादयितुमशक्यः । अकारस्य कार्यद्वयेऽपि स्थानित्वेन समानस्थानिकत्वमस्तीति चेत् ? न, हलन्ता एवादेशा इति **कैयटे**नात्रैवोक्तत्वेनादोषात् । शेष इत्यस्य सामर्थ्यात्तन्न्यायाप्रवृत्तिरत्रेत्यन्ये । तन्न, 'युष्मभ्यम्' 'युष्मत्' युष्माकम्' इत्यादौ टाब्निवृत्त्या चारितार्थ्यात् । तस्मादनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरित्येके । तदाद–**अतो गुणे कृते इति** ।

अत्र वदन्ति—तत्त**द्भाष्य**प्रामाण्याच्छेषग्रहणससुट्कनिर्देशाभ्याञ्चास्य सूत्रस्याऽऽवृत्त्यार्थद्वये तात्पर्यम् । तच्च लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थितम् । तेन भ्यमि टिलोपे युष्मभ्यमिति न । अत एव 'भ्यसो भ्यम्' (७।१।३०) इति सूत्रे 'यदि भ्यमादेशः, शेषेलोपोन्त्यलोप इति एत्वं प्राप्नोति । अथाभ्यमादेशः, शेषेलोपष्टिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति, यथेच्छसि तथाऽस्तु' इत्येवोक्तं, न तु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फलभेद उक्तः ।

वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः । अत एव 'लिङ्गाभावाट्टिलोपवचनानर्थक्यम्' इति 'साम आकम्' (७।१।३३) इत्यत्र **भाष्ये** उक्तम् । अत्र लिङ्गाभावादित्युपलक्षणम् । 'शिशीलुङ्लुम्विधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति 'नेतराच्छन्दसि' (७।१।२६) इतिसूत्रस्थ**भाष्य**वार्त्तिकबलेन लिङ्गवत्त्वेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वम् । अत एव सन्निपातपरिभाषया 'बुद्धौ' इत्यत्र टाबभावः कृन्मेजन्तसूत्रे **भाष्ये** उक्तः । शेषग्रहणं तु **भाष्ये** प्रत्याख्यातमेव । 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२)

ननु हलन्ता आदेशा इति पक्षे णिजन्तात्क्विपि मान्तयोर्हलन्तेषु त्वाहाद्यादेशेषु कृतेषु शेषेलोपे वकारहकारयोर्निवृत्त्यापत्तिरित्याशङ्क्याह–(१) **णिजन्तादिति** ।

इति सूत्रस्थं 'टिलोपश्चावभावार्थः' इति तु वार्त्तिकैकदेशिवचनमिति न दोषः। एतच्च **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** निरूपितम्। अभ्यम् सूत्रे 'यथेच्छसि, तथाऽस्तु' इति प्रौढोक्त्या भ्यमितिच्छेदस्य प्रौढवादत्वं भगवतैव सूचितं 'त्वं यथेच्छसि, तथाऽस्तु, तत्र दोषोद्धारो मया सुकरः' इति तत्तात्पर्यात्। अभ्यमित्येव तु च्छेदो न्याय्यः। अत एव 'युष्मदस्मदोरनादेशे' (७।२।८६) इति सूत्रे 'न चाऽऽदेशो हलादिरस्ति' इति **भाष्योक्तिः** सङ्गच्छते इति। **परमत्वामिति**। आङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भावः। गौणेऽप्रवृत्तौ बीजाभावादाह-**अतित्वमिति**।

युवावौ (७।२।९२) द्विवचनशब्दोऽत्र यौगिको, (१)व्याख्यानात्। द्वयोर्वचनं बोधनं, तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थो **भाष्य**प्रामाण्याच्च तद् गृह्यमाणयुष्मदस्मदोरेव विशेषणं, न तदन्तस्य। अङ्गाधिकाराद्धि तदन्तग्रहणम्; इत्याशयेनाह-**द्वयोरुक्ताविति**। एतत्फलं गौणोदाहरणेषु मूल एव स्फुटम्।

मपर्यन्तस्य किमिति। (२)अधिकारसूत्रं किमर्थमित्यर्थः।

ननु समुदायाऽऽदेशत्वेपि 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टेः प्राक्' इति व्यवस्थाया युष्मदस्मद्विषये 'त्वयका' इत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वादन्तरङ्गत्वाद् 'युवाम्' इत्येतत्सिद्ध्युत्तरमकजिति 'युवकाम्' इत्यत्र न दोषः, अत आह-**त्वयेति**। नन्वत्रापि 'अच्ये' इति न्यासेनैकारादेशेऽयादेशे च सिद्धेराह-**युवकाभ्यामिति**। हलन्ता आदेशा इति पक्षे तु 'त्वया' इत्यादेरसिद्धिरेव, (३)मादेशस्य सर्वादेशत्वञ्च न स्यादिति बोद्धव्यम्।

नन्वेवमपि मान्तस्येत्येवोच्यतां, किं परिग्रहणेनेति चेत्? न, युष्मयत्यादेः क्विपि सुप्यादेशाभावार्थं तत्सत्त्वात्। पर्यन्तशब्देन मान्तापेक्षया शेषस्य लाभात्। 'कटिपर्यन्तं वासः' इत्युक्ते 'अग्रे किञ्चिदस्ति' इति नियमेन प्रतीतेः। एवञ्च मान्ताद्यत्राग्रे किञ्चिदवशिष्टं तत्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः।

---

(१) **व्याख्यानादिति**। त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणं शब्दविशेषणमित्यादि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (७।२।९८) इतिसूत्रस्थभाष्योक्तादिति भावः। विधौ तद्व्यर्थमेवेत्याह—

(२) **अधिकारसूत्रमिति**।

(३) **मादेशस्येति**। त्वाद्यादेशानामनेकाल्त्वेन तत्सिद्धावपि मादेशस्य तत्पक्षेऽलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यादेशत्वापत्तिः। अधिकारसूत्रसत्त्वे तु मपर्यन्तस्य विधानात् मकारादेशस्तस्यैव भवतीति भावः।

अत एव **भाष्ये** अवधिद्योतनार्थं परिग्रहणं कर्त्तव्यम् । मान्तस्येत्युच्य माने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः । क्व च मान्ते ? युष्मयते रस्मयतेश्चाप्रत्यये' इत्युक्तम् । अवधिद्योतनार्थमित्यस्यान्तशब्दस्यावधिवाचक ताद्योतनार्थमित्यर्थः, पर्यन्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात्, अग्रे किञ्चित्सत देशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च । तत्रैवेत्यस्य-'अनिष्टे ए इत्यर्थः । परिग्रहणाभावे तु 'यतः पूर्वोऽस्ति, परश्च नास्ति सोऽन्त्यः' इति **भाष्योक्तेर्मान्तपदस्य** मुख्यार्थत्वलाभायात्रैव स्यात् । कौ लुप्तमित्यस प्रवृत्तिश्च स्यात् । 'अभिव्यक्तपदार्थाः' इति न्यायश्च पदकार्यविषय इति तद शयः । अत एव **भाष्ये** प्रयोगदर्शनं न कृतम् ।

यत्तु-परिग्रहणाभावे मान्ते यत्र ते तत्रैव स्यात् सामानाधिकरण्ये नान्वयस्यौचित्यात् । सति तु तस्मिन् सामर्थ्याद्युष्मदस्मदोर्यौ मपर्यन्त विति व्याख्यानाद् दान्ते, व्यपदेशिवद्भावेन युष्मयत्यादेः क्विपि सिद्ध्यति । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' (प० भा० ३२) इति तु प्रत्यविधिविषयमिति; तन्न, परिग्रहणस्य वैयधिकरण्येनान्वये मणिमन्त्रादिन्यायेन नियामकत्वकल्पनापेक्षयोक्तस्यैव न्याय्यत्वात् । तत्र हि सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैयधिकरण्यान्वय इत्यन्यत् । किञ्चात्र व्याख्याने 'अवधिद्योतनार्थम्' इति **भाष्या**(१)क्षरास्वारस्यम् । 'मपर्यन्तस्य' (७।२।९१) इति च तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति दिक् ।

अङ्गकार्ये इति । अङ्गाधिकारस्थे इत्यर्थः । **मकारान्तरमिति** 'शसो न' (७।१।२९) इत्यनेन संहितया पाठे इति शेषः । **परे तु** शेषा भक्तिभूताऽमादि-युष्मदादिसन्निपातेन जातस्य लोपस्य तद्विघातकत्वा

---

(१) अक्षरास्वारस्यमिति । वस्तुतस्तु पर्यन्तपदस्य यतोऽग्रे किञ्चिदवशिष्यते शक्तिरिति नाप्यबोधनात् केतवापि परिपदस्य तादृशार्थे मणिमन्त्रादिन्यायेनान्तपदशक्तेर्नियामकत्वमावश्यकम् । किञ्च तादृशार्थे नियामकत्वेऽपि वैयधिकरण्येनान्वयस्यावश्यकत्वमि लाघवात्तत्सामर्थ्येन मदुक्तार्थ एव कल्पनीयः । ननु ममावधिद्योतनार्थमित्यक्षरास्वारस्यमि चेत् ? सत्यम्, परं तु तवापि तत्रैवेत्यक्षरास्वारस्यम् । तत्रैवेत्यस्यानिष्टे एवेत्यर्थवन्म ऽपि अवधिद्योतनार्थमित्यस्य वैयधिकरण्यान्वयद्योतनार्थमित्यर्थस्य कर्तुं शक्यत्वात् । अ एव कैयटे 'कौ लुप्तम्' इत्यस्य प्रवृत्तिफलत्वेन युष्मयतेः क्विपि निष्पन्नस्य युष्मच्छब्द 'त्वम्' इत्यादीनि रूपाण्युक्तानि । तस्मादनभिधाने न दृढं मानम् । न च तथाऽपि परिग्र न कार्यम् । मान्तस्येत्येवोच्यताम्, अन्तग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्येनान्वयो भविष्यत वाच्यम् । अन्तग्रहणाभावे मकारस्यैव निर्दिश्यमानत्वेन मकारस्यैव त्वाद्यादेशापत्तेरि शोदक्षेमेणेति दिक् ।

निमित्तत्वं नेति सन्निपातपरिभाषयैव श्याद्यभावः। सुटस्त्वाकमवयवत्वान्न तेन सन्निपातविघात इति सकारनिर्देशः 'साम आकम्' (७।१।३३) इत्यत्र। अत एव कृन्मेजन्तसूत्रे 'ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणि कुलम्' इतिसन्निपातपरिभाषाप्रयोजनव्याख्यावसरे 'यदा ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो, न तदन्तस्य (१)तदेदं प्रयोजनम्' इति व्याख्यातं **कैयटेन**। मूलोक्तं तु न युक्तं, भाष्यानुक्तेः। अत एव 'नेतराच्छन्दसि' (७।१।२६) इति सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति वार्त्तिकं व्याख्याय 'तेषु कृतेषु पुनः प्रसङ्गात् शिशीलुग्विधयः कस्मान्न भवन्ति ? सकृद्गतिन्यायात्' इत्युक्तम्। त्वद्रीया पुनः प्रसङ्गस्यैवाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अत एव च तत्र युष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्य 'यूयं ब्राह्मणाः' इत्याद्यवकाशप्रदर्शनं कृतम्। अन्यथा तत्रापि जसःशीप्राप्त्या तदसङ्गतिः। 'यूयम्' इत्यादिप्रयोगकरणेन तत्र श्यादिशङ्कासमाधानाकरणेन च **भाष्यकृताऽत्र** सन्निपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितम्। अङ्गवृत्तपरिभाषया वारणमपि चिन्त्यं तस्या अङ्गसम्बन्धि (२)कार्यविषयत्वात्। सूत्र**भाष्य**स्वरसोऽप्येवमेव। वस्तुतो नैषा लक्ष्यसंस्कारिका, 'द्वयोः' इत्यादिनिर्देशासङ्गतेः। अत एव **भाष्ये** 'किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनम्' इति प्रश्ने 'पिबेर्गुणप्रतिषेधो न वक्तव्यः' इत्येव प्रयोजनमुक्तं, न तु प्रयोगासिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्या(३)हुः।

---

(१) **तदेदं प्रयोजनमिति।** अवयवावयवन्यायेन तत्त्वेऽपि अवयवावयवन्यायप्रवृत्तिप्राक्क्षणे तद्विघातस्य सत्त्वात्तत्प्रवृत्तिः स्पष्टैव। 'आद्यन्तौ' (१।१।४६) इतिसूत्रसहकारेणावयवत्वविशिष्टतत्तत्कार्यस्य विधानेन कस्मिंश्चिदपि क्षणे न सन्निपातविघात इति भावः।

(२) **कार्यविषयत्वादिति।** जसः शीत्यादीनां च प्रत्ययसम्बन्धिकार्यतया तस्य अत्र प्रवृत्तेरयोगादिति भावः।

(३) **आहुरिति। परे** तु प्राचीनमतमेव ज्यायः। यत्तु 'नेतराच्छन्दसि' (७।१।२६) इति सूत्रे 'नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन' इति वार्त्तिकं व्याख्याय 'तेषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुग्विधयः कस्मान्न भवन्ति, सकृद्गतिन्यायात्' इत्युक्तम्, तत्तु मकारप्रश्लेषमबुद्ध्वाऽङ्गवृत्तपरिभाषायाः प्रत्याख्यानाच्च सकृद्गतिन्यायेन समाहितमिति नास्माकं प्रतिकूलम्। तथापि सन्निपातपरिभाषामबुध्वेदं भाष्यं प्रवृत्तमित्यवश्यं वक्तव्यम्। अन्यथा सन्निपातपरिभाषयैव निर्वाहे सकृद्गत्याश्रयणमसङ्गतमेव स्यात्। न च लोकप्रसिद्धपरिभाषयैव निर्वाहे मकारप्रश्लेषे गौरवमिति वाच्यम्। 'ते प्राग्धातोः' (१।४।८०) इत्यादिनिर्देशैः 'जसः शी' (७।१।१७) इतिसूत्रविधेये सन्निपातपरिभाषाप्रयुक्तसङ्कोच एव नेति ज्ञापनेन तस्या अत्राप्राप्तेः। न च न मया विधेये सङ्कोचः स्वीक्रियते, अपि तु अनुज्ञावाक्ये एव। तथा च ते इतिनिर्देशेन 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) इत्यस्यानुज्ञावाक्ये 'जसःशी' (७।१।१७) इत्येतदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि अत्र सङ्कोचे मानाभाव इति वाच्यम्, 'उपजी-

त्वमाविति । अत्रापि विभक्ताविति सम्बद्ध्यते । अन्यथा 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति व्यर्थं स्यात् । तत्फलन्तु त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्य युष्मत्सुन्दरपुत्र इति त्रिपदबहुव्रीहौ नादेश इति । अत्रैकवचनशब्दो यौगिको व्याख्यानात् । तदाह—**एकस्येति** ।

अविभक्तिकामिति । (१)व्याख्यानात् ।

योऽचि (७।२।८९) । अनादेश इति किम् ? (२)त्वद्, मद् । 'पञ्चम्या अत्' (७।१।३१) इत्यदादेशः । आत्वविधायके च भ्यम् व्यावर्त्यः । वस्तुत उत्तरार्थमेव तत् । 'अभ्यम्' इत्येव च्छेदादिति **भाष्ये स्पष्टम्** ।

हलादाविति । (३)परिशेषलब्धम् । हलीत्यनुवृत्तौ तु 'योऽचि' (७।२।८९) इत्यज्ग्रहणं माऽस्तु ।

भ्यसोभ्य (७।१।३०) । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । **पक्षद्वयेऽपीति** । तत्रान्त्यलोपे द्वयोरकारयोः पररूपे 'एकादेश उदात्तेन' (८।२।५) इत्यभ्यम आद्याकार उदात्तः । टिलोपेऽपि यत्रानुदात्ते वर्णे परे उदात्तो लुप्यते स वर्ण उदात्त इत्यर्थकेन 'अनुदात्तस्य च यत्र' (६।२।१६१) इत्यनेन स उदात्त एवेति न विशेष इति भावः ।

(४)नन्वाकमः पूर्वं लोपाभावेनादन्तत्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससुट्

व्यविरोधो न न्याय्यः' इत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः । न हि तेन न्यायेनोपजीव्यविराधकर्तुरनुज्ञादानं पापजनकमिति बोध्यते, अपि तूपजीव्यविरोधस्य पापजनकत्वमुच्यते । अत एव लोकेऽपि उपजीव्यविरोधकर्तैव निन्दितो भवति, न तु तन्मन्त्रयिता । प्रत्युत तन्मन्त्रयितुः प्रतिष्ठा जायते इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तकल्पनयेत्याहुः ।

(१) **व्याख्यानादिति** । 'ङे प्रथमयोः' (७।१।२८) इत्यत्र भाष्ये प्रथमयोर्विभक्त्योर्ग्रहणमित्यत्र 'शसो न' (७।१।२९) इत्यस्य 'यदयं शसोनेति प्रतिषेधं शास्ति' इति ज्ञापकत्वमुपन्यस्य स्त्रियां नपुंसके च युष्मानित्यादिसिद्ध्यर्थं नत्वमनेन विधीयते इति भाष्योक्तादित्यर्थः । (२) **त्वद् मदिति** । त्वमित्यपि बोध्यम् ।

(३) **परिशेषलब्धमिति** । नन्वनादेशग्रहणस्यात्र फलाभाव इत्यनुपदमेवोक्तत्वेन 'त्वम्' इत्यत्र यत्वाप्राप्त्या हलीत्यननुवृत्तौ तत्राप्यात्वं प्रसज्येत इति चेत् ? न, तथा सति 'द्वितीयायां च' (३।४।५३) इत्यस्य वैयर्थ्येन अनादेशे भवति चेद् द्वितीयायामेवेतिनियमात्तत्र तदप्राप्त्याऽनादेशाजादौ यत्वेन बाधात् परिशेषलब्धमित्यस्य सुवचत्वात् ।

(४) **नन्वाकम इति** । ननूपसंजनिष्यमाणन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषया वा पूर्वं यत्वाप्रवृत्त्याऽऽकमः पूर्वमन्त्यलोपेऽदन्तत्वात्सुटि तद्विशिष्टस्याऽऽकम्विधानार्थं ससुट्कनिर्देश आवश्यकः सूत्रसङ्गतिश्चेति चेत् ? न, अनादेशे इति निषेधसम्भावनायाः यत्वप्रवृत्त्यभावसम्भावनाद्वारा अन्त्यलोपसुट्प्रवृत्तिप्रयोजिकायाः आकमादेशप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यत्वेन, आकमादेशप्रवृत्तिसम्भावनायाश्च अन्त्यलोपसुट्प्रवृत्तिप्रयोजिका या यत्वप्रवृत्त्यभावसम्भावना

कनिर्देशो व्यर्थः, सूत्रासङ्गतिश्चेत्यत आह–**भाविन इति**। आकमि शेषे लोपे कृते प्राप्तस्येत्यर्थः। **अयं भावः**–सामः प्रसङ्गे आकमित्यनेन सुडामोरत्र विषयेऽत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते। स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव। यथार्द्धधातुकविषयेऽस्तेरप्रयोगो, भूप्रयोगश्च 'अस्तेर्भूः' (२।४।५२) इत्यनेन प्रतिपाद्यते, न तु सतो निवृत्तिः शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात्। किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः। सकारबुद्धिप्रसक्तेश्च प्रकृते साम्प्रतिक्या असम्भवाद्भाविन्या ग्रहणं, सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति प्रथमप्रवृत्त्यैव सुटो निवृत्तिर्न तु प्रवृत्त्यन्तरकल्पनयेति **भाष्ये** स्पष्टम्। तन्निवृत्तिश्चाऽऽमोऽभावात्। अत्र सामः स्थानित्वोक्त्या स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव, (१)न त्वाम्त्वम्। उक्तरीत्या च न स्थानिवद्भावप्रसक्तिः सैवाप्रसक्तिः ससुट्कनिर्देशेन बोध्यते इति बोध्यम्। अत एव 'अतित्वाकम्' इत्यादौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोः' (७।२।९८) इति **भाष्योदाहृते** आकम्नुडभावौ सिद्धौ। आम्येव साम्त्वस्याहार्यारोपेणाऽऽदेशः। आदेशस्याम्त्वाभावाच्चात्र न नुट्। (२)न च यत्र

तत्प्रयोजकानादेशेतिनिषेधसम्भावनाप्रयोज्यत्वेन अन्योन्याश्रयग्रस्ततयाऽन्त्यलोपस्यापि पूर्वमप्रवृत्त्या ससुट्कनिर्देशासङ्गतेस्तदवस्थत्वात्।

(१) **नत्वाम्त्वमिति**। ननु आमि साम्त्वस्यारोपेऽपि स्वतः सिद्धाम्त्वानतिदेशो दुर्वच इति चेत्? न, ससुट्कनिर्देशसामर्थ्यादाम्त्वेतरधर्मस्यैवातिदेशबोधनात्। 'भ्रस्जो रोप' ६।४।४७) इत्यत्रेवात्रोभयपर्याप्तस्थानितानिरूपितादेशताऽऽकमि। तथाचाम्त्वस्य स्थान्येकदेशवृत्तित्वेन न तस्यातिदेशः। पदत्वादिकं तु आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन सिद्धम्। आकमि सुप्त्वातिदेशस्य तु नोपयोग इति। आम्त्वावच्छेदेन साम्त्वारोपे आम्त्वस्यावृतत्वान्नातिदेशोनाकमि तद्बुद्धिः। स्थानिवृत्तित्वेनावभासमानधर्माणामेवादेशेऽतिदेशादिति तु तत्त्वम्।

परे तु साश्च म् च साम्। आक् च अम् चेत्याकम्। सौत्रत्वान्न जश्त्वम्। यथासंख्येन साशब्दस्य स्थाने आक् आदेशो, मकारस्य च स्थाने अमादेशः। तथाचाम्त्वस्य स्थान्यवृत्तित्वेन न तस्यातिदेशः। अत्रैव तात्पर्यग्राहकः ससुट्कनिर्देश इत्याहुः।

ससुट्कनिर्देशादाकमि ङित्त्वमारोप्य टिलोपे तेन सुटो नुटश्चाप्राप्तिरित्यन्ये।

केचित्तु ससुट्कनिर्देशात् युष्मदस्मदोरन्त्यस्य सकारं विधाय युष्मदस्मच्छब्दान्ताज्ज्ञाद्विहितविभक्त्यन्ततदादेरवयवस्य सामः स्थाने आकम्-विधानेनाम्त्वस्य स्थान्येकदेशवृत्तित्वेन न तस्यातिदेश इत्याहुः।

कश्चित्तु 'साम आकम्' (७।१।३३) इत्यत्र नलोपेन सकारात्पूर्वं नकारं प्रश्लिष्य आकारात्पूर्वं सवर्णदीर्घेण निषेधार्थकाकारं च प्रश्लिष्य सुड्नुटौ न भवतः, आमः स्थाने आकम् च भवतीत्यर्थकल्पने न कश्चिद्दोष इत्याहेत्यलं विस्तरेणेति दिक्।

गौणमुख्यसाधारण्येन आकमादेशप्रवृत्तिप्रयोजकं भाष्यसम्मतं साम्त्वस्याहार्यारोपमनङ्गीकृत्य 'यत्र सुड् भावी तत्रैवाकम् न गौणे' इति वादिनो मतं निरसितुमुपन्यस्यति–(२) **नच यत्र साम् भावीति**।

साम् भावी तत्रैवायम्, (१)सामोभावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वात्, साम्त्वस्या(२)शास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वादिति (३)भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक्। ह्रस्वादिर(४)कम् तु न कृतः, अन्त्यलोपेऽप्यकारस्यैत्वनिवृत्त्या चारितार्थ्येन पररूपापत्तौ युष्माकमित्यसिद्ध्यापत्तेः।

द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलं दर्शयति—**द्व्येकत्वेति।** द्वित्वैकत्व (५)विशिष्टावाचिनी इत्यर्थः। **समासार्थो**–मुख्यविशेष्यम्। **अन्यसङ्ख्यः**–युष्मदाद्यर्थगतसङ्ख्येतरसङ्ख्या (६)युक्तश्चेदित्यर्थः। **इत इति।** अर्थपरत्वाश्रयणादिति भावः। **एते इति** कर्तृपदम्, **युवावाविति** कर्मपदम्, एवं त्वमावित्यपि। **पूर्वविप्रतिषेधत इति।** विप्रतिषेधे पूर्वं इति, सुप्सुपेति समासः। अत एव 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (७।२।९८) इतिसूत्रभाष्ये 'त्वमौ' (७।२।९७) इतिसूत्रे 'शेषे' इत्यनुवर्त्य सुजसुङेङस्व्यतिरिक्तविभक्तावेताविति व्याख्यातम्। **त्वमौ न चेति।**

खण्डयति—(१) **सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वादिति।** आकमादेशात् पूर्वं बाधकत्वप्रवृत्तिसम्भावनया अन्त्यलोपाप्रवृत्त्या सुटोऽप्रसङ्गेन सामूरूपासम्भवात्। आकम्प्रवृत्तिसम्भावनया अन्त्यलोपे सुटि च सत्यपि साकम् इत्येव रूपं स्यान्नतु सामिति सर्वथा तद् दुरुपपादमिति भावः। ननु आकमादेशे आम्त्वारोपे सुटि च सकारोत्तरत्वविशिष्टाम्त्वे साम्त्वं सुलभमिति चेत्? एवमपि तत्सम्भावनया पूर्वमामः स्थाने आकमि अन्त्यलोपे सुडापत्तिर्दुर्वारा। सकार निर्देशसामर्थ्यान्न सुडिति चेत्? न, गौणेऽप्रवृत्त्यर्थं तन्निर्देशस्य सार्थकत्वात्। किञ्च आकमादेशे आम्त्वारोपे अतिदिष्टानतिदिष्ट धर्मसमुदायरूपस्य सकारोत्तरत्वविशिष्टाम्त्वस्य अशास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वान्नातिदेशेन आमि तल्लाभसम्भव इत्याह-(२) **अशास्त्रीयत्वेनेति।** 'ननु सामः 'स्वं रूपम्' (१।१।६८) इतिशास्त्राहितसङ्केतकत्वेन शास्त्रीयत्वादशास्त्रीयत्वं दुर्वचमिति चेत्? न, शास्त्राहितसङ्केतकत्वे सति शास्त्राहितसाधुत्वकवृत्तिविषयताप्रयोजकशास्त्रघटकपदप्रतिपाद्यत्वरूपशास्त्रीयत्वग्रहणेनात्र सामः शास्त्राहितसङ्केतकत्व-शास्त्रघटकपदप्रतिपाद्यत्वयोः सत्त्वेऽपि शास्त्राहितसाधुत्वकवृत्तिविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यत्वाभावेनाशास्त्रीयत्वस्य सुवचत्वात्। शास्त्रीयत्वमभ्युपेत्याप्याह-(३) **भाष्यविरुद्धेति।** 'साम्त्वातिदेशेऽपि भाष्योदाहृते 'अतित्वाकम्' इत्यत्र सुडप्राप्त्या तत्राकमनापत्तिः, नुडापत्तिश्चेति भावः' इत्येवमपि कश्चिद्व्याचचष्टे।

(४) **अकम् तु न कृत इति। परे तु**–युष्मयतेरस्मयते क्विपोऽनभिधाने प्रमाणाभावस्य पूर्वमुक्तत्वेन तत्र दीर्घोच्चारणस्य चारितार्थ्यमित्याहुः। एतेन 'युष्मदस्मदोः' हलीति वर्तते ततो 'योऽच्यनादेशे' इति पाठे नात्वेन सिद्धावाकम्याकारोच्चारणञ्च कर्तव्यम्' इत्यपि अपास्तम्। (५) **विशिष्टेति।** समासे युष्मदस्मदर्थगतसंङ्ख्याया अभानादिति भावः। (६) **युक्तश्चेदिति।** युक्तश्चेदपीत्यर्थः। तेन द्वित्वैकत्ववाचिन्यन्यपदार्थेऽपि त्वमौ युवावौ च भवन्त्येवेति दिक्।

अर्थपरत्वाश्रयणादेवेति भावः। **इति विग्रहे इति**। एवं विग्रहे यादृग्रूपाणि तानि वक्ष्यन्ते इति शेषः। **अतित्वाकमिति**। अत्र यथाऽऽकन्नुडभावौ, तथा उक्तम्।

पदस्य (८।१।१६)। 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः' (८।३।५५) इत्यतः प्रागयमधिकारः। तत्फलन्तु 'राजानौ' इत्यादौ नलोपाभावः। इयं कचित्स्थानषष्ठी, कचिदवयवषष्ठी। 'हो ढः' (८।२।३१) इत्यादावाद्या, 'मादुपधाया' (८।२।६) इत्यादावन्त्या। तेन 'वृत्तवन्तौ' इत्यादौ वत्वसिद्धिः। अन्यथा मत्वन्तपदाभावान्न स्यात्। अत एव 'नलोपः' (८।२।७) इति सूत्रेऽन्तग्रहणं चरितार्थमिति स्पष्टं **भाष्ये**। 'त्रः सङ्ख्यायाः' इत्यत्र नलोपाभावस्तु 'झलाञ्जश् झशि' (८।४।५३) इत्यत्र जश्त्वाभाववद् बोद्धव्यः।

पदात् (८।१।१७)। 'कुत्सने च सुपि' (८।१।६९) इत्यतः प्रागयमधिकारः। 'अनुदात्तं सर्वम्' (८।१।१८) इत्यादिपदत्रयमापादसमाप्तेः। सर्वग्रहणन्तु 'तिङ्ङतिङः' (८।१।२८) इत्यादौ सर्वानुदात्तत्वस्य विनिगमनाविरहाल्लाभेऽपि स्पष्टतया तल्लाभार्थमित्याकरे स्पष्टम्। 'आदेः परस्य' (१।१।५४) 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इत्यनयोस्तु न प्राप्तिः, पदस्येत्यस्य 'अनुदात्त' 'तिङ्' इत्यादिश्रुतप्रथमान्तानुरोधेन प्रथमया विपरिणामेन स्थानषष्ठ्यभावात्। तत्र पादशब्देन ऋक्पादः, श्लोकपादश्चाविशेषाद् गृह्यते। अपादादिशब्देन पादान्तपादमध्यस्थवद्। छन्दोहीनवाक्यस्थस्यापि ग्रहणं, 'ग्रामे कम्बलो मे 'स्वम्' इति **भाष्यात्**।

षष्ठ्यादीति। सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदं लभ्यते इत्यन्यत्र विस्तरः। **तौ चानुदात्ताविति**। अनुदात्तत्वगुणविशिष्टयोर्विधानादिति भावः।

उक्तविधयोरिति। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्यर्थः। द्वितीयायां त्वामयोरपवादत्वादाह—**षष्ठीचतुर्थ्येकेति**।

विभक्तिक्रमलब्धद्वितीयादिक्रमेणोदाहरति—**श्रीश इति**। दत्तादित्यनेन चतुर्थ्यन्तत्वं स्फुटीकृतम्। **संवेद्योऽस्मानिति**। नन्वत्र सन्ध्यभाव नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पादत्वानापत्तिः। सन्धौ तु उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेत्? न, संवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात्, स्मानित्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्ता-

(१)स्मच्छब्दत्वेन तत्प्राप्तिरित्याशयात् । सन्धिश्चान्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमेव । (२)आदेशे सति 'नः कृष्णः सर्वदाऽवतु' इति पादादित्वापत्त्यो(३)पजीव्यविरोधान्नाऽऽदेश इत्यन्ये । उभयत आश्रयणेऽपि तस्य स्वीकार इति इण्धातौ निरूपयिष्याम इति (४)परे ।

ननूक्तरीत्या षष्ठ्याद्यन्तानामेवाऽऽदेशा भविष्यन्ति, किं स्थग्रहणेन ? अत आह—**स्थेति** । अहानौ स्थशब्द इति भावः । **युष्मत्पुत्र इति** । युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इत्यर्थः । यद्यपि वृत्तौ सङ्ख्याविशेषानवगम इति **भाष्ये** स्पष्टं तथापि सम्बोद्धयत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगतिर्न तु द्वित्वादेर्भानं, नाप्येकत्वस्येति त्वमौ न कृतौ । विग्रहे तु संङ्ख्याविशेषभानात् द्विवचनादि भवत्येव । तस्य लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनाद्यन्तत्वम् । अत एव 'वध्वोरगारं वध्वगारम्' इति प्रगृह्यसञ्ज्ञासूत्रे **भाष्ये** प्रयुक्तम् । वचनद्वयविषयसूत्रप्रत्युदाहरणलाभाय 'इति त्वत्पुत्रः' इति न प्रत्युदाहृतम् ।

समानवाक्ये इति । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थकं 'समानवाक्ये' इति प्रकृत्य विधेया इत्यर्थः । निघातो नामानुदात्तः । **एकतिङिति** बहुव्रीहिः, एकतिङन्तघटितमित्यर्थः । तेन 'पचति' इत्ये(५)तन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । इदं स्वशास्त्रकार्योपयोगि एकवाक्यत्वलक्षणम् । तेन

---

(१) **अस्मच्छब्दत्वेनेति** । नन्वस्मच्छब्दत्वस्य परिच्छिन्नधर्मसमनियतधर्मत्वेनोक्तपरिमाणत्वात्कथं तत्प्रवृत्तिः । न चैवम् 'उदके केवले' (६।२।९६) इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्र दकशब्दे उदकशब्दत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनोक्तत्वादिति वाच्यम्, उदकशब्दान्तसमासघटकोत्तरपदाव्यवहितपूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्यर्थेन श्रोदकशब्दे परादिवद्भावेन उदकशब्दत्वात्तदन्तसमासघटकोत्तरपदमेकदेशविकृतन्यायेन दकेति तदव्यवहितपूर्वपदत्वस्य पूर्वान्तवद्भावेन गुडोशब्दे सत्त्वाद् तदव्यवहितं पूर्वपदं गुडो इति, तस्यान्तोदात्तत्वस्य अन्यथैव सिद्धत्वात्, तस्यैकदेशयुक्तित्वाच्चेत्यरुचेराह-(२) **आदेशे सतीत्यादि** ।

(३) **उपजीव्यविरोधादिति** । तया विधेये स्वप्रवृत्तिनिमित्तविघातकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचादिति भावः । विधेये एवानया सङ्कोचो, न तु पूर्वसूत्रानुज्ञावाक्ये इति पूर्वमुपपादितमेव । अत एव 'न चाऽऽदिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाजूरूपोऽस्त्विति वाच्यम्, तथा सति निमित्तभूतद्व्यच्कत्वस्य 'विनाशादुपजीव्यविरोधेनाऽऽद्युदात्ताप्राप्तेः' इत्यादिपरिभाषेन्दुशेखरोऽत्रत्यं भाष्यं च सङ्गच्छते । अन्यथा 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) इत्यस्योदात्तस्य निमित्तविघातकत्वाभावे तेनानुज्ञादाने बाधकाभावेनैतदसङ्गतमेव स्यादिति विभावनीयम् । (४) **परे इति** । अव्यवहितपूर्वत्वाव्यवहितपरत्वयोर्व्यपवर्गधर्मत्वेन तस्यातिदेशस्तेन दुर्लभ इतीदं चिन्त्यमित्याहुः ।

(५) **एतन्मात्रस्येति** । मात्रशब्दोऽत्रावधारणे । 'पचति' इत्यस्यैव न वाक्यत्वमपि तु व्यपदेशिवद्भावेन तस्य, तद्घटितसमुदायस्य च । 'पचति' इत्येतन्मात्रस्य तत्फलं तु

'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्यपि नाव्याप्तिः। समर्थसूत्रे **भाष्ये** स्पष्टमेतत्। अत एव 'तिङ्ङतिङः' (८।१।२८) इत्यत्रैतदाश्रित्य अतिङ' इति प्रत्याख्यातं **भाष्ये**। लौकिकवाक्यत्वञ्च—

सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता (अ०को० १।६।२)

इत्य**मरेणो**क्तम्। वाशब्दश्चेदर्थे। कारकान्वितक्रिया चेद्, बोद्धव्येति शेषः। तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः। सुप् च तिङन्तञ्च सुप्तिङन्ते, सुब्विशिष्टं तिङन्तं, तेषामेकशेषः। तेन कारकान्वितक्रियाबोधकसुबन्तचय—तिङन्तचय—सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः। तत्र सुबन्तचयो—देवदत्तेन शयितव्यम्। द्वितीयं-पचति भवतीत्यादि। तृतीयं चैत्रः पचतीत्यादि।

* (एतत्समानार्थकमेव 'तिङ्ङतिङः' (८।१।२८) इति सूत्रे 'अतिङ' इति वदत्सूत्रकाराभिप्रेतं वाक्यलक्षणम् 'अख्यातं सविशेषणं वाक्यम्' इति समर्थसूत्र **भाष्ये** उक्तम्। तत्राऽऽख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते। तेन 'त्वया शयितव्यम्' इत्यादेः सङ्ग्रहः। सविशेषणमित्यस्य साक्षात् परम्परया वा यद्विशेषणं, तत्सहितेत्यर्थः। तेन 'नद्यास्तिष्ठति कूले' इत्यादौ नद्यादेः

'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' (८।२।१०५) इति प्लुतसिद्धिः।

नन्वेकतिङन्तघटितत्वरूपैकवाक्यत्वस्वीकारे 'त्वया शयितव्यम्' इत्यस्यैकवाक्यत्वानापत्तिः, त्वया शयितव्यमिति रामो वदति' इत्यत्रैकवाक्यत्वापत्तिश्च, इति चेत्? न, मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविषय-पदाघटक-पदद्वयाघटितत्वरूपतत्त्वस्वीकारेण 'त्वया शयितव्यम्' इत्यादौ मुख्यविशेष्यतायोग्या या शयनक्रिया तादृशशयनक्रियाप्रतिपादकत्वेन तात्पर्यविषयभूतं शयितव्यमित्येकमेव पदं, न तु पदद्वयमिति; तादृशपदद्वयाघटितत्वं 'त्वया शयितव्यम्' इति वाक्यस्येति लक्षणसमन्वयः। 'त्वया शयितव्यमिति रामो वदति' इत्यत्र तु मुख्यविशेष्यत्वयोग्यक्रिया वदनक्रिया शयनक्रिया च, शयनक्रियायाः कर्मत्वसम्बन्धेन वदनक्रियायामन्वयेन मुख्यविशेष्यत्वाभावेऽपि तदसमभिव्याहारे विशेष्यत्वसत्त्वेन तद्योग्यत्वस्य सुस्थत्वात्, तत्प्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयभूतं पदद्वयं वदति शयितव्यमिति च, तद्घटितत्वमेव 'त्वया शयितव्यमिति रामो वदति' इति वाक्यस्येति नातिव्याप्तिः। ब्रूहि ब्रूहि राम' इत्यत्राव्याप्तिवारणार्थं पदाघटकेति निवेशः। न चैवमपि 'ग्रामं गच्छ, तव' इत्यस्य निरुक्तदिशा तत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, परस्परनिरूप्यनिरूपकभावानापन्नविषयताप्रयोजकपदाघटितत्वमिति विशेषणदानेनादोषात्। यद्वा, स्ववृत्त्यानुपूर्वीमत्त्वं, स्वप्रयोज्यविषयताप्रयोजकत्वमेतदुभयसम्बन्धेन मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यपदविशिष्टेतरद् यन्मुख्यविशेष्यतायोग्यक्रियाप्रतिपादकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यं पदं तादृशपदद्वयाघटितत्वे सति परस्परनिरूप्यनिरूपकभावानापन्नविषयताप्रयोजकपदाघटितत्वं तत्त्वमिति। लक्षणसमन्वयस्तु स्वयमुन्नेय इत्यलं विस्तरेण।

---

* एतत्समानार्थकमेवेत्यादिः इत्यलमित्यन्तो ग्रन्थः क्वचित्पुस्तके।

समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः । सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्वं लब्धम् । एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वरूपैकार्थत्वगर्भमेकवाक्यत्वलक्षणं बोध्यम् । 'अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' (जै०सू०) इति जैमिन्युक्तेः । अनेन च 'ब्रूहि ब्रूहि' इत्यस्यासङ्ग्रहो, विशेषणानुपादानेन सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यत्वफलं त्वत्र प्रश्नोत्तरे 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' (८।२।१०५) इत्यनेन वाक्यस्य टेः प्लुतसिद्धिः । अतः स्वशास्त्रपरिभाषितं लक्षणम् 'एकतिङ् वाक्यम्' इत्युक्तम् । अत एव एतदुदाहणं 'ब्रूहि ब्रूहि' इत्येव **भाष्ये** दत्तम् । **यत्तु**-अत्रोदाहरणं देवदत्तेति विशेषणं पूरणीयमिति ; तन्न, पूर्वलक्षणेनैव सिद्धेः, द्विः प्रयोगस्य **भाष्ये** व्यर्थत्वापत्तेश्च । यद्यपि पदद्वित्वेऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति, तथापि 'एकातिङ्' इत्यस्य एकानुपूर्वीकैकतिङन्तवदित्यर्थ इति न प्रकृते दोष इत्यलम् ।

ओदनं पचेत्यादि । (१)समर्थपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्त्तते, एकार्थीभावविषये एव (२)तत्प्रवृत्तेरिति भावः । **एते वांनावादय इति** । इदञ्च 'सपूर्वायाः' (८।१।२६) इत्यत्र **भाष्ये** स्पष्टम् ।

न च वा (८।१।२४) चादयः समुच्चयविकल्पाद्भुतखेदावधारणार्थाः तेषामन्यतमेन योगे इत्यर्थः । ननु तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणं व्यर्थमत आह—**युक्तग्रहणादिति** । **साक्षादिति** । युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वे इत्यर्थः । **परम्परेति** । स्वार्थाश्रयान्वय्यन्वयित्वादिरूपेत्यर्थः ।

चेतसेति । 'अनालोचनार्थैः' इत्येव पर्युदासेन सिद्धे 'पश्यार्थैः' इत्येतद् (३)इन्द्रियजन्यसकलज्ञानसङ्ग्रहार्थमिति भावः । **परम्परेति** । स्वान्वितान्वयित्वादिरूपेत्यर्थः । तदुक्तं **भाष्ये** 'पश्यार्थैश्च प्रतिषेधः 'समानवाक्ये' इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि यत्रैव पश्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं, तत्र प्रतिषेधः स्यात् , ग्रामस्त्वां सम्प्रेत्यगत इति । इह न स्यात्—

---

(१) **समर्थपरिभाषा त्वत्रेति** । वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यादिति भावः । ननु समर्थ परिभाषाया अत्र प्रवृत्तिरेवास्तु, वार्त्तिकं च माऽस्त्वित्याशङ्क्याह—(२) **तत्प्रवृत्तेरिति** । युष्मदस्मदादेशानां प्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । यद्वा यतो हि तत्प्रवृत्तेरेकार्थीभाव एव विषयो विधेयम् अतोऽत्र न प्रवर्त्तते, लक्ष्यानुरोधादिति भावः ।

(३) **इन्द्रियजन्यसकलेति** । ननु ज्ञानमात्रे आत्ममनः संयोगस्य कारणत्वेन सर्वमपि ज्ञानमिन्द्रियजन्यमेवेति पुनरपि तद्वैयर्थ्यमिति चेत् ? न, इन्द्रियजन्यमित्यस्य इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावदित्यर्थस्य विवक्षणेन सर्वज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि तत्तदिन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वस्याभावेनादोषात् ।

ग्रामस्तव स्वं सम्प्रेक्ष्य गतः' इति। समानवाक्ये इति करणेन समानवाक्ये पश्यार्थैर्युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेध इति **कैयटः**। एवञ्च 'न चवा' (८।१।२४) इति सूत्रे युक्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव। तदभावेऽपि प्रकृत-सूत्रस्येव तस्यापि साक्षात्सम्बन्धे एव प्रवृत्तिः स्यात्। समानवाक्ये इत्ये-तत्सम्बन्धात्तु अस्य युक्तयुक्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यन्यत्। अत एव 'देवदत्तस्य पुत्राद् यज्ञदत्तः पृथक्' इत्यादौ देवदत्तशब्दान्न पञ्चमीत्याहुः। **भक्तस्त-वेति**। 'इह तव' इत्यस्य रूपेण सम्बन्धो, न तु साक्षाद्धत्रायतिनेति भावः।

सपूर्वायाः (८।१।२६)। सहशब्दो विद्यमानवाची। अवधेरपि सम्ब-न्धित्वेन विवक्षायां (१)षष्ठ्यर्थेऽन्यपदार्थे 'अनेकम्' (२।२।२४) इति समासो, 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः, तदाह—**विद्यमानपूर्वादिति**। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—**प्रथमान्तादिति**। ननु 'एते वांनावा-दयः' (का०वा०) इत्यनेनैव विकल्पसिद्धेः किमेतेनेत्यत आह—**अन्वादेशेऽ-पीति**। अत्र नेति निवृत्तं, तदाह—**आदेशा वेति**। **तेनेति**। भक्तत्वे-नेत्यर्थः। प्रक्रान्तार्थत्वान्न यच्छब्दोपादानापेक्षेति भावः। स्पष्टञ्चेदं सप्तमो-ल्लासे **काव्यप्रकाशादौ**। अत्र 'हरिस्त्वाम्' इत्येकमुदाहरणम्। 'स माम्' इत्यपरम्। त्रायते इत्यस्य च मध्यमणिन्यायेन तन्त्रेणोभयत्रान्वयः। तेन स इत्यस्यापि समानवाक्यस्थत्वेन विद्यमानपूर्वत्वं बोद्धव्यम्।

साऽऽमन्त्रितम् (२।३।४८)। 'सम्बोधने च' (३।२।१२५) इत्यतः सम्बोधने इति वर्त्तते। 'सा' इत्यनेन प्रथमा परामृश्यते। आमन्त्र-णमामन्त्रितमिति महासञ्ज्ञा(२)बलात्तदन्तविधिरित्याह—**तदन्तमिति**। अत एव है हे भो इत्यादीनामपि संज्ञासिद्धिः। अन्यथा 'अन्तरङ्गानपि' (प०भा० ५२) इति न्यायेन पूर्वं विभक्तिलुकि प्रथमाया अभावेन 'नखनि-र्भिन्नः' इत्यत्रैसभाववदत्र संज्ञा न स्यात्। यद्यप्येषां सम्बोधने शक्तेः प्राति-पदिकार्थसूत्रेणैव प्रथमा, तथापि सम्बोधनविषयप्रथमासत्त्वान्न दोष। एतदर्थ-मेव 'प्रथमा' इत्यनुवर्तमाने सेति पदम्।

---

(१) षष्ठ्यर्थे इति। 'मत्वर्थे बहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमायाः' इति वार्तिकेन षष्ठी-सप्तमीविभक्त्यन्तातिरिक्तार्थे कर्मकर्तृवचनसुबन्तातिरिक्तानाम् 'अनेकम्' (२।२।२४) इति समासाभावस्य बोधनादिति भावः।

(२) बलात्तदन्तविधिरिति। 'संज्ञाविधौ' (प० भा० २७) इति परिभाषा नास्त्ये-वेति पक्षे तु न सामर्थ्यवर्णनमित्यवोचाम।

अन्ये तु 'सम्बोधने च' (३।२।१२५) इत्यस्य तत्र वर्तमानादित्यर्थे अन्यत्रेवात्रापि 'सम्बोधने च' इत्येव प्रथमा प्रातिपदिकोक्तत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेन विभक्त्यप्रतिबन्धकत्वात्, तिङ्कृत्तद्धितसमासैः' इति परिगणनाच्च । सेति विधेयसमर्पिकाया अनुवाद्यत्वाय स्पष्टार्थमित्याहुः ।

अविद्यमानवदिति । 'गोतो णित्' (७।१।९०) इतिवत् (१)सिद्धे वत्करणमतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयस्यापि लाभार्थम् । तेन 'आम्भो देवदत्त' इत्यादौ 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' (८।१।५५) इति एकान्तरत्वप्रयुक्तामन्त्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टं **भाष्ये** । न चात्र 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' (८।१।७३) इत्यनेन निषेधादविद्यमानवत्त्वमेव नेति वाच्यम्, अस्य सम्बोधनमात्रद्योतकत्वेन विशेष्यवचनत्वाभावात्, देवदत्तस्यैव विशेष्यत्वाच्च ।

इहेति । 'अग्ने तव' 'देवास्मान्' इत्यत्रादेशाः, 'अग्ने नय' इत्यत्र तिङ्ङतिङः' (८।१।२८) इति निघातः, अग्ने इन्द्र' इत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' (६।१।१९८) इति निघात इति विवेकः । अत्र पूर्वमित्यनेन परस्याऽऽक्षेपात् पूर्वं परस्य कार्येऽविद्यमानवदित्यर्थः । तेन 'देवास्मान्' इत्यत्र देवेत्यस्याऽऽमन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । पूर्वं किम्? पाहि देव । अत्राऽऽमन्त्रितनिघातो भवत्येव ।

प्राचीनमिति । एवमेव 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि' इत्यादिसिद्धिः । (२)नृसिंहाश्रम ते ख्यातिः इत्यादौ 'गेये केन विनीतौ वाम्' इत्यादाविव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकनिपाताङ्गीकारेणादोषः । अयं समाधिः प्रकृतेऽपि, 'नः' इत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् । अन्यार्थन्तु मूलोक्तकल्प-

---

(१) **सिद्धे इति** । ननु तदभावे अस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्न स्यात् । राद्धान्तेऽस्य वतिघटितत्वेन वतिघटितशास्त्राणां त्रिपाद्यां प्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वादिति चेत्? न, वत्यर्थघटितानामपि त्रिपाद्यां प्रवृत्तिबोधनात् । अत एव प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । (२) **नृसिंहाश्रम इति** । न च 'नृसिंहाश्रम' इत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि नृ इत्यस्य विद्यमानत्वेन ततः परस्य युष्मच्छब्दस्य ते इत्यादेशः स्यादेवेति निपाताश्रयणं विफलमिति वाच्यम्, अवयवे अविद्यमानत्वानारोपे समुदायाविद्यमानत्वस्याऽतिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वात् । अत एव 'इमं मे गङ्गे' इत्यत्र गङ्गे इत्यादीनां निघातसिद्धिः । अन्यथा गङ्गे इत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि गकारस्य विद्यमानत्वेन तेन व्यवधानात् पदात्परामन्त्रिताभावेन निघाताप्राप्त्यापत्तेरित्यलं क्षुद्रोपद्रवाणां विद्रावणेन । एतेन 'परमहरे तिष्ठ, इत्यत्र परमहरे इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि हरे इत्यस्य पदत्वमाश्रित्य तिष्ठेत्यस्य निघातः स्यात् । अतः 'उत्तरत्वे च' इति वार्तिके कार्यित्वनिवेशनं कार्यम् इत्यपास्तम् ॥

नावश्यकत्वम्, तदाह–**एवमिति**। **सर्वेषां निघात इति**। अस्य प्राप्त इति शेषः। तत्र यमुने सरस्वतीत्यनोर्बाधकाभावाद्भवति। शुतुद्रीत्यस्य तु न, पादादिस्थत्वात्।

एतेन 'आदिभ्यः' 'सर्वेषाम्' इति बहुवचनमसङ्गतमित्यपास्तम्।

अग्ने तेजस्विन्निति। अनुदात्तं सर्वमित्यनयोः सम्बन्धानर्हत्वेन निवृत्त्या तत्साहचर्येणापादादावित्यस्याप्यविद्यमानवत्सूत्रे निवृत्तिरिति भावः। आमन्त्रिते किम्? (१)देव करोषि। सामान्यवचनं किम्? 'अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये' इत्यादौ पर्यायेषु परेषु निषेधो मा भूत्। सामानाधिकरण्यञ्चैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव, न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक्।

सुपादिति। शोभनौ पादावस्येति बहुव्रीहिः। 'संङ्ख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इत्यकारलोपः समासान्तः।

अश्वेः सुपीति। निपातनैः साहचर्यादिति भावः।

अनिदिताम्। (६।४।२४) (२)इत्संज्ञेकार (३)वद्भिन्नानामित्यर्थः।

---

(१) **देव करोषीति**। ननु सम्बोधनविभक्त्यन्तदेवपदस्य सिबर्थाश्रयान्वयिसम्बोध्यार्थकत्वपदसामानाधिकरण्येऽपि तस्य कृधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसम्बोधनविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेन, नवीनमतेऽध्याहृतविधेयक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेन वा विशेष्यताप्रयोजकत्वरूपसामान्यवचनत्वाभावान्न निषेधप्राप्तिरिति चेत्? न, प्रातीतिकस्य विशेष्यविशेषणभावस्य 'तस्मिन्' (१।१।६६) इतिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या द्रव्यक्रियादिषु प्रतीतिभेदेन विपरिवर्तमानत्वेऽपि प्रतीतिं विनाऽपि वस्तुनिष्ठस्य सामान्यविशेषभावस्य 'वर्णो वर्णेन' (२।१।६९) इतिसूत्रस्थभाष्यसम्मततया कर्मधारयसमासप्रकरणे शेखरे वक्ष्यमाणया रीत्या वस्तुनियतत्वेन द्रव्यस्य सामान्यरूपत्वेन क्रियायाश्च विशेषरूपत्वेन एतादृशस्यैव विशेषणविशेष्यभावस्योक्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (२।१।५७) इत्यादिसूत्रेषु आश्रितत्वेन अत्रापि तदाश्रयणात् द्रव्यवचनस्य देवपदस्य सामान्यवाचकत्वस्य सूपपादत्वात्।

'स्वोत्तरस्वसमानाधिकरणपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वे सति नामपदप्रयोज्यविषयतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभाववत्त्वमेव सामान्यवचनत्वम्। तथा च 'हरे दयालो नः पाहि' इत्यत्र हरिपदोत्तरसमानाधिकरणदयालुपदप्रयोज्यविषयतानिरूपिता या 'हरित्वावच्छिन्नविषयता तत्प्रयोजकत्वं हरे इत्यस्य, नामपदप्रयोज्यविषयतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभाववत्त्वमपि तस्मिन्निति लक्षणसमन्वयः। 'देव करोषि' इत्यत्र च देवपदस्य त्वंपदसामानाधिकरण्येन कथञ्चिदभेदसंसर्गावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेऽपि तद्विषयताया नामपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितत्वाभावेन सामान्यवचनत्वं सुवचम्' इत्यपि कश्चित्।

अत्र भैरवव्याख्यायामन्यथा समाहितं, तत्तत एवावधार्यम्।

(२) **इत्संज्ञेकारेति**। बहुव्रीहिरिति भावः। (३) **वद्भिन्नानामिति**। वद्घटित-

अङ्गस्येत्यधिकारः ।

अञ्चतेर्भस्येति । 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इतिवद् अस्यापि प्रत्यञ्चमञ्चति तेन (१)'प्रत्यक्चा' इत्यादौ पूर्वाकारे न प्रवृत्तिः । अच इत्यञ्चतेर्लुप्तनस्य ग्रहणम् (२)व्याख्यानात् । भस्य किम् ? प्रत्यञ्चौ । लुप्तनस्येति किम् । पूजायां प्रत्यञ्चा ।

चौ (६।३।१३८) । नेदं वर्गग्रहणं व्याख्यानात् , तदाह—**लुप्तेत्यादि । अण इति ।** 'कर्तृ चः' इत्यादीनामनभिधानमिति भावः । एवञ्चाण्ग्रहणमुत्तरत्र 'सम्प्रसारणस्य' (६।३।१३९) इत्यत्र 'तृतीयः' इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थमावश्यकमिहा न सम्बद्ध्यते, न त्वत्रास्य व्यावर्त्यमस्ति इत्याकरे स्पष्टम् ।

अकृतेति । तत्परिभाषाऽभावे तु 'चौ (३)प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनमेव **भाष्योक्तं** शरणम् ।

विष्वग्दे (६।३।९२) । चात् 'आ सर्वनाम्नः' (६।३।९१) इत्यतः सर्वनाम्नः इत्याकृष्यते । (४)सामर्थ्यादुपसर्जने प्रवृत्तिः । अप्रत्यये इति पाठेऽविद्यमानः प्रत्ययः, क्विबादिरित्यर्थः । वप्रत्यये इति पाठेऽप्यकारस्याविवक्षितत्वात् (५)स एवार्थः । अद्र्यादेशसध्र्यादेशावन्तोदात्तौ निपातनादिति स्पष्टं **भाष्ये ।**

अदसो (१।१।१२) । 'असेः' इतीकार उच्चारणार्थः । अदस इत्यव-

भिन्नानामित्यर्थः । तेन 'अमंस्त' इत्यत्र न दोषः । इदं च 'इर इत्संज्ञा वाच्या' (का०वा०) इतिवार्तिकारम्भपक्षे । तत्प्रत्याख्यानपक्षे तु उबुन्दिर् इत्यादिधातुभ्यो लुङि 'इरितो वा' (३।१।५७) इत्यङि 'अबुदत्' इत्यादौ आरम्भपक्ष इव इष्टस्य नलोपस्य सिद्ध्यर्थं कर्मधाराश्रयणेन इत्संज्ञकेकारान्तभिन्नानामित्यर्थ आवश्यकः । अत एव उबुन्दिर् धातौ शेखरे तत्पक्षे अस्य सूत्रस्य इत्थमेवार्थो वर्णितः । तदा 'अमंस्त' इत्यादौ नलोपवारणं सजादेशपक्ष इव 'हनःसिच्' (१।२।१४) इतिज्ञापकाद्विकरणाघटितस्यैवाङ्गस्य ग्रहणाद्बोध्यम् । अन्यथा उपधालोपेन सिद्धौ 'अनुदात्तोपदेश' (६।४।३७) इति लोपार्थं कित्त्वविधेर्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक् । (१) **प्रत्यक्चेत्यादाविति ।** उत्तराच्शब्देन, तद्घटकाकारलोपेऽवशिष्टेन चकारेण वा व्यवधानादिति भावः ।

(२) **व्याख्यानादिति ।** अकारलोपाकरणपूर्वकनलोपकरणेन नलोपस्य विवक्षितत्वादिति भावः । (३) **प्रत्यङ्गस्येति ।** अन्तरङ्गस्येत्यर्थः ।

(४) **सामर्थ्यादिति ।** पदान्तरप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य सर्वत्रैव सत्त्वादिति भावः । **परे** तु स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाभावात्तस्योपसर्जनत्वाभावेन सामर्थ्यवर्णनमसङ्गतम् । अत एव 'अतिसर्वदृग्' इत्यत्राऽऽत्वं नेत्याहुः । (५) **स एवार्थ इति ।** क्विबादिरित्यर्थः ।

यवषष्ठी। सग्रहणं तत्स्थानिकौकाररेफयोरप्युपलक्षणम्। तेन 'अदस्यति' 'अदोऽत्र' 'अद:' इत्यादौ न दोषः। दादिति किम्? अमुयोरित्यत्रान्त्यस्य मा भूदिति। **समाहारद्वन्द्व इति**। इदमर्वाचामनुरोधेन। (१)वस्तुतोऽयुक्तमेतत्। उ स् ऊ स् इति द्वन्द्वे सुलोपे घ्यन्तत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वाद्, अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वत्वे ततः सवर्णदीर्घे उ इतिरूपासिद्धेः। अत एव 'ऊकालः' (१।२।२७) इत्यत्र उकाल इति न कृतम्। तस्माद् 'दिव उत्' (६।१।१३१) 'ऋत उत्' (६।१।१११) इति च तपरत्वेन भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमिति बोद्धव्यम्'।

'ष्यङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इति सूत्रे **भाष्ये** 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' (प० भ० ६५) इति परिभाषा पठिता। अन्त्यसदेशा(२)नन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत् प्राप्ताव(३)न्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः। अनन्त्यविकार(४)इति च लिङ्गम्। तामर्थतः पठति—**अन्त्यबाधे इति**।

---

(१) **वस्तुत इति**। परे त्वत्र प्राचीनमतमेव ज्यायः। परनिमित्तापेक्षस्य बहिरङ्गत्वाश्रयणे प्रमाणाभावः, फलाभावश्च। 'ऊकालः' (१।२।२७) इति निर्देशस्तु इतरेतरद्वन्द्वेनाप्युपपादयितुं शक्यः। 'अतोऽम्' (७।१।२४) इत्यत्र तपरकरणं तु मुखसुखार्थम्। अश्चाऽऽश्चानयोः समाहारे आमित्येव रूपम्। अत एव 'अदसोऽसेर्दादु' (८।२।८०) इति निर्देशः सङ्गच्छते। अन्यथा तत्रापि पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे दीर्घश्रवणापत्तिः। 'भाव्यमानोऽप्युकारः' (प० भा० २०) इति परिभाषा तु नास्त्येव, फलाभावात्। अत एव 'नामि' (६।४।३) इति सूत्रस्थं **भाष्यं** सङ्गच्छते इत्युपपादितमन्तरङ्गपरिभाषाटिप्पण्याम्। अत एव 'अचस्तास्वत्' (७।२।६१) इति सूत्रस्थं **भाष्यं** सङ्गच्छत इति स्पष्टं विषम्याम्। न च परिभाषेन्दुटिप्पणोक्तदिशा पूर्वनिमित्तकत्वरूपबहिरङ्गत्वस्योकारेणोभयोः समत्वान्न दूषणत्रयमपि सम्यगिति वाच्यम्, फलाभावात्। अत एव च 'दीर्घो णौ' (७।४।९०) इत्यादौ दीर्घविधानं सङ्गच्छते। अन्यथाऽऽन्तरतम्याद्दीर्घस्यैव विधानं भविष्यतीति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अत एव च उ ऊ इति प्रश्लेषेण 'गोह' इति दीर्घनिर्देशः प्रत्याख्यातः। अत एव 'दूयूषति' 'सस्यूर्षति' इत्यादीनि सिद्ध्यन्ति। अन्यूनानतिरिक्तसमुदायस्य ययोर्निमित्तत्वं तद्वैवापरनिमित्तकशास्त्रस्यान्तरङ्गत्वमित्याद्यनेकक्लिष्टकल्पनाश्रयणाद्वरं प्राचीनमतानुसरणमिति विचारयन्तु धीरा इत्याहुः। (२) **अनन्त्यसदेशयोरिति**। क्वचिदिति शेषः। तेन 'अमू' इत्यत्रोभयोः प्राप्त्यभावेऽपि न क्षतिः। (३) **अन्त्यसदेशस्यैवेति**। उपतिष्ठते इति शेषः। (४) **इति च लिङ्गमिति**। येनावयवत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रत्वस्य सङ्ग्रहः। अन्त्यविकाराभाव इत्यस्य यत्समुदायनिरूपितावयवत्वावच्छिन्नोद्देश्यता तत्समुदायघटकान्त्यस्य विकाराभाव इत्यर्थः। अन्यथा 'राज्ञः' इत्यत्र राजेतिसमुदायघटकान्त्यस्यैव लोपस्य कर्तव्यत्वेन तत्राप्यस्याप्रवृत्त्यापत्तेः। वस्तुत 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिरिति पूर्वमेवा-

अन्त्यस्य बाधे कार्यप्राप्तौ, अर्थादनेकानन्त्यस्य प्राप्तावित्यर्थः । अन्यथा 'णो नः' (६।१।६५) इत्यादि 'नेता' इत्यादावेव स्यात्, न तु 'नमति' इत्यादावपीति **भाष्ये** स्पष्टम् । 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) 'अचः' (६।४।१३८) 'सान्त' (६।४।१०) इत्यादावनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयेयं न्याय्या ।

किञ्च भसंज्ञायां कार्यकालपक्षाश्रयणमशक्यं परत्वेन पदसंज्ञाबाधकत्वा-(१)नुपपत्तेः । 'राज्ञः' इत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वम् 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इति लोपे पश्चात्प्राप्तनलोपैकवाक्यतापन्नपदत्वस्यैतदेकवाक्यतापन्नभत्वेन बाधायोगान्न(२)लोपापत्तेश्च । तस्मादाकडारस्थसञ्ज्ञासु यथोद्देशाश्रयणमेवावश्यकमिति 'यजादिस्वादिपरो योऽन्' इत्यर्थस्य न तत्र लाभः । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' (६।१।१३) इति सूत्रस्थ—'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं, भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यचि भमिति । तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः । अनाऽकारम्' इति **भाष्यन्त्वे**(३)कदेश्युक्तिः, यजादिप्रत्ययस्या(४)ङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया तेनानो विशेषणायोगाच्च । अत एव सर्वफलानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि 'तस्माद् यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषः कर्त्तव्या' इति उपसंहृतं **भाष्ये** इति भावः ।

अन्त्यसदेशस्येति । अन्त्येन समानो देशो यस्येत्यर्थः । तत्त्व-

---

वोचाम । (१) **अनुपपत्तेरिति** । यदा तु संज्ञाशास्त्राणामप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणे न दोषः । 'अयादिभ्य परैव प्रगृह्यसंज्ञा' इति **भाष्यं** तु 'परैव उत्कृष्टैव' इत्यर्थकरणेन न विरुणद्धीत्युच्यते, तदाऽयं दोषः प्राचामकिञ्चित्करः । (२) **नलोपापत्तेश्चेति** । यदा त्वेवंरीत्या सर्वत्र लोपप्राप्त्याऽल्लोपस्यापवादत्वात्तदेकवाक्यतापन्नभसंज्ञाया अप्यपवादत्वमुच्यते, तदाऽयं ग्रन्थश्चिन्त्यः । तत्सामर्थ्यादाकडारीयसंज्ञासु यथोद्देशपक्षस्यैव ज्ञापनमुचितमित्याशयाद्वा योजनीयः । (३) **एकदेश्युक्तिरिति** । संज्ञाशास्त्राणां पदैकवाक्यतायाः कथमप्युपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ।

(४) **अङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतयेति** । अव्यवहितपूर्वत्वाऽव्यवहितपरत्वैतदन्यतरावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वे सति स्व-स्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वस्वीकारात्प्रत्ययत्वस्याऽङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

परे त्वेतादृशप्रत्ययत्वस्वीकारे मानाभावः । तादृशतत्स्वीकारेऽपि पुत्रत्वस्य जन्यत्वघटितस्योत्थिताकाङ्क्षत्वाज्जिज्ञास्यमानदेवदत्तपदार्थस्याजिज्ञासितार्थपुत्रत्वेऽन्वयवदत्राऽपि अङ्गस्य प्रत्ययेऽन्वयेऽपि प्रत्ययस्याङ्गांशे विशेषणत्वे प्रमाणाभावः । तस्मादेतत् सर्वमविचारमूलमित्याहुः । **अन्ये** तु-निरुक्तप्रत्ययत्वस्य महासंज्ञासिद्धत्वात् अङ्गत्वस्यापि प्रत्ययांशे साकाङ्क्षत्वात् साकाङ्क्षयोरेव विशेष्यविशेषणभावस्य न्याय्यत्वाद् 'अनो विशेषणत्वे मानाभावः' इति नागेशोक्तिर्युक्तैवेत्याहुः ।

श्चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरि(१)तराव्यवधाने भवति। 'चलीक्लृप्यते' इत्यादौ ऋकारान्तर्गतरेफस्योत्तराज्भागेन व्यवधानान्नान्त्यसदेशत्वसम्भव इति न तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः। अत एव 'न सम्प्रसारणे' (६।१।३७) इत्युदाहरणीभूतस्य 'विद्ध.' इत्यादेर्नानया सिद्धिः। अत एव 'न सम्प्रसारणे' (६।१।३७) इति सूत्रं सार्थकम्। 'नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि' इति तत्सूत्रस्थभाष्यस्य त्वयमर्थः-एतत्सूत्रसाध्यानि 'विद्धः' इत्यादीन्युदाहरणानि नैतस्याः परिभाषाया भवन्तीति। अन्त्यसदेशत्वाभावादिति च तद्भावः।

परस्यैवेति। द्रशब्दस्यैवेत्यर्थः। **अः सेरिति**। अत्र अकारेण आकारस्यापि ग्रहणं तेन 'अमूदृक्' इत्यादिसिद्धिः। तत्र हि 'आ सर्वनाम्नः' (६।३।९१) इति पूर्वपदान्तस्यात्वम्। **त्यदाद्यत्वेति**। त्यदादीनामत्वविषय इत्यर्थः। **पक्षे इति**। अत्र तन्त्रेणार्थद्वयेऽपि सूत्रतात्पर्यम्। तत्र लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था। अत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—**उक्तश्चेति**। **लत्ववदिति**। 'चलीक्लृप्यते' इत्यत्र यथा लत्वं रीगृकारयोर्भवति तथेत्यर्थः। अत्र 'अमुदयङ् इति रूपवादिमतं (२)न्याययुतं, लत्वे उक्तरीत्यैतन्न्यायाप्रवृत्तावपि अत्रैतदप्रवृत्तौ मानाभावात्। अत एव **भाष्ये** 'अदसोऽनोस्रेः' इतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाय 'अथवा अः सेः' इति पक्षमुक्त्वा 'यद्येवम् 'अमुमुयङ्' इति न सिद्ध्यति, 'अदद्र्यङ्' इति प्राप्नोति, 'अदमुयङ्' इति भवितव्यम् अनन्त्यविकारे इति' इत्युक्तम्। अत्र 'इति प्राप्नोति' इत्युक्त्या तत्रासम्मतिरुक्ता। 'इति भवितव्यम्' इत्यनेन पृथक् मुत्वमिति पक्षे सम्मत्यभावो दर्शितः। 'इति भवितव्यम्' इत्युक्त्या च तत्र शब्देऽप्रयुक्तत्वं सूचितमित्याहुः।

विष्वग्देवयोः किमिति। चस्याप्युपलक्षणमिदम्। ननूत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाद् 'विष्वगञ्चनम्' इत्यादेर्व्यावृत्तौ व्यर्थमप्रत्ययग्रहणमत आह—**अप्रत्ययेति**। **तेनेति**। अन्यथा 'अतः कृ' (८।३।४६) इत्यत्र 'नित्यं समासे' (८।३।४५) इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणे-

---

(१) **इतराव्यवधाने इति**। अत्रत्यं तत्त्वं पूर्वमुपपादितं विस्तरेण तत एवावधार्यमिति दिक्। (२) **न्याययुतमिति**। **परे** तु सहेतुकवाक्यस्यैव प्रामाणिकत्वेन 'नेत्येके' इत्यस्य सहेतुकत्वाद् 'अदद्र्यङ्' इत्येव रूपं **भाष्यकृ**दभिप्रेतम्। अत एव सर्वत्र केचिदित्युक्त्वाऽत्र एके इत्युक्तम्। 'अमुमुयङिति न सिद्ध्यति' इत्यादि **भाष्यं** तु अस्मिन्पक्षेऽनमुयङिति न सिद्ध्यति, अदद्र्यङिति प्राप्नोति, अनन्त्यविकारपरिभाषयाऽदमुयङिति भवितव्यमितिवस्तुस्थितिप्रतिपादकमिति न तेन सह विरोध इत्याहुः।

नोत्तरपदाक्षेपेऽपि कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थापत्तौ 'अयस्कृद्' इत्यादावेव स्यादिति भावः ।

उद् ईत् (६।४।१३६) । अत्र 'अचः' (६।४।१३८) इत्यनुवर्त्तते ।

समः स (६।३।६३) । 'समो मिङ्' इति' 'सम इक्' इति वा न कृतं, परिभाषाज्ञानकृत (१)गौरवापत्तेः ।

(२)**तिरसस्ति** (६।३।६४) । 'अलोपे' इत्यत्र शकन्ध्वादित्वात्पररूपेणाकारः प्रश्लिष्यते । अस्य अलोपो लोपाभावो यस्मिन्नञ्चतावित्यर्थस्तदाह—**अलुप्ताकारेति । तिरश्चेति ।** श्चुत्वेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न, पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात् ।

पूजार्थस्येति । पूजारूपार्थस्य गम्यत्वे इत्यर्थः । अत एवाव्याकुलं गच्छतीत्यर्थके 'अञ्चितं गच्छति' इत्यादौ नलोपो न । अव्याकुलगमनेन च पूजा गम्यते, न त्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति स्पष्टम् 'अञ्चोऽनपादाने' (८।२। ४८) इति सूत्रे **भाष्यकैयटयोः ।** 'प्राचः' इत्यादि चिरन्तनादिरूढस्येति बोद्धव्यम् । एतेन 'अञ्चतेर्गतौ' इति नियमेनैव सिद्धौ 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६।४।३०) इति व्यर्थमित्यपास्तम् ।

---

(१) **गौरवापत्तेरिति ।** ननु समोऽव्ययत्वादकचि सकम् । तदञ्चतीति 'समीचः' इत्यत्र ङित्वादन्त्यादेशे फलभेदसत्त्वेन गौरवपर्यन्तमनुधावनं विफलमिति चेत् ? न, साकच्कापहारकादेशविषये तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्तेः परिभाषेन्दुशेखरटिप्पण्यामुक्तत्वेनात्र तदप्राप्त्या निर्दिश्यमानाभावेन सिद्धान्ते एतस्याप्रवृत्तेः । न च राद्धान्ते तस्याप्रवृत्तावपीदानीं तस्य साकच्कानपहारकत्वेन तत्प्रवृत्त्या निर्दिश्यमानत्वेनादेशः स्यादिति फलभेदो दुर्वार एवेति वाच्यम्, 'अकचि कृते घित्वं न प्राप्नोति' इति **भाष्याद्** 'अनेकाल्' (१।१।५५) इतिसूत्रे सर्वपदेनाकजघटितस्यैव ग्रहणेन 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः' इति न्यायेन 'ङिच्च' (१।१।५३) इत्यत्राप्यकजघटितनिर्दिश्यमानान्त्यस्य ग्रहणेनादोषात् । 'इच एकाच' (६।३।६८) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या एकाच्पदानुवृत्त्याऽदोषाच्चेत्यलम् ।

(२) **तिरस इति ।** अकारादावञ्चतौ परे इत्यर्थकं 'तिरसस्तिर्ये' इति न सूत्रितम् ओ-शब्दे उपपदे अञ्चतेः क्विनि तिरस्शब्देन समासे 'तिर्योङ्' इत्यत्र अकारादित्वाभावात् तिर्यादेशानापत्तेः । नन्वेवमपि अचीत्येवास्तु । अकारादित्वाभावेऽपि अजादित्वस्य विद्यमानत्वात् उक्तरूपं सुसाधमिति अलोपे इति व्यर्थमेवेति चेत् ? न, अञ्चतेः क्विपि निष्पन्नस्य अक् इत्यस्य पदद्वित्वे तिरस्शब्देन समासे शसि उत्तरखण्डे अकारलोपेऽपि अकारादित्वस्य अजादित्वस्य च सत्त्वेन तिर्यादेशे 'तिर्यक्चः' इत्यापत्तेः । सिद्धान्ते तु विशिष्टस्य लुप्ताकारत्वात् पूर्वखण्डमात्रस्योत्तरपदत्वाभावाच्च तदप्रवृत्तौ 'तिरोऽक्चः' इति सिध्यतीत्यलम् । **यत्तु** एवं न्यासे 'तिराययति' इत्यत्र तिर्यादेशानापत्तिः । राद्धान्ते त्वत्र टिलोपस्याकारपर्याप्तस्थानिताकत्वाभावेनालोप इति पर्युदासस्याप्राप्त्या स सिद्ध्यति; इति तन्न, 'अचेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः' इति कौमुद्यामेव समाहितत्वात् ।

नलोपाभाव इति । (१)नोपधत्वबोधनद्वारेत्यर्थः । स्पष्टञ्चेदं 'परेश्च घ' (८।२।२२) इति सूत्रे **भाष्ये ।** अपिना चसमप्रधाने 'चोः कुः' (८।२।३०) इति कुत्वाभावो, निरुपपदात् क्विन् इति च निपात्यते इति बोद्धव्यम् । 'सङि' इति वचनाद्वा कुत्वाभावः । **षत्वं, स्कोरितीति ।** सलोपे षत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपे कृते षत्वम् । व्रश्चेः क्विपि 'ग्रहिज्या' (६।१।१६) इति सम्प्रसारणे पूर्वत्वे श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः । **सुवृट्त्स्विति ।** चर्त्वस्यासिद्धत्वाद् 'डः सि' (८।३।२९) इति वा धुट् । **निपात्यन्ते इति ।** अतिप्रत्ययान्ता इति शेषः । तत्र पृषद्बृहतोर्गुणाभावश्च, गमेर्जगादेशश्च, महेः कर्मणि प्रत्ययश्च, निपातनात् । **शतृवदिति ।** प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः । 'शतुरनुमः' (६।१।१७३) इति सूत्रे 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति तु पृषदादिव्यावृत्तये नियमार्थमिति बोद्धव्यम् ।

अत्वसन्त (६।४।१४) । चस्त्वर्थे । अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् । अधातोरिति असन्तस्यैव विशेषणं (२)तुशब्दात् । तदाह—**धातुभिन्ने** **ति ।** अत एव 'उगिदचाम्' (७।१।७०) इति सूत्रे गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति प्रयोगो **भाष्ये** सङ्गच्छते । अङ्गविशेषणतयाऽर्थसिद्धतदन्तविधेरेवानुवादकमन्तग्रहणम् । **परमिति ।** वचनसामर्थ्यादुपधापदासम्बन्धेन चारितार्थ्यादित्यभिमानः । अयमभ्युच्चय इत्याह—**नित्यमिति ।** कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेत्यर्थः । **सामर्थ्यादिति ।** वाक्यार्थबोधकाले विरोधाभावेनोपधासम्बन्धे कृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव कल्प्यते इति भावः । **धीमानिति ।** न चै(३)कानुबन्धकपरिभाषया मतुपोऽत्राग्रहणम्, सूत्रं तु सर्वादिपठितेऽनुनासिकोकारविशिष्टे भवतुशब्दे चरितार्थमिति वाच्यं पकारादेः समुदायानुबन्धत्वेऽप्यतोर्द्व्यनुबन्धकत्वाभावात् । अवयवानां नान्तरीयकतया समुदायोपदेशे एव अर्पिततात्पर्यमित्यर्थस्य 'आदेच उपदेशे' (६।१।४५) इतिसूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वेन यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्य तदनुबन्धताया एव स्वीकारात् । न चोकारलोपेऽत्वन्तत्वस्याप्यभावः, उकारस्या-

---

(१) **नोपधत्वेति ।** नन्वस्य नोपधत्वे अस्मिन् सूत्रे पाठो व्यर्थः । न च नोपधत्वेऽपि कुत्वशङ्कापरभाष्यविरोध इति वाच्यम्, तादृशभाष्येणानुस्वारपरसवर्णयोः कुत्वदृष्ट्या सिद्धत्वबोधनेनादोषात्; इति चेत्? न । तत्राप्यनुस्वारस्यासिद्धत्वाभावेन 'चोः कुः' (८।२।३०) इत्यनेनैव कुत्वे सिद्धे अत्र एतत्पाठवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात् ।

(२) **तुशब्दादिति ।** त्वर्थक-चशब्दादित्यर्थः । (३) **एकानुबन्धकपरिभाषयेति ।** तदनुबन्धकपरिभाषयेत्यर्थः ।

श्रयणेन तदंशे भूतपूर्वगतिस्वीकारात् । एतेन तदाश्रयणे अतुबन्तमेतत् नात्वन्तमित्यपास्तम् , तदाश्रयणाभावात् । तस्मादनुनासिकोकारविशिष्टो य उपदेशे अत् तदन्तस्य प्रयोगस्थस्य दीर्घ इति सूत्रार्थ इति न दोषः ।

नियमार्थमिति । धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्हि नलोपिनोऽञ्चतेरेवेति नियम इति भावः । तेन 'उखास्रत् ब्राह्मणी' इत्यादौ नुम्ङीपौ न । न्यायप्राप्ताल्लोपाकरणपूर्वकं नलोपकरणस्य विवक्षार्थत्वमित्याशयः । यद्यपि अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेति नियमेऽप्यञ्चतिग्रहणं चरितार्थं, तथापि **भाष्य**प्रामाण्येन सामान्यापेक्ष उक्तनियमो युक्त इति बोद्धव्यम् ।

नन्वत्र धातुत्वात्कथं नुम् , अत आह–**अधातोरिति** । न चौपदेशिकधातुविषयक एव नियमोऽस्तु, किमनेनेति वाच्यम् , औपदेशिकत्वानन्तर्भावेण सामान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वात् । तत्फलं 'पर्णध्वद्' इत्यादाविव 'गोमान्' इत्यादिनामधातौ 'उगितश्च' (४।१।६) इतिङीबभाव इति दिक् । क्यच्पक्षेऽल्लोपो न स्थानिवत् , क्वौ लुप्तत्वात् । अत्राऽऽचारक्विब् अर्वाचीनमतेन। वस्तुतो (१)हलन्तेभ्यस्तदभाव इति 'ह्रस्वनद्यापः' (७।१।५४) इत्यत्र **भाष्ये** स्पष्टम् ।

उभे अभ्य (६।१।५) । लक्ष्यानुसारेण (२)गर्गदण्डनन्यायादत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिरित्याह–**उभे समुदिते इति** । द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं स्पष्टार्थम् । **यत्तु** उभेग्रहणसामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकं, तेन समुदिते इत्यर्थलाभ इति; तन्न, अशब्दार्थत्वात् शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यस्य बहुशो **भाष्यकृता**पहसितत्वाच्च । ध्वनितञ्चेदं 'तदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते' इति ग्रन्थेन **भाष्ये** । अत एव सूत्रशेषे **भाष्ये** गर्गदण्डनन्यायेनैतदर्थसिद्धिमाश्रित्य 'सहग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातम् । तुल्यन्यायात्तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणञ्च प्रत्याख्यातमेवेति सुधियो विभावयन्तु । तत्र द्व्यादिशब्दाना(३)मेकापायेऽप्रवृत्तेः

---

(१) **हलन्तेभ्यस्तदभाव इति** । तत्र हि 'भिदभिदोर्न विशेषः' इत्युक्तम् । अन्यथा भित्त्वादन्त्यादचः परत्वेन हलन्तेषु विशेषसत्त्वात् भिदभिदोर्न विशेष इत्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । (२) **गर्गदण्डनन्यायादिति** । उद्देश्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्म एव यत्र विधेयतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्तत्रास्य प्रवृत्तिः, अन्यत्र ब्राह्मणभोजनन्यायस्य प्रवृत्तिरिति विवेकः । प्रकृते तु–उद्देश्यतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको धर्मो द्वित्वं स एव विधेयतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक इति अस्यात्र प्रवृत्तिरिति भावः । (३) **एकापाये इति** । तद्व्यक्तित्वस्य द्वित्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वाभावादिति भावः ।

'ऐर्त्सन्' इत्यादावभ्यासलोपे कार्यकालपक्षे न सञ्ज्ञेति न जुस्। एकादेशात्पूर्वमायन्नादिषूपदेशिवद्वचनेनान्तरङ्गत्वादन्तादेशेऽपि 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन स्थानिवद्भावात् भित्वेन जुसापत्तिः। किञ्चैकादेशे जुसोऽपवादविषयस्य जायमानत्वेन 'प्रकल्प्य चापवादविषयम्' इति न्यायेन पूर्वमन्तिभावाप्रवृत्तौ एकादेशे जुसापत्तिः। यथोद्देशे पूर्वं समुदाये प्रवृत्तसञ्ज्ञायाः स्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपे सत्त्वेऽपि पञ्चमीसमासेनैकादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न तत्प्रवृत्तिः। अत एव 'प्रत्यैषिषन्' इत्यादौ न दोष इत्यलम्।

नाभ्यस्ता (७।१।७८)। बहुयोगव्यवच्छिन्नोपि नुम् इहानुवर्त्तते सामर्थ्यात्। तदाह—**नुम्नेति**। दाञः शतरि शपः श्लौ 'श्लौ' (६।१।१०) इति द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वत्वे 'श्नाभ्यस्तयोः' (६।४।११२) इत्यालोपे 'ददत्' इति।

त्यदादिषु (३।२।६०)। आलोचनमिह ज्ञानमात्रम्।

आस (६।३।६१)। 'दृग्दृशवतुषु' (६।३।८६) इति सूत्रमनुवर्त्तते। **षत्वापवादत्वादिति**। 'कुः क्विन्यतः' इति न्यासेन दृष्ट इत्यद्ध्याहारेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्ययग्रहणेनान्यपदार्थांशे वीप्सागर्भबहुव्रीहिणा लब्धं तादृशादिक्विन्नन्तविषये लक्षणमचरितार्थमिति भावः। **खकार इति**। अघोषमहाप्राणशकारतुल्यत्वादिति भावः। **कैयटेति**। 'क्विन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति सूत्रस्थेत्यादिः। **असिद्धत्वादिति**। यद्यपि जश्त्वापवादोऽपि कुत्वं, तथापि शस्थानिकजश्त्वस्यैव, (१)न तु स्वस्थानिकस्यापीति भावः। वस्तुत इदं चिन्त्यम्, प्रत्ययग्रहणस्य बहुव्रीहिमात्रफलकताया एव **भाष्यकृतोक्तेः**। तस्माद्धृक्-अञ्चु-युजिक्रुञ्चु अस्य चारितार्थ्येन जश्त्वषत्वापवादता न युक्तेति। तदेतद् 'मते' इति वदता सूचितमिति दिक्।

नगिति। षडगकाः प्राग्वत्। **नड्भ्यामिति**। 'मस्जिनशोः' (७।१।६०) इति नुम् तु न, धातुप्रत्यये तद्विधानात्।

स्पृशोऽनु (३।२।५८)। अनुदके किम्? (२)उदकस्पर्शः।

कुत्वस्यासिद्धत्वे शबुद्ध्यैव जश्त्वप्रवृत्तिर्दुर्वारेति शङ्कां निवारयति—(१) **न तु स्वस्थानिकेति**। ननु यं प्रतीत्यनेन कुत्वैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदार्थे जश्त्वातिरिक्तत्वेन सङ्कोचात्कथं जश्त्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वमिति चेत्? न, अपवादसूत्रारम्भसामर्थ्येनापवादप्रवृत्तिप्राक्क्षणेऽपवादशास्त्रस्यासिद्धत्वाभावबोधनेन तस्य चारितार्थ्यात् सर्वथाऽसिद्धत्वबाधे मानाभावेनात्र कुत्वप्रवृत्तिप्राक्काले तस्यासिद्धत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं कुत्वस्यासिद्धत्वेन तद्दृष्ट्या तस्य तत्रापि प्रवृत्तिसत्त्वेन तदप्रवृत्तेरित्याशयात्।

(२) **उदकस्पर्श इति**। ननु तदसत्त्वेऽपि वाऽसरूपन्यायेनाणि अस्य सिद्धत्वादिद

अन्तोदात्तत्वमिति । निस्वादाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । कुत्वस्य जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वादाह–**कुत्वात्पूर्वमिति ।**

र्वोरु (८।२।७६) 'सिपि धातोः' (८।२।७४) इत्यतो धातोरिति वर्त्तते, तच्च र्वोभ्यां (१)विशेष्यते । पिपठिषतेः क्विपि अतो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद्रुः । रुत्वेऽल्लोपो न स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे (२)तन्निषेधात् ।

नुम्वि (८।३।५८) । 'इण्कोः' (३।८।५७) इति वर्त्तते । व्यवधानेऽप्राप्तेरिदम् । अयमप्यधिकारः । अत एव 'निंस्स्व' इत्यत्र धातोः सस्य नानेन षत्वम् । व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धो व्याख्यानात् । तदाह–**प्रत्येकमिति ।** अपिनाऽव्यवधानेऽपि । **नुम्स्थानिकेति ।** प्रकृतसूत्रस्थं हयवरट्सूत्रस्थञ्च **भाष्यमत्र** मानम् । **व्रश्चेति ष इति ।** सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां त्रिपादीस्थस्याप्रवृत्तेर्हल्ङ्यादिलोपोत्तरं विविश्स् इत्यवस्थायां षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपे ष इत्यर्थः । **कलोप इति ।** पदान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वादिति भावः ।

तडिति । तद्णोतेः क्विप् । **ण्यन्ताभ्यामिति ।** णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'तक्स्थाता' इत्यादौ संयोगादिलोपाप्राप्तेः 'काष्ठशगेव नास्ति, कुतः काष्ठशक्स्थाता' इति 'परेश्च घाङ्कयो' (८।२।२२) इतिसूत्रस्थ **भाष्येण** न विरोधः । तत्र झल्परसंयोगादिलोपमाशङ्क्य तथोक्तम् । **तस्य दोष इति ।** 'कौ लुप्तम्' इति तु न सार्वत्रिकमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः ।

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । पिपच् स् इत्यवस्थायाङ्कुत्वस्यासिद्धत्वात् तदभावे 'स्कोः' (८।२।२६) इत्यस्याप्राप्तेः संयोगान्तलोपे इति भावः । **दिधगिति ।** 'दादेः' (८।२।३२) इति घः । 'एकाचः' (६।१।१) इति भष्भावः ।

विद्वानिति । विदेः शतुर्वसावदादित्वाच्छपो लुकि शतुर्ङित्त्वाद् गुणाभावे उगित्त्वान्नुमि 'सान्त' (६।४।१०) इति दीर्घे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

वसोः (६।४।१३१) । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं, 'भस्य (६।४।१२६)

प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमिति चेत् ? न, 'उदकस्पृड्' इत्यस्योपलक्षणत्वेनादोषात् ।

(१) **विशेष्यते इति ।** तेन 'प्रियग्रामणिः' इत्यादौ न दीर्घ इति भावः ।

(२) **तन्निषेधादिति ।** अत्रत्यं तत्वं नपदान्तसूत्रे निरूपितम् ।

इत्यधिकारः, तदाह–**वस्वन्तस्येत्यादि**। न च विदेः शतुर्वसोरेकानुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं स्यात् न लिडादेशक्वसोरिति वाच्यम्, वसुसादेशेन तस्यापि ह्यनुबन्धकत्वादिति भाष्ये स्पष्टम्। **विदुष इति**। सम्प्रसारणपूर्वत्वस्य 'षत्वतुकोः' (६।१।८६) इत्यसिद्धत्वे तु न, पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव (१)तेनासिद्धत्वात्।

सेदिवानिति। षद्लृधातोः भाषायां सद' (३।२।१०८) इति लिटः क्वसौ द्वित्वे 'अत एक' (६।४।१२०) इत्येत्वाभ्यासलोपयोः 'वस्वेकाजाद्' (७।२।६७) इतीट्। **अकृतेति**। **परे** तु–पदावधिकेऽन्वाख्याने सेद् वस् अस् इति स्थिते इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति 'सेदुषः' इत्यादिसिद्धिरित्यकृतव्यूहपरिभाषा निष्फला। लक्ष्यानुरोधादत्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमित्याहुः।

साहचर्यादिति। न च महत्यतेः क्विपि महतोऽपि धातुत्वसम्भव इति वाच्यम्, औपदेशिकधातुत्वासम्भवेन तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्य ग्रहणमित्याशयात्। **सुहिनिति**। नान्तलक्षणदीर्घस्तु संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न। हिंसीत्यस्येदित्त्वात् 'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति नलोपो न। **ध्वदिति**। ध्वंसु अवस्रंसने, क्विप्। अनिदित्त्वान्नलोपः। 'वसु' (८।२।७२) इति दत्वम्।

विवक्षिते इति। **भाष्ये**—'असुङ्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात्' इत्युक्तेरिति भावः। वस्तुतो वचनमेव ज्यायः। विवक्षितसप्तम्यामपि विभक्तिबुद्धिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वात्ततः पूर्वं 'परमपुमान्' इत्यादौ स्वरप्रवृत्तौ दोषात्। **बहुपुंसीति**। विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्नासुङ्। विभक्तिविवक्षाया लिङ्गकार्योत्तरमेव सत्त्वेन न ङीपः प्रागसुङिति भावः। **पूञ इति**। पातेरिति पाठान्तरम्। 'स्त्रियाम्' (४।१।३) इति सूत्रे **भाष्ये** तु 'सूतेः सस्य षः, ह्रस्वः म्सुम्प्रत्ययः' इत्युक्तम्। वस्तुत उच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञावश्यकत्वादियमुक्तिर्निष्फला। **पुमानिति**। 'सान्त' (६।४।१०) इति दीर्घः।

---

(१) **तेनासिद्धत्वादिति**। अत एव 'वृक्षेच्छत्रम्' इत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्तः 'छे च' (६।१।७३) इति नित्यस्तुग्न, किन्तु दीर्घत्वप्रयुक्तो 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' (६।१।७५, ७६) इति वैकल्पिक एवेति दिक्।

उशनेति । वशेः कनसिः, ग्रहिज्या' (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम् । **अस्य सम्बुद्धाविति** । एतच्च वृत्तौ वार्चनिकं पठितम् । वशधातौ **माधवस्तु**—

'सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्' ।

इति श्लोकवार्त्तिकमित्याह । **भाष्या**नुक्तत्वादिदमप्रमाणमेवेति प्रामाणिकाः । उशना शुक्रः । अनेहा कालः । 'नञि हन एह च' (उ० सू० ६७३) इत्यसुन् , हन एहादेशश्च । **सुव इति** । आधातोरित्यस्य धात्ववयवभिन्नासन्तस्येत्यर्थ इति भावः । अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यम् ।

अदस औ (७।२।१०७) । अदस इति षष्ठी । 'तदोः सः' (७।२।१०६) इत्यतः साविति वर्त्तते । औत्वं त्यदाद्यत्वापवादः । ननु 'सोर्डौ' इत्येवास्तु इति चेत् ? न, असावित्यत्र टिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वं बाधित्वा त्यदाद्यत्वे 'असौ' (१)इत्यसिद्धेः । **असुक इति** । 'अमुकः' इत्यादौ त्वव्युत्पन्नोऽदःशब्दपर्यायोऽमुकशब्द इत्याहुः ।

एत ईत् (८।२।८१) बहुवचनशब्दो यौगिक इत्याह—**बह्वर्थेति** । तेन 'अमी' इति (२)सिद्धम् । **पश्चादुत्वेति** । उत्वेत्युपलक्षणमीत्वस्यापि।

ननु मुत्वस्यासिद्धत्वात्कथं नाभाव इत्यत आह-(३)**न मु ने इति** ।

---

(१) **इत्यसिद्धेरिति** । शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वमाश्रित्य परत्वात् , 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इत्याश्रित्यापवादत्वाद्वा अनन्त्ययोरित्येतत्प्रत्याख्याने टिलोपे 'तदोः' (७।२।१०६) इति सत्वेन 'असौ' इत्यस्य सिद्धावपि 'असकौ' इत्यत्र टिलोपे दकारस्य सत्वे च ककारस्य त्यदाद्यत्वेन ककारश्रवणानापत्तिः । सत्वात्वयोः समावेशस्तु 'सः' इत्यादौ भवत्येवेति भावः । ननु अदस इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वमाश्रित्य सोरौकारविधानमेवास्तु किं सुलोपविधानेनेति चेत् ? न, तथा सति 'असकौ स्त्री' इत्यत्र त्यदाद्यत्वे टापि प्रत्ययस्थादितीत्वप्रसङ्गात् । न च आपीत्यत्राकारप्रश्लेषेणाकाररूपे आपि इत्यर्थात् नित्यत्वादेकादेशे आकाररूपापोऽभावान्नेत्वापत्तिरिति वाच्यम् , एवमपि विभक्त्यनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वादेकादेशं बाधित्वा इत्वस्य दुर्वारतयाऽऽपत्तेस्तदवस्थत्वात् । अन्यथा द्विवचने 'कारिके' इत्यादौ इत्वं दुरुपपादमिति दिक् ।

(२) **सिद्धमिति** । परिभाषितस्य बहुवचनस्य ग्रहणे तु 'अमीभिः' इत्यादावेव स्यात् ; तत्परकत्वात् , न तु 'अमी' इत्यत्र, एकादेशे व्यपवर्गाभावादिति भावः ।

(३) **नमुने इति** । अत्र 'मु' इत्यस्याभावे मनस इः मनइः तेन 'मनइना' इत्यत्र नाभावे कर्तव्ये कृते च कस्याप्यसिद्धत्वं नेत्यर्थे 'लोपः शाकल्यस्य' (८।३।१९) इति लोपस्याप्यसिद्धत्वाभावे आद्गुणे उक्तरूपासिद्धिः । एवं किमुशब्दस्य उञोऽनुकरणेन उशब्देन समासे ततस्तृतीयाविभक्तौ 'प्रकृतिवदनुकरणम्' (प० भा० ३६) इत्यक्त्वातिदेशे 'मय उञो

कर्त्तव्य कृते चेति। एवञ्च ने इति विषयसप्तमीति भावः। **भाष्ये** तु ने यत्कार्यं तत्रासिद्धत्वं नेत्यर्थेनैव नाभावोऽप्याक्षिप्त इति व्याख्यातम्। मु इति समाहारद्वन्द्वः। कृते चेत्युक्तेर्मुत्वे 'सुपि च' (७।३।१०२) इति (१)दीर्घो न। **अमीभिरिति।** 'नेदमदसोः' (७।१।११) इत्यैस् न।

इति हलन्ताः पुँल्लिङ्गाः।

नहो धः (८।२।३४)। 'झलो झलि' (८।२।२६) इत्यतो झलीति, पदस्येति, 'स्कोः' (८।२।२९) इत्यतोऽन्त इति चानुवर्त्तते। झलि परे (२)पदान्ते विद्यमानस्येत्यर्थः। 'अलोऽन्त्यस्य' (१।१।५२) इत्येतल्लब्धं **हस्येति।** उपपूर्वात् णह बन्धने इत्यतः क्विप्। 'नहिवृति' (६।३।१०६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वजश्त्वचर्त्वादि।

(३)**दलोपषत्वे इति।** पूर्वपदान्तस्य लोपो, धातोः सस्य षत्वम्। 'आदेशप्रत्यययोः' (८।३।५९) इति तु न षत्वं, पदाद् आदिरिति पक्षे 'सात्पदाद्योः, (८।३।१११) इति निषेधात्। **हस्य घ इति। कैयटा-**दिमते षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधादिति भावः। 'उष्णिगञ्चु' इति निर्देशात्कुत्वस्य जश्त्वेनासिद्धत्वम्। स्वरीत्या तु ढडगका इति बोद्धव्यम्।

द्यौरिति। 'दिव औत्' (७।१।८४) इत्यौत्वं, यण्। **चतस्र इति।** परत्वादामं बाधित्वा चतस्रादेशे सकृद्गतिन्यायात्पुनराम् नेति स्थानि-

---

वो वा (८।३।३३) इत्यस्याप्यसिद्धत्वाभावे वत्वापत्तौ किम्वा इत्यापद्येत, इष्यते च किमुनेति। एवं 'पयोरुरुणा' इत्यत्र 'रो रि' (८।३।१४) इत्यस्याप्यसिद्धत्वाभावे परत्वात् 'हशि च' (६।१।११४) इत्युत्वं बाधित्वा 'रोरि' इति लोपे च पयारुरुणेत्यापद्येत। नाभावे उत्वमसिद्धं नेत्यर्थके नो न इति न्यासे तु 'एचोऽप्रगृह्यस्य' (८।२।१०७) इति सिद्धस्य सम्बोधनविभक्त्यन्तस्य छान्दसस्य 'पटा३उ' इत्यस्यानुकरणे तृतीयाविभक्तौ उत्वस्यासिद्धत्वाभावे घित्वाद्यभावे 'पटा३उना' इत्यापद्येतेति दिक्।

(१) **दीर्घो नेति।** सन्निपातपरिभाषया तु न दीर्घव्यावृत्तिः। 'सुपि च' (७।३।१०२) इति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषया अप्रवृत्तेः 'अतोऽम्' (७।१।२४) इति सूत्रे उपपादितत्वादिति भावः।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः।

अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

(२) **पदान्ते विद्यमानस्येति।** विद्यमानस्य चेत्यर्थः। (३) **दलोपषत्वे इतीति।** दलोपषत्वे इति मूले ढकारां च क्वचित् पुस्तके पाठो लेखकप्रमादाद्बोध्यः। 'उदः स्था'

वत्सूत्रे भाष्ये । चतसृणामिति । 'न तिसृ' (६।४।४) इति दीर्घनिषेधः । सर्वावदिति । सर्वाशब्दवदित्यर्थः । अत एव 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति न पुंवत्त्वं, शब्दपरस्य कदाऽपि सर्वनामत्वाभावादिति भावः ।

यः सौ (७।२।११०) । पुंस्यया बाधात्, क्लीबे सोर्लुका लोपात्, स्त्रियामिदम् । वागिति । वचः 'क्विब् वचि' इत्यादिना क्विप्, दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ।

अपो भि (७।४।४८) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) इत्यतस्त इत्यनुवर्त्तते । अबिति न प्रत्ययो व्याख्यानात् । दिगिति । दिश अतिसर्जने, क्विप् । षडगकाः प्राग्वत् । त्विष गतौ, अस्मात् क्विप्, जश्त्वचर्त्वे । जुषी प्रीतीत्यतः क्विप् । सहस्य सभावे सजूः । अमूभिरिति । अदन्तत्वाभावादेत्वाभावेन 'एत ईत्' (८।२।८१) इत्यस्याभावे मूत्वमेव ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

दत्वमिति । 'वसुस्रंसु' (८।२।७२) इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वात्तदन्तेऽपि दत्वम् । एवमाङ्गत्वादामपि । पूर्वपदस्येवेति । प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । अत एव राजपुरुषादौ नलोपादिसिद्धिः । उत्तरपदत्वे चेति । उत्तरशब्देनोत्तरपदं लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दश्च समासचरभावयवे रूढः । तेन तस्य पदत्वे तत्प्रयुक्तकार्ये कर्त्तव्ये लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न । पदादिविधौ त्वयं निषेधो नेत्यर्थः । तेन 'परमवाचा' इत्यादौ न कुत्वं 'दधिसेचौ' इत्यादौ 'सात्पदाद्योः' (८।३।१११) इति षत्वनिषेधश्च । निरुपपदादेव विचि षष्ठीसमासोऽत्र । सोपपदाद्विचोऽनभिधानमिति कैयटः । सेचयतेः क्विबित्यन्ये । पदादिविधिश्च प्रतिपदोक्तत्वात् 'सात्पदाद्योः' (८।३।१११) इत्येव । तेन 'परमबुधौ' इत्यादौ भष्भावो न 'उत्तर पदादेः, कर्णो वर्ण लक्षणात्' इत्यादौ तूत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयमात्रे रूढेर्न दोषः । अयञ्च निषेध उत्तरपदस्य कार्यित्व एवेति ङ्मुट्सूत्रे उक्तम् । बहुच्पूर्वके 'बहुवाचौ' 'बहुसेचौ' इत्यादावपि न दोषः, 'बहुच्पूर्वस्य च पदादिविधा-

(८।४।६१) 'उद ईत्' (६।४।१३९) 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' (१।३।२४) इत्यादौ सर्वत्र दान्तपाठेन उदो दान्तत्वस्यैव लाभात् ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

वेव प्रत्ययलक्षणम्' इति वचनान्तरात् । पूर्ववार्त्तिकमपि 'उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ' इत्येवमेव पठितम् । एतत्प्रत्याख्यानप्रकारस्तु गुरुतर इति न युक्त इति **भाष्ये** ध्वनितं प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्नञ्घटितैतद्वचनपाठेनेति न स लिखितः । उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्तरपदस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । तेन 'पूर्वदण्डिप्रियः' इत्यादाववान्तरतत्पुरुषोत्तरपदेऽपि नलोपादिसिद्धिः । **कादेशो नेति** । इदंशब्दे 'यः सौ' (७।२।११०) इति च नेत्यपि बोद्धव्यम् ।

वक्तव्य इति । 'द्वितीयाटौस्सु' इति अत्र सम्बद्ध्यते । अयञ्च सामर्थ्याल्लुका लुप्तेऽपि भवति । एनादेशोऽपि 'एनम्' इत्यादिसिद्ध्यर्थं वक्तव्यः । येननाप्राप्तिन्यायेनैनतस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते (१)त्यदाद्यत्वाप्राप्तेः । अत एव **भाष्ये** 'नपुंसकैकवचने एनद्वक्तव्यः, कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्' इत्युक्तम् । अत्र नपुंसकैकवचने इत्युक्त्याऽन्यत्रैनो वक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्त्तिककृता सिद्धान्तिना । अपवादत्वमजानत एकदेशिनो यद्येनदित्यादिरुक्तिः, यदिगर्भवाक्ये पूर्वपक्ष्युक्तित्वस्यैवौचित्यात् । **भाष्यकृता** तु फल्गुत्वान्नात्रोत्तरमुक्तम् ।

सिद्धान्ती तु 'किमुच्यते नपुंसकैकवचने इति, सर्वत्र एनदेव वक्तव्यः' इत्येवंशब्दैः प्रत्याख्यानं कुर्यात् । (२)अनयोरप्यादेशयोः 'एतदस्त्रतसोः' (२।४।३३) इत्येतत्साहचर्येणोपसर्जने न प्रवृत्तिः त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति**भाष्या**सङ्गतेश्च । एनतमादायैनादेशप्रत्याख्यानपरं 'यद्येनत्क्रियते' इत्यादि **भाष्यं** त्वेकदेश्युक्तिरिति **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** निरूपितम् । अन्वादेशविषये इदमेतदोः (३)समासस्यानभिधानमेव, 'यद्येनत्क्रियते, एनो न वक्तव्यः ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

(१) **त्यदाद्यत्वाप्राप्तेरिति** । वस्तुतस्तु त्यदाद्यत्वविषये तक्रन्यायस्याप्रवृत्त्या, विषयसप्तम्याश्रयणाद्वा एनदादेशेऽपि त्यदाद्यत्वेन सिद्धेः एनादेशो न वक्तव्यः । अत एव 'सः' इत्यादौ सत्वे त्यदाद्यत्वसिद्धिः । यदिगर्भवाक्ये पूर्वपक्ष्युक्तित्वमेवोचितमिति तु कल्पनामात्रं तत्रोत्तरादानेन भाष्यान्तराविरोधेन च सिद्धान्त्युक्तित्वस्यैव न्याय्यत्वात् ।

ननु उपसर्जने एनदादेशस्य चारितार्थ्यात् कथं त्यदाद्यत्वापवादत्वमत आह-(२) **अनयोरप्यादेशयोरिति** ।

(३) **समासस्यानभिधानमेवेति** । वस्तुतस्तु अनभिधाने न मानम् । यथालक्षणमप्रयुक्त इत्यस्य, अप्रयुक्ते लक्षणानुसारेण साधुत्वं प्रत्येतव्यम् इत्यर्थस्य 'प्रियाष्टन' शब्दे व्यवस्थापितत्वात् तकारोच्चारणसामर्थ्येन अन्तरङ्गनपुंसकलुकि प्रवृत्तावपि वहिरङ्गसामासिकलुकि प्रवृत्तौ मानाभावेन 'एतच्छ्रितकः' इत्यस्यैव न्याय्यत्वात्तदेव साध्वित्यन्यत्र विस्तरः ।

कथमेनमित्यादि ? त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । यद्येवमेतच्छ्रितको न सिद्धयति, एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति; यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति **भाष्यात्** ।

ब्रह्मणी इति 'न संयोगात् (६।४।१३७) इति निषेधादल्लोपो न । **रोऽसुपि अहर्भातीति** । 'अहन्' (८।२।२८) इति रुत्वे 'अहो भाति' इति स्यादिति भावः । **नलोपे प्राप्ते इति** । न च नलोपेऽकारस्य रौ रे वा विशेषाभावेनान्यतरेणैवोपपत्तावुभयविधानसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यम्; सम्बुद्धौ नलोपनिषेधेन, अहर्गच्छ' इत्यादावुत्वाभावेन, 'दीर्घाहो निदाघ' इत्यादावुत्वसम्पादनेन च चारितार्थ्यात् । न च नकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धेन नकारान्तानुकरणेन नान्तस्याहन्शब्दस्येति व्याख्यानान्नलोपो नेति वाच्यम्, 'दीर्घाहो निदाघ' इत्यादौसम्बुद्धौ प्रवृत्त्या भ्यामादौ व्यावृत्त्या च नकारस्य चारितार्थ्यात्तेन नलोपबाधे मानाभावादिति भावः ।

आवर्तेति । आवृत्तौ मानं च 'रूपरात्रि' (का० वा०) इति वार्त्तिकमेव । अन्यथा नलोपेऽकारस्य रेफादेशेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । (१)**भाष्य**प्रामाण्याच्च तस्य सम्बुद्धावप्रवृत्तिः । तज्ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनापेक्षया आवृत्तिर्लघीयसीति भावः । आवृत्तस्य पदान्ते अहन् इति निपात्यते इत्यर्थः । इदमसम्भव एवापवादत्वमिति वार्त्तिकमते 'अहन्' (८।२।२८) इत्यस्य नलोपोत्तरञ्चारितार्थ्याभिमानेन । वस्तुतः सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति **भाष्य**सिद्धान्ताद् रुत्वरत्वे नलोपापवादभूते एव, निषेधविषयेऽपि प्राप्तिमात्रेण येननाप्राप्तिन्यायविषयसत्त्वात् । निषेधेनापि तस्य बाध इत्यन्यत् । एतेन सम्बुद्धौ चारितार्थ्यमित्यपास्तम् । ध्वनितञ्चेदम् 'अपवादो रुर्नलोपं बाधिष्यते' इत्यर्थक **भाष्येण** । एतदग्रे नलोपे कृतेऽकारे सावकाशत्वशङ्कातत्समाधानादिवार्त्तिकानुसारिणोरित्यलम् ।

तदन्तस्यापीति । पदाधिकारस्थत्वात् । 'ग्रहणवता' (प० भा०) ३१) इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति 'असमासे निष्कादिभ्यः' (५।१।

---

(१) **भाष्याप्रामाण्यादिति** । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८।२।७) इति सूत्रे 'अहो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः अहोभ्यामिति । न वक्तव्यः, रुरत्र बाधको भविष्यति । सावकाशो रुः, कोऽवकाशः, अनन्त्यः अकारः । नान्तनिर्देशसामर्थ्यात् न नलोप इत्यपि न । सम्बुद्ध्यर्थं हि वचनम्, हे दीर्घाहो निदाघेति । यत्तर्हि रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं, तज्ज्ञापकं नानन्त्यस्य रुर्भवतीति । नह्यस्ति विशेषो रूपरात्रिरथन्तरेषु रौ रे वा' इति वार्तिकं ज्ञापकमुपन्यस्तम् । एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् सम्बुद्धौ नैतद्वार्तिकप्रवृत्तिः । अन्यथा सम्बुद्धौ नान्ते वार्तिकस्य सार्थक्यात् ज्ञापकोपन्यासोऽसङ्गतः स्यादिति बोध्यम् ।

२०) इति सूत्रे **भाष्यकैयटयोः** स्पष्टमिति भावः । **तस्यासिद्धत्वा-दिति** । अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणेनेदम् । दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेव बोद्धव्यः । **सम्बुद्धौ त्विति** । सुपोऽत्र हल्ङ्यादिलोपात् 'असम्बुद्धौ' इत्युक्तेर्दीर्घाभावे रुत्वे हशि च' (६।१।११४) इत्युत्वे आद्गुणः । **स्रग्वीणीति** । इन्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणाद्दीर्घ इति भावः । **बहुवृत्रहाणीति** । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् ।

पदान्ते कुत्वमिति । 'क्विन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इत्यस्यासिद्धत्वाद् 'व्रश्च' (८।२।३६) इति षत्वे कुत्वमित्यर्थः । षत्वन्तु 'सृष्टम्' इत्यादौ सावकाशमिति भावः । **भाष्यप्रयोगादिति** । अनेन **भाष्यप्रयोगे**-णानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बोद्ध्यते । तेन 'असृग्' इत्यत्र न दोषः । **कुत्वापवाद इति** । सृजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्य षत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यात्कुत्वबाध इति भावः । अत एव 'उपयट्काम्यति' इति काम्यच्सूत्रस्थो **भाष्यप्रयोगः** सङ्गच्छते । **निपातनादेवेति** । निपातनेन ह्यनयोरपवादाप्रवृत्तिमात्रबोधनं, कुत्वन्तु स्वशास्त्रेणैव । एतेन निपातनादपदान्तेऽपि कुत्वापत्तिरिति निरस्तम् ।

असृक्शब्दस्त्विति । इदमेव न्याय्यम् । **ऊर्गिति** । अयं पुल्लि-ङ्गोऽपि 'नपुंसकस्य' (७।१।७२) इति सूत्रे 'बहव ऊर्ज्जः' इति **कैयटात्** । **नरजानामिति** । 'बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः' (का०वा०) इति वार्त्तिकरीत्ये-दम् । अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमिति तत्प्रत्याख्यातृ**भाष्य**मते तु नुमोऽत्र प्राप्तिरेव नेति बोद्धव्यम् । न चैवं 'कुण्डानि' इत्यसिद्धिः । 'इकोऽचि' (७।१।७३) इति सूत्रेऽचः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्त्य अनुवृत्तिसामर्थ्या-दिक इत्येतत्साहचर्याच्च सर्वनामस्थाने इति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य वाक्यभे-देनाजन्तस्य क्लीबस्य तत्र नुम्विधानाददोष इति **भाष्ये** स्पष्टम् । 'काष्ठत-क्षिन्त' इत्यादौ 'दिव औत्' (७।१।८४) इति सूत्रभाष्योदाहृतेऽचः परझ-ल्त्वजातेराश्रयणान्न दोषः । **अन्त्यादिति** । इदं वाचिनकमेव बहूर्ज्शब्द-मात्रविषयकम् । **बहूर्ञ्जीति** । श्चुत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णो बोद्धव्यः । **स्थानिवत्त्वादिति** । 'कौ लुप्तं न' इति त्वसार्वत्रिकमिति भावः । स्पष्ट-ञ्चेदं 'दीधीवेवीटाम्' (१।१।६) इति सूत्रे **कैयटे** ।

जायन्ते नव सौ तथाऽमि च नव भ्याम्भिस्भ्यसां सङ्गमे
षट्संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि ।

चत्वार्यन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तद्
जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं षाण्मासिकोऽत्रावधिः ॥

इति प्राचीनस्य शुष्कप्रक्रियातार्किकस्य प्रश्ने तदनुसारेणैव श्लोकद्वयेनोत्तरमाह—**गवाक्शब्दस्येति** । शब्दपरत्वेनापूजार्थकत्वान्नस्य लोपः । **भेदत इति** । आद्यादित्वात्तसिः । भेदेनेत्यर्थः । **नवेति** । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं नवेत्यर्थः । अग्रेऽपि प्रत्येकमेव सङ्ख्याऽन्वयः । **गवागिति** । सोर्लुका लुप्तत्वन्नुम् न । **षण्णामिति** । कुक्पक्षे त्रयाणां, गतौ त्रयाणामित्यर्थः । **चत्वर्वस्येति** । तेन गतौ त्रयाणामाधिक्यं नेत्यर्थः । **कुकूपक्षे इति** । पूजायामित्यर्थः । **अङ्वाक्षीति** । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ।

यः शतेति । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ।

आच्छीन (७।१।८०) वेति वर्त्तते, उत्तरसूत्रे नित्यग्रहणात् । 'नाभ्यस्तात्' (७।१।७८) इत्यतो नेति तु नानुवर्त्तते निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । अत्र च प्राप्त्यभावात् । नुम्ग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् । **शतुरवयव इति** । परो यः शतेति तु नोक्तम् 'तुदन्ति' इत्यादावेकादेशे उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावेन व्यपवर्गालाभेन च नुमभावापत्तेः । अवर्णश्च (१)शतृभिन्नावयव एव गृह्यते शास्त्रकारेणाव्यभिचारात् ।

शप्श्यनोः । (७।१।८१) । आदिति 'भाति' इत्यादौ नित्यनुमभावाय । अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । आदित्युक्तौ तु वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणम् । 'न लुमता' (१।१।६३) इति निषेधस्तु प्रत्यासत्त्या लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गस्य कार्ये एवेति भावः । 'पचन्ति' इत्यादिबहुवचने 'नपुंसकस्य झलचः' (७।१।७२) इति नुम् । **निरवकाशत्वमिति** । इदं 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' (५।१।१३) (२)इति सूत्रे (३)'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४)

---

(१) **शतृभिन्नावयव इति** । तेन 'कुर्वती' इत्यादौ न नुमिति भावः ।

(२) **इति सूत्रे इति** । छदिरुपधीतिसूत्रविषये 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे छद्दिषे हितं चर्मेत्यर्थे छदिरुपधीति ढञः 'चर्मणोऽञ्' (५।१।१५) इत्यनश्च प्राप्तौ 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकत्वमुक्तम् । सावकाशस्यापि प्रतिपदविधेर्बाधकत्वे तु 'छादिषेयं तृणम्' इत्यादौ सावकाशेन छदिरुपधीति ढञा प्रतिपदविधित्वादेव चर्मणोऽञ् इत्यञो बाधे सिद्धे पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् प्रतिपदविधेर्निरवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वं लभ्यते इति भावः ।

(३) **शेषाद्विभाषेति सूत्रे चेति** । अत्रापि 'शेषग्रहणं किमर्थं, ये प्रतिपदं विधीयन्ते

इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । परे तु निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वम् । प्रकृते तदभावेनाबाधकत्वेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया पूर्वं प्रवृत्तौ नियामकत्वे बाधकाभावेन पूर्वं दीर्घे ततो नुमि (१)'स्वाम्पि' इत्येवेत्याहुः ।

धनुरिति । 'र्वोः' (८।२।७६) इति दीर्घस्तु न; रेफान्तस्याधातुत्वात् । 'श्रेयांसि' इत्यादौ युगपद् द्वयोरन्त्यादचः' परत्वायोगाद्विरोधेन परत्वाज्झलन्तलक्षणे नुमि कृते उगिल्लक्षणो न, सकृद्गतिन्यायात् । किञ्च अन्त्यादचः परो मित्प्रयोक्तव्य इति 'मिदचः' (१।१।४७) इत्यस्यार्थेन द्वयोर्मितोरन्त्यादचः परप्रयोगासम्भवेन नात्र नुम्द्वयप्रसक्तिः पुनः प्रसङ्गविज्ञानेऽपि । किञ्च सत्यपि नुम्द्वये परस्यानुस्वारे तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यानुस्वारे द्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विशेष इति 'नपुंसकस्य' (७।१।७२) इति सूत्रेभाष्ये स्पष्टम् ।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

स्वरादि (१।१।३७) । स्वरादीनामपि निपातसंज्ञैव तु न कृता, स्वरादौ निपाता आद्युदात्ताः' (सू० ४।८०) इत्यापत्तेः । एतेन चादीनामव्ययसञ्ज्ञैव कार्येत्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः । **स्वरित्यादि** । अनुकर-

---

ते बाधका भविष्यन्ति, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, समासान्ताश्च कवभावे सावकाशाः' इति स्पष्टमभिधानात् निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधेर्बाधकत्वं लभ्यते इति भावः।

(१) **स्वाम्पीत्येवेत्याहुरिति** । प्रतिपदविधेरनित्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिस्तु काचित्की, नित्यस्य तु 'सेदुषः' इत्यादौ सर्वत्रैव । तेन 'इयाय' इत्यादौ 'अचोञ्णिति' (७।२।११५) इति वृद्धौ कृतायाम् 'एरनेकाचः' (६।४।८२) इत्यत एरित्यपकर्षविशिष्टस्य 'इणो यण्' (६।१।७७) इत्यस्याप्राप्त्याऽनित्यत्वान्न पूर्वं प्रवृत्तिः । तत्र एरित्यपकर्षस्तु 'आयन्' इत्यादौ लावस्थायामडिति सिद्धान्तपक्षे अन्तरङ्गत्वाद् अटश्चेति वृद्धौ कृतायां प्राप्तस्य यणो व्यावृत्तये असिद्धवत्सूत्रे भाष्ये उक्तः । एवं 'जुहवानि' इत्यादौ गुणे कृतेऽप्राप्तस्य 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यत ओरित्यनुवृत्तिविशिष्टस्य 'हुश्नुवोः' (६।४।८७) इति यणः, 'अतित्रये' इत्यादौ 'घेर्ङिति' (७।३।१११) इति गुणे कृतेऽप्राप्तस्य 'अचि श्नु' (६।४।७७) इत्यतो य्वोरित्यनुवृत्तिविशिष्टस्य 'त्रियाः' (६।४।७९) इति इयङश्च न पूर्वं प्रवृत्तिः । न चैवं प्रतिपदविधित्वस्य पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वकथनं व्यर्थं, नित्यत्वादेव सिद्धेरिति वाच्यम्, सेदुषः' इत्यादौ अन्तरङ्गादपि इटः प्राक् सम्प्रसारणप्रवृत्त्यर्थं तस्य तत्त्वस्वीकारात् 'स्वाम्पि' इत्यादौ क्वचित् अनित्यस्यापि दीर्घस्य नुमः प्राक् प्रवृत्त्यर्थं तत्स्वीकाराच्चेति दिक् ।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

णान्येतानि । तत्रेत एव निर्देशान्न स्वाद्युत्पत्तिः, तेन विसर्गादिकं न । स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता स्वरागतः, स्वः स्थितः, स्वः पश्येत्यादिदर्शनात् । गणे च तन्त्रेण सर्वेषामुच्चारणम् । 'उच्चैः' इत्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानि शब्दशक्तिस्वभावात् । हिरुगादीनि क्रियाप्रधानानि । क्रियाप्राधान्यञ्चैषां क्रियायामेव विशेषणत्वेन । स्पष्टञ्चेदं 'तद्धितश्च' (१।१।३८) इति सूत्रे **कैयटे** । सायं, चिरं मान्ते अव्यये । 'सायंचिरम्' (४।३।२३) इति सूत्रस्थ-(१)**भाष्य**प्रामाण्याच्चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमिति **परे** ।

वदिति । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) 'तत्र तस्येव' (५।१।११६) 'तदर्हम्' (५।१।११७) इति विहितः । उपसर्गाच्छन्दसि' (५।१।११८) इति विहितस्य च्छान्दसत्वादेव (२)न सञ्ज्ञा । वस्तुतः 'तद्धितश्च' (१।१।३८) इत्येव सिद्धेर्वद्ग्रहणं व्यर्थम् । **अन्तराऽन्तरेणेति** । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति सूत्रे **भाष्ये**ऽनयोर्निपातत्वोक्तेः स्वरादिष्वनयोः पाठः प्रक्षिप्तः ।

अस्तीति । धनवानित्यर्थके 'अस्तिमान्' इत्यादौ धनवाचिनः सत्त्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठः विनिगमनाविरहेण विभक्तिप्रतिरूपकस्य शब्दतोऽर्थतश्च ग्रहणात् । तेनैवसिद्धिरिति तु मतुप्सूत्रे **भाष्यकैयटयोः** । सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमिति तद्भावः । एवञ्चास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्त्वम् । **नमसीति** । 'महसां नमसाम्' इति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोद्ध्यः । **प्रताम् प्रशामिति** । प्रतानिति नान्ताव्ययस्य पृथक् पाठसामर्थ्यादपदान्तत्वाच्चास्य नत्वाभावः । प्रशानिति नान्तपाठोऽसाम्प्रदायिकः । मान्तानुकरणे नत्वाप्राप्तेः, स्वरादौ रुत्वादिवत् । (३)कृन्मेजन्तसूत्रस्थ**भाष्य**स्वरसोऽप्येवमेव । नञः

अथाव्ययप्रकरणम् ।

(१) **भाष्यप्रामाण्यादिति** । तत्र हि सूत्रे सायञ्चिरयोर्मान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते इत्युक्त्वा नैतदस्ति, मान्तः 'सायम्' शब्दोऽव्ययं, तथा चाव्ययत्वादेव सिद्धे 'सायम्' शब्दग्रहणं न कार्यमिति प्रत्याख्यानं सायंशब्दविषयकमेव कृतं, न तु चिरंशब्दविषयम् ; इति तद्ग्रहणं तत्र मान्तत्वं च कर्तव्यमेवेति सिद्धम् । तथाचैतस्यानव्ययत्वं स्पष्टमेव सूचितम् ।

(२) **न संज्ञेति** । अत एव 'यदुद्वतो निवतः' इत्यादौ विभक्तिश्रवणमिति भावः ।

(३) **कृन्मेजन्तसूत्रस्थेति** । तत्र हि कृदन्तं मन्मान्तमिति पक्षे 'प्रतामौ' इत्यादौ अव्ययत्वापत्तिमाशङ्क्य स्वरादिषु 'प्रशाम्'—शब्दपाठसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्त-

स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः । 'अव्यये नञ्कुनिपातानाम्' इत्यत्र पृथक् नञ्ग्रहणं तु 'अकरणिः' इत्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकरः । एवं माङोऽपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः । यावत्तावच्छब्दावव्युत्पन्नौ ।

उपसर्गविभक्ति (ग०सू०) । अत्र प्रतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थतः शब्दतश्च गृह्यते । 'गेये केन विनीतौ वाम्' इत्यत्रापि वामित्यस्य युष्मत्प्रकृतिकविभक्त्यन्तसमानार्थत्वमस्त्येव । स्वरांशे तु नाऽर्थतोऽसम्भवात् । एतेन युगं पततीत्यादिव्युत्पत्त्याश्रयणेन 'युगपत्' इत्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे तेषां गणे पाठो व्यर्थ इत्यपास्तम् । एवं तदित्यपि लुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अत एव 'अविद्या तच्चितोर्योगः' तत्तदर्थविभागः' इत्यादौ 'त्यदादीनि' (१।२।७२) इति (१)नैकशेषः ।

अवदत्तमिति । अत्र क्रियायोगेऽपि—

अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते ॥

इति भाष्यवचनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारा तादेशाभावो बोध्यत इत्याशयः ।

आकृतीति । 'अहः' इत्यहनीत्यर्थे । ओमिति च स्वरादिषु । तच्च अश्च उश्च म् चेति व्युत्पत्त्या शिवादिवाचकम् , 'अवतेष्टिलोपश्च' इति सिद्धं ब्रह्मण्यङ्गीकारे च । उभयोरपि स्वरादित्वं व्याख्यानात् । अन्त्ये 'कृन्मेजन्तः' (१।१।३९) इति तु न सिद्ध्यति 'च्विरव्ययम्' (सू०२३३) इत्युणादिपठितेन नियमादप्राप्तेः । उणादिव्युत्पन्नानाञ्चेचादिस्वराद्यपठितानां भवति, तर्हि च्व्यन्तानामेवेति तदर्थः । अन्यथा च्व्यन्तानां नि(*)पातत्वादेवसिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'स्वरादिनिपातम् (१।१।३७) इत्यत्र निपातपदे गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तिः, अनित्यत्वात् । अन्यथा 'ओत्' (१।१।१५) इति प्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यात् । एवमतिशयेन साधुरित्यर्थे (२)साधीय इत्यपि ।

सर्वशब्दोऽत्र 'सर्वः पटो दग्धः' इतिवद् (३)अवयवकार्त्स्न्ये इत्याश-

---

स्याव्ययसंज्ञा नेति ज्ञाप्यते इति समाहितम् । तेन च मान्तपाठ इति स्पष्टमेव लभ्यत इति भावः । (१) **नैकशेष इति** । त्यदादिषु साहचर्येणानव्ययस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

(२) **साधीय इति** । अत एव तत्र तत्र 'कश्च साधीयः' इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । ईयसुबन्तत्वे हि 'कश्च साधीयान्' इति स्यादिति भावः ।

(३) **अवयवकार्त्स्न्ये इति** । सर्वप्रकारान्नभोजीयार्थके 'सर्वान्नीनो भिक्षुः' इत्यादाविव

---

* अस्य 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' (१।४।६१) इत्यनेन इत्यादिः ।

येनाह—**यस्मात्सर्वेति** । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । **नेति** । किन्त्वेकवचनमेवेत्यर्थः । ननु—सङ्ख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतया सुपां विधानम्' इति पक्षेऽव्ययार्थे सङ्ख्याकारकयोरभावात्कथं विभक्तिः ? 'अव्ययादाप्सुपः' (८।४।८२) इति ज्ञापकाश्रयणे च सर्वोऽपि ।

किञ्च विहितानां नियमपक्षेऽपि नास्योपपत्तिः, तत्पक्षे सर्वेष्वर्थेषु विधेयतया प्रधानप्रत्ययानुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेव जातस्य निवृत्तिः । तन्निवृत्तौ च कल्पितगुणस्वरूपं स्वत एव निवर्त्तते । नियमश्च द्विविधः—अर्थनियमः, प्रत्ययनियमो वा । अन्त्योऽपि द्विविधः—प्रकृतार्थापेक्षः, सामान्यापेक्षो वा । तत्र कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव । कर्मादिरहिते तद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिर(१)र्थनियमः । अत्र पक्षे (२)सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो, विभक्तीनामनियतत्वात् ।

कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव, न करणादौ; कर्मादियोग्ये तद्रहितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा, न कर्मादौ; सङ्ख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवैकवचनादि; न द्वितीयादावित्यादिः प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमः । (३)अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो लभ्यन्ते ।

अथ प्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव, नान्यत्र; प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा मात्रग्रहणात्पर्युदासन्यायेन कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिपदिकार्थे एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमः । तदाऽव्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेव

प्रकारकात्स्न्र्यवाचिनः सर्वशब्दस्य ग्रहणे हि 'अव्ययेभ्यः सर्वासां विभक्तीनामेकवचनानि उत्पद्यन्ते' इति पक्षे सूत्रस्यासम्भवदुक्तिकत्वं स्यात्, तेभ्यः सर्वप्रकारविभक्त्युत्पादात् । 'सर्वे घटा रूपवन्तः' इत्यादाविव व्यक्तिकात्स्न्र्ये वर्तमानस्य ग्रहणे तु तिङामपि विभक्तित्वात्तासां च घटादिप्रातिपदिकेभ्योऽप्यनुत्पादात् तेषामप्यव्ययत्वापत्तिः । सप्त विभक्तयः इति प्राचां व्यवहारात् सुब्विभक्तीनामेव ग्रहणे तु 'मासीयसर्वदिनेषु अधीते' इत्यादाविव एकवचनरूपैकदेशोत्पादेऽपि अवयवद्वारा सर्वविभक्तिसम्बन्धात् दोषस्तदवस्थ एवेति अवयवकात्स्न्र्ये वर्तमानस्यैव सर्वशब्दस्य ग्रहणमिति भावः ।

(१) **अर्थनियम इति** । कर्मणि द्वितीयैव, प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव इति नियमो हि 'अर्थे नियम' इति व्युत्पत्त्या अर्थनियम इत्युच्यते, कर्माद्यर्थे द्वितीयादिविभक्तीनां नियमनात् । अत एव 'यत एवकारस्ततोऽन्यत्र नियमः' इति प्रवाद इति भावः । एवं प्रत्ययनियम इत्यत्रापि बोध्यम् । (२) **सर्वा इति** । वचनत्रयात्मिका इत्यर्थः । (३) **अत्रापीति** । कर्माद्यर्थयोग्यत्वस्य व्यावर्त्यतावच्छेदकत्वेन तस्य चाव्ययेष्वभावेन सामान्यशास्त्रेण सर्वविभक्तीनामस्मिन्नपि पक्षे प्राप्तिरिति भावः ।

नेति पूर्वोक्तज्ञापकादेव सा, इति सर्वोऽपि। यद्यपि सुपां तिङां सङ्ख्याकर्मोभयार्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्यं, तथापि 'कर्मण्येव, न तु तदभावे' इत्याकारो वक्तुं शक्यः। स्पष्टञ्चेदं सर्वं 'बहुषु' (१।४।२१) इत्यादिसूत्रेषु **भाष्ये**। तत्र हि अर्थनियमे प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे च सप्तापि विभक्तयः सम्पूर्णा उक्ताः। सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च सुपोऽप्राप्तिरेवोक्ता। 'अव्ययादाप्सुपः' (८।४।८२) इति सूत्रे **भाष्ये**ऽपि स्फुटमिदम्,–इति चेत्।

अत्र 'तद्धितश्च' (१।१।३८) इति सूत्रे **भाष्यकृतः**–'एकवचनम्' इत्येव सूत्रं कार्यम्। एकग्रहणञ्च न कार्यम्। विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादेकवचनमित्युत्सर्गः। तस्य द्वित्वबहुत्वयोरितरे (१)बाधके भविष्यतः। एवञ्चैकत्ववत्यपि भविष्यति, (२)अलिङ्गासङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्चैकवचनम्। द्विवचनादिविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञाबोद्ध्यैकत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तेः। द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थात् (३)एकवचनस्य 'एकवचनम्' इत्येतद्वचनं विनाऽपि द्वित्वाद्यभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादप्राप्तप्रापणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेऽप्येतत्प्रवर्त्तते इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन। अत एव 'अव्ययादाप्सुपः' (८।४।८२) इति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थं, 'तृतीयासप्तम्योः' (२।४।८४) इति च। प्रथमाऽपि मात्रग्रहणाद् यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसम्भावना तत्रैवेति तस्या अप्यप्राप्तिरव्ययेभ्यः।

'पचतिकल्पम्' इत्यादौ तु नानेन सर्वैकवचनं सर्वथाऽप्राप्तावेव तस्य विध्यर्थत्वात्। अत्र च न तथा, कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वेन क्रियायां स्वत एकत्वसत्त्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावादिति बोद्धव्यम्।

---

(१) **बाधके इति**। एवं रीत्या 'शेषे प्रथमः' (१।४।१०८) इति सूत्रे शेषग्रहणमपि सुत्यजम्, युष्मद्योगे 'युष्मद्येव मध्यमः' इति नियमशास्त्रेण, अस्मद्योगे 'अस्मद्येव उत्तमः' इति नियमशास्त्रेण च प्रथमस्य बाधसिद्धेः। युष्मदस्मद्भ्यामन्यत्रोपपदे तस्य चारितार्थ्यात्। **यत्तु** युष्मदि मध्यम एवेत्याद्युपपदनियमपक्षे अहं च देवदत्तश्चेति द्वाभ्यां द्वयोः प्राप्तौ शेषे प्रथम एवेति परत्वादुत्तमबाधनार्थं, त्वं च देवदत्तश्चेत्यत्र मध्यमबाधनार्थं च शेषग्रहणम्। तथा च त्वं च देवदत्तश्च पचतः, अहं च देवदत्तश्च पचत इति प्रयोगसिद्धिरिति; तन्न, शेषग्रहणे कृतेऽपि पूर्वविप्रतिषेधेन तत्र मध्यमोत्तमयोरेवेष्टत्वात्। अत एव कौमुद्याम् 'मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात्' इति 'शेषे प्रथमः' (१।४।१०८) इति सूत्रं व्याख्यातम्। शेषग्रहणं तु **भाष्ये** प्रत्याख्यातमेवेति दिक्। अपिसमुच्चेयमेवाह—(२) **अलिङ्गेति**। तेभ्यः एकत्वाभावेऽपि भवतीत्यर्थः। (३) **एकवचनस्येति**। अस्य सिद्धत्वेनेत्यत्रान्वयः। सिद्धिश्च '**स्वौजस**' (४।१।२) इति सामान्यसूत्रेणेत्यर्थः।

यत्तु—**कैयटेन** प्रथमातिक्रमे कारणाभावादनेकनियमबाधे गौरवाच्च प्रथमैकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वं बोद्ध्यते इति 'तद्धितश्च' (१।१।३८) इति सूत्रे रूपप्सूत्रे चोक्तम्; तन्न, स्वादिसूत्रे प्रथमायाः प्राथम्येऽपि नियमशास्त्र-पर्यालोचनया द्वितीयाया अपि तत्त्वेन तस्याविनिगमकत्वात्, 'निजां त्रया-णाम्' इत्यत्र त्रयाणांग्रहणेन 'आद्युदात्तश्च' (३।१।३) इति सूत्रे आदिग्रह-णेन च **पाणिनिना** स्वशास्त्रे एतन्न्यायानाश्रयणज्ञापनाच्च ।

अत्र प्रथमा सम्पूर्णाऽव्ययेभ्यः, प्रथमाया एवैकवचनम् इत्यादिपक्षा-न्तराणि अर्वाचीनग्रन्थे दृश्यन्ते, तान्यसङ्गतानि उक्तरीत्या तेषामुक्तिसम्भवा-भावात् । घट इत्युक्ते एकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ सङ्ख्यावदर्थत्वेन सत्त्वभूतत्वात्, प्रकरणाच्च । 'बहुषु' (१।४।२१) इत्यादि-सूत्रभाष्योक्तपक्षास्त्वेकदेशिनो, न सिद्धान्तिन इति तत्त्वम् ।

असर्वविभक्तिरितिबहुव्रीहिलभ्यो विशेष्य इत्याह—**तद्धितान्त इति ।** केवलस्य तद्धितस्य प्रयोगाभावेन फलाभावात्सञ्ज्ञाविधावपि तदन्तविधि-रिति भावः ।

नन्वेवमपि 'पचतिकल्पम्' इत्यादावतिव्याप्तिः उक्तरीत्या तेषामसर्ववि-भक्तित्वात्, उभयशब्दे चातिव्याप्तिः, ततो द्विवचनानुत्पादाद्; अत आह—**परिगणनमिति ।** एवञ्च सूत्रं न कार्यमिति भावः ।

तसिलादय इति । 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७) इत्यारभ्य 'द्वि-त्र्योश्च धमुञ्' (५।३।४५) इत्यन्ता इत्यर्थः । **शस्प्रभृतय इति ।** 'बह्वल्पार्थाच्छस्' (५।४।४२) इत्यारभ्य 'अव्यक्तानुकरणाद्' (५।४।५७) इतिडाजन्ताः । यस्तु—'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इत्यधिकारे 'प्रत्नपूर्ववि-श्वेमात्थाल्छन्दसि' (५।३।१११) इति थाल्, तस्य स्वरादौ 'आस्थालौ' इति पाठेनाव्ययत्वम् । तत्र 'इण आसिः' (उ० सू० ६७) इत्युणादिसूत्रविहित आसिः । 'अयाः' इत्युदाहरणम् । आसिविधायके छन्दसीति नानुवर्त्तते । एवञ्च लोके विभक्तिरहितप्रयोगायाव्ययत्वमावश्यकम् । अत्र च स्वरादावा-सिपाठ एव लिङ्गम् । 'अयासावयसा' इति तु छान्दसम् ।

अम् आमिति । 'अमु च च्छन्दसि' (५।४।१२) 'किमेत्तिङ्' (५।४।११) इति विहितौ । **कृत्वोर्था इति ।** कृत्वसुच्सुच्धाः । **तसि-वती इति ।** 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) 'तसिश्च' (४।३।११३) 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इत्यादिविहितौ । एवञ्च स्वरादिषु वदिति पाठे फलं

चिन्त्यम् । नानाञाविति । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७) इति विहितौ ।

कृन्मेजन्तः (१।१।३९)। **कृद्ग्रहणो मान्त इति ।** 'कारयाम्' इत्यामन्ते 'आमः' (२।४।८१) इति लुकेष्टसिद्धिरिति भाव इत्याकरे विस्तरः । कृदन्तस्य तु नैतद् विशेषणं गणे प्रशाम्शब्दपाठात् । अन्यथा श्रुत्या मान्तत्वेन प्रत्ययलक्षणात्कृदन्तत्वे चानेनैव सिद्धे तत्पाठवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन प्रतामौ, लवमाचक्षाणो 'लोः' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न च-'आधये' 'हे आधे' 'कुम्भकारेभ्यः' इत्यादौ गुणे एत्वे च कृते एजन्तत्वेन सञ्ज्ञापत्तिः । न च बहिरङ्गत्वं गुणादेः, सञ्ज्ञायाः कार्यार्थत्वात्सञ्ज्ञाकार्यस्य तत्त्वेन सञ्ज्ञाया अपि तत्त्वात्; लिङ्गसंख्याद्यन्वयित्वेऽप्यव्ययीभावादाविवात्राप्यापत्तेः-इति वाच्यम्, सन्निपातपरिभाषया बाधात् । न च तया सन्निपातविघातकलुको बाधेऽपि सञ्ज्ञाबाधे मानाभाव इति वाच्यम्, एज्विषयसन्निपातनिमित्तकाऽऽत्वीयसन्निपातविघातकस्य 'क्ङिति च' (१।१।५) इति निषेधस्य तया निवृत्तावपि 'उपादास्त' इत्यत्र किन्त्वापत्तेः । किन्त्वफलन्तु तत्सन्नियोगशिष्टेत्वसिद्धिः । एवञ्च 'उपादिस्त' इति स्यात् । तत्र हि किदिति व्यपदेशातिदेश एव, इत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्यातिदेश्यस्याभावात् । तस्मादनया सन्निपातविघातकशास्त्रस्येव तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसञ्ज्ञानामपि निवृत्तिरवश्यं वाच्या । साक्षात्परम्परया वा स्वसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमिति परिभाषाऽर्थः । एतेनात्राकजादि स्यादित्यपास्तम्, अकजाद्येकवाक्यतापन्नाव्ययसञ्ज्ञायां गुणादेरसिद्धत्वाच्च । लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गा, उभयोरपि शब्दतः सुबाश्रयत्वात् ।

अव्ययादा (२।४।८२) । 'ण्यक्षत्रिय' (२।४।५८) इत्यतो लुगनुवर्त्तते । **विहितेति ।** अङ्गसञ्ज्ञायां विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपिताङ्गविशेषणादित्यर्थः । आप्सुब्भ्यामाक्षिप्ताङ्गस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति भावः । तेन 'कुम्भकारेभ्यः' इत्यादौ सन्निपातपरिभाषयाऽव्ययसञ्ज्ञानिवृत्तिद्वारा लुङ्निवृत्तिपरभाष्येण न विरोधः ।

अत्युच्चैसाविति । अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि उच्चैस्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाद् द्वितीयान्ततया 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' (का० वा०) इति समासे अवयवभूतोच्चैःशब्दादव्ययात्परत्वेन लुक् स्यात् । समुदायस्य तु नाव्ययत्वं लिङ्गाद्यन्वयित्वादित्यभिमानः । समुदायस्यापि तत्त्व-

माशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीति । तदन्तोति । शब्दस्य विशेष्यत्वात् । 'प्रयोजनं सर्वनामाऽव्ययसञ्ज्ञायाम्' इति वाचनिकस्तदन्तविधिरिति भावः ।

न गौणे इति । अयं भावः—सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदवत्त्वेन हि अव्ययपदं बोधकमिति तादृशमहासञ्ज्ञाकरणात्तादृशार्थानां गणेऽनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणे मानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति । वस्तुतोऽत्रार्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसञ्ज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धान्तरङ्गपदान्तरानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैव लिङ्गाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन—न समुदायस्य, (१)नाप्यवयवस्य सञ्ज्ञा । अत एव **भाष्ये** सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधानुवृत्त्या 'अत्युच्चैसो' इत्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानरीत्यैवात्राप्येतत्प्रत्याख्यानमुक्तम् । एवञ्च विहितविशेषणभङ्गाक्षेपो श्र व्यर्थ एव अव्ययात्परत्वस्याप्यभावात् । 'उच्चैरो' 'उच्चैराभ्याम्' इत्यादेरभिधाने तु न मानम् । अत एव **भाष्ये** एतन्नोक्तम् ।

अलिङ्गत्वादिति । नन्विदं 'सदृशं त्रिषु' इति विरुद्धमत आह—**लिङ्गेत्यादि ।** अयं भावः—यथोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मपराया अस्याः श्रुते**र्भाष्य**प्रामाण्यादत्रोपसंहारः, तथा तत्प्रामाण्यादेव लिङ्गाद्यभावपरताऽपीति । विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरौ, प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तेः । लिङ्गेषु इत्यादि विषयसप्तमी । तत्तद्विषयं सादृश्यञ्च लिङ्गाद्यभावाश्रयत्वेन । लिङ्गाभावेन सादृश्यमव्ययीभावातिरिक्तविषये तस्य लिङ्गयोगसत्त्वात् । सङ्ख्याभावस्तु सर्वसाधारणः । तदभावादिसादृश्यादेव, यत् विविधं रूपं तन्न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह—**वष्टीति ।** वशेश्छान्दसत्वेनेह प्रयोगश्चिन्त्यः । **भागुरिः** आचार्यः । अपिसाहचर्यादवेऽप्यादेरकारस्यैव लोपः । इदं **भाष्ये** न दृश्यते । निश्दिशोरिगुपधलक्षणं केऽदन्तत्वादेव टाप् । क्विनि 'दिक्' इत्यपि । अत

---

(१) **नाप्यवयवस्येति ।** नन्वेवं सर्वनामसञ्ज्ञाया अपि अवयवेऽनापत्तौ 'अतिभवकान्' 'त्वकत्पितृकः' 'मकत्पितृकः' इत्यादौ अकजनापत्तिरिति चेत् ? न, तत्र वृत्तेः प्राक् अनुपसर्जनसर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामत्वेऽकचि च कृते वृत्तौ कृतायाम् अनुपसर्जनार्थबोधकत्वाभावेन सर्वनामत्वाभावेऽपि पूर्वजातस्याकचोऽनिवृत्तेः । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । अत्र तु लुक्प्रवृत्तिकाले अनुपसर्जनार्थबोधकत्वाभावेनाव्ययत्वाभावाल्लुग्न प्रवर्तते । यथोद्देशपक्षस्तु लक्ष्यानुरोधान्नात्राश्रीयते । 'अत्युच्चकैसो' इत्यादौ अकच् तु 'अतिभवकान्' इत्यादाविव इष्यते एवेति विहितविशेषणं व्यर्थम् । 'मासपूर्वाय' इत्यादावनुपसर्जने स्मायादिवारणार्थं 'सर्वनाम्नः स्मै' (७।१।१४) इत्यादौ विहितविशेषणमिति दिक् ।

एव 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४।१।१) इति सूत्रे 'आब्ग्रहणं न कार्यम्, अकारान्तात्टाप् तत्रान्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वेनैव सिद्धम्। यस्तर्ह्यनकारान्तात् 'कुञ्चा' उष्णिहा' देवविशा' इति। अत्राप्यकारान्तादेव; कुञ्चानालभेत, उष्णिहककुभौ, देवविशमिति। (१)अन्त्ये 'कप्रत्यय एवंविषयः' इत्युक्त्वा 'बहुराजेति डाबन्तार्थमाब्ग्रहणम्' इति भाष्ये उक्तं सङ्गच्छते। तस्माद् 'वाचा' इत्यसाध्वेवेति शिवम्।

इति अव्ययानि।

स्त्रियाम् (४।१।३)। अचेतनखट्वावृक्षादिसाधारणं लिङ्गन्तु (२)सत्त्वादीनां गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपं क्रमेण पुंस्त्रीनपुंसकाख्यम् 'एकार्थे

ननु देवविशमिति हलन्तत्वेऽप्युपपद्यते, द्वितीयैकवचने हलन्तादन्तयो रूपे विशेषाभावात्, तत् कथं तस्य प्रयोगस्य अदन्तदेवविशशब्दसाधुत्वनिर्णायकत्वम्, अत आह—(१) **अन्त्ये इति**। अन्त्ये देवविशमित्यत्र रूपे विशेषाभावेऽपि स्वरे विशेषः। अदन्तत्वे हि देवविशशब्दस्य कप्रत्ययान्तत्वात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वे अम् विभक्तेरनुदात्तत्वेऽपि 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८।२।५) इत्यनेनैकादेशस्योदात्तत्वात् 'देवविशम्' इत्यन्तोदात्तं श्रूयते। हलन्तत्वे तु क्विबन्तत्वात् 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (६।२।१३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वे विभक्तेरनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८।४।६६) इति स्वरितत्वे च देवविशमिति स्वरितान्तं प्रसज्येत इत्येवं विशेषमुपपाद्य 'तस्मात् क एष एवंविषयः' इत्युपसंहृतं **भाष्ये**। 'तस्मात् स्वरविशेषश्रवणात्, एवंविषयः स्वरविशेषविषयः, एषः देवविशमित्यत्र श्रूयमाणोऽकारः, कः कप्रत्ययः' इति भाष्यफक्किकार्थः। तस्मात् देवविशशब्दस्यादन्तत्वलाभात् अदन्तादेव 'देवविशा' इत्यत्र टाप्। ततश्च आब्ग्रहणं व्यर्थमिति शङ्कायां 'बहुराजा' इति डाबन्तार्थं तदिति समाहितम्। 'निशा' इत्यादौ हलन्तेभ्यष्टाप्स्वीकारे तु तदर्थमेवाब्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् डाप्पर्यन्तानुधावनं व्यर्थं स्यादिति भावः।

इत्यव्ययानि।

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्।

ननु स्तनकेशवती स्त्री इत्यत्र केशशब्दस्य भगवाचकत्वाद्भगवत्त्वं स्त्रीत्वं, लोमशः पुरुषः इत्यत्र लोमन् शब्दस्य शिश्नवाचित्वाच्छिश्नवत्त्वं पुंस्त्वं, तदुभयाकारमात्रधारकत्वं नपुंसकत्वम्, इति परिभाषितानि स्त्रीत्वादीनि अप्राणिषु खट्वादिषु नोपलभ्यन्ते इति कथं तद्वाचकशब्देभ्यष्टाबादिकार्यम्? अत आह—(२) सत्त्वादीनामिति। सत्त्वरजस्तमसामुपचयः पुंस्त्वम्, तेषामपचयः स्त्रीत्वम्, तेषां स्थितिः नपुंसकत्वमित्यर्थः। उपचयापचयावेव भाष्यकारेण प्रसवसंस्त्यानशब्दाभ्यामुक्तौ। प्रसवः—आविर्भावः संस्त्यानं तिरोभाव इति च कैयटेन व्याख्यातम्, उपचयापचययोरपि अन्ततः साङ्ख्याभिमते तद्रूपत्वात्। चितिशक्तिं विना सर्वेषां पदार्थानां परिणामित्वमाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वं, मध्ये स्थितेरप्यवश्यम्भावात्

शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्' इति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलान्वयि, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, अय पदार्थः, इति त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थमात्रे सत्त्वात् । केनचिच्छब्देन किञ्चिद्वस्तु एकैकविशिष्टमेव, केनचित्पर्यायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं, केनचिल्लिङ्गत्रयविशिष्टमिति लिङ्गानुशासनादितो निर्णयम् । तत्र

'स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः'

इत्यादिलौकिकलिङ्गासम्भवे शास्त्रीयं कार्यं शास्त्रीये उक्ते एव । तत्सम्भवे तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके । शास्त्रीयमपि शब्दतो बुद्ध्यते, तथाऽनुभवात् । उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्त्वेन तन्मात्रविवक्षायां 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रवाद इत्यन्यत्र विस्तरः । **अत इति** । वर्णग्रहणात्तदन्तविधिस्तदाह—**अकारान्तस्य चेति । वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति ।** (१)तद्वाच्यार्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः । एवं व्याख्याने फलमग्रे स्फुटम् ।

स्थितिधर्मकत्वं चेति उपचयापचयस्थितयः पदार्थमात्रधर्मा इति अप्राणिखट्वाघटादिसाधारणं गुणोपचयादिरूपं लिङ्गम् । यद्यप्यवस्थात्रयं प्राकृतपदार्थमात्रवृत्ति तथापि कस्यचिच्छब्दस्य उपचयावस्थावैशिष्ट्येन बोधकत्वं, कस्य चिच्चापचयावस्थावैशिष्ट्येन, कस्यचित्स्थित्यवस्थावैशिष्ट्येन, कस्यचिदवस्थाद्वयवैशिष्ट्येन, कस्यचिदवस्थात्रयवैशिष्ट्येनेति लिङ्गानुशासनतो वृद्धव्यवहारतश्च निर्णीयते। दृश्यते च घटादिशब्देभ्यो गुणोपचयवैशिष्ट्येन प्रतीतिः, घटयादिशब्देभ्यश्च तदपचयवैशिष्ट्येन । एतेन अचेतनखट्वादौ स्त्रीत्वादिरूपलिङ्गाभावात् खट्वादिशब्दानां स्त्रीलिङ्गादिसंज्ञा एवेति केषाञ्चिदुक्तिः परास्ता । ननु गुणोपचयादिरूपाणां पुंस्त्वादीनां निरवस्थे पुरुषेऽभावात् पुरुषः, चितिः चैतन्यम् इति प्रतीत्यनुपपत्तिरिति चेत् ? न, तस्य निर्धर्मकत्वेन पदवाच्यत्वासम्भवेन शाब्दप्रतीतिविषयत्वस्याप्यनङ्गीकारात् । अत एव किञ्चिद्धर्मिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वोक्तिः स्त्रीत्वादीनां सङ्गच्छते । किञ्चिद्धर्मारोपेण वाच्यत्वमुपपाद्य शाब्दप्रतीतिविषयत्वोपपादने तु पुंस्त्वादेरप्यारोपेण पुरुष इत्यादिप्रतीतिरुपपद्यते इति दिक् ।

(१) **तद्वाच्यार्थगतमिति** । अजाद्यत इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे अमहत्पूर्वग्रहणेन स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिज्ञापनात् 'वनो र च' (४।१।७) इत्यादाविवात्रापि तदन्तविधौ स्त्रियां वर्तमानात् अजन्तशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थे 'पञ्चाजी' इत्यत्रापि टाप्प्रसज्येत । अतः अजादीति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदमाश्रित्य अजादेः स्त्रीत्वे इत्येवं योजनेन अजादिपदस्यार्थप्रधानार्थकत्वेन अजादिपदार्थगतस्त्रीत्वे वर्तमानात् (अर्थात् स्त्रीत्ववाचकात्) प्रातिपदिकात् टाबित्यर्थ आश्रितः । अजादीनां वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति तु फलितार्थकथनम् । तथाच 'पञ्चाजी' इत्यत्र समुदायवाच्यस्त्रीत्वस्य अजशब्दवाच्यार्थगतत्वाभावान्न टाप् । ननु तदन्तविधिनिरासाय षष्ठ्यन्तत्वमाश्रीयताम्, अर्थप्रधानार्थकत्वं किमिति अजादीतिपदस्याश्रीयते । तावताऽपि तस्य स्त्रीत्वेऽन्वयात् पर्याप्तेरौत्सर्गिकत्वात् अजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वइत्यर्थलाभात् 'पञ्चाजी' इत्यत्र स्त्रीत्वस्याजपदमात्रवाच्यत्वाभावेन टाब्वारणसम्भवात् इति चेत् ? न, तथा सति अजः अः यस्याः सा इत्यर्थे निष्पन्नादजाशब्दादपि स्वाद्युत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपाद्यापत्तेः ।

तत्र द्योत्ये इति । प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य (१)विशेष्यतापत्तिः । द्योत्यस्य तु (२)विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे । (३)वागादिषु (४)विनाऽपि टाबादिकं तस्य बोधाच्च । अत एव 'व्याघ्रक्रोशी' इत्यादौ 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३।३।४) इति णचि 'णचः स्त्रियाम्' (५।४।१४) इत्यञि च (५)ङीप्सिद्धिः, 'व्यतिलुनीते' इत्यादौ 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' इति न्यायेन (६)समुच्चयस्य दृष्टत्वात् । **टाप्स्यादिति ।** स चाधिकारात्प्रातिपदिकादेव, तच्च सन्निधानादजादिरूपमेव ।

नन्व(७)जादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थोऽत इत्येव सिद्धेरत आह-अजा-

पूर्वान्तवद्भावेन एकादेशविशिष्टे अजशब्दत्वस्यारोपेण तन्मात्रवाच्यत्वस्य स्त्रीत्वे सत्त्वात् । अर्थप्रधानार्थकत्वे तु उपस्थिताजत्वादिविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वे इत्यर्थलाभात्, प्रकृते च अजत्वविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वाभावान्न दोषः । तदर्थगतस्त्रीत्वे इत्यर्थेऽपि वाच्यत्वानिवेशे स्त्रीत्वोपलक्षितार्थवाचकात् धनादिशब्दादपि अजैव धनमित्यादौ टाबापत्तिः, अतः स्त्रीत्ववाचकात् इति वक्तव्यम् । स्त्रीत्वे तद्वाच्यत्वविशेषणं तु फलितमेवेति पूर्वमुक्तम्, अर्थप्रधाननिर्देशे साक्षात्तद्वाच्यत्वान्वयस्य तत्रालाभात् । एवञ्च अजादिपदावच्छिन्नाजत्वाद्यवच्छिन्नधर्मितानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताकबोधतात्पर्येणोच्चरितात् प्रातिपदिकात् टाबित्यर्थः पर्यवस्यति । अजादिपदावच्छिन्नेति विशेषणेन बर्करादिशब्देभ्यो न टाप् । अजाद्यर्थगतस्त्रीत्वे इतियथाश्रुतार्थे तु ततष्टाब् दुर्वारः । अत एव अजसदृशस्य स्त्रीत्यर्थे 'अजा' इति टाप् सिध्यति । यथाश्रुतार्थे तु अजत्वविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वाभावान्न स्यात् । अत एव च स्त्रीत्वाविवक्षया स्त्रीप्रत्ययाभावमुपपाद्य 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु' इति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं भाष्ये । अजत्वाद्यवच्छिन्नत्वं च धर्मितायां साक्षादेव ग्राह्यम् । तेन 'पञ्चाजी' इत्यत्र समाहारनिष्ठधर्मितायाः अजत्वावच्छिन्नत्वेऽपि न टाप् । एवमेव 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यादावपि अनुसन्धेयमित्यलम् । (१) **विशेष्यतापत्तिरिति ।** 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । तथाच 'औपगवः' इत्यत्रापत्यरूपोऽर्थो विशेष्यः । (२) **विशेषणत्वमिति ।** तथाच 'रामः' इत्यादावेकत्वविशिष्टो राम इति बोधः । क्वचित् (आख्याते) प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयदर्शनादाह—(३) **वागादिष्विति ।** अयं भावः-स्त्रीत्वस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य चोभयस्य वाच्यत्वे बोधावृत्तिप्रसङ्गः, विशिष्टवाच्यत्वे शक्ततावच्छेदकगौरवम्, तस्मात्प्रत्ययप्रकृत्यन्यतरवाच्यत्वं वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिवाच्यत्वस्यान्यत्र क्लृप्ततयाऽत्रापि प्रकृतिवाच्यत्वमेवेति स्त्रीत्वस्य प्रत्ययद्योत्यत्वे मानमाह-(४) **विनापीति ।**

(५) **ङीप्सिद्धिरिति ।** अन्यथा 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इत्यनेन ङीपोऽनापत्तिः स्यात् । ननु द्योत्यत्वेऽपि सैवापत्तिरत आह-(६) **समुच्चयस्येति ।** द्योतकसमुच्चयस्येत्यर्थः । एतेन द्योतकविषये नायं न्याय इति ध्वनितम् ।

अजाद्युक्तिरिति कर्मणि क्तिन् । तेन कर्मण उक्तत्वात् षष्ठ्यप्राप्तौ सप्तमीतत्पुरुषः । तदाह-(७) **अजादिष्विति ।** अजादिष्वकारान्तानां पाठो व्यर्थ इत्याशयः । अत्र केचित् अजादिषु हलन्तानां पाठस्य ङ्याप्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन अव्ययप्रकरणे शेखरे खण्डितत्वादजादिपाठस्यैव वैयर्थ्यात् सप्तमीतत्पुरुषं कल्पयित्वा व्याख्यानं प्राचामनुरोधेन । नच टाया-

श्रुक्तिरिति । (१)येननाप्राप्तिन्यायादिति भावः । एतेन ङीपि कृतेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टाप् चरितार्थ इत्यपास्तम् । ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या-युक्तत्वेनाजादिभ्यष्टाप् स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः, स्त्रीत्वञ्च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह–**अजादिभिरिति ।** (२)व्याख्यानादेतत् षष्ठ्यन्तमिति भावः । अन्यत्र तु स्त्रियामिति (३)तदन्तस्यापि विशेषणं (४)व्याख्यानादेव । एवञ्च पञ्च सुत्वानो यस्यां सा (५)पञ्चसुत्वरीत्येव ।

पञ्चार्जीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगौ 'अकारान्तोत्त-रपद' इति स्त्रीत्वे 'द्विगोः' (४।१।२१) इति ङीप् । अजादिभ्य इति व्या-ख्यानेऽमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च 'वनो र च' (४।१।७) इत्यत्रे-वात्रापि तदन्तविधिसम्भव इति भावः । न च तदन्तविधावपि श्रुतत्वात्स्त्रिया-मित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम्, अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात् । **अत्र हीति ।** समासेऽजशब्दसत्त्वेऽपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यं नाजशब्दमात्र-

---

मादेशः क्त्वायामिट् इति प्रयोगदर्शनात् अनदन्तानां टादिशब्दानां पाठ आवश्यक इति वाच्यम् तत्र टाप्त्वारोपेणैव याडादिकार्याणामुपपादनीयत्वात् । अन्यथा ङ्याप्सूत्रस्थभाष्य-विरोधात् । तत्र हि आब्ग्रहणस्य टाब्विषयेऽन्तादिवद्भावेनान्यथासिद्धिं प्रदर्श्य डाबर्थत्व-मुक्तम् । टाशब्दादिभ्यष्टापि तु तत्र परतः 'आतोऽनापः' इत्यनेनैकवाक्यतया धातुग्रहणस्य आब्मात्रनिवृत्त्यर्थतया 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यनेन लोपे पूर्वान्तवद्भावाप्रवृत्तौ तत्र आब्ग्रहणस्य चारितार्थ्यात् तदंशे अन्यथासिद्धिकथनमसङ्गतं स्यात् इत्याहुः ।

परे तु 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति सूत्रे आब्ग्रहणस्य स्त्रीत्वबोधकघटकभिन्नाका-रार्थकत्वस्य 'न मु ने' (८।२।३) इतिसौत्रनिर्देशसिद्ध्यर्थम् 'आतो धातो'रिति सूत्रे व्यव-स्थापितत्वात् टाप्प्रकृतिभूतटाशब्दस्य स्त्रीत्वबोधकत्वात् तद्वाचकाकारे लोपाप्रवृत्त्या अन्तादि-वद्भावस्य सूपपादत्वेन अन्यथासिद्धिकथनं भाष्यकृतो नासङ्गतम् इति हलन्तानां पाठाभावे-ऽपि आकारान्तपाठोऽस्त्येवेति न सर्वथा अजाद्युक्तिवैयर्थ्यशङ्का, किन्तु अदन्तपाठवैयर्थ्य-शङ्कैवेति सप्तमीसमासेन व्याख्यानं स्वमतेनैव । अत एव उत्तरत्र शेखरे 'अजादिराकृतिगणः, तेन 'न मुने' इति सूत्रे टायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः' इति स्पष्टमेवोक्तमित्याहुः ।

एतेन अदन्तव्यतिरिक्तेषु अप्राप्तटाब्विधानार्थत्वेनाजादिपाठस्यावश्यकतयेदं चिन्त्यमि-त्यपास्तम् । (१) **येन नेति ।** तक्रन्यायस्य तु नात्र प्राप्तिः अपवादोत्तरमुत्सर्गप्राप्तावेव तत्प्रवृत्त्याऽत्र टाबुत्तरं ङीषो ङीपो वाऽदन्तत्वाभावादप्राप्तेः । (२) **व्याख्यानादिति ।** 'अजादिभिः स्त्रियं विशेषयिष्यामः, अजादीनां या स्त्री' इतिभाष्योक्तादित्यर्थः ।

(३) **तदन्तस्यापीति ।** तदन्तस्यैवेत्यर्थः । (४) **व्याख्यानादेवेति ।** अनुपसर्ज-नाधिकारसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथा तेन तदन्तविधिज्ञापनेऽपि तद्वैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात् । स्फुटीभविष्यति चेदमनुपदमेव । (५) **पञ्चसुत्वरीति ।** चिन्त्यमेतत् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति निषेधात् ङीपोऽप्राप्तेः । 'अतिसुत्वरी' 'अतिधीवरी' इति तु युक्तम् ।

वाच्यम् सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहणादिति भावः। **चटकेति।** द्विपकादित्यादित्वं न। **ह्रस्व इति।** असंज्ञायान्तु भस्त्राफलेत्येव। 'सम्भस्त्रा' (का०वा०) इति, 'सदच्' (का०वा०) इति, 'मूलान्नञः' (का०वा०) इति च 'पाककर्ण' (४।१।६४) इति प्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थम्। एवञ्च 'श्वेतफला' त्रिफला' इत्यप्यत्र बोद्धव्यम्।

शूद्रा चेति। जातिलक्षणङीषोऽपवादः। जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः। 'पञ्चशूद्री' इति समाहारे जातिवाचकत्वाभावात् शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्च न दोषः। जातिश्चेदित्यस्य कृत्यमाह—**पुंयोगे त्विति।** न चात्र गौणत्वं (१)सदृशलाक्षणिकस्यैव गौणत्वात् गौणमुख्यन्यायस्य (२)पदकार्यविषयत्वाच्चेति भावः। अमहत्पूर्वेत्यत्रापि जातिश्चेदिति सम्बद्ध्यते महत्पूर्वा न टापं लभते जातिश्चेद्वाच्येति तदर्थः। तत्फलन्तु जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वे पूर्वं जातिमात्रविवक्षया महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन (३)मृगक्षीरकुक्कुटाण्डवत्समासे ततः

---

(१) **सदृशलाक्षणिकस्यैवेति।** यथा पुरुषकृतधर्माधर्माभ्यां पुण्यपापयोः स्त्रीषु संक्रम, एवं तद्वृत्तिधर्मान्तरस्यापीत्यग्रे वक्ष्यते। एवञ्च पत्नीत्वेनारोपो न सदृशत्वेनेति बोध्यम्।

(२) **पदकार्यविषयत्वादिति।** स्त्रीत्वानिमित्तकत्वे सति विभक्त्यनिमित्तकत्वं तत्त्वम्।

तत्र स्त्रीत्वानिमित्तकत्वे सतीत्यस्य अजसदृशस्य स्त्रीत्यर्थे अजेति सिद्धिः फलमिति बोध्यम्। यत्तु इदमेव जातिग्रहणं गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वे ज्ञापकमिति, तन्न, अप्रसिद्धसदृशलाक्षणिकानामेव गौणमुख्यन्याये गौणपदेन ग्रहणात् पुंयोगलक्षणगौणे टाबभावाय तस्य सार्थक्यात्।

(३) **मृगक्षीरकुक्कुटाण्डवदिति।** तत्र भाष्ये 'कुक्कुटयादीनाम्' इतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया सिद्धानां कुक्कुटस्येत्यादीनाम् अण्डादिशब्दैः समासे समीहितरूपसिद्धिरित्युक्तं, तथा प्रकृतेऽपीति भावः। नचैवमनुपसर्जनाधिकारस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वं न सङ्गच्छते, पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षायां बहुशब्दस्य कुरुचरशब्देन समासे पश्चात्तद्विवक्षायां प्राप्तङीब्वारणार्थं तस्य चारितार्थ्यसम्भवादिति वाच्यम्, कुरुचरशब्दस्य बहुशब्देन समासे कुरुचरपदार्थमात्रे 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इत्यनेन स्त्रीत्वान्वयासम्भवेन कुरुचरमात्रान्ङीपोऽप्राप्त्या चारितार्थ्यानवकाशात्। अत्र तु महच्छब्देन समासे विशिष्टे स्त्रीत्वान्वयेऽपि तदन्तविधेः सत्त्वेन जातिवाचकशूद्रशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्टाबित्यर्थात् टाप् सिध्यति। अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्याभावे तेन निषेधाट्टाप् न स्यात्। अतस्तत्र जातिरित्यस्य सम्बन्ध आवश्यकः। केचित्तु प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन मृगक्षीरादौ तथा कल्पनेऽपि सर्वत्र तथाकल्पने मानाभावः। अत एव च 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्र 'एवं रीत्या साधुत्वेऽत्यं भाष्यमेव मानम्' इति स्वोक्तिः सङ्गच्छते। अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्य सम्बन्धफलं तु महाशूद्रेत्यत्र महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन समासात् प्रागेव शूद्रा चेतिप्राप्तटापः 'यद्यत्र टाब्न स्यात् तर्हि महच्छब्देन समासेऽमहत्पूर्वेति निषेधः स्यात्' इति सम्भावनायाः सत्त्वादुपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन अमहत्पूर्वेतिनिषेधाभाव एव। तदसम्बन्धेन तु तेन न्यायेन तत्र

(१)स्त्रीत्वविवक्षायां महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति टाबेव। अमहत्पूर्वेत्यत्र जाति-रित्यस्यासम्बन्धेऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन तदन्तविधिसत्त्वात् 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष् स्यात् । शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य, स्त्रीत्वे (२)शूद्र-शब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वेनात्र टाप् निर्बाध इति **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** निरूपितम् । **महाशूद्रीति ।** 'आभीरी तु महाशूद्री' (अ०को० २।६।१३) इत्यमरः । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः । नृपाच्छूद्रायामुत्पन्नोग्रजातिकन्या । अत्रानुलोमसङ्कराणां (३)मातृजातिवृत्तित्वात्तत्र तां जातिमारोप्य शूद्रशब्द-प्रयोग इत्ययं शूद्रशब्दोऽर्थवानेवेति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति । तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेऽपि शूद्रशब्दादेव टाप् स्यान्न तदन्तात्, 'ग्रहणवता' (प०भा० ३१) इति निषेधादिति तदन्तविधिज्ञापकता नासङ्गता । अत एव

निषेधप्रवृत्तिर्दुर्वारैवेत्याहुः । अन्येतु उपसर्जनिष्यमाणन्यायेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्त-त्वेन सङ्कोचेऽपि तद्घटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे मानाभावेन तत्र अमहत्पूर्वेतिनिषेधप्रवृत्तौ मानाभावेन टापः सिद्ध्या न तत्र जातिरित्यस्य सम्बन्धस्य फलं निषेधाभावः, किन्तु पूर्वोक्तकुक्कुटाण्डवत् समासे निषेधाभाव एव । अत्रापि अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्येतस्य सम्बन्धप्रतिपादकभाष्यस्यैव पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया समाससाधुत्वे प्रमाणत्वात् । अत एव 'गति-कारकोपपदानाम्' इत्यस्य 'व्याघ्री' 'अश्वक्रीति' इति फलमुक्तं भाष्ये । अत एव च 'अयजे इन्द्रम्' इत्यादौ गुणसिद्धिः; इति प्राहुः ।

(१) **स्त्रीत्वविवक्षायामिति ।** ननु शूद्रशब्दे लिङ्गाविवक्षायां नपुंसकत्वेन 'पर-वल्लिङ्गम्' (२।४।२६) इति नपुंसकत्वापत्तिरिति चेत् ? न, अवयवात्समुदायाच्च स्त्रीत्वविवक्षायामवयवस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तस्यैवातिदेशात् । न च महत्पूर्वकशूद्रशब्दान्तप्रतिपदिकात् टाब् नेत्यर्थे महाशूद्रशब्दस्य महत्पूर्वत्वेऽपि शूद्रशब्दस्य तत्त्वाभावात् टाप् सुस्थ इति वाच्यम् , तथा सत्यमहत्पूर्वग्रहणवैयर्थ्येन महच्छब्दपूर्वकशूद्रशब्दान्तप्रातिपदिकावयवाट्टाब् नेत्यर्थस्वीकारेणादोषात्, स्त्रीत्वबोधकप्रत्ययस्यावयवात् समुदायाच्च प्राप्तौ वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायादेव प्राप्तः सत्त्वाच्च । ननु विशिष्टालिङ्गाविवक्षायां नपुंसकत्वापत्तिः, विशिष्टात् लिङ्ग-सामान्याविवक्षायामस्य लिङ्गद्वयकार्यभाक्त्वस्य भङ्गापत्त्या विशिष्टात्तद्विवक्षैवेति स्वीकारात् । अन्यथाऽस्य लिङ्गत्रयप्रयुक्तकार्यभाक्त्वेन नियतलिङ्गकत्वभङ्गापत्तिः ।

(२) **शूद्रशब्दार्थेति ।** स्त्रीत्वे शूद्रत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितप्रकारतायाः सत्त्वेने-त्यर्थः, तन्मात्रावच्छिन्नत्वनिवेशे मानाभावादिति भावः ।

(३) **मातृजातिवृत्तित्वादिति ।** स्मृतिषु मातृजातिकर्मोपजीवित्वस्योक्तत्वात् आभी-रेषु शूद्रत्वजातिमारोप्य शूद्रत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकतापर्या-प्त्यधिकरणत्वं जातिवाचकशूद्रशब्दान्तत्वं च महाशूद्रशब्देऽस्तीति टाप् स्यात्, तन्मा भूदिति अमहत्पूर्वग्रहणम् । तदन्तविध्यसत्त्वे महत्त्वविशिष्टशूद्रत्वावच्छिन्न एव स्त्रीत्वान्वयात् शूद्रत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वपर्याप्तिर्महाशूद्रशब्दे एव न शूद्र-शब्दे इति न ततष्टाप्प्रसक्तिरिति अमहत्पूर्वग्रहणस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वं सङ्गच्छते । सति तु तदन्तविधौ उक्तरीत्या टापः प्राप्तौ अमहत्पूर्वेति निषेधः चरितार्थ इति प्रकृतार्थः ॥

शङ्खस्मृतौ 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्ति' इत्युक्तमिति भावः ।

यत्तु शूद्राभीरमित्यादौ (१)सामान्यविशेषवाचित्वाद् द्वन्द्वाभावमाशङ्क्य 'आभीरा जात्यन्तराणि' इति 'त्यदादीनि' (१।१।७४) इति सूत्रे **भाष्ये** उक्तं, तत्तु अनारोपाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः । अजादिराकृतिगणः । तेन 'न मु ने' (८।२।३) इति सूत्रे 'टायामादेशः' इति **भाष्य** प्रयोगः सिद्धः । प्रथमाध्यायचतुर्थपादे 'चमसवदविशेषात्' (ब्र०सू० १।४।८) इति सूत्रे शाङ्करभाष्यवाचस्पत्ययोरजायां 'छागा' इति टाबन्तप्रयोगो दृश्यतेऽतश्छागशब्दोऽप्यजादिष्विति (२)केचित् ।

उगितश्च (४।१।६) । उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । प्रत्ययविधाविति निषेधस्तु न 'उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' (३)इत्युक्तेः तदाह—**उगिदन्तादिति** । **भवतीति** । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' (प०भा० ३२) इति निषेधस्तु (४)सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषय एवेति भावः । भवतु इति उगितः प्रातिपदिकस्यापि सत्त्वात् 'प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन 'प्रत्ययग्रहणे' (प०भा०२३) इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या (५)निर्यवमती' इत्यादौ न दोषः । **अञ्चतेस्त्विति** । (६)नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः । नियमोऽपि नलोप्यञ्चतिविषय एवेति निरूपितम् ।

व्यपदेशिवद्भावलब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—**वन्नन्तादिति** । नन्वेवं

---

(१) **सामान्यविशेषवाचित्वाद् द्वन्द्वाभावमिति** । साहित्याभावादित्यर्थः ।

(२) **केचिदिति** । भाष्यतत्त्वविदः । यत्तु केचिदिति प्रतीकमुपादाय अत्रारुचिबीजं तु बहुशः 'छागी' इति प्रयोगदर्शनाद् तत्पाठस्य भाष्यानुक्तत्वाच्च सोऽसाधुरिति वदन्ति, तत्तु नागेशाशयमबुध्वा भ्रान्तानामनादरणीयमेव । तदाशयस्तूभयप्रयोगदर्शनादजादिगणे अन्यगणसूत्रवत् 'छागाद्वा' इति पठनीयमिति । छागा इति प्रयोगं वदन् बौधायनसूत्रकारोऽप्यत्रैवानुकूलः ।

(३) **इत्युक्तेरिति** । अनुपसर्जनाधिकारेणामहत्पूर्वग्रहणेन च स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । (४) **सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषय एवेति** । एवञ्च 'रौणः' इति सिद्धौ स्वस्येत्यनुवृत्त्यर्थं चकारो न कार्य इति भावः । वस्तुतस्तु एतत्सर्वं कैयटमतेन । नागेशमते तु नायं नियमः । अत एव तत्परिभाषाऽवतरणे 'एकगोपूर्वात्' (५।२।११८) इत्यस्योपादानं सङ्गच्छते । तन्मते समाधिस्तु प्रातिपदिकग्रहणे एव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकार इति । तत्त्वं च उगिद्ग्रहणभिन्नत्वे सति वर्णग्रहणभिन्नत्वे सति प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वम् । एतत्सर्वम् 'इयं प्रातिपदिकग्रहणे एव' इति व्याख्याने तत्रैव परिभाषेन्दुशेखरटिप्पण्यां स्पष्टम् ।

(५) **निर्यवमतीति** । यवमतो निष्क्रान्ता इति विग्रहः । एतेन वृत्तेः पूर्वं ङीवित्यपास्तम् । (६) **नलोपिनोऽञ्चतेरिति** । अत एव पूजायां 'प्राञ्ची' इत्यसाध्वेवेति भावः ।

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'बहुधीवरी' न सिद्ध्येदत आह–**तदन्ताच्चेति ।** तत्परिभाषालब्धवन्नन्तेन (१)प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः । **सामान्येति ।** सूत्रेऽनुबन्धानुच्चारणात्तदनुबन्धकपरिभाषाया विषयो नेति भावः । इदं 'मतुवसोः' (८।३।१) 'जाग्रो वि' (७।३।८५) इतिसूत्रेषु **भाष्यकैयटयोः** स्पष्टम् । इदं सूत्रं न ङीब्विधायकं, किन्तु 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इति प्राप्तङीबनुवादेन तत्सन्नियोगशिष्टरभावमात्रविधायकम् , उभयविधौ गौरवात् । **शर्वरीति ।** शृधातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३।२।१७८) इति वनिप् । एतत्सिद्ध्यर्थमाह–(२)**हशन्ताद्विहित इति ।** अर्थवतो ग्रहणान्नेह 'मघोनी' । कनिप्रत्ययान्तनिपातितस्येदम् ।

बहुव्रीहौ वा (का०वा०) । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति प्रतिषेधे प्राप्ते इदम् । एतच्च वार्त्तिकम् 'अन उपधा' (४।१।२८) इतिसिद्धङीबनुवादेन रादेशविधायकम् । अत एवेदमनुपधालोपिनि 'सुपर्वा' इत्यादौ नेति विकल्पोऽर्थसिद्धः । 'वनो र च' (४।१।७) इत्येतत्तु 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इत्येतन्ङीब्विषयमेवेत्युक्तम् । **पक्षे डाबिति ।** तेन द्विवचने

कृतसमासान्त इति । उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव सम्भवेनार्थाधिकारानुरोधादिति भावः । तेन पादयतेः क्विबन्तस्य ग्रहणं न । **द्विपदीति ।** द्वौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य (५।४।१४०) इति पादशब्दान्तलोपस्ततो ङीपि पादः पत् ।

टाबृचि (४।१।९) । पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोऽपवाद इति प्राञ्चः, तच्चिन्त्यम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इतिसूत्रस्थ**भाष्य**विरोधात् । तत्र हि प्रतिपदविहितसमासान्तानां कपो वैकल्पिकत्वेन कबभावे सावकाशत्वमुक्तं, तद्रीत्याऽस्यापि पूर्वसूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे सावकाशत्वात् । 'बहुव्रीहेरूधसः' (४।१।२५) इत्यत्रापि **भाष्ये** स्पष्टमेतत् । (३)अत एव 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४।१।१) इति सूत्रे पादशब्दसमानार्थमकारान्तं पदशब्दमङ्गीकृत्यैतत्प्रत्याख्यातम् , 'श्रूयते च छन्दसि तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम् ,

---

(१) **प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति ।** विशेष्यान्तरसत्त्वेऽप्यत्र तदन्तविधिरुत्तरपदस्थग्रहणादिति भावः । (२) **हशन्तादिति ।** 'शर्वरी' इतिसिद्ध्यर्थमेव विहितविशेषणं हश्ग्रहणमिति **भाष्योक्तेः ।**

(३) **अत एव ङ्याप्प्रातिपदिकादितीति ।** **भाष्यकृता** पाच्छब्दसमानार्थकपदशब्दान्ताद् द्विपद्देति संसाध्य सूत्रं प्रत्याख्यातम् तदा पाच्छब्दान्तात् ङीपि 'द्विपदी' इति इष्यते एव । अपवादत्ववादिनां नये तु 'द्विपदी' इत्यस्याभावात्प्रत्याख्यानमसङ्गतमेव स्यात् ।

एकः पाद इत्यर्थः' इति च भाष्योक्तं सङ्गच्छते। (१)तदा हि ऋच्यपि 'एकपदी' एकपात्' इतीष्यत एव। एवञ्च 'एकपाद् ऋक्' इत्यस्य सूत्रमते सिद्धये 'टाबृचि' (४।१।९) इत्यत्राप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्यम्। (२)पादन्तस्य ऋच्यनभिधानमिति तु न भाष्याशयः। (३)ङीबन्तप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टस्यासिद्ध्यापत्तेरिति बोद्धव्यम्। केवलपाच्छब्दस्य स्त्रियाम् ऋचि वा ऽसम्भवेनात्र तदन्तविधिः।

असिद्धत्वादिति। (४)आपः परिगणितेष्वभावान्न तत्र नलोपासिद्धत्वम्। इदञ्च (५)कार्यकालपक्षे। अयं निषेधः 'प्रियपञ्चा द्रौपदी'

ननु प्रत्याख्यानपक्षे ङीपो वैकल्पिकत्वात् ऋचि वाच्यायामेकपदा एकपदी एकपादिति रूपत्रयम्। आरम्भपक्षे तु एकपदी एकपदा इति रूपद्वयमिति तवापि फलभेदोऽस्त्येवेत्यत आह—(१) **तदा हीति**। उभयविकल्पे रूपत्रयं फलितमिति भावः। न च त्वयापि अपवादत्वमस्वीकृत्यैका कल्पना करणीया, मयाप्यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्याय ऋचि वाच्यायां पादन्तस्यानभिधानमिति कल्प्यते, ततश्च न भाष्यविरोधोऽत आह-(२) **पादन्तस्येति**। (३) **ङीबन्तप्रयोगस्य सूत्ररीत्येष्टस्येति**। ननु ऋचि वाच्यायां पादन्तस्यानभिधाने 'एकपदा' इति टाबन्तप्रयोगस्यैवेष्टत्वात् ङीबन्तप्रयोगस्येष्टत्वकथनमसङ्गतम्। न च प्रत्याख्यानपरभाष्यमते पाच्छब्दान्तस्य अनभिधानमिति एकपदेत्येव, सूत्रकारमते 'टाबृचि' (४।१।९) इतिसूत्रकरणादेव नानभिधानमिति अपवादत्वाभावपक्षे 'एकपदी' एकपदा इति रूपद्वयमिति फलभेदः स्पष्ट एवेति अनभिधानं न कल्पनीयं, किन्तु तत्पक्षे रूपत्रयस्येष्टत्वादारम्भपक्षेऽपि अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्या रूपत्रयस्येष्टत्वमिति ङीबन्तप्रयोगस्येष्टत्वकथनं नासङ्गतमिति वाच्यम् सूत्रकारमतेऽपि टाबुद्देश्यत्वेनापरिकल्पितऋग्वाचकपाच्छब्दान्तस्यानभिधानकल्पे अपवादत्वाभाववादिनामपि फलभेदाभावेन एतादृशकपोलकल्पनाया अनुचितत्वात्। ततश्च ङीबन्तप्रयोगस्येष्टत्वकथनमयुक्तमेवेति चेत्।

अत्र केचित्—'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाद्यापवादत्वाभावस्य पूर्वमेव सुसाधितत्वेनेष्टप्रयोगासिद्धिरिति वदन्ति, ते तु अतएवेत्यादितोऽपवादत्वाभावज्ञापनाय प्रवृत्तग्रन्थात्पूर्वमेवापवादत्वाभावसिद्ध्यभिमानिनः समुपेक्ष्या एव। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४।१।१०) इत्यनेन टाब्ङीपोरुभयोर्निषेधार्थम् 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इत्यतो ङीबनुवृत्तिरावश्यकी। तस्यां मण्डूकप्लुतौ मानाभावेन 'टाबृचि' (४।१।९) इत्यत्रापि तदनुवृत्तिर्निराबाधैव। एवञ्च सूत्ररीत्येष्टस्येत्यादिग्रन्थः सुललित इति **परे**। **अन्ये** तु-ङीप्पदे मण्डूकानुवृत्तिप्रयोजकस्वरितत्वस्यैव कल्पनेन 'टाबृचि' (४।१।९) इत्यत्र ङीबनुवृत्त्यभावेन सूत्रमते 'एकपदी' इत्यस्यानिष्टत्वेन अनभिधानेऽपि न फलभेद इत्याहुः।

(४) **आपः परिगणितेष्वभावादिति**। 'नलोपः सुप् (८।२।२) इति सूत्रे इत्यर्थः। सुबिति आपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन आब्विधावपि असिद्धत्वं तु न शङ्क्यम् 'बहुचर्मिका' इत्यादौ आप्निमित्तकेत्वविधावपि नलोपस्यासिद्धत्वादित्वानापत्तिरिति स्पष्टं भाष्ये।

(५) **कार्यकालेति**। यथोद्देशे तु स्थानिवत्त्वेनैव षट्त्वं सुलभं तस्य सङ्केतसम्बन्धेन षड्षड्वत्स्वरूपत्वेन अलुधर्मत्वाभावादिति भावः।

इत्यादौ (१)तदन्तेऽपि । 'स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्न' इत्यर्थात् 'अन उपधा' (४।१।२८) इति ङीबपि नेति बोद्धव्यम् । (२)ध्वनितञ्चेदं **भाष्ये** । (३)**परे** त्वत्र बहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तिः नलोपस्य तत्त्वाभावात् । सञ्ज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणात् । 'पञ्च' इत्यत्र तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेत्यर्थो(४)श्रयणबलाद् भूतपूर्वषट्त्वाश्रयो निषेधः । अत एव षट्सञ्ज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति 'नलोपः सुप्' (८।२।२) इत्यत्र **भाष्ये** उक्तमित्याहुः ।

मनः (४।१।११) । **न ङीबिति** । अयम्, 'अन' (४।१।१२) इति च उक्तरीत्या टाब्ङीपोरुभयोरपि निषेधः । एतेन 'सीमभ्यां' 'बहुयज्वभ्यां' 'बहुधीवभ्याम्' इत्यत्र डाब्ङीपोरभावे नलोपे टाब् दुर्वार इत्यपास्तम् ।

डाबुभा (४।१।१३) । उभाभ्यांग्रहणाभावे सन्निहितस्यान एवानुवृत्तिः सम्भाव्येत । वचनसामर्थ्याद् डाब्निषेधयोः पर्याये सिद्धेऽन्यतरस्यामिति स्पष्टार्थम् । **भाष्ये** त्वन्यतरस्याङ्ग्रहणं वाक्यभेदेन 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इत्यनुवर्त्त्य ततः पक्षे 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इति ङीबर्थम् । एवञ्च 'अन उपधा' (४।१।२८) इति सूत्रं नियमार्थमिति 'बहु-

---

(१) **तदन्तेऽपीति** । स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिसत्त्वात् अर्थप्राधान्याश्रयणे मानाभावाच्चेति भावः । (२) **ध्वनितमिति** । तत्र हि अनन्तरस्य ङीपो निषेधे 'पञ्च' इत्यत्र टापो निषेधो न स्यादित्याशङ्क्य 'उभौ न भवतः' इति व्याख्याय 'अथवा उभाविति न वक्तव्यम्, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः' इत्युक्तम् । तेन 'अनन्तरस्य' इत्यादिन्यायानाश्रयणात् ङीप इव विप्रकृष्टटापः, उत्तरस्य ङीपो, डापश्च निषेध इति ध्वन्यते इति भावः ।

'नलोपः सुप्' इति सूत्रे भाष्ये संज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वस्य न फलम् षट्संज्ञां विना विभक्तिलुकोऽभावेन नलोपाप्राप्त्या कृतायां षट्संज्ञायां लुकि नलोपे च प्राप्तस्य टापः जातषट्त्वाश्रयणेनैव निषेधसिद्धिरित्युक्त्वा 'दण्डिदत्तौ' 'दत्तदण्डिनौ' इति घिसंज्ञायां प्रयोजनमुक्तम् । तत्र षट्त्वस्य अल्धर्मत्वान्निषेधानुपपत्तिमाशङ्क्य बहिरङ्गपरिभाषया नलोपासिद्धत्वं कैयटेनोक्तम्, तत्खण्डयति—(३) **परे त्विति** । अत्रायं ग्रन्थः प्रक्षिप्तः मूलसन्दर्भविरोधादिति वदन्ति ।

(४) **आश्रयणेति** । अनुपदोक्ते 'प्रियपञ्चा द्रौपदी' इत्यत्र डाबभावार्थं व्याख्यानस्य चारितार्थ्यादेतच्चिन्त्यमिति **केचित्** । **अन्ये** तु पूर्वोक्तलक्ष्यसिद्ध्यर्थमुक्तार्थकरणे टाबनुवृत्तेर्व्यर्थत्वाद् अर्थाश्रयणबलादित्यस्य अर्थाश्रयणप्रयोजकीभूतटाबनुवृत्तिसामर्थ्यादिति कथञ्चिद्योज्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु षान्तनान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणत्वोपलक्षितस्य सङ्केतसम्बन्धेन षट्पदवत्त्वरूपषट्त्वस्य अल्धर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावेनैवारोपान्नासिद्धत्वोपयोगः । एवञ्च अर्थाश्रयणबलादित्यस्य अर्थस्वभावेनेत्यर्थः । भूतपूर्वेत्यादेश्च पूर्वं भूतं स्थानिनि स्थितं षट्त्वमादायेत्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनेति शेषः । यद्वा, कार्यकालपक्षे यदा कार्यं तदा संज्ञाया आवश्यकत्वात् तस्याश्च नलोपोत्तरं नान्तत्वाभावेनाप्राप्त्या भूतपूर्वगत्याश्रयणम् । अत एव अर्थाश्रयणबलादिति हेतूपन्यासः । एवञ्च न कश्चिद्विरोध इत्यलम् ।

धीवरी' इत्यत्र 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इति ङीबिति तत्सन्नियोगेन रेफादेशः सिद्ध्यतीति बहुव्रीहौ वेति वचनं प्रत्याख्यातम्। (१)'अन उपधा' (४।१। २८) इति 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इत्यस्यैवानुवाद इति नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तावपि न दोषः।

अन उ (४।१।२८)। 'बहुव्रीहेरूधसः' (४।१।२५) इत्यतो बहुव्रीहेरिति 'सङ्ख्याऽव्ययादेः' (४।१।२६) इत्यतो ङीबिति चानुवर्त्तते। अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न सम्बद्ध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्यमाणस्य चान्नन्तबहुव्रीहाव(२)नुपसर्जनस्यासम्भवात्। (३)ध्वनितञ्चेदं 'वनो र च' (४।१।७) इति सूत्रे भाष्ये। (४)तत्र हि 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१। १२) इत्यनन्तरम् 'उपधालोपिनो वा' इति न्यासो दर्शितः। विद्ध्यर्थमिदम्। अन्यतरस्याङ्ग्रहणं तु अनुपधालोपिसुपर्वेत्यादौ सावकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेन ङीपा बाधो मा भूदिति। अन्यथा विधानसामर्थ्येन त्रयाणां पर्यायसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

ककारादिति। (५)अनेन वर्णमात्रं विवक्षितम्, अकार उच्चारणार्थ इति सूचयति। न च 'कारिका' इत्यत्राकारेण व्यवधानादाप्परककाराभावेनेत्वानापत्तिः, एकादेशेऽपि 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इति स्थानि-

---

ननु नियमशास्त्राणां लाघवाद्विधिमुखेनैव प्रवृत्त्या वन्नन्तबहुव्रीहौ 'अनउपधा' (४।१। २८) इति ङीपि 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इति ङीबनुवादेन विधीयमानो रादेशो न स्यादत आह—(१) अन उपधेतीति।

(२) अनुपसर्जनस्यासम्भवादिति। नन्वनो गृह्यमाणस्य बहुव्रीहावनुपसर्जनत्वाभावेऽपि अतिबहुदामा अतिबहुराजा ब्राह्मणीत्यादौ बहुव्रीहेरुपसर्जनत्वेन तत्र ङीब्वारणाय बहुव्रीहिविशेषणस्य 'अनुपसर्जनात्' इत्यस्यावश्यकत्वमित्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह-(३) ध्वनितमिति। तदेवाह-(४) तत्र हीति। 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' (४।१।१३) 'अनुपसर्जनात्' (४।१।१४) इति सूत्रपाठे भाष्यकृता अनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरम् 'उपधालोपिनो वा' इति न्यासप्रदर्शनेन तत्रासम्बन्धो ध्वनितः। अन्यथा सिद्धान्ते तत्सम्बन्ध इदानीन्नेति व्यत्यास आपद्येतेति भावः। वस्तुतस्तु इत्यस्यानन्तरमिति प्रतीकमुपादाय शब्दरत्नकृता 'अनो बहुव्रीहेः, डाबुभाभ्याम्, अनुपसर्जनात्, उपधालोपिनो वा इति पाठ्यमिति भावः। यथाश्रुते अनुपसर्जनात् इत्यस्य सम्बन्धो दुर्घटः। अत एव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीप् न' इति भाष्यतात्पर्यस्य, तत्सम्बन्धे फलस्य च प्रदर्शनेन तद्विरोधाभावात्, 'विभाषा सपूर्वस्य' (४।१।३४) इत्यत्र गृह्यमाणान्ते गृह्यमाणे सपूर्वपदार्थे अनुपसर्जनादिति सम्बन्धस्य तत्फलस्य च अग्रे शेखरकारेणाप्युक्तत्वाच्च बहुव्रीहिविशेषणार्थम् अनुपसर्जनादित्यस्य सम्बन्ध एवोचित इति दिक्।

(५) अनेनेति। कारप्रत्ययान्तनिर्देशरूपव्याख्यानेनेत्यर्थः। अन्यथा वर्णबोधकत्वा-

वत्त्वाद् व्यवधानमेव । अपि परतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थेऽपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितेर्व्यवहिते (१)न प्राप्नोतीति वाच्यम्, आनन्तर्यांशोपस्थितावपि 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेनाकारव्यवधानेऽपि प्रवृत्तेः । रथकट्यादौ च नातिप्रसङ्गः । क इति सङ्घातग्रहणे तु एतिका' इत्याद्यसिद्धिः अकच्थकारस्योच्चारणार्थतया कशब्दाभावात् 'न यासयोः' (७।४।४५) इति ज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते । अकज्विधायकस्थमकारवैशिष्ट्यमादायेत्वप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु गौरवम्, तावताऽपि प्रत्ययस्थत्वांशा(२)नुपपत्तेश्च ।

न च वर्णग्रहणपक्षे एतिका इत्यादावकारद्वयव्यवधानादित्वाप्राप्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशे टापा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावादेकेनैवाकारेण व्यवधानात् । पुनः स्थानिवत्त्वन्तु न; (३)लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । टापा सहैकादेशस्य स्थानिवत्त्वं विना पूर्वैकादेशस्य स्थानिवत्त्वन्तु वक्तुमशक्यं, तस्य टावेकादेशेनापहारेणादर्शनात् । अत एव 'न यासयोः' (७।३।४५) इतिनिषेधसार्थक्यम् ।

स्थग्रहणन्तु स्पष्टार्थं, केवलककारस्य प्रत्ययस्याभावात् । असुप इति बहुव्रीहिणा नाङ्गविशेषणम् 'बहुचर्मिका' इत्यादावित्वानापत्तेः, प्रत्ययलक्षणेनाङ्गस्य सुब्वत्त्वात् । 'न लुमता' (१।१।६३) इति तु नात्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्ये तन्निषेधप्रवृत्तेः । इदन्तु टाप्यङ्गमिति दिक् ।

भावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । (१) **न प्राप्नोतीति** । 'तस्मिन्निति' परिभाषाबाधकल्पने तु रथकट्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । (२) **अनुपपत्तेश्चेति** । सौत्रस्य प्रत्ययघटकत्वाभावादिति भावः । (३) **लक्ष्ये लक्षणस्येति** । नन्वस्य संस्कारकविधिष्वेव प्रवृत्तेः 'एकः पूर्वपरयोः' (६।१।८४) इति **भाष्ये** स्पष्टत्वादिदमयुक्तमिति चेत् ? न, कार्यातिदेशस्य मुख्यतया अस्यापि संस्कारकविधित्वमित्यभिमानात् । वस्तुतस्तु इदं सर्वमयुक्तम् स्थानिवत्त्वस्यातिदेशत्वेन लक्ष्येलक्षणन्यायाप्रवृत्तेः । पुनः पुनः स्थानिवत्त्वन्तु भवत्येव । अत एव 'सुनयिका' 'सुपाकिका' इत्यादौ 'धात्वन्तयकोः' इतीत्वं सिध्यति । अन्यथा ने इत्यस्मिन् फलाभावेन धातुत्वानतिदेशेऽयादेशोत्तरं नय् इत्यस्मिन् तदसिद्ध्या इत्वानापत्तिः स्यात् । एवं 'सुपाकिका' इत्यत्रापि पच्वृत्तिधातुत्वस्य पाच् इत्यत्रारोपे फलाभावेन पाक् इत्यवस्थायां तदलाभे इत्वानापत्तिर्बोध्या । तद्वार्तिकं तु अयधातोः 'अयिका' इत्यत्र चरितार्थम् । अत एव तण्डुलानित्यत्र प्रत्ययान्तत्वम् । अत एव च 'इयाय' इत्यत्र वृद्धेरायादेशोत्तरमपि स्थानिवत्त्वेन सवर्णाच्त्वबुद्ध्या असवर्णे इति निषेधे 'अभ्यासस्यासवर्णे' (६।४।७८) इति सूत्रं व्यर्थं सत् 'अभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डाजादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं न' इति निषेधे ज्ञापकमिति ग्रन्थकृतोक्तं सङ्गच्छते । वस्तुतस्त्वत्र 'न यासयोः' (७।३।४५) इति ज्ञापकेन तादृग्व्यवधानं सह्यत इति, स्थानिवत्त्वं न भवतीति, श्रौतवर्णपरत्वे कव्यवधानाभावोऽव्यवहितपदेन गृह्यत इति वा कल्पनं युक्ततरमिति ।

सर्विकेति। 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच्। **कारिकेति**। करोतेर्ण्वुल्। नौशब्दात्स्वार्थे कः। सुपः परो नेति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह—**बहुपरिव्राजकेति**। पर्युदासे हि समुदायस्य सुब्भिन्नत्वेन सुबन्तभिन्नत्वेन च ततः परत्वादित्वं दुर्वारमिति भावः। परिपूर्वाद् व्रजेर्ण्वुलि बहुव्रीहौ सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनापः सुबन्तात्परत्वं बोद्धव्यम्। **कटुकेति**। आपा सह सवर्णदीर्घात्पूर्वं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवादत्वाच्चान्त्यककारादुत्तरस्याकारस्येत्वं स्या(१)दिति भावः। **मामकेति**। कस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनम्। ममेयमिति विग्रहे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्' (४।३।१) इत्यणि 'तवकममकावेकवचने' (४।३।३) इति ममकादेशे आदिवृद्धिः। **नरानिति**। कै शब्दे इत्यस्य 'आदेच उपदेशे' (६।१।४५) इत्यात्वे 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति के 'आतो लोप इति च' (६।४। ६८) इत्यालोपः।

---

(१) **इति भाव इति**। 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इति सूत्रे पूर्वस्य ग्रहणाभावे कादिति दिग्योगलक्षणपञ्चमीश्रुत्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१।१।६७) इति परिभाषाया अव्यवहितत्वोत्तरत्वविधेयान्वयिषष्ठ्यर्थेत्यंशत्रयाणामुपस्थितौ प्रत्ययस्थात् ककारादव्यवहितोत्तरस्य ह्रस्वाकारस्येत्वं भवत्यापि परे इत्यर्थेन कटुकशब्दाट्टापि कृते कटुक आ इति स्थिते सवर्णदीर्घमाङ्गत्वेनापवादत्वाच्च प्रबाध्य इत्वं स्यात्। न चैवं 'सर्विका' इत्यत्रैव सर्वक आ इति दशायामुक्तप्रकारेणेत्वापत्तिसत्त्वेन कटुकापर्यन्तमनुधावनस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, सूतकापुत्रिकेति वार्तिके प्रश्लेषेणाकारविधानसामर्थ्येन 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इति सूत्रे 'तस्माद्' (१।१।६७) इति परिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनाद् दिग्योगलक्षणपञ्चम्याऽऽकाङ्क्षितदिग्वाचकपदाध्याहारे प्रसक्ते परस्येत्यस्यैव स इतिनियमाभावेन परस्येति पदस्याध्याहारे सवर्णदीर्घबाधकल्पनं पूर्वस्येतिपदाध्याहारे तु नेति सूत्रबाधपरिहारलाघवेन सर्विकेत्यादिलक्ष्यसंस्काराय पूर्वस्येत्यस्यैवाध्याहारेण तत्र दोषाभावात्। यत्रोदाहरणे पूर्वोऽकारो न सम्भवति तत्रागत्या परस्येत्यस्याध्याहार इति 'कटुका' इत्यत्र पूर्वाकारासम्भवात्तत्रेत्वप्रवृत्त्यर्थं परस्येत्यध्याहारे दोषः स्पष्ट एवेति तत्पर्यन्तानुधावनस्य सार्थक्यात्।

'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इति सूत्रे 'तस्मात्' (१।१।६७) इतिपरिभाषाप्रवृत्तौ तु 'सूतका' 'पुत्रिका' 'वृन्दारका' इत्यत्र ककारात्परस्याकारस्यैव सत्त्वेन तस्य विकल्पेन इत्वविधानेऽपि रूपद्वयसिद्धौ प्रश्लेषेणाकारविधानस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव इदानीं तु 'सूतका' 'वृन्दारका' इत्यत्र ककारात्पूर्वस्याकारस्य सत्त्वेऽपि 'पुत्रिका' इत्यत्र ककारात्पूर्वस्येकारस्याकारविधाने 'पुत्रका' तदभावपक्षे 'पुत्रिका' इति रूपद्वयसिद्धिरिति तत्सार्थक्यम्।

यत्तु—अकारान्तादेव टाब्विधानेन ककारोत्तरस्य आप्परकस्याकारस्यैव सम्भवेन 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इतिसूत्रे अद्ग्रहणस्य तपरकरणस्य वा वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादत्र 'तस्मात्' (१।१।६७) इतिपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनेन सर्विकेत्यत्रोक्तरीत्या दोषाभावेन कटुकेति प्रत्युदाहरणमिति; तन्न, भवतु इति तिङन्तात् 'तिङश्च' (५।३।५६) इत्यकचि अशब्दा-

न यासयोः (७।३।४५) । प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते निषेधोऽयम् । **यकेति** । यत्तदोरकच् , त्यदाद्यत्वे टाप् । सन्निपातपरिभाषाऽस्मादेव निषेधान्निर्देशाच्चानित्येति तद्विरोधात्कथं टाबिति न शङ्क्यम् । **त्यकनश्चेति** । 'मृदस्तिकन्' इति इत्वभूतनिर्देशेन ज्ञापकेनास्येत्वं वारयितुं शक्यमिति **भाष्यकृतः** । पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यर्थे 'पञ्चमृत्तिकः' इत्यस्यानभिधानमिति तदाशयः । अत्र त्यिकनि कर्त्तव्येऽकारोच्चारणादित्वं नेति न वक्तुं शक्यं 'पञ्चोपत्यको ग्रामः' इत्यादावकारश्रवणानापत्तेः टापो लुकि प्रत्ययलक्षणं स्थानिवत्त्वञ्च न उभयोरपि 'न लुमता' (१।१।६३) इत्यनेन निषेधात् । अत एव 'कति' इत्यादौ वार्त्तिकमतेऽपि न गुण इत्यन्यत्र विस्तरः ।

आशिषि वु (का०वा०) । आशिषि विहितस्य वुनोऽस्येत्वं नेत्यर्थः । जीवतादित्यर्थे 'आशिषि च' (३।१।१५०) इति वुन् । देवदत्तशब्दादनुकम्पायां कनि 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' (का० वा०) इति दत्तशब्दस्य लोपः । 'देवदत्तिका' इत्युपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यङ्क्तुम् । **ध्रुवकेति** । 'ध्रु स्थैर्ये' (धा० सू०) पचाद्यचि कुटादित्वाद् गुणाभावे उवङ् , ततष्टाप्यज्ञातार्थे कः, 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः, पुनष्टाप् । चटे संज्ञायां क्वुन् । वार्त्तिकोक्ता गणा आकृतिगणाः । तेन कन्यकाध्रुवकाऽलकेष्टकादयः साधवः । **उदीचान्त्विति** । अत्रापि शकुनाविति सम्बद्ध्यते । तेनान्यत्र नित्यमेवेत्वम् ।

सूतका पुत्रि (का० वा०) । पुत्रकेत्यकारसहितः पाठोऽपपाठः, कैयटाद्यसम्मतेः । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दशब्दात् 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' इति मत्वर्थीय आरकन् । वृन्दारकशब्दो मुख्यवाची त्रिलिङ्ग इति भावः । **ङीन इति** । शार्ङ्गरवादित्वाज्जातस्येति भावः । **अन्यत्र**— सूतकादौ ।

दाचारक्विबन्तात् लोटि सिपि हौ हेर्लुकि द्वयोः' (भवतकु अ इति यस्यां क्रियायामिति) समासे ततष्टापि भवतका इत्यादावुकारस्येत्वापत्तेः । भविता इत्यस्मादकचि टाबन्तेनाशब्देन समासे 'भवितका' इत्याकारस्य अशब्दाज्जातेन टापा जातस्य सवर्णदीर्घस्य परादिवद्भावेनाप्त्वादित्वापत्तेश्चोभयोश्चारितार्थ्यात् । सवर्णदीर्घस्य स्थानिवत्त्वं तु न आकारस्य पदान्तत्वेन 'न पदान्त' (१।१।५८) इति तन्निषेधात् । न च भवतकु अ आ इति स्थिते सवर्णदीर्घात्पूर्वं प्रत्ययस्थादित्यस्याकारेण व्यवधानादप्राप्त्या सवर्णदीर्घात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादुकारस्य यणि ततष्टापा सवर्णदीर्घोत्तरमुकाराभावेन नोक्तापत्तिरिति वाच्यम् , वकारस्यैवेत्वापत्तेः, 'भवितका' इत्यत्रेत्ववारणाय तपरकरणस्यावश्यकतया तदर्थमपि तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् ।

उदीचाम् (७।३।४६)। यकपूर्वत्वञ्चाव्यवहितमेव। एवं 'प्रत्यय-स्थात्' (७।३।४४) इति सूत्रे कात्पूर्वत्वमपि 'उदात्तस्वरितयोः' (८।२।४)। इत्यादाविवानुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेः। तेन कुशराशब्दात्के ह्रस्वे इत्वविकल्पो न। नेत्यनुवृत्तावपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वा-दाह-**इद्वेति। आतः किमिति।** 'उदीचां यकपूर्वायाः' इत्येवास्तु। य-क-पूर्वस्त्रीबोधकाकारस्येत्यर्थः। साङ्काश्यके च नातिप्रसङ्गः। प्रत्यया-वयवत्वेनाकारस्य स्त्रीबोधकत्वाभावात्' इति प्रश्नः। 'बहुलद्व्यसंस्कारानु-रोधादवयवषष्ठ्येव स्यात्। न च प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवात्र ग्रहणं विशिष्य तदनुपादानात्' इत्युत्तरम्। **स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति।** यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः। **धात्वन्तेति।** धात्वन्तयकारककार-पूर्वयोरकारयोरित्यर्थः। इत्वमिति शेषः।

भस्त्रैषा (७।३।४७)। अयमपि निषेधविकल्प इत्याह-**अत इति।** अत्राप्यातः स्थान इत्यनुवर्त्तते। **तदन्तेति।** 'येन विधिः' (१।१।७२) इति सूत्रे 'त्यदादिविधिभस्त्रादिग्रहणञ्च प्रयोजनम्' इति **भाष्यात्।** अपिना नञ्भिन्नपूर्वाणामपूर्वाणाञ्च सङ्ग्रहः। अत्र नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टा-र्थम् 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च' इति सिद्धेः। **उपसर्जनार्थमिति।** एवञ्चानुपसर्जने 'आदाचार्याणाम्' (७।३।४९) इत्यात्वं भवत्येव, उपसर्जनेऽ-स्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावात्। **अन्यस्य**-अनुपसर्जनस्य। **उत्तर-सूत्रम्**-'अभाषितपुंस्काच्च' (७।३।४८) इति।

अन्तर्वर्त्तिनीमिति। न एतद् सु इति स्थिते अकचि कृते अकृते वा नञा तत्पुरुषे 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायेन त्यदाद्यत्वात्प्राक् सुपो लुकि ततोऽकचि वा पुनर्विशिष्टात्सुपि त्यदाद्यत्वे टापि समासात्पूर्वोत्पन्न-सुपः पर एव टाबिति भावः। बहुव्रीहौ तु 'प्रियैतत्का' 'प्रियैतकत्का' वा, कबभावे 'प्रियैतकत्' इत्येव। सर्वथा नेत्वप्राप्तिः। **अनेषकेति।** अज्ञाता एषा एषका, न एषकेति विग्रहः। पूर्वं नञ्समासे अज्ञाता अनेषा इति। **असम्भवादिति।** 'एषाद्वा' इति निर्देशात् (१)सञ्ज्ञोपसर्जनयोरप्रा-प्तेरिति भावः। **अकजर्ह इति।** एवञ्च तदकारस्याऽऽतःस्थानिकत्वाभाव इति भावः। **अर्थान्तरे हवति।** आत्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः।

---

(१) संज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरिति। अनुपसर्जनयोस्तु सर्वनामत्वेनाकच्प्रत्ययविशिष्ट-तया तदवयवाकारस्य कत्पूर्वस्य आतः स्थानिकत्वासम्भव इति भावः।

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने । (अ०को०३।३।२१०) इति कोशादिति भावः । कप्रत्ययान्तत्वादिति । तत्र च नान्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुपः परत्वं, केन व्यवधानादिति भावः । 'संज्ञापूरण्योश्च' (६।३।३८) इति निषेधे सञ्ज्ञाया अपि भाषितपुंस्कत्वबोधनेन सञ्ज्ञाभूते न 'अभाषितपुंस्काच्च' (७।३।४८) इत्यनेन सिद्धिः आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव सञ्ज्ञाकरणादिति बोद्धव्यम् । नित्यमेवेति । तत्र ह्यकचि कृते आतःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । एवमत्यन्तस्वार्थिककान्तेऽपि नित्यमेवेत्वम् । अकचोऽत्यन्तस्वार्थिकापवादत्वाभावात् । निःस्वकेति । स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहः । उपसर्जनह्रस्वः, टाप्, अज्ञातादौ कः ।

अभाषित (७।३।४८) 'स्त्रीविषयाच्च' इति नोक्तम् । स्त्रीनपुंसकदामशब्दाड्डापि अज्ञाता दामा 'दामिका' 'दामाका' 'दामका' इत्यसिद्ध्यापत्तेः । विहितस्येति व्याख्याने फलमाह—बहुव्रीहेरिति । अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे पाक्षिककबभावे 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इत्युपसर्जनह्रस्वेऽखट्वशब्दादापि सुप्यज्ञातादौ के सुब्लुकि 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वे पुनष्टाप्यभाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिकाकाराभावेनैतद्विकल्पाप्राप्तावुत्सर्गेण नित्यमेवेत्वं, परविशेषणत्वे तु तादृशखट्वशब्दात्परत्वेन दोषः स्यादेवेति भावः ।

शैषिके कपीति । न खट्वा सु इत्यवस्थायां कपि सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात्समाससंज्ञायां 'समासान्ताः' (५।४।६८) इतिशास्त्रबलात्कबन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावाद् 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इति ह्रस्वाभावे 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वे 'न कपि' (७।४।१४) इति निषिद्धे 'आपोऽन्यतरस्याम्' (७।४।१५) इति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्त्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः, ह्रस्वाभावे तु 'अखट्वाका' इति, इति भावः ।

अयमेवेति । (१)आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानामनभिधान-

---

(१) आचारक्विबन्तप्रकृतिकेति । अनुपसर्जनाधिकाराभावे गौर इवाचरति गौरायते, गौरायते इति 'गौरा' इत्यत्र 'षिद्गौर' (४।१।४१) इति ङीष् स्यात्; तद्वारणार्थमनभिधानाश्रयणम् । न च तत्र सूत्रेऽत इत्यनुवर्त्य अदन्तेभ्यः गौरादिभ्यो ङीषित्यर्थेन प्रकृतेऽदन्तत्वाभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यम्, बहुराब्दादाचारक्विबन्तात् कर्तरि 'क्विपि

मेव स्त्रियाम्, एतद्भाष्यप्रामाण्यात्। पञ्च स्त्रीगोव्यक्तयो धनं यस्य स 'पञ्चगवधनः' इत्यत्रार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावाट्टजन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप्। अपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणी इत्यत्र तु न ङीप्

बह्वादिभ्यश्च' (४।१।४५) इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् अनभिधानस्यावश्यकत्वात्। एवमनड्वह्-शब्दस्य अशब्देन समासे तस्मादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि अतो लोपेऽनड्वह् इत्यस्मादपि ङीषभावोऽनभिधानफलं बोध्यम्। न चानडुह्शब्दादाचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप्येव दोषसत्त्वेन अशब्देन समासपर्यन्तमनुधावनं विफलमिति वाच्यम् 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' (७।१।५४) इति सूत्रे 'प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः 'मिदचोऽन्त्यात् परः' (१।१।४७) इति परत्वे, 'प्रत्ययः' (३।१।१) 'परश्च' (३।१।२) इति वा परत्वे' इत्यादिभाष्याद्बलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानस्य क्लृप्तत्वेन तत्प्रकृतिककर्तृक्विपो दुर्लभत्वेन समासपर्यन्तानुधावनादृते गत्यन्तराभावात्। तुल्यन्यायात् 'प्रातिपदिकात्' (चु० ग० सु०) इति विहितणिजन्तप्रकृतिकक्विबन्तानामप्यनभिधानं स्त्रियां बोध्यम्। एतेन तत्र चारितार्थ्ये सम्भवति ज्ञापकत्वोपवर्णनमसम्भवदुक्तिकमिति वदन्तः परास्ताः।

अथ सर्वादिसूत्रे 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्वीकारेऽपि 'त्यदादीनामः' (७।२।१०२) 'अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' (७।१।२५) इत्यनयोरुपसर्जने प्रवृत्तिः कस्मान्नेत्याशङ्क्य 'अनुपसर्जनात्' (४।१।१४) इत्यधिकारसूत्रे अनुपसर्जन अ अत् इति प्रश्लिष्य 'अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ' इति भाष्ये उक्तम्। तेन चानुपसर्जनत्वं तत्रत्यमत्रत्यं चैकमेवेति व्यज्यते। 'किञ्च तद्' इति जिज्ञासायाम् उपसर्जनभिन्नत्वं तत्त्वम्। उपसर्जनत्वं च यदि स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वम्, 'अतिसर्वा' इत्यत्र च स्वं सर्वशब्दः तदन्तमतिसर्व इति, तत्पर्याप्ता शक्तिः सर्वकर्मकातिक्रमणकर्तृत्वावच्छिन्ननिरूपिता, तन्निरूपकोऽर्थोऽतिक्रमणकर्तृत्वावच्छिन्नस्तदर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितानेकारब्धसमुदायत्वावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वं सर्वशब्दे इति, एवं बहुकुरुचरेत्यत्र स्वं टच् तदन्तं बहुकुरुचरेति, तत्पर्याप्ता शक्तिर्बहुभिन्नकुरुचराधिकरणत्वावच्छिन्ननिरूपिता तन्निरूपकोऽर्थोऽन्यपदार्थः तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकष्टच् इति लक्षणसमन्वय इत्युच्यते, तर्हि सर्वशब्देऽपि सर्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसर्वत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वमस्त्येवेत्युपसर्जनत्वं स्यात्। यदि च यस्योपसर्जनत्वं वक्तव्यं तदितरपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वरूपं तद्। तथा च सर्वशब्दे इतरपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वाभावेन न दोषः इत्युच्यते, तदा आचारक्विबन्तस्थले इतरपदार्थनिष्ठविशेष्यताया अभावादनुपसर्जनाधिकारसत्त्वेऽपि ङीपो दुर्वारत्वेन फलभेदाभावात् अनभिधानाश्रयणमयुक्तम्। न चाचारक्विप्स्थले इतरपदं क्विप् तत्प्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्य सत्त्वेनोपसर्जनतया सिद्धान्ते ङीपोऽप्राप्त्या इदानीमपि तदभावार्थमनभिधानमावश्यकमिति वाच्यम् क्विपमादायोपसर्जनत्वे 'द्वीयतेरप्रत्यये द्व इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते' इति भाष्ये सत्वाप्राप्त्या 'स्व इति चेष्यते' इत्यनेन विरोधापत्त्या तदेकवाक्यत्वाय इतरपदस्य श्रूयमाणस्यैव ग्रहणेन प्रकृते क्विपोऽश्रूयमाणत्वेनैवेष्टसिद्ध्या सामञ्जस्येऽनभिधाने दृढप्रमाणाभावात्।

नन्वेवमपि परमसर्वघटकसर्वशब्दे उपसर्जनत्वं दुर्वारम्। स्वं सर्व इति तदितरच्छ्रूयमाणं पदं परमेति तदर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता प्रकारता सर्वत्वनिष्ठा तत्प्रयोजकत्वं सर्वशब्दे

प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्त्तनात् । अध्येत्रण्तु लुप्तः, अण् योऽकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अद्ध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय (१)तदण्णिमित्तकस्य न प्राप्तिः । स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात्तदण एतत्स्त्रीत्वेऽवर्त्तनात् । (२)अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी इत्यत्रापि न ङीप् । प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न ङीप्, लक्ष्ये-लक्षणस्येति न्यायात् । तस्माद् 'बहुकुरुचरा' इत्येव तद्व्यावर्त्त्यम् । तत्र च तदन्तविधिं विना प्राप्तिरेव न । ज्ञापिते तु तदन्तविधौ (३)प्राधान्यादे-(४)तदारम्भाच्च स्त्रियामिति ङीप्प्रकृतिविशेषणमेव । (५)अत एव धीवान-

---

इति । एवमापिशलिना प्रोक्तमधीते या स्त्रीत्यत्राणोऽश्रूयमाणत्वेनोपसर्जनत्वाभावात् अनुपसर्जनाधिकारफलप्रतिपादनपरभाष्यविरोधश्चेति चेत् ? न, स्वविशिष्टप्रकारताप्रयोजकत्वमुपसर्जनत्वम् इति स्वीकारेणादोषात् । वैशिष्ट्यं च स्वान्तपर्याप्तशक्तिनिरूकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्व, स्वपर्याप्तशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितीयविशेष्यतासामानाधिकरण्यैतदुभयसम्बन्धेन । स्वान्तत्वं च व्यपदेशिवद्भावानतिदिष्टं ग्राह्यम् । एवं च 'आपिशला' इत्यत्र स्वं प्रोक्तार्थे जायमानोऽण् तदन्तमापिशल इति तत्पर्याप्ता शक्तिरापिशलिप्रोक्तग्रन्थकर्मकाध्ययनकर्तृत्वावच्छिन्ननिरूपिता तन्निरूपकोऽर्थो निरुक्तस्तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वमण्प्रत्ययवाच्यप्रोक्तरूपार्थनिष्ठप्रकारतायाम्, एवं स्वं प्रोक्तार्थेऽण् तत्पर्याप्ता शक्तिः प्रोक्तत्वावच्छिन्ननिरूपिता तज्ज्ञानजन्या योपस्थितीया विशेष्यता प्रोक्तत्वावच्छिन्ननिष्ठा तत्सामानाधिकरण्यमपीति सम्पन्नमुपसर्जनत्वम् । परमसर्वघटकसर्वशब्दे सर्वत्वनिष्ठप्रकारतायां पूर्वसम्बन्धसत्त्वेऽपि निरुक्तोपस्थितीयविशेष्यतासामानाधिकरण्याभावान्न दोषः । द्वीयतेरप्रत्ययेऽप्यनतिदिष्टस्वान्तत्वाभावान्नानभिधानं कल्प्यम् । एवञ्चानडुह् शब्देऽपि स्वान्तत्वाभावादुपसर्जनत्वाभावेनानभिधानाश्रयणमयुक्तमेवेति विचारणीयं सूरिभिः ।

नन्वेवं स्वीकृते अर्थवत्सूत्रे शेखरकृता 'पञ्चनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिकत्वं, नाप्युत्तरसूत्रेण । प्रातिपदिकत्वे तु टाबापत्तिः' इत्युक्तं कथं सङ्गच्छेत ? पञ्चनावेत्यस्य निरुक्तोपसर्जनत्वाभावेन ङीपा टापो बाधादिति चेत् ? न, तत्र 'ङीबापत्तिः' इत्यस्यैव पाठस्य युक्तत्वात् । यद्वा, एतादृशोपसर्जनत्वस्य नागेशासम्मतत्वेन तथोक्तिः । अत एव तेन 'द्वीयतेरप्रत्यये' इत्यादिभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वम् आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानां स्त्रियामनभिधानं चोक्तमिति न निरुक्तोपसर्जनत्वे तद्विरोध उद्भावनीयः । अनेकभाष्यसम्मतत्वादिति दिक् ।

(१) **तदण्णिमित्तकस्य**—प्रोक्तार्थकाण्णिमित्तकस्य । (२) **अत एवेति** । प्रोक्ताणोऽध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वेऽवर्तनादेवेत्यर्थः । (३) **प्राधान्यादिति** । 'प्राधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायेन प्रातिपदिकविशेषणत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । ननु ज्ञापितेऽपि तदन्तविधौ श्रुतानुमितपरिभाषया स्त्रियामित्यस्य टिड्ढादीनां विशेषणत्वे 'बहुकुरुचरा' इत्यत्र टितः विद्यमानत्वाभावादेव ङीपोऽप्राप्तौ पुनरपि अनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्यमित्यत आह—(४) **एतदारम्भाच्चेति** । अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधौ ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावेन प्रातिपदिकविशेषणत्वमेव स्त्रियामित्यस्योचितमिति भावः ।

(५) **अत एवेति** । गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिस्वीकारादेवेत्यर्थः । अन्यथा

मतिक्रान्ता 'अतिधीवरी' इति सिद्धम्। एवञ्च 'आपिशला' इत्याद्यण्यस्यैव व्यावर्त्यम्। अनुपसर्जनादिति च (१)सामर्थ्याद् गृह्यमाणविशेषणमेवेति भावः।

तदन्तविधिमिति। अण्णन्तादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाण्णन्तान्तमित्येवंरूपमित्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्स दुर्लभः स्यात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु नायं निषेधः (२)प्रातिपदिकादित्यनेन सहानन्वयापत्तेः। (३)तत्फलं कौम्भकारेयसिद्धिः। अन्यथा कुम्भकारेय इत्यापद्येत। कुम्भेन समासे ङीपि कुम्भविशिष्टस्यापत्येन योगे कार्यर्थे तद्योगस्य वक्तुमशक्यत्वात् कदाचित्ततोऽपि ढकि कुम्भशब्दोकारे वृद्ध्यभावस्याप्यापत्तेः। निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्तमिति तु वक्तुमशक्यम्। 'तद्धितार्थ' (२।१।५१) इत्युत्तरपदे समासविधानात्समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात्। कृद्ग्रहणपरिभाषायाः (४)कृन्मात्रग्रहणे प्रवृत्त्या न तथा विशिष्टादेव ङीबुत्पत्तिं प्रत्याशा।

'ग्रहणवता' इत्यनेन द्वितीयतदन्तविधिनिषेधाद् 'वनो र च' (४।१।७) इत्यस्य वन्नन्ततदादित्वविशिष्टप्रातिपदिकादित्यर्थेनातिधीवन्नित्यस्य वन्नन्ततदादित्वाभावात्तद्रूपासङ्गतिः स्पष्टैव।

(१) **सामर्थ्याद् गृह्यमाणविशेषणमेवेति।** तदन्तप्रातिपदिकस्य सर्वत्रानुपसर्जनस्यैव सत्त्वेन तद्विशेषणत्वे तद् व्यर्थं स्यादिति भावः। (२) **प्रातिपदिकादित्यनेनेति।** यद्यप्यण्रूपप्रातिपदिकस्य अशब्दात् तस्येदमित्यर्थे शैषिकेऽण्यकारलोपे कृतेऽस्ति सम्भवः, तथापि ढादीनां तादृशानामसम्भवो दुर्वार एव। (३) **तत्फलमिति।** अनुपसर्जनाधिकारज्ञापितद्वितीयतदन्तविधिफलमित्यर्थः।

(४) **कृन्मात्रग्रहणे इति।** कृत्त्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेणोपादाने एवेत्यर्थः। 'टिड्ढाणञ्' (४।१।१५) इत्यत्राण्त्वस्य कृदकृत्साधारणत्वेन कृत्त्वव्याप्यत्वाभावादप्रवृत्तिः। 'अत्र प्रमाणं समासग्रहणस्य नियमार्थत्वपरं भाष्यम्। कृदकृत्साधारणे तस्याः प्रवृत्तौ हि अर्थवत्सूत्रेऽपि तत्प्रवृत्त्या कुम्भकारेत्यस्य प्रत्ययान्ततदादित्वेन तद्भिन्नत्वाभावादप्राप्त्या समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वं दुर्वारं स्यात्। सिद्धान्ते तु प्रत्ययत्वस्य कृदकृत्साधारणत्वेनास्या अप्रवृत्तौ पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थमित्युपपद्यते' इति केचित्। वस्तुतस्तु अनया परिभाषया सङ्घातादुत्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य 'कृद्ग्रहणे इत्युच्यते, न चैतत्कृद्ग्रहणम्, कृदकृद्ग्रहणमेतत्, कृदप्ययमण् तद्धितोऽपि' इति प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यमेवात्र मानम्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वपरं भाष्यं तु कुम्भकारेत्यादेः पूर्वसूत्रेणाप्राप्तावपि उत्तरसूत्रेण कृदन्तत्वात्प्राप्त्याऽपि योजयितुं शक्यते इत्याहुः।

अत एव 'पुष्पसुहारिणी' इत्यादौ 'इनः स्त्रियाम्' (५।४।१५२) इति कब् न। अन्यथा विशिष्टे तदादित्वारोपात्तदापत्तिर्दुर्वारा। एवं 'दतिहरिः' इत्यत्र नित्स्वरो न नित्त्वस्य ठनादितद्धितसाधारणत्वेन कृत्त्वव्याप्यत्वाभावात्।

नन्वस्तु कारशब्दादेव ङीप्, ढक् तु कुम्भकारीत्यस्मादेव स्यात्। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) इत्यत्र स्त्रीवाचकाल्लिङ्गादित्यर्थस्य 'पैतृष्वसेयः' इत्याद्यर्थमावश्यकत्वात्। अन्यथा

न च तदन्तग्रहणेऽपि कारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनाण्णन्तान्तत्वात्ततोऽपि कदाचिन्ङीपि कुम्भकारेयो दुर्वारः । किञ्च समुदायान्ङीप्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन केवलादपि कदाचिड्ढकि स दुर्वार इति वाच्यम् एतदधिकारादेव ज्ञापकादसहाय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः, अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च, तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यं बोद्ध्यते, न तु न्यूनस्येत्यदोषाच्च । अन्यथा तदन्तग्रहणे फलाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एतदेवाभिप्रेत्यात्र **भाष्ये** उक्तं 'समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तावववयवस्य वृद्धिः स्यात्' इति । 'येन विधिः' (१।१।७२) इति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणे तदादितदन्तविधेः प्रयोजनं 'गार्ग्यायणः' 'परमगार्ग्यायणः' इति

तत्र स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावाड्ढग् न स्यात् । अत एव 'ढकि लोप' (४।१।१३३) इति सूत्रं चरितार्थम्, तस्मिन्नर्थे सति कुम्भकारीति प्रातिपदिकस्य कुम्भकर्मककृतिकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वात् । न च कृतिकर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं तु कारीत्यत्रापि वर्तते इति तस्मादपि कदाचिड्ढक् स्यादिति वाच्यम्, वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायादेव प्रवृत्तेरिति चेत्? न, स्त्रीवाचकाड्ढगित्यर्थे दरच्छब्दाद् 'द्व्यञ्मगध' (४।१।१७०) इत्यणि तस्य स्त्रीत्वे वाच्ये 'अतश्च' (४।१।१७७) इति लुकि निष्पन्नाद्दरच्छब्दादपत्यार्थे ढकि 'दारदः' इत्यस्यासिद्धेः । न च तस्य शिवादिगणे पाठकरणेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, तादृशानाम् 'इडविड्' 'उशिज्' 'पृथ्' इत्येषां पाठकल्पने गौरवात् । 'पैतृष्वसेयः' इत्यत्र तु 'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति ज्ञापकादेव ढक् । 'वैमात्रेयः' इत्यत्र विमातृशब्दस्य शुभ्रादिगणे पाठादेव ढक् । अत एव 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) इति सूत्रे **भाष्ये** स्त्रीप्रत्ययान्ताड्ढगित्येवार्थः सिद्धान्तत्वेनोक्तः । 'ऋष्यन्धक' (४।१।११४) इतिसूत्रे जम्बूशब्दाड्ढगापादनं तु एकदेशिमताभिप्रायेणेति न तद्विरोधः ।

न च कुम्भकारीशब्दाड्ढक् दुर्लभः । तस्य शिल्पिवाचकत्वेन 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' (४।१।१५२) इति ण्यप्रत्ययेन बाधादिति वाच्यम्, हिंसार्थकात्कृधातोरणि घटस्फोटवाचकस्य यौगिकस्यान्यार्थकस्यापि कुम्भकारशब्दस्य सत्त्वात् ।

ननु प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतप्रातिपदिकात् प्रत्ययो भवति । अत एव राजपुरुषस्यापत्यमित्यर्थे राजपौरुषिरित्यनिष्टरूपापत्तिर्न । अत एव च सूत्रनडस्यापत्यमित्यर्थे सौत्रनाडिरित्येव । तथेहापि अपत्यार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतप्रातिपदिकं कुम्भकारीति न तु कारीति, तत्कथं तस्माद्ढगापादनं भाष्यादाविति चेत्? मैवम्, तस्य नियमस्य प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रत्ययनिष्ठविधेयताककार्यातिरिक्त एव प्रवृत्तेः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकता ढक्प्रत्ययनिष्ठा विधेयता च वर्तते इति तन्निरूपककार्यत्वस्यैव सत्त्वान्न तन्नियमप्रवृत्तिः । अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे 'परमगार्ग्यायणः' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथा गार्ग्येतियञन्ततदादेः तादृशप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यभावेन स न स्यादित्यर्थः । अत एव च 'शिवभागवतः' इत्यस्य 'अयःशूल' (५।२।७६) इतिसूत्रभाष्ये प्रत्युदास्य सिद्धिः । तद्धर्मे 'भक्तिः' (४।३।९५) इति सूत्रे भस्यन्तभगवत इत्यस्य पाठकल्पनात् ।

उक्तं **भाष्ये**। तत्रैकदेशात्प्रत्ययाभावे परमश्चासौ गार्ग्यायण इति तदर्थो वाच्यः। तथा सति नैव परमगार्ग्यात्प्रसक्तिरिति तत्प्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्। मम तु परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽप्युक्तन्यायाद् गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न तु परमगार्ग्यात्, तथा सति 'पारमगार्ग्यायण इति स्यात्' इति तत्प्रयोजनत्वोक्तिसङ्गतिः। **कैयटो**ऽपि 'तदादिनियमावश्यकत्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायण इत्युपन्यासः' इत्युक्तवान्। यत्तु सर्वादिसूत्रे **भाष्ये** 'अनुपसर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते' इत्युक्तं, तत्त्वत्र वार्तिककृता तस्य प्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकमिति **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** विस्तरः।

टिड्ढा (४।१।१५)। ठेत्येव सिद्धे ठक्ठञोरुपादानं ठन्ठिठयोर्व्यावृत्त्यर्थम्। **अदन्तमिति**। प्रत्यासत्त्या टिदाद्यवयवाकारान्तमित्यर्थः। तेन 'पञ्चाग्धा' इत्यादौ ठञ्निमित्तोऽपि न ङीप्। **कुरुचरीति**। कुरुषु चरतीत्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः। टितोऽप्रत्ययस्यापि सत्त्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्याऽत्र टिदन्तत्वं कुरुचरशब्दस्येति बोद्धव्यम्।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया च 'देवीभागवत' इत्यस्य सिद्धिः। ग्रन्थेऽपि प्रतिपादकत्वेन सेवकत्वोपचारात् तत्प्रयोगः साधुः। एतेन ग्रन्थे 'देवीभागवत' इति प्रयोगमशुद्धं वदन्तः परास्ताः।

ननु कारीतिङीपोऽनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययत्वात् 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' (प० भा०) इति परिभाषया तदादिनियमनिषेधाद् वृक्षप्रचलनन्यायेन कुम्भकारीत्यस्मादेव ढकि कौम्भकारेयसिद्ध्या द्वितीयतदन्तविधिस्वीकरणं व्यर्थम्। न च विशिष्टे तदादित्वारोपेऽपि ङीपः विशिष्टप्रकृतिकत्वाभावेन विशिष्टवृत्तिप्रातिपदिकत्वादेः तदन्तेऽनारोपान्न ततो ढकः सिद्धिरिति वाच्यम्, 'परमगार्ग्यायणः' इत्यादावविवार्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकत्वे ढकः सिद्धेः, इति चेत्।

न, कुम्भकारीव मनुष्यः कुम्भकारीत्यत्र इवार्थे कनि तस्य 'लुम्मनुष्ये' (५।३।९८) इति लुपि स्त्रप्रत्ययस्यान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्य सत्त्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधाभावेन कारीत्यस्माड् ढकि 'कुम्भकारेयः' इति स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं द्वितीयतदन्तविधेरावश्यकत्वात्। न च द्वितीयतदन्तविधिलाभे कुम्भकारेत्यस्मान्ङीप्यपि 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' (प० भा०) इति परिभाषया अतदादावपि कारीत्यत्र तदादित्वस्यारोपात्कुम्भकारेय इति स्यादेवेति वाच्यम्, अनुपसर्जनाधिकारसामर्थ्यात्तदादिघटिते एव तदादित्वस्यारोपो न तु तद्घटके इति कल्पनेन वृक्षप्रचलनन्यायेन वा विशिष्टादेवोत्पत्तेः। **केचित्तु** वृक्षप्रचलनन्यायस्य प्रकृते न विषयः समुदायस्यकार्यसम्बन्धे यत्रावयवस्य कार्यसम्बन्धो नान्तरीयको भवति, अवयवस्य कार्यसम्बन्धे च समुदायस्य कार्यसम्बन्धो नान्तरीयको न भवति तत्रैव तन्न्यायविषयत्वात्। प्रकृते च ढग्रूपकार्यस्य अवयवेन कारीशब्देन अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धे समुदायेन कुम्भकारीशब्देनापि तत्सम्बन्धस्य जायमानत्वात्, ढक्प्रयोज्यादिवृद्ध्यादिरूपकार्यस्य च समुदायेन कुम्भकारीशब्देन सम्बन्धे अवयवेन कारीशब्देन सम्बन्धस्याजायमानत्वात् इत्याहुः, इति प्रघट्टकार्थः।

वक्ष्यमाणेति । वचेर्लृटः शानच् । **टित्त्वादिति** । स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः । 'न ल्यपि' (६।४।६९) इति लिङ्गाट्टित्त्वादेरशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः, अनुबन्धकार्ये 'अनल्विधौ' इतिनिषेधाप्रवृत्तिश्चेति भावः । **ङित्त्वेनेति** । लिङादेशानां स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तद्धि अवयवेऽचरितार्थतया समुदायोपकारकम् । न चेदं ङित्त्वं 'स्तुयात्' इत्यादावनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधार्थमिति वाच्यं विनिगमनाविरहात् उत औदिति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणेन स्थानिनिर्देशेऽपीक्परिभाषोपस्थित्यातस्या अपि इग्लक्षणत्वाच्च ।

नन्वेवं 'ब्रूयात्' इत्यत्र ब्रुव ईट् प्राप्नोति लाश्रयानुबन्धकार्यस्य तदादेशेष्वभावेऽपि तिपः पित्त्वस्य तदादेशे तातङ्यभावकल्पने मानाभावादत आह—**इष्ट इति** । **क्वचिदिति** । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ।

परे तु यासुटो ङित्त्वं न ज्ञापकं 'पिदर्थं ङित्त्वम्' इति **भाष्यात्** । 'सार्वधातुकम्' (१।२।४) इति सूत्रेऽपिदित्यावर्त्य प्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेन 'ङिच्च पिन्न, पिच्च ङिन्न' इत्यनेन 'हलः श्नः' (३।१।८३) इतिसूत्र **भाष्योक्तेन** पित्सु ङित्त्वाप्रसक्तेः । शानचः शित्त्वमपि तत्सूत्रे एव **भाष्ये** प्रत्याख्यातम् । हेरपित्त्वस्य तातङो ङित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च ज्ञापकत्वे दूषणमप्युक्तं **भाष्ये** । तस्माद् 'वक्ष्यमाणा' इत्यादौ सत्यभिधानेऽजादिपाठाट्टाप ।

यत्तु 'क्ङिति च' (१।१।५) इतिसूत्र**भाष्ये** यासुटो ङिद्वचनस्य न ङिदादेशानां ङित्त्वमित्यर्थे ज्ञापकतोक्ता, तत्तु वार्त्तिकमतम्, ङिच्च पिन्नेत्वादेस्तेनानुक्तेः । यदपि 'गाङ् लिटि' (२।४।४९) इति सूत्रे ङित्त्वं सानुबन्धकादेशेऽनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य ज्ञापकमुक्तं वार्त्तिककृता; तदपि 'प्रयोजनाभावात्' इत्यादिना **भाष्ये** दूषितमित्याहुः ।

निरनुबन्धकस्य स्त्रियां वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्य ढको ग्रहणमित्याह—**सौपर्णेयीति** । सुपर्णीशब्दादपत्ये 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) इति ढक् । स्पष्टञ्चेदम् (१)**भाष्ये** । **ऐन्द्रीति** । 'साऽस्य देवता' (४।२।

---

(१) भाष्ये इति । तत्र हि 'ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्, अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्' इत्याशङ्क्य 'न कर्तव्यम्—अननुबन्धको हि ढः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते' इति समाधाय 'ननु चायमस्ति 'शिलाया ढः' (५।३।१०२) इति । नैष स्त्रियां वर्तते । अयं तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसीति । एषोऽपि न स्त्रियां वर्तते । तत्र साधुरिति वर्तते । कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्' इत्युक्तम् । अत्र कैयटः—शिलेव शिलेयम् इति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः स्वभावात्, सभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारात् । ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः

२४) इत्यण् । (१)ऊरुदघ्नीत्यादि । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । सङ्ख्याया अवयवे तयप् । मात्रजिति मात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारेण (२)प्रत्याहार इति 'उभयी' इति सिद्धिः । (३)तत्र ह्ययच् प्रत्ययान्तरम् । अत एवोभयशब्दस्य जसि सर्वनामत्वविकल्पो नेति 'नवेति' (१।१।४४) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । आक्षिकीति । 'तेन दीव्यति' (४।४।२) इति ठक् । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इत्यधिकारे (४)लवणाट्ठञ् । यादृश्यां 'त्यदादिषु दृशः' (३।२।६०) इति कञ् । इत्वरीति । 'इण्नशजि' (३।२।१६३) इति क्वरप् । अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थं वरज्व्यावृत्तेरन्यतरेणापि सिद्धेः । (५)चौरीति । चुरा शीलमस्या इत्यर्थः ।

नञ्स्न (का० वा०) । तरुणतलुनयोः 'वयस्यचरमे' (का० वा०) इति ङीपि सिद्धेऽपि गौरादिपाठात्परत्वात्प्राप्तेन ङीषा बाधाभावाय (६)पुनरत्र ग्रहणम् । तयोश्च स्वरे विशेषः । एतौ हि 'त्रो रश्चलो वा' (उ० सू०

परिषद्वेति सम्भवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वम् । एवं तर्हि छन्दसि सभेयशब्दस्यैवं विधायां स्त्रियां प्रयोगाभाव इत्याह । एतेन सभेयशब्दस्य स्वभावतः पुंस्त्वं प्रदर्शितमिति ।

(१) ऊरुदघ्नीत्यादीति । 'ऊरुद्वयसी' इत्यादीति पाठः साधुः ।

(२) प्रत्याहार इतीति । नन्वेवं डतिप्रत्ययस्यापि प्रत्याहारे ग्रहणेन 'कति' इत्यत्र ङीबापत्तिरिति चेत् ? न, अत इत्यनुवृत्तेः सत्त्वेन डत्यन्तस्यानदन्ततया तदप्राप्तेरदोषात् । नचैवं चकारेण मात्रशब्दस्याविशेषितत्वाद् 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' (उ०सू० ६१७) इतित्रन्नन्तमात्रशब्दादपि तदापत्तिरिति वाच्यम्; प्रमाणे वर्तमानाद्विहितस्य प्रमेयार्थकस्यैव मात्रशब्दस्य प्रत्याहारघटकत्वेन समानानुपूर्वीकत्वमात्रेणार्थान्तरवाचकस्य ग्रहणे मानाभावेनादोषात् ।

ननु 'उभयी' इत्यत्र स्थानिवत्त्वेन तयबन्ततया तयब्ग्रहणेनैव सिद्धेः प्रत्याहाराश्रयणं विफलमित्यत आह—(३) तत्र ह्ययजिति ।

(४) लवणाट्ठञिति । ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्यर्थम् । तेनेह न–दण्डोऽस्त्यस्या इति दण्डिका । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति ठन् । अत एव ञिठान्तेऽपि न । काशिषु भवा काशिका । 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' (४।२।११६) । (५) चौरीतीति । 'शीलं छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) इति विहितो यो णस्तस्मिन् अण्कार्यं भवति इत्येतदर्थक–'ताच्छीलिके णेऽपि' इति परिभाषया अणन्तत्वारोपे ङीबिति बोध्यम् । अत्र च 'कार्मस्ताच्छील्ये' (६।४।१७२) इति ज्ञापकम् । तत्र हि 'अन्' (६।४।१६७) इति सूत्रेणाणि परे विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते । यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात्तर्हि किं तेन । ताच्छीलिकस्यैव णप्रत्ययस्याण्कार्यज्ञापनात् 'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' (४।२।५७) इति विहितस्य णस्य नाण्कार्यं, दाण्डेति । न चैवं लाघवात् छत्रादिभ्योऽणेव विधीयतां किं णप्रत्ययविधानेन, तस्याण्कार्यज्ञापनेन चेति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकतया 'छात्राः' इत्येतत्सिद्ध्यर्थत्वात् ।

(६) पुनरत्र ग्रहणमिति । उभयत्र पाठसामर्थ्यादुभयसिद्धिरिति भावः । न च बाह-

३४१) इत्युनन्तत्वादाद्युदात्तौ। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ। 'प्रहरणम् (४।४। ५७) इत्यधिकारे शक्तियष्ट्योरीकक्। 'आढ्यसुभग' (३।२।५६) इति ख्युन्।

यञश्च। (४।१।१६)। 'प्राचां ष्फ' (४।१।१७) इत्यत्र यञ एवानुवृत्तये योगविभागः।

हलस्त (६।४।१५०) हल इति पञ्चमी, यस्येति सूत्राद् 'ईति' इत्यनुवर्त्तते, 'सूर्यतिष्य' (६।४।१४६) इत्यतो 'य उपधायाः' इति च। यलोपेऽल्लोपस्याभीयासिद्धत्वाद्यस्य ईकारपरत्वाभावाद्वचनसार्थक्यायोपधाग्रहणानुवृत्तिः। **अनपत्याधिकारस्थादिति।** अपत्याधिकारस्थभिन्नादित्यर्थः। यञ्शब्देन (१)व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैव ग्रहणमिति भावः।

(२)**प्राचां ष्फ** (४।१।१७) यञ इति वर्त्तते, अत इति च। यञो योऽकार इति चार्थः। तेन 'वतण्डी' इत्यत्रोदीचां मते सावकाशं शार्ङ्गरवादिङीनं बाधित्वा 'आवटथायनी' इत्यादाविव सर्वत्रग्रहणात्प्राचां मते प्राप्तोऽपि ष्फो न। अत्र हि 'वतण्डाच्च' (४।१।१०८) इति यञो 'लुक् स्त्रियाम्' (४।१।१०९) इति लुक्, वर्णाश्रयत्वाच्च न प्रत्ययलक्षणम्।

दिगणमात्रे तस्य पाठेन 'वहादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति ङीषो वैकल्पिकतया पक्षे 'वयस्यचरमे' (का०वा०) इती ङीपा तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, तरुणस्य स्त्री तरुणी इत्यत्र, तरुणी सुरा इत्यत्र च वयोवाचकत्वाभावेन ङीबप्राप्तेरिति दिक्।

(१) **व्याख्यानादिति।** 'आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्' इतिवार्त्तिकमूलादित्यर्थः। वार्तिके च आपत्यपदमपत्याधिकारस्थपरम्। कन्करपः अयनश्चेति प्रश्लेषेण तस्य प्रत्याख्याने 'देवाद्यञञौ' (का०वा०) इति प्राग्दीव्यतीयस्यापि अग्रहणात्। तदेकवाक्यतयाऽत्र पक्षेऽपि तथैवौचित्यात्।

(२) **प्राचां ष्फ तद्धितः** (४।१।१०)। अत्र तद्धितग्रहणं षित्करणसामर्थ्यादेवात्र ईकारो भविष्यतीत्याश्रित्य **भाष्ये** प्रत्याख्यातम्। 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च' (४।१।१९) इति सूत्रे 'आसुरेरुपसङ्ख्यानम् आसुरायणी' इत्युक्तम्। तेन च तद्धितग्रहणस्य 'यस्य' (६।४।१४८) इतिलोपसिद्धिः प्रयोजनमिति लभ्यते। तावन्मात्रप्रयोजनत्वे प्राचां ष्फङ् इति ङिदेव कार्य इति प्रत्याख्यानभाष्याशयः। वस्तुतस्तु षित्करणसामर्थ्यात् ङीषः प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वाभावेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वानारोपात्ततः सुबाद्यसिद्धिः। स्वाप्रकृतिकलिङ्गबोधकप्रत्ययान्ते स्ववृत्तिधर्मारोपे तु परमकुम्भी-कुम्भपुत्राशब्दादावपि परतः सत्वापत्तिः। षित्करणसामर्थ्यदेवात्र इकारो भविष्यतीतिभाष्योक्त्या च स्त्रीप्रत्यये कर्तव्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया प्रवृत्त्यभावो व्यज्यते। तेन भवतीमतिक्रान्ता 'अतिभवतिः' इत्यत्र 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप्, धीवरमतिकान्ता 'अतिधीवरिः' इत्यत्र 'वनोर च' (४।१।७) इति रादेशसन्नियोगशिष्टो ङीप् च नेति। एतेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ष्फान्तस्य प्रातिपदिकत्वात् तत्प्रकृतिकङीषन्तेऽपि प्रातिपदिकत्वारोपात् सुबादिसिद्धिरित्यपास्तम् अत एव भाष्ये तद्धितग्रहणं न कर्तव्यमिति नोपसंहृतम् इत्याहुः।

षः प्र (१।३।६)। 'आदिर्ञिटुडवः' (१।३।५) इति सूत्राद् आदि-रित्यनुवर्त्तते। प्रत्ययस्येति किम्? षोडश। 'षष उत्वम्' (का०वा०) इत्यत्र षष्शब्दस्य निपातनादुपदेशस्थोऽयं षकारः। वस्तुत उपदेशे इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वं निरूपितम्। आदिरिति तूत्तरत्रावश्यकमुपरञ्जकतयाऽत्रापि सम्बन्धितम्।

आयने (७।१।२)। आयनो नस्य नेत्त्वम्, फिनो नित्करणात्। तत्साहचर्यादीनोऽपि नस्य नेत्त्वम्। आदिग्रहणं किम्? ऊरुदघ्नम्। प्रत्ययेति किम्? फक्कति, खनति। खचूघत्रादौ 'घिण्यतोः' 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यादिलिङ्गादित्सञ्ज्ञैव नादेशाः। उणादीनां बहुलवचनान्नादेशः। (१)घचञ्चित्त्वसामर्थ्यादेते प्रत्ययसम्बन्ध्यादेशा उपदेशसन्नियोगशिष्टकार्यादपि पूर्वमेव। तेनान्तोदात्तत्वाय चित्त्वं सफलम्। अन्यथाऽऽद्युदात्तत्वेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। ननु खियामेव ष्फविधानाद् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति ङीष् न स्यादत आह–**षित्त्वसामर्थ्यादिति।**

ष्फेणोक्तेऽपीति। द्योतितेऽपीत्यर्थः। द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' इति न्यायेन क्वचित्समुच्चयस्य दृष्टत्वात्। षित्त्वमपि तदाश्रयणे ज्ञापकम्।

सर्वत्र (४।१।१८)। सर्वेषां मते इत्यर्थस्तदाह–**नित्यमिति।** प्राचामित्यस्य निवृत्त्यानित्यत्वे सिद्धेऽपि 'प्राचां ष्फ' (४।१।१७) इत्यस्य सर्वत्रग्रहणापकर्षेण बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं (२)तत्। तेन 'आवट्यायनी' इत्यत्र 'आवट्याच्च' (४।१।७५) इति चापं बाधित्वा प्राचां मते ष्फ एव। अवटो गर्गादिः। चाप्तु उदीचां मते प्राप्तङीब्बाधनेन चरितार्थः। सर्वत्रग्रहणात्तद्बाधकत्वमेव चापो न नु अनन्तरष्फबाधकत्वम्। चापि कृते तु न ष्फप्राप्तिरत इत्यधिकारात्। लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः। यद्यपि तत्र कतशाकलकण्वेति पाठात् शकलस्य लोहितादिकण्वादिबहिर्भूतत्वात् ष्फाणौ न ततः प्राप्नुतस्तथापि कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषेण न दोषः। कतन्तशब्दे शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। तेन 'शाकल्यायनी' शाकल्यस्य छात्राः 'शाकलाः' इति च सिद्धम्। **टाप्ङीषोरिति।** कौरव्यशब्दे योपधप्रतिषेधाट्टाप्, माण्डूकशब्दे जातित्वान्ङीषिति भावः। टाब्ङीषोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः।

---

(१) घच इति। 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः' (५।२।९२) इति निपातनाद्धुमितघच इत्यर्थः। (२) तत्–सर्वत्रग्रहणम्।

वयसि (४।१।२०) । प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः । वयसी-त्यस्य वयोरूपे प्रवृत्तिनिमित्त इत्यर्थस्तदाह—**प्रथमवयोवाचिन इति** । तेन 'उत्तानशया' इत्यादौ न । प्रकरणादिना वयःप्रतीतावपि नायं तद्वाचकः याऽपि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते तस्या अपि प्रतीतेः । 'द्विवर्षा' इत्यादिरपि न वायोवाची शालादावपि प्रयोगात् । कौमारयौवनवृद्धत्वभेदात् त्रीणि वयांसि, आयुषश्चतुर्भिर्भागैश्चत्वारि वा । **त्र्यनीका** समाहारे 'तद्धितार्थ' (२।१।५१) इति द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वम् ।

(१)**अपरिमाण** (४।१।२२) । अत्र परिमाणशब्देन 'परिमाणन्तु

---

(१) **अपरिमाण** (४।१।२२) । अत्र परिमाणशब्देनाऽऽरोहतः परिणाहतश्च येन काष्ठादिनिर्मितेन मीयते तत् प्रस्थादि गृह्यते । 'परिमाणन्तु सर्वतः' इति 'आर्हाद्' (६।१।१९) इतिसूत्रभाष्ये परिभाषणात् । य चैवमुन्माने 'द्विनिष्की' इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् 'सुवर्ण-बिस्तौ हेम्नोऽक्षे, कम्बल्यमूर्णापलशतम्' इतिकोशबलेनोन्मानभूतबिस्तकम्बल्यग्रहणस्य उन्मानस्य चेन्निषेधो बिस्तकम्बल्ययोरेवेतिनियमार्थत्वात् । अत एव 'वयसि प्रथमे (४।१।२०) इतिसूत्रभाष्ये प्रयुक्ते द्वे वर्षे भूता द्विवर्षा इत्यादौ, द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेत्यर्थे 'आर्हाद्' (६।१।१९) इतिसूत्रभाष्ये प्रयुक्ते 'द्विशता' इत्यादौ, तिर्यङ्माने 'द्विहस्ता भित्तिः' इत्यादौ च निषेधः सिद्धः । 'द्विकाण्डी रज्जुः इत्यत्र तु 'काण्डान्तात्क्षेत्रे' (४।१।२३) इत्यस्य क्षेत्रे एवेति नियमार्थत्वान्न निषेध इति नागेशभट्टैरुक्तम् । तत्र भाष्यविरोधत्रिकमापाद्यते । एकः प्रकृत-सूत्रस्थः । द्वितीयः 'कम्बलाच्च सञ्ज्ञायाम्' (५।१।३) इतिसूत्रस्थः । तृतीयः 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' (७।३।१५) इतिसूत्रस्थः । तत्राद्ये 'इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? एवं वक्ष्यामि परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब् भवतीति । 'द्विगोः' (४।१।२१) इत्येव सिद्धे तन्नियमार्थं भविष्यति । परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि नान्यत इति । विपरीतनियमस्तु न, लक्ष्यानुसारित्वाच्छास्त्रस्य । ततो बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न । तद्धित-लुकीत्येव' इत्युक्तम् । यद्यत्र परिमाणपदेन 'परिमाणन्तु सर्वतः' इति पारिभाषिकस्य ग्रहणं स्यात् तदा बिस्तादीनां परिमाणत्वाभावेन परिमाणान्तादेवेति नियमादेव ङीपो व्यावृत्तेः सिद्धौ बिस्ताचितेति द्वितीयो योगो विफल एव स्यात् ।

द्वितीये 'अयं योगःशक्योऽवक्तुम् । कथं कम्बल्यमिति ? निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि इति । इदन्तर्हि प्रयोजनम्, सञ्ज्ञायामिति वक्ष्यामि, इह माभूत् कम्बलीया ऊर्णा' इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं, परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बल्यग्रहणं तत्र क्रियते परिमाणार्थं, परिमाणञ्च सञ्ज्ञैव' इत्युक्तम् । यदि चात्र परिमाणपदेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणम्, तदा कम्बल्ये परिमाणत्वा-भावेन परिमाणपर्युदासस्य प्राप्त्यभावात्परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ।

तृतीये 'परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोरिति सिद्धे संवत्सरग्रहणमनर्थकम् । एवन्तर्हि ज्ञाप-यत्याचार्योऽन्यत्र कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणेन ग्रहणं नेति । किं प्रयोजनम् ? अपरि-माणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । द्विवर्षा, त्रिवर्षा । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासो न भवति' इत्युक्तम् । पारिभाषिकपरिमाणस्यैव परिमाणपदेन ग्रहणे तु उक्तोदाहरणे प्राप्त्य-

सर्वतः' इति पारिभाषिकमेव गृह्यते । 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे कम्बल्यमूर्णापलशतम्' इति कोशबलेनोन्मानभूतबिस्तकम्बल्यग्रहणन्तु उन्मानस्य चेद्वि-

भावात्संवत्सरग्रहणानर्थक्यशङ्कायाः, कालपरिमाणानां परिमाणग्रहणेन ग्रहणं नेति ज्ञापनफलस्य चासङ्गतिः स्पष्टैवेति ।

अत्र केचित्, अत्र सूत्रकृद्भाष्यकृतोर्मतभेदः । सूत्रकृता पारिभाषिकपरिमाणमित्युपगम्यैको योगः, नञ्द्वयं, कम्बलाच्चेति सूत्राणि प्रणीतानि । तदेव नागेशभट्टैः सूत्रकृन्मतं प्रतिपादितम् । भाष्यकृता च परिमाणमात्रग्रहणं स्वीकृत्य नञ्द्वयखण्डनं, योगविभागः, कम्बलाच्चेत्यस्य प्रत्याख्यानं च कृतम् 'सङ्ख्यायाः' (७।३।१५) इतिसूत्रस्थं भाष्यञ्च भाष्यकृता स्वमतेनोक्तमिति न भाष्यविरोधत्रिकम् इत्याहुः ।

परन्त्वेवं स्वीकारे 'द्विहस्ता भित्तिः' इत्यत्र सूत्रकारभाष्यकृतोः फलभेद आपद्येत । तथा हि, सूत्रकारमते उक्तरीत्या 'द्विहस्ता भित्तिः' इति भाष्यकृन्मते तु ङीप् स्यात्, तस्मान्नायं पक्षो युक्तः । यद्यप्यत्र भाष्यप्रामाण्यादनभिधानं वक्तुं शक्यं, तथापि सत्यन्यस्मिन्नुपाये तदाश्रयणमयुक्तमित्यन्यो विरोधपरिहारोपायोऽत्र प्रदर्श्यते ।

प्रकृतसूत्रे भाष्यकृन्मतेऽपि पारिभाषिकपरिमाणस्यैव ग्रहणं, ततश्च द्वितीयो योगो व्यर्थः सन् 'उन्मानातिरिक्तान्ताच्चेत् परिमाणान्तादेव' इति पूर्वयोगस्य नियमाकारं कल्पयति । ततश्च बिस्तावन्ते उन्मानातिरिक्तान्तत्वाभावान्नियमेन व्यावृत्तेरसिद्धौ ङीब्वारणार्थो द्वितीयो योगः । विशेषनियमाकारकल्पनफलं तु 'द्विनिष्की' इत्यादौ ङीपोऽव्यावृत्तिः । एवञ्च न प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधः ।

द्वितीये परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्त इत्यस्य 'तेन पर्युदासेन द्विनिष्कीत्यादावपि निषेधरूपे विधेयङीब्रूपकार्यस्य पर्युदासे प्राप्ते 'उन्मानस्य चेद् बिस्तकम्बल्ययोरेव' इति परिमाणविशेषे नियमाय बिस्तकम्बल्यग्रहणम् । कम्बल्यपदस्य कम्बलहितोर्णादिसामान्यार्थकत्वे तु अपरिमाणान्तत्वादेव निषेधसिद्धेः उक्तनियमस्य चासम्भवात्कम्बल्यग्रहणमनर्थकं स्यात्' इत्यर्थे इति न तद्भाष्यविरोधः ।

तृतीयभाष्यविरोधपरिहारश्चैवम्, तत्र तावत् 'परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोः' (७।३।१७) इति सूत्रे 'माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात्' इतिपरिभाषितोन्मानभूतशाणपर्युदासात् न सर्वतोमानरूपार्थस्य ग्रहणं, किन्तु परिच्छेदकमात्रस्येति संवत्सरस्यापि परिच्छेदकत्वात् परिमाणग्रहणेन ग्रहणं स्यादिति तदानर्थक्यशङ्कोपपद्यते । संख्यायाश्च 'आर्हाद्' (६।१।१९) इति सूत्रे संख्याग्रहणात् परिमाणग्रहणेन अग्रहणबोधनात् न संख्याग्रहणानर्थक्यशङ्केति न न्यूनत्वं शङ्कनीयम् । अग्रे च तेन कालपरिमाणानां वृद्धिर्नेति ज्ञापयित्वा 'द्वैसमिकः' 'त्रैसमिकः' इति फलमभिहितम् । शाणपर्युदासात् परिमाणग्रहणेन उन्मान-प्रमाण-परिमाणानां ग्रहणेऽपि संख्याया इव कालपरिमाणस्यापि ग्रहणं न भवतीति तद्भावः । अपर आहेत्यादिना च न केवलं परिमाणान्तस्येति वृद्धिविधायके एव कालपरिमाणस्य परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवति, किन्तु सर्वत्रैवास्मिन् शास्त्रे कालपरिमाणस्य परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न भवतीति । तेन 'द्विवर्षा' 'त्रिवर्षा' इत्यादौ अपरिमाणेति परिमाणपर्युदासो न भवति इत्युक्तम् । तस्य च परिच्छेदकविशेषग्रहणज्ञापनद्वारेत्यर्थः । तेन च 'आर्हाद्' (६।१।१९) इतिसूत्रस्थेन सर्वतोमानार्थग्रहणप्रतिपादकभाष्येण न विरोधः । 'परिमाणान्तस्य' (७।३।१७) इति सूत्रे तु परिच्छेदकविशेषग्रहणज्ञापनेन कालपरिमाणग्रहणेऽपि परिमाणप्रमाणोन्मानानां त्रयाणा-

स्तकम्बल्योरेवेति नियमार्थम् । तेन द्विनिष्की सिद्धा । द्वे वर्षे भूता, द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेत्यर्थे द्विवर्षा, द्विशता, तिर्यङ्माने द्विहस्ता भित्तिरित्यादौ च निषेधः सिद्धः । 'काण्डान्तात्' (४।१।२३) इति तु क्षेत्रे एवेति नियमार्थम् । तेन द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र । **द्वौ बिस्तौ पचतीति ।** पचेर्द्रवीभावानुकूलो व्यापारोऽप्यर्थः । अत्रोन्मानत्वाठ्ठको लुक् 'आचितः शाकटो भारः' इत्युक्तेराचितः परिमाणमित्येके । 'आचितो दश भाराः' स्युः'इत्युक्तेरुन्मानमेतदिति एतदपि नियमार्थमित्यन्ये ।

प्रमाणे इति । षोडशहस्तप्रमाणदण्डवाचककाण्डशब्दस्याऽऽयाममात्रपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणत्वमिति भावः ।

पुरुषात्प्रमाणे (४।१।२४) । पुरुषस्योर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वाद् उन्मानस्य चेद् बिस्तादेरेवेति नियमान्निषेधा-

---

मपि ग्रहणम्, शाणपर्युदासात् । एवं च न कश्चिद्विरोध इति । 'तदस्य परिमाणम्' (५।१।५७) इत्यधिकारे 'सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञा' (५।१।५८) इति सूत्रे तु सङ्ख्यासामानाधिकरण्यानुपपत्त्या परिच्छेदकमात्रग्रहणम्, 'क्रीतवत्परिमाणात्' (४।३।१५६) इत्यत्र च सङ्ख्याया अपि ग्रहणं कर्तव्यं शतस्य विकार इत्याद्यर्थे 'शत्यः' इत्यादीनां सिद्ध्यर्थमिति 'आर्हाद्' (६।१।१९) इति सूत्रे **भाष्ये** एव स्पष्टम् ।

परे तु 'आर्हाद्' (६।१।१९) इतिसूत्र**भाष्ये** सङ्ख्यायाः परिमाणबहिर्भावकथनात् न सङ्ख्यायाः परिमाणग्रहणेन ग्रहणम् । तेन 'द्विशता' इत्यादौ अपरिमाणान्तत्वान्निषेधसिद्धिरिति तत्रैव **भाष्ये** स्पष्टम् । कालपरिमाणस्य च परिमाणग्रहणेन ग्रहणं न, तेन द्विवर्षा त्रिवर्षेत्यादौ अपरिमाणान्तत्वान्निषेधसिद्धिरिति 'सङ्ख्यायाः संवत्सर' (७।३।१५) इतिसूत्र**भाष्ये** स्पष्टम् । 'आर्हाद्' इतिसूत्र**भाष्ये** प्रसङ्गात् उन्मानादीनां त्रयाणां वैलक्षण्योपपादनेऽपि परिमाणग्रहणेन प्रमाणोन्मानयोरग्रहणमित्यनुक्तेः, सङ्ख्यायास्तद्ग्रहणेनाग्रहणमुक्त्वा तस्यैव 'द्विशता' इत्यादौ अपरिमाणेतिनिषेधप्रवृत्तिरूपफलोक्तेश्च परिमाणपदेन उन्मान—प्रमाण—परिमाणानां त्रयाणामपि ग्रहणम् । अत एव 'असमासे निष्कादिभ्यः' (५।१।२०) इति सूत्रस्थम् असमासग्रहणस्य तदन्तविधिज्ञापकतापरं भाष्यं सङ्गच्छते । सर्वतो मानमात्रस्य आर्हादिति सूत्रे परिमाणपदेन ग्रहणे तु उन्मानभूतनिष्कस्य अपरिमाणत्वात् 'नैष्किकम्' 'परमनैष्किकम्' इत्युभयत्रापि 'आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक्' (६।१।१९) इत्यनेन ठकः प्राप्तौ निष्काच्चेत् असमासे एवेतिनियमार्थतया असमासग्रहणस्य चारितार्थ्ये तदन्तविधिज्ञापकत्वासङ्गतिः । **कैयटो**ऽपि तत्र 'निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेणाप्राप्तोऽनेन ठग्विधीयते' इत्याह । तत्र परिमाणोन्मानयोरेव ग्रहणमिति तु न युक्तम्, विनिगमनाविरहात् । अत एव च बिस्तकम्बल्यग्रहणं चरितार्थम् । तस्य, काण्डान्तात्क्षेत्रे इत्यस्य च नियामकत्वकल्पनं तु 'विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्' इतिपरिभाषाऽननुगृहीतं गौरवग्रस्तं च । तस्मात् तिर्यङ्माने 'द्विहस्ती भित्तिः' इत्येव । द्विहस्तेति तु उत्तरपदलोपिसमासे अर्शआद्यचा कथञ्चित्साधनीयम् इत्याहुः ।

भ्रान्त्या नित्यं ङीषि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम्। अत्र प्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरो न त्वायामपरिच्छेदकवाची। अत एव तस्य पुरुषविशेषणता नासङ्गता। जातिवचनस्यापि पुरुषशब्दस्य 'पञ्चारत्निः पुरुषः' इति शुल्बसूत्रादत्र प्रमाणे इति विशेषणाल्लोकव्यवहाराच्च परिच्छेदकवाचित्वमपि। **द्विपुरुषीति**। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे 'तदस्य परिमाणम्' (५।१।५७) इति प्रत्ययस्य 'अद्धर्यद्ध' (५।१।२८) इति लुकि उदाहरणम्। तत्र हि परिमाणशब्देन (१)उत्तरसूत्रानुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धान्तः।

ऊधसो (५।४।१३१)। समासान्तोऽयम्। तत्र स्त्रियामित्युपसङ्ख्यानादाह—**स्त्रियामिति**। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तते। ङित्त्वाचस्याऽऽदेशत्वम्। **ङान्ङीब्निषेधेष्विति**। समासान्तानामलौकिके वाक्ये एव प्रवृत्त्या पूर्वमनङ्येषां प्राप्तिः। 'अन उपधालोपिनः' (४।१।२८) इत्यत्रास्यानुवृत्त्या ङीपोऽपि बाधः। एतेन मद्धयेऽपवादन्यायाड्डीब्निषेधयोरिदं बाधकमित्यपास्तमिति भावः। **ङीषिति**। ङीपि तु कुण्डोधन्शब्दे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धकाराकारस्यानुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्याऽन्तोदात्तत्वान्न सिद्ध्येत्। कुण्डमिवोधो यस्या इति विग्रहः। बहुव्रीहेः किम्? ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधाः 'प्राप्तापन्ने च' (२।२।४) इति समासः। **अव्ययग्रहणानुवृत्तेरिति**। 'अस्वरितत्वादिति भावः। **निषेधावपीति**। अपिना 'अन उपधा' (४।१।२८) इति ङीप्। अन्ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणात्। **द्विहायनी बालेति**। 'द्विहायनी द्विवर्षा गौः' (अ० को०) इति प्रायोवाद इत्येके।

'बाला' इत्यस्य गौरित्यर्थ इत्यन्ये।

नित्यं सञ्ज्ञा (४।१।२९)। ननु सञ्ज्ञाशब्दा नियतानुपूर्वीका अनादयः, छन्दसि च दृष्टस्यैव विधानमिति ङीबभावविशिष्टस्य तत्र प्रयोगासम्भवाद् 'अन उपधा' (४।१।२८) इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमिति चेदुत्तरार्थत्वात्। योगविभागस्तु व्यर्थ एव। तद् ध्वनयन् लक्षणान्तरसिद्धमुदाहरति—**वेदे पञ्चदाम्नीति**। **केचित्तु** 'शतमूर्ध्नी' इति पाठः।

केवलमामक (४।१।३०)। अस्मच्छब्दादणि 'तवकममकावेकवचने' (४।३।३) इति ममकादेशः। भागशब्दात्पुंल्लिङ्गात्स्वार्थेऽभिधेये स्वा-

(१) उत्तरसूत्रेति। 'संख्यायाः संज्ञा' (५।१।५८) इतिसूत्रस्थसङ्ख्यासामानाधिकरण्यानुरोधादित्यर्थः॥

र्थिकेषु लिङ्गातिवृत्तेरपि सत्त्वात्स्त्रीत्वम् । पापशब्दोऽर्शआद्यचा तद्वति वर्त्तमानः स्त्रियाम् । अपरः पवर्गमध्यो घृतादित्वादन्तोदात्तः । 'उतापरं यत्त्रिदेवान्' इत्यादौ 'उतापरीभ्यो मघवा' इत्यादौ चान्तोदात्तपाठात् । 'पूर्वमनयन्नापरम्' इत्यादौ पठ्यमानमाद्युदात्तत्वमपि वृषादित्वात् । 'अपराः पूर्वामभ्येति' इत्यादावजादिपाठाट्टाबपि । आर्येण कृतेति प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वम् । भेषजशब्दोऽव्युत्पन्न औषधे रूढः । भिषज इदमित्यणि भैषजशब्दोऽपि तत्र । सुमङ्गलीरियं वधूरिति तु मत्वर्थीये ईप्रत्यये बोद्धव्यम् ।

प्रकृति भागाविति । (१)नुक्सन्नियोगेनेति भावः । **मतुपिति** । वत्वन्तु 'मादुपधाया' (८।२।६) इति सिद्धम् ।

यज्ञेन सम्बन्ध इति । क्रिया इत्यर्थः । संयोगपदं सम्बन्धोपलक्षणम् , सम्बन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवत्त्वं तदाह–**तत्कर्तृकेति** ।

विभाषा (४।१।३४) सहशब्दो विद्यमानवाची, पूर्वशब्दोऽवयववाची, व्याख्यानात् । तत्र केवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वावयवत्वासम्भवादव्यभिचाराच्च पतिशब्देन तदन्तं गृह्यते इत्याह–**पतिशब्दान्तस्येत्यादि** । **न पत्युरिति** । सपूर्वस्येत्यनेन पत्यन्तस्य गृह्यमाणत्वादिति भावः । बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणायेहार्थोऽप्यनुपसर्जनपदसम्बन्ध (२)**इत्यन्ये** । बहुव्रीहावित्युपसर्जनोपलक्षणम् । तेन पतिमतिक्रान्ता 'अतिपत्नी' इत्यपि । **व्यस्ते** । 'विभाषा सपूर्वस्य' (४।१।३४) इत्यत्र यज्ञसंयोग इति न सम्बद्ध्यते, **भाष्ये** 'कथं तुषजकस्य पत्नी' इति व्यस्ते एव प्रश्नात् । वृषलत्वेन यज्ञसंयोगाभावात्पूर्वेणाप्राप्तेः, सपूर्वत्वाभावाच्चैतदप्राप्तेरिति भावः । **उपचारादिति** । पाणिग्रहणाश्रयणादिति भावः । **यद्वेति** । इदं प्रौढ्या, तत्प्रकृतिककर्तृक्विपि दृढमानाभावात् । पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोग इति तु 'वृषलस्य पतिः स्त्री' इतिप्रयोगसाधनार्थम् । **सपूर्वस्य**

---

(१) नुक्सन्नियोगेनेति । 'अन्तर्वत् पतिवत् गर्भभर्तृसंयोगे' इति वार्त्तिकात् गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायामिति च लभ्यते इति बोध्यम् ।

(२) इत्यन्ये इति । केचित्तु—'सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्' इति वार्त्तिकस्य 'सपूर्वात् प्रातिपदिकात् पत्यन्तादनुपसर्जनात्' इति भाष्ये व्याख्यानात् स्त्रियां वर्तमाने प्रातिपदिके एव सपूर्वत्वानुपसर्जनत्वयोर्लाभात् निरुक्तकर्मधारयोत्तरपदे बहुव्रीहावपि ङीप्प्रवृत्तेर्दुर्वारतया नेहार्थोऽनुपसर्जनपदसम्बन्धः । अत एव 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' ...

किमिति । अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः । **गवां पति-रिति ।** स्वामिनीत्यर्थः ।

निपात्यत इति । तेन चोदात्तसादेशस्यैव प्रवृत्त्या सपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धम् । किञ्च समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव रूढ्या बोधनार्थं ङीन्नकारविशिष्टोच्चारणम् । अत एव समानस्वामिकदासीभूम्यादौ सपतिरित्येव । समानत्वं चैकस्यैव तत्तत्पत्नीसम्बन्धेन भेदमारोप्य बोद्धव्यम् । मुख्यसादृश्यवत्पतिकासु तु न तथा प्रयोग इष्यते ।

त्रिसूत्रीति । व्याख्यानादिति भावः ।

सन्नियोगशिष्ट इति । तेन तदभावे ङीबपि नेति भावः ।

नितान्तानामित्यत्राकार उच्चारणार्थः । नितन्तानामिति पाठे जश्त्वाभावः सौत्रः । **त्रीण्येतानीति ।** अत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तमनुपसर्जनमेव । अनुपसर्जनादिति चात्र तदन्तविशेषणम् । अत एव गृह्यवृत्तिकृता **नारायणेनात्र** बहुव्रीहिं कृत्वाऽनेन ङीबित्युक्तं, तदनुसारेण चेदम् ।

परे तु 'उपमानानि' (२।१।५५) इतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसात् 'टिड्ढाणञ्' (४।१।१५) इत्यादौ गृह्यमाणविशेषणत्वस्य क्लृप्तत्वाच्चात्रापि तथैवोचितम् । तत्र हि 'शस्त्रीश्यामा' इत्यादौ श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव, उपमेयन्तु समासवाच्यमिति पक्षे 'शस्त्रीश्यामो देवदत्तः' इत्यत्र ह्रस्वत्वन्न सिद्ध्यति । यद्युपसर्जनस्येति (१)ह्रस्वत्वं, तदा (२)'कुम्भकपाललोहिनी' इत्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति' इत्युक्तम् । 'श्येण्या' इत्यस्य (३)त्रिषु स्थानेषु एन्येत्यर्थो बोद्धव्य इत्याहुः । (४)आर्षमत्र णत्वम् । वर्णात्किम् ? प्रकृता । 'गतिरनन्तरः' (६।२।४६) इत्याद्युदात्तः । **अन्तोदात्त इति ।** 'श्वेतो

---

(१) **ह्रस्वत्वमिति ।** समासवाच्यत्वेनोपमेयस्य प्राधान्यमिति श्यामाशब्दार्थस्य वृत्तिघटकपदार्थत्वेनाप्राधान्यादुपसर्जनत्वमित्यभिमानेन 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१।२।४८) इत्यस्य प्राप्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु तत्र 'प्रथमानिर्दिष्टम्' (१।२।४३) इति 'एकविभक्ति' (१।२।४४) इति च कृत्रिमस्यैवोपसर्जनस्य ग्रहणमिति सामान्यवचनैरितितृतीयानिर्दिष्टत्वाद् अनियतविभक्तिकत्वाच्च श्यामाशब्दस्य कृत्रिमोपसर्जनत्वाभावेन पूर्वोक्तदोषो दुरुद्धर एव । लौकिकोपसर्जनग्रहणमभ्युपेत्य दोषान्तरमाह-(२) **कुम्भकपालेति ।** उपमेयं समासवाच्यमिति पक्षे कुम्भकपालं लोहितमिवेति विग्रहः । तथाचोपमानस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् समासात् प्राक् स्त्रीप्रत्ययो न, समासोत्तरमुपसर्जनत्वेन 'वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः' (४।१।३९) इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । (३) **त्रिषु स्थानेष्विति ।** 'सुप्सुपा' इति समासः । (४) **आर्षमत्र णत्वमिति ।** समानपदत्वाभावाद् 'अट्कुप्वाङ्' (८।४।२) इत्यस्य, सञ्ज्ञात्वाभावात् पूर्वपद-

वाजी जायते' इत्यादौ तथा पाठादिति भावः । छन्दसि क्रन्' (का०वा०) इति नादेशापवादः । तेन 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः' इति न्यायात् (१)तत्स्थानिकत्वं ङीप्सन्नियोगशिष्टत्वञ्चास्य बोद्धव्यम् । विशुद्धिवाचीति पाठे तत्प्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः ।

अन्यतो (४।१।४०)। सन्निधानाद् (२)व्याख्यानाच्च तोपधस्यैव प्रतियोगित्वेनान्वय इत्याह—**तोपधभिन्नादिति** । वर्णात्किम् ? खट्वा, आद्युदात्तः ।

नर्त्तकीति । 'शिल्पिनि ष्वुन्' । (३।१।१४५) गौरशब्दो वर्णवाच्यप्यन्तोदात्त इतीह पाठः । **अनडूवाहीति** । 'आमनडुहः स्त्रियां वा' (का०वा० इति वचनात्पक्षे आम् ।

सूर्येति । स चेद्य इति । सूर्यादीनामङ्गानामुपधाया इति व्याख्याने तु 'सौरी बलाका' इति न सिद्ध्येत् । सूर्येणैकदिगित्यण्णन्तान् ङीपि अण्णन्तमङ्गं न सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । वचनं तु 'सूरी कुन्ती' इत्यत्र चरितार्थम् अणो लोपेऽप्याभीयत्वेन सोऽसिद्धः, अण्निमित्तकाल्लोपस्तु व्याश्रयत्वान्नासिद्ध इति यस्योपधत्वम्, उपधाग्रहणादेव (३)भाधिकारमभिव्याप्याभीयासिद्धत्वमिति बोद्धव्यम् । यग्रहणन्तूत्तरार्थम् । ङ्यामिति निर्देशात्सप्तम्येकवचनस्याग्रहणम् । **नक्षत्राणीति** । नक्षत्रवाचकाद् योऽण् तत्रेत्यर्थः । तेन तिष्येण युक्तं तैषमहः, तिष्ये भवस्तैषः इत्यादि सिद्धम् । **मातरि षिच्चेति** । पितामहीसिद्ध्यर्थमिदम् । **दंष्ट्रेति** । दंशेः 'दाम्नीशस' (३।२।१८२) इति करणे ष्ट्रन् । अयमजादिषु पठ्यते । गौरादिषु मातामहीशब्दपाठोऽनार्ष इत्यन्ये ।

त्सञ्ज्ञायामगः' (८।४।३) इत्यस्य चाप्राप्तेरिति भावः । (१) **तत्स्थानिकत्वमिति** । न त्वनेकाल्त्वात्सर्वादेश इति शेषः । यद्वा, वर्णादनुदात्ताद्' (४।१।३९) इत्यतः त इत्यस्यानुवृत्त्या तकारस्थानिकत्वं नादेशस्य । तेन विषयभेदेऽपि बाध्यबाधकभावः' इति भाष्यमते 'उत्सर्गसमानदेशाः' इतिन्यायाभावेऽपि न दोष इति बोध्यम् ।

(२) **व्याख्यानादिति** । 'तित्तिरिकल्माषी' इति 'उपमानानि' (२।१।५५) इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगदर्शनमूलकादित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे विशेष्यभूतवर्णवाचकस्यैव प्रातियोगितयाऽन्वये उक्तप्रयोगानुपपत्तिः स्पष्टैव, कल्माषशब्दस्य वर्णवाचित्वादिति बोध्यम् ।

(३) **भाधिकारमभिव्याप्येति** । तेन 'शुनः' इत्यादौ सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वात् 'न संयोगात्' (६।४।१३७) इति निषेधेन 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इति लोपो न । अल्लोपे हि स्थानिवत्त्वेन यणापत्तिः, 'बहुश्वा' इत्यादौ 'अन उपधा' (४।१।२८) इति ङीबापत्तिश्च । एवं 'भूयान्' इत्यादौ 'बहोर्लोपः' (६।४।१५८) इत्यस्यासिद्धत्वात् ओर्गुणो न । एवं तिर्यञ्चमाचष्टे 'तिराययति' इत्यादौ अचष्टिलोपेनापहारे तस्यासिद्धत्वात् पुनष्टिलोपो नेति बोध्यम् ।

जानपदीति । जनपदे भवेत्यर्थः । उत्सादित्वादञ् । ङीप्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं वचनम् । वृत्तिः अनुच्छेद्या जीविका । **अप्रत्यय इति** । तथा च क्रियाशब्दोऽयमिति भावः । **अमत्रे**–कमण्डलुरूपे * ।

कुण्डी कमण्डलौ, जारात् पतिवत्नीसुते पुमान् ।

इति **मेदिनीकोशात्** तत्र नित्यस्त्रीलिङ्ग इति भावः । यदि तु 'पिठरे तु न ना कुण्डम्' इति **विश्वकोशे** तस्य नपुंसकत्वमप्युक्तं पिठरामत्रशब्दौ च पर्यायौ, 'पिठरं स्थाल्युखा कुण्डम्' **इत्यमरे** नपुंसकत्वमात्रोक्तिस्त्ववयुत्याऽनुवाद इत्युच्यते, तदाऽनेकविधसंस्थानेषु अमत्रेषु कुण्डव्यवहारे कुण्डत्वे जातित्वाभावादप्राप्तौ ङीषिति बोद्धव्यम् । स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमिति बहवः । कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपामत्रवाचिनो जातित्वमप्यस्ति । सूत्रं तु नियमार्थमेव । अमृते जारजाथां कुण्डेत्येवेत्यपरे । आवपने च नित्यस्त्रीत्वादप्राप्तस्य ङीषो विधिः । आवपनमिति सामान्ये नपुंसकम् ।

गुणयोगादिति । गौणत्वेऽप्यपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भावः । (१)विधित्वानुरोधाद् गौण एवास्य प्रवृत्तिः । **वर्णश्चेदिति** । तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः । अन्यथा 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्युक्त्याऽसङ्गतं स्यादिति बोद्ध्यम् । सूत्रे वर्णशब्दोऽर्शआद्यजन्तः । **कालाऽन्येति** । क्रौर्यगुणयुक्तेत्यर्थः ।

नील्या अनिति । वृत्त्यनुसारेणेदम् । प्रतिपदोक्तत्वाद् अन्प्रकृतिङीषन्तप्रविष्टनीलशब्दस्यैवात्र ग्रहणं, न त्वस्य लाक्षणिकत्वात् । अनाच्छादने इति नीलवर्णवती शाटीत्यर्थे 'नीली' इति वारणाय चरितार्थम् । नील्या रक्ता गौरित्यर्थे (२)नीलेत्येवोचितमिति परे । मैथुनेच्छाशब्दोऽर्शआद्यजन्तस्तद्वतीत्यर्थः । **अन्येति** । मैथुनादन्यद् या इच्छति । कमेः 'लषपत' (३।२।१५४) इत्युकञ् । शोणशब्दो वर्णवाची 'वर्णानां तण' (२।३।३) इत्याद्युदात्तः । अन्यत इति सिद्धे विकल्पार्थमिदम् ।

---

(१) विधित्वानुरोधादिति । विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्यायस्त्वात् । तथा च वृत्तिः– 'नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीषमुत्पादयति, अन्यत्र गुणे एव टापम् । अगुणवचनात्तु जातिशब्दान् ङीषेव भवति' इति ।

(२) नीलेत्येवोचितमिति । अस्य लाक्षणिकत्वेन सूत्रे नीलशब्देनाग्रहणादिति भावः ।

---

* कुण्डरूपे इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

षोतो (४।१।४४) । (१)अत्र गुणवचनशब्देन समस्त-कृदन्त-तद्धितान्त-सर्वनाम-जाति-सङ्ख्या-सञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते; (२)आकडारसूत्र भाष्यपर्यालोचनया तादृशानामेव तत्सञ्ज्ञालाभात् । तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञामुक्त्वाऽग्रे तद्बाधकत्वेनैताः क्रमेण पठिताः। गुणवचनेत्य(३)न्वर्थसञ्ज्ञया गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेव तादृशानां सा सञ्ज्ञेति न रूपादीनां ग्रहणं, जातिपदेनाऽऽकृतिग्रहणद्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेव तत्र ग्रहणात् । कठादिशाखातदध्येतॄणाञ्च तद्धितान्तत्वादेव व्यावृत्तिः । **एतत्सूत्रभाष्योक्तम्—**

(४)सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

षोतो गुणवचनात् (४।१।४४) । अत्र गुणो नादेङ्रूपः उत इति विशेषणात्, नापि विशेषणम् आखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गात्, नापि नैयायिकाभिमतो गुणः 'मृद्वी' 'बुद्धिः' इत्यादेरसिद्ध्यापत्तेः, अत आह-(१) **अत्र गुणवचनशब्देनेति** ।

(२) **आकडारसूत्रेति** । तत्र सूत्रे भाष्ये-'अर्थवत् प्रातिपदिकम्' इति अर्थवतः प्रातिपदिकसञ्ज्ञामुक्त्वा तस्यैव 'गुणवचनं च' इति गुणवचनसञ्ज्ञा विहिता । ततश्च 'समासे-कृत्-तद्धिता-ऽव्यय-सर्वनामा-ऽसर्वलिङ्गा जातिः, सङ्ख्या; डु च, एकद्रव्योपनिवेशिनी सञ्ज्ञा' इति समासादिसञ्ज्ञास्तद्बाधकत्वेनोक्ताः । डुशब्देन च षट्सञ्ज्ञा । अत्र **कैयटः**-'गुणवचनं चेति । एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसञ्ज्ञयोः समावेशो भवति । उत्तरासु च सञ्ज्ञासु प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात् ताभिः प्रातिपदिकसञ्ज्ञा समाविशति, गुणवचनसञ्ज्ञा तु ताभिर्बाध्यते' इति । एवञ्च समासादिसञ्ज्ञातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रं गुणवचनपदेन ग्राह्यमिति स्पष्टमेव लभ्यते । अत्र समासादिसञ्ज्ञाभिर्गुणवचनसञ्ज्ञाबाधात् 'चित्रगुत्वं' 'कारकत्वम्' 'औपगवत्वम्' 'उच्चैस्त्वं' 'सर्वत्वं' 'घटत्वं' 'बहुत्वं' 'पञ्चत्वं' 'डित्थत्वम्' इत्यादौ न ष्यञ् । नन्वेवम् 'ऐक्यम्' 'राजपौरुष्यम्' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिः, सङ्ख्यासमाससञ्ज्ञाभ्यां गुणवचनसञ्ज्ञाबाधादिति वाच्यम्, तयोर्ब्राह्मणादिगणे पाठेन ब्राह्मणादित्वात्तत्सिद्धेः । ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिविषयार्थं, प्राणभृज्जातिलक्षणाञ्बाधनार्थं, युवाद्यणा समावेशार्थं चेति **कैयटः** । (३) **अन्वर्थसंज्ञयेति** । गुणसञ्ज्ञायामेव लाघवात्कर्तव्यायां गुणवचनेतिमहासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यादिति भावः ।

(४) **सत्त्वे निविशते इति** । सत्त्वे द्रव्ये निविशते सम्बध्यते, अपैति ततो निवर्तते, पृथग् भिन्नासु जातिषु जात्याधारेषु अर्थात् भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृश्यते च यः स गुणः, यथा शुक्लादिः । स हि घटादौ यस्मिन् सम्बध्यते, तत एव च पाकादिना निवर्तते, भिन्नजातीयेषु पयःशङ्खादिषु दृश्यते च । अनेन जातेर्गुणत्वनिरासः । घटत्वादिजातिर्हि यस्मिन् घटादौ सम्बध्यते न तं कदाचिज्जहाति, न च भिन्नजातीयेषु पटादिषु दृश्यते । एवं सति क्रियायां गुणत्वं प्रसज्यते तस्या अपि घटादौ कदाचिदुपलम्भात्, कदाचित्ततो निवृत्तेः, भिन्नजातीयेषु घटपटादिषु दर्शनाच्च, अतो विशेषणान्तरमाह-**आधेय इति** ।

इति गुणलक्षणं त्वेकदेश्युक्ति(१)र्बहुविशेषणानां वैयर्थ्यात् भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च। तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव भाष्यसम्मतमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्। शुचिरिति। शुचेरौणादिकः किन्। उत इत्यस्याभावेऽपि 'खरुसंयोगोपधान्न' (का०वा०) इत्येतत्सामर्थ्येनात इत्यस्यात्रासम्बन्धः उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्' 'कृदिकारात्' (ग०सू०) इत्यस्यात्राप्रवृत्तिरित्यभिमानः। (२)शुक्लेति तु प्रत्युदाहरणमुचितम्। तपरः किम्?

उत्पाद्य इत्यर्थः। अक्रियाजः अनुत्पाद्य इत्यर्थः। तथाच नित्यानित्यवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वमित्यर्थः। गुणत्वस्य पाकजरूपादिषु अनित्येषु, आकाशमहत्वादिषु नित्येषु च सत्वात्तद्वत्सु शुक्लादिषु लक्षणसमन्वयः। क्रियात्वस्य च नित्यावृत्तित्वात्तद्वत्यां क्रियायां नातिप्रसङ्गः। एवमपि अवयविद्रव्ये अतिव्याप्तिः। तस्यावयवेषु सम्बध्यमानत्वात्, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्त्या ततो निवर्तमानत्वात्, भिन्नजातीयेषु हस्तपादादिषु दृश्यमानत्वात्, नित्यानित्यवृत्तिद्रव्यत्वरूपोपाधिमत्वाच्च, अत आह-असत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः। द्रव्यभिन्नत्वमिति यावत्। तेन तत्र नातिप्रसङ्गः।

(१) बहुविशेषणानां वैयर्थ्यादिति। सत्त्वे निविशते इति, पृथग् जातिषु इति वा जातेर्वारणसम्भवे तदन्यतरस्य वैयर्थ्यात्। जातेरनित्यत्वाभावात् नित्यानित्यवृत्तिधर्मवत्त्वमिति क्रियावारकेणैव तस्या वारणसम्भवात् तद्वारकयोरुभयोरपि वैयर्थ्यापत्तेः, गुणत्वजातिमत्त्वमित्येव सिद्धे इतरवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः। अन्ये तु सर्वेषामपि सफलत्वाच्चिन्त्यमिदम्। तथा हि-सत्त्वे द्रव्ये, निविशते उत्पद्यते, अपैति नश्यति। एवञ्च द्रव्याधिकरणकोत्पादविनाशशालित्वमिति प्रथमविशेषणं फलितम्। जातिषु इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी। जातिभ्यः पृथगित्यर्थः। तथाच जातिभिन्नत्वमिति द्वितीयं फलितम्। आधेयश्चाक्रियाजश्च पूर्ववत् नित्यानित्यवृत्तिधर्मवत्त्वमिति तृतीयम्। असत्त्वप्रकृतिः द्रव्यभिन्न इत्यर्थः। तेन द्रव्यभिन्नत्वं चतुर्थम्। तत्र द्रव्याधिकरणकोत्पादविनाशशालित्वमित्याद्यविशेषणानुक्तावभावे गुणत्वापत्तिः। द्रव्याधिकरणकोत्पादविनाशशालित्वमिति प्रथमविशेषेण उत्पादमात्रोक्तौ ध्वंसेऽतिव्याप्तिः, नाशमात्रोक्तौ प्रागभावेऽतिव्याप्तिः। द्वितीयविशेषणानुक्तौ उत्पादविनाशशालिन्या विशिष्टाधिकारप्रयोजकत्वेन लाघवात् क्लृप्ताया ब्राह्मणत्वादिसामान्यव्याप्याया विशिष्टब्राह्मणत्वादिजातेरपि गुणत्वापत्तिः। उत्पादविनाशौ चास्याः संस्कारपातित्यादिना तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टब्राह्मणत्वादिजातेरुत्पादविनाशयोः सकलानुभवसिद्धत्वेन बोध्यौ। तृतीयानुक्तौ क्रियायां गुणत्वापत्तिः। चतुर्थानुक्तौ अवयविद्रव्ये गुणत्वापत्तिः। गुणत्वजातिमत्त्वमितिलक्षणान्तरसम्भवेऽपि अस्य लक्षणत्वे बाधकाभावः। तद्ग्राहकत्वाच्चास्य न वैयर्थ्यम्। एवञ्च सर्वविशेषणानां सार्थक्यान्नैकदेश्युक्तिरियम्। आकडारसूत्रस्थभाष्यं तु यत्रार्थनिर्णायकं नोपलभ्यते तत्रैव व्यवस्थापकम्, यथा 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' (५।१।१२४) इत्यादौ। अत्र तु भाष्यकारेण गुणलक्षणाभिधानात् न तद् व्यवस्थापकम्। बह्वादिग्रहणसार्थक्यप्रयोजकसङ्ख्यानिष्ठगुणत्वाभावायैकमात्रवृत्तित्वमपि विशेषणं देयम्। न चैकत्वेऽतिव्याप्तिः, अनेकनिरूपितवृत्तितावच्छेदकसङ्ख्यात्वादिधर्मानवच्छिन्नत्वस्यैवैकमात्रवृत्तित्वरूपत्वादित्याहुः।

(२) शुक्लेतीति। 'संयोगोपधान्न' (का०वा०) इति निषेधस्तु खरुसाहचर्यादुकारान्त एवेति भावः। पीतेत्यस्योपलक्षणं वा। अदन्ताच्चेत् शोणशब्दादेवेति रीत्या 'शोणात्

वधूः, कासूः । 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री' 'कासूर्विकलवाचि स्याद्' इतिकोशबलेन (१)नवोढात्वस्य (२)विकलवाक्त्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन खरुशब्दवद् गुणवचनत्वात् । **पतिंवरेति** । (३)पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः ।

बह्वादि (४।१।४५) । बहुशब्दस्योक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन ग्रहणम् । 'कृदिकाराद्' (ग०सू०) इति 'सर्वत' (ग०सू०) इति च गणसूत्रे । अकृतोपीत्यर्थः । 'व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न । 'सुगन्धिः, (४)प्रियकतिर्वेश्या' इत्यादि' इति **वृत्तिः** । (५)पुराणशब्दोऽत्र पठ्यते । स यद्यपि 'अयं पन्था अनुवित्तः पुराणः' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनेन घृतादिपाठादन्तोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण ततो ङीब्ङीषोः स्वरे विशेषाभावस्तथाप्यत्र पाठसामर्थ्यात्पक्षे टाबेवेति बोद्धव्यम् । **अजननिरिति** । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।११२) इति जनेरनिः । अहन्शब्दोऽत्र पठ्यते । सामर्थ्यादनुपसर्जनाधिकारबाधः । 'दीर्घाह्नी प्रावृड्' इति ङीष्यन्तोदात्तम् । बह्वादिराकृतिगण इति **गणरत्नकृत्** ।

पुंयोगादा (४।१।४८) । हेतौ पञ्चमी । आख्यायामिति (६)पञ्चम्यर्थे सप्तमी । आख्याशब्दो बोधकपरः । आख्याचोपस्थितत्वात्पुंस एव न स्त्रियाः स्त्रियां वर्त्तमानस्य स्त्र्याख्यत्वाव्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः । (७)पुंस्येव यः प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः । (८)पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण

प्राचाम्' (४।१।४३) इत्यस्य नियामकत्वे तु प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् ।

(१) **नवोढात्वस्येति** । नवोढात्वस्य लज्जाभयपराधीनरतिकत्वस्वरूपतया रतेश्च सुखविशेषरूपत्वेन गुणत्वम् । (२) **विकलवाक्त्वस्येति** । तस्य विकलवचनस्वरूपतया शब्दत्वेन गुणत्वम् । (३) **पतिलाभोत्कण्ठेति** । उत्कण्ठायाश्च स्मृतिरूपत्वाद् गुणत्वम् । कोमलत्वकठोरत्वादीनां संयोगविशेषतया गुणत्वमिति बोध्यम् ।

(४) **प्रियकतिर्वेश्येति** । तथाच परिशिष्टम्—'इतोऽक्त्यर्थादनादेशादकतेः' इति ।

(५) **पुराणशब्द इति** । स च ट्युलन्तः । 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु (४।३।१०५) इति निर्देशात् तुडागमाभावः ।

(६) **पञ्चम्यर्थे सप्तमीति** । यत्तु—इयं सप्तमी अधिकरण एव । तस्याश्च प्रातिपदिकपदार्थेनान्वयः । आख्या च बोधः । तथाच तद्वृत्तिप्रातिपदिकादित्यर्थः । वृत्तित्वं च जनकतासम्बन्धेनेति, तन्न, जनकताया वृत्त्यनियामकत्वात् । (७) **पुंस्येव यः प्रसिद्ध इति** । इदं चिन्त्यम् , तथा सति चैत्रस्य स्त्री 'चैत्री' इत्यादौ सूत्रस्य चारितार्थ्येऽपि गोपस्य स्त्री 'गोपी' शूद्रस्य स्त्री 'शूद्री' इत्यादेरसिद्ध्यापत्तेः । तत्र गोपशूद्रादेः स्त्रियामपि प्रसिद्धत्वात् । (८) **पुंयोगाद्धेतोः प्रवृत्तिनिमित्तारोपेणेति** । यथा चैत्रस्य स्त्री 'चैत्री' इत्यादौ चैत्रस्यपुंप्रतियोगिकस्वत्वरूपसम्बन्धप्रयोज्यो यथैतस्यारोपस्तादृशारोपप्रकारीभूततादृशचैत्रत्वपुरस्कारेण चैत्रस्त्रीबोधकाच्चैत्रपदादनेन ङीष् । नन्वेवं 'गोपी' इत्यादौ ङीष् पुंसी-

स्त्रियां वर्त्तमानात्पुंबोधकाच्छब्दान्ङीषित्यर्थः। योगः सम्बन्धः, पुंयोगात्किम्? देवदत्ता। आख्यायां किम्? प्रसूता। तदभावे हि स्त्रियां वर्त्तमानं यत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थोऽपि सम्भाव्येत। अस्ति हि तत्प्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे पुंयोगहेतुकत्वम्। उक्तपुमाख्या तु नैषेति भावः। पुंयोगोऽत्र दाम्पत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः 'यथेयं भर्तृपापकृतान् बन्धादीन् लभते, एवं तच्छब्दमपि' इति भाष्योक्तेः। 'देवकी' इत्यादि तु गौरादिषु बोद्धयमिति (१)केचित्।

गोपालिकेति। गाः पालयतीति गोपालः, स एव गोपालकस्तस्य स्त्रीत्यर्थः। ण्वुलन्तस्य तु कारकषष्ठ्या समासनिषेधाच्छेषषष्ठ्या समासे आपः सुपः परत्वादित्वं दुर्लभम्। वस्तुतः शेषषष्ठ्या अप्यत्र कारकत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः। यथाकथञ्चित्कारकग्रहणेऽपि कथञ्चित्कारकत्वमादाय 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यस्य प्रवृत्ते(२)रत्रत्यभाष्यात्

भस्तत्र गोपत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्त्रियामपि स्वत एव सत्त्वेनारोपासम्भवादिति चेत्? न, अगोप्यामेव गोपस्त्रियामनेन ङीष्विधानात्। गोप्यां तु जातिलक्षण एव ङीष्। या तु गोपत्वजात्यभाववती, स्वयमपि गोरक्षिणी, गोरक्षकस्त्री च तत्र गोरक्षकस्य स्त्री गोरक्षिकेत्येव।

नन्वेवं शूद्रातात्पर्येण शूद्रस्य स्त्रीति व्युत्पत्त्याऽपि 'शूद्री' इति न स्यात् जातौ टापा बाधात्। पुंयोगे शूद्रत्वस्य स्त्रीसाधारणत्वेनारोपासम्भवादिति चेत्? अत्रोच्यते, अत्राप्यशूद्रजातीयायामेव शूद्रस्त्रियां 'शूद्री' इति प्रयोग इष्यते, शूद्रजातीयायां तु पुंयोगे टाबेवेति ध्येयम्। केचित्तु पुंवृत्तित्वविशिष्टशूद्रत्वस्यारोपेण शूद्रजातीयायामपि तथा प्रयोग इष्यते। शूद्रादिपदात् शूद्रजातीयस्त्रीबोधोऽपि आरोपितपुंव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टशूद्रत्वपुरस्कारेणैवेत्याहुः। यद्वा, यत्र शूद्रजातीयस्त्रियां शूद्रत्वम् अज्ञातं तत्र पुंव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टशूद्रत्वारोपेणास्तु शूद्र्यादिपदात् शूद्रत्वादिपुरस्कारेण बोधः। तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकबोधे तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताकविशेष्यताकज्ञानत्वेन न कारणत्वम्, अपि तु तद्धर्मनिष्ठप्रकारताकविशेष्यताकज्ञानत्वेनैव। अत एव 'नीलघटः' इति नीलघटत्वपर्याप्तप्रकारताकविशेष्यताकज्ञानात् 'सुन्दरो घटः' इति बोधः। न चैवं विशिष्टधर्मारोपो व्यर्थः, शुद्धारोपस्यापि शूद्रजातीयस्त्रियां शूद्रत्वाज्ञानदशायां सम्भवादिति वाच्यम्, आरोपत्वस्य भ्रमत्वव्याप्यत्वेन भवद्भिरारोपत्वेनाभिमतस्य तादृशस्य ज्ञानस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वेन भ्रमत्वस्यैवाभावेनारोपत्वस्य तादृशज्ञाने वक्तुमशक्यत्वात्। अस्तु वा घटे रक्ततादशायां रक्तत्वाभावभ्रमात्मकनिश्चये रक्तत्वारोपः, प्रकृते शूद्रस्त्रियां शूद्रत्वाभावभ्रमनिश्चये शुद्धशूद्रत्वस्यैव चारोपः, तथापि सिद्धमेव नः समीहितमिति दिक्।

(१) **केचिदिति।** गौरादिषु पाठे मानाभावोऽत्रारुचिः। एवञ्च तेषामसाधुत्वमेवेति प्रामाणिकाः। (२) **अत्रत्यभाष्यादिति।** 'गोपालिकादीनां प्रतिषेधः' (का० वा०) इति अत्र वार्त्तिकम्। अस्य 'सिद्धये' इति शेषः। अत्र अविशेषेण इकारघटितनिर्देशात् ण्वुलन्तेऽपि इत्वं भवतीति ध्वन्यते। पूर्वं समासाभावे तु तद् दुर्लभमिति भावः।

(१)'उपपदमतिङ्' (२।२।१९) इतिसूत्र भाष्याच्च लाभात् । यद्वा, तन्निषेधस्यानित्यत्वादप्रवृत्तौ कारकषष्ठ्या सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन तत्रापीत्वं सुलभम् । **सूर्येति ।** सर्त्तेः क्यप्याद्युदात्तसूर्यशब्दाच्चाप्यन्तोदात्तमिदम् । एतेन ङीषनिषेधेन टापैव सिद्धिरित्यपास्तम् । **सूरीति ।** सूर्यस्य स्त्री या कुन्ती इयं मानुषी, न देवतेत्यर्थः ।

महत्त्वे इति । तद्योगे एवैषां ङीषर्थमिति भावः । **यवनाल्लिप्यामिति ।** लिप्यर्थकोऽत्र ङीष् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्बाधक इति बहवः । **लिपिः** अक्षरविन्यासः ।

मातुलेति । मातुलान्नित्ये प्राप्ते उपाध्यायादप्राप्ते विभाषेयम् । **या तु स्वयमेवेति ।** 'अपादाने स्त्रियां घञ् उपसङ्ख्यानं, तदन्ताच्च वा ङीष्' (का०वा०) इति तृतीये 'इङश्च' (३।३।२१) इति सूत्रे वार्त्तिकादिति भावः । उपेत्याधीयते यस्या इति विग्रहः । अर्येति ह्रस्वादिस्तदाह—**स्वामिनीति ।** 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) इत्युक्तेः । आर्येति पाठस्तु कयटाद्यसम्मतः । **स्वार्थ इति ।** अत एव **भाष्ये** 'अर्याणी, अर्या' इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव प्रवृत्तौ तु उपाध्यायीतिवद् अर्यीति पक्षे ङीषमेवोदाहरेत् । **कर्मण्यण् इति ।** (२)सूत्रं तु 'इन्द्री' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थमिति भावः ।

क्रीतात् (४।१।५०) । करणादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थेऽवयववाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहिः । तेन 'वस्त्रेण क्रीता' इति वाक्ये न । अत इति चानुवर्त्तते । करणे किम् ? सुक्रीता । **धनक्रीतेति ।** 'कर्त्तृकरणे' (२।१।३२) इत्यत्र बहुलग्रहणेन 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यस्यानित्यत्वादत्र सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समास इति भावः । इदम् 'उपपदमतिङ्' (२।२।१९) इति सूत्रे **कैयटे** स्पष्टम् । अयमजादिष्वित्यन्ये । एवञ्च 'गति' इत्यादेरनित्यत्वे न मानमिति तदाशयः । अत एवैतत् 'कर्तृकरणे' (२।१।३२) इति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेन **भाष्ये** नोक्तम् । 'अम्बाम्ब' (८।३।९७) इति सूत्रं गवादिग्रहणन्तु नियमार्थम् । तेन 'हृदिस्थः' इत्यादौ षत्वं नेति दिक् ।

---

(१) **उपपदमतिङ् इति सूत्रेति ।** तत्र हि 'षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन' (का० वा०) इति वार्त्तिकमुपन्यस्तम् । षष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तौ न उपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ विप्रतिषेधासङ्गतिरिति भावः ।

ननु इन्द्रमानयति जीवयतीत्यर्थेन 'इन्द्राणी' इत्यादीनामपि सिद्धिः स्यादत आह—(२) **सूत्रं त्विति ।** इन्द्रस्य स्त्रीत्यर्थविवक्षायाम् 'इन्द्री' इत्यादिर्मा भूत् इत्यर्थमित्यर्थः ।

अल्पाख्यायामिति । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि' (प०भा०) इति विशिष्टस्य क्तान्तत्वम् । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पत्वं करणगतं, क्रियागतं वा । **क्तान्तादिति** । क्तान्तान्तादित्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । **ऊरुभिन्नीति** । 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा' (६।२।१७०) इति भिन्नशब्दस्य परनिपातः । **पाणिगृहीतीति** । अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः । **भाष्ये** तु 'पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे' (१)इत्युक्तम् ।

अस्वाङ्गपूर्व (४।१।५३) । न स्वाङ्गम् अस्वाङ्गं, पूर्वञ्च तत्पदं पूर्वपदं, पुनः कर्मधारयः । अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः' उत्तरसूत्रे **भाष्ये** 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ तत्प्रवृत्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापि तथैवौ(२)चित्यात् । तत्र 'यदुपसर्जनं 'पाणिपादम्' इति समुदायो, न स स्वाङ्गम् स्वाङ्गसमुदायश्च न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते । यच्च स्वाङ्गं पादेति, न तदस्वाङ्गरूपपूर्वपदात्परम्' इत्युक्तम् । एवञ्च 'करमुखी' इत्याद्यसाध्वेव । जातिपूर्वादितीहापि सम्बध्यते । दुर्वारत्वात्, तदाह–**नित्ये प्राप्ते इति** । **वस्त्रच्छन्नेति** । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते चानुदात्तान्तोऽयम् । 'पुत्रादिनी' इत्यादौ 'सुप्यजातौ' इति णिनिदर्शनेनाऽऽकृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभावेऽपि 'पुत्रहती' इत्यादौ गौरादिङीषिति बोद्धव्यम् । अस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणं स्पष्टार्थम् । किञ्च तदभावेऽस्वाङ्गादिति प्राधान्याद् बहुव्रीहिविशेषणं स्यादिति ।

स्वाङ्गाच्चो (३।१।५४) तदन्तादित्युपसर्जनग्रहणलब्धम् । बहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह–**अतिकेशीति** । 'एकविभक्ति' (१।२।४४) इति केशानामुपसर्जनत्वमप्रधानत्वञ्च । **शिखेति** । इदमेव प्रत्युदाहरणम् । शोभनेत्यादि सुशिखान्तं (३)प्रक्षिप्तं विशिष्टेऽदन्तत्वाभावेनाप्राप्तेः ।

---

(१) **इत्युक्तमिति** । विशेषश्च 'पाणिगृहीती भार्या चेत् । यस्या हि यथाकथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति' इत्येवं **भाष्ये** उक्तः । यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं साऽभिधीयते' इति हि तत्र कैयटः ।

(२) **औचित्यादिति** । अत एव सुन्दरौ ऊरुभिन्नौ यस्या इत्यर्थे 'सुन्दरोरुभिन्ना' इत्यादौ नानेन ङीष् जातिपूर्वत्वाभावाच्च ।

(३) **प्रक्षिप्तमिति** । केचित्तु इदमेव युक्तं, 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ ङीष्व्यावृत्त्यर्थमस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्त्यास्वाङ्गपूर्वपदात् परं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् प्रातिपदिकादिति

यच्चपि भाष्ये अशिखेति प्रत्युदाहृतं तस्याप्येकदेश एव तात्पर्यम् । नञ्पूर्वे 'सहनञ्' इति निषेधेन प्राप्त्यभावात् । एतेन क्रीडादिषु शिखाशब्दपाठ इत्यपास्तम् ।

भाष्योक्तार्थस्य स्वेनैव पूर्वसूत्रे उक्ततया 'शिखा' इत्यादावस्वाङ्गपूर्वपदात्परत्वाभावेन ङीषोऽप्राप्तेः । अत एव भाष्ये 'अशिखा' इत्येव प्रत्युदाहृतम् । सहनञ्लक्षणनिषेधस्त्वत्र न शङ्क्यः अस्य शिखा अशिखेति समासे नञोऽभावात् । न च तत्र समासात् प्रागेव टाप्यदन्तत्वाभावात् न दोष इति वाच्यम् , उपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन, स्त्रीत्वाविवक्षया वा पूर्वं टापोऽप्रवृत्तेः । शिखाशब्दस्य 'शीङो ह्रस्वश्च' (सू०) इत्युणादिनिष्पन्नत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासेनास्यैव प्रवृत्तेश्चेत्याहुः ।

अन्येतूपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचो, न तु भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेन । अत एव 'व्याघ्री' इत्यादेर्गतिकारकेतिपरिभाषाफलत्वं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्राप्युपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे टापोऽप्राप्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव च 'अयजे इन्द्रम्' इत्यादौ पूर्वं गुणः, 'खट्वाकीती' इत्यादौ टाप् च सिध्यति । पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षाऽपि प्रमाणाभावान्नोपपद्यते । उणादयस्त्वव्युत्पन्ना एवेति न 'गतिकारक' इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासः । ततश्च न 'अशिखा' 'सुशिखा इत्यादि प्रत्युदाहरणम्' तत्रान्तरङ्गत्वाद्टापि अदन्तत्वाभावादेव ङीषोऽप्राप्तेः, किन्तु 'शिखा' इत्येव प्रत्युदाहरणम् ।

ननु अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्तिपरभाष्येण विरोधः कथम् परिहरणीय इति चेत् ?

उच्यते, बहुव्रीहिपदानुवृत्त्यैव 'शिखा' इत्यादौ ङीष्व्यावृत्तौ सिद्धायामुपसर्जनग्रहणं 'यस्मात् प्रातिपदिकात् ङीष् चिकीर्षितस्तन्निरूपितोपसर्जनत्वविशिष्टस्वाङ्गवाचकान्तप्रातिपदिकात्' इत्यर्थसम्पानद्वारा स्वाङ्गसमुदायवाच्युत्तरपदके 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ ङीष्व्यावृत्त्यर्थमिति अभिधाय पुनः अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्या वैयर्थ्यमाशङ्क्य 'उपसर्जनग्रहणम् उपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् निष्केशी यूका अतिकेशी मालेति' इति तत्प्रयोजनमभिहितं भाष्ये । अथ तदर्थमात्रत्वे बहुव्रीहिपदे स्वरितत्वनिवृत्त्यैव अननुवृत्तौ सिद्धायामुपसर्जनग्रहणं किमर्थमिति शङ्कायामिदमुत्तरम्–शिखेत्यादौ ङीषापत्तिरिति । तथाच बहुव्रीहिपदानुवृत्तिमभिप्रेत्योपसर्जनग्रहणफलनिराकरणे प्रवृत्तभाष्यस्यैवास्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्यभिलापकत्वेन स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति यथाश्रुतन्यासे यस्मात् प्रातिपदिकादित्याद्युक्तार्थस्य सत्त्वेन 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ दोषाभावेनास्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्यभावस्यैव सत्त्वेनोपसर्जनग्रहणाभावे 'शिखा' इत्यादिदूषणं सुष्ठुतरम् । न चैवमपि कल्याणपाणिपादेत्याद्येवोक्तार्थसम्पादनद्वारोपसर्जनग्रहणव्यावर्त्यं दातुमुचितं, भाष्योक्तत्वादिति वाच्यम्, भाष्ये 'शिखा' इत्यस्यैव प्रथमं प्रत्युदाहरणत्वेनोक्ततया प्रथमत्यागे मानाभावात् ।

यत्तु—उक्तरीत्याऽर्थकरणे कल्याणं घटपादं यस्याः सेति बहुव्रीहौ कल्याणघटपादेत्यादौ ङीषोऽनापत्तिः, स्वाङ्गवाचकत्वपर्याप्त्यधिकरणे पादशब्दे स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतप्रातिपदिकनिरूपितोपसर्जनत्वपर्याप्तेरभावादिति सिद्धान्तभूते बहुव्रीहिपदाननुवृत्तिकल्पे उक्तप्रत्यासत्तिमनाश्रित्यास्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्यैव 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ ङीष् व्यावर्तनीय इति 'शिखा' इति प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमेवेति, तदेव चिन्त्यम्, बहुव्रीहिपदानुवृत्तिकल्पे 'अस्वाङ्गपूर्वपदा-

ननु स्वमङ्गं स्वाङ्गञ्चेत् 'सुमुखा शाला' इत्यत्रापि स्यात्, मुखस्य शालाङ्गत्वात् 'सुकेशी रथ्या' इत्यत्र च न स्यात्, केशानां तदङ्गत्वाभावात्, अत आह—**अद्रवमिति**। (१)स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः। **रथ्येति**। इदानीं प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनासिद्धिः। एवञ्चेदं 'पूर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणम्' इत्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः। प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनि कदाप्यदृष्टत्वादाह—**तेन चेदिति**। अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गं (यदि) तेन तज्जातीयेन वस्तुना प्राणी यथा सम्बद्धस्तदाऽप्राणी सम्बद्धश्चेदित्यर्थः। अत एव 'तस्य चेत्तत्तथा युतम्' इत्यस्य 'अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम्' इति (२)शेषो **भाष्ये** दर्शितः।

दित्यनुवृत्त्यैव उपसर्जनग्रहणव्यावर्त्यकल्याणपाणिपादेत्यादिसिद्धावुपसर्जनग्रहणं बहुव्रीह्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्' इतिभाष्यविरोधापत्तेस्तदनभिधानात्। सत्युपसर्जनग्रहणे उक्तरीत्या प्रत्यासत्तिमाश्रित्यार्थकरणे कल्याणघटपादेत्यादौ ङीष् न प्राप्नोति, अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्तौ तु स्यादिति फलभेदस्य स्पष्टत्वात्। न च तत्पक्षे तादृशफलभेदाभावाय तादृशोक्तप्रत्यासत्तिर्नाश्रीयते इति तदनभिधाने मानाभावेन तदेकवाक्यतया तदननुवृत्तिकल्पेऽपि तादृशप्रत्यासत्तिर्नाश्रयणीया, अपि तु 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ ङीष्व्यावृत्त्यै अस्वाङ्गपूर्वपदात् इत्यनुवर्तनीयमिति 'शिखा' इति प्रत्युदाहरणमयुक्तमेवेति वाच्यम्। उक्तरीत्या प्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे स्वाङ्गवाचकपादशब्दे द्वन्द्वसमासनिरूपितोपसर्जनत्वस्य सत्त्वेन उपसर्जनग्रहणस्य कथमपि तदन्ते 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ ङीष्व्यावर्त्तकत्वं न सम्भवतीति बहुव्रीहिपदानुवृत्तिकल्पे 'स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यं, स्वाङ्गाद्यथा स्यात्, स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत् कल्याणपाणिपादा' इतिभाष्यविरोधापत्तेः। तस्मात् 'कल्याणघटपादा' इत्यादावपि ङीष् नैवेष्यते। बहुव्रीहिपदानुवृत्तिकल्पे उपसर्जनग्रहणफलखण्डनाय अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्त्या 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ ङीष्वारणं 'कल्याणघटपादा' इत्यादेरसङ्ग्रहात् पूर्वपक्षिणो राद्धान्त्याशयानवबोधमूलकमेवेति न तद्बलात् उक्तप्रत्यासत्तेः उक्तभाष्यसिद्धाया अनाश्रयणं युक्तम्। एवञ्च अस्वरितत्वादेव बहुव्रीहिपदाननुवृत्त्या निष्केशी यूका अतिकेशी मालेत्यादिसिद्धावपि 'कल्याणघटपादा' इत्यादौ ङीष्वारणायावश्यकेन उपसर्जनग्रहणेनैव 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादावपि तद्वारणसम्भवात् अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवृत्तौ फलाभावेन तन्निवृत्त्या 'शिखा' इत्यत्रापि तेनैव वारणमिति **भाष्ये** प्रथमोपात्तं 'शिखा' इति प्रत्युदाहरणमेव युक्तम्।

न च कृते उपसर्जनग्रहणे उक्तरीत्या प्रत्यासत्त्याश्रयणेऽपि च 'कल्याणपाणिपादा' इत्यादौ ङीष् दुर्वारः, स्वाङ्गसमुदायेऽपि स्वाङ्गत्वस्य स्पष्टमनुभवसिद्धतया पाणिपादात्मकद्वन्द्वस्य तादृशपाणिपादोभयात्मकस्वाङ्गवाचकतायाः स्पष्टत्वादिति वाच्यम्। स्वाङ्गत्वव्याप्यकरत्वपादत्वादिधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकवाच्यतानिरूपितवाचकतापर्याप्त्यधिकरणस्यैव स्वाङ्गवाचकव्यवहारविषयतया समुदायत्वविशेषपुरस्कारेण वाचकपाणिपादात्मकसमुदायस्य तत्त्वाभावादित्याहुः।

(१) **स्पर्शवदिति**। स्पर्शवन्ति द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवायवः, तत्परिमाणमित्यर्थः।

(२) **शेष इति**। 'तस्य चेत् तत् तथा युतम्' इति लक्षणस्य अप्राणिसम्बद्धविषयकत्व

पुरस्तादिति । स ह्यनन्तरस्यैव बाधकः । **मद्ध्ये इति** । स हि पूर्वस्यैव बाधकः । **प्रामाणिका इति** । एवञ्च 'सुगात्री' इत्यादयोऽपप्रयोगा एवेति भावः ।

उरः क्रोडेति । टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः ।

शूर्पणखेति । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' (८।४।३) इति णत्वम् । केवलयौगिकत्वे तु 'शूर्पनखी' इत्येव ।

न ङीबिति । अस्वरितत्वादिति भावः ।

इति शब्द इति । एवञ्च भाषायामिति व्यर्थम् । छन्दसीत्यस्य 'दिक्पूर्वपदात्' (४।१।६०) इत्यत्रासम्बन्धेनास्वरितत्वादसम्बन्धसिद्धेः । परे तु दिगिति सूत्रे 'वाहः' (४।१।६१) इत्यत्र च (१)छन्दसीति वर्त्तते । लोके त्वन्तोदात्तमेव 'प्राङ्मुखी' इति । एवञ्च तन्निवृत्तिबोधनाय भाषाग्रहणम् । इतिश्चार्थे, तेन छन्दस्यपि । अत एव 'ङेराम्' (७।४।११६) इति सूत्रे **कयटे**—'सख्यशिश्वी च भाषायाम्' इति पाठो दृश्यते इत्याहुः ।

क्वचिदिति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वेन 'सखा सप्तपदी भव' इति सिद्धम् । न विद्यते शिशुरस्या इत्यशिश्वी । क्वचिदस्याद्युदात्तत्वन्तु छान्दसत्वात् ।

जातिशब्देन अर्थे कार्यासम्भवात्तद्वाचकग्रहणमित्याह—**जातिवाचीति**। अनन्यभावे विषयशब्द इत्याह—**न च स्त्रियां नियतमिति** । (२)भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययमिमित्तं जातिः, (३)नित्यमेकमनेकानुगतं सामा-

---

स्पष्टयितुम् 'अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम्' इति शेषो दर्शित इत्यर्थः । तत्र तस्येति करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी । तदिति अप्राणिबोधकम् । तथेति सम्बन्धप्रकारबोधकम् । तथा च 'प्राणी यथा प्राण्यङ्गेन सम्बद्धो भवति तथा अप्राणी प्राण्यङ्गजातीयेन वस्तुना सम्बद्धश्चेत् अप्राणिनोऽपि अवयवः स्वाङ्गं स्वाङ्गपदग्राह्यो भवतीत्यर्थः । मूले यदिशब्दघटितोऽपपाठः । अग्रे चेच्छब्दोपादानात् ।

(१) छन्दसीतीति । 'दीर्घजिह्वी च छन्दसि' (४।१।५९) इति सूत्रादिति शेषः ।

(२) **भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तमिति** । अभिधीयतेऽनेनेत्यभिधानम् । प्रत्ययः प्रतीतिः । अभिधानं च प्रत्ययश्चाभिधानप्रत्ययौ तयोर्निमित्तं हेतुः । एवञ्च भिन्नेषु पदार्थेषु अभिन्नाभिधाननिमित्तं जातिः अभिधानेऽभिन्नत्वं चैकरूपपुरस्कारेण बोधकत्वम् । यद्रूपपुरस्कारेणाभिधानस्यानेकधर्मिबोधकता तदिति यावत् । एवं भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययनिमित्तं जातिः । प्रत्ययेऽभिन्नत्वं चैकरूपनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वेन । यद्रूपपुरस्कारेण प्रत्ययस्यानेकावगाहित्वं तत्त्वमिति तत्त्वम् । घटादावभावादौ चातिप्रसङ्गवारणाय विशेषणान्तरमपि देयमित्यन्यत् । लक्षणान्तरमाह—(३) **नित्यमेकमनेकानुगतमिति** । नित्यत्वे सत्येकत्वे

न्यमित्यस्य च (१)शुक्लादिगुणस्यैकत्वनित्यत्वपक्षे तत्रातिव्याप्तिः । (२)'जननेन प्राप्यते सा जातिः' इति च युवत्वादावव्याप्तमत आह—(३)आकृतीति । ग्रहणमिति करणे ल्युट् । सामान्यं नपुंसकम् । आकृतिरवयवसन्निवेशः । आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह—अनुगतेति । ईदृशाकारो गौरित्याकृत्युपदेशादिव्यङ्ग्या इत्यर्थः । न च बाल्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्यङ्ग्यत्वेन तत्रातिव्याप्तमिदमिति वाच्यम्, (४)समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थाद्, (५)अवस्थाभेदेऽपि तद्भेदाप्रतीतेश्च, स एवायमिति प्रतीतेश्च, तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतेश्च ।

सति समवायेनानेकवृत्तित्वमित्यर्थः । नित्यत्वोक्त्या घटस्य समवायेयानेककपालवृत्तित्वेऽपि न जातित्वम् । एकत्वं सजातीयद्वितीयरहितत्वम् । तच्च स्वसामानाधिकरण्य, स्वाभावसामानाधिकरण्य, स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व, स्वावृत्तिजात्यभाववत्त्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन स्वविशिष्टं यत् तत्सामानाधिकरण्याभावरूपम् । यत् जातित्वेन विवक्ष्यते तत् स्वपदेन ग्राह्यम् । अनेन विशेषणेन दिगाकाशसंयोगादेर्न जातित्वम् । स्वसामानाधिकरण्यादिपूर्वोक्तचतुष्टयसम्बन्धेन दिगाकाशसंयोगविशिष्टो यो दिक्कालसंयोगस्तत्सामानाधिकरण्यस्यैव दिगाकाशसंयोगे सत्त्वेन तदभावरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वस्य तत्रासत्त्वात् । अत्र वैशिष्ट्यकुक्षौ प्रथमसम्बन्धानुपादाने पटादिगततद्व्यक्तित्वे घटत्वादिवैशिष्ट्यात् तत्सामानाधिकरण्यात् घटत्वादिजाताव्याप्तिः । द्वितीयसम्बन्धानुपादाने घटादिगततद्व्यक्तित्वे घटत्वादिवैशिष्ट्यात् पूर्ववत् अव्याप्तिः । तृतीयसम्बन्धानुपादाने द्रव्यत्वादौ घटत्वादिवैशिष्ट्यात् तत्सामानाधिकरण्यात् घटत्वादावव्याप्तिः । चतुर्थानुपादाने पृथिवीत्ववैशिष्ट्यस्य पार्थिवपरमाण्वाकाशसंयोगे सत्त्वात् तत्सामानाधिकरण्यात् पृथिवीत्वेऽव्याप्तिः । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तृतीयसम्बन्धस्यापि सुवचत्वात् । पृथिवीत्वावृत्तिसंयोगत्वजातेस्तत्र सत्त्वेन चतुर्थसम्बन्धाभावान्न चतुष्टयसम्बन्धेन स्वविशिष्टधर्मसामानाधिकरण्यं पृथिवीत्वे इति लक्षणसमन्वयः ।

केचित्तु एतत्फलं जातिसमुदायस्य न जातित्वम् । अन्यथा तादृशसमुदायस्य तत्तदवयवजात्यात्मकतयाऽनेकवृत्तित्वेन तत्त्वं स्यादेव । यदि च समुदायस्यावयवात्मकतया जातिसमुदायेऽपि जातित्वमिष्यते एवेत्युच्यते, तदा विशेषसमुदायस्य जातित्वाभावस्तत्फलम् इत्याहुः ।

(१) **शुक्लादीति** । हिमपयःशङ्खादिषु सर्वत्र 'शुक्लः' 'शुक्लः' इति समानप्रतीत्या समानशब्दप्रयोगेण च तेषामपि घटत्वादिवत् नित्यत्वमेकत्वं च सिध्यतीति भावः । उक्तलक्षणद्वयेऽतिव्याप्तिं प्रदर्श्य तृतीयलक्षणमाह—(२) **जननेन प्राप्यते सा जातिरिति** । स्वतादात्म्य, स्वाधिकरणद्रव्योत्पादकसामग्रीतराप्रयोज्यानुयोगिताकसम्बन्धप्रतियोगित्वं जातित्वम् । घटोत्पादकसामग्र्येव घटत्वप्रतियोगिकसमवायीयघटनिष्ठानुयोगित्वप्रयोजिकेत्याशयः । अत्राप्यव्याप्तिं प्रदर्श्य चतुर्थलक्षणमाह-(३) **आकृतीत्यादि** । तार्किकादिसम्मतस्य देवदत्तत्वादीनां जातित्वस्य 'न च' इत्यादिनाऽऽशङ्क्य खण्डनमाह-(४) **समानकालिकेति** । समानकालिका या अनेकव्यक्तयस्तद्वृत्ति यदनुगतसंस्थानं तज्ज्ञानजन्यज्ञानविषयीभूता जातिरिति । परिहारान्तरमाह-(५) **अवस्थाभेदेऽपीत्यादि** । एवञ्च परस्परं विभिन्नतया प्रतीयमानानेकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसंस्थानज्ञानजन्यज्ञानविषयीभूता जातिरिति लक्षणम् इत्यर्थः ।

(१)अत एवेन्द्रत्वादिकं न जातिः । पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेऽपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वे मानाभावात् । 'दुर्गा' 'अपर्णा' इत्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि न ङीष् । **तटीति ।** अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् । जलसमीपदेशविशेषो हि तटम् ।

नन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात् । अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारण्येन तस्या आकृतिग्रहणत्वाभावात्, किन्तु साक्षादुपदेशगम्या सेत्यत आह-(२)**लिङ्गानामिति ।** इयमपि जातिरित्यर्थः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । सर्वाणि लिङ्गानि न भजति इति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि **भाष्यप्रामाण्यात्** भजो ण्विः, समासश्च । **आख्यातम्** आख्यानम्, उपदेशः । **कथनात्**-उपदेशात् । एकत्र 'इन्द्रः' इत्युपदिष्टे अन्यत्र तद्ग्रहे मानाभावान्नेन्द्रत्वादि तथा । ब्राह्मणत्वन्तु एकत्रोपदिष्टे

यद्वा, अवस्थाभेदेऽपि धर्मिणोऽभेदात् देवदत्तत्वादीनां न जातित्वम् । अनेकव्यक्तिवृत्तित्वाभावात् इत्यर्थः । ईदृशाकारो गौरित्युपदेशवाक्यस्य गोत्वबोधेच्छाप्रयोज्यतया 'ईदृशाकारे गोत्वम्' इति समानाकारकतया गोत्वबाधे एव तात्पर्येण तादृशाकारविशिष्टधर्मिणः प्रत्यक्षादिनाऽवगमे तादृशाकारज्ञानाधीना गोत्वादि जात्यवगतिरेव, धर्मिणः सन्निकर्षेणैव गृहीतत्वात् । एतेन जात्याश्रयव्यक्तेरपि आकृतिग्राह्यतया जातित्वापत्तिरित्यपास्तम् ।

(१) **अत एवेति ।** समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टानुगतसंस्थानव्यङ्ग्याया एव जातित्वादेवेत्यर्थः । इन्द्रत्वादिकं तु ऐश्वर्यविशेषरूपं भूतभविष्यद्यावदिन्द्रवृत्त्येकं, देवदत्तादिपदवद् तत्तद्यक्तित्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे नानार्थकत्वापत्त्या श्रुत्यादिरुयेन्द्रादिपदस्यैकेन्द्रबोधकतापत्तौ तदितरेन्द्रपूजने यागादिसम्पादनाभावापत्तेः । एतेनैतस्य देवदत्तत्वाद्यविशेषेण पुनरुक्तत्वमित्यपास्तम् ।

लक्षणान्तरमाचष्टे—(२) **लिङ्गानामितीति ।** लिङ्गान्वयितावच्छेदकताकूटाभाववत्त्वे सति 'अयं ब्राह्मणः' इत्याद्याकारकवाक्यात्मकोपदेशविशिष्टज्ञानप्रकारत्वं जातित्वम् । उपदेशवैशिष्ट्यं च ज्ञाने स्वजन्यज्ञानजन्यत्वं, स्वजन्यज्ञानविधेयीभूतधर्मविधेयकत्वं, स्वजन्यज्ञानीयधर्मिताव्यधिकरणधर्मिताकत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । यथा 'अयं ब्राह्मणः' इत्युपदेशाद् एतद्व्यक्तिधर्मिकब्राह्मणत्वप्रकारकज्ञाने 'एतत्पिता ब्राह्मणः' इति ज्ञानं स्वविशिष्टं, तत्प्रकारकत्वं नपुंसकत्वान्वयितानवच्छेदकत्वेन लिङ्गान्वयितावच्छेदकताकूटाभाववत्त्वं च ब्राह्मणत्वे इति तस्य जातित्वं सिद्धम् ।

यत्तु सकललिङ्गविशिष्ट-शूद्रत्वाविशिष्टार्थकतदादिशब्दजन्यबोधे शूद्रत्वादीनामपि सकललिङ्गान्वयितावच्छेदकतया लिङ्गान्वयितावच्छेदकताकूटाभावाभावेन जातित्वानापत्त्येदं चिन्त्यमिति; तन्न, तत्तल्लिङ्गप्रतियोगिकसम्बन्धस्यापि पदार्थतया आकाङ्क्षाप्रयोज्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नसंसर्गताश्रयत्वरूपान्वयित्वस्याभावेन प्रकृते च तादृशान्वयितावच्छेदकत्वस्यैव विवक्षितत्वेनादोषात् । वस्तुतस्तु लिङ्गानां च न सर्वभगिति शब्दविशेषणम्, जातिरित्यस्य जातिवाचीत्यर्थ इति न कश्चिद्दोष इति दिक् ।

(१)तत्तत्पित्रादिषु सुग्रहम् । वृषलत्वं (२)तदपत्यतत्सहोदरादौ सुग्रहम् । अत्राकृतिग्रहणेति नित्यानित्यसाधारणमिति (३)युवत्वादिकमपि जातिरेतन्मते । अपर आहेत्यादिना (४)यावद्द्रव्यभावित्वमित्यनित्यव्यावृत्तं लक्षणान्तरं भाष्ये दर्शितम् । एवञ्च भिन्न-ऋषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन कुमारादिशब्दे जातिकार्यविकल्पः । अत एव 'युवजानिः' इत्यत्र पुंवत्त्वं, युवतितरा' इत्यत्र तदभावश्च भाष्ये उदाहृतः ।

नन्वेताभ्यामपि 'औपगवी' 'कठी' इत्यादेरसङ्ग्रहोऽनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात्सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यत आह-(५)गोत्रञ्चेति । (६)शास्त्रीयमत्र गोत्रम् । अत एव गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति, (७)'स्त्रियां लुक्' इति न्यासे 'औपगवी माणविका' इत्यत्राण् योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षण (८)ईकारो न प्राप्नोति, मा भूदेवम् (९)अण्णन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति' इति प्रौढ्या पूर्वपक्षिणोक्ते तदङ्गीकृत्यैव 'इह तर्ह्यौपगवीभार्यः, जातिलक्षणः पुंवत्त्व-

---

(१) तत्तत्पित्रादिष्विति । विचार्यां ब्राह्मण्यां ब्राह्मणात् जातस्यैव स्मृत्या ब्राह्मणत्वबोधनात् पित्रादिषु तत्सुग्रहम्; न तु पुत्रादिषु, अन्यजातीयस्त्रियामुत्पन्नस्य पुत्रादेस्तत्त्वाभावात् । आदिना—मातुलपरिग्रहः । (२) तदपत्यतत्सहोदरादाविति । न तु पित्रादौ ब्राह्मणादपि शूद्रायां शूद्रोत्पत्तिसम्भवात् ।

(३) युवत्वादिकमपीति । इदमपि 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इतिसूत्रस्थगुणलक्षणे जातिभिन्नत्वमितिद्वितीयविशेषणोपादानस्य फलं बोध्यम् ।

मृदुसंस्थानव्यङ्ग्या कुमारत्वजातिः, कठिनसंस्थानव्यङ्ग्या युवत्वजातिः, शिथिलसंस्थानव्यङ्ग्या च वृद्धत्वजातिरिति बोध्यम् । (४) यावद्द्रव्यभावित्वमिति । स्वाधिकरणद्रव्यसत्ताव्यापकसत्ताकत्वं जातित्वमित्यर्थः । कुमारत्वादीनां स्वाधिकरणीभूताया युवावस्थापन्नाया व्यक्तेर्या सत्ता तद्व्यापकसत्ताकत्वाभावान्न तत्त्वम् । चैत्रत्वादीनां जातित्वाभावाय समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्तित्वादिविशेषणमत्रापि बोध्यम् ।

जातिवाचकताप्रयुक्तशास्त्रीयकार्यप्रवृत्तये आरोपितजातिमत्त्वं व्याचष्टे-(५) गोत्रञ्चेतीति । अपत्यमात्रं गोत्रमत्रेति प्राचीनमतं खण्डयितुमाह-(६) शास्त्रीयमिति ।

(७) स्त्रियां लुगिति । 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' (४।१।९४) इत्यत्र अस्त्रियामितियोगविभागेन स्त्रियामभिधेयायां युवप्रत्ययो न भवतीत्यर्थे युवस्त्रियामभिधेयायां युवप्रत्ययस्य निषेधात् गोत्रसञ्ज्ञायाश्च युवसञ्ज्ञया बाधेन गोत्रार्थप्रत्ययस्यानुत्पादात् अपत्यप्रत्ययान्तेन युवस्त्रिया अभिधानं न प्राप्नोतीत्याशङ्कायां 'स्त्रियां लुक्' इति न्यासप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते तु स्त्रियां युवसञ्ज्ञानिषेधात् । गोत्रार्थकप्रत्ययसिद्धिरिति बोध्यम् । (८) ईकारो न प्राप्नोतीति । औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यर्थे 'अत इञ्' (४।१।९५) इतीञ्, तस्य लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद् गोत्राणश्चार्थद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य युवप्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वादण्लक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः । (९) अण्णन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यतीति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यण्णन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ।

प्रतिषेधो न प्राप्नोति, मा भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति। एवन्तर्हि ग्लुचुकायनीभार्ये दोषः' इति 'एको गोत्रे:' (४।१।९३) इति सूत्रस्थ**भाष्ये** युवापत्यस्य जातित्वाभावकथनं सङ्गच्छते। अन्यथा जातिलक्षणङीष एव परत्वाद्वक्तुं युक्तत्वं, पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यसङ्गतिश्च। ग्लुचुकायनी-भार्ये दोषस्तु ङीष्पुंवत्त्वप्रतिषेधयोरसिद्धिरूपो बोद्धव्यः। 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति ङीषि तु पुंवत्त्वप्रतिषेधासिद्धिरेव दोषः। अत एव 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) इति सूत्रेऽपत्ये जातौ नेत्यर्थः सङ्गच्छते। तव त्वपत्यस्य जाति-त्वाव्यभिचारात्तदसङ्गतिः, 'ब्राह्मो नारदः' इत्यसिद्धिः। अतः सामर्थ्येनात्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहीतुमौचित्यम्। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ते (१)'अवन्ती' इत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति 'अनुपसर्जनात्' (४।१।१४) इति सूत्र **भाष्यं** त्वनन्तरेऽश्वत्थाम्नि द्रौणायनिवद्गोत्रत्वारोप इत्यभिप्रायेण। यूनि तु न शास्त्री-यगोत्रत्वारोपः, तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमेन तत्संज्ञानिषेधात्, तदाह—**अपत्यप्रत्ययान्त इति**। 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' (४।१।१६२) इति परिभाषित इति शेषः। **शाखाद्यैत्रिति** षष्ठीतत्पुरुषः, शाखायामस्त्रीवि-

---

न च सिद्धान्तेऽपि गोत्रापत्यत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्येण तथा प्रयोग इष्यते, तथा विवक्षायां त्वधुनापि स्यादेव। युवापत्यत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्ये-णैव युवप्रत्ययोत्पत्तेरिति नैष दोष इति वाच्यम्। इदानीं युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञाबाधात् गो-त्रापत्यत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकबोधतात्पर्येण तथाप्रयोगानापत्तेः युवापत्यत्वावच्छिन्नमुख्य-विशेष्यताकबोधेच्छायाम् 'औपगवा' इत्यस्यापत्तेश्च।

(१) **अवन्तीति**। अवन्तेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' (४।१।१७१) इति ञ्यङ्, तस्य 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च' (४।१।१७६) इति लुक्, ततोऽनेन ङीषिति बोद्धव्यम्।

परे तु 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (४।१।९८) इतिगोत्राधिकारान्ते 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' (४।१।१६२) इति गोत्रसञ्ज्ञाप्रणयनस्वारस्यात्, 'अपत्याधिकारात् परं लौकिकं गोत्रम्' इति 'यूनि लुक्' (४।१।९०) इतिसूत्रस्थ**भाष्य**स्वारस्यात्, 'अनुपसर्जनात्' (४।१।१४) इतिसूत्रस्थ**भाष्य**स्वारस्याच्चात्र लौकिकमेव गोत्रम्। 'एको गोत्रे' (४।१।९३) इति-सूत्रस्थ**भाष्यं** तु असिद्धान्तभूतन्यासोपक्रमे प्रवृत्तत्वात् एकदेश्युक्तिः। अस्तु वा तद्**भाष्य**-प्रामाण्यात् अत्र युवापत्यस्याग्रहणम्, अनन्तरापत्यस्य तु ग्रहणं भवत्येव। ननु अपत्य-मात्रग्रहणे अपत्यस्य जातित्वाव्यभिचारात्। 'ब्राह्मोऽजातौ' इत्यत्रापत्ये जातौ ब्रह्मणष्टि-लोपो नेत्यर्थासङ्गतिः, 'ब्राह्मो नारदः' इतिप्रयोगासिद्धिश्चेति चेत्? न, तत्र जातावित्यस्य समुदायोपाधितयाऽपत्यप्रत्ययान्तेन ब्राह्मणत्वरूपजातावगम्यायामित्यर्थस्य तवाप्यवश्यं वक्त-व्यस्य सत्वेनादोषात्। अन्यथा तव मतेऽपि शूद्ररूपे ब्रह्मणो गोत्रापत्ये जातित्वेन 'ब्राह्मणः' इत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। तत्राजाताविति निषेधेन टिलोपाप्राप्तेः। मम तु शूद्रे वाच्ये ब्राह्म-णत्वं समुदायेन नैवावगम्यते इति निषेधाभावेन तत्रापि टिलोपे 'ब्राह्मः' इत्येव भवतीति दिक् इत्याहुः।

षयत्वाभावात्। **जातिकार्यं लभते इति।** अनेनास्यातिदेशत्वं बोधयति कठेन प्रोक्तमधीते इति वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्रोक्तार्थणिनेः 'कठचरकात्' (४।३।१०७) इति लुक्। अध्येत्रणः प्रोक्ताल्लुक्। बह्व्य ऋचोऽध्येतव्या यस्या इति विग्रहे 'ऋक्पूः' (५।४।७४) इत्यप् समासान्तः। स्त्रिया अध्ययनाभावेऽपि तद्वंश्यत्वात्ताच्छब्द्यम्, यथाऽनधीयाने माणवके। 'ब्राह्मणी' इत्यत्रापत्येऽणि 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१६१) इत्युक्तेष्टिलोपाभावः।

(१)**परे तु** आकृतिग्रहणेत्येव लक्षणम्। आकृतिपदमुपदेशोपलक्षणम्। आकृतिद्वारा साक्षाद्वोपदेशेन ग्राह्या जातिरित्यर्थः। तत्रेदृशाकारो गौरित्याकृत्युपदेशग्राह्या गोत्वादिजातिः, 'अयं ब्राह्मणः' इतिसाक्षादुपदेशग्राह्या ब्राह्मणत्वादिजातिः (२)यद्वा, आकृतिग्रहणं (३)जातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणम्। 'लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक्' इति तस्य (४)रूपानुवादकम्। तेन शुक्लादिगुणानामेकत्वेऽपि जातित्वाभावो बोधितः। (५)अत एव 'विशेषणानाञ्च' (१।२।५२) इति सूत्रे जातेराविष्टलिङ्गत्वं **भाष्ये** उक्तम्। आवि-

---

'आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति समष्ट्या एकमेव लक्षणं, न तु लक्षणद्वयमित्याह—(१) **परे त्विति।** नन्वेवं शुक्लादिगुणानां जातित्वं दुर्वारम् 'अयं शुक्लः' इत्युपदेशग्राह्यत्वादत आह—(२) **यद्वेति।**

(३) **जातिग्राहकोपदेशस्येति।** स चेदृशाकारो गौः, अयं ब्राह्मण इति च। अयं शुक्ल इत्यादिश्च गुणग्राहकोपदेशः। अपिर्निश्चये। नचैवमात्माश्रयत्वापत्तिर्जातिलक्षणे जातेः प्रवेशादिति वाच्यम्। स्वप्रयोजकेच्छीयज्ञाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावच्छेदकतासमानाधिकरणा या विशेष्यत्वासमानाधिकरणप्रकारता तादृशप्रकारताकज्ञानजनकत्व, स्वतादात्म्योभयसम्बन्धेनोपदेशविशिष्टस्यैवात्र जातिग्राहकोपदेशपदेन ग्रहणात्। अयं ब्राह्मणः, ईदृशाकारो गौरित्याद्याकारको य उपदेशस्तत्प्रयोजिका या अस्य गोत्वज्ञानं भवत्वित्याद्याकारिका इच्छा तदुद्देश्यता गोत्वज्ञाने तन्निरूपितावच्छेदकता विषयित्वसम्बन्धावच्छिन्ना गोत्वे तत्समानाधिकरणा तादृशोपदेशजन्यायं गौरित्याद्याकारकज्ञानीयप्रकारता गोत्वनिष्ठा, सा च विशेष्यत्वासमानाधिकरणाऽपीति तन्निरूपकज्ञानजनकस्योक्तोपदेशस्य ग्रहणम्। अयं शुक्ल इत्याद्याकारकोपदेशजन्यज्ञानीया शुक्लादिनिष्ठा तादृशोपदेशप्रयोजकेच्छीयोद्देश्यतावच्छेदकतासमानाधिकरणा प्रकारता न विशेष्यत्वासमानाधिकरणाऽपि तु गुणत्वव्याप्यशुक्लत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणैवेति नात्र तादृशोपदेशस्य जातिग्राहकोपदेशपदेन ग्रहणमिति। नच 'अयमभावः' इत्याकारकोपदेशजन्यज्ञानीयाभावत्वनिष्ठप्रकारतायास्तादृशत्वात्तन्निरूपकज्ञानजनकस्यायमभाव इत्याकारकोपदेशस्यापि ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम्, अभावत्वस्यानुयोगिताविशेषरूपत्वेन तन्निष्ठप्रकारताया विशेष्यत्वासमानाधिकरणत्वाभावात् इति दिक्।

(४) **स्वरूपानुवादकमिति।** तादृशोपदेशग्राह्यस्य सकललिङ्गनिष्ठापदार्थसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वाभावादिति भावः। 'तट त्रिषु' इत्यादिकोशस्य प्रमाद एवेत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। (५) **अत एवेति।** असर्वलिङ्गत्वादेवेत्यर्थः।

ष्टलिङ्गत्वं नियतलिङ्गत्वमिति **कैयटः** । (१)तच्च प्रायिकमिति **केचित्** । '(२)**भाष्य**प्रामाण्याज्जातेरेकशब्दवाच्याया न त्रिलिङ्गता, 'तटं त्रिषु' इत्यादिकोशकृतां प्रमादः' **इत्यन्ये** । 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वञ्च बोधितम् । सकृदेकवारं कचिद्व्यक्तौ साक्षादाकृतिद्वारा वोपदिष्टा व्यक्त्यन्तरे ग्रहीतुं शक्येति तदर्थः । गोत्रञ्चेत्यादि प्राग्वदेव । (३)अत एव—

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।
असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥

इति (४)लक्षणान्तरं **भाष्ये** उक्तम् । **सत्त्वस्य** द्रव्यस्य प्रदुर्भावविनाशाभ्यां या तौ प्राप्नोति सा जातिरिति लक्षणम् । (५)यावद्द्रव्यभाविनीति तदर्थः । (६)अनेन गोत्वब्राह्मणत्वाद्योरुभयोरपि सङ्ग्रहः । (७)गुणैर्युगपद् द्रव्येण सम्बध्यते । (८)यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य नोपलम्भतथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति **कैयटः** । इदं स्वरूपकथनमेव । अत्र लक्षणे असर्वलिङ्गमित्येतत् मदुक्तार्थकमेव, न तु लक्षणान्तरम् अनुपयोगात् । **बह्वर्थाम्** । सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । एतदेकवाक्यतया (९)पूर्वलक्षणेऽपि मदुक्तव्याख्यैवोचिता ।

(१०)अत एव 'कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यं, यथोत्तरं तथा कुमारभार्यः' इति **भाष्ये** लक्षणमित्येकवचनमेव प्रयुक्तम् । अत एवाकडारसूत्रशेषे 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्येवोक्तं **भाष्ये** इत्याहुः ।

बलाकेति । अयञ्च बिसकन्ठिकापदवाच्यजातिविशेषवाची । स च बकत्वव्याप्योऽन्यो वेत्यन्यदेतत् । (११)अस्त्रीविषयादित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये

---

(१) **तच्च प्रायिकमिति** । 'तटं त्रिषु' इत्यादिकोशबलादिति भावः । स्वमतसिद्धान्तमाह-(२) **भाष्येति** । (३) **अत एवेति** । गोत्वब्राह्मणत्वयोरेकलक्षणेन सङ्ग्रहादेवेत्यर्थः । (४) **लक्षणान्तरमिति** । गोत्वब्राह्मणत्वोभयसङ्ग्राहकमित्यर्थः ।

(५) **यावद्द्रव्यभाविनीति** । अस्यार्थः प्रागेवोक्तः । उत्तरलक्षणवत्पूर्वस्याप्युभयसङ्ग्राहकता युक्तेति भावः ।

(६) **अनेन**-एकलक्षणेन । (७) **गुणैरिति** प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । द्रव्येणेति सहार्थयोगे तृतीया । तत्तात्पर्यमाह-(८) **यथेति** ।

(९) **पूर्वलक्षणे**-'सकृदाख्यात' इति लक्षणे ।

(१०) **अत एवेति** । पूर्वोक्तलक्षणद्वयस्यैकलक्षणत्वप्रतिपादनादेवेत्यर्थः ।

नन्वेवमप्याद्ये अस्त्रीविषयत्वमस्त्येव, अत आह—(११) **अस्त्रीविषयादित्यस्येति** ।

लिङ्गान्तररहितभिन्नादित्यर्थः। (१)एतेन बलां कायतीति यौगिकस्य सर्व-लिङ्गत्वात्।

बलाका बकपङ्क्तिः स्याद् बलाका बिसकण्ठिका।
बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च बको मतः॥

इति कोशे पुँल्लिङ्गस्याप्यभिधानाच्च नेदं युक्तमित्यपास्तम्। (२)अत एव 'पाककर्ण' (४।१।६४) इति सूत्रे चरितार्थम्। तद्भिन्नस्त्रीविषयार्थम्। (३)अन्यथा तेषामपि यौगिकेऽर्थे लिङ्गान्तरसम्भवेन पूर्वेण सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

पाककर्ण (४।१।६४)। जातिवाचिनः किम्? बहुपुष्पा शाखा। **स्त्रीविषयादपीति।** अजात्यर्थन्तु न, प्राक्पुष्पादिषु जातिवचनेषु नित्य-स्त्रीलिङ्गेषु 'सदच्काण्ड' (का० वा०) इत्यादिनिषेधात्। **योपधादपीति।** पुनर्जातिग्रहणादिति भावः। अस्त्रीविषयादिति तु पूर्वसूत्रेण विच्छिन्नम्। **तित्तिरिरिति।**

(४)स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता (५)द्विचतुःषट्पदोरगाः।

इत्यमरादयं स्त्रियामपीति भावः। इतः किम्? दरत्। 'द्व्यञ्मगध' (४।१।७०) इत्यणः 'अतश्च' (४।१।१७७) इति लुक्।

ऊङुतः (४।१।६६)। ङकारो 'नोङ्धात्वोः' (६।१।१७५) इति विशेषणार्थः। अन्यथा 'यवाग्वा' इत्यादवपि निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं प्रश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा (६)'ब्रह्मबन्धूः' इत्यादिबहुव्रीहौ(७)परकब्नि-वृत्त्यर्थं, रूपाणां सवर्णदीर्घेण सिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्। (८)श्वश्रूरिति तु 'श्वशुरः श्वश्र्वा' (१।२।७१) इति निर्देशात्सिद्धम्। **कुरूरिति।** एका-

---

(१) **एतेनेति।** अस्त्रीविषयादित्यस्योक्तार्थकरणेनेत्यर्थः। (२) **अत एवेति।** योगार्थाग्रहणेन रूढ्योक्तरीत्या स्त्रीविषयत्वादेवेत्यर्थः। (३) **अन्यथा**-उक्तरीत्या स्त्रीविषयत्वानङ्गीकारे।

ननु 'तित्तिरिः ककुभो लावः' इत्यमरे ककुभलावसाहचर्यादस्य पुंस्त्वेन कथं स्त्रीत्वसम्भव इत्यत आह—(४) **स्त्रीपुंसयोरिति।** अपत्यान्ताः—अपत्यार्थकप्रत्ययान्ता इत्यर्थः। तेन 'औपगवः' 'औपगवी' इति च सिद्धम्। (५) **द्विचतुःषटपदोरगा इति।** द्विपद-चतुष्पद-षट्पद-उरग—वाचिनो जातिविशेषाभिधायिनः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च इत्यर्थः।

(६) **ब्रह्मबन्धूरिति।** ब्रह्मा बन्धुर्यस्येति बहुव्रीहिरयं मनुष्यजातिविशेषे रूढः। तत्रोङ सह सवर्णदीर्घे तस्य पूर्वान्तवत्त्वेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं चानीय 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इति ह्रस्वे नः; उभयत आश्रयणे तन्निषेधादिति स्पष्टं भाष्ये। (७) **परकबिति।** 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति प्राप्तकबित्यर्थो, न तु 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति, नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्यर्थेन तस्यात्राप्राप्तेः। दीर्घोच्चारणं श्वश्रूशब्दार्थम्' इत्युक्तं कैश्चित्, तदसङ्गतमिति ध्वनयन्नाह—(८) **श्वश्रूरिति त्विति।**

देशस्य पूर्वान्तवत्त्वात्स्वादयः । **अध्वर्युरिति ।** अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेत्यर्थः । **रज्ज्वादीति ।** उत इति तु नेह सम्बध्यते 'अलाबूः' इति भाष्योदाहरणादिति भावः । 'कृकवाकुः' इत्यत्र मनुष्यजातित्वाभावात्पूर्वेणापि न ।

पङ्गोश्च (४।१।६८) । पङ्गुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः । **श्वशुरस्येति ।** 'श्वश्रूवा' इति निर्देशादन्त्याकारस्य लोपः । तन्निर्देशसिद्धमेवैतत् । **भाष्ये** त्विदं न दृश्यते । (१)ङ्याप् (४।१।१) इति सूत्रस्थ भाष्यस्वरसस्त्वयमनूङन्तोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ।

ऊरूत्त (४।१।६९) । उपमीयतेऽनयेत्युपमा उपमानं, तद्भाव औपम्यम् उपमानत्वम् । एवञ्च तद्बोधकोरूत्तरपदादित्यर्थः । उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदं प्रत्यासत्त्योपमानवाच्येव । अतः 'करभोपमोरुः' इत्यत्र न, तदाह— **उपमानवाचीति । करभेति** मणिबन्धादाकनिष्ठं करबहिर्भागः करभस्तद्वदूरू यस्या इत्यर्थः ।

उपचारादिति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः । एवञ्च समासस्योपमानोपमेयभावाबोधकत्वेन न पूर्वसूत्रप्राप्तिः । तदारोपे च स निमित्तमित्यन्यदिति भावः ।

ननु सहशब्दग्रहणं व्यर्थं सर्वस्योरुमत्त्वेन सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभिव्याहारे व्यर्थत्वेन 'सहोरूः' इति प्रयोगस्यैवाभावादत आह—**सहेते इति ।** रतिश्रममिति शेषः । सह विद्यमानावूरू यस्या इत्यर्थ इति **कैयटः ।** अतिरमणीयावित्यर्थ इति तदाशयः 'कमलानि कमलानि' इतिवत् ।

कद्रूरिति । नागमातुः सञ्ज्ञा । **अच्छन्दोऽर्थमिति ।** छन्दसि 'कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि' (४।१।७१) इत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः ।

अञो य इति । शार्ङ्गरवादीति लुप्तपञ्चम्यन्तम्, अञ इति च षष्ठी । अनुपसर्जनादिति विभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणम् । एवं 'टिड्ढा' (४।१।१५) इत्यत्रापि सुवचम् । तद्वदत्र पञ्चम्यन्तत्वमपि सुवचम् । अञ्योऽकार इत्यपि पाठः क्वचित् । शार्ङ्गरव्यां जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम् । अणि आदिवृद्ध्योर्गुणौ । पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते तस्य पाठसामर्थ्याज्जातित्वाभावेऽपि ङीन् ।

---

(१) **ङ्याबितिसूत्रस्थभाष्येति ।** तत्र हि ङ्याबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यादिति नियमोत्तरं 'ऊङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं, 'युवतिका' 'ब्रह्मबन्धुका' इति । ऊङ्ग्रहणेन नार्थः ।

नृनरयोरिति । यद्यपि 'नारी' इति नृशब्देन सिद्धं, 'नरी' इति तु पुंयोगङीषा दुर्वारं, जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्याप्रवृत्तेरिति नरग्रहणं व्यर्थं, तथाऽपि नरत्वजातिमात्रप्रतिपिपादयिषायां 'नरी' इति व्यावृत्त्यर्थं तद्ग्रहणम् । अत्राद्याकारस्यैव वृद्धिर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात् । वस्तुत इदं गणसूत्रमनार्षम् । 'नुर्नरस्य च धर्म्या नारी' इति 'ऋतोऽञ्' (४।४।४९) इति सूत्रेण 'नरस्य चेति वक्तव्यम्' (का०वा०) इति वार्तिकेन चाद्युदात्तनार्याः सिद्धेः । रूढ्या योग्यतया तद्धर्म्या नरत्वजातिविशिष्टैव बुद्ध्यते । अत एव 'वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्च' इति वचनं धास्तुनि भवो 'वास्तव्यः' इति दिगादित्वात्संसाद्ध्य प्रत्याख्यातं **भाष्ये ।** नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाख्यानं कार्यमिति **कैयटः ।** रूढ्या सर्वदोषपरिहार इति तदाशयः ।

यङश्चाप् (४।१।७४) । पकारो 'याडापः' (७।३।११३) इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्य ङ्नुबन्धकत्वसम्पादनद्वारासामान्यग्रहणविघातकत्वेन चारितार्थ्येऽपि 'आम्बष्ठ्या' 'आवट्या' इत्यादौ परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते इति बोद्धव्यम् । **षाद्यञ इति ।** एवञ्च गौकक्ष्यशब्दस्य गर्गादियञन्तस्योदीचां मतेऽनेनैव चापः सिद्धेः स क्रौड्यादिषु न पाठ्यः । सम्प्रसारणन्तु तस्य नेष्टमिति स्पष्टं **भाष्ये ॥**

यूनस्तिः (४।१।७७) । 'ऋन्नेभ्यः' (४।१।५) इति ङीपोऽपवादः । **उत्तरार्थ इति ।** इह करणं तदनित्यत्वज्ञापनार्थमिति केचित् ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

नास्त्यत्र विशेषः । उकारान्तादुत्पत्तावूङन्तादुत्पत्तौ वा दीर्घान्तादुत्पत्तावपि 'केऽणः' (७।४।१३) इतिह्रस्वविधानात्' इत्युक्तम् । श्वश्रूशब्दस्योङन्तस्य सत्वे तु तत्र विशेषसत्वात् 'नास्त्यत्र विशेषः' इत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

अथ कारकप्रकरणम् ।

आरोहणावरोहणक्रमयोर्मध्येऽवरोहणक्रमेण शब्दसाधुत्वाभिधायकग्रन्थरचने प्रवृत्तः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः पूर्वं वाक्यस्फोटस्यैवास्मत्सिद्धान्तसिद्धतयावाक्यस्फोटाभिव्यञ्जकवाक्य, साधुत्वबोधकं पञ्चसन्धिप्रकरणमुक्त्वा ततो वाक्यसाधुत्वबोधनाय वाक्यघटकसुबन्ततिङन्त-पदसाधुत्वबोधनस्य आवश्यकतया सूचीकटाहन्यायेन पूर्वं सुबन्तस्यैव साधुत्वबोधकषड्लिङ्गाव्ययप्रकरणे अभिधाय सुप्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकसाधुत्वबोधकसमासतद्धित-प्रकरणापेक्षया

(१)'स्वौजसमौट्' (४।१।२) इतिविहितस्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमाह–**प्रातिपदिकार्थेति** । (२)इदमपि सूत्रं (३)क्रियायोगे एव प्रवर्त्तते (४)अन्ततोऽस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात् । आख्यातार्थकर्त्रादिना-(५)ऽभेदान्वयेन तद्द्वारकः क्रियायोगो बोद्धव्यः । प्रथमान्तार्थस्यापि क्रिया-

---

तदीयोद्देश्यतावच्छेदकसम्पादकतया सुप्साधुत्वबोधककारकप्रकरणस्य लेखनावश्यकत्वेऽपि सुप्प्रातिपदिकयोरन्तर्गतत्वेन, स्त्रीप्रत्ययोत्तरमपि 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४।१।१) इत्यनेन स्वादेर्विधानाच्च पूर्वं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमुल्लिख्य तदनन्तरमस्यैव अवश्यनिरूपणीयत्वादाह—(१) **स्वौजसेति** ।

द्वितीयादिवत् प्रथमाऽपि कारकविभक्तिरित्याह—(२) **इदमपीति** । (३) **क्रियायोग इति** । अत्र च 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२।३।१९) इति सूत्रेऽप्रधानग्रहणाभावे 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र पितृपदादपि तृतीयाप्रसङ्गमाशङ्क्य 'कारकविभक्तित्वात् प्रथमा बाधिका भविष्यति' इत्येतदर्थकं समाधानपरं भाष्यमेव मानम् । अन्यथा क्रियान्वयित्वलक्षणकारकबोधकत्वाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्त्तिकं च सङ्गच्छते । तिङ्सामानाधिकरण्यं च तिङ्बोध्यकारकबोधकत्वरूपं बोध्यम् ।

ननु 'चैत्रः' इत्यादौ न क्रियायोगोऽत आह-(४) **अन्तत इति** । न च 'त्रयः कालाः' इत्यादौ कस्याश्चिदपि क्रियाया अध्याहारः कर्तुं न शक्यते, वर्तमानकालिकसत्ताया भूतकालिकसत्ताया भविष्यत्कालिकसत्ताया वा कालत्रये बाधितत्वादिति वाच्यम्; 'ज्ञायन्ते' इत्यध्याहारेण वर्तमानकालिकज्ञानविषयताश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वेनादोषादिति केचित् । अन्ये तु 'सन्ति' इत्यध्याहारोऽपि कर्तुं शक्यः । स्वोच्चारणाधिकरणत्वम्, स्वबोध्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतक्रियाधिकरणत्वम्, स्वोच्चारणप्रतियोगिकप्रागभाव—ध्वंसान्यतराधिकरणकालाघटितत्वम्, इतिसम्बन्धत्रयेण धातुविशिष्टत्वरूपवर्तमानत्वस्वीकारेण कालत्रयगतैकमहाकालकर्तृकसत्तायामध्याहृतास्धातुविशिष्टकालावच्छिन्नत्वस्याबाधात् । यत्र काले वक्ष्यति तत्पर्यन्तमुच्चारणकालात्परमेकं कालमादायातिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसाधिकरणकालाघटितत्वमिति विशेषणम् । उच्चारणकालात्प्राग् यत्र काले पाकः कृतः तत्पर्यन्तमेकं कालमादायातिव्याप्तिवारणाय प्रागभावाधिकरणकालाघटितत्वमिति विशेषणमितीत्याहुः ।

स्वप्रतिपाद्यक्रियानधिकरणकालाघटितत्वम्, स्वोच्चारणाधिकरणत्वम्, स्वप्रतिपाद्यक्रियाधिकरणत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन धातुविशिष्टत्वं वर्तमानत्वम् । क्रियाद्वयान्तर्गतो यः कश्चित्सूक्ष्मकाल उपलभ्यते तत्रापि यत्नविशेषादिरूपक्रियाऽस्त्येवेति तादृशं कालमादाय नाव्याप्तिः । 'त्रयः कालाः' इत्यादावपि भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन भिन्नत्रीत्वसंख्याविशिष्टो य एको महाकालस्तत्कर्तृका सत्ता उक्तत्रयसम्बन्धेनाध्याहृतास्धातुविशिष्टकालावच्छिन्ना भवितुमर्हतीति न क्षतिरित्यपरे ।

परेतु प्रयोगावच्छिन्नक्रियाधिकरणकालः वर्तमानकालः, स एव च लडाद्यर्थः । कीदृशकालावच्छेदकत्वं प्रयोगे इति परिचयायैव प्रागभावाद्यधिकरणाघटितत्वादिघटितलक्षणमुद्घाटितम् । प्रयोगावच्छिन्नक्रियाऽधिकरणेत्यस्य प्रयोगावच्छिन्ना या क्रियाधिकरणता तद्विशिष्टः काल इत्यर्थः । विशिष्टस्यैव च क्रियायामन्वय इति महाकालमादाय न क्षतिरित्याहुः ।

(५) **अभेदान्वयेनेति** । ननु प्रकृत्यर्थस्य साक्षात्क्रियायोगेन प्रथमादिविभक्तीनां

जनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन भाष्ये व्यवहारः। ननु कृष्णादिशब्देषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिङ्गग्रहणमनर्थकमत आह—**नियतेति**।
(१)यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स इति तदर्थः।

कारकविभक्तित्वं, परम्परया तद्योगेन वा? नाद्यः, प्रथमाप्रकृत्यर्थस्य आश्रयाभेदद्वारकवृत्तित्वसम्बन्धेन क्रियायामन्वयेन प्रथमायाः कारकविभक्तित्वानापत्तेः। नान्त्यः, 'माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति' इत्यादौ माणवकपदोत्तरषष्ठ्या अपि तत्त्वापत्तेः। न च क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंसर्गानवच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति विवक्षणेन अभेदस्य संसर्गत्वाभावात् प्रथमायाः संसर्गानवच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेन, षष्ठ्याश्च जन्यजनकभावसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेनादोष इति वाच्यम्, 'सुन्दरस्य माणवकस्य पितरं पृच्छति' इत्यादौ सुन्दरपदोत्तरषष्ठ्यास्तत्त्वापत्तेः, इति चेद्; न, क्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्मत्वादिषट्केतरसम्बन्धघटितसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वं तत्त्वमिति 'कारके' (१।४।२३) इति सूत्रव्याख्याऽवसरे विस्तरेण निरूपणीयत्वात्।

अथ 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इति निष्कृष्टमते लिङ्गस्यापि तत्त्वात् लिङ्गग्रहणं व्यर्थम् इत्याशङ्कायामाह—मूले-**नियतोपस्थितिक इति**। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणां पञ्चानां प्रातिपदिकशक्यत्वेऽपि लिङ्गग्रहणसामर्थ्यात् अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन नियतोपस्थितिकस्यैवार्थस्य ग्रहणम्। तेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवतीति भावः।

अथ नियतोपस्थितिकपदार्थो निरूप्यते।

नियता उपस्थितिर्यस्य स नियतोपस्थितिकः। निपूर्वकयमधातोर्व्यापकत्वमर्थः, आश्रयश्च क्तार्थः, षष्ठ्यर्थश्च विषयता। तथा च व्यापकताश्रयोपस्थितिविषयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति शब्दतो लभ्यते।

तत्र व्यापकत्वस्य यत्किञ्चिन्निष्ठव्याप्यतानिरूपितत्वेन 'किन्निष्ठव्याप्यतानिरूपिता उपस्थितिनिष्ठव्यापकता' इत्याकाङ्क्षायामाह—(१) **यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते इति**। प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता व्यापकता वाच्या, तथाच प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपस्थितिविषयताश्रयत्वं तत्त्वमिति पर्यवसन्नम्। नन्वेवमपि उच्चारयितरि समवायेन उच्चारणस्य, श्रोतरि च तज्जन्योपस्थितेः सत्त्वेन व्यधिकरणत्वात्कथं व्याप्यव्यापकभावापन्नत्वं तयोः। समवायं परित्यज्य स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसंसर्गं व्याप्यतावच्छेदकं, समवायं च व्यापकतावच्छेदकं स्वीकृत्योक्तदोषपरिहारेऽपि अगृहीतशक्तिकघटादिपदश्रोतरि स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वेनोच्चारणस्य सत्त्वेऽपि घटघटत्वसमवायानामुपस्थितेरभावात्तदुपस्थितेर्व्यापकत्वं दुर्घटमेवेति चेत्? न, स्वविषयपदनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्व, स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वोभयसम्बन्धस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वोपगमेनादोषात्।

एतेन नियतलिङ्गघटादिपदस्य बधिरनिकटे उच्चारणेऽपि उपस्थितेरभावात् निरुक्तप्रातिपदिकार्थत्वं तादृशस्थले न स्यादित्यपास्तम्, स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन बधिरात्मनि प्रातिपदिकोच्चारणस्याभावेन तत्रोपस्थितेरभावेऽपि क्षतिविरहात्।

वस्तुतस्तु प्रातिपदिकोच्चारणे व्याप्यतास्वीकारे स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व, स्वविषयपदनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्वोभयस्य व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्वीकारे गौरवात् स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वस्वनिष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिक-

निष्ठव्याप्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतावदुपस्थितिविषयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति वक्तव्यम् ।

प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यता च न प्रातिपदिकत्वसामान्यरूपेण असम्भवात्, नापि तद्व्यक्तित्वेन, अव्यावर्तकत्वात्, किन्तु तत्तदानुपूर्वीप्रकारेणेति बोध्यम् ।

व्यापकतावदुपस्थितिविषयत्वमित्यस्य च व्यापकतावच्छेदकोपस्थितीयविषयताश्रयत्वमित्यर्थः । तेन घटपदजन्यघटत्वप्रकारकोपस्थितौ उद्बोधकान्तरवशाद् कदाचित् पटादिभानेऽपि तद्विषयतायाः निरुक्तोभयसम्बन्धेन घटादिप्रातिपदिकाधिकरणकालान्तरीणघटादिविषयकोपस्थित्यधिकरणात्मनिष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिः ।

ननु गृहीतशक्तिकस्यापि उपेक्षया अनुत्पन्नसंस्कारस्य, कालान्तरे लुप्तसंस्कारस्य वा पुरुषस्य शक्तिज्ञानसत्त्वेऽपि तदुपस्थितेरभावेन प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता व्यापकता उपस्थितौ न स्यादिति तु नाशङ्कनीयम्, तदर्थं स्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्व, स्वविषयप्रत्यक्षसमवायित्वोभयस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वोपगमात् ।

नन्वत्रोपस्थितिपदेन स्मृतिर्गृह्यते; शाब्दबोधो वा ? नाद्यः, तटशब्दाल्लिङ्गत्रयविषयकबोधस्य आकाङ्क्षाद्यभावेन युगपदनुदयेऽपि लिङ्गत्रयविषयकोपस्थितेर्युगपत्सम्भवेन लिङ्गत्रयोपस्थितेर्व्यापकत्वाल्लिङ्गस्यापि उक्तप्रातिपदिकार्थत्वेन लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यात् । नान्त्यः, शाब्दबोधस्य यत्किञ्चिल्लिङ्गविषयकत्वेनोक्तदोषस्य वारणेऽपि घटादिपदशक्तिग्रहवतोऽपि पुरुषस्य योग्यताकाङ्क्षादिकारणविरहिणः 'घटः कर्मत्वम् आनयनं कृतिः' इत्यतो बोधाभावाद् घटादिबोधेऽपि व्यापकत्वस्य दुर्घटत्वात् इति चेद् ? न, स्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादिघटितशाब्दबोधसामग्रीसमवायित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य निवेशेनादोषात् ।

नन्वेवमपि सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते इति क्रियाविशेष्यकस्यैव शाब्दबोधस्य वैयाकरणैः स्वीकारादुच्चार्यमाणप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतायाः क्रियाविषयकबोधे सत्त्वात् तादृशबोधीयविषयताश्रयत्वेन क्रियाया अपि प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरिति चेत् ? न, प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावद्बोधीयविषयताश्रयत्वे सति प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वं तत्वमिति विवक्षणेन क्रियायाः प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वाभावेन दोषाभावात् ।

ननु हरिपदविशेष्यकसूर्याद्यन्यतमयत्किञ्चिदर्थनिरूपितशक्तिज्ञानादिघटितशाब्दसामग्रीसमवायिनः पुंसः तदन्यविषयकशाब्दानुदयात् चालनीयन्यायेन तज्जन्यसर्वबोधस्यैव तदव्यापकत्वात् कस्याप्यर्थस्य तत्प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात् । तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधसामग्रीसमवायित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावद्बोधीयविषयताश्रयत्वं तत्त्वमित्युक्तौ तु लिङ्गस्यापि तत्त्वेन लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यं दुर्वारमेव । तटादिपदार्थपुंस्त्वविषयकशाब्दसामग्रीसमवायिनि पुंस्त्वविषयकशाब्दबोधस्यावश्यमुदयेन निरुक्तसम्बन्धेन विशिष्टबोधे व्यापकत्वस्य स्फुटत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिद्धेः ।

नच स्वरूपतः प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविषयत्वाभाववद्धर्मानवच्छिन्नविषयताश्रयत्वं तत्त्वम् । एवञ्च तटपदं लिङ्गत्वव्याप्यत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नं, तटत्वावच्छिन्नं च बोधयत्वित्याकारकशक्तेः स्वीकृततया येन रूपेण शक्तिविषयीभूतः पदार्थः तेनैव रूपेण शक्तिज्ञाने शाब्दबोधे च विषयो भवतीत्यनियमेन प्रकृते लिङ्गत्वव्याप्यत्वेन रूपेण पुंस्त्वत्वादौ शक्तिविषयतायामपि स्वरूपतः पुंस्त्वबोधे बाधकाभावात् स्वरूपतः पुंस्त्वत्वेन पुंस्त्वबोधे स्वरूपतस्तटपदनिष्ठशक्तिविषयत्वाभाववत्पुंस्त्वत्वादिधर्मानवच्छिन्नविषयताश्रयत्वं तटतटत्वयोरेव, न

तु पुंस्त्वादेरिति न कोऽपि दोष इति वाच्यम्, तच्छब्देऽपि बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्न-विषयिण्या एकस्या एव शक्तेः सत्त्वेन बुद्धिस्थत्वेनैव रूपेण घटत्वादौ शक्तिविषयता, न तु स्वरूपत इति स्वरूपतस्तत्पदनिष्ठशक्तिविषयत्वाभाववद्घटत्वाद्यवच्छिन्नविषयताश्रयत्वेन घटादेस्तत्पदप्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेः।

न च प्रातिपदिकनिष्ठशक्तीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं तत्त्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयत्व, स्वाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन। एवञ्च तत्पदस्थले स्वनिष्ठशक्तीयविशेष्यता घटादौ, तन्निरूपितप्रकारता बुद्धिस्थत्वोपलक्षितघटत्वादौ, एवं तदाश्रयत्वात्तयोः तदाश्रयो घटत्वादिस्तदवच्छिन्नविषयताश्रयत्वं घटादेरिति। घटादिपदस्थले च लिङ्गविशिष्टे एकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् पुंस्त्वघटत्वोभयनिष्ठप्रकारतायाः शक्तीयविशेष्यतानिरूपितत्वेन तदाश्रयत्वात्तयोः, तदाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वाच्च घटरूपार्थस्येति लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्, तटपदस्थलेदोषस्य तदवस्थत्वात्। लिङ्गत्वव्याप्यत्वोपलक्षितपुंस्त्वत्वादि, तटत्व, एतदुभयवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायास्तटे पुंस्त्वादौ च सत्त्वात् इति चेद्? न, उच्चारितप्रातिपदिकप्रयोज्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणशक्तीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं तत्त्वम्। वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयत्व, स्वाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेनेत्युक्तौ दोषाभावात्। यथा, तटपदप्रयोज्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणा शक्तीयविशेष्यता तटनिष्ठैव, न तु पुंस्त्वादिनिष्ठा, तन्निरूपितप्रकारता तटत्वनिष्ठैव, तदाश्रयत्वं तस्य, तदाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वं च तटस्येति।

नन्वेवमप्येवशब्दस्थलेऽन्ययोगे, व्यवच्छेदे च खण्डशक्तेरेव स्वीकृततया शाब्दीयविशेष्यतासमानाधिकरणशक्तीयविशेष्यता व्यवच्छेदे, न त्वन्ययोगे, तन्निरूपितप्रकारता व्यवच्छेदत्वे, न त्वन्ययोगत्वे; तद्वैशिष्ट्यं व्यवच्छेदव्यवच्छेदत्वयोर्न तु अन्ययोगान्ययोगत्वयोरिति तयोस्तत्प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात्।

एतदर्थं यदि स्वनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकताविषयताश्रयत्वं तत्त्वम्। व्याप्यव्यापकतावच्छेदकश्च सम्बन्धो निरूपकत्वमित्युच्यते, तावताऽपि न निर्वाहः। तच्छब्दे हरिशब्दे च दोषस्य तादवस्थ्यात्। तच्छब्दनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितिप्रयोज्यो बोधो घटत्वावच्छिन्नविषयकस्तदीयविषयताधिकरणं निरूपकत्वसम्बन्धेन स एव बोधः, तद्वृत्त्यभावो निरूपकत्वसम्बन्धेन पटत्वावच्छिन्नविषयता नेत्याकारकस्तत्प्रतियोगित्वं पटविषयतायाम्। एवं तत्पदनिष्ठशक्तिप्रयोज्योपस्थितिप्रयोज्यो बोधः पटत्वावच्छिन्नविषयकस्तद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव घटनिष्ठविषयतायामिति कृत्वा काऽपि विषयता न व्यापकतावतीति। एवं हरिपदस्थलेऽपि विघटनं ज्ञेयम्। तदर्थं यदि प्रातिपदिकनिष्ठशक्ति विशिष्टविषयताव्यापकविषयताश्रयत्वं तत्त्वम्। वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वं-स्वप्रयोज्योपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधीयत्वमिति सम्बन्धाभ्याम् इत्युच्यते, तावता हरिपदस्थले दोषवारणेऽपि तच्छब्दस्थले दोषस्य तावदस्थ्यमेव। तद्यथा-हरिपदनिष्ठशक्तिर्विष्णुत्वावच्छिन्नार्थनिरूपिता तन्निरूपितत्वं विष्णुत्वावच्छिन्नविषयतायाम्, तत्प्रयोज्यशाब्दबोधीयत्वं चेति तद्व्यापकत्वस्य स्वस्मिन् विष्णुत्वविषयतायां च सत्त्वेनादोषः। तत्पदस्थले तु एकैव शक्तिरिति कापि विषयतोपदर्शितरीत्या व्यापिका नेति दोषो दुर्वार एवेति चेत्?

न, स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्वाभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशिष्टत्व प्रातिपदिकार्थत्वमिति परिष्कारेणादोषात्। अभावश्च स्वप्रयोज्य

धर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्व स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वैतदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । शक्तिवैशिष्ट्यं च स्वविषयविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितत्वैतदुभयसम्बन्धेन ।

प्रवृत्तिनिमित्ते तदाश्रये च स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताश्रयत्वरूपसम्बन्धाभावादेकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीत्या निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्सुलभ इति सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । सावच्छिन्नविशेष्यताया एव धर्मितापदेन ग्रहणात् । नियतलिङ्गस्थले पुंस्त्वादौ स्वप्रयोज्यप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य सत्त्वेऽपि स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वरूपसम्बन्धस्याभावात्तत्रापि निरुक्तदिशा उभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्सुलभ इति तत्रापि लक्षणसमन्वयः । अनियतलिङ्गस्थले च 'तटी' इत्यादौ स्त्रीत्वादौ स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य, पुंस्त्वादिविषयकबोधे स्त्रीत्वत्वादिना स्त्रीत्वादिविषयको नेति चालनीन्यायेन भेदमादाय स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावत्त्वस्य च सत्त्वात्तत्र निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावो नेति लिङ्गग्रहणं सार्थकम् । प्रकारतावत्त्वं च स्वाश्रयत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन । तेनानियतलिङ्गस्थले स्त्रीत्वत्वादौ नातिव्याप्तिः ।

अत्र तात्पर्यघटितप्रथमसम्बन्धोपादानेन अश्वविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितहरिशब्दादिन्द्ररूपप्रातिपदिकार्थे प्रथमापत्तिः, क्रियायां प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिश्च न भवति । अन्यथा 'अश्वारूढ इन्द्रः' इति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोराधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयबोधापत्तिः । स्वाभाववत्त्वरूपद्वितीयसम्बन्धदानात्सूत्रे लिङ्गग्रहणं सार्थकम् । अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रथमसम्बन्धोपादानात्तदादिपदस्थले घटादिपदार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं सिद्ध्यति । अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकद्वितीयसम्बन्धोपादानात् नियतलिङ्गस्थले पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वं सिध्यति । शक्तिवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धोपादानात् प्रमेयत्वेन पुंस्त्वविषयताको नेति भेदमादाय पुंस्त्वादौ नाव्याप्तिः । प्रमेयत्वस्य घटादिपदनिष्ठशक्त्यविषयत्वेन तदवच्छिन्नपुंस्त्वविषयत्वनिष्ठभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावात् । शक्तिवैशिष्ट्ये द्वितीयसम्बन्धोपादानस्यापि नियतलिङ्गस्थले पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धिरेव फलम् । अन्यथा पदान्तरप्रयोज्यस्त्रीत्वादिविषयकबोधे घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धेन पुंस्त्वविषयतावान्नेति भेदस्य सत्त्वेन तादृशभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः शक्तिविषयविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन उक्तरीत्या उक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य पुंस्त्वादावसत्त्वेन दोषस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु--प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयतावत्त्वसम्बन्धेनेति । तन्न, हर्यादिनानार्थस्थले विष्णुत्वविष्ण्वादीनां प्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेः ।

यदपि प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयतावत्त्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् । शक्तिवैशिष्ट्यं च स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यत्व-स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । अत्र प्रथमसम्बन्धदानात् साध्यत्वाविषयकबोधस्य कृत्राप्यजननात्तत्र द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । द्वितीयसम्बन्धोपादानात् लिङ्गस्य तटादिप्राति-

पदिकार्थत्वं न, चालनीन्यायेन सर्वलिङ्गनिष्ठविषयतानां शक्तिप्रयोज्यबोधनिष्ठभेदप्रातियोगिताचच्छेदकत्वात्। नानार्थस्थले तु शक्तेर्भेदात् न दोष इति। तदपि न, तत्पदस्थले शक्तेरैक्यात् घटादिपदार्थे तत्पदप्रातिपदिकार्थत्वानापत्तेः।

एतेन प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टविषयतावत्त्वं प्रातिपदिकार्थत्वम्। वैशिष्ट्यं च स्वज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयतात्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकतावत्त्वसम्बन्धेनेत्यपास्तम्। तत्पदेन नियमेन कस्यापि बोधस्यानुदयान्निरुक्तविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकत्वस्य दुर्लभत्वात्।

न च भवत्परिष्कारेऽपि तत्पुरुष इत्यादौ तत्पदार्थस्य तत्पुरुषेत्यादिप्रातिपदिकार्थत्वानुपपत्तिः, लोमवन्नाङ्गूलवदादिपरतत्पदार्थत्वानुपपत्तिश्च लोमादीनाम्, स्वप्रयोज्यपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य, चालनीन्यायेन पूर्वोक्तदिशा स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकताविद्विषयतावत्त्वस्य च सत्त्वेन स्वाभावस्य दुर्लभत्वात्; इति वाच्यम्, स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतायाम् अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नेति विशेषणदानेनादोषात्। अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नेत्यस्य शक्त्यभास्यसम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः। आकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धावच्छिन्नेति यावत्। तथा च 'तत्पुरुषः' इत्यादौ पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नधर्मितानिरूपिततत्पदार्थादिनिष्ठप्रकारता विशिष्टशक्त्यङ्गीकारेण शक्तिभास्यसम्बन्धावच्छिन्नैव, न त्वाकाङ्क्षाभास्यसम्बन्धावच्छिन्नेति न दोष इति।

नन्वेवमपि वासुदेवपरकृष्णपदप्रातिपदिकार्थत्वं पुंस्त्वस्य न स्यात्, तस्य कृष्णपदनिष्ठनीलरूपवन्निरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यक्लीबत्वप्रकारकबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपिता या तन्निष्ठशक्तिविषयपुंस्त्वविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता तद्द्विषयताश्रयत्वस्य, कृष्णपदप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वस्य च सत्त्वेनोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य दुरुपपादत्वादिति चेत्? न, स्वाभाववत्त्वस्य स्थाने स्वनिष्ठशक्त्यभाववत्त्वस्य निवेशेनादोषात्। उभयार्थनिरूपितशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यैक्येऽपि शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदात् वासुदेवार्थनिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यपुंस्त्वप्रकारकबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वासुदेवार्थनिरूपितशक्तिविषयविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य पुंस्त्वविषयतायामसत्त्वेन उभयसन्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वनिष्ठशक्त्यभाववत्त्वस्य सुलभत्वात्।

यद्यपि शक्त्यभावनिवेशे नीलरूपवत्परकृष्णपदप्रातिपदिकार्थत्वापत्तिः पुंस्त्वस्य, तत्र उभयसम्बन्धेन वासुदेवनिरूपितशक्त्यभावस्य सत्त्वात्, तथापि तेन पूर्वोक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्व–स्वप्रयोज्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वोभयसन्बन्धेन स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वस्योपलक्षणान्न दोषः। नीलरूपवत्परकृष्णपदवाच्यपुंस्त्वे कृष्णपदनिष्ठवासुदेवनिरूपितशक्त्यभावस्य पूर्वोक्तोभयसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि वासुदेवनिरूपितशक्तिप्रयोज्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वाभावेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन शक्तिविशिष्टत्वाभावात्। पुंस्त्वविशिष्टघटविषयकबोधे पुंस्त्वविशिष्टघटसंयुक्तपटादिविषयकबोधभेदमादाय घटादिपदवाच्यपुंस्त्वादौ अव्याप्तिदोषस्तु नोद्भावनीयः। स्वनिष्ठशक्तिविषयतत्तदर्थविषयत्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्यैव ग्रहणात् इति दिक्।

अन्ये तु—शाब्दबोधजनकशक्तिज्ञानविशिष्टविषयतावत्त्वं प्रातिपदिकार्थत्वम्। शक्तिज्ञानवैशिष्ट्यं च स्वजन्यशाब्दबोधविषयतात्वावच्छिन्न व्यापकत्व–स्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन।

तत्पदार्थस्थले च बुद्धिस्थप्रकारवान् तत्पदवाच्य इति शक्तिज्ञानं न शाब्दबोधजनकं, किं तु घटत्वावच्छिन्नस्तत्पदवाच्य इत्यादि विशिष्यशक्तिज्ञानमेव शाब्दबोधजनकमिति तज्जन्य-शाब्दबोधविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकत्वं तत्पदार्थेऽव्याहतमिति तत्र न दोषः। तटपदं त्रिषु लिङ्गेषु शक्तमित्यादि शक्तिज्ञानमेव अनियतलिङ्गस्थले शाब्दबोधजनकमिति तत्र कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनाभानात् स्वजन्यशाब्दबोधविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकत्वं लिङ्गविषयतायां नास्तीति लिङ्गग्रहणं सार्थकम्। पूर्वत्साध्यत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसम्बन्धोपादानमित्याहुः।

तन्न, पुंस्त्वनिरूपितशक्तिमत् तटपदम् इत्यादिशक्तिज्ञानस्यापि शाब्दबोधजनकत्वे बाधकाभावेन शाब्दबोधजनकतादृशज्ञानवैशिष्ट्यस्य पुंस्त्वादिविषयतायां सत्त्वेन तदाश्रय-पुंस्त्वादौ तटपदप्रातिपदिकार्थत्वापत्तेदुर्वारत्वात्। वस्तुतस्तु पुंस्त्वत्वादिना विशेषरूपेणैव पुंस्त्वादेर्बोधस्य तटादिपदतोऽनुभवसिद्धत्वात् तस्य च विशिष्य पुंस्त्वनिरूपितशक्तिमत् तटप-दम् इत्यादिज्ञानं विनाऽसम्भवात् तटपदं त्रिषु लिङ्गेषु शक्तमिति ज्ञानं न शाब्दबोधजनकमिति तद्वैशिष्ट्याभावो न प्रातिपदिकार्थत्वाभावसाधक इति उक्तनिवेशो विफल एवेति बोध्यम्।

अत्रेदं तत्त्वम्। यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते इति वाक्ये स्वार्थबोधायेति शेषः। उप-स्थितिपदार्थो विषयता। ज्ञानार्थकभासधातोः 'शाब्दबोधे भासते' इत्यादौ विषयतार्थकताया दृष्टत्वात्। निपूर्वकयमधातोर्व्यापकत्वमर्थः। तच्च स्वार्थबोधनिरूपितं ग्राह्यमुपस्थितत्वात्। स्वार्थः–प्रवृत्तिनिमित्तम्, बोधः–उपस्थितिः। तथा च प्रातिपदिकप्रवृत्तिनिमित्तविषयकोप-स्थितिव्यापकविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति लभ्यते। उपस्थितिव्यापकत्वं च उपस्थि-तितिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वम्। एवं च नियतलिङ्गघटादिपदप्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादिविषयकोपस्थितौ निरूपकत्वसम्बन्धेन पुंस्त्वादिवि-षयतावती न, इत्याकारकभेदस्यासत्त्वेन पुंस्त्वादिविषयतायास्तादृशभेदप्रतियोगिताऽनवच्छे-दकत्वात्तदाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वं सिध्यति। अनियतलिङ्गतटादिपदप्रवृत्तिनिमित्त-तटत्वादिविषयकोपस्थितौ तु चालनीन्यायेन 'पुंस्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतावती न' इत्याकारकभे-दस्य सत्त्वेन सर्वासां लिङ्गविषयतानां तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्न लिङ्गस्य प्रातिपदि-कार्थत्वम्। नहि 'लिङ्गत्वव्याप्यत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्तटादिपदवाच्य' इति सामान्यतो ज्ञानं स्वरूपतः पुंस्त्वत्वादिप्रकारकोपस्थितिं जनयितुमर्हति, येन तटादिपदान्नियमेन सर्व-लिङ्गविषयिणी उपस्थितिर्भवेत्। तथा सति 'जातिमान् हस्तिपकसम्बन्धी' इति ज्ञानादपि स्वरूपतो हस्तित्वप्रकारकस्मरणापत्तेः। अत एव तत्पदात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधा-द्युपपादनाय 'घटस्तत्पदवाच्य' इत्यादि शक्तिज्ञानमेवाङ्गीकृतं गदाधरभट्टाचार्यैः। यथा 'बुद्धि-विषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदवाच्य' इतिज्ञानानन्तरम् 'अत्र घटोऽस्ति' इत्यादिवा-क्यतो घटत्वादौ बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वे गृहीते मनसा 'घटस्तत्पदवाच्य' इति शक्तिज्ञानं जायते 'लिङ्गत्वव्याप्यत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नस्तटादिपदवाच्य' इतिज्ञानानन्तरं पुंस्त्वत्वादौ लिङ्गत्वव्याप्यत्वे गृहीते 'पुंस्त्वंतटादिपदवाच्यम्' इत्यादि शक्तिज्ञानं पृथक् पृथग् जायते। यदा च यद्विषयकः संस्कार उद्बुध्यते तदा तद्विषयकं स्मरणं, न तु पदरूपसम्बन्धिज्ञान-मात्रेण सर्वलिङ्गविषयकं स्मरणं नियमेन भवति। नहि चैत्रादिसम्बन्धित्वेन पृथक्पृथग्गृ-हीतानां पदार्थानां चैत्रादिज्ञानमात्रेण नियमेन सर्वभानमनुभवसिद्धम्। उद्बोधकविशेषस्य नियामकत्वात्। तथा च विसर्गादिसमभिव्याहाररूपोद्बोधकवशात् लिङ्गविशेषस्यैव स्मरणात् न नियमेन सर्वलिङ्गस्मरणमिति न तस्य तटादिप्रातिपदिकार्थत्वमापद्यते।

हर्यादिपदे तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविषयकोपस्थितौ तत्तत्प्रवृत्तिनिमि-

(१)अन्वयानुपपत्तिपूर्विका लक्षणा पदे एव । प्रत्ययोत्पत्तिः सर्वत्र शक्यार्थे एव ।

त्तविषयतायास्तत्तल्लिङ्गविषयतायाश्च निरूपकत्वसम्बन्धेन सत्त्वान्न तत्राव्याप्तिः । एवं तत्पदेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव लक्षणं सङ्गमनीयम् । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रये तु सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नविषयताया ऐक्यात् तस्याश्च प्रवृत्तिनिमित्तोपस्थितावव्यभिचरितत्वात्तदाश्रयत्वाल्लक्षणसमन्वयः । सावच्छिन्नविषयताया अवच्छेदकभेदेनैव भेदाङ्गीकारात् । आश्रयभेदेन भेदाङ्गीकारे तु स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन निरुक्तविषयतावैशिष्ट्यं निवेशनीयम् ।

पाकादिपदात् खण्डशक्तिस्वीकारेण कदाचित् केवलफलविषयकबोधस्य तदुपस्थितेश्चाङ्गीकारेऽपि व्यापारत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तोपस्थितौ तद्विषयताया नियतत्वान्न तत्राव्याप्तिः । एवं सम्प्रसारणपदे खण्डशक्तिस्वीकारेण तत्तदंशबोधस्यानियतत्वेऽपि अव्याप्तिपरिहार उपपादनीयः ।

पूर्वोक्तस्वाभाववत्त्वनिवेशवादिनस्तु णिजादिसमभिव्यापारे धातुना फलमात्रविषयकबोधजननेऽपि पाकादिकृदन्तपदात् तन्मात्रविषयकबोधस्याजननात् , नवीनमते विशिष्टशक्तेरेवाङ्गीकारेण णिजादिसमभिव्याहारेऽपि धातुना फलसमानाधिकरणव्यापारप्रतीतेः सत्वात्कुत्रापि व्यापाराविषयकबोधस्य अजननात् , उद्देश्यताप्रयोजकसम्प्रसारणादिपदेन च सम्प्रसारणपदप्रयोज्यविधेयताश्रयेत्यंशस्य यणस्थानिकेगंशविशेष्यतयैव भानान्न कुत्राप्यव्याप्तिरित्याहुः ।

साध्यत्वविषयतायाश्च वैयाकरणमते बोधनियतत्वेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तोपस्थितिनियतत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति न तद्वयावृत्त्यर्थं प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वविशेषणमुपादेयम् । उपस्थितिव्यापकत्वनिवेशे अनियतलिङ्गपदस्थले लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिं मन्यमानैः विषयतायां प्रवृत्तिनिमित्तबोधव्यापकत्वनिवेशे तु तदुपादेयमेव । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं च लिङ्गव्यावृत्तमग्रे वक्ष्यते इति न प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन लिङ्गमुपादायानियतलिङ्गस्थले लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिः । अन्यत्सर्वं पूर्ववदिति दिक् ।

ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकार्थविषयकबोधजनकत्वे सति प्रातिपदिकार्थेतरविषयकबोधाजनकादित्यर्थे प्रमेयपदात्प्रथमा न स्यात् । प्रमेयरूपप्रातिपदिकार्थेतरस्याप्रसिद्धेः । यद्यपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्न—तदर्थतानवच्छेदकानवच्छिन्नविषयताकबोधजनकादित्यर्थे प्रकृते प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं प्रमेयत्वं तदवच्छिन्ना, तदनवच्छेदकं घटत्वं तदनवच्छिन्ना च विषयता प्रमेयनिष्ठा तन्निरूपको बोधः प्रमेयविषयकस्तज्जनकत्वं प्रमेयपदे इति प्रथमा सिद्ध्यति, घटादिपदस्थले च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं घटत्वं तदवच्छिन्ना तदनवच्छेदकं पटत्वं तदनवच्छिन्ना च विषयता घटनिष्ठा तन्निरूपकबोधजनकत्वं तस्येति समन्वयोऽपि तथाऽपि प्रमेयवत्पदात् प्रथमा दुर्लभा । तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं प्रमेयवत्त्वं तच्च प्रमेयत्वरूपमिति तदतिरिक्तस्याप्रसिद्धेरिति चेन्न । प्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तीयविशेष्यतावच्छेदकत्वाभाववद्धर्मानवच्छिन्नविषयताकबोधजनकादित्यर्थेनादोषात् । प्रमेयवत्पदनिष्ठशक्तीयविशेष्यतावच्छेदकत्वाभाववद् घटत्वं, 'घटत्वे प्रमेयवत्पदनिष्ठशक्तीयविशेष्यतावच्छेदकत्वं न' इत्याकारकाभावस्य सत्त्वात् , तदनवच्छिन्नप्रमेयवदर्थविषयकबोधजनकत्वेन समन्वयादित्यलम् ।

ननु लक्ष्यार्थस्य माणवकादेर्नियतोपस्थितिकत्वाभावेन सिंहादिपदरूपप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादत आह-(१) **अन्वयानुपपत्तिपूर्विका लक्षणा पदे एवेति** । सिद्धे इत्यर्थः । लक्षणा तु प्रातिपदिकस्यैव । एतेन स्वन्ते शक्तिविरहात् तत्र लक्षणाया अयुक्तत्वादयं ग्रन्थ-

(१)शक्यतावच्छेदकारोप एव च लक्षणेति न लक्ष्यासङ्ग्रहो दोषः । तटादि-शब्दानां तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गं ततो नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्यलिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति लिङ्गग्रहणमिति भावः ।

लिङ्गमात्रेति । (२)लिङ्गस्यैवाधिक्ये इति क्रमेणार्थः । यद्यपि (३)विशेष्यविशेषणभावोऽप्यधिको भासते तथापि तस्य वाक्यार्थत्वेन बहि-

---

श्चिन्त्य इत्यपास्तम् । पदस्य शक्यार्थे संसाधितस्य तद्घटकस्य प्रातिपदिकस्य लक्षणया लक्ष्यार्थबोधतात्पर्येणोच्चारणे तस्य साधुत्वे च क्षतिविरहादिति भावः । अत एव गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरबोधेऽपि न नपुंसकह्रस्वत्वम्, प्रथमप्रवृत्तकार्यबाधायोगात् । यद्यपि अनुगतत्वात्तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वमन्यत्र समर्थितं तथापि गङ्गायां घोषः, सिंहो माणवक इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि अन्वयानुपपत्तिपूर्वकत्वाल्लक्षणायामन्वयानुपपत्तिपूर्वकत्वमक्षतमेवेति भावः । मीमांसकमते तु अन्वयानुपपत्तिरेव तद्बीजम् । तन्मते वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र तत्तदर्थबोधेच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यानुपपत्तेर्दुर्वचतया 'यजमानः प्रस्तरः' 'आयुर्वै घृतम्' इत्यादौ यजमानादिपदानां लाक्षणिकत्वानुपपत्तेः । यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तु सफलान्वयानुपपत्तिर्बोध्या इत्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु शक्यार्थबोधकाले विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां विभक्त्यर्थान्वयः शक्यार्थे एव स्यान्नतु लक्ष्यार्थे इत्यत आह-(१) **शक्यतावच्छेदकारोप एवेति** । एवं च शक्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य भानान्न तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिः । स्वप्रकारकारोपविशेष्यत्वसम्बन्धेन तस्यैव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टत्वात् । अत एव 'गङ्गायां घोषमीनौ' इतिप्रयोगोपपत्तिः । शक्यलक्ष्ययोर्विभिन्नरूपेणोपस्थितौ तु एकरूपावच्छिन्ने मीनघोषयोरनन्वयात् द्वन्द्वो दुर्लभः स्यादिति बोध्यम् ।

परे तु—उक्तप्रातिपदिकार्थलक्षणे शक्तेरेव प्रवेशेन लक्ष्यस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादिति शङ्का, शक्तिस्थाने वृत्तिपदप्रवेशेन शक्तिलक्षणयोरुभयोरपि लक्षणघटकत्वेनादोष इत्युत्तरमिति रीत्येमं ग्रन्थं योजयन्ति ।

(२) **लिङ्गस्यैवाधिक्ये इति** । न च तटादिपदेभ्यः पुंस्त्वाद्यतिरिक्तपुंस्त्वत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च भानात् कथं प्रथमेति वाच्यम् । लिङ्गग्रहणेन लिङ्गभाननियतपुंस्त्वत्वादि-तदनुयोगिकसम्बन्धयोरपि ग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव सत्त्वेनादोषात् ।

(३) **विशेष्यविशेषणभावोऽप्यधिको भासते इति** । ननु विशेषणत्वविशेष्यत्वयोर्ज्ञानीयविषयताविशेषरूपत्वात् कथं भासधात्वर्थज्ञानविषयताश्रयत्वमुच्यते, ज्ञाननिरूप्ययोस्तयोर्ज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेन तन्निष्ठज्ञानीयान्यविषयताप्रयोजकस्य तत्र दुरुपपादत्वादिति चेन्न । तदधीनस्थितिकत्वरूपविशेषणत्वस्य, तत्स्थितिनियामकत्वस्य विशेष्यत्वस्य च ज्ञानानपेक्षवस्तुधर्मत्वेन ज्ञानभानप्रयोजकत्वस्य तत्र सूपपादत्वात् । तत्र प्रत्यक्षेतज्ज्ञाननियामकः स्वरूपविशेषः, शाब्दे तु घटघटत्वयोस्तज्ज्ञाननियामकः 'घटपदं घटत्वनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्ने शक्तम्' इत्याद्याकारकः शक्तिग्रह एव । नीलो घट इत्यादौ घटादिपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणताभाननियामकस्तु वाक्यशक्तिग्रह एव । एतदर्थमेव वाक्यशक्तिरङ्गीकृता ।

रङ्गतया न स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधकत्वमिति बोद्धव्यम् ।

ज्ञानानपेक्षपूर्वोक्तविशेष्यविशेषणभाव एव प्रत्यक्षेऽभावभानप्रयोजकत्वेन नैयायिकैरप्यभिहितः ।

स च 'गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावानां द्रव्यं प्रति विशेषणत्वमेव, द्रव्यस्य तु तान्प्रति विशेष्यत्वेन' इत्येवं तेन सह तेषां व्यवस्थितः । गुणादीनां परस्परमव्यवस्थितः । आश्रयद्वारैव तेषां तत्त्वात् । अभावस्य तु सर्वान्प्रति विशेषणत्वमेवेति तेनापि द्रव्यादीनां नियतः ।

द्रव्याणां तु यस्य यदधीनस्थितिकत्वं नास्ति यथा राजपुरुषयोः, तयोर्धर्मपर्यालोचनया विशेष्यविशेषणभावो भवति । राज्ञः स्वरूपेण पुरुषाधीनस्थितिकत्वाभावेऽपि तन्निष्ठस्वामित्वस्य तदधीनस्थितिकत्वात्तेन सम्बन्धेन पुरुषं प्रति विशेषणता 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र भासते । 'पुरुषनिष्ठस्वत्वस्य च राजाधीनस्थितिकत्वात्तेन सम्बन्धेन राजानं प्रति विशेषणता 'पुरुषाणां राजा' इत्यत्र प्रतीयते । यद्धर्मस्य अन्याधीनस्थितिकत्वं तदाश्रयनिष्ठतदपेक्षविशेषणत्वे तदवच्छिन्नत्वस्यैवौचित्येन राजनिष्ठस्वामित्वापेक्षविशेषणत्वे स्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैवोचितत्वात् तस्यैव षष्ठ्यर्थत्वं प्राचीनाः स्वीकुर्वन्ति ।

पुरुषस्यापि स्वामितानिरूपकत्वं न स्वरूपेण किन्तु स्वत्वविशिष्टत्वेनेति स्वत्वापेक्षया विशेष्यत्वात् स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नं विशेष्यत्वमिति विशेष्यविशेषणभावनियामकः स्वत्वस्वामित्वसमूहः षष्ठ्यर्थ इति नवीनाः ।

सम्बन्धापेक्षविशेष्यविशेषणभावस्य द्विष्ठत्वेन तन्नियामकसम्बन्धस्यापि द्विष्ठत्वौचित्यात् ।

गुणगुण्याद्योरपि स्वरूपतो विशेष्यविशेषणभावस्य व्यवस्थितत्वेऽपि धर्मापेक्षयाऽव्यवस्थितत्वमेव । यथा द्रव्यस्य गुणाद्यनपेक्षत्वेऽपि तन्निष्ठाधारत्वस्य गुणाद्यपेक्षत्वात् आधारतासम्बन्धेन गुणादीन् प्रति विशेषणत्वं 'घटे रूपम्' इत्यादौ प्रतीयते । एतदभिप्रायेणैव 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति सूत्रे गुणगुणिनोरपि विशेष्यविशेषणभावोऽनियतो व्युत्पादितः । स्वरूपतो नियतं विशेष्यविशेषणभावमादाय तु 'वर्णो वर्णेन' इति सूत्रस्थभाष्यं प्रवृत्तम् इति न तयोः परस्परं विरोधः । स्पष्टं चेदं 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरे । अत एव अनुव्यवसाये विशेषणत्वविशेष्यत्वयोर्भानम् । अन्यथा पूर्वज्ञानविषयीभूतपदार्थस्यैवानुव्यवसाये भानात् भासमानघटादौ स्वरूपसत्या अपि विषयताया भानं न स्यात् । पूर्वज्ञानाविषयस्य ज्ञानविषयवृत्तित्वमात्रेण अनुव्यवसाये भानाङ्गीकारे तु मधुरादीनां चाक्षुषज्ञानानुव्यवसाये भानप्रसङ्गः ।

विशेष्यविशेषणभावस्य ज्ञानीयविषयताविशेषरूपत्वाङ्गीकारेऽपि अनुव्यवसाये तद्भाननिर्वाहार्थम् ज्ञाने तद्भानमावश्यकम् । मीमांसकमते ज्ञानसामान्ये ज्ञानभानप्रयोजकत्वस्य ज्ञानसामान्यसामग्र्या इव विषयताभानेऽपि तस्याः, विशेषसामग्र्या वा प्रयोजकत्वस्याङ्गीकारात् ।

विषयतासम्बन्धेन संशयं प्रति विषयतासम्बन्धेन निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् किञ्चिज्ज्ञानानन्तरं 'जानामि न वा' इति संशयानुदयात् ज्ञाने ज्ञानविषयत्वाङ्गीकारवत् घटज्ञाने जाते 'घटे ज्ञानविषयताऽस्ति न वा' इति संशयानुत्थितेर्विषयतायां विषयतास्वीकार आवश्यकः । न चैवं घटविषयतावृत्तिविषयताऽस्ति न वा, घटविषयतावृत्तिविषयतावृत्तिविषयताऽस्ति न वा इत्यादिरीत्याऽनवस्थाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अनवस्थापत्त्याऽगत्या क्वचिद् विश्रान्तिस्वीकारेणाऽनवस्थाप्रयोजकसंशयानुत्थितेः, तस्मात् 'विशेष्यविशेषणभावो भासते' इत्युक्तिः साध्व्येवेति ।

अभेदेन संसर्गेणेति । (१)इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभाव-संसर्गेणेत्यर्थः । अभेदस्तु न संसर्ग इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

इहोक्तार्थत्वादिति । उक्तार्थानामप्रयोगात् प्रातिपदिकप्रतिपादित सङ्ख्याविशिष्टे (२)सङ्ख्यान्तराभावाच्च तदप्राप्तिः । अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षयाऽनुवादकविभक्तेरेव न्याय्यत्वान्न व्यादिभ्यः सर्वविभक्त्यापत्तिरिति भावः । (३)लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'इन्द्राणी' इत्यादौ प्रथमासिद्धिः । परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकपर इत्युन्मानादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

(४)परे त्वत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन (५)प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च ।

यद्यपि निरूपकत्वस्य भासधात्वर्थत्वं, निरूप्यत्वस्य तदुत्तराख्यातार्थत्वमङ्गीकृत्यापि 'विशेष्यविशेषणभावो भासते' इत्युक्तियोजनं सम्भवति तथापि तस्य पदार्थत्वाभिप्रायेण प्रातिपदिकार्थमात्रबोधकत्वानुपपत्तिशङ्का, वाक्यार्थत्वाङ्गीकारेण विभक्त्युत्पत्तिवेलायां नियतोपस्थितिकार्थमात्रवृत्तित्वसमर्थनं च भाष्योक्तं नागेशानूदितं विशेष्यविशेषणभावस्य विषयतया भानानङ्गीकारेऽसङ्गतमेव स्याद् । तस्मान्निरुक्तप्रकार एव साधुरिति दिक् ।

(१) **इतरसम्बन्धेति** । सम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः । इतरेत्यविवक्षितम् । अभेदस्य सम्बन्धत्वाभावेन व्यावर्त्यालाभात् ।

ननु एकः, द्वौ, बहवः, इत्यादौ 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेन क्रमेण एकवचनद्विवचनबहुवचनानि मा भूवन्, वैपरीत्येन कस्मान्न भवन्तीत्यत आह-(२) **सङ्ख्यान्तराभावाच्चेति** । ननु इन्द्रादिपदेन पुंयोगादेर्निबमेनाभानात् स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात् तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन 'इन्द्राणी' इत्यादौ प्रथमा न स्यादत आह-(३) **लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति** ।

स्वसिद्धान्तमाह-(४)**परेत्विति** । (५)**प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्चेति** । स्वावच्छिन्नविषयताश्रयत्वं—स्वतादात्म्यमेतदन्यतरसम्बन्धेन तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्तत्तत्प्रातिपदिकार्थः । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं तु पक्षधरमिश्रकृत प्रकाशग्रन्थेऽभिहितं 'वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्वम्' इति । वाच्यत्वनिवेशादाकाशपदाप्रवृत्तिनिमित्ते आकशपदजन्योपस्थितीयप्रकारतावति शब्दाश्रयत्वे नातिव्याप्तिः । वाच्यवृत्तित्वनिवेशाद् गवादिपदवाच्यावयवसंयोगविशेषरूपाकृतौ नातिव्याप्तिः । वृत्तित्वस्य साक्षात्सम्बन्धेन विवक्षितत्वाच्च तस्याः स्वसमवाय्यवयवसमवेतत्वेऽपि न क्षतिः । सोऽपि च सम्बन्धो वाच्य एव ग्राह्य इति कालिकादिना साक्षात्सम्बन्धेन गवादिवृत्तित्वेऽप्याकृतेर्न तत्त्वम् । एवं च साक्षात्त्वं न निवेश्यम् । तादृशपरम्परासम्बन्धस्य वाच्यत्वाभावेनैवातिव्याप्तेरनवकाशात् । वाच्योपस्थितीयप्रकारतावत्त्वनिवेशादाधाराधेयभावसम्बन्धेन हर्यादिपदवाच्याश्ववृत्तिहर्यादिपदवाच्येन्द्रादौ नातिव्याप्तिः ।

नन्वत्र लक्षणे पुंस्त्वत्वादावतिव्याप्तिः, वाच्यत्वादित्रयस्य तत्र सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्य तदाश्रयत्वेन पुंस्त्वादिलिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वापत्तौ लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न । प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्ववाच्यत्वं-स्ववाच्यवृत्तित्वं-स्वजन्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणोपस्थितीयविशेष्यतानिरूपि-

स च मुख्य इवाऽऽरोपिततदाश्रयोऽपि। अत एव 'गोपी' इत्यादौ स्वार्थि-

---

तप्रकारताश्रयत्वमेतत्रितयसम्बन्धेनेति परिष्कारेणादोषात्। पुंस्त्वादिलिङ्गनिष्ठविशेष्यतायाः प्रातिपदिकजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणत्वाभावात्। अत्र विशेष्यतानिरूपितत्वं प्रकारतायां साक्षात्परम्परासाधारणमिति पशुपदार्थप्रवृत्तिनिमित्तलोमत्वादौ नाव्याप्तिः। न च निरूपितत्वं साक्षात्परम्परासाधारणं वक्तुं दुर्वचमित्ययं परिष्कारोऽसङ्गत इति वाच्यम्। प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति परिष्कारेणादोषात्। प्रातिपदिकवैशिष्ट्यं च स्वजन्यशाब्दबोधीयप्रकारताश्रयत्वं-स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारत्वाभाववत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन। अभावश्च आश्रयत्व-अवच्छेदकत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। पुंस्त्वादौ पुंस्त्वत्वादौ चाश्रयत्वावच्छेदकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारत्वमेवास्तीति न तत्रैतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति न तत्रातिव्याप्तिः। अत्र स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारता अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्ना विवक्षितेति लोमवल्लाङ्गूलावच्छिन्नवाचकपशुपदप्रवृत्तिनिमित्तलोमत्वादौ नाव्याप्तिः। घटत्वादौ पटादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणायाद्यसम्बन्धोपादानम्। न च एवपदार्थप्रवृत्तिनिमित्तभेदत्वादावव्याप्तिः, एवपदप्रयोज्याभावत्वावच्छिन्नधर्मितानिरूपितापदार्थसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया अवच्छेदकत्वाश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन तत्र सत्त्वेन तदभावस्याभावादिति वाच्यम्। स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधीयप्रकारताश्रयत्वं-स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितापदार्थसम्बन्धावच्छिन्ना पदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववती च या प्रकारता तदभाववत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिपरिष्कारेणादोषात्। विशेष्यत्वाभावश्च स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यैतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ पार्थत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्प्रतियोगिकतादात्म्यरूपसम्बन्धाभावस्य धनुर्धरे बोधनात् प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नपार्थत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित विशेष्यताया अभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितापदार्थसम्बन्धावच्छिन्नभेदनिष्ठप्रकारतायां सामानाधिकरण्येन भेदत्वनिष्ठतादृशप्रकारतायाम् अवच्छेदकत्वसामानाधिकरण्येन च वर्त्तनात्तादृशविशेष्यत्वाभाववती इयं प्रकारता न जातेति तत्र नाव्याप्तिः। पुंस्त्वादौ च कस्यापि पदार्थस्यानन्वयात् प्रातिपदिकप्रयोज्यधर्मितानिरूपितापदार्थसम्बन्धावच्छिन्नपुंस्त्वादिनिष्ठप्रकारता सामानाधिकरण्य-अवच्छेदकत्वसामानाधिकरण्य-एतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववती जातेति तादृशप्रकारता आश्रयत्वावच्छेदकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन पुंस्त्वादौ पुंस्त्वत्वादौ च वर्तते एवेति न तादृशप्रकारत्वाभाव इति न तत्रातिव्याप्तिः। आद्यसम्बन्धोपादानस्य फलं तु अत्रापि पूर्ववद् बोध्यम्।

यद्वा, स्वप्रयोज्योपस्थितीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वं-स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितापदार्थसम्बन्धावच्छिन्ना, सामानाधिकरण्य अवच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यैतदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववती च या प्रकारता तदवच्छेदकत्वाभाववत्त्वमेतदुभयसम्बन्धेन पातिपदिकविशिष्टत्वं प्रातिपदिकप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्।

अत्र लक्षणे प्रकारत्वाभावोऽन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको न निवेशनीयः। आद्यसम्बन्धोपादानेनैव पुंस्त्वादिलिङ्गे अतिव्याप्तिवारणात् इत्याहुः।

अत्रेदं बोध्यम्। पुंस्त्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नविशेष्यताकाप-

प्रकृतेर्लाक्षणिकत्वेऽपि न दोषः । (१)अत एव लिङ्गग्रहणं सार्थकम् ।

न्तरबोधे तत्तदुपस्थितेराकाङ्क्षादेश्च कारणत्वाकल्पनलाघवानुरोधेन नियतलिङ्गपदानां लिङ्गविशिष्टे शक्तिकल्पने लिङ्गनिष्ठशाब्दबोधीयप्रकारताया अपदार्थसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावात् तद्घटितानि सर्वाणि लक्षणानि असङ्गतान्येव । इत्थं च प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं पुंस्त्वत्वादिव्यावृत्तं दुर्वचमेव । तेषां पशुपदवाच्यलोमत्वाद्यविशिष्टत्वादिति चेत् ?

अत्र केचित्-पुंस्त्वादीनाम् आश्रयत्वादेरिव वैयाकरणमते अखण्डोपाधित्वाङ्गीकारेण अखण्डोपाधिरूपाणां तेषां शब्दाश्रयत्वादीनामिव स्वरूपत एव भानाङ्गीकारेण पुंस्त्वत्वादेः घटादिपदवाच्यत्वानङ्गीकारात् तेषां वाच्यत्वाभावेन, वाच्योपस्थितीयप्रकारत्वाभावेन वा न तेषु प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणातिव्याप्तिः । यद्यपि विशिष्टशक्तिकल्पे पुंस्त्वादौवाच्योपस्थितीयप्रकारत्वमस्ति तथापि वाच्यार्थनिष्ठोपस्थितीयविशेष्यतायां निरवच्छिन्नाया विवक्षितत्वान्न दोषः । लिङ्गस्य प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्ने एवान्वयेन तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः सावच्छिन्नत्वनियमात् । पश्वादिपदवाच्यलोमादीनां लाङ्गूलत्वावच्छिन्ने अन्वयेन तत्त्वाभावेऽपि न क्षतिः । प्रवृत्तिनिमित्तलोमत्वाद्याश्रयत्वेनैव तेषां प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धेः । एवमेव एवपदार्थभेदेऽपि प्रातिपदिकार्थत्वमुपपादनीयम् इत्याहुः ।

अन्ये तु विशिष्टशक्तिकल्पे पुंस्त्वत्वादीनां वाच्यत्वमङ्गीकृत्यापि समादधुः । तथाहि-स्व-स्वान्य-एतदन्यतरपदप्रयोज्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्व-स्वप्रयोज्योपस्थितीयविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशिष्टनिरवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं तत्त्वम् । पुंस्त्वत्वाद्यवच्छिन्ने कस्यापि पदार्थस्यानन्वयात् स्वस्वान्यपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्तेः उपस्थितीयप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणेऽभावान्नातिव्याप्तिः । पश्वादिपदवाच्यानां लोमादीनाम् , एवपदवाच्यानां भेदादीनां च दीर्घलोमवानित्यादौ, पार्थ एवेत्यादौ च स्वस्वान्यान्यतरपदार्थान्वयित्वस्य सत्त्वात् लोमत्वादिनिष्ठोपस्थितीयप्रकारतायाः पदार्थान्तरनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्तिमत्पर्याप्तत्वमस्त्येवेति न तत्राव्याप्तिरिति । यद्यपि घटस्य पुंस्त्वमित्यादौ पुंस्त्वत्वाद्यवच्छिन्नेऽपि पदार्थान्तरान्वयः, तथापि पुंस्त्वादिशब्देन पुंस्त्वादेः प्रातिपदिकार्थोद्भूतत्वेन भानात् पदार्थान्तरान्वयितावच्छेदकत्वस्य उद्भूतत्वविशिष्टपुंस्त्वत्वादावेव पर्याप्तत्वात् घटादिपदप्रयोज्योपस्थितीयप्रकारतायाश्च पुंस्त्वत्वादिमात्रपर्याप्तत्वान्न दोषः । कर्मादिशब्दानां तिङादीनां च 'अनुद्भूतकर्मत्वादिशक्तिबोधकत्वस्येव घटादिशब्दानामनुद्भूतपुंस्त्वादिबोधकत्वात् ।

यथा विभक्तेः कर्मत्वादिशब्दानां च उद्भूतकर्मत्वादिशक्तिबोधकत्वं तथा स्त्रीत्वादिशब्दानामुद्भूतस्त्रीत्वादिबोधकत्वम् । उद्भूतत्वं च भेदेनावभासमानत्वमेवेति मञ्जूषायां स्पष्टम् । भेदादीनां लोमादीनां च निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेऽपि तदाश्रयत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वम् । जातिमानित्यादौ जातिमतः प्रवृत्तिनिमित्तजातित्वाश्रयत्वाभावेऽपि तदवच्छिन्नविषयताश्रयत्वमक्षतमेव । तन्निष्ठविषयतायास्तद्घटितजातिमत्त्वावच्छिन्नत्वेन तदवच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् । तन्मात्रावच्छिन्नत्वस्याप्रवेशात् इति सुधियो विभावयन्तु ।

उक्तार्थे मानमाह—(१) अत एव लिङ्गग्रहणमिति । तयोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणादेवेत्यर्थः । यदि अत्रत्यलिङ्गग्रहणेन अनियतलिङ्गस्य न प्रातिपदिकवाच्यत्वं तदा नियतानियतलिङ्गपदसाधारण्येन नपुंसकपदप्रयोगोऽसङ्गतः स्यात् । तद्बलात् यदि लिङ्गमात्रस्य वाच्यत्वं तदा प्रातिपदिकार्थत्वेनैव सिद्धे लिङ्गग्रहणं व्यर्थं स्यात् । मम तु लिङ्गमात्रस्य

(१)अन्यथा 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७।१।२३) इत्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि (२)प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। (३)अत एव 'स्त्रियाम्' (४।१।३) इति सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ इति भाष्ये सिद्धान्तितम्। (४)'तस्माच्छसः' (६।१।३) इत्यत्र पुंसीत्यस्य पुंशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्येवार्थः। (५)'अभिहिते प्रथमा' इति वार्त्तिकस्य तत्तत्प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्तावन्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थ इति न तद्विरोधः। एतेन (६)तन्नये कारकस्य प्रत्ययार्थत्वं, (७)तव तु तन्नेति विरोध इत्यपास्तम्।

तटादिशब्दानामपि लिङ्गं वाच्यमेव। द्योतकास्तु विसर्गादयः। पूर्वं तत्तल्लिङ्गं बुद्धिस्थीकृत्यैव तस्य तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानम्। नियमांशनिवेशे तु न मानम्। इदमेवाभिप्रेत्य वृत्तौ 'प्रातिपदिकार्थः सत्ता' इत्युक्तम्। सत्तेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम्। आश्रयस्तु तदाक्षिप्तत्वान्न पृथगुक्तः। एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्याऽलिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्राव्यय-

---

वाच्यत्वेऽपि अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन द्वयोरेव ग्रहणाल्लिङ्गग्रहणं परिमाणग्रहणं च सार्थकम्। नियतोपस्थितिकत्वनिवेशे तु गौरवात् परिमाणग्रहणवैयर्थ्यापरिहाराच्च न तन्निवेशो युक्त इति भावः।

(१) **अन्यथा**—प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकमात्रस्य प्रातिपदिकार्थत्वे।

(२) **प्रातिपदिकार्थतया**—प्रातिपदिकवाच्यतया। (३) **अत एवेति**। लिङ्गस्य प्रातिपदिकवाच्यत्वादेवेत्यर्थः। प्रत्ययवाच्यत्वे-स्त्रीत्वे वाच्ये टाबित्यर्थो वाच्यः स्यादिति भावः।

ननु 'पुंसि विद्यमानस्य शसः सकारस्य नत्वम्' इत्यर्थकस्य 'तस्याच्छसो नः पुंसि' (६।१।३) इतिशास्त्रस्य प्रामाण्येन लिङ्गस्य विभक्तिवाच्यत्वमेवात आह—(४) **तस्माच्छस इत्यत्रेति**। एवं च लिङ्गस्य विभक्तिवाच्यत्वे प्रमाणाभाव इति भावः। नन्वेवमपि 'कृत्तद्धिताद्यभिहितकारकवाचिनी प्रथमा' इत्यर्थकस्य 'अभिहिते प्रथमा' इतिवार्तिकस्य बलेन प्रथमाया अन्याभिहितकारकार्थकत्वमपीति गम्यते, प्रातिपदिकार्थमात्रे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् प्रथमा भवतीति भवदभिमतसूत्रार्थे तु प्रथमाया अन्याभिहितकारकार्थकत्वाभावो गम्यते इति वार्तिकोक्तिविरोध इत्यत आह—(५) **अभिहिते प्रथमेति**। (६) **तन्नये**-वार्तिकमते। (७) **तव**-प्रातिपदिकार्थमात्रे वर्तमानात् प्रथमा इत्यर्थं वदतः। ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति बुध्वा 'अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्य' इति ग्रन्थ आहोस्वित् जातिव्यक्तिलिङ्गत्रयं प्रातिपदिकार्थ इति बुध्वा ? नाद्यः। तथा सति प्रवृत्तिनिमित्त तदाश्रय-रूपप्रातिपदिकार्थेतरत्र कारकादौ वर्तमानत्वेन 'कृष्णः' इत्यादौ क्वापि प्रथमा न स्यादित्यस्यैव वक्तव्यत्वात्। न द्वितीयः। लिङ्गान्तत्रितयस्यैव प्रातिपदिकार्थत्वे वार्त्तिकविरुद्धार्थाभिधायित्वाभावेन विरोधस्यैवाप्रसक्तेरिति चेन्न। 'द्व्येकयोः' (१।४।२२) इत्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थेतरत्वेन सङ्ख्याया अग्रहणवत् 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्त्तिकबलेन अभिहितकारकस्यापि मात्रपदेनाव्यवच्छेदात् पञ्चकपक्षे एतद्ग्रन्थस्य सुयोजत्वात्।

पुमादय उदाहरणम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीशब्दोऽप्यस्यैवोदाहरणम् । अन्ये सर्वे लिङ्गाधिक्ये इत्यस्य ।

द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकानां द्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमपि लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्यर्थः । एवञ्च तस्य लिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणम् । द्रोणः परिमाणमित्येष तु 'द्वौ ब्राह्मणौ' इतिवत्प्रयोगः, द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वाद्वा । मूलोक्तं तु न युक्तम् । 'द्रोणो व्रीहिमानय' (१)इत्यस्याप्यापत्तेः । किञ्च 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इतिवार्त्तिकैकवाक्यतया भेदान्वये 'द्रोणो व्रीहिः' इत्यनिष्टम् । न च—'यदा मेये द्रोणादीनां वृत्तिस्तदा तस्यानेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वे तदबोधेन च व्यभिचारान्मेयस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौ कर्मव्युत्पत्त्या प्रमेयार्थकं परिमाणग्रहणम्' इति **कैयटोक्तं** युक्तमिति वाच्यम् । 'सिंहो माणवकः' इत्यस्या(२)सिद्ध्यापत्तेः तद्वदस्यापि सिद्धेश्च नियमांशनिवेशे मानाभावाच्च ।

---

(१) **इत्यस्याप्यापत्तेरिति** । अपिना 'प्रमेयो व्रीहिः' इत्यादौ प्रमेयाभिन्नं यत्परिमाणं तत्परिच्छेद्यो व्रीहिरिति बोधापत्तेर्ग्रहणम् । 'प्रत्ययार्थपरिमाणस्य स्वबोधकविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृत्यर्थे एवान्वयः, स्वेनाभेदान्वयश्च परिच्छेदकत्वव्याप्यद्रोणत्वादिविशिष्टस्यैव' इतिव्युत्पत्तिस्वीकारेण निरुक्तदोषवारणं तु न सम्भवति । तादृशव्युत्पत्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । अस्यैव शास्त्रस्याकाङ्क्षानियामकत्वेन तादृशव्युत्पत्तेः कल्पयितुमशक्यत्वाच्च ।

(२) **असिद्ध्यापत्तेरिति** । वस्तुतस्तु असम्भवदोष एवात्र बोद्धव्यः । घट इत्यादावपि तत्तद्घटव्यक्तीनां भाने नियमाभावात् कदाचित्काचिद्व्यक्तिः कदाचित्सर्वा व्यक्तयो भासन्ते इत्यनुभवसिद्धत्वात् ।

एतत्कल्पेऽपि प्रमेयादिपदात् प्रथमाविभक्त्युत्पत्तिः 'प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वं प्रातिपदिकार्थत्वसम्पादकविषयताभिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभाववत्त्वम्' इति परिष्कारेण बोद्धव्या । वैयाकरणमते प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्गुणत्वाच्च ।

एतत्सूत्रार्थस्तु नवीनमते 'अभिहिते प्रथमा' इतिवार्तिकैकवाक्यतया, 'द्व्येकयोः' (१।४।२२) इत्याद्येकवाक्यतया, परिमाणग्रहणात् 'लिङ्गग्रहणाच्च इतरयोगव्यवच्छेदरूपमात्रपदार्थैकदेशे इतरत्र लिङ्गातिरिक्तत्वेन, परिमाणातिरिक्तत्वेन, सङ्ख्यातिरिक्तत्वेन, अनुद्भूतकारकातिरिक्तत्वेन च सङ्कोचात् लिङ्गेतरः, परिमाणेतरः सङ्ख्येतरः अनुद्भूतकर्मत्वादिशक्तीतरश्च यः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपप्रातिपदिकार्थेतरः अर्थात् उद्भूतकर्मत्वादिरूपः स्वस्वामिभावादिरूपश्च तद्विषयकबोधतात्पर्येणानुच्चरितात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रथमेति ।

प्राचीनमते तु लिङ्गग्रहणात् अनियतलिङ्गेतरो यो नियतोपस्थितिकरूपप्रातिपदिकार्थेतरस्तत्रावर्तमानात् द्व्येकयोरित्याद्येकवाक्यतया संख्यायामनुद्भूतकारके च प्रथमेत्यर्थे परिमाणस्यापि नियतोपस्थितिकत्वात्प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमायाः सिद्धौ परिमाणग्रहणम् आवृत्त्या परिमाणत्वतद्व्याप्यधर्मेतरधर्मानवच्छिन्नविषयताप्रयोजकात् परिमाणार्थे प्रथमेत्यर्थलाभार्थम् । तेन 'द्रोणो व्रीहिः' इत्यादौ परिमाणार्थे प्रथमा सिध्यति । तथाच प्रथमार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थ-

'एकः' 'द्वौ' इत्यादिसिद्धये तु वचनग्रहणम् । अन्यथैतत्सूत्रोपस्थित 'अनभिहित' इत्यस्यात्र फलाभावादेतदेकवाक्यतापन्नसङ्ख्यावाक्यान्वयित्वेन तदप्राप्तेः । 'रामौ' इत्यादौ सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा तु 'द्व्येकयोः' (१।४।२२) इत्याद्येकवाक्यतयेति बोद्धव्यम् । (१)मात्रग्रहणाभावे तु यथा 'कर्मणि' द्वितीया' (२।३।२) इति नियमेन कर्मत्वाद्यज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः, न तु तज्ज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्य । अत एव 'गां दोग्धि पयः' इत्यादाव-

---

स्याभेदेनान्वयः । तस्य च व्रीह्यादौ परिच्छेद्यत्वसम्बन्धेनान्वयः । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधाने तु नामार्थयोः साक्षाद्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाद् द्रोणादिपदार्थस्य व्रीह्यादौ परिच्छेद्यत्वसम्बन्धेनान्वयो न स्यात् । परिमाणस्य प्रथमार्थत्वे तु प्रत्ययार्थनामार्थयोर्भेदान्वयेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । नन्वेवं द्रोणो व्रीहिमानय इति स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव समानविभक्तिकताव्युत्पत्तेरिति चेन्न । अभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थस्य यत्र भेदेनापि पदार्थान्तरेऽन्वयस्तत्रापि तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारात् । कृष्णादिप्रातिपदिकानां तु परिमाणत्वतद्व्याप्यधर्मेतरकृष्णत्वादिधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वान्न तेभ्यः परिमाणार्थे प्रथमेति न कृष्णो व्रीहिरित्यादयः प्रयोगाः ।

ननु प्रथमार्थपरिमाणस्य भेदेनान्वयस्वीकारे सर्पिः कुडव इत्यादौ 'समानाधिकरणमसमर्थवत्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्या 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति षत्वविकल्पापत्तिरिति चेन्न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ।

वस्तुतस्तु 'सिंहो माणवकः' इत्यादेरिव द्रोणो व्रीहिरित्यादेरपि द्रोणादिपरिच्छिन्ने द्रोणत्वाद्युपचारादेव सिद्धेः परिमाणग्रहणसार्थक्यं नियतोपस्थितिकत्वनिवेशो दुरुपपादमेवेति प्रवृत्तिनिमित्तदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं युक्तमिति न काऽप्येतन्मते क्लिष्टकल्पनेति दिक् ।

(१) मात्रग्रहणाभावे त्विति । शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ एवकारो यथा अयोगस्य व्यवच्छेदरूपं विशेषणीभूतपाण्डुरत्वाभावस्याभावं बोधयति तथा 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिभिः 'कर्मणि विवक्षिते एव द्वितीया' इत्येवं सामर्थ्याद्बोधने एवकारेण कर्मणोऽविवक्षायामेव द्वितीयादेः साधुत्वाभावो बोध्यते; न तु 'कर्मण्येव विवक्षिते' इत्येवं बोधनात् कर्मान्यस्मिन् विवक्षिते द्वितीयादेरसाधुत्वम् । तथा सति कर्मापादानोभयविवक्षायां कस्या अपि विभक्तेरप्राप्त्या 'अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते' इति भाष्योक्तिरसङ्गता स्यात् । तथाच प्रथमाविधायकेऽपि मात्रग्रहणाभावे 'प्रातिपदिकार्थे विवक्षिते एव प्रथमा' इत्येवं सामर्थ्यान्नियमे एवकारेण प्रातिपदिकार्थाविवक्षायां प्रथमाया असाधुत्वबोधनादनर्थकनिपातेभ्यः प्रथमायाः साधुत्वं न स्यात् । स्याच्च कर्मादिविवक्षायामपि प्रातिपदिकार्थविवक्षाया अपि सत्त्वात् प्रथमायाः साधुत्वम् । केवलकर्मादिविवक्षायां द्वितीयादिविभक्तीनां चारितार्थ्येन कर्मापादानोभयविवक्षायां प्रथमाया एव परत्वाद्बाधकत्वापत्तेः । तत्सत्त्वे तु प्रातिपदिकार्थमात्रे एव विवक्षिते इत्येवं नियमस्वीकाराच्च दोषः । प्रातिपदिकार्थान्यविवक्षायां प्रथमाया असाधुत्वात् । अन्यविवक्षायामसाधुत्वे बोधितेऽपि तदविवक्षायामसाधुत्वस्याबोधनात् अनर्थकनिपातेभ्योऽपि सा सिध्यति । 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यादिभिः कर्मादिमात्रे द्वितीयादय इत्येवं नियमाकरणात् सर्वासां विभक्तीनामभेदार्थकत्वमपि सिध्यति । अभेदकर्माद्युभयविवक्षायां तासां साधुत्वस्य सूपपादत्वात् । एतन्मूलक एव 'अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थः' इति प्रवाद इति दिक् ।

पादानत्वादिबोधेऽपि द्वितीया । एवञ्च 'कर्मणि सत्येव 'द्वितीया, न तु तद-सत्त्वे' इति नियमाकारः । तथाऽनेनापि प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा, न तु तदसत्त्वे' इत्येव नियमः स्यात् । एवञ्चानर्थकनिपातेभ्यः प्रथमा नैव स्यात् । एवञ्च तत्समभिव्याहारे 'सपूर्वायाः प्रथमा' (८।२।२६) इत्यादि-शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्सत्त्वे कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्रहितस्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः । इदमेव मात्रग्रहणं 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यादेर्मदु-क्ताकारनियमत्वे मानम् । मात्रग्रहणाच्च सूत्रकारस्य प्रत्ययनियमपक्ष एवाभिमत इति गम्यते । तदकरणलाघवेन तु 'कर्मणि द्वितीयैव' इत्यर्थनियम उक्तो भाष्या-दौ । स्पष्टञ्चेदं सर्वं भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितमित्याहुः ॥

(१)सम्बोधने च (२।३।४७) । तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः । सम्बोधन-

---

(१) सम्बोधने च (२।३।४७) । अत्र केचिन्नैयायिकाः । समीहितं बोधनं सम्बोधन-मिति व्युत्पत्तिमनुसृत्य विषयत्वस्याकाङ्क्षालभ्यत्वात् समीहा बोधनं च खण्डशो विभक्ति-वाच्यम् । समीहा-इच्छा, बोधनं-ज्ञानम् । तत्र 'राम मां पाहि' इत्यादौ विभक्त्यर्थज्ञाने प्रकृत्यर्थरामादेः समवायेन, तदर्थेच्छाया विषयतासम्बन्धेनान्वयः । इच्छा च प्रयोक्तुरेव, प्रत्यासन्नत्वात् । तादृशज्ञानस्य च प्रवर्तनाविषयमत्कर्मकरक्षणादिरूपवाक्यार्थेऽन्वयः तथा च प्रयोक्त्रिच्छाविषयरामसमवेतज्ञानविषयमत्कर्मकप्रवर्तनाविषयरक्षण—जनककृतिमांस्त्वमिति तार्किकमते बोधः । त्वत्कर्तृकं मत्कर्मकत्वादिविशिष्टं रक्षणं प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वादिविशि-ष्टज्ञानविषय इति शाब्दिकमते बोधः । प्रकृत्यर्थरामसमवेतज्ञानस्य प्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वे, वाक्यार्थरक्षणादेः विशिष्टज्ञानविषयत्वे च शक्तलोऽवगते प्रकृतवाक्यार्थरक्षणादिविषयकबोध-समवायित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपं सम्बोध्यत्वं प्रकृत्यर्थरामादेः फलति इति प्राहुः ।

गदाधरभट्टाचार्यास्तु—बोधनस्य समीहा इति व्युत्पत्तिमवलम्ब्य प्रत्यासत्त्या श्रोतृसमवेतबोधेच्छाया लाभात् सम्बोधनपदाव्यवहितवाक्यजन्यबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छां विभक्त्यर्थमङ्गीकृत्य तस्याः प्रकृत्यर्थरामादौ विषयतासम्बन्धेनान्वयमङ्गीकुर्वन्ति । 'नामार्थस्य स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थान्वयद्वारैव क्रियान्वयः' इतिनियमानुरोधादेव सङ्ख्यातिरिक्तसुबर्थकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भानात् सम्बोधनविभक्तिप्रकृत्यर्थस्य च अन्यत्र (धात्वर्थे) विशेषणतयाऽ-नन्वयात् सम्बोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भानं निर्युक्तिकमिति च वदन्ति । तन्मते वाक्या-र्थमत्कर्मकरक्षणादेः सम्बोधनविभक्त्यर्थैकदेशे बोधे विषयित्वसम्बन्धेनान्वयः । तथा च मत्कर्मकरक्षणविषयकबोधाश्रयत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपं सम्बोध्यत्वं शब्दत एव लभ्यते इति बोध्यम् ।

प्राचीनवैयाकरणास्तु प्रयोक्तृवचनार्थबोधाय अवधानादिवैशिष्ट्योपलक्षितावस्थितिरूप-स्याभिमुखीभावस्यापि सम्बोधनपदप्रयोगे प्रतीतेः बोधनाय सम्मुखीकरणं सम्बोधनमिति व्युत्पत्त्या प्रकृतवाक्यार्थविषयकबोधफलकश्रोत्रभिमुखीभावरूपव्यापारानुकूलव्यापारो विभ-क्त्यर्थः । स च प्रयोजकनिष्ठ इच्छारूप एव । इच्छायां व्यापारानुकूलत्वं च व्यापारविषयक-त्वमेव । विभक्त्यर्थैकदेशे श्रोतृनिष्ठाभिमुखीभावरूपव्यापारे वृत्तित्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थरामादे-रन्वयः । विशिष्टेच्छायाश्च विषयतासम्बन्धेन वाक्यार्थरक्षणादौ अन्वयः,

अभिमुखीकरणम् । तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती । सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सम्बोध्यस्य सिद्धिं विना तत्वासम्भवादनुवाद्ये एवैषा विभक्तिः । अत एव विधेयभूतक्रियायामेवैतदर्थान्वय उद्देश्यतया । अत एव 'राजा भव, युद्धयस्व' राजन् युद्धस्व इत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः । 'राम मां पाहि' इत्यादौ चाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः । 'व्रजानि देवदत्त' इत्यादावपि जानीहि इत्यादिः शेषो बोद्धव्यः । तत्र व्रजनस्य कर्मत्वादेव-

---

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम् ।

इति हर्युक्तेः । बोधजनकव्यापारस्येच्छाविषयत्वेऽवगते बोधस्य व्यापारजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वं सिद्धयति । तादृशेच्छाविषयस्य बोधस्य वाक्यार्थविषयकत्वात् वाक्यार्थरक्षणादेर्व्यापारजन्यबोधविषयत्वेनेच्छाविषयत्वं बोध्यम् । रामादिवृत्त्यभिमुखीभावरूपव्यापारस्येच्छाविषयत्वात् प्रकृतवाक्यार्थविषयकबोधानुकुलव्यापाराश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वरूपं सम्बोध्यत्वं रामादौ लभ्यते । चैत्रो मैत्रं सम्बोधयतीत्यादौ ण्यन्तबोधिधातुना प्रतीयमानस्य तादृशेच्छोद्देश्यत्वबोधानुकूलस्य सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपव्यापारस्येतरनैरपेक्ष्येणैव सम्बोधनविभक्त्यन्तप्रयोगे प्रतीतेस्तस्य वाक्यार्थत्वाभावः 'सम्बोधनं न वाक्यार्थः' इति हरिणोक्तः । 'सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते' इति वैयाकरणानां सिद्धान्तात्, भावप्रधानमाख्यातम्' इति यास्कवचनात्; श्रुतत्वाच्च वाक्यार्थप्रधानभूतश्रूयमाणक्रियायामेव सम्बोधनविभक्त्यर्थान्वयः । विभक्त्यर्थसम्बन्धेन वा प्रकृत्यर्थस्य तत्रान्वयः । अत एव 'व्रजानि देवदत्त' इत्यादौ एकवाक्यत्वादामन्त्रितनिघातसिद्धिः । अध्याहृतक्रियायामन्वये तु व्रजनक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वस्य, तादृशनिरूपितत्वविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वस्य वा देवदत्तप्रकारतायामभावेन तदन्यतरवत्प्रकारताप्रयोजकत्वरूपैकवाक्यत्वाभावात् स न स्यात् । एकतिङन्तघटितत्वाभावेन अध्याहृतक्रियाघटितस्य वाक्यत्वाभावाच्चेत्याहुः ।

नवीनास्तु—

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥

इति हर्युक्तेः, लाघवाच्च प्राचीनमतोक्तव्यापारोद्देश्यकेच्छारूपाभिमुखीकरणफलभूतो मुखपरावृत्त्याद्यभिव्यङ्ग्योऽभिमुखीभाव एवात्र सम्बोधनम् । बोधनाय (बोधाय) सम्मुखीभावः सम्बोधनमितिव्युत्पत्तेः ।

न च अभिमुखीकरणं सम्बोधनमिति तदुक्त्या अभिमुखीकरणस्य प्रयोजकव्यापारस्य विभक्त्यर्थत्वं तदभिमतमिति वाच्यम् । 'राम मां पाहीत्यादौ चाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयः' इत्युत्तरत्र अभिमुखीभावमात्रस्यैव प्रकृत्यर्थरामादिविशेषणतयोल्लेखात् 'उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः' इति तदुक्तेश्च तस्यैव विभक्त्यर्थत्वाङ्गीकारस्य बोधनात् । सम्बोधनमभिमुखीकरणमित्युक्तिस्तु न विभक्त्यर्थत्वाभिप्रायेण, किन्तु सम्पूर्वकबोधिधात्वर्थत्वाभिप्रायेण । चैत्रो मैत्रं सम्बोधयतीत्यादौ बोधनाय सम्मुखीकरोतीत्यर्थस्य प्रतीतेः । अत्र तु अभिमुखीभावानुकूलस्य सम्बोधनपदात्मकव्यापारस्य तत्प्रयोगेणैव प्रतीतेः, बोधद्वारा तज्जनिकाया इच्छाया अपि इच्छाया अपि इच्छाविशेष्यत्वरूपोद्देश्यत्वघटितसम्बन्धेन प्रवर्तनायामन्वयस्य वाक्यतो लाभेन लब्धत्वादेव न विभक्त्यर्थत्वम् ।

दत्तस्योद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वम्। 'एकतिङ् वाक्यम्' इत्यस्य च श्रूयमाणैकतिङित्यर्थ इति न दोषः। उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः। अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपः। व्रजानीति प्राप्तकाले लोट्। अत एव गच्छेत्याद्यध्याहारे 'धिक् मूर्ख' इत्यादौ प्रथमा, अनध्याहारे तु द्वितीयैवेति दिक्। इति प्रथमा॥

कारके (१।४।२३)। कारकत्वं (१)क्रियाजनकत्वम्। **भाष्ये** 'करो-

तस्य च सङ्ख्याया इव प्रत्यर्थे रामादौ आश्रयत्वसम्बन्धेनान्वयः। तस्य च विभक्त्यर्थत्वं प्रकृत्यर्थत्वमेव वेत्यन्यदेतत्। प्रकृत्यर्थस्य च 'क्रियासु विनियुज्यते' इत्युक्त्या प्रवर्तनान्वयद्वारा विधेयरक्षणादिक्रियायामन्वयलाभात् स्वोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन साक्षात् विध्यर्थप्रवर्तनायामेवान्वयः। तथाऽन्वयस्वीकारादेव 'नामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वय एव' इतिव्युत्पत्तिविरोधोऽपि न। प्रवर्तनायाम् आभिमुख्याश्रयरामाद्युद्देश्यकत्वं च तदिच्छाप्रयोज्यत्वमेव। प्रवर्तनायाश्च विषयत्वसम्बन्धेन रक्षणादिक्रियायामन्वयः। प्रवर्तनाविषयत्वं च तत्साध्यत्वं तत्साध्यप्रवृत्तिविषयत्वं वा। तथा च राम मां पाहीत्यादौ अभिमुखीभवनाश्रयरामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं त्वत्कर्तृकं रक्षणमिति बोधः। राम देवदत्तं मां पाहीत्यादौ तु तादृशरामाद्युद्देश्यकनिवर्तनाविषयो देवदत्तकर्मकरक्षणाभाव इति बोधः। तद्विषयत्वं चाभावे तत्प्रयोज्यत्वम्। उभयानुगतं च प्रेरणात्वमेव। क्रियायां प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरफलकाभिमुखीभावः 'राजा अभिमुखीभावाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यः' इत्येवं ज्ञानं विना न सम्भवति। न च तज्ज्ञानं स्वस्य राजत्वप्रकारकं ज्ञानं विना सम्भवति। ततश्च येन रूपेण सम्बोध्यत्वं तेन रूपेण ज्ञानस्य तन्निष्ठसम्बोध्यत्वज्ञानार्थं पूर्वमपेक्षणात् तज्ज्ञानाभावे तेन रूपेण सम्बोध्यत्वज्ञानाभावात् अभिमुखीभावासम्भवेन सम्बोधनपदे अभिमुभीभावानुकूलत्वासम्भवात् न अज्ञातधर्मप्रकारकबोधजनकपदात् सम्बोधनविभक्तिः प्रयुज्यते। अत एव राजत्वस्यासिद्धौ राजन् युध्यस्वेति न प्रयोगः। 'विधेयक्रियायामेव सम्बोधनप्रकृत्यर्थान्वय' इतिनियमबलात् व्रजानि देवदत्तेत्यादौ जानीहीत्यादेः शेषो बोध्यः। तत्र ज्ञाने व्रजनस्य विषयत्वसम्बन्धेन, देवदत्तस्य स्वोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन प्रवर्तनायामन्वयद्वाराऽन्वयः। प्रवर्तनायाश्च विषयत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयः। ज्ञानस्य तद्विषयत्वन्तु पश्य मृगो धावतीत्यादाविव तत्प्रयोजकसामग्रीघटकव्यापारद्वारकं बोध्यम्। एकवाक्यत्वं तु साक्षात्परम्परासाधारणाख्यातार्थनिष्ठविषयतानिरूपितत्ववद्विषयताप्रयोजकत्वम्। अस्ति च देवदत्तपदस्य व्रजानीत्याख्यातार्थव्रजननिष्ठविषयतानिरूपितज्ञाननिष्ठविषयतानिरूपितप्रवर्तनानिष्ठविषयतानिरूपितदेवदत्तनिष्ठविषयताप्रयोजकत्वमिति आमन्त्रितनिघातसिद्धिः। एकतिङ्वाक्यमित्यस्य च श्रूयमाणैकतिङन्तघटितमित्यर्थ इति न तद्विरोधः। श्रूयमाणदेवदत्तपदेनैव लक्षणया देवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयज्ञानप्रतिपादनाद्वा। अध्याहारस्वीकारादेव अध्याहृतक्रियाकर्तृसम्बोध्यार्थकयुष्मत्पदसमानाधिकरणत्वात् सम्बोधनस्य वृद्धोक्तः कर्तृकारकत्वव्यवहारः सङ्गच्छते। अत एव च तिङ्सामानाधिकरण्ये प्रथमेतिवार्तिकमते प्रथमा सिध्यति। अनध्याहारे तु व्रजानीत्युत्तमपुरुषसामानाधिकरण्याभावात् सम्बोधनार्थकदेवदत्तादिपदात् प्रथमा न स्यात्। 'सम्बोधने च' इति सूत्रस्य तन्मते प्रत्याख्यातत्वात् इत्याहुः इति प्रपञ्चकार्थ इत्यलम्॥

(१) **क्रियाजनकत्वमिति**। क्रियानिरूपितत्वोपलक्षितं जनकत्वमित्यर्थः। अत एव

ति-क्रियां निर्वर्त्तयति' इतिव्युत्पत्तिप्रदर्शनात्। (१)ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति' इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्। पुत्रेणा(२)न्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्। अत एवैषां क्रियायामेवान्वयः। क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन, क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात्। सर्वेषां च कारकाणां (३)स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा (४)प्रधानक्रियानिष्पादकत्वं बोद्धव्यम्। (५)असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन (६)स्वज्ञानपूर्वकालकत्वेनैव जनकत्वम्। एवं 'स्तोकं पचति' इत्यादौ फलस्यापि। (७)घटं करोति स्मरति इत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादिनिष्पादकत्वं बोद्धव्यम्।

'क्रियायामेवान्वयः' इत्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः। जनकत्वं चात्र कारणत्वरूपं विवक्षितम्। तत्फलमाह—(१) **ब्राह्मणस्येति**। (२) **अन्यथासिद्ध्येति**। कुलालजनकस्येव चतुर्थ्याऽन्यथासिद्ध्येति भावः। नन्वेवमपि 'ब्राह्मणस्य पितरं पन्थानं पृच्छति' इत्यादौ ब्राह्मणस्य कारकत्वं दुर्वारम्। न च रासभादेरिवास्यापि पञ्चमान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्। तथापि 'ब्राह्मणपितुरेव पन्थाः प्रष्टव्य' इतिप्रतिज्ञावत्पुरुषकर्तृकप्रश्नपरे 'ब्राह्मणस्य पितरं पन्थानं पृच्छति' इत्यादौ ब्राह्मणादेः कारकत्वापत्तेः। तत्र ब्राह्मणपितृत्वेनैव प्रश्नं प्रति कारणत्वादिति चेद्: न। तथापि दण्डत्वादेरिवाऽऽद्यान्यथासिद्धेस्तत्रापि सत्त्वात्।

(३) **स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारेति**। अत एव 'वह्निना स्थाल्यां तण्डुलं पचति चैत्रः' इत्यादौ तत्तत्कार्यं तत्तदितरेण नोत्पद्यते इत्यनुभवोऽप्यनुकूलः। (४) **प्रधानक्रियेति**। प्राधान्यं चात्र अन्यानधीनत्वरूपम्। ननु सम्प्रदानासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानमात्रेणैव तदुद्देशेन दानदर्शनात् सम्प्रदानस्य क्रियाजनकत्वाभावेन कारकत्वं न स्यादत आह-(५) **असन्निहितेति**। (६) **स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनेति**। सम्प्रदानज्ञानवर्तिन्या दानजनकतायाः सम्प्रदाने आरोप इति भावः। नन्वेवमपि घटस्यानुत्पत्तिदशायामेव 'घटं करोति' इतीष्यते, स न स्यात्! तदानीं घटाभावेन तत्र जनकत्वासम्भवात्। एवं घटं स्मरतीत्यादावपि घटे स्मरणजनकत्वासम्भवात् कारकत्वानापत्तिरत आह-(७) **घटं करोति** स्मरतीत्यादाविति। अत्राद्ये मृदादिवृत्तिजनकत्वस्य, अन्त्ये सम्बन्धिज्ञाननिष्ठजनकत्वस्यारोप इति भावः। वैयाकरणमते बौद्धस्यैवार्थस्य पदशक्यत्वात् शाब्दबोधविषयत्वेन बौद्धार्थविषयकबोधतात्पर्येणैव पदानामुच्चारणात् घटादिपदानां क्रियाजनककर्मादिरूपार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वरूप 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यादिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन ततः परं द्वितीयादिविभक्तीनां साधुत्वं सूपपादम्। प्रवृत्तिविषयता तु तत्तद्बौद्धार्थरूषिततत्तद्बाह्यार्थे एवेति नातिप्रसङ्गः। बौद्धार्थरूषिते बाह्यार्थे जनकत्वव्यवहारस्तु क्वचिद् उक्तरीत्याऽऽरोपेणैवोपपादनीय इति तत्त्वम्। शेषं 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इतिसूत्रव्याख्याने निरूपयिष्यते। एतेन स्वेच्छयैव जनकत्वारोपेण कारकत्वे सर्वेषामेव कारकत्वापत्तिरित्यपास्तम्।

केचित्तु—'करोति क्रियां निर्वर्तयति' इत्यस्य क्रियाविषयकनिराकाङ्क्षबोधोत्पादक इत्यर्थः। ज्ञानमात्रं प्रति विषयस्य कारणत्वात्। क्रियाविषयकबोधस्य तत्तत्कारकावगाहित्वे हि किङ्कर्तृकेयमित्याद्याकाङ्क्षा शाम्यति। अत एव मयाऽस्य लक्षणं कृतमितिव्यवहारोप-

(१)कर्तुरीप्सित (१।४।४६)। ईप्सितशब्दोऽत्र (२)क्रियापरो, (३)नाभिप्रेतपरो रूढः। (४)स्पष्टञ्चेदं 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इत्यत्र भाष्यकैयटयोः। कर्तुरिति 'क्तस्य च वर्त्तमाने' (२।३।६७) इति (५)कर्तरि षष्ठी। आप्नोतेः सन्नन्तात्। 'मतिबुद्धि' (३।२।१८८) इति

पत्तिः। तत्रापि च लक्षणज्ञानमेव वाक्यविशेषविरचनद्वारा तेन क्रियते, न तु लक्षणम्। तस्य वस्तुधर्मत्वात्। एवञ्च क्रियाविषयकनिराकाङ्क्षबोधानुकूलत्वं कारकपदस्य योगार्थतावच्छेदकम्। क्रियाया अपि क्रियाविषयनिराकाङ्क्षबोधजनकत्वात् तत्र अतिप्रसङ्गभङ्गाय कारकपदवत्त्वस्य रूढ्यर्थतावच्छेदकत्वमपि स्वीकरणीयम्। इदं च द्रष्टुं यातीत्यादौ यानादिक्रियाया दर्शनादिक्रियाजनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय पूर्वोक्तकल्पेऽप्यावश्यकमित्यादि सर्वमूह्यमित्याहुः।

(१) कर्तुरीप्सित (१।४।४९)। (२) क्रियापर इति। सम्बन्धार्थकाऽऽब्धातुनिष्पन्नत्वेन सम्बन्धेच्छाविषयार्थक इत्यर्थः। (३) नाभिप्रेतपर इति। अभिप्रेतः कर्तुः इच्छोद्देश्यं सुखदुःखनिवृत्त्यन्यतरत्, तत्साधनं वा। (४) स्पष्टं चेदमिति। तत्र हि 'किमुदाहरणम्? माषेभ्यो गा वारयेति। भवेद्यस्य माषाः, न गावः, तस्य माषा ईप्सिताः स्युः। यस्य तु खलु गावो, न माषाः, कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः। तस्यापि माषा एवेप्सिताः। अतश्चेप्सिताः, यदेभ्यो गा वारयति' इत्युक्तम्। माषा एवेप्सिता इत्यस्य ईप्सिता एवेत्यर्थः। तच्च माषाणां स्वकीयत्वाभावेन अनुपाधिकेच्छाविषयसुखदुःखनिवृत्त्यन्यतरसाधनत्वाभावेन तदिच्छाविषयत्वरूपेष्टत्वाभावेऽपि राजभयादिना ततो गवां वारणेन गोनिष्ठव्यापारप्रयोज्यसंयोगप्रागभावाश्रयत्वेन इच्छाविषया भवन्त्येवेति तत्र ईप्सितशब्दस्य क्रियापरत्वाभिप्रायेण सङ्गच्छते। अग्रे च 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र माणवके अपादानसञ्ज्ञाया अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य अग्न्यादौ ईप्सितमात्रे सावकाशाया अपादानसञ्ज्ञाया ईप्सिततमे माणवकादौ कर्मसञ्ज्ञया परत्वाद्बाध इत्युक्तम्। 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इत्यत्र अभिप्रेतार्थकस्यैव ग्रहणे तु अनभिप्रेते अग्न्यादौ अपादानसञ्ज्ञायाश्चारितार्थ्येन अनवकाशत्वाद्बाधशङ्काऽनुपपन्ना स्यात्। तस्मादुभयत्रापि ईप्सितशब्दः क्रियापर इति तद्भाष्याल्लभ्यत इति बोध्यम्।

(५) कर्तरि षष्ठीति। कर्तृपदं चात्र सूत्रे प्रधानभूतव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्यपुरस्कारेण बोधकम्। कर्तरि षष्ठी च कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन बोधिकेति तदर्थयोरभेदान्वय उपपद्यते। अत्रत्यकर्तृपदस्य स्वातन्त्र्यपुरस्कारेण बोधकत्वादेव 'चैत्रः सार्थाद्धीयते' इत्यादौ 'अपादाने चाहीयरुहोः (५।४।५४) इति ज्ञापकेन कर्तृसञ्ज्ञां बाधित्वाऽपादानसञ्ज्ञायां सत्यामपि स्वातन्त्र्यस्याक्षतत्वेन कर्तुरित्यनेन चैत्रादेः कर्मसञ्ज्ञायां चैत्रादिरूपे कर्मणि लकारः सिध्यति। अन्यथा सार्थादेः सङ्केतसम्बन्धेन कर्तृपदवत्त्वाभावेन तज्ज्ञाप्यकर्तृत्वशक्त्यभावात् चैत्रादेः कर्मसञ्ज्ञाऽप्राप्त्या स दुर्लभः स्यात्। हीययोगे अपादानसञ्ज्ञाया कर्तृसञ्ज्ञया अबाधे तु हीयेतिकर्मलकारसिद्ध्यर्थं सार्थादेः कर्तृत्वस्यावश्यकतया हीयेत्येतदर्थनिरूपितापादानत्वासम्भवेन तद्भिन्नापादानवाचकात्तसिरिति पर्युदासाश्रयणमनर्थकं स्यात्। ननु षष्ठ्याः कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन बोधकत्वस्वीकारेऽपि सार्थादेः कर्तृपदवत्त्वाभावात्कर्तृत्वशक्त्यभावेनोक्तदोषस्तदवस्थ एवेति चेत्? सत्यम्। तस्मात्तिबादेरिव षष्ठ्या आश्रयमात्रमर्थः। एवञ्च स्वतन्त्राभिन्नाश्रयः सार्थादिरिति तद्वृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वरूपसम्बन्धप्रकार-

वर्त्तमाने कर्मणि क्तः । 'मतिः–इच्छा' इति तत्राऽऽकरः । एवञ्च कर्त्राऽऽप्तु-मिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः । आप्तिश्चात्र सम्बन्धः । स च कर्तृपदार्थविशेषणीभूत-व्यापारद्वारक एव । उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात् । (१)एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः ।

केच्छोद्देश्यः चैत्रादिरिति तस्य कर्मसञ्ज्ञा निर्बाधैवेति । अभेदान्वयश्च नीलघटो घट इत्यादाविवोपपद्यते इत्याहुः ।

केचित्त—वैयाकरणमते शब्दस्यापि तत्तत्पदजन्यशाब्दबोधे भानेनात्राभेदान्वयः । नैयायिकैरपि घटपदस्य घटपदवाच्यघटे, कलशपदस्य च कलशपदवाच्यघटे लक्षणायामिष्यते एवाभेदान्वयः । विरूपेणोपस्थितेः सत्त्वेन तथा स्वीकारे बाधकाभावात् । न चैवं सर्वत्रैवाभेदान्वयः स्यादिति वाच्यम् । घटो घट इत्यादावुक्तरीत्याऽप्यभेदान्वयासम्भवात् इत्याहुः ।

(१) **एवञ्चेति ।** 'कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यः कर्म' इत्यर्थ इति सारम् । इच्छार्थकधातुसमभिव्याहारे उद्देश्यताख्यविलक्षणविषयताया एव कर्मप्रत्ययार्थत्वनियमात् । फलाश्रयता च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या । अत एव कालिकविशेषणतासम्बन्धेन कालस्य फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वेऽपि 'कालं पचति' इत्यादयो न प्रयोगाः । फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च न फलनिष्ठकार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः । कालिकसम्बन्धेन फलोत्पत्तौ तादात्म्येन कालस्य कारणतया कालिकादेरपि तत्त्वापत्तेः । त्यजतिविभजत्योः फलतावच्छेदकसम्बन्धस्यैक्यापत्त्या ग्रामाद्विभजते इत्यादौ ग्रामादेरपि कर्मत्वापत्तेश्च । न हि तयोर्भेदेन कार्यकारणभावो विद्यते । त्यजतिविभजत्योरुभयोरपि विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वेन विभागनिष्ठकार्यतावच्छेदकसमवायस्य फलतावच्छेदकत्वे उभयोरपि सकर्मकतापत्तिः अकर्मकतापत्तिर्वेति । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाधिकरणवृत्तिव्यापारार्थकस्यैवाकर्मत्वात् , फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलव्यधिकरणव्यापारार्थकस्यैव सकर्मकत्वात् ।

किन्तु तत्तद्धातुनिष्ठशक्तौ व्यापारे फलनिरूपितं स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपं स्वानुकूलत्वं, स्वेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं च भासते । तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ 'समवायेन विक्लित्त्याश्रयस्तण्डुलो भवतु' इत्याकारकेच्छायाः कर्तृनिष्ठत्वेन तादृशेच्छीयफलनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वस्य समवाये एव एव सत्त्वेन तत्सम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वं, नतु कालिकादिना फलाश्रयस्य । तत्सम्बन्धस्य निरुक्तेच्छीयविषयतावच्छेदकत्वाभावात् । एवं ग्रामाद्विभजते इत्यादौ विभागसमानाधिकरणव्यापारार्थकविपूर्वकभजधातुयोगे ग्रामादेर्न कर्मत्वम् । तस्य प्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यविभागरूपफलाश्रयत्वेऽपि 'अनुयोगित्वेन विभागाश्रयोऽहं भवानि' इत्याकारकेच्छाया एव तत्र कर्तृनिष्ठायाः प्रतीयमानत्वेन अनुयोगित्वस्यैवेच्छीयविषयतावच्छेदकत्वेन तेन सम्बन्धेन विभागरूपफलाश्रयत्वाभावात् । ग्रामं त्यजतीत्यादौ त्यजधातुयोगे तु ग्रामादेः कर्मत्वं भवत्येव । तत्र त्यजधातुना कर्तृव्यापारव्यधिकरणस्य विभागस्यैव प्रतीत्या प्रतियोगित्वेन विभागविशिष्टो ग्रामो भवतु' इत्याकारकेच्छाया एव तत्समभिव्याहारे प्रतीत्या प्रतियोगित्वस्यैव फलतावच्छेदकत्वेन तेन सम्बन्धेन फलाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

प्रतियोगितारूपफलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलानाधिकरणसमवेतव्यापारवाचकत्वेन त्यजेः सकर्मकत्वम् , अनुयोगितारूपफलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाधिकरणसमवेतव्यापारवाचकत्वेन च विभजतेरकर्मकत्वं च सिद्धम् ।

यथा—'तण्डुलं पचति' इत्यादौ । फलस्यापि (१)व्यपदेशिवद्भावेन फलसम्बन्धित्वात्कर्मत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणे 'स्तोकं पचति' इत्यादौ

नन्वेवं यत्रोभयव्यापारजन्य उभयनिष्ठप्रतियोगितानुयोगिताक एको विभागो जन्यते; तत्र 'चैत्रात् मैत्रो विभजते' इत्यादावनुयोगितासम्बन्धेनापि चैत्रस्य विभागाश्रयत्वेन कर्मत्वापत्तिरिति चेन्न । चैत्रस्य अनुयोगित्वेन विभागाश्रयत्वेऽपि तेन रूपेण कर्तृवृत्तीच्छोद्देश्यत्वाभावात् । मैत्रस्य तु परया कर्तृसंज्ञया बाधान्न कर्मत्वम् ।

नचैवमपि 'तथायुक्तम्' (१।४।५०) इत्यनेन तदापत्तिः, तत्र इच्छोद्देश्यत्वानिवेशादिति वाच्यम् । फलाश्रयत्वमित्यस्य फलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितानुयोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधीयप्रकारत्वेन तात्पर्यविषयत्वमित्यर्थेनादोषात् । चैत्रस्य वस्तुतस्तदनुयोगित्वेऽपि प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वेनैव तात्पर्यविषयत्वात् । तथा विवक्षायान्तु मैत्राच्चैत्रो विभजते इति भवति । परया कर्तृसंज्ञया बाधात् । विभजतेः व्यापारजन्यविभागार्थकत्वं वा स्वीकृत्य 'ग्रामाद्विभजते' इत्यादौ कर्मत्वापत्तिर्वारणीया । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वविशिष्टधात्वर्थप्रयोज्यत्वरूपफलत्वस्य व्यापारविभागयोरुभयोरपि अभावात् इति दिक् ।

(१) **व्यपदेशिवद्भावेनेति** । ननु घटितत्वघटकत्वमात्रस्यैव तेनातिदेशात् फले फलाश्रयत्वं तेन नातिदेष्टुं शक्यमिति चेन्न । स्वस्मिन् स्वघटितत्वेऽतिदिष्टे घटितत्वसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतया आर्थसमाजग्रस्तत्वात् । यदि च फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयस्यैव कर्मत्वस्याङ्गीकारात् घटितत्वस्य फलतावच्छेदकत्वाभावादिदं न युज्यते इत्युच्यते, तदा तुल्यास्यसूत्रादिस्थभाष्यप्रामाण्येन आश्रयत्वस्यापि घटितत्वघटकत्वयोरिव तेनातिदेशस्वीकारान्न दोष इति बोध्यम् ।

केचित्तु—पच्यादेर्विक्लित्त्युत्पत्त्यनुकूलव्यापारादिरर्थ इति उत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वेन विक्लित्त्यादेर्विक्लित्त्यादिरूपफलाश्रयत्वेन तण्डुलादेश्च कर्मत्वसिद्धिरित्याहुः ।

अन्ये तु—विधेयतावच्छेदके अपूर्वबोध्यत्वाविशेषात् विधेयत्वस्वीकारवत् इच्छोद्देश्यतास्वरूपफलताऽवच्छेदकस्य विक्लित्तित्वादेरपि इच्छोद्देश्यत्वेन फलत्वस्वीकारात् तन्निष्ठेच्छीयोद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायादेरपि फलतावच्छेदकत्वात् तेन सम्बन्धेन विक्लित्तित्वादिरूपफलाश्रयत्वाद् विक्लित्त्यादीनां कर्मत्वसिद्धिरित्याहुः ।

परे तु-फलस्य कर्मत्वाभावेऽपि नीलं घटमानयेत्यादौ कर्मवाचकघटादिपदसमानाधिकरणनीलादिदानां कर्मत्वेतरकरणत्वादिसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वात्तेभ्यइव फलवाचकपदादि द्वितीया सेत्स्यति इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु फलस्य साध्यत्वसम्बन्धेन व्यापारेऽन्वयस्वीकारात् साध्यत्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतायाः धात्वर्थव्यापारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वात् धात्वर्थप्रयोज्यत्वे सति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रयत्वरूपफलत्वस्य साध्यत्वे सत्त्वात्तदाश्रयत्वाद् विक्लित्यादीनां कर्मत्वसिद्धिरित्याहुः ।

अत्रेदं बोध्यम् । शोभनं पचतीत्यादौ फले शोभनत्वाद्यन्वये फले शोभनत्वस्य व्यापारशोभनत्वापेक्षत्वात् व्यापारे शोभनत्वमाक्षिप्यते, न तु व्यापारे शोभनत्वाद्यन्वयः शाब्दः । तथाऽन्वयतात्पर्येण, द्वितीयाविभक्तेः साधुत्वस्यानुशासनतोऽलाभात् । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यभियुक्तोक्तौ क्रियापदं फलपरम् । व्यापारे शाब्दान्वयतात्पर्येण तु 'शोभनः पाकः' इत्याद्येवेति दिक् ।

कर्मत्वसिद्धिः । क्तप्रत्ययोपात्त(१)वर्त्तमानत्वन्तु न विवक्षितम् ।

---

(१) वर्तमानत्वं तु न विवक्षितमिति । कर्मपदवाच्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रजन्यबोधीयविशेष्यतावच्छेदकत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयत्वेऽपि कर्मपदवाच्यतावच्छेदकत्वेन तत्तात्पर्यविषयत्वं वर्तमानत्वस्य नेत्यर्थः । एतेन अविवक्षितत्वे 'वर्तमानार्थबोधतात्पर्येणोच्चरितक्तप्रत्यययोगे षष्ठी' इत्यर्थकस्य 'क्तस्य च वर्तमाने' (२।३।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्यनापत्तिरित्यपास्तम् ।

अत्रायं भावः–उद्देश्यविशेषणतयोपस्थितधर्मे क्वचिद्धि यान्वयितावच्छेदकत्वं भासते । यथा–'घटपदाद् घटो बोद्धव्यः' इत्यादावुद्देश्यविशेषणे घटत्वादौ विधेयभूतबोधविषयत्वादेराश्रयतावच्छेदकत्वम् । अत एव शक्तिप्रमातो न घटादिपदात् द्रव्यत्वादिप्रकारको बोधः । यत्र धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वेनान्वयः, यथा 'द्रव्यं द्रव्यपदात् गुणवत्त्वेन बोद्धव्यम्' इत्याधुनिकसङ्केते, तत्र न द्रव्यत्वे बोधविषयतावच्छेदकत्वं भासते । अतो न द्रव्यपदात् उक्ताधुनिकसङ्केतप्रमातो द्रव्यत्वप्रकारको बोधः; किन्तु गुणवत्त्वप्रकारक एव । तथा 'दण्डो घटस्य कारणम्' इत्यत्र दण्डत्वे कारणतावच्छेदकत्वं, 'पटो न घट' इत्यत्र भेदानुयोगितावच्छेदकत्वं 'पटे न घटत्वम्' इत्यत्र अभावानुयोगितावच्छेदकत्वं च पटत्वे भासते । अतो न 'द्रव्यं घटस्य कारणम्' 'द्रव्यं न घटः' द्रव्ये न घटत्वम्' इत्यादयः प्रयोगाः । क्वचित्तु विशेषणतयोपस्थितधर्मे न तदवच्छेदकत्वं भासते । 'यथा बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदाद् बोद्धव्यः इति सङ्केते बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वे बोधविषयतावच्छेदकत्वं न भासते । अतो घटत्वोदर्न बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन भानम् । यथा वा 'चन्द्रसूर्यौ पुष्पवन्तपदात् बोद्धव्यौ' 'अन्ययोगव्यवच्छेदौ एवपदाद्बोद्धव्यौ' 'धातुना फलव्यापारौ बोद्धव्यौ' इत्यादौ द्वित्वादेः साहित्यस्य च विशेषणतयोपस्थितस्यापि न बोधविषयतावच्छेदकत्वम् । अतस्तत्र तत्र न द्वित्वादिप्रकारेण बोधः । तद्धर्मप्रकारकबोधं प्रति तत्र सङ्केतीयतत्पदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वभानस्य प्रयोजकत्वात् ।

एवं प्रकृतेऽपि ईप्सितपदार्थविशेषणतयोपस्थितवर्तमानत्वे न कर्मपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वं भासते । पाणिनेस्तथा तात्पर्याभावात् । अन्यथा 'कर्मणि हनः' (३।२।८६) इत्यनेन कर्मणि उपपदे हनधातोः भूतार्थे णिनेर्विधानं तस्य नोपपद्येत । तत्तद्धर्मे तत्तद्विधेयान्वयितावच्छेदकत्वानवगाहनेऽपि तत्तन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्र तत्र भासत एव । अतो घटभिन्नं द्रव्यमानय, घटत्वाभाववद्द्रव्यमानय, घटकारणद्रव्यमत्रास्ति इत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । उपपद्यते च बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्य अनुगमकत्वम् ।

न च वर्तमानत्वस्य कर्मपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वेनाविवक्षितत्वेन 'कर्मणि द्वितीया (२।३।२) इत्यादौ कर्मपदात् तत्प्रकारकबोधाभावात् द्वितीयाविभक्तितोऽपि तत्प्रकारकबोधाभावेऽपि 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इत्यादावुद्देश्यतावच्छेदकग्रहत्वादेः सम्मार्जनादिविधेयसम्बन्धप्रयोजकत्वस्य चमसादौसम्मार्जनव्यावृत्त्यर्थं स्वीकारवत् वर्तमानत्वस्यापि भूतकालिकेच्छाविषये कर्मसञ्ज्ञाव्यावृत्त्यर्थं कर्मसंज्ञारूपविधेयसम्बन्धप्रयोजकत्वस्वीकारस्यावश्यकतया 'कटं कृतवान्' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । विधेयसम्बन्धप्रयोजकत्वद्वाराऽन्यव्यावर्तकत्वेन विवक्षितत्वाभावस्यापि 'कर्मणि हनः' (३।२।८२) इत्यनेन ज्ञापनात् । यथा ग्रहत्वस्य विवक्षितत्वेऽपि ग्रहविशेषणतया एकवचनोपस्थितमेकत्वं स्वभिन्नैकत्वाश्रये सम्मार्जनव्यावर्तकत्वेन न विवक्षितम् उद्देश्यगतत्वात् , तथा च सर्वेषां ग्रहाणां सम्मार्गः सिध्यति–

(१)तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादिसिद्धिः ।

कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यादिति । 'कारके' इति प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी । तेन कारकं सत् कर्मसञ्ज्ञमित्यर्थः । सञ्ज्ञिनः (२)क्रियाजनकत्वन्तु महासञ्ज्ञयाऽऽक्षिप्तम् । यद्वा सप्तमी यथाश्रुतैव । कारकपदञ्च क्रियापरम् । करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । जनकमित्यध्याहारः । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । कारकग्रहणे च स्वरितत्वप्रतिज्ञया तदधिकारोक्तकर्त्रादिषट्कमेव, तेन नटश्रवणमित्यादौ न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ग्रामेवासः इत्यादौ

तथा क्तप्रत्ययोपस्थितं वर्तमानत्वं स्वभिन्नवर्तमानत्वाश्रयकालिकेच्छाविषये कर्मसंज्ञाव्यावर्तकत्वेन न विवक्षितम् । उद्देश्यगतत्वात्, 'कर्मणि हनः' इति शास्त्राच्च । अतो यत्किञ्चित्प्रयोगाधिकरणकालत्वरूपवर्तमानत्वभिन्नयत्किञ्चित्प्रयोगाधिकरणत्वाश्रयकालिकेच्छाविषयाणामपि कटादीनां कर्मत्वसिद्धिः । वर्तमानत्वस्य शाब्दबोधविषयत्वाङ्गीकाराच्च षष्ठ्याद्युपपत्तिः 'पशुना यजेत' इत्यादौ तु विधेयपशुविशेषणत्वेनोपस्थितमेकत्वं स्वाश्रयपशुसम्बन्धिनि यागे स्वभिन्नैकत्वाश्रयपशुसम्बन्धव्यावर्तकत्वेन विवक्षितम्, विधेयगतत्वात् । वर्तमानत्वं तु विधेयान्वयितावच्छेदकत्वेन, विधेयसम्बन्धव्यावर्तकत्वेन चाविवक्षितम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यादौ लिङ्गसङ्ख्यावदिति पर्यवसितोऽर्थ इति दिक् ।

(१) तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादिसिद्धिरिति । ईप्सितपदं कर्मकपाणिनिकर्तृकोच्चारणाधिकरणीभूतकालात् प्राक् परो वा यो यः कालस्तद्वृत्तिक्रियाबोधतात्पर्यैरि-त्यर्थः । एवञ्च तादृशक्रियाबोधतात्पर्येण 'कटं करोति' इत्यपि सिद्धमित्यपि बोध्यम् । पाणिनिकर्तृकोच्चारणाधिकरणीभूतकालवृत्तिक्रियाबोधतात्पर्येण तत्कालात् प्राक् प्रयोगे 'कटं करिष्यति' इति, तत्कालात् परप्रयोगे 'कटं कृतवान्' इति यथा, तथा तत्समानकालप्रयोगे 'कटं करोति' इति च स्यादेवेति भावः ।

(२) क्रियाजनकत्वं त्विति । अत्र **प्राचीनाः**—करोति स्वसम्बन्धेन क्रियायां विशेषरूपतामापादयति इति व्युत्पत्तेः महासंज्ञया क्रियान्वयित्वमेव कारक-कर्मादिसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकम् । कारकशब्दस्य क्रियापरत्वपक्षे शीघ्रोपस्थितिकत्वेन अन्वयीत्यध्याहारेण तदन्वयित्वस्यैव कर्मादिसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्वलाभात् । रूढ्यर्थतावच्छेदकं तु कारकपदवत्त्वं तज्ज्ञाप्यशक्तिमत्त्वं वा । तेन न 'कारकाणां क्रियान्वयः' इति प्रयोगानुपपत्तिः । ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यादौ क्रियान्वयित्वाभावान्न ब्राह्मणादेः कारकत्वम् । घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियान्वयित्वस्य सत्त्वादाञ्जस्येनैव कारकत्वमुपपद्यते इति न आरोपापेक्षा । अधिकरणस्यापि कर्तृ-कर्मघटितपरम्परासम्बन्धेन साक्षादेव क्रियायामन्वय इति न कारकत्वानुपपत्तिः । 'अक्षशौण्डः' इत्यादौ समासस्तु शौण्डादिपदस्य आसक्तशौण्डादौ लक्षणाश्रयणादुपपादनीय इत्याहुः ।

नवीनास्तु—करोतीति कारकमिति व्युत्पत्त्या क्रियाजनकत्वस्यैव आञ्जस्येन लाभात् । तदेव कारकत्वमिति अधिकरणस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयेऽपि कारकत्वस्योपपत्तेः 'अक्षशौण्डः' इत्यादौ समासो लक्षणाश्रयणं विनैव सिध्यतीति न तत्र लक्षणा । अत एव अक्षविषयकशौण्डत्ववान् इति विवक्षितबोधस्तत उपपद्यते । अक्षशौण्डस्य धनमस्तीत्यादौ तु अगत्या लक्षणाश्रयणम् । तत्र शौण्डत्वस्य अविधेयत्वेन लक्षणाश्रयणे बाधकाभावादित्याहुः ।

च (१)तत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

कर्तुः किमिति । तदभावेऽपि केनाऽऽप्तुमित्याकाङ्क्षायां (२)कारकाधिकाराद्व्यापारलाभ इति प्रश्नः । **माषेष्विति** । माषेषु प्रसक्तमश्वं माषनाशो मा भूदित्यन्यत्र (३)बध्नातीत्यर्थः तदाह—**कर्मण इति** । **तमब्ग्रहणं किमिति** । अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः । (४)कर्तुरुद्देश्यं कर्मेत्येवास्त्विति भावः । **(५)पयसौदनमिति** । यदा कृतभोजनोऽपि

---

(१) **तत्स्वरसिद्धिरिति** । थाथादिस्वरसिद्धिरित्यर्थः । तस्य 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (६।२।१३९) इत्यस्यापवादत्वात् ।

(२) **कारकाधिकाराद्व्यापारलाभ इति** । तथा च कारकवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यं कर्मेत्यर्थः स्यादिति भावः ।

(३) **बध्नातीत्यर्थ इति** । अश्वो हि बध्नातेः कर्म, न कर्ता । न च कर्तृग्रहणेऽप्ययं दोषस्तदवस्थः, भक्षणकर्तृत्वस्याश्वे सत्त्वादिति वाच्यम् । कर्तृग्रहणसामर्थ्येनैव प्रकृतधात्वर्थकर्तुर्ग्रहणेनादोषात् । यद्धातुवाच्यफलाश्रयत्वेनेष्टस्य कर्मत्वं चिकीर्षितं तद्धात्वर्थनिरूपित एव कर्ता गृह्यते भावः । न चैवमपि दुहादीनां व्यापारद्वयार्थत्वपक्षे 'गां, दोग्धि पयः' इत्यादावुभयोः कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वलाभसम्पादकतमबग्रहणस्य सत्त्वेन यत्र पुष्ट्यर्थं माषचैत्रेऽश्वबन्धनं तत्र भक्षणस्यापि बन्धनप्रयोज्यत्वेन चैत्रकर्तृकबन्धनव्यापारप्रयोज्यभक्षधात्वर्थफलाश्रयत्वेन माषाणां कर्मत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । कर्तृग्रहणेन व्यापारफलोभयस्यापि प्रकृतधातुवाच्यस्यैव ग्रहणेनादोषात् । प्रकृते च बन्धनप्रयोज्यभक्षधात्वर्थफलस्य प्रकृतबन्धधातुवाच्यत्वाभावात् ।

(४) **कर्तुरुद्देश्यं कर्मेत्येवास्त्विति** । कर्तृवृत्तीच्छीयोद्देश्यताश्रयः कर्मेत्यर्थः । उद्दिशेरिच्छार्थकत्वात् । यत उद्देश्यताख्यविषयताश्रयार्थकत्वात् । (५) **पयसौदनमितीति** । पयसेति करणे तृतीया । अयमाशयः—ईप्सितग्रहणाभावे यत्किञ्चित्प्रकारकेच्छोद्देश्यस्य कर्मत्वापत्तौ फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वाभाववतोऽपि यत्किञ्चित्प्रकारकेच्छोद्देश्यस्य कर्मत्वं दुर्वारम् । तत्सत्त्वे तु फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यस्यैव कर्मत्वेन यत्किञ्चित्प्रकारकेच्छोद्देश्यत्वेऽपि फलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वाभावान्न दोषः । फलाश्रयत्वेनेच्छायां तु 'पयो भुङ्क्ते' इतीष्यते एव ।

केचित्तु—अत्र यत्किञ्चित्पदेन साधकतमत्वग्रहणे करणसंज्ञैवापद्येत । भोजनकर्मत्वादीनां ग्रहणे त्विष्टापत्तिरेव । तस्माद्धेतावेषा तृतीया । एवञ्च पयोलाभहेतुकभोजनस्थले इदं प्रत्युदाहरणमिति लभ्यत्वेनेवेच्छोद्देश्यस्य पयसः कर्मत्वापत्तिः । लाभद्वारा क्रियाजनकत्वस्यापि सत्त्वेन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्याप्यबाधितत्वात् । ईप्सितग्रहणे तु भोजनव्यापारवाचकधातुवाच्यफलाश्रयत्वेनेष्टत्वरूपस्य ईप्सितत्वस्य तत्र बाधान्न कर्मत्वमित्याहुः ।

कश्चित्तु ईप्सितग्रहणे सम्बन्धत्वेन बोधकेनाप्याप्धातुना साध्यत्वेनेच्छाविषयफलद्वारकव्यापारवाचकधातुवाच्यफलाश्रयत्वस्य एव सम्बन्धो बोध्यते; न तु व्यापारसमानकालिकफलाश्रयत्वादिरूप इति येन प्रत्यासत्त्याविरूपप्रमाणेनोच्यते तेनैव प्रमाणेन मयाऽपि तत्प्रकारकैवेच्छा ग्रहीष्यते इति कर्तुरिष्टं कर्मेत्येव सुवचम् । कर्तुरुद्देश्यं कर्मेति तु न युक्तम् ।

पयोलाभेनौदनभोजने प्रवर्तते तदेदं प्रत्युदाहरणम् । तत्क्रियायाः पयउद्देश्यकत्वात् । ईप्सिततमशब्दस्य तु क्रियाशब्दत्वात्पयसस्तदा फलाश्रयत्वेना-

---

उदो देश्यशब्दस्य च पदत्वेन पदगौरवापत्तेः । 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्याद्यर्थं प्रयोज्यत्वलाभसम्पादकं तमब्ग्रहणं क्रियतां, न तत्राऽऽग्रहः । अनुपदमेव वक्ष्यमाणरीत्या माऽस्तु वेति दिगिति गदति ।

वस्तुतस्तु ईप्सितपदसत्त्वे आब्धातूपस्थाप्यसम्बन्धः प्रकृते प्रत्यासत्त्या क्रियाघटित एव गृह्यते इत्येवंरूपेण तात्पर्यं निश्चेतुं शक्यते, तदभावे तु पदादनुपस्थितत्वेन किंप्रकारिकेच्छेत्याकाङ्क्षामुत्थाप्य प्रत्यासत्त्या सम्बन्धविशेषप्रकारिकेति प्रत्यासत्तिमहिम्ना नैव लब्धुं शक्यते, इति ईप्सितग्रहणमावश्यकमेव । एवञ्च तत्सत्त्वे पयसेति करणतृतीयान्तं प्रत्युदाहरन्तोऽप्यपास्ता एव । उक्तरीत्या कर्तृपदार्थविशेषणीभूतक्रियाद्वारकसम्बन्धप्रकारिकेच्छा क्रियाप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारिका, क्रियावाचकधातुवाच्यफलाश्रयत्वप्रकारिका वा गृह्यते इति 'रामेण बाणेन हतो वाली' इत्यादौ बाणोद्देश्यकसाधकतमत्वप्रकारकेच्छायां तथात्वाभावेनातिप्रसङ्गाभावात् इत्याहुः ।

अत्र प्राचीनानुयायिनः—केवकसाधकतमत्वप्रकारकेच्छायां करणसंज्ञायाः फलाश्रयत्वमात्रेच्छायां कर्मसंज्ञायाश्च चारितार्थ्ये उभयेच्छायामुभयोः प्राप्तौ गां दोग्धीत्यादाविव परत्वात् कर्मसंज्ञा स्याद् । सा मा भूदित्येतदर्थम् ईप्सितपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतेच्छाप्रकर्षलाभाय तमब्ग्रहणम् । अत एव कौमुद्यां 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इति सूत्रवृत्तौ आप्तुमिष्टतममिति इष्टपदोत्तरं तमबुल्लेखः । इच्छायां प्रकर्षश्च अन्येच्छानधीनत्वलक्षणः । तथा च ओदनभोजनोपकारकत्वेन पयआदेर्भोजनेच्छायाम् उपकारकत्वेच्छाधीनत्वेन अन्येच्छानधीनत्वलक्षणप्रकर्षाभावात् प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वेऽपि पयआदेर्न कर्मत्वम् । इदमेव तमब्ग्रहणफलम् । आपधात्वर्थसम्बन्धघटकफले प्रधानभूतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यत्वांशस्तु प्रत्यासत्त्या तत्र प्रकृतधात्वर्थत्वांशवत् प्रत्यासत्तिलभ्य एव । कर्त्रा केन सम्बन्द्धुमिष्यमाणमित्याकाङ्क्षायां तद्वृत्तिव्यापारेणेत्यर्थस्यैव शीघ्रोपस्थितिकत्वेन ग्रहीतुमुचितत्वात्—इत्याहुः ।

नवीनानुयायिनस्तु—उपकारकत्वफलाश्रयत्वोभयविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञा गां दोग्धीत्यादौ ध्रुवत्वफलाश्रयत्वोभयविवक्षायामिव भवत्येव । 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इति सूत्रभाष्ये 'इह कश्चित् आमन्त्रयते—सिद्धे भुज्यतामिति । स आमन्त्र्यमाण आह—प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति । आमन्त्र्यमाण आह—दधि खलु भविष्यति पयः खलु भविष्यति । आमन्त्र्यमाण आह—दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति—तद्धि तस्येप्सिततमं भवति' इत्याशङ्क्य 'तस्याप्योदन एवेप्सिततमः । नतु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा—भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति, एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीयं, पयोगुणमोदनं भुञ्जीयेति' इति समाहितम् । अत्र 'तस्याप्योदन एवेप्सिततम' इत्यस्य ओदने एव फलाश्रयत्वविवक्षया, 'नतु गुणेष्वस्यानुरोध' इत्यस्य च गुणमात्रे दध्यादौ अनुरोधः फलाश्रयत्वविवक्षा नतु—नैवेत्यर्थः । ततश्च ईप्सितशब्दस्य क्रियापरत्वाभिप्रायेण तादृशस्थले फलाश्रयत्वाविवक्षयैव कर्मत्वाभावः, नतु फलाश्रयत्वविवक्षामपि कर्मत्वाभावः भाष्याभिप्रेतः । तत्सूत्रे एव भाष्ये तमब्ग्रहणस्य 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र अनवकाशत्वात्प्राप्तया अपादानसंज्ञया व्यावृत्त्यर्थत्वस्वीकारेण धात्वर्थफले धात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यत्व-

विवक्षणान्न दोष इति भावः। (१)तमस्य फलं तु 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इति। तदभावे हि 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इति सूत्रम(२)स्यापवादः स्यात्। एवञ्च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात्। न चाग्नौ तच्चरितार्थम् तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्। वारयतेश्च (३)संयोगाद्यनुकूलव्यापारा-

---

रूपप्रकर्षस्यैव लाभेन तद्द्वारैव इच्छायां प्रकर्षस्य ग्रहीतुमुचितत्वेन इच्छायां साक्षादुक्त-प्रकर्षाश्रयणे प्रमाणाभावात्। आकडारसूत्रे 'करणमुत्तराणि' इत्यत्र कर्मसंज्ञाया अनुदाहरणन्तु अनभिधानात्, धनुर्विध्यतीत्यादिकर्तृसंज्ञोदाहरणस्य दिक्प्रदर्शनार्थत्वाद्वा। तस्मात् उभय-विवक्षायां कर्मत्वाभावो न तमब्ग्रहणस्य फलम्। स्पष्टं चेदं सर्वं कर्तुरिति सूत्रे विवरणे इत्याहुः। तद् ध्वनयन्—

तमब्ग्रहणफलमाह-(१) **तमस्य फलं त्वित्यादिना।** (२) **अस्यापवादः स्यादिति।** ननु यद्यपि निवारकस्यामात्यादेर्दुष्टत्वात् 'माणवकोऽग्निं संयुनक्तु' इत्यपीच्छा, परं तु स्वामिभयेन तं निवारयति, तत्र निवारणानुकूलप्रधानीभूतव्यापाराश्रयीभूतभृत्यवर्त्तिनी तद्वृत्तिव्यापारवाचकवारिधातुवाच्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छा अग्न्युद्देश्यिकेति तत्रो-भयोः कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इतिसूत्रेण कर्मसंज्ञायाः प्राप्तिस्तथापि यत्र 'माणवकोऽग्निं संयुनक्तु' इति वारकस्य भृत्यस्येच्छा नास्ति तत्र भृत्यवृत्तिव्यापारवाचकधातुवाच्यसंयोगरूप-फलाश्रयत्वप्रकारकभृत्यसमवेतेच्छोद्देश्यत्वाभावेनाग्नेः 'कर्तुरीप्सित' इति सूत्रेण कर्मसंज्ञाया अप्राप्तौ तत्रापादानसंज्ञायै 'वारणार्थानाम् (१।४।२७) इत्यस्य चारितार्थ्येनापवादत्वमयुक्तमिति चेन्न। तत्रापि 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' (१।४।५०) इत्यनेन परत्वात्कर्मसंज्ञाप्राप्तेः स्पष्टत्वात्। न च बाधितमिदम्—'एकदेवेप्सितत्वेन 'वारणार्थानाम्' इत्यनेनापदानसंज्ञाप्राप्तिः, अनीप्सि-तत्वेन च 'तथायुक्तम्' इत्यनेन कर्मसंज्ञाप्राप्तिः' इति वाच्यम्। 'वारणार्थानाम्' इत्यत्र कर्तृ-पदासत्त्वेन कारकसामान्यवृत्तीप्साया ग्रहणेन 'तथायुक्तम्' इत्यत्र च कर्तुरीप्सितसूत्रात् कर्तृग्रहणानुवृत्त्या कर्तृमात्रवृत्तीप्साया ग्रहणेन बाधानवकाशात्। तथा च अग्नेः माणव-कात्मककर्मरूपकारकवृत्तीप्साविषयत्वस्य सत्त्वेनापादानसंज्ञाप्राप्तिः, वारकभृत्यरूपप्रधानीभूत-व्यापाराश्रयकर्तृवृत्तीप्साविषयत्वाभाववत्त्वेन तथायुक्तमित्यनेन कर्मत्वप्राप्तिश्च सुलभा। फलत्वं च न प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वमेव, अपि तु धात्वर्थेऽनुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकारताश्रयत्वे सति धात्वर्थत्वमेवेति संयोगादीनामपि वारिधातुफलत्वम्।

ननु वाचकवाच्यत्वापेक्षया प्रयोज्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेन लघुभूततया लाघवाद् तत्सम्बन्धस्यैव लाभः स्यादिति तदर्थं तमब्ग्रहणकरणमयुक्तमिति चेन्न। पुष्टयर्थं माषक्षेत्रेऽ-श्वबन्धने 'माषेष्वश्वं बध्नाति' इत्यादौ माषाणां कर्मत्वाभावाय प्रत्यासत्त्या कर्तृग्रहणसाम-र्थ्येन वाचकवाच्यत्वस्यावश्यं वाच्यतया प्रयोज्यत्वलाभाय तत्करणस्य युक्ततरत्वात्।

(३) **संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थ इति।** नन्वत्र संयोगा-नुकूलव्यापाराभावपदेन कोऽभावो गृह्यते ? न तावदन्योन्याभावो धर्तुं शक्यते। यत्र निवार-णेतरव्यापारं भृत्यादिः विधत्ते, न च निवारयति तत्रापि 'वारयति' इति प्रयोगापत्तेः। भेदस्य नित्यत्वेन प्रधानव्यापारे तदनुकूलत्वस्य बाधितत्वाच्च। नाप्यत्यन्ताभावः। तस्यापि नित्य-त्वेन मुख्यव्यापारेऽत्यन्ताभावानुकूलत्वस्य बाधितत्वात्। नापि ध्वंसः अननुभवात्। तथा हि-यत्राकृताग्निसंयोगमग्निसंयोगाय चोदितं माणवकं निवर्तयति तत्रैव वारयतीति प्रयुज्यते।

भावानुकूलव्यापारोऽर्थः । एष एव प्रवृत्तिविघातः । ईप्सितशब्द उभयत्रापि क्रियाशब्द एव । न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्यं इति तत्र कर्मत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम् । कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभात् । तमब्ग्रहणे त्वीप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः । (१)ईप्सिततमत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वम् । तच्च नाग्न्यादौ । फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वन्तु प्रत्यासत्तिलभ्यम् । येन यदा पुष्ट्यर्थं माषभक्षणाय माषक्षेत्रे एवाश्वबन्धनं तदा 'माषेष्वश्वं बध्नाति' इत्यादौ माषाणां न कर्मत्वम् । बन्धनप्रयोज्यभ-

---

यत्र चाग्निं संयुञ्जन्तं माणवकं निवर्तयति तत्र तु 'अग्नेर्माणवकं विभाजयति' इत्येव प्रयुज्यते इति । एवं चाग्निसंयोगात्प्रागग्निसंयोगरूपप्रतियोगिनोऽसत्त्वेन ध्वंसस्य वक्तुमशक्यत्वम् । नापि प्रागभावः । तस्य प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तित्वशीलस्य स्वप्रतियोग्युत्पादकत्वनियमेन माणवकस्याग्निसंयोगापत्तेरिति चेत् ।

अत्र केचिद् । अत्यन्ताभाव एव चात्र संयोगानुकूलव्यापारस्याभावः । तदनुकूलता च प्रधानव्यापारे न तज्जनकतारूपा, अपि तु तदभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितारूपा । तथा च संयोगानुकूलव्यापाररूपतदभावाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं निवारकवृत्तिव्यापारेऽक्षतम् । अभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । व्यापकाभावप्रयोज्यत्वस्य व्याप्याभावे व्यवहारात् । यथा वह्न्यभावप्रयोज्यो धूमाभाव इति ।

केचित्तु—प्रागभाव एवात्र गृह्यते । अयं च प्रागभावो न प्रतियोग्युत्पत्तिकारणीभूतः, अपि तु स्वरूपयोग्यतारूपकारणताश्रयवृत्तिः कार्यानुत्पादको विलक्षण एव । स्पष्टं चैतत् कणादसूत्रव्याख्याने उपस्काराख्ये । तत्र हि–'को मुक्तिपदार्थः' इति जिज्ञासायां 'दुःखाभावो मुक्तिपदार्थः' इत्युक्तौ 'कोऽसावयमभावो दुःखस्य ? न तावदन्योन्याभावोऽत्यन्ताभावो वा । तयोर्नित्यत्वेन ज्ञानानुत्पाद्यतया ज्ञानान्मुक्तिरित्यसङ्गत्यापत्तेः नापि ध्वंसः । दुःखस्य स्वत एव तृतीयक्षणविनाशित्वेन तदर्थं ज्ञानादेरनपेक्षाप्रसङ्गात् । नापि प्रागभावः पुनर्दुःखापत्तेः' इत्युक्त्वा 'प्रतियोग्यनुत्पादकोऽयं स्वरूपयोग्यतात्मककारणताश्रयवर्ती ज्ञानादिना परिरक्ष्यः प्रागभावविशेष एव दुःखाभावः' इत्युक्तम् । ज्ञाने तादृशाभावपरिरक्षकता च तत्प्रतियोगिदुःखोत्पादकव्यापारध्वंसकारणत्वाद्बोद्धव्येति दिक् ।

ईप्सिततमलक्षणमाह–(१) ईप्सिततमत्वं चेति । स्वप्रयोज्यत्वं–स्ववाचकधातुवाच्यत्वमेतदुभयसम्बन्धेन व्यापारविशिष्टफलवत्त्वरूपः सम्बन्ध आख्यातार्थः । तत्र प्रयोज्यत्वं तमब्ग्रहणलभ्यम् । वाचकवाच्यत्वं कर्तृग्रहणलभ्यम् । प्राधान्यांशस्तु व्यापारे कर्तृग्रहणमहिमलभ्यः ।

कश्चित्तु प्रयोज्यत्वलाभाय तमब्ग्रहणकरणमयुक्तमेव । प्रयोज्यत्वालाभे परत्वादनेन बाधापत्त्या 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तत्सामर्थ्यादेव प्रयोज्यत्वलाभस्य सुकरत्वात् । साक्षाच्छात्रबाधापेक्षयाऽस्यैवौचित्यादिति । तन्न, रथकाराधिकरणन्यायेन बाध एव स्यादिति ।

क्षणफलाश्रयत्वेऽपि भक्षणस्य बध्नात्यर्थत्वाभावात्। (१)प्रयोज्यत्वनिवेशाद् 'गां पयो दोग्धि' इत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिरिति स्पष्टं भाष्ये।

कर्मेत्यनुवृत्ताविति। 'अधिशीङ्स्थासाम्' (१।४।४६) इति सूत्रात्। **आधारेति**। (२)कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयो हि सः। तदाह—

ननु जन्यत्वनिवेशेनैवेष्टसिद्धौ किं प्रयोज्यत्वनिवेशेन ? अत आह-(१) **प्रयोजत्वनिवेशादिति**। गोव्यापारं विना पयसि व्यापारपूर्वकविभागानुत्पत्तेः गोपव्यापारजन्यो गोव्यापारो धातुवाच्यः। तज्जन्यस्तु पयोनिष्ठो व्यापारपूर्वको विभागः। तत्र पयोनिष्ठव्यापारस्य विभागनान्तरीयकत्वान्न धातुवाच्यतेति न तदुल्लेखः। एवञ्च पयोनिष्ठविभागरूपफलस्य गोपनिष्ठधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यत्वाभावात्कर्मसञ्ज्ञा न स्यादिति साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोज्यत्वं निवेशनीयमिति भावः।

अत्रेदं बोध्यम्। काशीम् अगच्छन काशीं गत इत्यादिप्रयोगदर्शनात् 'कर्तुरीप्सित' (१।४।४९) इतिसूत्रविहितकर्मसञ्ज्ञाविषये तज्ज्ञाप्यकर्मत्वशक्तिमद्विशेषणतया तद्बोधकपदोत्तरद्वितीयया उद्देश्यत्वमपि बोध्यते, 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' (१।४।४९) इति विहितकर्मसञ्ज्ञाविषये तु अनीप्सितपदोपादानात् तद्बोधकपदोत्तरद्वितीयया तन्न बोध्यते। ततश्च अगच्छन् इत्येतत्समभिव्याहृतया काशीमिति द्वितीयया उद्देश्यत्वस्योपस्थितेः, गत इत्येतत्समभिव्याहृतया काशीमितिद्वितीयया च तदनुपस्थितेः उक्तवाक्यात् काश्यभिन्नकर्मोद्देश्यकगमनकर्तृत्वाभाववान् काशीकर्मकगमनकर्ता चैत्रादिः इति बोधः। विशिष्टाभावश्च तादृशोद्देश्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तोऽत्र बोद्धव्यः। एवं तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलकर्मोद्देश्यकपाकानुकूलो व्यापारश्चैत्राभिन्नाश्रयवृत्तिरिति बोधः। अत एव सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे कर्मणोऽपि सम्प्रदानसञ्ज्ञायां ततश्चतुर्थ्यापादनं भाष्यकैयटोक्तं सङ्गच्छते। चतुर्थ्यास्तु उद्देश्यत्वार्थकत्वं सर्वसम्मतमेवेति।

(२) **कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयो हि स इति**। फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयो यस्तदधिकरणं, व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापाराश्रयो यस्तदधिकरणमेतदन्यतरस्मिन्नेवाधारपदस्य रूढत्वात्। पूर्वसूत्रे एतदर्थपरत्वस्यैव दृष्टत्वेनार्थाधिकारानुरोधादत्रापि तादृशार्थपर एव स्यात्। एतेन तत्र तथाऽर्थकत्वस्य सूत्रारम्भसामर्थ्यालाभेऽपि प्रकृते क्रियाधारपरत्वमेव स्यादिति न दोषः स्यादित्यपास्तमिति भावः। एतेन 'आधारोऽधिकरम्' (१।४।४५) इतिसूत्रस्थशेखरे यदुक्तं 'साक्षात्क्रियाधारस्य कर्तृकर्मसञ्ज्ञाभ्यामेव बाधः स्यादिति अत्राधारपदं कर्मकर्त्राधारपरम्' इति, तदप्यपास्तम्। कालिकादिसम्बन्धेन साक्षादेव क्रियाधारस्य लाभात्। न हि तत्र कर्तृकर्मसञ्ज्ञाप्राप्तिः। फलतावच्छेदक-व्यापारतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन फलव्यापारानधिकरणत्वात्।

कश्चित्तु आधारपदं फलतावच्छेदक-व्यापारतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन फलव्यापारान्यतराधिकरणे एव रूढम्। तत्र च कर्तृकर्मसञ्ज्ञाभ्यामेव बाधः स्यादिति कर्मकर्त्रधिकरणमेवाऽऽधारपदेन लक्ष्यते इति शेखरस्याशयं वर्णयति। तन्न, तादृशमुख्यार्थपरस्याऽऽधारपदस्यादर्शनात्। 'तण्डुलो विक्लित्याधारः' इत्यादौ समवायस्य फलतानवच्छेदकत्वात्।

गेहमित्यादि । अनुक्ते कर्मणीति । (१)कर्मपदेनैतच्छास्त्रबोधित-कर्मसंज्ञकं (२)कर्मत्वशक्तिमद् गृह्यते । सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनां कर्मत्व-

---

प्रयोगभेदेन फलतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्य व्यवस्थापितत्वेन समवायस्य प्रकृतवाक्यघटकधात्वर्थफलतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयम् ।

यत्तु—'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (३।१।७) इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् 'कर्मणि हनः' (३।२।८६) इत्याद्यारम्भाच्चात्राधारपदानुवृत्तिरिति । तन्न, क्रियाधारनिरूपिताधारतायाः कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नायाः सर्वत्र सत्त्वेन तयोः सार्थक्यात् ।

नन्वेवं 'गेहं प्रविशति इत्यादावेव स्यात्' इतिग्रन्थासङ्गतिः, एवं रीत्या 'तण्डुलं पचति' इत्यादावपि कर्मसञ्ज्ञाया सुवचत्वात्, इति चेत्सत्यम् । पूर्वसूत्रे आधारपदस्य कर्तृकर्माधारत्वेन विवक्षितार्थपरतया प्रकृतेऽपि कर्तृकर्माधारत्वेन विवक्षितार्थपरत्वमेव स्यादिति कर्तृकर्माधारत्वेन विवक्षायामसत्यां कर्मसञ्ज्ञा न स्यादित्येवं ग्रन्थस्य सुयोजत्वात् इति दिक् ।

इत्थं च स्ववाचकवाच्यत्वं-स्वप्रयोज्यत्वमेतदुभयसम्बन्धेन स्ववृत्तिव्यापारविशिष्टफलनिरूपितफलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वप्रकारकत्वं-स्वसमवेतत्वमेतदुभयससम्बन्धेन कर्तृविशिष्टा या इच्छा तन्निरूपितोद्देश्यताख्यविलक्षणविषयताश्रयः सङ्केतसम्बन्धेन कर्मपदवान् इति सूत्रार्थः सम्पन्नः । इच्छायां कर्तृसमवेतत्वविशेषणात् चैत्रस्य तदिच्छायां 'मैत्रः पचति' इति न प्रयोगः । अन्येषां फलं तूक्तमेव । न चैवं यत्रोभयव्यापारज एको विभागः संयोगो वा तत्र 'चैत्रः स्वं त्यजति' इति, गच्छति इति वा प्रयोगापत्तिः, उक्तरीत्या तद्वृत्त्यनुयोगितायाः फलतावच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् । परत्वात् कर्तृसञ्ज्ञया बाधेन व्यापारासमानाधिकरणस्यैव फलस्य ग्रहणात् । न च व्यापारासमानाधिकरणस्यैव फलस्य ग्रहणे 'स्वं जानाति' इत्यादावव्याप्तिः इति वाच्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नात्मनोऽत्र कर्तृत्वेन, शरीरावच्छिन्नजीवस्य च कर्मत्वेन व्यापारस्य फलव्यधिकरणत्वात् । एवञ्च शरीरविशेषावच्छिन्नः शरीरविशेषावच्छिन्नं गच्छतीति, त्यजतीति वा तात्पर्येण 'चैत्रः स्वं गच्छति' इत्यादीष्टमेव । इतरथाऽत्र कर्तृसञ्ज्ञयैव बाधः स्यादिति तथापत्त्यसम्भवः । एतेनाकर्मधातुस्थले कर्तुः कर्मसञ्ज्ञामापादयन्तोऽपास्ता इत्यलम् ।

प्राचीनोक्तमाश्रयमात्रार्थकत्वं विभक्तीनां खण्डयति—(१) **कर्मपदेनेति ।**

(२) **कर्मत्वशक्तिमदिति ।** कर्मत्वशक्तिश्च कर्मसञ्ज्ञाज्ञाप्या । तथाच 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (१।४।४६) इत्यादिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानां भिन्नत्वेऽपि कर्मसञ्ज्ञाज्ञाप्यकर्मत्वशक्तेः सर्वत्रैक्येन 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यनेन अनुगतकर्मत्वशक्तिपुरस्कारेण द्वितीयाविभक्तिवाच्यत्वबोधनमुपपद्यते । एवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ' (२।३।१२) इत्यादिनाऽपि । तथाच कर्मणीत्येवं विहितविभक्तीनां कर्मत्वशक्तिमानर्थः, कर्तरीत्येवं विहितविभक्तीनाममपि तत्तच्छक्तिमानर्थः । क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च सर्वकारकविभक्तीनामर्थः, अन्यासां विभक्तीनां तु स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धोऽर्थः । राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका, क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका' इति समर्थसूत्रभाष्यात् । विशेषणत्वज्ञाने एव सम्बन्धाकाङ्क्षोदयेन विशेषणत्वं च सर्वविभक्तीनामर्थः । क्रियाकारकभावश्च साध्यसाधनभावरूप एव । तथाच हरिं भजतीत्यादौ हर्यभिन्नकर्मनिष्ठसाध्यसाधनभावसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितविशेष्यतावद्भजनमिति बोधः । तत्र विशेष्यत्वं वाक्यशक्तिगम्यम् । कर्मत्वस्य हरिनिष्ठत्वे बुद्धे तत्समानाधिकरणप्रीतिफलस्यापि हरिनिष्ठत्वं लभ्यते । तन्मूलक एव हरिनिष्ठ-

शक्तिमानर्थः। क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः। 'राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोः सम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका, कष्टं श्रित इत्यत्र क्रियाकारकयोः सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका' इतिसमर्थसूत्रस्थभाष्यात्। एवञ्च 'हरिं भजति' इत्यादौ हरिकर्मकं भजनमिति बोधः।

अभिहिते त्विति। अनभिहिताधिकारादिति भावः। (१)पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यादेः 'द्व्येकयोः' (१।४।२२) इत्यादेश्च नियमत्वम्। एतदभावेऽपि स्वादिसूत्रेण 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे' इति कर्मादौ सङ्ख्यायाञ्च स्वादीनां सिद्धेः। तत्र यदा कर्मणीत्यादेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन् कर्मणीत्यन्वयेन सूत्रजबोधे कर्माद्यर्थस्य प्राधान्यं तदा नार्थोऽ(२)नेन। (३)सूत्रजबोधविषयप्रधानविष-

---

प्रीत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। ननु धात्वर्थप्रीत्यात्मकफले प्रकृत्यर्थहरेरन्वयः शाब्दः। सर्वकारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तेः। कारकाणां कर्तृनिष्ठधात्वर्थभावनासाधनत्वं च भावनाभाव्यफलनिष्पादकत्वमेव। इत्थमेव यागस्य भावनाकरणत्वमुपपादितं मीमांसकैः। प्राधान्याद्भावनायामेव कारकाणामन्वयो नतु फले इति स्पष्टं भूषणसारे धात्वर्थनिर्णये। तस्मात् क्वचित् फलीभूतफलान्वयप्रदर्शनात् न कर्मकारकस्य तत्र शाब्दान्वय इति भ्रमितव्यमिति दिक्।

(१) **पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति।** द्विकं त्रिकं वा प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे हि कर्मादिकारकेषु, एकत्वादिसङ्ख्यासु च विवक्षितेषु द्वितीयादिविभक्तीनाम् एकवचनादीनां च साधुत्वबोधनार्थं 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यादीनां 'द्व्येकयोः' (१।४।२२) इत्यादीनां च चारितार्थ्यात् भाष्योक्तनियमत्वानुपपत्तिः। अतः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते। तथा च प्रातिपदिकेनैव सङ्ख्याकारकयोरप्यभिधाने 'कर्मणि वर्तमानात् प्रातिपदिकात् द्वितीया' 'एकत्वे वर्तमानात् एकवचनम्' इत्येवं तत्तदर्थस्य वाच्यतया तत्र च स्वादिसूत्रेणैव विभक्तेः सिद्धतया तेषां नियमत्वमुपपद्यते। नियमश्च प्रत्ययानाम्, अर्थानां वेत्यन्यदेतत्। अत एव 'दधि' इत्यादौ लोपादिकमजानतोऽपि कारकसङ्ख्याबोधः सर्वानुभवसिद्धः। सर्वकारकेषु प्रातिपदिकमात्रस्य शक्तावपि अमादिसमभिव्याहारेण कर्मत्वादिशक्तिः उद्भूतत्वेन स्वरूपतश्चावभासते इति तत्तत्समभिव्याहारे एव स्वरूपतः कर्मत्वादिशक्तिपुरस्कारेण बोध इति नानवस्था। अयं भावः—'कारकत्वव्याप्यत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नः, सङ्ख्यात्वव्याप्यत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नश्च घटादिपदवाच्यः' इत्येवं समान्यतः शक्तिग्रहानन्तरम् अमादिसमभिव्याहारज्ञाने कर्मत्वादौ कारकत्वव्याप्यत्वादौ च अवगते मनसा 'कर्मत्वादिशक्तिमान् एकत्वादिमांश्च घटादिपदवाच्यः' इति विशिष्य शक्तिज्ञाने स्वरूपतस्तत्तद्विशेषपुरस्कारेण बोधः। दध्यादिपदात्तु तृतीयावसमभिव्याहारज्ञानेनैव तथा शक्तिं गृहीत्वा तथा बोधः। शब्दशक्तिस्वभावात्। एवम् 'अजर्घाः' 'अवेत्' इत्यादौ तिङ्समभिव्याहारं विनैव कालकारकसङ्ख्यानां बोधात् धातोरेव तेषु शक्तिः। तस्मात् सुपां तिङां च द्योतकत्वमेवेति सिद्धान्त इति दिक्।

(२) **अनेनेति।** अनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः। (३) **सूत्रजबोधविषयप्रधानविषयेणेति।** सूत्रजबोधे यत्किञ्चिन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया भासमानो योऽर्थः स चेत्पदान्तरेणोक्तस्तदा तस्मिन्नर्थे पदान्तरं शास्त्रेण न साधुत्वेन बोध्यते इति हि तस्यार्थः।

येण 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायेन सिद्धेः । यद्यपि 'द्विर्बद्धं सुबद्धम्' इति न्यायेन 'द्वौ ब्राह्मणौ' 'व्यतिलुनीते' इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयो दृष्टस्तथापि प्रकृते लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिति न्यायानुसरणस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । एवञ्च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव । यदा तु कर्मगते एकत्वे इत्यन्वयेन सङ्ख्यायास्तत्त्वं तदा सूत्रमारब्धव्यम् । भाष्ये एषु विभक्त्यर्थत्वव्यवहारो द्योत्यतयैव, न त्वेतावता तच्छक्यत्वमेषां भ्रमितव्यं; नियमत्वानुपपत्तेरिति स्पष्टं 'बहुषु' (१।४।२१) इति सूत्रे भाष्यादिषु । द्योतकविषयेऽप्युक्तार्थानामिति न्यायो 'अधिपरी' (१।४।९३) इति सूत्रे भाष्ये दृश्यते । तत्र हि अध्यागच्छतीत्यादावागच्छतीत्यतोऽनधिकार्थयोरधिपर्योः प्रयोगस्योक्तार्थानामितिन्यायेनाभावमाशङ्क्य 'अपूपौ द्वौ' इत्यादावुक्तार्थानां प्रयोगदर्शनेनसमाधानं कृतम् । तत्र हि द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्रत्ययग्योर्वाचकद्योतकयोर्द्वौरित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः । अत एव द्विदशा इत्यादौ समासेन सुजर्थस्योक्तत्वान्न सुजिति भाष्ये उक्तम् । तत्र हि समासः सुच्चेत्युभयमपि द्योतकम् । सुजर्थश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । तथा तद्धितद्विर्वचनयोर्द्योतकयोस्तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्सायां न द्विर्वचनं माषश इत्यादाविति 'सर्वस्य द्वे' (८।१।१) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । एवं च धातोरपि क्रियात्वक्रियाकालकारकसङ्ख्यारूपं पञ्चकमर्थः । अत एव तद्विषयेऽपि 'द्व्येकयोः' (१।४।२२) इत्यादेः 'भावकर्मणोः' (१।३।१३) इत्यादेश्च नियमत्वं भाष्यसम्मतं सङ्गच्छते । अत एव दधि अजर्घा अवेत् इत्यादौ प्रातिपदिकधातुभ्यामेव सर्वबोधः । अत एव 'भावकर्मणोः' (१।३।१३) इत्यस्य तद्वृत्ताद्धातोरित्यर्थः 'स्नुक्रमोः' (७।२।३६) इतिसूत्रे भाष्ये दर्शितः । द्योत्यत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रथमैवेति । सा हि प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वेऽपि भवत्येवेति भावः । अत एव 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । तिङ्कृदित्यादि(१)परिगणनादेव 'कटं भीष्मं कुरु' इत्यादौ विशेष्यादुत्पन्नद्वितीयया गतार्थत्वेऽपि विशेषणात् सा । यदा तु प्रक्रियादशायां कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि इत्याश्रयणात् (२)कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्म-

---

'तिङ्कृत्तद्धितसमासैः' इत्युदाहरणमात्रं न तु परिगणनमिति प्राचीनोक्तं खण्डयन्नाह—(१) परिगणनादेवेति । (२) कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपीति । कटपदोत्तरद्वितीययेति भावः । प्रक्रियादशायां तत्तत्पदोत्तरद्वितीयार्थकर्मत्वस्य स्वप्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्यैव सत्त्वात् ।

त्वादिगुणविशिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततोऽपि सा । (१)बोधस्तु परस्परं तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव । कारकाणां भावनाऽन्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वाऽन्वयविषयेति, तदा परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तिङ्कृतौ स्वप्रकृत्यर्थं प्रति यस्य कर्मता तस्य (२)सर्वस्यापि कर्मतामाहतुरिति 'कृतः कटः सुन्दरः' इत्यादौ न क्वापि द्वितीयेति दिक् ।

परिनिष्ठितेन तर्हि बोधः किमाकारक इत्याह—(१) बोधस्त्वित्यादि । भीष्माभिन्नकटकर्मकं करणमित्याकारक इति भावः । ननु कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वस्योक्तावपि भीष्मत्वगुणविशिष्टनिष्ठं तदनुक्तमेवेति प्रक्रियादशायां यथा, तथा परिनिष्ठितेऽपीति प्रक्रियादशायामित्युक्तिर्न युज्यते इति चेन्न । परिनिष्ठिते कटांशे भीष्मस्य विशेषणतया भीष्माभिन्नकटस्यैव कटपदोत्तरद्वितीयार्थकर्मत्वान्वयाद्भीष्मत्वविशिष्टनिष्ठकर्मत्वस्य स्वातन्त्र्येणाभानात् । भीष्माभिन्नकटनिष्ठकर्मत्वस्य भानमित्येतावतैव भीष्मनिष्ठस्यापि तस्य भानं तयोरभिन्नत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः । यतः प्रकारत्वांशे साक्षात् परम्परया वा विशेषणीभूता यावन्तो धर्मास्तावन्तः सर्वे तन्निष्ठप्रकारताया अवच्छेदकाः, एवं विशेष्यांशे यावन्तः साक्षात् परम्परया वा विशेषणीभूतास्तावन्तः सर्वे तन्निष्ठविशेष्यताया अवच्छेदका इति नियमः । अत एव 'चैत्रस्य कम्बलमानय' इतिवाक्यजन्यबोधस्य चैत्रस्वामिकैककम्बलविषयकत्वे एव प्रमात्वं; न तु अपरस्वामिकैककम्बलविषयकत्वे, चैत्रीयस्वत्वविशिष्टकम्बलस्यैव कर्मत्वेऽन्वयात् इति चैत्रीयस्वत्वविशिष्टकम्बलत्वावच्छिन्नस्यैवानयनमिति । तथा चैत्रीयैककम्बलसत्त्वे चैत्रभिन्नीयैककम्बलसत्त्वे च 'चैत्रस्य कम्बलौ' इति न प्रयोगः । चैत्रस्वत्वविशिष्टकम्बलत्वावच्छेदेन द्वित्वस्य बाधादिति ।

केचित्त्वत्रेत्थमाहुः-भीष्मत्वविशिष्टमपि कर्म, कटत्वविशिष्टमपि कर्म । तत्र 'रङ्गं रजतं जानाति' इत्यादौ ज्ञाने रङ्गादिविशेष्यकत्वावच्छिन्ने रजतादिप्रकारकत्वस्येव कृञादिधात्वर्थे कटकर्मकत्वावच्छिन्ने भीष्मकर्मकत्वस्यान्वयः । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्यादया च योग्यत्वात् भीष्मकटयोरप्यभेदो भासते इति सर्वमनवद्यम् ।

(२) सर्वस्यापि कर्मतामाहतुरिति । नचैवम् 'अजा ग्रामं नीयते' इत्यादौ ग्रामनिष्ठकर्मत्वस्याप्युक्तौ ततोऽपि द्वितीया न स्यादिति वाच्यम् । 'स्वप्रकृत्यर्थं प्रति यस्य कर्मता' इत्युक्त्या 'व्यापारप्रयोज्यैकफलाश्रयत्वप्रयुक्तां सर्वस्य कर्मतामाहतुः' इत्यर्थस्य लाभेन संयोगाद्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकनीप्रभृतिधातुयोगे संयोगाद्यनुकूलव्यापाररूपफलाश्रयत्वप्रयुक्ताजादिनिष्ठकर्मत्वस्याभिधानेऽपि संयोगाश्रयत्वप्रयुक्तग्रामादिनिष्ठकर्मत्वस्यानभिधानेन तद्वाचकग्रामादिपदात् द्वितीयायाः सुलभत्वात् । केचित्तु समानाधिकरणमेव कर्मत्वमुच्यते न तु व्यधिकरणमिति न पूर्वोक्तस्थले दोष इति वदन्ति । 'तन्न, 'शिवः केशवश्च भज्येते' इत्यादौ शिवकेशवयोः कर्मत्वस्यानभिधानापत्तेः । तस्मात् पूर्वोक्तमेव शोभनम् । नन्वेवमपि 'काष्ठं भस्म क्रियते' इत्यादौ प्रकृतिभूतकाष्ठादेः नाशरूपफलाश्रयत्वात्, विकृतिभूतभस्मादेश्च रूपविकारफलाश्रयत्वात्, एकफलाश्रयत्वप्रयुक्तकर्मत्वाभावेन उभयनिष्ठकर्मत्वानभिधाने अन्यतरस्मात् द्वितीयापत्तिरिति चेन्न । प्रकृतिविकृत्योः भेदविशिष्टाभेदरूपतादात्म्यस्याङ्गीकारेण/ अभिन्नफलाश्रयत्वस्यापि सत्त्वेनादोषात् इति दिक् ।

शत्य इति । (१)अत्र वदन्ति—कर्मादिपद इवात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादेर्भानम् । अत औपगवश्चित्रगुरिति युक्तं प्रत्युदाहर्तुम् । तत्र च सम्बन्धस्य येन रूपेण षष्ठ्या भानं तेनैव तद्धितान्तादिभिस्समुदायशक्त्या । एतदधिकाराभावे च घट इत्यादौ षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात् , तद्भिन्नस्यैव च षष्ठीविधायके शेषपदेन ग्रहणं स्यादित्यत्रत्यसम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतया प्राप्तां षष्ठीं वारयितुं सः ।

(२)वस्तुतस्तु 'कटं भीष्मम्' इति परिगणनफलमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानाय (३)'अशेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठी, अन्यानभिहितकर्मादीनामभावाच्च

---

(१) **'अत्र वदन्ति'** इत्यादेः 'वारयितुं सः' इत्यन्तस्यायमाशयः—यथा विभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिपुरस्कारेण कर्मादिभासकतासामर्थ्यं कर्मादिपदानां नास्ति, एवं तद्धितादेरपीति शत्यादिपदाद् उक्तविलक्षणरूपपुरस्कारेण बोधकताशीलानां द्वितीयादीनामापत्तिर्न सम्भवति । अतश्चित्रगुशब्दादौपगवशब्दाच्च चित्रगवीनिष्ठस्वत्वनिरूपकत्वस्य, उपगुनिरूपितापत्यत्वान्वयिनिरूपितत्वस्य च बोधिका षष्ठी नेत्यनभिहिताधिकारफलम् । तथा हि-तत्र चित्रगव्युपगुनिरूपितः सम्बन्धः पदार्थोऽपि तत्पदजन्यबोधे संसर्गतयैव भासते । संसर्गतया स्वार्थबोधकषष्ठ्यर्थे तद्धितबहुव्रीह्योर्विधानात् । प्रातिपदिकार्थसूत्रे च तत्पदजन्यबोधे प्रकारतया यो भासते स एव प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयान्यतरत्वात् । 'षष्ठी शेषे' (२।३।५) इत्यत्र च शेषपदेनोपयुक्तान्यो गृह्यते । एवं च प्रथमादिप्रवृत्तावुपयुक्तो यः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयादिस्तदितरोऽत्र शेषपदार्थः । तत्त्वं च चित्रगव्युपगुसम्बन्धादेः स्पष्टमेवेति तदर्थे षष्ठी दुर्वारैव एतदधिकारे तु प्रकृत्यैव तदर्थस्योक्तत्वान्न तत्रार्थे षष्ठीति ।

नन्वेवं कटादिपदादेव कटत्वप्रतियोगिकसमवायरूपेऽर्थे षष्ठी आपाद्यतां, तस्यापि प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयव्यतिरिक्तत्वात् , किं दूरानुधावनेन ?, इति चेन्न । समवायस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावादेव तत्र षष्ठ्यप्राप्तेः । षष्ठीवाच्यः बोधीयसंसर्गतयैव भासते इति षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामित्यनेन बोधीयसंसर्गतयाऽभासमानानामिति सूचितम् । एतदपिप्रत्युदाहरणं खण्डयितुं कोऽप्यन्यः प्रत्यवतिष्ठते-(२) **वस्तुतस्त्वित्यादिना ।**

(३) **अशेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठीति** । कर्मत्वं हि द्वितीयायामुपयुज्यते इति न तस्योपयुक्तान्यत्वमिति न षष्ठी । शेषत्वाभावात् । नापि द्वितीया । कर्मसत्त्वेऽपि तस्यानभिहितत्वाभावात् । नापि तृतीयादिः । कर्त्राद्यभावात् । अन्यानभिहितकर्माद्यभावश्च क्वचिदन्यानभिहितत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तः, क्वचिच्च विशेष्याभाव प्रयुक्त इति । नापि प्रथमा । तिङ्सामानाधिकरण्यविरहात् । एवं च 'अपदं न प्रयुञ्जीत' इति कस्यां चिद्विभक्तौ प्रयोक्तव्यायाम् अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षया अनुवादकविभक्तिरेव कटादिपदोत्तरामादिबोध्यसम्बन्धबोधिका प्रयोक्तुं युक्तेति भाष्याशयः । अनेन च संसर्गतयाऽपि भासमानं कर्मत्वादि उपयुक्तत्वेनैवगृहीतमिति प्रथमायामपि संसर्गतया भासमानमपि स्वामित्वादि उपयुज्यते एवेत्यत्रापि शेषाभावादेव न षष्ठी ।

नान्या' इत्याशङ्क्य 'न केवला प्रकृतिः इति समयः कृतः न चान्योत्पद्यमाना एतमभिसम्बन्धमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया' इत्युक्तं भाष्ये। तेनौपगवादावपि षष्ठी वारितैवेति तयोरप्यप्रत्युदाहरणत्वमेव। (१)तदुक्तम् 'अनेकम्' (२।२।२४) इत्यत्र भाष्येऽपि 'चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानात् षष्ठी प्राप्नोति' इत्याशङ्क्य 'अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति प्रथमा' इत्युक्तम्। अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठ्यप्राप्तिबीजमुक्तम्। अन्तर्भूत इत्यनेन चित्रग्वादौ सम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतोक्तेति बोद्धव्यम्।

(२)परं तु—'शत्यः' इत्यादौ कारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेन न क्रयादेर्भानम्। अत एव न तत्रेतरकारकाणामन्वयः। इदञ्च 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इत्यत्र निरूपयिष्यते। एवं 'प्राप्तानन्दः' इत्यादौ यत्कर्मकप्राप्तिकर्त्ताऽऽनन्द इति विग्रहतो बोधे समासतश्चानन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेति बोधे विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्याद्, (३)वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गश्च। किं च तथा सति बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्व-

---

ननु द्वितीयादौ संसर्गतया भासमानकर्मत्वाद्यप्युपयुज्यताम्, प्रातिपदिकार्थसूत्रे तु प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र संसर्गतया भासमानस्वामित्वादिपदार्थस्योपयुक्तत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्य औपगवपदात् चित्रगुपदाच्च स सम्बन्धः प्रकारतयैव भासते इत्यर्थे प्रमाणमाह-(१) **तदुक्तमित्यादिना**। अत एव 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति सिद्धान्तव्याकोपो न। अन्यथा तस्य संसर्गतया भाने प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारत्वस्यैवाभावेन तस्य भावार्थकप्रत्ययार्थत्वं दुर्लभमेव स्यात् इति भावः।

इदानीं चैवं रीत्या 'शत्यः' इत्यादौ द्वितीयामात्रस्य वारणेऽपि शत्य इत्यादौ तद्धितार्थक्रयादौ काश्यामित्यादिकारकान्तरान्वयो दुर्वार एव स्यादिति सर्वं सङ्ग्रहीतुं स्वमतानुसारेणाह-(२) **परे त्वित्यादिना**।

(३) **वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गश्चेति**। वृत्त्यारम्भकाणि यानि पदानि यादृशार्थानि तादृशार्थान्येव विग्रहे स्थितानि तानीत्यर्थः। विग्रहश्चात्र समासारम्भकपदानामसमासावस्थायां यादृशानि रूपाणि तादृशरूपकाणां तेषां प्रदर्शकं वाक्यम्। विग्रहार्थानुसारेणैव च वृत्त्यर्थः कल्प्यते। एवं च प्राप्तस्यानन्दस्यायमित्येवात्र लौकिको विग्रहः। प्राप्तानन्द इति च वृत्तिः। तत्र च यादृशार्थकं विग्रहे पदं तादृशार्थकमेव वृत्तावपीति उभयोः समानार्थत्वम्। समुदायेनान्यपदार्थोऽधिकोऽपि भासते इत्यन्यत्। 'पाचक इत्यस्य पचतीत्यर्थः' इत्यत्रापि पचतीत्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायाम् आश्रयप्रधानार्थकत्वमेवेति न वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वहानिः। एवञ्च प्राचीनमते प्राप्तिकर्त्रभिन्नानन्द इति विग्रहार्थः, आनन्दकर्तृकप्राप्तिश्च वृत्त्यर्थ इति समानार्थत्वभङ्गः स्पष्ट एव। नव्यमते तु प्राप्तिकर्त्रभिन्नानन्द इति विग्रहार्थः, वृत्त्यर्थश्चेति न तद्भङ्गः। विशिष्टशक्त्या क...रूपस्याधिकस्य भानेऽपि न क्षतिरित्युभ-

रूपसामानाधिकरण्यस्य हानिः । किं चैवं प्राप्ता भार्या यं स 'प्राप्तभार्यः' इत्यादौ पुंवत्त्वानापत्तिः । पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपवक्ष्यमाणसामानाधिकरण्याभावात् । तस्मात् 'कालाः परिमाणिना' (२।२।५) इत्यादिसूत्रभाष्योक्तस्य वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वस्य निर्वाहार्थं वृत्तिविग्रहयोः(१)प्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मेत्येव बोधः । विशेष्ये तन्निरूपकत्वबाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानं 'स्वर्गी ध्वस्तः' इतिवत् । शाब्दबोधस्तु विशिष्टे तदारोपेणोपपाद्यः ।

योरपि तुल्यमेव । प्राप्तिकर्त्रभिन्नानन्दनिरूपितकर्मत्वं यत्पदार्थे पुरुषे बाधितमिति 'सविशेषणौ हि विधिनिषेधौ सति विशेष्यबाधे विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायेनानन्दविशेषणप्राप्तिनिरूपितं तदत्र विश्राम्यति, तदाह-(१) **प्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मेत्यादिना** । क्वचित्पुस्तकेऽत्र 'प्राप्तिकर्ताऽऽनन्दकर्म इत्येव बोधः' इति पाठः, स चात्यशुद्धत्वादुपेक्ष्यः ।

अत्र प्रमाणमाह-**कालाः परिमाणिनेति** । तत्र हि 'किंप्रधानोऽयं समासः' इति प्रश्नस्य 'उत्तरपदार्थप्रधानः इत्युत्तरे 'राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ विग्रहे उत्तरपदादुत्तरं श्रूयमाणा विभक्तिः यथा समासादपि श्रूयते तथाऽत्रापि मासो जातस्येति विग्रहे जातपदादुत्तरं श्रूयमाणा षष्ठीविभक्तिः 'मासजातः' इति समासादपि श्रूयेत' इत्याशङ्क्य 'अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः इति षष्ठी न भवति' इत्युक्तम् । अत्र **भाष्ये** किंप्रधानोऽयं समासः इत्यत्र समासपदं समासविग्रहोभयपरमिति प्रश्नोत्तरयोरुभयोरपि विग्रहसमासोभयपरत्वम् ।

समासमात्रपरत्वे विग्रहस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽपि समासस्य उत्तरपदार्थप्रधानत्वेन विग्रहवाक्यीयविशेषणवाचकाच्छ्रूयमाणविभक्तेः राजपुरुष इत्यादौ क्वचिदपि समासाददर्शनेन तत्र षष्ठ्यापादनमसङ्गतं स्यात् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनियमानुरोधेन उभयोरपि उत्तरपदार्थप्रधानत्वे तु मासो जातस्येति विग्रहे, मासजात इति समासे च जातपदार्थस्यैव प्राधान्येन विग्रहे विशेष्यवाचकजातपदोत्तरं तत्स्थितिवत् मासजात इति समासोत्तरमपि तच्छ्रवणसम्भवः । विग्रहे विशेष्यवाचकपदोत्तरं श्रूयमाणविभक्त्या विशेषणसम्बन्धप्रतीतिवत् समासोत्तरविभक्त्याऽपि विशेषणसम्बन्धप्रतीतिसम्भवात् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्रधानत्वे तस्मात् षष्ठी नोत्पद्येत, विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायां जातस्य प्राधान्येऽपि परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यस्यैव विशेषणत्वेन तस्मादेव षष्ठ्युत्पत्तेः । वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायां तद्व्यत्यासेऽपि पूर्वमन्तरङ्गत्वाज्जातकार्यस्य 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ टाबादिवदनिवृत्तेः । अत एव 'हास्तिकः' इत्यादिविवरणभूतस्य हस्तिना चरतीत्यादेः आश्रयार्थप्रधानत्वमेव । अत एव तस्माच्छक्तिग्रहोऽप्युपपद्यते । अन्यथा भिन्नार्थत्वात्स न स्यात् । तस्मात् वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वात्षष्ठी प्राप्नोतीत्याशङ्कोपपद्यते । समासेनैव माससम्बन्धस्य प्रत्यायनात् प्रातिपदिकार्थत्वेन शेषत्वाभावात् षष्ठी नेति समाहितमित्यन्यत् । स्पष्टं चेदं 'कालाः परिमाणिना' (२।२।५) इति सूत्रे शेखरे इत्यधिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवं 'वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वम्' इत्यस्यार्थस्य कल्पने 'इष्यते पुत्र इत्यर्थे 'पुत्रीयति' इति न प्रयोगः समानार्थत्वाभावात्' इतिभाष्यविरोधः । पुत्रमात्ररूपविग्रहस्तद्रूपवृत्त्या-

एवञ्चात्र शब्दात्कर्मादेः क्रियाजनकत्वेन विभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन च न भानम्, अतो न विभक्तिप्रसक्तिः। अत एव 'गतिकारकोपपदात्' (६।२।१३९) इति सूत्रे 'गतिकारकोपपदादिति किमर्थं परमं कारकं परमकारकम्' इति प्रतीकमुपादाय 'यथा सम्प्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति, तथा कारकशब्दोऽपीति। कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो न तूद्भूतां कारकशक्तिं प्रतिपादयन्ति' इति कैयटेनोक्तम्। अत एव तस्य कर्मत्वस्य न क्रियान्वयनियमः। अन्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेन कर्मादिप्राधान्यानापत्तिः। एवं कर्मादिपदैरिव पक्वादिपदैरपि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मादीनां भानम्।

'तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधाने' इत्यस्यायमर्थः। यत्तैरभिधाने तत्तच्छक्त्यावेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्तिः। अत्रैव 'अनभिहिते' (२।३।१) इतितात्पर्यग्राहकम्। ध्वनितञ्चेदं 'सुप आत्मनः' (३।१।८) इति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इत्यर्थे क्यचमाशङ्क्य 'स्वशब्देनोक्तत्वान्न' इति समाहितम्। इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थे कर्मत्वावगतावपि पुत्र इति सुबन्तं न कर्मवाचीति न ततः क्यजिति तद्भावः। एवं कर्मत्वं तद्वाचकशब्देन पुत्रगतं कर्मत्वमुक्तं, न तु पुत्रशब्दस्य तत्र वृत्तिरित्यक्षरार्थः। 'सुप आत्मनः' (३।१।८) इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबन्तादित्यर्थ इति तदाशयः। वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो योऽर्थस्तद्बोधकादित्यर्थे 'इह भवन्त' इत्यादिना समाध्यन्तरमुक्तम्। वाक्ये फलं विशेष्यं, वृत्तौ व्यापार इति समानार्थत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नेतीत्याहुः।

प्राचीनानुसारेणोक्तस्य प्रायेणेत्यस्य फलमाह—**क्वचिदिति**। परे त्वत्र तुमुनः साधुत्वायेष्यते इत्यध्याहार आवश्यकः। अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च स दुर्लभः स्यात्। अध्याहारे तु इच्छार्थेषु तुमुनिति सुलभः। विषवृक्षोऽपि सम्बर्द्ध्य छेत्तुमिष्यते इति यत् तदसाम्प्रतम्—अन्याय्यमित्यर्थः। एवञ्चाध्याहृततिङाऽभिधानान्न द्वितीया।

रम्भकपदस्य विभिन्नार्थकत्वाभावादिति चेन्न। 'धातोः कर्मणः' (३।१।७) इत्यतोऽनुवर्तमानेच्छापदार्थस्य सुबन्तार्थनिरूपितविशेष्यत्वे एव क्यच् इत्यस्य सिद्धान्तेऽपि भवद्भिरपि केनापि प्रमाणान्तरेणैव स्वीकरणीयतया तत्प्रमाणस्येदानीमपि जागरूकत्वात्। नोचेत् पुत्रमिच्छतीत्यर्थे एव क्यज् भवति, इष्यते पुत्र इत्यर्थे न भवतीत्यस्य 'वृत्तिविग्रहयोः' इति बलेन दुर्वचत्वात्। इष्यते पुत्र इत्येव चेद्विग्रहः स्यात्तदा तदनुरोधेन पुत्रीयतीत्यस्यापि तादृशार्थ एव कल्प्यः स्यात्, तत्कथं नेति त्वमेव प्रतिपादयेत्यास्तां तावत्।

तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वञ्च तद्विषयस्यान्याय्यत्वेन। एवम् 'अमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ 'नारद इति' इति श्रीकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणम्। नारद इत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्या(१)प्रातिपदिकत्वान्न तत्र द्वितीया। अत एव 'अधिहरि' इत्यादौ समासः। तद्वचनसामर्थ्येन ह्यस्य परिगणनत्वकल्पनैव युक्ता। अत एव 'अभ्र आँ अपः' इत्यादौ सप्तमी। (२)किञ्च निपातेनाभिधानेऽपि प्रातिपदिकादुद्भूततच्छक्तिमत्त्वेनैव भानमिति तत्र विभक्तिः सुलभा। शब्दशक्तिस्वभावादस्यैवार्थस्य द्योतकोऽधिर्निपातः। अत एव परिगणनप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इत्याहुः।

---

(१) **अप्रातिपदिकत्वान्न तत्र द्वितीयेति**। केचित्तु–नारदोऽत्र इतिपदार्थः, तस्य तदर्थत्वे एव च नारदपदं तात्पर्यग्राहकम्। इतिपदाच्च द्वितीया जातैव। अव्ययत्वाच्च सा लुप्तेत्याहुः। (२) **किञ्च निपातेनेत्यादि**। इदं च दुर्बलम्। उद्भूततत्तच्छक्तिमत्त्वपुरस्कारेण तेषां समभिव्याहारे नास्ति भानम्। अत्रैवानभिहिताधिकारस्य तात्पर्यग्राहकताया उक्तत्वात्।

'ग्रामं न गच्छति' इत्यादौ ग्रामस्योक्तेच्छोद्देश्यत्वाभावेन कथं 'कर्तुरीप्सित' (१।४।४९) इति सूत्रेण ग्रामस्य कर्मत्वमिति जिज्ञासायामुच्यते–पदार्थो हि द्विविधः–बाह्यो बौद्धश्च। प्रकृते च ग्रामस्य बाह्यतादृशेच्छोद्देश्यत्वाभावेऽपि बौद्धव्यापारप्रयोज्यफलवत्त्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वमस्त्येवेति तदादाय कर्मसञ्ज्ञा। बौद्ध एवात्र व्यापारादिरित्यत्रैव नञ् तात्पर्यं ग्राहयति इति कश्चित्।

केचित्तु 'मातुः स्मरति' इत्यादौ मात्रादीनां तादृशेच्छोद्देश्यत्वेऽपि कर्मत्वाभावदर्शनाद् 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इत्यस्यावश्यं वक्तव्यतया कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितो यः स कर्म। उद्देश्यत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता च विवक्षीया ग्राह्या। प्रकृते च व्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छीयग्रामनिष्ठोद्देश्यत्वाभावविशेष्यकविवक्षानिरूपिताऽभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणविशेष्यता उद्देश्यत्वनिष्ठा, तन्निरूपिता तादृशी प्रकारताऽस्ति ग्रामे इत्यदोषः। एवं 'गामं गच्छति' इत्यादावपि व्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छीयग्रामनिष्ठोद्देश्यत्वविषयिका विवक्षाऽस्त्येवेत्यदोष इति।

केचित्तु 'कर्मणि बुबोधयिषिते द्वितीया' इत्यादिः 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यादेरर्थः। कर्म च व्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यरूपम्। प्रातिपदिकं चेदृशकर्मबोधकमेव यद्भवति तस्मादेव द्वितीयेति तु न नियमः। इत्थं च 'चैत्रो ग्रामं न गच्छति' इत्यादौ ग्रामे विभक्त्यर्थभूतचैत्रवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यरूपकर्मणोऽभेदस्याऽप्रसिद्धत्वेऽपि तदप्रसिद्धिप्रयुक्तैव तादृशोद्देश्याभिन्नग्रामवृत्तिसंयोगजनकव्यापारस्याप्यप्रसिद्धिरिति तदभावः सुष्ठु प्रतीयते। अप्रसिद्धप्रतियोगिताकाभावस्य वैयाकरणैः स्वीकारात्। 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यादौ चैत्रादिपदात्तु न द्वितीया। द्वितीयार्थस्य प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यरूपकर्मणोऽभेदस्य चैत्रादौ बाधितत्वादित्वलमतिपल्लवितेनेति शम्।

तथायुक्तम् (१।४।५०)। (१)तत्त्वञ्च समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थ (२)फलाश्रयत्वरूपम्। पराधीनतया विषं भुञ्जानेऽपि भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम्। तदुक्तं **भाष्ये** 'आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्षयति' इति। (३)तस्मात् 'चोरान् पश्यति' इति (४)द्वेष्योदाहरणम्। विषयेन्द्रियसम्बन्धाद् दृश्यमाना अपि ते न दर्शनोद्देश्याः, अपि तु अनिष्टदर्शना एवेति स्पष्टं **भाष्यकैयटयोः**। एवञ्च तत्र पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्। अनीप्सितम्—अनुद्देश्यम्। तच्च द्वेष्यम् (५)उदासीनञ्च। **तृणमिति**। यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गा स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफलाधारत्वं **तथैव** तृणादेरपीति भावः। (६)अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य (७)प्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञाप्राप्तौ बाधपार्थानामित्यनवकाशं

---

(१) **तत्त्वं चेति**। तथायुक्तत्वं चेत्यर्थः।

(२) **फलाश्रयत्वरूपमिति**। कारकमात्रस्य विवक्षाधीनत्वात् तादृशफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितत्वरूपमित्यर्थः। 'कर्तुरीप्सित' (१।४।४९) इत्यत्रेप्सिततमत्वं च तादृशफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छोद्देश्यत्वेन विवक्षितत्वरूपमिति विवेकः। अनीप्सितेति नञा पूर्वसूत्रे सन्क्ताभ्यां यदुच्यते इच्छोद्देश्यत्वं तदिह व्यवच्छिद्यते, अन्यत्सर्वं पूर्वसूत्रवदत्रापि बोध्यम्। तथा च कर्तृवृत्तिप्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापारविशिष्टफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितोऽर्थः कर्मसंज्ञ इत्यर्थः। वैशिष्ट्यं च स्ववाचकवाच्यत्वं स्वप्रयोज्यत्वमेतदुभयसम्बन्धेन। एतदुदाहरणं प्राचीनैः 'अन्नं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते' इत्यादौ विषाद्युक्तम्। तत्रान्नत्वेनैव विषेऽपीच्छोद्देश्यत्वमस्त्येवेतिपूर्वेणैव सिद्धम्, यत्रापि च भयादिवशेन विषं भुङ्क्ते तत्रापि विषभोजनाद्यभावरूपादधिकसुखरूपेष्टसाधनत्वप्रकारकग्रहोऽस्त्येव विषभक्षणे इति विषस्य पूर्वेण सिद्धमिति उदाहरणान्तरं वक्तुमुत्सहते—(३) **तस्मादिति**। (४) **द्वेष्यमिति**। तत्त्वं चेच्छोद्देश्यीभूताभावप्रतियोगित्वम्।

(५) **उदासीनमिति**। तत्त्वं चेच्छोद्देश्यत्वाभाववत्त्वम्। तत्राद्यं 'चोरान् पश्यति' अन्त्यं 'ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति' इति बोध्यम्।

ननु तथायुक्तमित्यस्य सादृश्यार्थकथाल्घटितत्वेनेप्सिततमसादृश्ययुक्तमित्यर्थलाभः स्यादेव। ईप्सिततमस्यैव तथायुक्तपदेन ग्रहणे तु सूत्रमेव व्यर्थं स्यात्—इत्यनीप्सितग्रहणं किमर्थमिति शङ्कते-(६) **अनीप्सितपदाभावे इति**।

(७) **प्रकर्षहीनस्यापीति**। अपिना कर्तृसमवेतेच्छानुद्देश्यस्यापीत्यर्थः। ततश्च प्रयोज्यत्वं फले, इच्छायां कर्तृवृत्तित्वं च त्यक्त्वा तथायुक्तपदेन अर्थो बोधितः स्यात्। तथा च कर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधातुवाच्यफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितं कर्मेत्यर्थे 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादावग्नेर्माणवकस्य चानेन परत्वात्कर्मसंज्ञाप्राप्तौ तदपवादः स्यात्। ततश्च माणवकादपि पञ्चमी स्यात्। एतेन प्रयोज्यत्वरूपप्रकर्षालाभेऽपि इच्छायां कर्तृवृत्तित्वं लभ्येतैवेति यत्रावारकस्य संयोगप्रकारकाग्न्युद्देश्यिकेच्छा नास्ति तत्र सूत्रस्य सार्थक्यादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। विनिगमनाविरहेणेच्छायां कर्तृवृत्तित्वपरित्यागस्यापि दुर्वारत्वात्।

स्यात् । (१)तथायुक्तमिति किम् ? 'विषेणौदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ करणत्व-
मात्रविवक्षायां (२)विषस्य मा भूत् । (३)'प्रयागात्काशीं गच्छति' इत्यत्र प्रया-
गस्य च मा भूत् । तत्सत्त्वे तु प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतत्त्वाभावान्न दोषः ।

अपादानादिविशेषैरिति । (४)तत्तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः ।

नन्वेवमस्यैव नाप्राप्तत्वाद् 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इत्यपवादः स्यात् । ततश्च 'कर्तु-रीप्सित' (१।४।४९) इति सूत्रेण 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादौ माणवकस्य परत्वात् कर्मत्वस्य सूपपादतया न दोष इति चेद्, न । यत्रवारकस्य माणवकोद्देश्यिका संयोगानुकूलव्यापाराभावप्रकारिकेच्छा नास्ति स्वामिभयेन तु वारयति तत्र 'कर्तुरीप्सित' इतिसूत्राप्राप्त्याऽस्य च 'वारणार्थानाम्' इत्यनेनानवकाशत्वाद् बाधे 'अग्नेर्माणवकाद्वारयति' इत्यापत्तेर्दुवारत्वात् । ननु 'न ईप्सितमनीप्सितम्' इति अनीप्सितशब्दस्य नञ्समासनिष्पन्नत्वाद् नञिवयुक्तन्यायेन तद्भिन्नस्य तत्सदृशस्य तथायुक्तस्येत्यर्थेन इष्टसिद्धौ तथायुक्तग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कते-(१) **तथायुक्तमिति किमिति** । तथापि तदभावे कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयः कर्मेत्येवार्थः स्यादिति 'विषेणौदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ विषादेरपि गलाधःसंयोगरूपतादृशफलाश्रयत्वात्कर्मत्वापत्तिरित्याह-(२) **विषस्य मा भूदिति** । एतेन एतद्ग्रहणाभावेऽपि 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इत्यस्य अनवकाशत्वमभिलपन्नपास्तः । अग्निनिष्ठसंयोगरूपफलस्य कर्तृवृत्तिप्रधानव्यापारप्रयोज्यत्वाभावेनाग्न्यादेः कर्मत्वाप्राप्तेः ।

ननु कर्मत्वादिकारकस्य विवक्षाधीनत्वात् कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वेन वक्त्रा विवक्षितस्यैव कर्मसञ्ज्ञेति करणत्वेन विवक्षितस्य विषस्य न कर्मसञ्ज्ञाप्राप्तिरिति नायं दोष इत्यत आह—(३) **प्रयागात् काशीङ्गच्छतीति** । अत्र गमनप्रयोज्यविभागरूपफलाश्रयत्वेन काश्याः कर्मत्वापत्तिः । तथायुक्तग्रहणे तु व्यापारवाचकधातुवाच्यत्वस्यापि फले लाभाद्विभागस्य प्रकृतधात्ववाच्यत्वान्न दोषः । यदि च 'ध्रुवमपाये' (१।४।२४) इत्यत्र विभागस्यापि गत्यर्थकधात्वर्थताया वक्तव्यतया तदुक्तौ फले व्यापारवाचकवाच्यत्वलाभेऽपि च कथं न तत्र कर्मत्वमित्युच्यते तदा फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वाभावान्न प्रयागादीनां कर्मत्वमिति बोध्यम् । तथायुक्तग्रहणेन तस्यापि लाभात् । तदभावे तु तन्नलभ्येतेति दोषो दुरुद्धर एवेत्यास्तां तावत् ।

अकथितं च (१।४।५१) । 'ननु दुहादीनां विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वेन विभागादिरूपफलाश्रयत्वात् पयआदीनां, तदनुकूलव्यापाररूपफलाश्रयत्वाच्च गवादीनां कर्मत्वं सिद्धम् । 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः' इति त्ववाच्यमेव । ईदृशरीत्या गवादौ प्रधानकर्मत्वस्यैव सत्त्वेन 'गौर्दुह्यते पयः' इत्यादेः सिद्धत्वात् । एवं चेदं सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न । गवादिनिष्ठकर्मत्वस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्राप्तषष्ठीबाधनार्थत्वात् । तेनैतद्बोधितकर्मसञ्ज्ञावदर्थबोधकपदोत्तरद्वितीयातः सम्बन्धत्वपुरस्कारेणैव कर्मत्वं बोध्यते' इति प्राचीनोक्तमाक्षिपन् वदति— (४) **तत्तद्रूपेणाभासमानमित्यादि** । अपादानत्वादिरूपेणेत्यर्थः । कारकाधिकारात्, कारकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया तेन रूपेणाविवक्षितत्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया पूर्वोक्तैरपादानत्वादिविशेषैरविवक्षितमित्यर्थो लभ्यते । 'केनाकथितम् । अपादानादिविशेषकथाभिः' इति भाष्योक्तप्रश्नोत्तराभ्याम् अकथितशब्दस्य असङ्कीर्तितरूपयोगार्थपरत्वलाभात् । अपादानरूपतदर्थपरत्वे तु पाणिना कांस्यपात्र्यां पयो दोग्धीत्यादौ कांस्यपात्र्यादेः अधिकरणता-

अकथितशब्दोऽत्रासङ्कीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः। (१)एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां, सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्ति-

---

दिविवक्षायामपि कर्मत्वमनेन परत्वादापद्येत। दुहादिव्यतिरिक्तधातुयोगे तत्तत्सञ्ज्ञानां चारितार्थ्यात् इति भावः। असङ्कीर्तितत्वं च कचित् प्रसक्तस्य अपादानादेरप्यपादानत्वादिरूपेणाविवक्षितत्वरूपं, क्वचिच्च सर्वथाऽपादानत्वाद्यप्राप्तिरूपमेव। आद्यं 'गां दोग्धि पयः' इत्यत्र। द्वितीयं 'बलिं याचते वसुधाम्' इत्यत्र। अत्रापादानत्वाप्रसक्तेरनुपदमेव 'न चात्रापादानत्वप्रसक्तिः' इत्यादिग्रन्थेन वक्ष्यमाणत्वात्, तदाह—(१) **एवञ्चेति।** तस्माद् व्यापारद्वयार्थकत्वे 'कर्तुरीप्सित' (१।४।४९) इतिसूत्रेण सिद्धावपि विभागानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलतावच्छेदकसमवायात्मकसम्बन्धेन विभागरूपफलाश्रयस्य पय आदेः कर्मसञ्ज्ञाया कर्तुरीप्सितसूत्रेण सिद्धावपि फलतानवच्छेदकावधित्वात्मकसम्बन्धेन तादृशविभागरूपफलाश्रयस्य गवादेः कर्मसञ्ज्ञार्थमेतत् सूत्रम्। अत एव 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्याद्यपि सङ्गतम्। एवं च यद्यपादानत्वेन गवादेर्विवक्षा तदा पञ्चम्येव, यदा च कर्मत्वेन विवक्षा तदा द्वितीयैव, क्षीरान्वयिसम्बन्धप्रतियोगित्वेन यदि विवक्षा तदा षष्ठ्येव। 'स्वान्वययोग्यनामार्थेऽन्वये सम्भवति षष्ठ्यर्थस्य क्रियायामन्वयोऽव्युत्पन्नः' इति क्रियायां सम्बन्धत्वेनान्वयविवक्षायां षष्ठ्यपि न। एवञ्च 'एतत्सूत्रं यदि न स्यात् तदा षष्ठी स्यात्' इति सम्भावनयाऽस्य षष्ठ्यपवादत्वमाश्रित्य सम्बन्धत्वेन कर्मादिबोधकताकल्पने कर्तुरीप्सितसूत्रविहितकर्मसञ्ज्ञावद्बोधकपदोत्तरद्वितीयाया अपि सम्बन्धार्थकतापत्तेः, षष्ठीविधायकस्य कर्मसञ्ज्ञाविधायकस्य च विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावाप्रसक्तेश्च प्राचीनोक्तं चिन्त्यम्। कर्मत्वपुरस्कारेण कर्मवाचकताविधायकतया, सम्बन्धत्वपुरस्कारेण कर्मवाचकताविधायकतया च 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यस्य वाक्यभेदापत्तेश्च। एकवाक्येन वैरूप्येण बोधस्याशक्यत्वात्। न चैतद्वैरूप्येण बोधकत्वं भवतोऽप्यावश्यकं, 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (१।४।४६) 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (१।४।४९) इत्याद्यनेकसूत्रविहितकर्मसञ्ज्ञकार्थकपदोत्तरद्वितीयाया एकरूपेणाबोधकत्वादिति वाच्यम्। करणाधारादिरूपकर्मणां भेदेऽपि तावत्सु कर्मत्वशक्तैरैक्येन कर्मत्वशक्तिमद्बोधिका द्वितीयेत्यर्थे वैरूप्याभावात्। प्राचीनानां तु एतद्विहितद्वितीयायास्तादृशशक्तिपुरस्कारेणाबोधकत्वाद्वैरूप्यं दुर्वारमेवेति दिक्।

केचित्तु प्राचीनोक्तं समर्थयन्ति। तथा हि—यदुक्तं 'यदीदं न स्यात्तदा षष्ठी प्रवर्तेत' इति सम्भावनामात्रेणापवादतामाश्रित्य सम्बन्धार्थकत्वे सर्वत्र तथापत्तिरिति। तन्न, तत्तत्सूत्रसत्त्वे कर्मत्वादिना विवक्षायां शेषत्वाभावेन षष्ठ्यप्राप्त्या तत्र सम्बन्धार्थकत्वासम्भवेऽपि प्रकृतसूत्रे सत्यपि षष्ठीप्राप्त्याऽपवादत्वस्य स्पष्टतया सम्बन्धार्थकत्वसम्भवात्। यदप्युक्तं सञ्ज्ञाशास्त्रेण विधेरबाध इति तदप्ययुक्तम्। कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञावदर्थबोधकोत्तरं द्वितीयाविधानाय कल्प्यमानद्वितीयाविधेः षष्ठीबाधकत्वमित्यस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणतया तद्रीत्याऽत्रापि वक्तुं शक्यत्वात्। वैरूप्यं तु अस्मिन् मते सह्यमेव। उद्देश्यतावच्छेदकफलाश्रयत्वादिव्यतिरिक्तकर्मत्वादिशक्तीनां प्रमाणतोऽसिद्धानां तैरनङ्गीकारात्। फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यादेस्तु तत्त्वात् कर्मसञ्ज्ञेत्येवार्थः। कर्मत्वाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमित्यस्य तु फलाश्रयत्वस्य स्वरूपतः फलाश्रयतात्वेन वाऽविवक्षायामपि सम्बन्धत्वेन तद्विवक्षायामप्यनेन कर्मसंज्ञेत्यर्थ इति न वदतो व्याघातः। वास्तुनि भवो वास्तव्य इत्यर्थे यत्प्रत्ययेन 'वास्तव्यः'

रिति बोद्धव्यम् । अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चम्याद्येव । केन रूपेण विवक्षेति चेत्–कर्मत्वेनेति गृहाण । कारकत्वव्याप्यसञ्ज्ञानां स्वबोद्ध्यार्थे कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वात् । बोधोऽपि तथैव ।

तत्तच्छास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठीप्राप्त्या सर्वासां तदपवादत्वेन तदपवादत्वमात्रेण सम्बन्धार्थकत्वं न युक्तम् । अत एव 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यस्य न वैरूप्यम् । (१)अत एवैतत्सूत्रशेषे **भाष्ये**ऽनेनैव सिद्धे (२)आद्यसूत्रद्वय(३)वैयर्थ्यमाशङ्क्येप्सितमात्रस्याप्यनेन सञ्ज्ञायां (४)'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इति सूत्रस्यानवकाशत्वे माणवकादपि पञ्चमी स्यादिति ईप्सिततममित्याद्यारब्धव्यमित्यु(५)त्तरितम् । एतेन दुहादीनां व्यापारद्वया-

---

इत्येतत् संसाध्य 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च' इत्यस्य प्रत्याख्यानवत् 'अकथितञ्च' (१।४।५१) इत्यनेन शाब्दबोधवैलक्षण्यानादरेण 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) 'तथायुक्तम्' (१।४।५०) इत्यनयोर्वैयर्थ्यशङ्कायाः सम्भवात् न वैयर्थ्यशङ्कापरभाष्यासङ्गतिरित्यलम् ।

स्वमते प्रमाणमुपन्यस्यति–(१) **अत एवैतत्सूत्रशेषे इति** । कर्मत्वेन विवक्षायामेव 'अकथितं च' (१।४।५१) इत्यस्य प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । (२) **आद्यसूत्रद्वयेति** । कर्तुरीप्सितसूत्र–तथायुक्तसूत्रद्वयेत्यर्थः । (३) **वैयर्थ्यमिति** । सूत्रद्वयविषयेऽप्यनेनैव सिद्धेः ।

ननु कर्तुरीप्सितसूत्रबोधितसञ्ज्ञावदर्थपरपदोत्तरद्वितीयया इच्छोद्देश्यत्वमपि प्रत्याय्यते, तदभावे तु तन्न प्रत्याय्येत–इति चेद् ? अस्तु तत् तदर्थं, तथाऽपि 'तथायुक्तम्' इत्येतद्वैयर्थ्यमस्त्येवेति । किञ्च बोधवैलक्षण्यमनादृत्यापि बहुत्र खण्डने भाष्यकृत्प्रवृत्त्याऽत्रापि तथात्वे क्षत्यभावः । न चात्र परिगणनमावश्यकम् , अन्यथा सर्वेषां द्विकर्मकतापत्तिरित्यपरिगणितधातुयोगे कर्मत्वायोक्तसूत्रद्वयं सावकाशमिति वाच्यम् । परिगणनमबुध्वैवैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेः । एवञ्च 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इत्यस्य वैयर्थ्योपपादनमपि युक्तम् । अन्यथाऽपरिगणितत्वाद्वारेस्तन्न युज्येत । (४) **वारणार्थानामितिसूत्रस्यानवकाशत्वे इति** । न च यत्र कर्मत्वेन विवक्षा तत्रैव कर्म सञ्ज्ञास्यादित्यपादानत्वेनविवक्षायां वारणार्थानामिति सूत्रं चरितार्थमिति वाच्यम् । 'अनेनैव सिद्धे' इत्यस्य 'कारकमात्रं कर्मसञ्ज्ञमित्यर्थकाकथितञ्चेत्यनेन सिद्धे' इत्यर्थेनापादानत्वविवक्षायां च प्रवृत्त्या वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् । नन्वेवं कारकमात्रं व्यर्थं स्यादिति चेत ?, का क्षतिः । वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इतिसूत्रवैयर्थ्यस्यापि सत्वात् , न चैवं 'नटस्य शृणोति' इत्यादावेवं दूषणं देयं स्यादिति वाच्यम् । तस्य दूषणान्तरत्वेऽप्येतद्दूषणस्यापि सम्भवात् इति दिक् ।

कश्चित्तु कर्मत्वेन विवक्षेत्यस्य फलाश्रयत्वेन विवक्षेत्येवार्थः । 'वारणार्थानाम्' इत्यत्रापादानत्वेन विवक्षेत्यस्यापि स एवार्थ इत्यपादानत्वविवक्षायामपि कर्मसञ्ज्ञा स्यादेवेति तत्सूत्रं व्यर्थं स्यादेवेति । ननु धात्वर्थविभागाश्रयस्यैवापादानसञ्ज्ञाया वक्ष्यमाणतया 'ध्रुवमपाये' (१।४।२४) इत्यपि व्यर्थं स्यादिति चेत्, अस्तु–तथाऽप्येतद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वादित्याह ।

(५) **उत्तरितमिति** । षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण सम्बन्धत्वमात्रविवक्षायां यदीदं प्रवर्तेत, तर्हि कर्मत्वविवक्षायां प्रवर्तमानाभ्यां पूर्वसूत्राभ्यामस्य सामानाधिकरण्याभावादेव वैयर्थ्य-

र्थकत्वे कर्तुरिति कर्मत्वे तत्त्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तम् । वदतो व्याघातात् । अत एव कर्तुरित्यनेन सिद्धिमाश्रित्यास्य वैयर्थ्यं भाष्ये (१)नाशङ्कितम् ।

कारकमिति । क्रियाजनकमित्यर्थः । नन्वेवं 'नटस्य शृणोति' इत्यादावतिप्रसङ्गः । सर्वथा तत्र तदप्राप्तेः । गीतद्वारा च तस्य क्रियाजनकत्वम् । न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावः । तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् । नटस्यापादानत्वविवक्षा तु न कदापि । 'आख्यात' (१।४।२९) इति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरपादानत्वाविवक्षाया बोधनात्; अतः परिगणनमाह—**दुह्याजिति । कर्मयुगिति ।** कर्मयुक्त्वं धात्वर्थव्यापारात्प्राक् तदनन्तरं वा तत्सम्बद्धत्वम् । तत्र ब्रुविशास्यतिरिक्ते धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्सम्बद्धत्वं, तद्विषये तु तदनन्तरं तत्सम्बद्धत्वं बोद्धव्यम् । तत्र सति सम्भवे प्राक् तत्सम्बद्धत्वमेव ग्राह्यम् । एतेन स्थाल्यादेरपि तद्व्यापारादनन्तरं पयः सम्बद्धत्वेन कर्मत्वं तेषां दुर्वारमित्यपास्तम् । तेन 'गां पयो दोग्धि स्थाल्याम्' इत्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायामपि नानेन कर्मत्वम् । एवञ्चापादानादीत्यादिशब्देनापादानसम्प्रदानाधिकरणान्येव । करणन्तु न गृह्यते । हस्तादेः करणस्य पयआदिकर्मयुक्त्वाभावात् ।

यदपि—'गां दोग्धि' इत्यादौ गौः पयस्त्यजति, गवा पयस्त्याजयतीत्याद्यर्थप्रतीत्या 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इत्येव सिद्धम् । प्रधानकर्मत्वञ्च गवादीनामिति तत्रैव लादिसिद्धिः । प्रधानकर्मत्वञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम् । ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्रहात् । प्रकृते च पयोनिष्ठविभागानुकूलो यो गोनिष्ठव्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य (२)शब्दतः प्राधान्यात् । 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्' इत्यत्र गर्गाणामेव तत्त्वम् । उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । एवमेव (३)शाकारमसि चोदित' इत्याद्युपपत्तिः ।

शङ्काऽनवकाशो समाधानानुधावनमयुक्तं स्यात् इति भावः । (१) **नाशङ्कितमिति ।** दुहादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वे गवादीनामपि फलाश्रयत्वात् कर्तुरिति सूत्रेण सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य कर्मत्वेनाविवक्षायां षष्ठीप्राप्त्या तद्बाधनार्थमिदमिति भाष्यकृता उक्तं स्यात्, तदनुक्त्या च कर्मत्वेन विवक्षायामेवैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यते इति भावः ।

(२) **शब्दतः प्राधान्यादिति ।** शाब्दबोधीयविशेष्यत्वरूपप्राधान्यादित्यर्थः ।

(३) **शाकारमसि चोदित इति ।** जिज्ञासाज्ञापनं हि चोदेरर्थः । शाकारपदं च 'इक्षः

(१)अत एव—

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।
अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

इत्युक्त्वोत्तरार्द्धोपात्तातिरिक्ता द्विकर्मकाः के ? इति प्रश्ने—

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

इत्युक्तम् । तत्र न्यादिग्रहणं तव कृषिवन्मम व्यापारद्वयार्थकधातू-(२)पलक्षणम् । एवञ्चेदं सूत्रं व्यर्थं, तथापि यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेव धात्वर्थस्तदाऽपादानत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकम् । तदा च 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्युक्तेरप्रधाने गवादावेव लादयः । अप्रधानकर्मत्वञ्चोक्तप्रधानकर्मभिन्नकर्मत्वम् । तच्चोक्तार्थे गवादीनामस्त्येव, (३)फलानाश्रयत्वात् ।

गां दोग्धीति । अन्तःस्थितद्रवद्द्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । तद्विवक्षायां पञ्चमी । गोः पयस्यन्वये षष्ठी । द्विकर्मकेषु गवादीनां कर्मत्वाविवक्षया क्रियाऽन्वये षष्ठी न, अनभिधानात् । षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्च । अत एव 'तण्डुलानामोदनं पचति' इत्यत्र 'व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी' इत्येव कर्तुरिति सूत्रे **भाष्ये** उक्तमिति दिक् ।

बलिं याचते इति । यदा परस्वत्वनिवृत्ति–स्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः, स्वत्वे बलेर्निरूपकतयाऽन्वयः, तदाऽनेन कर्मत्वम् । पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावात् । न चात्रापादानत्वप्रसक्तिः । विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात् । 'न हि याचनादेवापायो भवति, याचितो यदि

श्नः शानज्झौ' (३।१।८३) इतिसूत्रस्थशानच्प्रत्ययघटकशकारप्रयोजनपरम् । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे च फलभूतज्ञानस्य व्यापारापेक्षया प्राधान्यम् । तथाच मद्वृत्तिव्यापारजन्यं यत् शकारप्रयोजनविषयकजिज्ञासाविषयकज्ञानं तदाश्रयो युष्मच्छब्दप्रतिपाद्य इति बोध इति । अत्रापि युष्मदर्थे एव शाब्दप्राधान्यम् इति तत्रैव स्फुटः । नीवह्योरिति कारिकां स्वमतेन योजयति–(१) **अत एव प्रधानकर्मणीति** । (२) **उपलक्षणमिति** । अन्यथाऽन्येषामपि वाच्यत्वे न्यूनतापत्तेः । (३) **फलानाश्रयत्वादिति** । फलतावच्छेदकसम्बन्धेनेति शेषः । एवञ्च फलताऽनवच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयो गौणकर्म फलतानवच्छेदकसम्बन्ध न यावान् आद्यः, अपि तु संयोग-समवाय-विषय-विषयिभावाद्यन्यतम एव । अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन सर्वेषां फलाश्रयत्वात् स्थाल्यादेः कर्मतापत्तेः याचत्वादावपि धनीयबौद्धत्यागसमवायोऽस्त्येवेति न दोषः ।

ददाति तदाऽपायेन युज्यते' इति भाष्योक्तेः। 'असङ्कीर्तिपर्यायाकथितप्रहणे 'गां दोग्धि' 'गौर्दोग्धि' इति च, याचिपृच्छिभिक्षियोगे कर्मसञ्ज्ञैवेत्येषा व्यवस्था' इति च सिद्धान्ते कैयटोक्तेश्च। व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वं बोद्धव्यम्। वसुधायाः स्वामित्वसम्बन्धात् कर्मयुक्त्वम्।

अविनीतमिति। याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारोऽर्थः। स्वीकारश्च 'इदमवश्यं करिष्यामि' इतिशब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशेषः। विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्त्वं सम्बन्धः।

तण्डुलानिति। तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीत्यर्थस्य कर्त्तुरितिसूत्रस्थभाष्यकैयटसम्मतत्वेन कर्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धेरस्यैतदुदाहरणत्वं चिन्त्यम्। एवं स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थदण्ड्यादियोगेऽपि तेनैव सिद्धम्। एवं व्यापारद्वयार्थत्वेन सति प्रयोगे बहूनां द्विकर्मकत्वं बोद्धव्यम्।

व्रजमिति। निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गौस्तिष्ठति, तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं चिरं स्थापयतीति सम्प्रत्ययात्। अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरिति कर्मत्वम्।

पन्थानमिति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः 'केन पथा गन्तव्यम्' इत्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्। माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः। अपादानत्वं तु नात्र। 'न प्रश्नादेवापायो भवति पृष्टोऽसौ यद्याचष्टे तदाऽपायेन युज्यते' इति भाष्योक्तेः सम्प्रदानत्वमपि न। कर्मसम्बन्धवत्त्वेनेच्छाविषयत्वाभावात्। व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वम्।

वृक्षमिति। विभागपूर्वकोऽऽदाने चिञ्। वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थात्। अपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।

धर्मं ब्रूते इत्यादि। ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी स शासेः। स च 'धर्मं कुरु' इत्यादिविधिघटितोपदेशरूपः। विषयता च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य सम्प्रदानत्वम्। तदविवक्षायाञ्चानेन कर्मत्वम्। अत्र कर्तृव्यापारानन्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकस्य धर्मेण सम्बन्धः। नयतेः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः। स एव स्कन्धग्रहणादिपूर्वो

वहेरर्थः। गत्यनुकूलव्यापारविशेषः कृषेः। बलाद्ग्रहणपूर्वकं देशान्तरप्रापणं हरतेः। एषु 'कर्तुः' (१।४।४९) इति कर्मत्वं बोद्धव्यम्। एतञ्च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणं प्राचामनुरोधेनेति तत्त्वम्। भाष्योक्ता हि 'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ्ब्रुविशासयः'

अर्थनिबन्धनेयमिति। इदमपि कैयटानुरोधेन। वस्तुतस्तु येषामेतदर्थानां द्विकर्मत्वमिष्टं तेषां व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव सिद्धम्। (१)अन्यथा 'आख्यातोपयोगे' इतिसूत्र**भाष्यो**क्तपरिगणनभङ्गापत्तिः। किञ्च **भाष्ये** भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः। उभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेरित्यन्ये।

अकर्मकधातुभिरिति। तेषां स्वकरणकव्यापने वृत्त्या व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरिति कर्मत्वम्। 'मासमास्ते' इत्यादेर्मासमासनेन व्याप्नोतीत्यादिक्रमेणार्थ इति भावः। यत्त्विदमेव कर्मसञ्ज्ञाविधायकमिति। तन्न, **भाष्ये** तादृशवचनानुपलम्भात्। 'अकथितञ्च' (१।४।५१) इति सूत्रे अकर्मकप्रकृतिकण्यन्तानां कथं द्विकर्मकत्वमिति शङ्कायां 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणां देशश्च' इति **भाष्ये** उक्तम्। तच्च न विधायकं, हिशब्दघटितत्वात्। किं च 'कालाध्वनोः' (२।३।५) इति सूत्रे 'कालाध्वानौ कर्मवदिति वक्तव्यम्' इतिवार्त्तिकप्रत्याख्याने 'प्राकृतमेवैतत्कर्म, यथा कटं करोति' इत्युक्तम्। अस्य वचनत्वे 'उक्तं वा' प्राकृतं वा' इति वदेत्। तस्मादु(२)क्तरीत्या कालादीनां तद्योगे कर्मतया द्विकर्मकत्वमित्येव तत्तात्पर्यम्। (३)अत एव 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति सूत्रे 'समायां समायां विजायते' इति (४)विग्रहकथनपरं **भाष्यं** सङ्गच्छते। (५)अन्यथा अनेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अत एवोक्तभाष्यार्थानुवादिका हरेः कारिका—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः।
सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥ इति।

सकर्मकविषयेऽप्यनेन प्रकारेण कालादिकर्मणा सकर्मकत्वम्। तुल्य-

---

(१) **अन्यथा**—अस्या अर्थनिबन्धनत्वे। (२) **उक्तरीत्या**-धात्वर्थकरणकव्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेनेत्यर्थः। (३) **अत एव**—धात्वर्थकरणकव्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन विवक्षायामेव कर्मत्वादेव। (४) **विग्रहेति।** सप्तम्यन्तेत्यर्थः। (५) **अन्यथा**—'कालभावाध्वगन्तव्या' इत्यस्य विधायकत्वे।

न्यायात्। तेन 'मासमोदनं पचति' इति भवति। तत्र कालादिकर्म अप्रधानं, द्रव्यकर्म तु प्रधानम्। कालस्याधारत्वेन द्रव्यद्वारा क्रियासम्बन्धात्। किञ्च कठिनपाक्यस्य महापरिमाणस्य बहुसङ्ख्यस्य च चिरेण पाकोऽन्यस्याचिरेणेति द्रव्यधर्मं पर्यालोच्य क्रियासु कालयोग इति स बहिरङ्गः। अपि च साधनसम्बन्धे जाते क्रियायाः परिच्छेदकबाह्यकालाकाङ्क्षेति स बहिरङ्गः। अकर्मकव्यवहारस्तु धातूनां द्रव्यकर्माभावनिमित्त एव। अत्र बीजं वक्ष्यते। तदुक्तम्—

अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्रव्यैरकर्मकः।
लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते॥ इति।

गतिबुद्धिप्र (१।४।५२)॥ शब्द कर्म कारकं येषामित्यर्थो (१)व्याख्यानात्। तेन ह्वाययतिक्रन्दयत्योर्न। **अणाविति**। णिच्यनुत्पन्ने इत्यर्थः। अत्र णिज् हेतुमण्णिजेव। णावित्यत्रापि स एव। व्याख्यानात्। अत एव

---

(१) **व्याख्यानादिति।** भाष्ये तथैव सिद्धान्तितत्वादिति भावः।

अत्र **प्राञ्चः**—आकडारसूत्रे भाष्ये 'आकडारात् परं कार्यम्' इति पाठे 'गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति—आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति' इत्युक्तम्। तत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्तिः गत्यादिसूत्रस्य विधायकत्वे एवोपपद्यते। नियामकत्वे तु 'पाचयत्योदनं देवदत्तेन' इत्यादौ देवदत्तादेः कर्तुरीप्सितेत्यनेन प्राप्तकर्मसंज्ञाव्यावृत्त्यर्थं गत्यादिसूत्रस्यावश्यकतया, कर्तुरीप्सितेत्यस्य च 'हरिं भजति' इत्यादौ कर्मत्वार्थं चारितार्थ्येन कस्यापि वैयर्थ्याभावाद् आरम्भसामर्थ्यादित्युक्तिरसङ्गता स्यात्। तस्मात् कर्मसंज्ञासूत्रस्थकर्तृपदस्य स्वतन्त्रोपलक्षकत्वेन कर्तृसंज्ञायाः कर्मसंज्ञोपजीव्यत्वाभावेऽपि परत्वान्तरङ्गत्वयोः सुवचत्वेन प्रयोज्यस्य परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च प्राप्तकर्तृसंज्ञाबाधनार्थं गत्यादिसूत्रमिति।

नवीनास्तु एवं सति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इतिसूत्रभाष्ये प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वे 'प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यस्येप्सितत्वेन कर्मसञ्ज्ञा प्राप्नोति पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति' इत्याशङ्क्य 'गतिबुद्धीति सूत्रं नियमार्थं भविष्यति एतेषामेव ण्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसञ्ज्ञो भवति नान्येषामिति' इत्युक्तं नियामकत्वं न सङ्गच्छेत। अतः कर्तृसञ्ज्ञायाः परत्वान्तरङ्गत्वयोरपि कर्मसञ्ज्ञायाः प्रधानव्यापाराश्रितत्वात् प्रधानाश्रितायाश्च 'मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते' इत्यादौ तृतीयादीनामिव सर्वतो बलवत्त्वात् प्रयोज्ये सर्वत्र प्राप्तायां तस्यां 'गतिबुद्धि' (१।४।५२) इति सूत्रं नियामकं 'णिजर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्मसंज्ञा भवति चेद् गत्यादीनामेव' इति। तेन पाचयत्यादियोगे न। आकडारसूत्रभाष्योक्तस्य आरम्भसामर्थ्यादित्यस्य तु ण्यन्तधातुविषयस्य कर्तुरीप्सितसूत्रस्यारम्भसामर्थ्यात् इति, अविरोधात् सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे 'कर्तृसंज्ञाविशिष्टा कर्मसंज्ञा भवति चेद् गत्यर्थादीनामेव' इत्येतन्नियमारम्भसामर्थ्यादिति वाऽर्थः। परं कार्यमिति पाठे अविरोधात् संज्ञाद्वयप्राप्तौ विधायकत्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वात् इत्याहुः।

भक्षेर्निषेधश्चरितार्थः । स हि नित्यण्यन्तश्चुरादिरिति बोद्धव्यम् । (१)अन्यानधीनत्वलक्षणाऽर्थप्राधान्य(२)शाब्दप्राधान्ययोः प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि कर्तृत्वात् बलवत्त्वेन कर्तुरित्येव सिद्धे णिजर्थेनाप्यमानस्य चेद् गत्यर्थादीनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन पाचयत्यादियोगे नेति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे **भाष्यकृतः** । 'प्रधानकार्यं सर्वतो बलवत्' इति आकडारसूत्रे **कैयटे** स्पष्टम् । तेन गत्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वं, पाचयत्यादियोगे कर्तृत्वशक्तिमत्त्वमेवेति बोद्धव्यम् । **गमयति देवदत्तेनेति** । यज्ञदत्तकर्मकगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इति बोधः । (३)अत्र देवदत्तस्य **न** कर्मत्वम् ।

नियन्त्रिति । नियन्तृकर्तृकण्यन्तप्रकृतिभूतस्येत्यर्थः । प्रापणार्थवहेर्गत्यर्थत्वाभावेऽपि 'ग्रामं प्राप्तः' इत्यादौ तत्प्राप्तेर्गतिं विनाऽसम्भवादा-(४)क्षिप्तगत्याऽपि (५)गत्यर्थत्वमित्यभिमानेन वार्तिकारम्भः । 'सुखं प्राप्तः'

तदुपपादयति-(१) **अन्यानधीनत्वेति** । ननु उद्देश्यत्वलक्षणमार्थप्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारेऽप्यस्ति, अत आह-(२) **शाब्दप्राधान्ययोरिति** । तच्च शाब्दबोधीयविशेष्यताश्रयत्वरूपम् । इदं जनकत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्याप्युपलक्षणम् । तेन स्वमते कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्य विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिः ।

(३) **अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वमिति** । ननु अण्यन्तानामित्यस्याभावे 'गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्' इत्यत्रापि कर्तृसंज्ञां बाधित्वा देवदत्तस्य कर्मत्वमनेन दुर्वारमेवेति किमर्थं ण्यन्तप्रकृतिकणिच्पर्यन्तानुधावनमिति चेद् , न । पूर्वसूत्रात् 'ईप्सिततमम्' इत्यस्यानुवृत्त्या कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्यैव गत्यर्थादिकर्तुः कर्मसञ्ज्ञाविधानेन द्वितीयणिचं विना कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वस्य तत्र दुरुपपादत्वेन कर्मत्वाप्राप्तेस्तत्पर्यन्तानुधावनस्य सार्थक्यात् । न च ण्यन्तस्य संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेन संयोगानुकूलव्यापारप्रधानताकप्रतीतिजनकत्वरूपगत्यर्थत्वाभावात् उक्तप्रयोगे देवदत्तादेः कर्मत्वं नापादयितुं शक्यते इति वाच्यम् । संयोगानुकूलव्यापाररूपगतेर्ण्यन्ते प्राधान्यविरहेऽपि अण्यन्तानामित्यनेन 'विशेषणतया विशेष्यतया वा तादृशगतिबोधकस्य गत्यर्थकपदेन ग्रहणम्' इत्यर्थस्य ज्ञापनात् । अत एव 'नीवह्योर्न' इति वार्तिके नीग्रहणं चरितार्थम् । तेन गत्युपसर्जनन्यादिधातुभ्योऽधिकरणे कर्तरि च क्तप्रत्ययः सिध्यतीति दिक् ।

(४) **आक्षिप्तगत्याऽपीति** । सुखं प्राप्तः, धनं प्राप्तः इत्यादौ समवाय–स्वस्वामिभावादेरपि प्रतीत्या प्राप्तिः सम्बन्धमात्ररूपा, न केवलसंयोगरूपा । ततश्च 'गङ्गां प्राप्तः' इत्यादौ सम्बन्धत्वेन प्रतीयमानायाः संयोगरूपप्राप्तेः तदनुकूलव्यापाररूपगतिं विनाऽसम्भवात् तदाक्षेपादाक्षिप्तगत्या गत्यर्थत्वमङ्गीकृत्य 'गत्यर्थाकर्मक' (३।४।७२) इत्यनेन कर्तरि क्त उपपादनीयः । सुखं प्राप्त इत्यादौ तु समवायादिरूपप्राप्तेः गत्याक्षेपकत्वासम्भवेन आक्षिप्तगत्याऽपि गत्यर्थत्वासम्भवादगत्या आदिकर्मणि क्तो बोध्यः । अत एव तद्योगे 'द्वितीयाश्रित' (२।१।२४) इत्यनेन समासविधानमुपपद्यते । एवञ्च उक्तवार्तिके वहिग्रहणं तस्य आक्षिप्तगत्या गत्यर्थत्वाभिमानेन । तदाह—(५) **गत्यर्थत्वमित्यभिमानेनेति** । वस्तुतस्तु 'न वहि-

इत्यादौ न तदाक्षेपः, तत्र कर्तरि क्त आदिकर्मणि बोद्धव्यः। अत एव ग्रामं प्रापयति देवदत्तेनेत्येवेति ध्वनितं 'न गति' (१।३।१५) इति, 'न वा' (१।१।४४) इति सूत्रे च **भाष्ये**। नयतेस्तु 'या प्रापणे' इत्यादेरिव गत्युपसर्जनं प्रापणं वाच्यमिति तस्य गत्यर्थत्वमेवेति बोद्धव्यम्। (१)**आदिखाद्योरिति**। प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः। प्रत्यवसानं भक्षणम्। **भक्षयति बलीवर्दानिति**। हिंसाङ्गे भक्षणे भक्षेर्वृत्तिः। परकीयसस्यभक्षणे परो हिंसितो भवतीति तत्स्वामिनोऽत्र हिंसा द्रष्टव्या।

जल्पयतीति। पुत्रो धर्मं जल्पति—तद्बोधकवाक्यानि कथयति, देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः। **शब्दाययतीति**। शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैर' (३।१।१७) इत्यादिक्यङन्ताण्णिच्। **परे** तु शब्दक्रियाणामित्यर्थे ह्वाययतिशब्दाययतिक्रन्दयतीनां प्रतिषेध उक्तो **भाष्ये**, न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे। एवञ्च तत्र पक्षे **भाष्ये** शब्दाययतौ प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मकशब्दाययतिसत्त्वे न मानम्। शब्दस्य धात्वर्थसंङ्गृहीतत्वेऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावाद् ह्वयतावेवेति चिन्त्योऽयं निषेध इत्याहुः।

येषामिति। अयं भावः—गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ' (१।४।५२) इति सूत्रं (२)नियमस्य सजातीयापेक्षत्वा-

---

स्यर्थः' इति 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' (१।३।१५) इत्यादिसूत्रस्थभाष्यस्य प्रामाण्येन गत्यर्थपदेन न तस्य ग्रहणमिति 'ग्रामं प्रापयति देवदत्तेन' इत्येव। अत एव—

'सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन्।' इति माघपद्ये सितिम्नेति प्रयोज्यकर्तरि तृतीयोपपद्यते इति दिक्। (१) **आदिखाद्योरितीति**। आदिखाद्योरिति लपपाठः। अण्यन्तानामेव सर्वत्र विर्देशात्।

(२) **नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादिति**। यद्यपि कर्मणोऽविवक्षया गत्याद्यर्थका अप्यकर्मका लभ्यन्ते इति सकर्मकत्वेन साजात्यं वक्तुमशक्यं, तथापि शब्दकर्मणः सर्वदा सकर्मकस्य साहचर्येण गत्याद्यर्थानामप्यत्र सकर्मकाणामेव ग्रहणेनेदृशसाजात्यस्य सुवचत्वमेव। नन्वेवं फलभेदः—सत्यकर्मकग्रहणे कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकाणां गत्याद्यर्थानामपि योगे णिसमभिव्याहारे कर्मसंज्ञैवेष्यते, तदभावे तु न प्राप्नोति, भवद्रीत्या शब्दकर्मणः साहचर्येण गत्याद्यर्थानामपि सकर्मकाणामेव ग्रहणादिति चेत्—अत्रोच्यते-'शब्दकर्मणामणि कर्ता स णौ' इत्येको योगः कर्तव्यः। अयमेव च नियमार्थो योगः, सकर्मकाणां चेच्छब्दकर्मकाणामेवेति। एवञ्च गत्यर्थादियोगेऽप्यप्राप्तकर्मसंज्ञाविधानार्थं गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थानाम्' इति योगः। अणि कर्ता स णाविति वर्तते। गत्याद्यर्थानामणि कर्ता णौ कर्म भवतीत्यर्थ इति कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकस्य-गत्याद्यर्थकस्य, गत्याद्यर्थभिन्नस्य वा योगे पूर्वेणैव कर्मसंज्ञा सिद्धा, सकर्मकत्वाभावेन नियमाप्रवृत्तेरिति अकर्मकग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकं समञ्जसतया सिद्धमिति विदांकुर्वन्तु सुधियः।

त्सकर्मकाणाश्चेदेषामेवेतिनियमपरम् । एवं सिद्धेऽकर्मकग्रहणे सामर्थ्याद्देश-कालादिभिन्नकर्माभाववतोऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थम् । तच्च सामान्यापेक्षं

गत्यादिसूत्रे भाष्ये 'अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः, मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वार्थम्' इत्यभिधाय अनन्तरम् 'अकर्मकत्वातिदेशेन अकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयोऽपि कालकर्मभ्यः सिध्येयुः' इत्यभिप्रायेण 'सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात्' इत्युक्त्वा 'न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचित् कालभावाध्वभिरकर्मकाः, त एवं विज्ञास्यामः-क्वचिद्येऽकर्मका इति' इत्युक्तम् ।

अत्र कैयटोपाध्यायाः—'न च केचित्' इति भाष्यप्रतीकमुदाय 'ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात् तैरपि अकर्मकत्वं भवत्येव—यथा शेते देवदत्तो, न भुङ्क्ते इति' इत्याशङ्क्य 'अतः न्ताविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते, नत्वविवक्षितकर्माणः । अन्यथा पच्यादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते, न त्वर्थाः । धातुषु आश्रयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात् त एवैते इतितत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मकत्वेन व्यपदिश्यन्ते' इति समादधुः ।

अत्र भाष्ये कालादीनां कर्मत्वेन ग्रहणे अकर्मकत्वासम्भवप्रदर्शनेन 'न विद्यते कर्म—कर्मान्वययोग्योऽर्थो येषाम्' इति व्युत्पत्त्या कर्मान्वययोग्यार्थबोधकत्वाभाववत्त्वमकर्मकत्वमिति लभ्यते । 'न विद्यते कर्म—कर्मान्वयी अर्थो येषाम् इति व्युत्पत्त्या कर्मत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताकबोधतात्पर्येणानुच्चरितत्वरूपाकर्मकत्वस्वीकारे तु कालादीनां कर्मत्वेन ग्रहणेऽपि तदन्वयाविवक्षायां निरुक्ताकर्मकत्वस्य सम्भवात् असम्भवप्रदर्शनपरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । तस्मात् अविवक्षितकर्मणां न अकर्मकपदेन ग्रहणम् , अतो न पच्यादिभ्योऽविवक्षितकर्मभ्यो लादयः । नवा देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ कर्माविवक्षायां गतिबुद्धीति कर्मत्वमिति कैयटानुयायिनः प्राचीनाः ।

नवीनास्तु—एवं सति 'कर्तृकर्मणोः कृति' (२।३।६५) इति सूत्रे भाष्ये 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्ययसाधनस्य उपलभ्यमानस्य, 'लूयते केदारः स्वयमेव, लावयति केदारं देवदत्तः' इति निवृत्तप्रेषणाण्णिचि कर्मद्वितीयान्तस्य 'णेरणौ' (१।३।६१) इति सूत्रे **कैयटे** उपलभ्यमानस्य चासङ्गत्यापत्तिः । तस्मात् 'न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः' इति भाष्यमन्यथा योजनीयम् । तथा हि—अकर्मका इत्यस्य न विद्यते कर्म—कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थः, न विद्यते कर्म—कर्मान्वितोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थो वा । तत्राद्ये सर्वेषां धातूनां कालादिनिष्ठकर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकार्थसद्भावात् अकर्मकत्वासम्भवेन उदाहरणासम्भवं भाष्यकार आह—**नच केचिदिति** । द्वितीये कर्माविवक्षया उदाहरणसम्भवेऽपि गत्यादिनियमस्य तुल्यजातीयापेक्षतया सकर्मकविषयत्वेन अकर्मकविषये कर्तुरित्यनेनैव कर्मत्वोपपत्तौ अकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्यं मनसि निधाय **भाष्यकार** आह 'त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्येऽकर्मका' इति । क्वचिदित्यस्य द्रव्ये कर्मणीत्यर्थः । एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं 'शास्त्रेऽकर्मकपदेन कालाद्यतिरिक्तकर्माभाववन्तो गृह्यन्ते' इति । ते च सर्वथा द्रव्यकर्माभाववन्तः शीङादयः, अविवक्षितकर्माणश्चेत्युभयेऽपि । तेन मासं शाययति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं, कृतपूर्वी कटमित्यादौ भावे क्तप्रत्ययः, लावयति केदारमित्यादौ कर्मत्वं च सिध्यति । अत एव अकर्मकाधिकारे शुचस्यादिभ्य आत्मनेपद-

ज्ञापकम् । शास्त्रेऽकर्मकपदेन ईदृशानामेव ग्रहणमिति । तेन 'मासमास्यते' इत्यादौ भावे लो भवति । न त्विति । तदविवक्षा हि द्वेधा—तदन्वययोग्य-धात्वर्थत्यागात्, सत्येव तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयाविवक्षणाद्वेति भावः । इदं कैयटानुरोधेन ।

(१)परे त्वविवक्षितकर्मणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम् । क्तादीनामविव-क्षितकर्मकेभ्यः 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ भाष्यकृता कैयटेन चाङ्गीकारात् । लुनातेर्निवृत्तप्रेषणाण्णिचि 'लावयति केदारं देवदत्तः' इत्यादौ केदारस्य कर्म-द्वितीयान्तस्य 'णेरणौ' (१।३।६१) इत्यत्र कैयटेन प्रयोगाच्च । न चाग्र-

---

विधानं च सङ्गच्छते । पचादिषु तु कर्माविवक्षया न अकर्मकत्वप्रयुक्ता भावे लादयः । अविव-क्षायाः प्रयोगानुसारित्वात् । यद्वा क्वचिदित्यस्य कालादीनां कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकव्याप्त्यादिरहिते इत्यर्थः । एवंच कालादिकर्मणो विवक्षा अकर्मकत्वाभावप्रयोजिका न भवतीति भाष्यतात्पर्यम् । सकर्मकत्वप्रयोजिका तु भवत्येव । अकर्मकपदघटककर्मपदेन कालादीनामग्रहणे गत्यादिसूत्र-स्थाकर्मकग्रहणवत् सकर्मकपदघटककर्मपदेन कालादीनामग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेन 'आस्यते मासः' इत्यादौ कर्मणि लकारः सिध्यति । अकर्मकत्वाच्च भावेऽपि लकार इति मासमास्यते इत्यपीत्याहुः । तदाह—(१) परे त्वित्यादिना ।

अन्ये तु 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) इति क्तप्रत्ययस्य 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ कर्मणोऽविवक्षया भावे विधानेऽपि तदन्येषां लादीनां तदविवक्षया अकर्मकत्वेन साधने प्रामा-णाभावः । अत एव 'तण्डुलं पच्यते देवदत्तेन' इत्यादयो न प्रयोगाः । भवताम् अनभिधानात् तदभावकल्पने अस्माकमपि अभिधानस्वाभाव्यात् क्वचित् तत्कल्पनम् । न तु अकर्मक-पदेन अविवक्षितकर्मणां ग्रहणम् । 'नपुंसके भावे क्त' इत्यत्र तदनुपादानात् । अनभिधानादेव अकर्मकेभ्यस्तदनुत्पत्तेः । अविवक्षितकर्माणो न गृह्यन्ते इत्यस्य च फल-तद्व्यधिकरणव्या-पारोभयबोधतात्पर्येणोच्चरिताः कर्मान्वयित्वेन स्वार्थबोधतात्पर्येणानुच्चरितत्वमात्रेण अकर्मक-पदेन न गृह्यन्ते इत्यर्थः । तेन कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां 'लावयति केदारं देवदत्तः' इत्यादौ लूप्रभृतिधातूनां फलतद्व्यधिकरणव्यापारोभयबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वाभावेन अकर्मकत्वात् केदारादेः गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं सिध्यति । 'मातुः स्मर्यते' इत्यादावपि धातोः उभयावाच-कत्वादेव भावे लकारः सिध्यति । कालादिभिन्नद्रव्यनिष्ठकर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकार्थबोधतात्पर्येणा-नुच्चरिता धातवोऽकर्मकपदेन गृह्यन्ते इति निष्कृष्टोऽर्थः । यद्वा, सर्वत्र फलस्य व्यापारे कर्मत्वेनान्वयात् तदुभयबोधका धातवः कर्मविशेषानन्वयमात्रेण अकर्मकपदेन न गृह्यन्ते इत्यर्थः । इत्थं च कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां फलस्य व्यापारे कर्मत्वेनानन्वयात्, 'मातुः स्मर्यते' इत्यादौ समभिव्याहृतपदार्थस्य धात्वर्थे सम्बन्धित्वेन अन्वयविवक्षायां च फलस्य कर्मत्वेनान्वयानङ्गीकारात् कर्मत्वेन कर्मान्वय्यर्थबोधकत्वाभाववत्त्वरूपाकर्मकत्वस्य सुवचत्वेन केदारादेः कर्मत्वं, स्मर्यते इत्यादौ भावे लकारश्च सिध्यतः । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु विक्लि-त्त्यादिरूपकर्मणो व्यापारे कर्मत्वेनान्वयात् नाकर्मकत्वमिति न तत्र कर्मत्वं प्रसज्यते । [illegible]-[illegible]विशेषणीभूताकर्मक[illegible] एतादृशार्थकत्वेऽपि तद्विशेषणीभूताकर्मकपदस्य [illegible] [illegible] भवत्येवेति च [illegible]ऽकर्मकेभ्य आत्मने[illegible]रित[illegible] ।

र्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकत्वं, न त्वविवक्षयेति वाच्यम् । तस्य प्रसिद्धिभिन्नयाऽर्थान्तरत्वाभावात् । तदुदाहरणं तु स्यदन्ते इत्याद्यर्थकं 'नदी वहति' इत्याद्याकारे स्पष्टम् । 'अधीगर्थ' (२।३।५२) इति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वे 'मातुः स्मर्यते' इत्यत्र भावे लस्य **भाष्ये** उदाहृतत्वाच्च ।

यत्तु प्रकृतसूत्रे **भाष्ये** 'कालकर्मणामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः, त एवं विज्ञास्यामः–क्वचिद्येऽकर्मका इति' इत्युक्तम् । क्वचिदित्यस्य कालादेः कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकव्यापत्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः । तस्यायं भावः–उक्तरीत्याऽकर्मकपदसामर्थ्यादत्र शास्त्रेऽकर्मकपदस्यावस्थान्तरे कर्मरहिताः इत्यर्थ इति । तादृशत्वञ्च सर्वथा द्रव्यकर्माभावात्तदविवक्षणाद्वेत्युभयविधमपि कृतपूर्वीत्यादिभाष्याद्ग्राह्यं, विनिगमनाविरहाच्च । अत एवाकर्मकाधिकारे शुद्दृश्यादिभ्य आत्मनेपदविधानं सङ्गच्छते । अकर्मकशब्दे च धातुरेवान्यपदार्थः । (१)अर्थभेदेन च शब्दभेदः । कर्मत्वेन कालाद्यतिरिक्तकर्मानन्वय्यर्थकत्वञ्च । तत्त्वमिति बोद्धव्यम् । 'न च केचित्' इति **भाष्येण** धातुमात्रस्य कालकर्मकार्थवृत्तित्वमिति दर्शितम् । यद्वा 'यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां, न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति' इति **भाष्योक्त**पक्षान्तरेण तत्सामर्थ्याद् व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितेत्यर्थो बोधितः । एवञ्च मासादिप्रयोगेऽपि तदवस्थायामेवाकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । एतेनात्र सूत्रे 'न च केचित्' इति प्रतीकमुपादाय 'कालादेरविवक्षया तैरकर्मकत्वसम्भवोऽस्त्येव' इत्याशङ्क्य 'अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवात्र शास्त्रेऽकर्मकपदेन ग्रहणम् , अन्यथा पचादीनामविवक्षितकर्मत्वे लादयः स्युः' इति **कैयटे**नोक्तं, तत्परास्तम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति ।

हृक्रोरन्य (१।४।५३) तत्राभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थकरोतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्ते, अर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ।

(२)(**अभिवादिदृ**) । हेतुमण्ण्यन्तस्याभिवादेः (३)दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चेत्यर्थः ।

नन्वानुपूर्व्यैक्येन शब्दैक्याद् व्यापारमात्राद्यर्थपचाद्यपेक्षया फलव्यापारोभयार्थकपचादेरभिन्नतया 'पाचयति देवदत्तं यज्ञदत्तः' इत्यादाविव 'पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्तः' इत्यादावपि कर्मसञ्ज्ञापत्तिः, पचादिधातोरेवाकर्मकपदरूपबहुव्रीहावन्यपदार्थत्वादत आह–(१)**अर्थभेदेन च शब्दभेद इति** ।

(२) वार्त्तिकप्रतीकमिदमित्यवधेयम् । (३) **दृशिप्रकृतिकेति** । दृशिप्रकृतिको यो णिस्तदन्तस्येत्यर्थः ।

अधिशीङ् (१।४।४६)। आधार इत्यनुवर्त्तते। तस्यैव कर्मत्व-शक्तिमत्ताऽनेन बोध्यते।

अभिनिविश (१।४।४७)। (१)व्याख्यानाद् 'अभिनि' इति द्वन्द्वे तत्पूर्वो विशिति समासः। अभिनिवेशः-आग्रहः। सन्मार्गविषयकाऽऽग्रह-वानित्यर्थः। **व्यवस्थितेति**। 'परिक्रयण' (१।४।४४) इत्यतोऽन्यतरस्या-ङ्ग्रहणानुवृत्तेरस्य (२)वैकल्पिकत्वम्। (३)अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। एतच्च 'एश्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्' इति प्रतीके समर्थसूत्रे **कैयटे**।

परे त्वेतद्भाष्यप्रयोगाद् (४)'अभिनिविश्' इत्यानुपूर्व्या अविकृताया यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः, अन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-श्रयणे च न मानमित्याहुः।

उपान्व (१।४।४८)। अलुग्विकरणत्वाद् भ्वादेरेव ग्रहणमित्याह—**वसतेरिति**। **भाष्ये** 'अश्यर्थस्य न' इत्युक्तम्। 'मशकार्थो धूमः' इतिवदशिनिवृत्त्यर्थस्येति तदर्थः, तत्फलितमाह—**अभुक्त्यर्थस्य नेति**। 'उपोष्य रजनीमेकाम्' इत्यादौ 'कालाध्वनोः' (२।३।५) इति द्वितीया। 'ग्रामे उपवसति' इत्यत्र 'ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति' इत्यर्थ इतीदं न कार्य-मिति **भाष्ये** स्पष्टम्।

उपपदविभक्तिमाह—**उभेति**। उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः। विशिष्यानुक्तेः 'षष्ठ्यपवादत्वाच्च। उभसर्वयोस्तसाविति विग्रहः। उभांशे उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्य तत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः। उभय-शब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोगे इत्यर्थः। **आम्रेडितान्तेष्विति**।

अभिनि (१।४।४७)। सङ्घातग्रहणे प्रमाणमाह-(१) **व्याख्यानादिति**। व्याख्याने च अल्पाचो नेः पूर्वनिपाते कर्तव्येऽभेः पूर्वनिपातकरणरूपं मनोरमायामुक्तम्।

(२) **वैकल्पिकत्वमिति**। व्यवस्थितविभाषाश्रयणं तु नैव शक्यम्। 'देवत्रातः' इत्यादावेव तदाश्रयणस्य सिद्धान्तितत्वात्। अस्य वैकल्पिकत्वे पक्षे सन्मार्गे इति सप्तमी स्यादित्यत आह-(३) **अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादिति**। (४) **अभिनिविश्' इत्यानुपूर्व्या अविकृताया इति**। तेन 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते, इत्यपि सिद्धम्। अभेरकारस्य पूर्वरूपेण विकृतत्वादिति। 'चैत्रोऽभिनिविशते सन्मार्गम्' इत्यादि तु नैवेष्यते। यद्वा 'अपवादविषये' इति व्यधिकरणबहुव्रीहिणाऽपवादीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नघटित-लक्ष्यपरम्। अध्याहृतं चापरम् अपवादविषयम्। इति द्वितीयान्तम् अपवादीयोद्देश्यता-वच्छेदकावच्छिन्नपरम्। ततश्चायमर्थो भवति-अपवादविषयघटितलक्ष्येऽपवादविषयमुत्स-र्गोऽभिनिविशत इति। तथा च सप्तम्यन्तार्थस्य द्वितीयान्तार्थे एवान्वयेन अभिनिवेशोऽनन्व-याज्ज कर्मत्वातिप्रसङ्ग इति भावः।

कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । **धिक् कृष्णेति** । (१)धिगर्थो निन्दा । कृष्णाभक्तसम्बन्धिनी निन्देत्यर्थः । उपर्यादीनां समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः । अभितः परित इत्यत्र 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल् । तत्राद्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्त्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति 'पर्यभिभ्याञ्च' (५।३।९) इत्यत्र **भाष्ये** ।

(२)**अन्तराऽन्तरेण** (२।३।४) ॥ अन्तरेणेत्यटाबन्तसाहचर्यादन्तरेत्यटाबन्तम्, अन्तरेत्यतृतीयान्तसाहचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तम् । **साहचर्यं**-सादृश्यम् । 'तद्यथा अस्य गोद्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः' इति दृष्टान्तपरभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपादनात् । तेन 'किमनयोरन्तरेण ज्ञातेन' इति (३)सिद्धम् । **अन्तरेण**–विशेषेणेत्यर्थः । एवञ्चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणम् । यद्वा अन्तराशब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्यानभिधानाद् 'अन्तरा इत्यानुपूर्वीकमव्ययमेव प्रयोगेषु दृश्यते इति तत्साहचर्यादन्तरेणेत्यप्यव्ययमेव । तदुक्तं **भाष्ये** 'अन्तराशब्दोऽयमदृष्टा-

---

(१) **धिगर्थो निन्देति** । 'कृष्णं धिक् करोति' इत्यादौ धिक्शब्देन तस्या एव प्रतीतेः । निन्दा च खेदजनकः 'त्वं निन्दितः' इत्याद्यभिलापादिरूपो व्यापारः ।

(२) **अन्तरान्तरेण युक्ते** (२।३।४) । द्वन्द्वनिर्देशे 'घटपटाः सुन्दराः' इत्यादौ सर्वत्र समभिव्याहृतसुन्दरादिपदार्थस्य घटे पटे च प्रत्येकं सन्बन्धप्रतीतेः, तथाऽन्वयतात्पर्याभावे एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयाभावेन सहविवक्षाया अभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तेश्च अन्तरा, अन्तरेणेत्युभाभ्यां युक्तपदार्थेन सम्बन्धात् अन्तरायुक्ते अन्तरेण युक्ते च द्वितीया स्यादित्यर्थः । ननु

पतिपुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि ।
वृषोत्सर्गं न कुर्वीत गां च दद्यात् पयस्विनीम् ॥

इत्यादौ द्वन्द्वनिर्देशे साहित्यस्य अन्वयितावच्छेदकत्वेन बोधविषयत्वात् पति-पुत्रोभयविशिष्टाया मरणे एव वृषोत्सर्गाननुष्ठानं शास्त्रार्थः, ननु अन्यतरयुक्ताया मरणे इति प्रकृतेऽपि उभाभ्यां योगे एव द्वितीयायाः साधुत्वबोधनेन प्रत्येकयोगे साधुत्वं न स्यात् । एवं 'नमः स्वस्ति' (२।३।१६) इति चतुर्थ्या अपि इति चेद्, न । सति तात्पर्ये एव विशेषणतयोपस्थितधर्मस्य अन्वयितावच्छेदकत्वेन बोधविषयत्वाङ्गीकारात् । अत एव 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इति वैशेषिकसूत्रे साहित्यस्य न तत्त्वमिति अभ्युदयसाधकस्य, निःश्रेयससाधकस्य च प्रत्येकं धर्मत्वमुपपद्यते । एवमेव 'उद्यतासिविषाग्निश्च' इत्यादौ प्रत्येकम् आततायित्वम्, 'मातापितृगुरुमरणे वपनं कुर्यात्' इत्यादौ प्रत्येकमरणे वपनम् 'आश्विनीपुनर्वसुपुष्येषु यात्रां कुर्यात्' इत्यादौ प्रत्येकं यात्रानुष्ठानं चेत्यादिकमुपपादनीयम् । 'गर्गाः शतं दण्डयन्ताम्' इत्यादौ तु बहुत्वस्य तत्त्वेन विवक्षितत्वात् न प्रत्येकं दण्डनान्वयः । तात्पर्यविशेषेण च अनयोर्व्यवस्था । तात्पर्यग्राहकं च प्रकरणादिकमेव । स्पष्टं चेदं प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इति दिक् ।

(३) **सिद्धमिति** । अनव्ययस्यान्तरेणेत्यस्य योगे द्वितीयाया अप्राप्त्या अनयोरिति षष्ठी सिद्धेत्यर्थः ।

प्चारो निपात एवेति' इति बोद्धव्यम् । अवधित्वरूपः सम्बन्धो मध्यत्वान्वयी मद्ध्यार्थान्तराशब्दयोगे द्वितीयार्थः । तस्यैव (१)सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठी । हर्यादिपदात्तु न द्वितीया, 'उपपदविभक्तेः' (प०भा०) इति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः । (२)युक्तग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् ।

अधिकृत्येति । 'विभाषा कृञि' (१।४।९८) इत्यन्तमिति बोद्धव्यम् । महासञ्ज्ञाकरणन्त्वन्वर्थत्वाय । कर्म–क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकात् कर्तरि भूते अनीयः । तेन सम्प्रति (३)क्रियां न द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितं सम्बन्धविशेषं (४)द्योतयन्ति । क्वचित्सम्बन्धविशेषाद्योतकेऽपि वचनसामर्थ्यात्संज्ञा, यथा–'अधिपरी अनर्थकौ' सुः पूजायाम्' इति च । (५)निपातसञ्ज्ञासमावेशस्त्वस्या अप्युक्तः ।

लक्षणे इति । तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावरूपेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः । **अपवाद इति** । (६)तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिः । तेन प्रकृते 'गतिर्गतौ' (८।१।७०) इति निघातो न । द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धो, हेतुश्च अनुना द्योत्यते । लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । (७)जपज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध इत्याह—**हेतुभूतेति** । **पराऽपीति** ।

---

(१) **सम्बन्धत्वेन बोधे इति** । 'चतुर्थीतदर्थ' (२।१।३६) इति सूत्रे भाष्ये गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्र तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्युक्तेः विशेषविवक्षायामेव षष्ठ्यपवादभूतविभक्तीनां साधुत्वं बोध्यते । तेन 'तव मम चान्तरा कमण्डलुः' इत्यत्र त्वन्मत्सम्बन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थविवक्षया षष्ठी सिध्यति । एतेन तव ममेत्यनयोः कमण्डलुरित्यनेनान्वयविवक्षया षष्ठ्युपपादनम्, 'युक्तग्रहणात् अवधित्वस्य सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठी न, तेन अविद्यमाना अन्तरा येषाम्, द्वयोश्चैवान्तरा, तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यादिप्रयोगा उपपद्यन्ते' इति **कैयटोक्तं** चापास्तम् । तद् ध्वनयन्नाह–(२) **युक्तग्रहणं तु स्पष्टार्थमिति** ।

(३) **क्रियां**—क्रियाविशेषणम् । (४) **द्योतयन्ति**—इत्यर्थो लभ्यते इति शेषः । (५) **निपातसंज्ञासमावेश इति** । 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' (१।४।५६) इत्यस्य 'अधिरीश्वरे' (१।४।९७) इत्यभिव्याप्य प्राक् निपातसंज्ञाः सन्तो गत्यादिसंज्ञाः' इत्यर्थात् । तेन कर्मप्रवचनीयानामव्ययत्वं सिध्यतीति भावः ।

(६) **तद्द्योत्यसम्बन्धस्य क्रियान्वयादिति** । अत्रत्यं तत्त्वम् 'उपसर्गाः क्रियायोगे' (१।४।५९) इत्यत्रोक्तम् । (७) **जपज्ञानेन हि कालविशेष विशिष्टेति** । अत एव कदा वृष्टिरभूत् इति प्रश्ने 'जपमनु प्रावर्षत्' इत्युत्तरं सङ्गच्छते । तेन जपकालज्ञानद्वारा तदुत्तरकाला वृष्टिर्ज्ञाप्यते इत्यर्थः । पूर्वं वृष्टिज्ञानसत्त्वेऽपि तत्कालज्ञानाभावात् कालविशेषविशिष्टत्वेन वृष्टिज्ञानं हेतुभूतजपज्ञानेन तत्कालज्ञानद्वारा जन्यते । कार्यकालस्य कारणकालोत्तरत्वात् । वृष्टेश्च जपकार्यत्वात् । ततश्च वृष्टेः ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपं लक्षणत्वं

(१)कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां, हेतुतृतीयावकाशो 'धनेन कुलम्' इति, प्रकृते च हेतुत्वविवक्षायां परत्वात्तृतीयाप्राप्तिरिति भावः। **पुनः-सञ्ज्ञेति।** 'लक्षणेत्थंभूत' (१।४।९०) इत्येव सिद्धे पुनःसञ्ज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः। एतेन सञ्ज्ञाया विजातीयत्वाद्विभक्तिबाधः कर्तुमशक्य इति परास्तम् (२)स्पष्टञ्चेदं भाष्ये।

तृतीयार्थे (१।४।८५)। तृतीयाशब्देन तन्निमित्तशब्दः 'सहयुक्ते' (२।३।१९) इत्यत्रोपात्तो (३)ऽनन्तरत्वात् सहशब्दो लक्ष्यते। तदर्थे (४)साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः। साहित्यरूपः सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थस्त-

---

हेतुभूते जपे उपपद्यते इति भावः। (१) **कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाश इति।** 'लक्षणेत्थंभूत' (१।४।९०) इत्यनेन विहितकर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाश इत्यर्थः।

(२) **स्पष्टञ्चेदं भाष्ये इति।** इत्थं हि तत्र भाष्यम्--'लक्षणेत्थंभूतेत्यनेन अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सिद्धायां हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम्। हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य, न लक्षणम्। लक्षणं हि नाम स भवति, येन पुनः पुनर्लक्ष्यते, न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते। सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत्' इति। न च व्याप्यत्वसमनियतलक्षणत्वस्य हेतौ अभावात् हेतुत्वविवक्षायां कथम् 'अनुर्लक्षणे' (१।४।८४) इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति वाच्यम्। 'न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते। किन्तर्हि ? यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते। तद्यथा—अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत्। सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणम्' इति भाष्येण प्रकृते वह्न्यादिव्याप्यधूमादिगवायसाधारणसास्नादिमत्त्वादि-विशेषणभूतकमण्डल्वादिसाधारणस्य ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपलक्षणत्वस्याश्रयणेन तस्य च अव्याप्येऽपि 'लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैः' इत्यादौ विशिष्टज्ञानकारणज्ञानविषयविशेषणभूते केशादौ 'इत्थम्भूतलक्षणे' (२।३।२१) इति विहिततृतीयान्तप्रयोगे दर्शनेन प्रकृते हेतुभूतजपादावपि सम्भवात् लक्षणत्वेनैव उक्तसंज्ञायाः सुवचत्वात्। न चैवं सति 'लक्षणेत्थम्' (१।४।९०) इत्यनेन गतार्थत्वं शङ्कनीयम्। असति प्रकृतसूत्रे हेतुत्वाविवक्षायां लक्षणेत्थमित्यस्य 'वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्' इत्यादौ द्वितीयार्थे चरितार्थतया हेतुत्वविवक्षायां परत्वात्तृतीयया बाधापत्तेः। न च निघाताद्यभावार्थमस्यावश्यकत्वम्। निशमनादिक्रियां प्रत्येव तस्य योगेन प्रवर्षणादिक्रियां प्रति योगाभावादेव तदप्राप्तेः। हेत्वर्थं तु वचनमिति भाष्यात्तु हेतुत्वमपि अनुद्योत्यं द्वितीयार्थ इति सूचितम् इत्यलम्।

गदाधरभट्टाचार्यास्तु—'अनुर्लक्षणे' (१।४।८४) इत्यत्र लक्षणशब्दस्य हेतुपरत्वात् हेतुत्वं, तन्निरूपकत्वं वा द्वितीयार्थः। 'लक्षणेत्थंभूत' (१।४।९०) इत्यत्र तु परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं लक्षणशब्दार्थ इति न तेनास्य गतार्थता। 'जपमनु प्रावर्षत्' इति वाक्येन वृष्टौ जपहेतुकत्वज्ञाने 'इयं वृष्टिः जपोत्तरकालिकी जपहेतुकत्वात्' इत्यनुमानेन कालविशेषविशिष्टत्वेन वृष्टेर्ज्ञाने हेतुभूतजपे वृष्टिलक्षणत्वं फलति, न तु तत्र तल्लक्षणत्वं शब्दगम्यमित्याहुः।

(३) **अनन्तरत्वादिति।** कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२।३।१८) 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२।३।१९) इति सूत्रपाठादिति भावः (४) **साहित्ये द्योत्ये इति।** नन्वेवं सति 'सहार्थे' इत्येव

दाह—नयेति। क्त इति। कर्तरीति भावः।

उपोऽधिके च (१।४।८७)। चाद्वीने। **सप्तमीति।** 'यस्मादधिकम्' (२।३।६) (१)इत्यनेनेति भावः। (२)उपखार्यां द्रोण इति यथा। (३)खार्यपेक्षयाऽधिकत्ववान् द्रोण इत्यर्थः। (४)तेनोभयमस्तीति फलति।

इत्थंभूतः—कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः, स आख्यायतेऽनेनेति इत्थंभूताख्यानं—प्रकारविशेषनिरूपकम्। भागशब्देनार्शआद्यजन्तेन तत्स्वामी उच्यते। वीप्साया द्विर्वचनविशिष्टवृक्षशब्दबोद्ध्यत्वादाह—**विषयभूतेष्विति। वृक्षं प्रतीति।** वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञानात् वृक्षो लक्षणम्। **वृक्षं वृक्षमिति।** वृक्षस्य व्यापकतासम्बन्धेनान्वयो यद्यपि द्विर्वचनबलादेव, तथापि प्रत्यादिसत्त्वे सोऽपि तन्निर्णायक इति सम्बन्धपरिच्छेदकत्वं बोद्ध्यम्। (५)वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायामनेन द्वितीया। (६)किञ्च यद्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात्तदा प्रतिना सामर्थ्याभावात्प्रतिवृक्षमितिसमासानापत्तिः। (७)किञ्च प्रत्यादेः(८)क्रियाविशेषकत्वेऽन्वर्थतया कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया एवानापत्तिः। (९)अत एव **भाष्ये** 'किमर्थं पुनरिदमुच्यते? न चोपसर्गसञ्ज्ञाबाधनार्थं, क्रियायोगाभावात्' इत्युक्त्वा 'द्वितीयार्थम्' इति सिद्धान्तितम्। (१०)अत एव 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः' इत्यादावर्थस्य निवेशन-

---

लाघवात् सूत्र्यतामिति वाच्यम्। तृतीयानिमित्तभूतसमानकालिकक्रियादिमत्त्वरूपसहार्थद्योतकस्यैव कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यादित्येतदर्थं तथा सूत्रणात्। तेन सहार्थसादृश्यद्योतकस्यानोर्न संज्ञा। (१) **इत्यनेनेतीति।** 'उपपरार्धे हरेर्गुणाः' इत्यादौ। उदाहरणान्तरमप्याह—(२) **उपखार्यां द्रोण इति।** (३) **खार्यपेक्षयाऽधिकत्ववानिति।** ननु द्रोणस्य 'खारी द्रोणचतुष्टयम्' इत्यादिपरिभाषया खार्यपेक्षया न्यूनत्वात् कथमधिकत्वमित्याशङ्क्याह—(४) **तेनोभयमिति।** द्रोणादिशब्दानां तत्परिच्छेद्यधान्ये वृत्तेः खारीपरिच्छेद्यधान्यापेक्षया द्रोणपरिच्छेद्यधान्यमत्राधिकं वर्तते इत्युक्ते द्रोणमात्रस्य तदधिकत्वासम्भवात् तदध्यारूढमन्यद् वर्तते इत्यर्थात् उभयमस्तीति फलतीति भावः। आधिक्ये 'उपसुरान् हरिः' इति द्वितीयाया उदाहरणं बोध्यम्।

वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादौ द्वितीयायाः 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् षत्वाभाव एवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाफलमिति प्राचीनमतं खण्डयितुमाह-(५) **वृक्षादीनां सेचने इति।** अत्र कर्मणि द्वितीयायां दूषणमप्याह—(६) **किञ्च यद्यत्रेति।** दूषणान्तरमप्याह-(७) **किञ्च प्रत्यादेरिति।** (८) **क्रियाविशेषकत्वे इति।** क्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहकत्वे इत्यर्थः। अन्वर्थतया कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानापत्तिः। पूर्वं क्रियां प्रोक्तवन्त इति व्युत्पत्त्या सम्प्रति क्रियाविशेषाद्योतकस्यैव कर्मप्रवचनीयसंज्ञालाभादिति भावः। अत्र कर्मप्रवचनीयत्वादेव द्वितीयेत्यत्र भाष्य सम्मतिमाह—(९)**अत एव भाष्ये किमर्थमिति।** भाष्यान्तरस्थप्रयोगमपि प्रमाणतयोपन्यस्यति-(१०) **अत एव प्रत्यर्थमिति।**

क्रियानिरूपिताधिकरणत्वेऽपि 'अर्थमर्थं प्रति' इति विग्रहो **भाष्ये** दर्शितः । वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यदित्यास्ताम् । फलान्तरमप्याह–**अत्रेति** ।

यदत्रेति । यद्वस्तु मम भागः स्यादित्यर्थः ।

परे तु अत्र 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यनेनैव द्वितीया । 'उपपदविभक्तेः' इति न्यायात् । कर्मत्वाविवक्षा तु कर्तुमशक्या । तथा सति द्वित्वस्यैवानापत्तेः । तथा हि–'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति द्वित्वं पदे एव प्रवर्तते । पदं च द्विरुच्चारणीयत्वेन चिकीर्षितनिष्ठपदसंज्ञाप्रयोजकविभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधपरं ग्राह्यम् । अत एव कर्मतासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया द्विर्वचनेन बुबोधयिषायां 'वृक्षो वृक्षः सिञ्चति' इति न प्रयोगः । कर्मत्वस्य स्वर्थत्वाभावात् । अत एव चैकवृक्षमात्रसेचनेऽपि कालिकादिसम्बन्धेन वृक्षादिव्यापकतायाः सेचने सत्त्वेऽपि वृक्षं वृक्षं सिञ्चति' इत्यादयो न प्रयोगाः । एवञ्च यदि कर्मणि द्वितीया विधीयते; तदा द्विरुच्यमानवृक्षपदनिष्ठपदसंज्ञाप्रयोजकामर्थकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावद्वृक्षबोधकस्य वृक्षमित्यस्य प्राग् द्वित्वं, ततश्च तद्व्यापकत्वद्योतकत्वप्रयुक्तैव प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति षत्वनिषेधोऽपि सिद्ध्यति । कर्मत्वाविवक्षायां तूक्तरूपव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावदर्थबोधकत्वाभावात् पूर्वं द्वित्वं नैव स्यात् । ततःकर्मप्रवचनीयसंज्ञाऽपि न स्यात् । द्वित्वादिसहकारेणैव प्रत्यादिप्रयोगं विनाऽपि 'वृक्षं वृक्षं सिञ्चति' इत्यादितो व्यापकताबोधात् द्वित्वं विना 'वृक्षं प्रति सिञ्चति' इत्यादितो व्यापकताप्रत्ययाभावेन प्रतेर्व्यापकताद्योतकत्वाभावात् । न च द्वित्वेन प्रत्येतव्यव्यापकताद्योतकत्वप्रयुक्तैव कर्मप्रवचनीयसंज्ञा प्रागेव स्यादिति वाच्यम् । द्वित्वसहकारेणैव व्यापकताद्योतकस्य प्रत्यादेर्द्वित्वादेः प्राग्व्यापकताद्योतकत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । कर्मत्वाविवक्षायामपि प्रतेर्व्यापकतार्थकत्वमङ्गीकृत्य वृक्षं वृक्षं प्रतिषिञ्चतीत्यादौ 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (२।३।८) इति द्वितीयाऽङ्गीकारे तु 'वृक्षो वृक्षः प्रतिसिच्यते' इत्यादावपि द्वितीयापत्तिः । अस्माकं तु लकारेण कर्मत्वस्याभिधानान्न दोषः ।

यदप्युक्तं प्रतिवृक्षमित्यादौ समासानापत्तिरिति, तदपि न । वाचकाव्ययैरेव अव्ययीभावसमासस्य 'अव्ययं विभक्ति' (२।१।६) इति सूत्रे **भाष्यकैयटयो**' शेखरे च व्यवस्थापितत्वात् तत्र अव्ययीभावार्थं प्रतेः व्यापकतावाचकत्वस्यैव अङ्गीकारेण तदर्थव्यापकतायां वृक्षादिपदार्थान्वयेनैकार्थीभावोपपत्तेः । विग्रहप्रदर्शनं तु व्यापकत्वबोधसाम्येनैव । यदप्युक्तं किञ्च प्रत्यादेरित्यादि, तदपि न । पूर्वकालिकक्रियाविशेषकत्वमात्रस्यैवान्वर्थताबललभ्यत्वेन विरोधाभावात् । यदप्युक्तम्–अत एव **भाष्ये** किमर्थं पुनरित्यादि, तदपि न । तद्भाष्यस्य 'वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्' इत्याद्युदाहरणपरत्वात् । 'अर्थमर्थं प्रति शब्दो निविशते' इत्यादौ तु सत्तानुकूलव्यापारो निविशधात्वर्थः । प्रकारतारूपार्थपदार्थान्वयि चात्र सत्तारूपं फलम् । फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रयोज्यत्वम् । तथा च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न–प्रकारतानिष्ठव्याप्यता–निरूपित—प्रयोज्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नफलभूतसत्ताश्रयत्वरूपकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता द्विर्वचनद्योत्या शब्दनिष्ठसत्तानुकूलव्यापारान्वयिनीति तत्रापि 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इति कर्मत्वात् 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यनेनैव द्वितीयेति बोध्यमिति प्राहुः ।

कुतोऽधीति। कुत इत्यपादाने पञ्चमी। द्वितीया तु न। कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वरूपस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात्। **गतिसञ्ज्ञाबाधादिति** । धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगाद्गतित्वं प्राप्तं, विशेषद्योतकत्वाभावात्त्वनर्थकत्वव्यवहारोऽपीति भावः।

सुसिक्तमिति। सेकगतपूज्यत्वद्योतकः सुः । क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा सञ्ज्ञा। अत एव (१)सुषिक्तं किं तव' इत्यत्र न।

अतिक्रमणम्—उचितादधिकानुष्ठानम्। चात् पूजायामित्यनुकृष्यते **अतिदेवानिति।** देवेभ्योऽधिको देवपूज्य इति वाऽर्थः। द्वितीये 'कुगति' (२।२।१८) इति समासस्याभावस्तु अनभिधानात्। आद्ये तु प्राप्तिरेव न, 'स्वती पूजायामेव' इत्युक्तेः ॥

अपिः पदार्थ (१।४।९६)। पदस्य-अप्रयुज्यमानपदान्तरस्य अर्थः-पदार्थः। **सर्पिषोऽपीति।** अत्र बिन्दुरित्यादेः पदस्यार्थोऽपि द्योत्यः तदुक्तं वृत्तिकृता-'मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थेऽपिर्वर्तते' इति। **सम्भावनायां लिङिति।** 'उपसंवादाशङ्कयोश्च' (३।४।८) इतिसूत्र **भाष्ये** पठितेन 'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ' इत्यनेन। तच्च लोकसाधारणमित्यपि तत्रैव **भाष्ये** स्पष्टम्। तत्राऽऽशङ्का—उत्प्रेक्षा। सम्भावनाऽप्युत्कटकोटिका शङ्कैवेति भावः। कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्द्योत्यसम्बन्धमाह—**तस्या एवेति** । सम्भावनाया एवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्यमिति षष्ठीतत्पुरुषः। कर्तृपदं प्रकृताभिप्रायम्। सर्पिषोऽपि पिबेदित्यादौ कर्मदौर्लभ्येत्यादि बोद्ध्यम्। तत्र बिन्दोस्तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य द्योतकोऽपिः। **सम्बध्यत इति ।** स्यात्पदवाच्यक्रियायामपिद्योत्यबिन्दोः कर्तृतया, द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयादिति भावः। तदाह—**अपिशब्दबलेनेत्यादि।** एवञ्च सर्पिरवयवबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती तत्कर्तृका (२)सम्भवनाविषयः सत्तेति बोधः। विशिष्टसत्तायाः सम्भवनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि

---

(१) **सुषिक्तं किं तत्रेत्यत्रेति।** पूज्यसेकः किं त्वत्कर्तृक इत्याक्षेपात् सेककर्तुः पूज्यत्वाप्रतीतेरत्र न कर्मप्रवचनीयत्वमिति षत्वं भवत्येवेति भावः। (२) **सम्भावनाविषयः सत्तेति।** अनेन लिङन्तेऽपि धात्वर्थमुख्यविशेष्यक एव बोध इति बोध्यते। विधावपि यजेतेत्यादौ यागानुकूलो व्यापारः प्रवर्तनासाध्य इति धात्वर्थभावनाविशेष्यक एव बोधः। 'अभिनिविशते सन्मार्गम्' इत्यत्र 'सन्मार्गविषयकाग्रहवान् इत्यर्थः इति लेखनं तु फलितार्थपरमेव। नत्वेतावता प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वं वैयाकरणाभिमतमिति भ्रमितव्यम्। लघुमञ्जूषादौ स्पष्टतया तत्खण्डनस्योपलम्भादित्यलम्।

सम्भावनाविषयत्वमनुभवसिद्धम् ।

नन्वेवं कर्मप्रवचनीयद्योत्येऽर्थे सर्पिषोऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद् द्वितीया स्यादत आह-**द्वितीया त्विति । न त्वपिनेति ।** बिन्दुना योगेऽप्यपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वम् , प्रकृते चापिद्योत्यस्योक्तसम्बन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी, न सर्पिरिति भावः । यदा स्पष्टप्रतिपत्तयेऽपिद्योत्यस्यापि बिन्दोः प्रयोगस्तदापि द्वितीयां बाधित्वोपपदविभक्तेरिति (१)प्रथमैव । तत्र कारकविभक्तित्वे क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वमिति दिक् ।

सञ्ज्ञाफलमाह—**अनुपसर्गत्वादिति । अपि स्तुयादिति ।** पूर्ववल्लिङ् । (२)क्रियाविषयं शक्यत्वादिना सम्भावनमपिद्योत्यम् । प्रकृतेऽवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादिति शक्त्युत्कर्षाविष्करणम् । अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनम् । सम्भावनपदस्येदृशार्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणम् । विष्णुविषयायाः शक्यत्वसम्भावने चान्यविषया निश्चयेन शक्या कर्तुमिति फलति । शक्त्युत्कर्षमित्यौचित्योत्कर्षादेरप्युपलक्षणम् । 'अपि वेदान्तपारगं हन्यात्' इत्यादौ हननक्रियायां सम्भावनाविषयौचित्योत्कर्षद्योतनात् । सम्भावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति अस्य स्वार्थे तात्पर्याभावो धर्मशास्त्रोक्तः सङ्गच्छते । कामचारः-इच्छया प्रवृत्तिः । स्तुहि, मा वा ; यथेष्टं कुर्विति यावत् । 'प्रैषातिसर्ग' (३।३।१६३) इति लिङ् । **अपि स्तुयात् वृषलमिति ।** 'उपसंवाद' (३।४।८) इतिसूत्रपठितवार्तिकेन परेणान्तरङ्गेण च 'गर्हायां लडपि' (३।३।१४२) इति बाधित्वा सम्भावने लिङ् । क्रियागतं गर्ह्यत्वमपिद्योत्यं वृषलपदसमभिव्याहारात् स्तुतेर्गर्ह्यत्वेन तत्कर्तुर्गर्ह्यत्वं फलति । तदेव धिगित्यादिनाऽनूद्यते । **अपि सिञ्चेत्यादि ।** अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात्प्रत्येकं सञ्ज्ञायामुभयत्रापि षत्वाभावः ।

कालाध्वनो (२।३।५) । अत्यन्तसंयोगो—निरन्तरं सम्बन्धः । स च गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन च । तेन मासं भोजनाभाव इत्यादेः संग्रहः । गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यां द्वितीयेत्यर्थः । (३)**मास-**

---

(१) **प्रथमैवेति ।** नच तस्य प्रयोगे अपिशब्दस्य अविद्यमानपदार्थद्योतकत्वाभावात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न स्यात्, ततश्च षत्वं स्यादिति वाच्यम् । अविद्यमानपदार्थद्योतकत्वस्योपलक्षणत्वेनादोषात् । (२) **क्रियाविषयमिति ।** 'अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात्' इत्यादौ । (३) **मासमधीत इतीति ।** यद्यप्यत्र अध्ययनकरणकव्यापने धातोर्वृत्त्या 'मासमास्ते' इत्यादाविव कर्मत्वेनैव द्वितीया सिद्धा तथापि 'मासं गुडधानाः, क्रोशं कुटिला नदी' इत्यादौ

मधीत इति। (१)बुद्धिस्थयावदवयवसम्बन्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयार्थः। 'एकादश्यां रात्रौ जागृयात्' इत्यादावधिकरणत्वविवक्षणान्न द्वितीया।

इति द्वितीया॥

स्वतन्त्रः कर्ता (१।४।५४)॥ कारकाधिकारात् (२)क्रियाजनने (३)स्वतन्त्र इत्यर्थस्तदाह—**क्रियायामिति**। (४)स्वातन्त्र्यञ्च (५)कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्राधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम्। 'पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेन' इत्यत्र फलस्य प्राधान्येऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये 'कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे' इति। (६)णिचस्तु वाचकत्वमेव, अतस्तत्र ण्यन्तधातु-तत्प्रकृतिधातु-

---

क्रियायोगाभावात् अप्राप्तद्वितीयाविधानार्थमिदमिति भाष्ये स्पष्टम्। 'मासमासिता' इत्यादौ कृद्योगे षष्ठीबाधनार्थं चेदम्। (१) **बुद्धिस्थयावदवयवसम्बन्धरूपेति**। 'मासमधीते' इत्यादौ मासपदस्य त्रिंशद्दिनकूटपरत्वात् दिनस्य च सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्ताखण्डकालरूपत्वात् बुद्धिस्थदिनरूपावयवेषु सर्वेषु अध्ययनसम्बन्धे तादृशप्रयोगोपपत्तिः। 'मासं स्वपिति' इत्यादौ तु मासघटकदिनपदार्थस्य क्षणकूटात्मकत्वात् न घटिकादिकालावच्छिन्नस्वापमादाय तादृशप्रयोगः। यावदवयवसम्बन्धित्वं च तद्वृत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्। तेन दिनरूपावयवे रात्र्यवच्छेदेन अध्ययनाभावेऽपि नानुपपत्तिरिति दिक्। विस्तरस्तु व्युत्पत्तिवादादौ द्रष्टव्यः।

* इति द्वितीया *

प्रत्यासत्तिं दर्शयति-(२) **क्रियाजनने इति**।

(३) **स्वतन्त्र इति**। स च स्वार्थकारकाप्रयोज्यं यत् स्वार्थनिरूपितकारकत्वं तदाश्रयत्वसम्बन्धेन धातुविशिष्टः। कारकमात्रवृत्तिक्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्य कर्तृरूपतथाविधकारकप्रयोज्यत्वात् नातिप्रसङ्गः। न चैवं सौकर्यादिविवक्षायां 'स्थाली पचति' इत्यादौ स्थाल्यादेः कर्तृत्वानापत्तिः, स्थाल्यादिनिष्ठक्रियाजनकत्वस्य चैत्रादिरूपतत्कर्तृप्रयोज्यत्वादिति वाच्यम्। स्वार्थकारकाप्रयोज्यमित्यस्य स्वार्थनिरूपितकारकत्वेन विवक्षिताप्रयोज्यमित्यर्थात्। तदा पाककर्तृत्वेन चैत्रादेरविवक्षितत्वात्। नन्वेवं यत्र हरिणा मां भज' इति प्रयोजितो भक्तो हरिं भजति तत्र 'हरिं भजति' इत्यनुपपत्तिः, एवं काष्ठैः स्थाली पचति' इत्यादौ काष्ठादेः कर्तृत्वापत्तिः, तद्व्यापारस्य स्थाल्यादिव्यापाराप्रयोज्यत्वात्-अतः स्वातन्त्र्यं परिष्करोति--(४) **स्वातन्त्र्यञ्चेति**।

(५) **कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इति**। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यताश्रयो योऽर्थस्तदाश्रयत्वसम्बन्धेन धातुविशिष्टः कर्तेति। विशेष्यतायां मुख्यत्वं च स्वप्रयोजकप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताऽसामानाधिकरण्यम्।

नन्वेवं 'चैत्रेण मैत्रस्तण्डुलं पाचयति' इत्यादौ णिचो द्योतकत्वेन विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य पचधातुवाच्यतया प्रयोज्यव्यापारस्य मुख्यविशेष्यताश्रयत्वरूपप्राधान्याभावेन तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तिरत आह-(६) **णिचस्तु वाचकत्वमेवेति**। एवञ्च

एतदुभयवाच्यव्यापारयोस्स्वस्वार्थं प्रति प्राधान्याद् 'देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयति' इत्यादौ (१)प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिः। द्योतकत्वे तु

विक्लित्त्यनुकूलव्यापारवाचकपचनिरूपितं कर्तृत्वं प्रयोज्यकर्तरि सुलभम्, पाचिनिरूपितं कर्तृत्वं च प्रयोजके सुलभमिति न कश्चिद्दोष इति बोध्यम्। न च करणतृतीयया निर्वाहः। काष्ठादेः करणत्वविवक्षायां देवदत्तादेः तदविवक्षायामपि कर्तृत्वप्रयुक्ततृतीयार्थं, 'देवदत्तः शतेन बन्धयति' इत्यादौ शतपदात् 'अकर्तर्यृणे पञ्चमी' (२।३।२४) इति पञ्चमीनिषेधार्थं च कर्तृत्वस्यावश्यकत्वात् इति दिक्।

(१) **प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापीति।** नन्वेतदयुक्तम्-प्रयोजकव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वसिद्धिरित्यस्यैव वक्तुं युक्तत्वात्। तथा हि—स्वमते द्योत्यार्थस्य विशेषणत्वस्यैव सिद्धान्तितत्वेन द्वितीयव्यापारस्य णिज्द्योत्यत्वे स प्रयोज्यव्यापारे विशेषणमेव स्यात्। ततश्च 'चैत्रेण मैत्रः पाचयति' इत्यादौ मैत्रवृत्तिव्यापारप्रयोज्यश्चैत्रवृत्तिव्यापार इत्येव बोधः स्यात्, प्रयोज्यव्यापारस्यैव प्राधान्यादिति चेद्; न। न हि द्योतकतां जल्पन्तीत्येतावता बोधे वैलक्षण्यमङ्गीकुर्वन्ति। बोधं तु वाचकतावादिसिद्धमेव मन्यन्ते। नन्वेवमेषोऽप्येको द्योतकतावादिनये दोषः स्यात्, यद् द्योत्यार्थस्य विशेष्यत्वमभिधीयते इति चेत्? अस्तु, अस्माभिरपि 'चैत्रेण मैत्रः पाचयति' इत्यादौ प्रयोज्यस्य चैत्रादेः कर्तृतासिद्धये द्योतकतामतस्य दुष्टत्वेनैवाभिलपितत्वात्।

केचित्तु बोधे वैलक्षण्यमनभिप्रेयतां द्योतकतावादिनामयमाशयः—'हेतुमति च' (३।१।२६) इत्यत्र हेतुमत्पदं प्रयोज्यव्यापारपरमेव। हेतुः प्रयोजको विद्यते यस्येत्यर्थे मतुपो विधानात्। एवञ्च प्रयोज्यव्यापाररूपे हेतुमति द्योत्ये णिजित्यर्थ इति विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्यैव द्योत्यत्वेन तस्य विशेषणत्वेऽपि क्षतिविरहः। **यत्तु**-णिचः प्रयोज्यव्यापारद्योतकत्वे द्योतकं विना द्योत्यार्थाप्रतीत्या पचतीत्यादिवाक्याद् तद्व्यापारबोधानापत्तिरिति, तन्न। अन्तर्भावितण्यर्थतामङ्गीकृत्य पचतीत्यादितो व्यापारद्वयबोधस्यानुभविकतया प्रयोजकव्यापारद्योतकतामतेऽपि तत्र बोधानुपपत्त्या द्योतकं विनापि द्योत्यबोधस्याङ्गीकर्तव्यत्वादित्याहुः।

ननु कर्तृलक्षणे एव कर्तृत्वं प्रविष्टमित्यात्माश्रयः। कर्तृप्रत्ययपदस्य कर्तृबोधनियामकतिबादिसमभिव्याहृतशबादितत्तद्विकरणपरत्वेऽननुगमापत्तिः। यग्भिन्नविकरणत्वेन त्वनुगमोऽशक्यः। 'पद्यते' इत्यादौ स्य—समभिव्याहारे व्यभिचाराद्, इति चेन्न। अनुकूल्यत्वेनाप्रतीयमानधात्वर्थाश्रयत्वस्यैव कर्तृत्वात्। अनुकूल्यत्वेनाप्रतीयमानत्वं च अनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वम्। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारे फलस्य अनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयात् अनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वं फलेऽस्तीति न तदनाश्रयत्वमिति न तदाश्रयस्य कर्तृत्वप्रसक्तिः।

नन्वेवं स्वस्वत्वध्वंससमानाधिकरण-परस्वत्वोत्पत्ती-च्छाबोधानुकूलव्यापारार्थकदाधातुनिरूपितकर्तृत्वमुत्पत्त्याश्रयस्यापि स्यात्, उत्पत्तिरूपधात्वर्थस्य निरुक्तानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वात्। न चानुकूलत्वेन प्रतीयमानत्वे सति अनुकूल्यत्वेनाप्रतीयमानत्वं धात्वर्थे प्राधान्यम्, उत्पत्तिश्च न तथेति न दोष इति वाच्यम्। तथा सत्यपि 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादौ संयोगानुकूलव्यापाराश्रयस्य माणवकादेः कर्तृत्वापत्तेः, तद्वृत्तिसंयो-

नैतत् सिध्येत्। 'कारके' (१।४।२३) इतिसूत्रभाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते, प्रकृतसूत्रभाष्याच्चेति मञ्जूषायां निरूपितम्।

प्रकृष्टेति। यद्व्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। (१)**तमब्ग्रहणं किमिति।** कारकाधिकारात्करणल्युडन्तकरणेतिमहासञ्ज्ञया च साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणमेव साधकतमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः। (२)**गङ्गायामिति।** अधिकरणमित्यधिकरणल्युडन्तमहासञ्ज्ञयैव सिद्धे

गानुकूलव्यापारादेरुक्तरूपत्वात्-इति चेन्न। अनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वमित्यस्य स्वाश्रयत्व—स्वनिरूपितावच्छेदकताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकारत्वाभावाश्रयत्वम् इत्यर्थात्। तथाच संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापाररूपवारिधात्वर्थघटकस्य संयोगानुकूलव्यापारस्य, परस्वत्वोत्पत्तीच्छाबोधानुकूलव्यापाररूपदाधात्वर्थघटकपरस्वत्वोत्पत्तेश्च अनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वेऽपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावादिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकताश्रयत्वेन तदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाभावस्यासत्त्वात्तदाश्रयस्य माणवकादेर्न कर्तृत्वम्। एवं च फलाभावादनुकूलत्वेन प्रतीयमानत्वे सतीति विशेषणं न देयम्। स्वजन्यशाब्दबोधीयानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्व—स्वप्रयोज्यविषयताश्रयत्वैतदुभयसम्बन्धेन धातुविशिष्टो योऽर्थस्तदाश्रयत्वं कर्तृत्वम्। प्रतियोगिता च स्वाश्रयत्व—स्वावच्छेदकताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टा ग्राह्येति निष्कृष्टोऽर्थः।

यद्वा आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या स्वजन्यशाब्दबोधीयानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभावाश्रयत्व—स्वजन्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन धातुविशिष्टो योऽर्थस्तदाश्रयत्वं तत्त्वमिति।

नन्वेवं ण्यन्ताण्णिचि एकस्य लोपे 'यः शिष्यते' इति न्यायेन व्यापारद्वयस्यापि ण्यन्तवाच्यत्वेन धात्वर्थव्यापारानुकूलव्यापाराश्रयस्य मैत्रादेः 'चैत्रेण मैत्रेण पाचयति चैत्रः' इत्यादौ कर्तृत्वानापत्तिः, अनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानाश्रयत्वस्य तद्व्यापारेऽसत्त्वात्-इति चेन्न। धातुनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वस्यैव प्राधान्यरूपत्वात्। शक्तिवैशिष्ट्यं चोक्तरीत्यैव। शक्तेश्च शक्यतावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वात् पाचिनिष्ठायाः शक्तेः विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारनिरूपिताया विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारनिरूपितायाश्च विभिन्नत्वेनादोषादित्यलं पल्लवितेनेति शिवम्।

कश्चित्तु ण्वुल्समभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं कर्तृत्वम्। ण्वुल् च कर्त्रर्थकः सर्वस्मादपि धातोर्भवतीति न दोष इत्याह।

(१) **तमब्ग्रहणं किमिति।** अयं भावः—यद्यपि तमब्ग्रहणाभावे साधकमात्रस्य करणसञ्ज्ञाविधाने 'काष्ठैः पचति' इत्यादौ अनपायभूते काष्ठादौ चरितार्थायाः करणसञ्ज्ञायाः 'धनुषा विध्यति' इत्यादौ अपाययुक्ते धनुरादौ अनवकाशत्वादपादानसञ्ज्ञा प्राप्नोति तद्वारणार्थमिदमावश्यकं तथापि क्रियतेऽनेनेत्यर्थे करणशब्दस्य निष्पन्नतया महासञ्ज्ञाबलात् कारकाधिकाराच्च साधकस्यैव करणसञ्ज्ञा स्यात् इति सामर्थ्यात् साधकपदं साधकतमार्थं भविष्यतीति तमब्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नाशयः। (२) **गङ्गायामितीति।** एवं रीत्या

आधारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात्। एवञ्चेदं सूत्रं 'तिलेषु तैलम्' इत्यादावेव प्रवर्तेत । न हि गङ्गा तीरं वा सर्वावयवैर्व्याप्ते । तीरधर्मस्य घोषाधारत्वस्यात्यन्तसामीप्यात्प्रवाहे आरोपोऽत्र बोद्धव्यः । यदा तु व्यवहितो गङ्गातो घोषः, तदा गङ्गाशब्दस्य तत्तीरे लक्षणा । तमब्ग्रहणेन 'शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते' इति ज्ञाप्यते इति गौणाधारस्याप्यधिकरणसञ्ज्ञा सिद्ध्यति । एवञ्च गङ्गायां गाव इत्यप्युदाहरणम् । सर्वावयवव्याप्त्यभावेन मुख्याधारत्वाभावात् । गौणमप्याधारत्वादि सप्तम्यादिशक्यमेवेति बोद्ध्यम् । इदं प्रकृतसूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम् ।

(१) यदि तु महासञ्ज्ञया तदाक्षेपकरणासमर्थं प्रति आधारादिपदं

'आधारोऽधिकरणम्' (१।४।४५) इत्यत्राप्यधिकरणल्युडन्ताधिकरणेतिमहासञ्ज्ञाबलेनैवाऽऽधारस्याधिकरणसञ्ज्ञालाभे आधारग्रहणं सर्वावयवव्याप्त्याऽऽधारपरं भविष्यतीति 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ अधिकरणसञ्ज्ञा न स्यात् । प्रकृतसूत्रस्थतमब्ग्रहणेन तु 'कारकप्रकरणे प्रकर्षार्थप्रत्ययं विना शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते' इति ज्ञापने तु न किञ्चिद् दूषणम इति उत्तराशयः ।

अत्र कश्चित्--यदि 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इत्यत्रत्यकरणपदं लोकव्यवहारादेव गृहीतशक्तिकं भवेत्तदा लोकव्यवहारेणैव साधकतमनिरूपिताऽपि तत्रत्यकरणपदशक्तिर्गृह्येतेति महासञ्ज्ञाबलादेव साधकतमलाभोऽपि भविष्यतीति साधकग्रहणमपि व्यर्थं स्यात् । एवञ्च प्रकृते उद्देश्यलाभार्थमेव साधकतमग्रहणस्य करणीयत्वे 'अर्थः करणम्' इत्येव क्रियताम् । 'करणम्' इत्येव वा क्रियताम्--'कारकाधिकारात्क्रियाजनकमेवोद्देश्यीक्रियताम्, नार्थः साधकतमग्रहणेन । करणपदेनैव महासञ्ज्ञाबलेनोपस्थितस्य साधकतमस्योद्देश्यत्वं च स्यादिति तु न वाच्यम् । एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य सर्वादिप्रकरणे शेखरे निरस्तत्वात् । किञ्च 'आधारोऽधिकरणम्' (१।४।४५) इत्यत्राधारग्रहणमपि तथासति निरर्थकं भवति । कारकाधिकारात् क्रियाजनकस्य महासञ्ज्ञाबलेनैवाधिकरणपदलभ्यस्याधारस्यैवाधिकरणसञ्ज्ञोद्देश्यत्वसम्भवात् । न हि तत्र महासञ्ज्ञाबलेन सर्वावयवव्याप्त्या य आधार इत्यर्थस्य लाभः । अधिकरणल्युड्विधायकशास्त्रस्थेऽधिकरणपदे लोकतोऽधिकरणसामान्यनिरूपितशक्तेरेव ग्रहात् । सति ह्याधारग्रहणे तत्सामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्या य आधार इत्यर्थो लभ्यते, तदभावे तु नैव लभ्येतेति दोषानवकाशात् ।

यद्वा अस्तु लोकव्यवहारेण करणपदे 'करणाधिकरणयोः' (३।३।११७) इत्यत्र साधकनिरूपितशक्तेरेव लाभः, तथापि नार्थस्तमब्ग्रहणेन । साधकपदस्यैव साधकतमार्थत्वसम्भवात् । 'आधारोऽधिकरणम्' (१।४।४५) इत्यत्र तु आधारग्रहणं मैवास्तु इति न सर्वावयवव्याप्त्याऽऽधारस्यैवाधिकरणसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति न 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ कोऽपि दोष इत्याह ।

सत्येव साधकतमाधारग्रहणे करणपदे साधकतमनिरूपिता, अधिकरणपदे च आधारनिरूपिता शक्तिर्गृह्यते, तदभावे तु नैव गृह्येत । महासञ्ज्ञया तत्तदर्थनिरूपितशक्तिग्रहस्य बहूनां दुर्लभत्वेन तदर्थं तयोः सार्थक्यात् इत्यभिप्रेत्य कश्चिन्मतनिरासाय प्रकारान्तरेण तमब्ग्रहणचारितार्थ्यमाह-(१) यदि त्वित्यादिना ।

चरितार्थं, साधकशब्दस्य यद्व्यापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पादस्तत्र शक्तिः। आधारशब्दस्य चाध्रियते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रति सर्वावयवव्याप्त्या य आधारस्तत्र शक्तिरित्युच्यते, तदोक्तप्रयोगादिसाधनाय कारकप्रकरणे उद्देश्यवाचके पदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणाधारादेर्ग्रहणं वाच्यम्। स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्। तमपा तु प्रकृते तदभावो बोध्यते। एवञ्च व्यवधानेन फलोत्पादके करणकत्वोपचारेण तृतीयान्तप्रयोगस्यासाधुत्वबोधनं तमप्फलम्। एतत्तमब्वशादेवान्यत्र स्वरितत्वमिति ज्ञायते इति दिक्। स्पष्टञ्चेदं 'स्वरितेन' (१।३।११) इति सूत्रे भाष्ये।

रामेणेति। (१)कर्तृतृतीयायाः कर्तृत्वादिशक्तिमान्, कर्तृक्रियाभावसम्बन्धश्चार्थः। करणतृतीयायाः करणत्वशक्तिमान्, क्रियाकरणभावः सम्बन्धश्चार्थः। तच्छक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वेव। (२)रामकर्तृकबाणकरणकप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः।

प्रकृत्यादिभ्य इति। इदं यथायोगं (३)सर्वविभक्त्यपवादः॥

---

(१) **कर्तृतृतीयायाः कर्तृत्वादिशक्तिमान् इति।** अत्रादिपदेन 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (१।४।५५) इति विहितकर्तृसञ्ज्ञासमानाधिकरणहेतुसञ्ज्ञाज्ञाप्या कर्तृत्वशक्तिसमानाधिकरणा हेतुत्वशक्तिर्गृह्यते। 'देवदत्तेन यज्ञदत्तेन पाचित ओदनः' इत्यादौ देवदत्तहेतुकर्तृकव्यापारजन्य-यज्ञदत्तकर्तृकव्यापार-जन्यविक्लित्त्याश्रयस्तण्डुलः इति बोधस्यानुभविकत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः।

(२) **रामकर्तृकेति।** रामकर्तृकबाणकरणकव्यापारजन्यो यः प्राणवियोगस्तदाश्रयो वालीति बोधः। कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्य प्राधान्यात्। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तु व्यापारविशेष्यक एव बोधः। धात्वर्थव्यापारे बाणादिकरणत्वं च फले तत्करणत्वात् तद्विशिष्टं प्रति करणत्वं नोपपाद्यम्।

(३) **सर्वविभक्त्यपवाद इति।** तत्र 'प्रायेणात्र याज्ञिकाः' इत्यत्र 'अत्र बहवो याज्ञिकाः' इत्यर्थे प्रथमा प्राप्नोति। प्रायशब्दस्य बहुत्वविशिष्टार्थपरत्वात्। तस्य बहुत्वार्थपरत्वे वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तस्य याज्ञिकपदार्थे अन्वयात् तदर्थे 'इत्थंभूतलक्षणे' (२।३।२१) इत्यनेनैव यद्यपि तृतीया सिध्यति तथापि तस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठी प्राप्ता तां बाधितुमिदम्। तथाच बहुत्वसम्बन्धिनो याज्ञिका इति ततो बोधः। एवं बहुशब्दस्य बह्वाचारपरत्वेऽपि ज्ञाप्यत्वस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां तृतीयाविधानार्थमिदम्। 'प्रकृत्या चारुः' इत्यस्य प्रकृतिसम्बन्धी चारुरित्यर्थः, तत्र षष्ठी प्राप्नोति। 'गोत्रेण गार्ग्यः' इत्यस्य गोत्राभिन्नो गार्ग्य इत्यर्थे प्रथमा, गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानित्यर्थे षष्ठी प्राप्नोति। 'समेन धावति' इत्यत्र धावनकर्मदेशसामानाधिकरण्याद् द्वितीया प्राप्नोति। 'द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति' इत्यत्र परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारे द्विद्रोणाभिन्नं धान्यमित्यर्थात् द्वितीया प्राप्नोति। एवं 'पञ्चकेन पशून् क्रीणाति' साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति' इत्यादावपि सङ्ख्यासङ्ख्येयिनोरभेदात् द्वितीया प्राप्नोति।

(१)दिवः कर्म च (१।४।४३)। चेन सञ्ज्ञयोः समावेशः। तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वययोगो बोध्यते। तेन 'अक्षैर्देवयते' इत्यत्र (२)तृतीया परत्वात्, (३)कर्मत्वाच्चकर्मत्वप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः। अत्र विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव शक्तिद्वयबोधिका। (४)यदाऽक्षाणां फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा तदा 'अक्षान्दीव्यति' इत्यादि (५)साधु। '(६)अक्षाणां देविता' इत्यादौ तृतीयातः परत्वात्कृद्योगलक्षणाषष्ठी। (७)मनसा देवः' इत्यादौ (८)हेतुतृतीयान्तेः पचाद्यजन्तदेवशब्दस्य (९)समासः। न च शक्तिद्वयस्त्रीकारे(१०)ऽत्र कर्मणि लकारे करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यम्। 'अपादानमुत्तराणि' इत्यस्योदाहरणे 'गां दोग्धि' इत्यादौ तत्र कर्मणि लकारे पञ्चम्यापत्तिवारणायैकद्रव्यगतानेकशक्तिमद्ध्ये एकस्या अभिहितत्वे परस्या अपि तद्वत् प्रकाशेनाक्षतेः। एकैव शक्तिः सञ्ज्ञाद्वयोपयोगिनीति तु चिन्त्यम्। कर्मादिपदानां कर्मत्वादितत्तच्छक्तिरूपेण बोधकतया तयो(११)र्भेदस्यैवौचित्यादिति मञ्जूषायां विस्तरः।

फलप्राप्तिरिति। तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनाभावादेव न क्रियाप्रवृ-

---

भाष्यकारास्तु प्रकृत्या स्वभावेन कृतश्चारुः सुन्दरः न तु वस्त्रादिना, ग्रहणधारणयोः सौकर्याय बाहुल्येन अधीयते याज्ञिकाः, अहं 'गार्ग्यः' इति गोत्रेण सञ्ज्ञायै (सञ्ज्ञाता भवामि), समेन पथा एति गच्छति, पञ्चकेन पञ्चपशुसङ्घसाधनेन मूल्येन पशून् क्रीणाति, साहस्रेण सहस्रपरिमाणेन हिरण्येन अश्वान् क्रीणाति इति सर्वत्र अध्याहृतक्रियादिकमादाय करणविभक्तिमुपपाद्य प्रकृत्यादिभ्य इति वार्तिकं प्रत्याचख्युः। तेषां मते उक्तप्रयोगेषु सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठी अनभिधानान्न भवतीति बोध्यम्।

(१) **दिवः कर्म च** (१।४।४३)। 'अत्र चकारबलेन सञ्ज्ञाद्वयसमावेशः। तेनात्र पर्यायेण तृतीयाद्वितीये। अत एव 'मनसा देवः' इत्यादौ तृतीयासिद्धिः' इति प्राचीनोक्तिं खण्डयति-(२) **तृतीया परत्वादिति**। कर्मत्वफलमाह—(३) **कर्मत्वादिति**। नन्वेवम् 'अक्षान् दीव्यति' इत्यादेः सर्वथैवासाधुतापत्तिरत आह-(४) **यदाऽक्षाणामिति**।

(५) **साध्विति**। 'कर्तुः' (१।४।४९) इति सूत्रेणैतद्विवक्षायायां द्वितीयायाः साधुत्वादेवेत्यर्थः। एवं स्थिते कृद्योगे तृतीयातोऽपि परत्वात् 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इत्येवेत्याहुः।

(६) **अक्षाणां देवितेति**। नन्वेवं षष्ठीस्वीकारे 'मनसा देवः' इत्यादेः का गतिरत आह-(७) **मनसा देव इत्यादाविति**। (८) **हेतुतृतीयान्तेनेति**। कर्तृकर्मबोधकत्वाभावान्न मनःशब्दात् षष्ठीप्राप्तिः। एतेन 'मनसः कर्मत्वाद् देवेत्यत्राण्, मनःशब्दात् तृतीया च' इति मनोरमोक्तिः परास्ता (९) **समास इति**। 'मनसः सञ्ज्ञायाम्' (६।३।४) इत्यलुक्। (१०) **अत्रेति**। 'अक्षाः दीव्यन्ते' इत्यत्रेत्यर्थः। (११) **भेदस्यैवौचित्यादिति**। केचित्तु एकैव शक्तिस्तत्र करणत्वशक्तित्वं कर्मत्वशक्तित्वं च रूपद्वयं भिन्नं भिन्नं, करणत्वशक्तित्वेन बोधे करणसञ्ज्ञाऽन्यथा कर्मसञ्ज्ञेतिविवेक इति प्राहुः।

प्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकस्त्याग उच्यते। त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यङ्ग्येत्यन्यत्र विस्तरः। **नायात इति**। अनेन फलाप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते॥

(१)**सहयुक्ते** (२।३।१९)। 'पृथग्विनानानाभिः' (२।३।३२) इतिवत् 'सहेन' इत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं शब्दविशेषानादरेणार्थयोगे भवत्विल्यर्थमित्याह—**सहार्थेनेति**। अत एव क्वचित् शब्दयोगं विनापि भवति। तदाह—**विनापीति**। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह—**वृद्ध इति**। सहार्थः साहित्यं, तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकतत्क्रियादिमत्त्वं, क्वचित्समानदेशक्रियावत्त्वम्। अत एव माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे 'तिलैः सह माषान्वपति' इति भवति। यद्यपि 'पुत्रेण सहागतः' इत्यादौ आगमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीया सिद्धा; तथापि 'पुत्रेण सह स्थूलः' इत्यादि अस्य मुख्यमुदाहरणमिति भाष्ये स्पष्टम्।

---

(१) **सहयुक्ते** (२।३।१९)। अत्र अप्रधानत्वं शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावरूपम्। 'पुत्रेण सह स्थूलः पिता' इत्यादौ साहित्यवाचिसहशब्दयोगे शाब्दस्थूलत्वादिगुणान्वयित्वम्, आगत इत्यादौ तादृशक्रियान्वयित्वं च पित्रादेरिति नाप्रधानत्वम्। पुत्रादेस्तु सहशब्देन स्थूलादिपदसमभिव्याहारबलात् प्रतीयमानैः स्थूलत्वादिभिरन्वय आर्थो, न शाब्द इति शाब्दत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तः शाब्दगुणाद्यन्वयाभाव इति अप्रधानत्वात् तृतीया भवति। इतरसमभिव्याहारं विना शब्देन प्रतीयमानत्वस्यैव शाब्दत्वात्।

'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी।

इत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थके अन्यसमभिव्याहारं विना सहशब्देन प्रतीयमानविद्यमानतारूपपदार्थान्वयित्वेऽपि पुत्राणां तदन्वयिगर्दभ्याद्यन्वितवहनादिक्रियान्वयित्वाभावात् विशेष्याभावप्रयुक्तः शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभाव इति अप्रधानत्वात् तत्रापि तृतीया सिध्यति। एवं पुत्रेण सह यः, स गत इत्यादौ वैशिष्ट्यार्थकसहशब्दयोगेऽपि अप्रधानत्वं बोध्यम्। केचित्तु सहैव दशभिः पुत्रैरित्यादौ 'विद्यमाना' इत्यध्याहारेण साहित्यरूपमेव सहशब्दार्थमङ्गीकृत्य साहित्यबलात् तत्राध्याहृतक्रियान्वयमङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मते तत्रापि शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावो विशेषणाभावप्रयोज्य एवेत्यवधेयम्। अत्र सर्वत्र आगमनादिसमानकालिकागमनादिकं सहशब्दार्थः। तस्य कर्तृत्वादिसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे अन्वयः। आगत इत्यादिपदप्रतिपाद्यागमनकर्तृत्वादेश्च आश्रयतासम्बन्धेन तत्रैवान्वयः। विशेषणीभूतागमनादौ च पुत्रादेः कर्तृत्वादिसम्बन्धेनान्वयः। अतो न सापेक्षत्वप्रयुक्ता 'सपुत्रः' इत्यादौ समासानुपपत्तिः। कर्तृत्वादिसम्बन्धेन सहशब्दार्थगमनादिक्रियाया अन्यपदार्थे एवान्वयात्। नापि उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यापत्तिः। कर्तृतासम्बन्धेन आगमनादिवैशिष्ट्यरूपस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयभूतागमनादिकर्तृत्वतो भिन्नत्वात्। नापि क्रियावाचकादिपदप्रयोगवैयर्थ्यम्। सहपदस्य समभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यक्रियादिप्रतिपादकत्वस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धतया तं विना तेन तत्प्रतिपादनासम्भवादिति च व्युत्पत्तिवादे विस्तरः।

(१)**अङ्गेन**–अवयवेन । इदं सन्निधानलब्धम् । **अङ्गिनः**–अवयविनः । सूत्रे अङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्तो व्याख्यानादिति भावः । **अक्ष्णा काण इति** । यद्यप्यक्ष्ण्येव काणं तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो निरूढ इति ध्येयम् । यद्यपि काणशब्दोऽक्षिगतविकारवाचक एव तथापि 'द्वौ विप्रौ' इतिवदक्ष्णेति प्रयोगस्य साधुत्वम् । इदृशारीत्येदृशानां साधुत्वे चेदमेव मानम् । षष्ठ्यपवादोऽयमित्याह–**अक्षिसम्बन्धीति** । **अङ्गविकारः किमिति** । अङ्गग्रहणप्रयोजनप्रश्नः । **अक्षि काणमिति** । प्रथमां बाधित्वाऽ(२)त्रैव स्यात् । लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं काणत्वम् ।

इत्थंशब्दः प्रकारमात्रपरः । प्राप्त्यर्थाद् भुवः कर्तरि क्तः । कर्मविभक्त्यन्तेत्थंशब्देन भूतशब्दस्य समासः । लक्षणशब्दः करणसाधनः । तस्य कर्मषष्ठ्यन्तेनेत्थम्भूतशब्देन समास (३)इत्याह–**कञ्चिदित्यादि** । **जटा-**

---

(१) **येनाङ्गविकारः** (२।३।२०) । विकारवाचकः काणशब्दो यदाऽङ्गिपरस्तदा अङ्गवाचकात् तृतीया । यथा–अक्ष्णा काणः । यदा चाङ्गपरस्तदा त्वङ्गवाचकात् प्रथमा । यथा–अक्षि काणमस्य । एतत्सर्वं च अर्शआद्यजन्ताङ्गपदमहिम्नलभ्यमेवेति तदभावे यदाऽङ्गपरस्तदैव स्यादित्याह—(२) **अत्रैव स्यादिति** । सम्प्रत्युभयप्रसक्तौ लाघवाद्विकृताङ्गरूपशक्यपरग्रहणसम्भवे विकृताङ्गविशिष्टरूपलक्ष्यपरो न गृह्यतेति भावः ।

(३) **इत्याहेति** । तापसत्वादिरूपप्रकारविशिष्टस्य तापसादेर्ज्ञानं येन जटादिना तद्वाचकजटादिपदरूपलक्षणवाचकात् तृतीयेति सूत्रार्थः फलितः । एवञ्च 'जटाभिस्तापसः' इत्यत्र जटापदोत्तरतत्सूत्रविहिततृतीयायाः स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमर्थः । तस्य तापसत्वादिप्रकारविशिष्टेऽन्वयः ।

परे तु साङ्ख्यमते ज्ञापकत्व–स्थापकत्व–उत्पादकत्वादिभेदेन त्रिविधस्यापि हेतोः 'हेतौ' (२।३।२३) इति तृतीयाविधायकसूत्रे हेतुपदेन ग्रहणमावश्यकम् । अत एव 'धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयो वह्निः' इत्यर्थतात्पर्येण 'धूमेन वह्निः' इत्यादिवाक्यानां 'पृथिवीप्रयोज्यस्थित्याश्रयो नरः' इत्यर्थतात्पर्येण 'पृथिव्या नरः' इत्यादिवाक्यानां 'दण्डप्रयोज्योत्पत्त्याश्रयो घटः' इत्यर्थतात्पर्येण 'दण्डेन घटः' इत्यादिवाक्यानां च प्रामाण्यं सिद्धम् । एवञ्च स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वार्थकतृतीयायाः 'हेतौ' (२।३।२३) इति सूत्रेणैव विधानसिद्धौ तदर्थकत्वे सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः । अतो लक्षणपदं भावप्रत्ययान्ततया ज्ञानपरम् । इत्थम्भूतपदं तूक्तार्थकमेव । जनकत्वं सप्तम्यर्थः । एवञ्च प्रकारविशिष्टविषयकज्ञानजनकपदात् तृतीयेति सूत्रार्थः । तत्र विशिष्टज्ञानजनकात् 'कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत्' इत्यादौ कमण्डलुपाण्यादिपदात् प्रधानक्रियान्वयनिमित्तकविभक्तेर्बलत्वात् तथा बाधे विशिष्टज्ञानजनकविशेषणज्ञानजनकात् 'कमण्डलुना छात्रो दृष्टः, जटाभिस्तापसः' इत्यादौ कमण्डलुजटादिपदात् तृतीयाऽनेन भवति । वैशिष्ट्यमात्रं तृतीयाऽर्थः । जटादिविशिष्टस्तापस इत्येव बोधः । एवञ्च 'घटत्वेन वह्निर्नास्ति' 'रजतत्वेन रङ्गं जानाति' इत्यादौ घटत्वादिपदोत्तरा प्रतियोगित्व–प्रकारित्वादि-

भिरिति। यद्यपि ताभिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियायां करणत्वादिदं सिद्धं, तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थमिदम्। (१)इत्थम्भूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेव तत्रैवानेन तृतीया। तेन 'कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीत्' इत्यादौ कमण्डलुपदान्न तृतीया। न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः 'सुपो धातु' (२।४।७१) इति लुगिति वाच्यम्। कृते समासे तस्या उत्पत्त्या समासरूपप्रातिपदिकानवयवत्वादिति **कैयटे** स्पष्टम्। कमण्डलुः पाणौ यस्येति बहुव्रीहिः।

परे तु-कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः, कमण्डलुयुक्तपाणिरू-

---

रूपवैशिष्ट्यार्थिका तृतीयाऽप्यनेनैव। वैशिष्ट्यार्थकत्वायानेकेषां प्रकृत्यादिगणे पाठे गौरवापत्तेः। जटाज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं तु तापसत्वविशिष्टस्य फलति। नैतावताऽसौ कस्याप्यर्थ इति प्राहुः।

अन्ये तु लक्षणपदं करणसाधनमेव ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वेन रूपेण विशेषणार्थकम्। विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्। एवञ्च प्रकारविशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयविशेषणार्थवाचकात् तृतीयेति सूत्रार्थः। अन्यत्सर्वं परेतुमतोक्तमेवात्रानुसन्धेयमित्याहुः।

केचित्तु ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयार्थत्वाङ्गीकारेऽपि नात्र 'हेतौ' इति सूत्रेण गतार्थत्वं शङ्कनीयम्। धूमादिनिष्ठस्य वह्न्यादिज्ञानजनक-धूमादिविशेष्यकवह्न्यादिव्याप्यत्वप्रकारक-प्रमा-विषयत्वरूपलक्षणत्वस्य समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्ने 'हेतौ' (२।३।२३) इत्येतद्विहिततृतीयया बोधनात्। अत एव धूमेन पर्वतो वह्निमानित्यादय एव प्रयोगाः, नतु वह्निना धूमवान्पर्वत इत्यादयः। नवा द्रव्यत्वेन वह्निमानित्यादयः। एवञ्च प्रकृते तृतीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकजटात्वाद्यवच्छिन्ने अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नतापसत्वादिनिरूपितस्य तद्विशेष्यकतन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वरूपलक्षणत्वस्याभावान्न तेनात्र तृतीयाप्रसक्तिः। एतद्विहिततृतीयया तु कादाचित्कजटाज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वरूपं लक्ष्यत्वं तापसत्वे बोध्यते। 'अत्र कस्तापस' इति प्रश्ने तत्र अन्यस्य कस्यापि जटावत्त्वाभावात् 'यो जटावान्' इत्युत्तरवाक्यात् व्यक्तिविशेषे जटावत्त्वज्ञाने तापसत्वज्ञानात् ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपलक्षणत्वस्य तत्रोपपत्तेः। एतादृशलक्षणत्वं तु 'वह्निना धूमवान्' इत्यादौ न विवक्षितमिति न तत्रानेन तृतीया। कस्मिंश्चिद् गृहे कस्यचित् पुरुषस्य कदाचित् वह्निना धूमवत्त्वज्ञाने तादृशज्ञानमादाय उपपद्यमानलक्षणत्वस्य विवक्षणे तु भवत्येव तादृशः प्रयोगः। अत एव लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयार्थमिदमिति शेखरकारेणोक्तम्। अत एव न मतुबापत्तिः। वैशिष्ट्यार्थकत्वे तु सा दुर्वारेत्याहुः।

गदाधरभट्टाचार्यास्तु—'इत्थम्भूत' (२।३।२१) इति भूतार्थक्तप्रत्ययोपादानात्, व्यावर्तकार्थकलक्षणपदोपादानाच्च पूर्वं प्रकारविशिष्टस्य सम्बन्धियदिदानीमविद्यमानत्वेऽपि व्यावर्तकं जटादि तद्वाचकात् तृतीया। अविद्यमानजटादेः सम्बन्धविवक्षायां मतुबाद्यप्राप्तेः। अविद्यमानजटासम्बन्धी तापस इति ततो बोध इत्याहुः।

(१) **इत्थम्भूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेवेति।** लक्षणवाचकपदाप्रयोज्या यत्र इत्थम्भूतस्योपस्थितिरित्यर्थः।

मस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वात् । तदुक्तम् 'अनुर्लक्षणे' (१।४।८४) इति सूत्रे **भाष्ये** 'सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति' इति । तदेवेत्यस्य कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः । कमण्डलोर्लक्षणत्वे हि स एवेति वदेत् । किञ्च तन्मध्यपतितन्यायेन तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन तस्य तदनवयवत्वोक्तेरनौचित्येन लुको दुर्वारत्वम् । अत एव 'नरम्मन्यः' इत्यादौ इजन्तस्योत्तरपदपरत्वाय पूर्वं सुपो लुकि उत्पन्नस्यामः 'सुपो धातु' (१।४।७१) इदि लुक् अम्विधिसामर्थ्येन बारित 'इच एकाचोऽम्' (६।३।८६) इति सूत्रे **भाष्ये** (१)इत्याहुः ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतर (२।३।२२) ॥ दैवादिकस्य जनेर्न ग्रहणं तस्याकर्मकत्वात् तदाह—**जानातेरिति** । कर्मत्वशक्तिरेवात्र तृतीयाऽर्थः ॥

हेतौ (२।३।२३) ॥ हेतुरिह कारणं न शास्त्रीयः । तस्य कर्तृसञ्ज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः । ननु लौकिकहेतुरपि करणमित्यत आह—**द्रव्यादीति** । आदिना गुणक्रिये । **साधारणमिति** । तज्जनकेऽपि वर्तते इत्यर्थः । करणं तु क्रियाजनकमेवेति भावः । वैषम्यान्तरमाह—**निर्व्यापारेति** । करणन्तु व्यापारवदेवेति भावः । (२)एवञ्च करणत्वशक्तेर्भिन्नैव

---

(१) **इत्याहुरिति** वस्तुतस्तु यदुक्तं कमण्डलोर्लक्षणत्वे स एव वदेदिति, तदयुक्तम् । 'उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत् सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाग् भवति' इत्यस्य स्वेनैवोक्ततया लक्षणशब्दानुरोधेन नपुंसकत्वनिर्देशस्योचितत्वात् । यदपि तन्मध्यपतितन्यायेन लुको दुर्वारत्वमिति, तदपि न । तन्मध्यपतितस्य तत्समुदायनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयस्यैव तद्ग्रहणेन ग्रहणस्य तन्न्यायेन बोधनात् । अत एव जनराशब्दे न जरस् । नापि 'ग्रामं प्रापितः' इत्यादौ 'प्राप्तापन्ने' (२।२।४) इति समासः । तद्घटकस्योद्देश्यत्वेऽपि समुदायस्यानुद्देश्यत्वात् । 'नरम्मन्यः' इत्यादौ तु खिदन्तोत्तरपदकसमासावयवपूर्वपदस्य खिदन्तरूपोत्तरपदपरकस्य नृरूपस्येजन्तैकाचोऽम् विधीयते इति समुदायस्यापि उद्देश्यत्वं परम्परयाऽस्त्येवेति न 'इच एकाचः' (६।३।६८) इति सूत्रस्थ**भाष्य**विरोधोऽपि । यदुक्तं कमण्डलुपाणिपदात् कमण्डलुयुक्तपाणिरूपकमण्डलुपाणित्वविशिष्टवाचकात् तृतीयावारणाय लक्षणवाचकादित्थम्भूतस्य पृथगुपस्थितिरपेक्ष्यते इति, तच्चाप्ययुक्तम् । कारकविभक्तित्वेन बलीयस्या द्वितीयादिकया बाधात् । कारकविभक्तिवत् प्रधानार्थनिमित्तकविभक्तेरपि उपपदविभक्तितो बलवत्त्वस्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२।३।१९) इति सूत्रे अप्रधानग्रहणप्रत्याख्याने 'शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः' इत्यादौ उपाध्यायपदात् तृतीयाव्यावृत्त्यर्थं ध्वनिततया कर्मणः शेषत्वविवक्षायां 'कमण्डलुपाणेश्छात्रस्याद्राक्षीत्' इत्यादावपि न तदापत्तिः । तस्मात् कैयटोक्तमेव फलं युक्तमिति वदन्ति ।

(२) **एवञ्चेति** । ननु हेतुत्वस्य करणत्वनियतत्वाभावेन हेतुतृतीयाया आवश्यकत्वेऽपि करणत्वस्य हेतुत्वनियतत्वात् हेतुतृतीयया करणतृतीयाया गतार्थत्वं सम्भवत्येवेति

हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीयार्थ इति तात्पर्यम्। स्फुटप्रतिपत्तये करणे वैलक्षण्यमाह- **करणत्वन्त्विति**। हेतुहेतुमद्भाव एव तृतीयार्थः। दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वम्। पुण्ये क्रियाजनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वान्न तत्त्वम्। **फलमपीहेति**। इह-एतत्सूत्रोदाहरणे। क्वचित्फलमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यत इत्यर्थः। तस्यापि स्वज्ञानद्वाराजनकत्वात्। एतच्च 'प्रत्ययः' (३।१।१) इत्यादिसूत्रेषु **कैयटे** स्पष्टम्।

ननु 'अलं श्रमेण' इत्यादौ क्रियावाचकपदाभावात्क्रियाया अप्रतीत्या कथं करणत्वमत आह—**गम्यमानापीति**। श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयापीत्यर्थः। न तूच्चार्यमाणतद्वाचकपदजबोधविषयैवेति भावः। अलंशब्दो निषेधार्थस्तदाह-**साध्यं नास्तीति**। ननु साध्यमित्यर्थज्ञानेऽपि तस्य श्रमेणेति नामार्थत्वेन न क्रियात्वमत आह-**इहेति**। (१)स्ववाच्यक्रियां प्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः। स्पष्टं चेदम् 'इग्यणः' (१।१।४५) इति सूत्रे 'प्रविश' 'पिण्डीम्' इति 'वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगः' इत्यादिना **भाष्ये** इति मञ्जूषायां विस्तरः।

अशिष्टेति। अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकपदप्रयोगे प्रत्यासत्त्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णाचारत्वं तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः। **दास्येति**। दासीसम्प्रदानकं रतिफलकं दानमि(२)ति बोधः। इति तृतीया॥

चेन्न। हेतुतृतीयावाच्यहेतुत्वशक्तेः करणतृतीयावाच्यकरणत्वशक्तेश्च घटत्वपृथिवीत्वयोरिव परस्परं भिन्नतया तत्तच्छक्तिप्रकारकबोधार्थमुभयोरावश्यकत्वात्। हेतुत्वशक्तेः कारकत्वाभावेन 'घटवद् भूतलम्' इत्यादौ समासैकदेशे घटादौ दण्डेनेति तृतीयाप्रतिपाद्यहेतुत्वस्यान्वयाभावेन 'शरैः शातितपत्रः' इत्यादौ समासैकदेशशातनादावपि अन्वयासम्भवेन तादृशप्रयोगाणामसाधुत्वापत्तेश्च। करणत्वविवक्षायां शतेन बध्नाति' इत्यादौ 'अकर्तर्यृणे पञ्चमी' (२।४।२४) इति हेतुतृतीयाबोधिकां पञ्चमीं बाधित्वा तृतीयाविधानार्थं तदावश्यकत्वाच्च।

(१) **स्ववाच्येति**। स्वघटितपदवाच्येत्यर्थः। 'ग्रामस्य हिरुक्' इत्यादौ द्वितीयावारणाय धातुवाच्यतावच्छेदकविलक्षणरूपेण नाम्नः क्रियावाचकताविरहेऽपि 'पिण्डीम्' इत्यादिसम्प्रसारणसंज्ञासूत्रभाष्यात् वाक्यैकदेशभूते पदे तद्रूपपुरस्कारेणैव क्रियावाचकत्वाङ्गीकारात्।

(२) **इति बोध इति**। दाण्धातोः दानपूर्वके उपभोगे वृत्तेः 'दत्त्वा तया सह (ताम्) उपभुङ्क्ते' इत्यर्थ इति लघुमञ्जूषायाम्।

*** इति तृतीया ***

दानस्येति । (१)दाधात्वर्थस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं (२)क्रियामात्रस्य । **कर्मणेति** । सम्बन्धुमिति शेषः । **अभिप्रैति**–इच्छति । कर्मणा सम्बन्धश्च स्वत्वादिरूपः । सम्प्रदानत्वशक्तिमान् सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः । स एवोद्देश्य इत्युच्यते । क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः । विप्रसम्प्रदानकं दानमिति बोधः । कर्मणेति किम् ? तदभावे हि कर्मणोऽप्युद्देश्यतयाऽन्तरङ्गत्वात्तस्यैव सञ्ज्ञा स्यात् । (३)कर्मसञ्ज्ञया तु पर्यायो भविष्यति । यं सग्रहणं किम् ? तदभावे क्रियाकर्मणा योऽभिप्रैति ब्राह्मणादिस्तस्यैव स्यात् । कर्तृसञ्ज्ञा त्वकर्मकविषये सावकाशा । न च कर्तुः कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मत्वम् । कर्मसञ्ज्ञायां कर्तृग्रहणस्य (४)स्वतन्त्रोपलक्षणत्वात् । अत एव 'सार्थाद्धीयते' इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेऽपि कर्मणि लकारः सिद्धः । ननु कर्म-

---

(१) **दाधात्वर्थस्येत्यर्थ इति** । तेन 'खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति' इत्यत्र संयोजनार्थत्वेऽपि तस्मै इति सम्प्रदानचतुर्थीप्रयोगः वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्थः सङ्गच्छते । चपेटा–पाणितलम् । संयोगश्च अभिघातरूप एव अभिधानस्वाभाव्यात् । (२) **क्रियामात्रस्येति** । तेन 'शिष्याय शास्त्रं कथयति' इत्यादीनां सिद्धिः । 'अजां ग्रामं नयति' इत्यादौ ग्रामादेः अजादिसम्बद्धत्वेनोद्देश्यत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । तथा विवक्षायां तु इष्यते एव चतुर्थीति भावः । अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इतिवार्तिकप्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । 'रजकस्य वस्त्रं ददाति' इति तु सम्बन्धसामान्यविवक्षायां बोध्यम् । अत्र हि अधीनीकरणार्थो ददातिः । मुख्यदानं हि स्वस्वत्वनिवृत्ति–परमात्रस्वत्वोत्पत्ति–एतदुभयानुकूलो व्यापारः । उपेक्षायामतिव्याप्तिवारणाय परेत्यादि । स्वासाधारणस्वत्वनिवृत्तिजनके स्वपरसाधारणस्वत्वजनके संसर्जनरूपे व्यापारेऽतिव्याप्तिवारणाय परमात्रेति । दानमेव स्वत्वजनकं प्रतिग्रहस्तु फलातिशयार्थो न स्वत्वजनकः । अत एव देशान्तरस्थब्राह्मणोद्देशेन द्रव्यदाने तस्य मरणे तत्पुत्राणां तस्य द्रव्यस्य पितृदायत्वेन ग्रहणमुक्तं निबन्धेषु । अस्वीकारश्च तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकः । तस्मिन् सति दानेऽपि न तदुत्पत्तिः । प्रतिग्रह एव स्वत्वजनक इति मते तु स्वत्वोत्पत्तीच्छाबोधानुकूलो व्यापारो दानम् । तदुत्पत्तीच्छामात्रं तु न धात्वर्थः । तदिच्छाबोधानुकूलकायिकव्यापारकाले एव ददातीति प्रयोगात् । स्वस्वत्वनिवृत्तिं विना परस्वत्वोत्पत्तेरयोगात् साऽपि धात्वर्थः । अन्यथा शब्देन परस्वत्वबोधे जातेऽपि ग्रामुष्यायणादाविव तद्दत्तकादावपि तत्स्वत्वबोधापत्तेः ।

(३) **कर्मसञ्ज्ञयाऽत्र पर्यायो भविष्यतीति** । ननु 'पत्ये शेते' इत्यादौ चरितार्थायाः सम्प्रदानसञ्ज्ञायाः गवादौ 'कर्तुरीप्सिततमम्' (१।४।४९) इत्यनेन अनवकाशत्वाद् बाध एवापादनीयो, न तु पर्याय इति चेद्, न । कर्मणेत्यस्याभावे 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यस्येव अस्यापि 'यमभिप्रैति' इत्युक्त्या कर्तुः स्वव्यापारेण साध्यत्वेनेच्छाविषये फले, तद्वत्त्वेनेच्छाविषये गवादौ चेत्युभयत्रैव शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रवृत्त्या विप्रादाविव 'पत्ये शेते' इत्यादावपि अप्रवृत्त्या अस्याप्यनवकाशत्वेन पर्यायापादनस्यैवोचितत्वात् । स्पष्टं चेदमेव भाष्यकैयटयोः । अन्तरङ्गत्वानाश्रयणे तु बाध एवापादनीय इति दिक् ।

(४) **स्वतन्त्रोपलक्षणत्वादिति** । इदं च कर्तुरीप्सितसूत्रे निरूपितम् ।

गेत्युक्तावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वं न स्यादत आह—**क्रिययेति**। कर्मरहितक्रिययेत्यर्थः। सकर्मकेषु कर्मसञ्ज्ञा अस्या बाधिकेत्याशयेनाह—**(१)पत्ये शेते इति**। न च दानादीनां तदर्थत्वात्तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे किमनया सञ्ज्ञयेति वाच्यम्। (२)'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' (३।४।७३) इत्यर्थत्वात्, (३)तत्सम्प्रदानकं दानमिति बोधार्थं तदावश्यकत्वाच्च। अत एव तादर्थ्यचतुर्थ्यां दानकर्मणो गवादेः सम्प्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यन्तार्थस्य (४)दानक्रियान्वयानापत्तिरिरिति **हेलाराजः**। (५)तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे 'चतुर्थी सम्प्रदाने' (२।३।१३) इति सूत्रं 'रुच्य-

---

(१) **पत्ये शेते इतीति**। पतिमुपाश्रित्य शेते इत्यर्थः। सम्प्रदानपत्युद्देश्यकं शयनमिति बोधः। क्रियाया अपि प्रारम्भादिक्रियानिरूपितं कृत्रिमकर्मत्वमप्युपपाद्य 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्त्तिकप्रत्याख्याने तु प्रारम्भक्रियाकर्मभूतं पतिसम्प्रदानकं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोधः। एवं रीत्या गत्यर्थकर्मण्यपि ग्रामायारभ्यते गमनमित्यर्थविवक्षायां चतुर्थीसिद्ध्या 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ' (२।३।१२) इति सूत्रमपि प्रत्याख्यातम्। आरम्भक्रियाया भेदेनानवभासे द्वितीया, तेनावभासे चतुर्थीति व्यवस्थेति न सङ्करः। कटं करोतीत्यादौ तु आरम्भक्रियाया न भेदेनावभासः कृधातुना, अनभिधानादिति न तत्र चतुर्थीति सर्वं **कैयटे** स्पष्टम्। (२) **दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने इति**। नन्वत्र दाशगोघ्नौ तदर्थे इत्येव कार्यमित्यत आह—(३) **तत्सम्प्रदानकमित्यादि**। (४) **दानक्रियान्वयानापत्तिरिति**। दानक्रियायाः स्वर्गार्थत्वात् स्वर्गरूपोपकारस्य दानक्रियाकर्तृगामित्वात् तद्गतफलद्वारा तज्जनकत्वरूपतादर्थ्यस्य ब्राह्मणादिनिरूपितस्य दानक्रियायामभावेन चतुर्थ्यन्तार्थस्य तत्रान्वयानापत्तिरित्यर्थः। 'तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं तादर्थ्यम्, न तु तादृशेच्छाविषयत्वमात्रम्। अत एव 'यागाय याति' इत्यादौ चतुर्थीसिद्धये 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (२।३।१५) इति सूत्रं चरितार्थम्। अत एव च स्वर्गाय पुण्यमित्यादयो न प्रयोगाः' इति वदतां गदाधरभट्टाचार्याणां मतेऽपि तादृशेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वरूपतादर्थ्यस्य पुण्यादाविव दानादिक्रियायामभावात् चतुर्थ्यन्तार्थस्य क्रियान्वयानापत्तिर्ध्रुवैव। मतद्वयेऽपि मुक्तये हरिं भजतीत्यादौ चतुर्थी 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकादेव साध्या।

'तस्मा इत्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्यवमृश्यते'।

इति कैयटोक्त्या, तत्प्रतीकमुपादाय 'विद्यमानमेव यत्किञ्चिदुपकारविशिष्टं कार्यमित्यर्थः। तेन 'घटाय दण्डः' इत्यादि नेत्याहुः। इति विवरणोक्त्या च तदुभयसम्मतस्य तद्गतोपकारजनकत्वरूपतादर्थ्यस्य, गदाधरसम्मतस्य पूर्वोक्ततादर्थ्यस्य च मुक्तिनिरूपितस्य भजनेऽभावादिति दिक्।

तादर्थ्यरूपरूपविभक्त्यर्थस्य दानादावनन्वये गवादावेवान्वये च 'ब्राह्मणाय गोदानम्' इत्यादौ सापेक्षत्वात् समासानापत्तिः। कारकविभक्त्यर्थसाकाङ्क्षस्येव तादर्थ्यसापेक्षस्यापि समासाङ्गीकारे ब्राह्मणाय कम्बलरोमाणीत्यादेरप्यापत्तिरिति बोध्यम्।

ननु स्वर्गरूपोपकारस्य विप्राद्यगामित्वेऽपि दुग्धाद्युपभोगरूपोपकारस्य तद्गामित्वात् तज्जनकत्वस्य दुग्धादिद्वारा गवादाविव गवादिद्वारा तद्दानादावपि सम्भवात् तादृशस्यैव तादर्थ्यस्य विवक्षया कैयटादिमते दानादिक्रियान्वयोपपत्त्या कारकत्वमुपपद्यते एवेति न तत्सूत्रकार्याणामवापत्तिः सूत्राभावेऽपि इत्यत आह—(५) **तादर्थ्यचतुर्थ्यैवेत्यादि**।

र्थानाम्' (१।४।३३) इत्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम्। **पशुनेति**। कर्म तृतीयाऽर्थः। सम्प्रदानं द्वितीयाऽर्थः। एतच्च दानार्थकयजधातुविषयम्। पूजार्थत्वे तु पशोः करणत्वं न्यायसिद्धम्। इदं छान्दसमिति **कैयटः**।

अन्यकर्तृक इति। अभिलष्यतिकर्त्रपेक्षयाऽन्यदभिलष्यतिकर्म, तत्कर्तृक इत्यर्थः। (१)यत्किञ्चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽभिलष्यतिकर्ता। हरिर्भक्तिमभिलष्यतीति प्रत्ययात्। यत्किञ्चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः कर्ता, इति अभिलषते रुच्यर्थत्वाभावान्न तद्योगे सम्प्रदानत्वमिति भावः। तदाह—**हरिर्निष्ठेति**। **पथीति**। न च प्रीयमाणपदाभावे सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां सञ्ज्ञान्तराप्राप्तिविषये चारितार्थ्येन परत्वादधिकरणसञ्ज्ञया बाधसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यम्। (२)'देवदत्तं रोचते' इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयात्।

'चतुर्थी सम्प्रदाने' (२।३।१३) इत्यस्यावश्यकत्वे च सम्प्रदानसंज्ञाया अप्यावश्यकत्वात 'दाशगोघ्नौ' (३।४।७३) इत्यत्र तदर्थे इति पदद्वयघटितन्यासकरणे न लाघवम्। एवञ्च यथा कथञ्चित् तादर्थ्यविवक्षया 'विप्राय गां ददाति' इत्यादौ चतुर्थ्युपपादनं न युक्तमिति भावः। अत एव 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यत्र चतुर्थीश्रुत्या दानक्रियाकर्मसम्बन्धित्वेन मैत्रावरुणस्योद्देश्यत्वरूपशेषित्वबोधनात् मैत्रावरुणोद्देश्यक दण्डदानं कृष्णविषाणप्रासनवन्न प्रतिपत्तिः, किन्तु अर्थकर्मेति चतुर्थाध्याये पूर्वतन्त्रे निर्णीतमिति दिक्।

(१) **यत्किञ्चिद्विषयकेति**। विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिसमानाधिकरणो यो व्यापारः स रुचेरर्थः, विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारः सोऽभिलषेरर्थः, स्वीयविषयत्वासामानाधिकरण्यं, स्वीयसमवायित्वासामानाधिकरण्यं, स्वानुकूलत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन प्रीतिविशिष्टो व्यापारो गानादिरूपो भजेरर्थः—इति त्रयाणां भेद इति बोध्यम्। न च प्रीधातोरपि रुच्यर्थत्वात् प्रीयमाण इति कर्मणि शानजनुपपन्न इति वाच्यम्। उभयोरपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीतिव्यधिकरणव्यापारवाचित्वेऽपि अनेनैव निर्देशेन प्रीधातूपात्तप्रीत्याश्रयस्य न सम्प्रदानत्वमिति ज्ञापनात्। अत एव 'हरिं प्रीणयति भक्तिः' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छते इति **केचित्**।

अन्ये तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारः प्रीधातोरर्थः। तत्र फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयत्वात् हरेः कर्मत्वम्। सकर्मकत्वाच्च कर्मणि प्रीयमाण इति शानजुपपद्यते। रुचधातोस्तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलप्रीतिसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वेन फलतावच्छेदकसम्बन्धस्य विषयतात्मकत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रीत्याश्रयये तु कर्तृसञ्ज्ञया परत्वाद्बाधात् न सकर्मकत्वमिति हर्यादेः समवायेन प्रीतावन्वये षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनमिति न प्रीधातुयोगेऽस्याप्रवृत्तिकल्पकत्वं प्रीयमाण इति निर्देशस्येत्याहुरिति दिक्।

(२) **देवदत्तं रोचते इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयादिति**। वस्तुतस्तु कर्मत्वादिरूप-

तत्सत्त्वे त्वस्य कर्मसञ्ज्ञापवादत्वान्न दोषः ।

गोपी स्मरादिति । श्लाघादेः (१)स्तुत्याादिना बोधनमर्थः । स्मरादिति हेतौ पञ्चमी । स्तुत्याऽऽत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । स्तुतिश्च कृष्णस्यैव । एवं ह्नुत्या स्वानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैव । एवं स्थित्या शपथेन च कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थः । यद्वा, स्तुत्या ह्नुत्या च कृष्णं स्वसखीजनं बोधयति, स्थित्या शपथेन च कृष्णं तं बोधयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमानपदे (२)ण्यर्थकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणश्च ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः । स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे 'कृष्णं श्लाघते' कृष्णं ह्नुते' इत्येव । ज्ञीप्स्यमान इति ज्ञापनवचनाज्ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् ।

धारेरु (१।४।३५) । 'धृङ् अवस्थाने' इति ण्यन्तस्य ग्रहणं व्याख्यानात् । **भक्तायेति ।** ध्रियमाणं स्वरूपेणावतिष्ठमानं मोक्षं हरिः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । प्रेरणाया भक्तासत्त्वेऽभावात्तस्यापि प्रेरणाजनकत्वेन कारकत्वं बोद्धव्यम् । (३)अवश्यदेयत्वेन मोक्षेऽपि ऋणत्वं बोद्धव्यम् ।

प्रकर्षविवक्षायाान्त्विति । फलाश्रयत्वेन विवक्षायामित्यर्थः । **परत्वादिति ।** इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । पुष्पसम्प्रदानिकेच्छेति चतुर्थीसमभिव्याहारे बोधः ।

व्याप्यशक्त्यविवक्षायामपि क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वविवक्षा 'आख्यातोपयोगे' (१।४।२९) इत्यत्रोपयोगग्रहणात् 'नटस्य शृणोति' इत्यादावेव भवति, न सर्वत्र । अत एव तदर्थकशेषषष्ठ्या न तत्त्वम् । एवञ्च व्याप्यशक्तिविवक्षाऽऽवश्यकी । ततश्च तत्तत्सञ्ज्ञया बाधे इदं बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वस्यापवादः स्यादिति पथश्चतुर्थ्यापत्तिरित्येवापत्तिर्बोध्या । सर्वत्र तथाविवक्षाया अभावादेव 'वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यात्' इति पूर्वोक्तमिति सङ्गच्छते । अन्यथा क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां 'वारणार्थ' (१।४।२७) इत्यस्य चारितार्थ्येन तदसङ्गतमेव स्यात् । किञ्चैवं सति सत्यपि प्रीयमाणग्रहणे क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामस्य चारितार्थ्येन कर्मत्वेन विवक्षायां भक्तिर्हरिं रोचते' इत्यापत्तिर्दुर्वारैव स्यादिति दिक् ।

(१) **स्तुत्यादिनेति ।** तत्र गुणवत्त्वबोधकः शब्दः स्तुतिः । अदर्शनयोग्यदेशस्थापनं ह्नुतिः । स्थितिः प्रसिद्धा । उपालम्भदानं शापः । अत्र तत्तत्पूर्वकबोधने श्लाघादीनां वृत्तिः । (२) **ण्यर्थकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणश्चेति ।** प्राधान्यात् ण्यर्थकर्मणो ग्रहणे कृष्णं स्वानुरागं बोधयतीत्यर्थः । सन्बलात् प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे कृष्णे स्वसखीजनं बोधयतीत्यर्थः ।

ननु ऋणं नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्ततदीयद्रव्यादानं, तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषो वा । उभयथाऽपि नेह प्राप्तिः । मोक्षस्योक्तरूपत्वाभावात्, अत आह—(३) **अवश्यदेयत्वेनेति ।** 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः ।

कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च ।

इत्यत्र क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षया षष्ठी । अन्ये तु 'भोगाय' इत्यध्याहृत्य कान्तायेति विभक्तिविपरिणामेन वा व्याख्येयमित्याहुः । स्पृह्धातुरिच्छामात्रवाची (१)फलावच्छिन्नेच्छावाची च । आद्ये सम्प्रदानत्वम्, अन्त्ये कर्मत्वम् । ईप्सितत्वं धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वं, न तु फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तमाग्रहः । कर्मसञ्ज्ञायान्तु यथा तल्लाभस्तथोक्तम् ।

(२)**भार्यामीर्ष्यतीति** । नात्र भार्यां प्रति कोपः, किं तु परैर्दृश्यमानां तां न सहते इत्येव । एवञ्चात्र न कोपजन्येर्ष्या किन्त्वन्यपुरुषदर्श-

---

(१) **फलावच्छिन्नेच्छावाची चेति** । विषयतापत्तिरूपफलावच्छिन्नेच्छावाचीत्यर्थः । आश्रयता च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः । तेन सम्बन्धेन विषयतारूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्कर्मत्वं पुष्पादीनाम् । इच्छामात्रवाचित्वे इच्छाया धात्वर्थत्वेऽपि धात्वर्थत्वजन्यत्वाभावाद् विषयतायाश्च धात्वर्थत्वाभावाच्च तद्विषयस्य कर्मत्वम् । कर्तृग्रहणेन प्रत्यासत्त्या धात्वर्थफलाश्रयस्यैव कर्मसञ्ज्ञाविधानादिति भावः । अन्ये तु फलावच्छिन्नेच्छावाचीत्यस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलमनः संयोगादिरूपव्यापारवाचीत्यर्थः । इच्छामात्रवाचीत्यस्य च समवायसम्बन्धावच्छिन्नेच्छानुकूलेच्छासमानाधिकरणव्यापारवाचीत्यर्थः । एवञ्च पूर्वत्र फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन इच्छारूपफलाश्रयत्वात् पुष्पादीनां कर्मत्वम्, उत्तरत्र च फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन इच्छारूपफलाश्रयत्वाभावात्पुष्पादीनां न कर्मत्वप्राप्तिरिति शेषषष्ठीं बाधित्वा अनेन सम्प्रदानत्वम् । समवायेन फलाश्रये तु परत्वात् कर्तृसञ्ज्ञयाऽस्य बाधः । पूर्वकल्पे तु विषयतायाः कर्ममात्रनिष्ठत्वात् कर्मस्थभावकत्वापत्तिः । अस्मन्मते तु इच्छायाः विषयतासमवायान्यतरसम्बन्धेन कर्तृकर्मोभयसाधारणत्वात्कर्तृस्थभावकत्वमुपपद्यते । येन कर्ममात्रनिष्ठं फलं प्रतिपाद्यते स कर्मस्थभावकः, येन च कर्तृकर्मसाधारणं फलं प्रतिपाद्यते स कर्तृस्थभावकः इति तल्लक्षणयोः परमलघुमञ्जूषायां व्यवस्थापितत्वादित्याहुः ।

(२) **भार्यामीर्ष्यतीति** । अन्यकर्तृकदर्शनविषयकासहनरूपो व्यापार ईर्ष्यतेरर्थः । दर्शने च भार्यायाः कर्मत्वसम्बन्धेनान्वयः । अत्र अन्यकर्तृकदर्शने एव द्वेषो न भार्यायामिति 'यं प्रति कोपः' इति विशेषोपादानाच्च तस्याः सम्प्रदानत्वमिति भावः । एवं शिष्यमीर्ष्यति इत्यत्र मैनमन्योऽध्यापयेदित्यर्थके शिष्यस्य न सम्प्रदानत्वम् ।

यद्यपि 'देवदत्ताय ईर्ष्यति' इत्यादौ देवदत्तादिसम्बन्ध्युत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष एव ईर्ष्यधातुना प्रत्याय्यते, प्रकृते तु भार्यायां कोपाभावान्न तथा, तथापि चित्तवृत्तिविशेषरूपेर्ष्यार्थकत्वमुभयत्र समानम् । सा च यस्मिन् ताडनवाक्पारुष्याद्यनुकूलव्यापारजनकचित्तवृत्तिविशेषरूपकोपजन्या तमुद्दिश्य तत्सम्बन्ध्युत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलं व्यापारं जनयति, यत्र च न उक्तविधकोपजन्या किन्तु अन्यदर्शनजन्या तमुद्दिश्य तत्सम्बन्ध्युत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारं न जनयतीति विशेषः । यं प्रति कोप इत्यस्यानुपादाने तु ईर्ष्याजनककोपविषये देवदत्तादाविव तज्जनकान्यदर्शनविषये भार्यादावपि प्रसज्येतैव सम्प्रदानत्वमिति दिक् ।

ईर्ष्याऽसूयामिषमनोः कर्मत्वं प्राप्ते सूत्रमित्याहुः ।

नजन्येति भावः। हरेः (१)क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात् 'क्रियया यम्' (का०वा०) इत्यनेन न सिद्धिः। 'न ह्यकुपितः क्रुद्ध्यति' इति भाष्येण (२)प्ररूढकोप एव क्रोध इति कुपेस्तदर्थत्वाभावेन न तद्योगे इदम्। 'कुप्यति कस्मैचित्' इत्याद्यसाध्वेव।

उपसृष्टयोरित्यस्यार्थमाह-**सोपसर्गयोरिति**। वैयाकरणनिकाये एष एतदर्थकत्वेन प्रसिद्धः। पूर्वसूत्रापवादोऽयम्।

यदीय इति। यदीयशुभाशुभसम्बन्धीत्यर्थः। राधीक्ष्योः प्रश्नविषयार्थपर्यालोचनमर्थः। कर्मणः प्रश्नविषयस्य धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकावेतौ। अत एव श्यन्। 'राधोऽकर्मकादेव' इत्युक्तेः। कृष्णसम्प्रदानकं शुभाशुभपर्यालोचनमर्थः।

प्रत्याङ्भ्याम् (१।४।४०)। व्याख्यानात्प्रत्येकं निमित्तत्वमित्याशयेनोदाहरति-**गां प्रतिशृणोतीति**। अनयोः प्रवर्तनापूर्वकाभ्युपगमोऽर्थः। तत्र विप्रस्य कर्तृप्रयोजकत्वेन हेतुत्वे प्राप्ते वचनम्॥

अनुप्रति (१।४।४१)। अनुप्रतीति भिन्नं पदं लुप्तपञ्चम्यन्तम्। गृण इति श्नान्तानुकरणात् षष्ठी। शंसितुः शसनविषयहर्षानुकूलव्यापारश्चणं प्रोत्साहनमनयोरर्थः। **पूर्वव्यापारस्येति**। शंसनस्येत्यर्थः। **प्रोत्साहयतीति**। ओथामेत्यादिशब्दैरिति शेषः। **शतायेति**। करणस्यैव सम्प्रदानत्वेन भानमत्र। शतव्यापारश्च दानरूप एवेति बोद्धव्यम्।

तादर्थ्ये। (३)तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः। यदा तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी-गुरोरिदं गुवर्थमिति अत्र **भाष्ये** स्पष्टम्। **क्लृपीति** सप्तमी। अर्थग्रहणञ्चात्र। सम्पत्तिः-उत्पत्तिः क्लृ-

---

(१) **क्रोधद्रोहाभ्यामिति**। वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयो वधताडनाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः। दुःखजनकक्रियाजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रोहः। वधादीनां, दुःखस्य च धात्ववाच्यत्वात् तदाश्रयत्वेन विवक्षितदेवदत्तादेः कर्मत्वाप्राप्त्या षष्ठ्यां प्राप्तायामिदमित्याहुः। (२) **प्ररूढकोप एवेति**। यावत् वाचः स्फुरणं; चक्षुषो रक्तत्वं, दन्तानां घर्षणमित्यादयो विकारा नाभिव्यज्यन्ते, किन्तु सूक्ष्मरूपेणावस्थिताः तावत् चित्तस्य कोपावस्था। अभिव्यक्तेषु च तेषु क्रोधावस्थेति तयोर्विशेषः। ईर्ष्या पूर्वं व्याख्याता। असूया तु शौचाचारादिषु दम्भादिकृतत्वाध्यासप्रयोजिका चित्तवृत्तिः। द्वेषस्तु दुःखसाधनत्वज्ञानजन्याऽनभिनन्दनात्मिका चेतनाचेतनविषयसाधारणी चित्तवृत्तिः। सा च क्रोधादिभ्यो विलक्षणैवेति न तद्योगे अनेन सम्प्रदानत्वमिति औषधं द्वेष्टि अस्मान् द्वेष्टीत्येवेत्यलम्।

(३) **तादर्थ्यमिति**। इदं सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे निरूपितम्।

त्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । **हितयोगे च** । चात्सुखयोगेऽपि ।

(१)क्रियार्थोप (२।३।१४) ॥ क्रिया अर्थः फलं यस्य तत् क्रियार्थम् । तेन स्ववाचकं लक्ष्यते । क्रियाफलकार्थवाचकमुपपदं यस्येत्यर्थः । सोऽर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एव । स्थानिशब्दश्च अप्रयुज्यमानवाची वैयाकरणानां निकाये प्रसिद्धः । क्रियार्थक्रियोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्याह— **क्रियार्था क्रियेति** । 'फलेभ्यो याति' इत्यादौ फलकर्मकाऽऽहरणफलकं यानमिति बोधः । यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले 'प्रविश पिण्डीम्' इत्यादौ तस्यैव पदस्य सम्पूर्णवाक्यार्थशक्तता तथाऽस्य समुदायस्याहरणघटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्छास्त्रबलात् । स्थानिन इत्युक्तेस्तत्प्रयोगे नेति बोद्धव्यम् । अयमेवार्थाध्याहारः ।

नमस्कुर्मो नृसिंहायेति । 'नमःस्वस्ति' (२।३।१६) इत्यनेन तु न सिद्धिः, उपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः । पिण्डीमित्यादावप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय (२)क्रियार्थोपपदस्येति ।

तुमर्थात् (२।३।१५) । 'तुम्' शब्देन तदर्थो लक्ष्यते, सोऽर्थो यस्येत्यर्थः । **इति सूत्रेणेति** । भावे ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियार्थक्रियायामुपपदे भविष्यति स्युरिति तदर्थः । **यागायेति** । (३)यागफलकं यानमित्यर्थः ।

---

(१) **क्रियार्थोपपदस्य** (२।३।१४) । ननु 'ब्राह्मणाय दधि' इत्यादौ यथा स्वसम्बन्धिभोजनरूपोपकारजनकत्वरूपतादर्थ्यसम्बन्धेन ब्राह्मणादेरन्वयविवक्षया चतुर्थी ब्राह्मणादिपदोत्तरं प्रयुज्यते तथा 'फलभ्यो याति' इत्यादावपि स्वसम्बन्ध्याहरणादिजनकत्वसम्बन्धेन फलादेर्यानादिक्रियायामन्वयविवक्षया फलादिपदेभ्योऽपि चतुर्थी सिध्येदितीदं व्यर्थम् । न चोक्तविवक्षायां फलान्याहर्तुं यातीत्यादावपि तदापत्तिरिति वाच्यम् । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन तत्र द्वितीयाया एव युक्तत्वादिति चेन्न । फलकर्मकाहरणफलकं यानमितिबोधेच्छायाम् आहरणादिक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयात् फलादिपदात् चतुर्थीसिद्धये एतस्य सत्त्वात् । गदाधरमते यानादिक्रियायां निरुक्तेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वरूपतादर्थ्यस्याभावाच्च । (२) **क्रियार्थोपपदस्येतीति** । यद्यपि 'प्रविश, पिण्डीम्' इत्यादौ प्रवेशनक्रिया भक्षणार्था भवति तथापि प्रविशेत्यादीनां 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (३।१।९२) इति परिभाषितमुपपदत्वं नास्ति, फलान्याहर्तुं यातीत्यादौ यातीत्यादीनां तु तुमुन्विधायके 'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इत्युक्तेस्तदस्तीति भावः ।

(३) **यागफलकं यानमिति** । अत एव क्रियार्थोपपदस्येत्यनेन न गतार्थता । तथा सति यागानुकूलकृतिफलकं यानमिति बोधः स्यात् । तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तु अत्र न प्राप्तिः । भाववचनाश्चेत्यनेन तुमुनर्थे घञो विधानेन तेनैव तस्योक्तत्वात् । तस्मात् तुमुन्नन्तादिव

उपपदविभक्तेरिति। वाचनिकमेवेदं **भाष्ये** पठितमिति केचित्। क्रियाकारकयोः सम्बन्धोऽन्तरङ्गः, उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्धे इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति 'अन्तराऽन्तरेण' (२।३।४) इति सूत्रे **कैयटः।** अत्राहुः—एवं सति 'नमस्यति देवान्' इत्यादौ नमःपदार्थे क्रियाकारकभावेनैवान्वये परत्वाच्चतुर्थीमाशङ्क्यानेन वारणस्य (१) **भाष्योक्त**स्यासङ्गतिः। (२)एतेन प्रधानत्वात् क्रियायास्तत्सम्बन्धनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि (३)परास्तम्। कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थत्वम्। अन्याभिहितानुद्भूतकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वं प्रथमाया अपि। 'अभिहिते प्रथमा' (का०वा०) इतिवार्तिकस्वारस्यात्। अतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोद्धव्यम्। द्वावित्यादौ द्वित्वादेरिव 'देवदत्तः पचति' इत्यादौ उभाभ्यामेकस्यैव कर्तृत्वस्य बोध इति न तद्बोधावृत्तिः।

तदर्थकघञन्तादपि प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमायां चतुर्थ्यर्थमिदमिति वैयाकरणाः। भाववचनाश्चेत्यनेन तुमुनर्थे घञो विधानात् भविष्यद्यागफलकं यानमिति बोधाकारः प्रदर्शनीयः।

(१) **भाष्योक्तस्यासङ्गतिरिति।** उभयोरपि क्रियाकारकभावसम्बन्धनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गत्वे तस्य बाधबीजत्वाभावात् परत्वाच्चतुर्थ्याशङ्कायां तस्य द्वितीयाव्यवस्थापकत्वायोगात् तदसङ्गतिरित्यर्थः। तस्माद्वाचनिकमेवेदम्। एवं च द्वितीयाचतुर्थ्योः प्राप्तयोः परत्वाच्चतुर्थ्याशङ्कायां वाचनिकेनानेन व्यवस्था युज्यते इति भावः। (२) **एतेन**—पूर्वोक्तचतुर्थीवारणपरभाष्यासङ्गतिप्रदर्शनेन।

(३) **परास्तमिति।** चतुर्थ्या अपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तेन हेतुना द्वितीयाया बलवत्त्वासम्भवादित्यर्थः।

परे तु क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थकविभक्तेः उपपदार्थान्वयनिमित्तकविभक्त्यपेक्षया वचनेन बलवत्त्वाङ्गीकारेऽपि पुत्रेण सहागतस्य पितुर्धनम्, शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः इत्यादौ षष्ठ्यास्तत्त्वाभावात् उक्तवचनेन बलवत्त्वबोधनासम्भवात् तेन न्यायेन तृतीयां वारयित्वा कृतस्य अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानस्यासङ्गतिः। तस्मात् प्रधानान्वयनिमित्तकविभक्तित्वमेव कारकविभक्तित्वम्। क्रियार्थककारकपदेन प्राधान्योपलक्षणात्। प्रधानकार्ये च सर्वतो बलवत्त्वस्य 'गतिबुद्धि' (१।४।५२) इति सूत्रे व्यवस्थापनात् तन्मूलिकेयं परिभाषा इति प्राचामाशयः। 'नमस्यति देवान्' इत्यादौ चतुर्थ्याः प्रधानधात्वर्थान्वयनिमित्तकत्वेऽपि अन्यत्र उपपदार्थयोर्मध्ये धात्वर्थस्यैव प्राधान्यात् प्रधानतावच्छेदकक्रियात्वरूपधर्मावच्छिन्नान्वयनिमित्तकत्वं द्वितीयाया एव नतु चतुर्थ्या इति न तेन न्यायेन द्वितीयाया बलवत्त्वप्रतिपादकभाष्यासङ्गतिः। एवमन्तरङ्गमूलकत्वाङ्गीकारेऽपि नैतद्भाष्यविरोधः। 'नमस्यति देवान्' इत्यादौ नमः पदार्थस्य धात्वर्थघटकत्वेन तत्र क्रियाकारकभावेनैव देवादिपदार्थान्वयेऽपि क्रियाकारकभावेनान्वयस्य चतुर्थीप्रत्ययनिमित्तत्वात्। तं विनाऽपि 'हरये नमः' इत्यादौ तदुत्पत्तेः। तस्मात् **कैयटोक्तं** च सम्यगेवेत्याहुः।

नमस्करोति देवानिति । उत्कृष्टनिष्ठो यः (१)स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधः तदनुकूलव्यापाररूप-(२)नमस्कारफलस्य तादृशबोधस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वम् । स्वशब्देन प्रयोक्ता । नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु ऊर्यादिषु वा पाठेन गतित्वात्संत्वम् । (३)एकस्या एवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तम् । 'नमस्यति देवान्' इत्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोधात् , सहयुक्ते' (२।३।१६) इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च ।

अलमितीति । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थानां ग्रहणे व्याख्यानादित्यर्थः । तत्र ज्ञापकमप्याह—**तस्मै प्रेति ।** षष्ठ्या अपि साधुत्वं बीजं—**स्व एषामिति ।**

आशीर्विवक्षायामिति । (४)आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः । स्वस्त्यर्थः कुशलं मङ्गलं वा । स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः—स्वस्ति जाल्मायास्तीति तत्त्वकथनम् । कुशलार्थैराशिषीत्यस्यावकाशः स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः । स्वस्तिशब्दो(५)ऽनव्ययमपि ।

प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखञ्चानुत्तमं तथा ॥

---

(१) **स्वनिष्ठापकृष्टत्वेति ।** स्वविशेष्यको यः अपकृष्टत्वबोधस्तदुद्देश्यको व्यापारो नमस्कारस्तत्फलस्येत्यर्थः । तेन प्रयोक्तुः नमस्कार्यापेक्षया अपकृष्टत्वाभावेऽपि उत्कृष्टत्वाभिमाननिरासार्थं न अपकृष्टोद्देशेन नमस्कारप्रयोगानुपपत्तिः । नापि चैत्रोद्देशेन नमस्कारे मैत्रस्य बोधेऽपि 'मैत्रं नमस्करोति' इतिप्रयोगापत्तिः, तद्बोधस्योद्देश्यत्वाभावादिति बोध्यम् । 'एषोऽर्घः शिवाय नमः' इत्यादौ त्यागो नमःशब्दार्थः । त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापार इति लघुमञ्जूषायां विस्तरः ।

(२) **नमस्कारफलस्येति ।** निपातानां द्योतकत्वात् कृधातोरेव फलवाचकत्वात् धात्वर्थफलाश्रयत्वात् कर्मत्वं देवानां सिध्यति । वाचकत्वाभावेऽपि बोधरूपफलनिष्ठविषयताया नमःपदप्रयोज्यत्वाच्चतुर्थीप्राप्तिरिति न्यायाश्रयणमिति भावः । (३) **एकस्या एवेति ।** 'तत्र च दीयते' (५।१।९६) इत्यादौ पाणिन्युच्चारिताया एकस्या एव सप्तम्यादेः उपपदार्थान्वयनिमित्तकसाधुत्वकविभक्त्यर्थबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वं, क्रियान्वयनिमित्तकसाधुत्वकविभक्त्यर्थबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वं वेति सन्देहे कारकविभक्तेर्बलवत्त्वबोधनेन तदर्थबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वनिर्णायिका वाचनिकी परिभाषा इति तेषामाशयः । तदाशयानवबोधमूलकमेव खण्डनमित्याहुः । (४) **आशीर्विषयत्वेति ।** एतेन आशिषः स्वस्तिशब्दार्थत्वं निराकृतम् । तस्य तदर्थत्वे 'स्वस्ति गोभ्यो भूयात्' इति स्वस्तिशब्दयोगे आशीर्लिङः प्रयोगानापत्तेः ।

(५) **अनव्ययमपीति ।** चतुर्थी तु साहचर्यात् अव्यययोगे एवेति बोध्यम् ।

* इति चतुर्थी *

इति भविष्योत्तरे प्रयोगात् ।

मन्यकर्मणि (२।३।१७)। **तिरस्कार इति** । अनादरो न आदराभावमात्रम्, अपि तु नञोऽधर्मादाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कार इति भावः । तत्रानादर इति मन्यकर्मविशेषणं तद्द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थः । तेन युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न । तिरस्कारश्च व्याख्यानादपकृष्टनिरूपितोपमेयत्व-स्याप्यभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते न त्वपकृष्टसादृश्यरूपः । तत्प्रतीतिश्च नञ्समभिव्याहारे एव । तृणतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः । 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि' इत्यादौ नञोऽध्याहारः, तदाह—**न त्वां तृणमिति** । कर्मात्र चतुर्थ्यर्थः । **इयनेति** । न तु यका, व्याख्यानादिति भावः । श्यंस्तूपलक्षणम् । तेन लिडादावपि भवति । तत् ध्वनयन्नाह—**नावाद्-यन्नादि-कयोगे नेति** । **नौकाकेति** । भाष्ये येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्तीति येष्विति बहुवचनेन वृत्त्युदाहरणक्लेन चैतेष्वेवानिष्टनिर्णय इति भावः ।

गत्यर्थकर्म (२।३।१२) । कर्मात्रापि चतुर्थ्यर्थः । गत्यर्थेति किम् ? ओदनं पचति । कर्मणीति किम् ? अश्वेन गच्छति । **चेष्टायां किमिति** । धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात् प्रश्नः । शरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् । **पन्थानमिति** । अध्वशब्दोऽर्थपरो व्याख्यानादिति भावः । **अधिष्ठित इति** । शब्दप्रयोगसमकालिकगन्तृव्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । अध्वपदेन गन्तृव्याप्तोऽर्थ उच्यते, तेन गन्तृयुक्तस्त्रियां 'स्त्रियं गच्छति' इत्यादौ न । स्पष्टञ्चेदं **भाष्ये उत्पथादिति** । उत्पथं सन्त्यज्येत्यर्थः । **इष्यत इति** । न त्वाक्रान्त इत्यर्थः । **उत्पथेनेति** । गन्तुमशक्त इति शेषः ।

इति चतुर्थी ॥

---

(१)**ध्रुवमपायेऽपा** (१।४।२४) ॥ ध्रुवं स्थिरम् । अपायो विभाग-जनको व्यापारः, तदनाश्रयमिति यावत् । विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एव, किन्तु बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितोऽपि । 'माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः' इत्यादौ बुद्धिकल्पितापायाश्रयेणैव **भाष्ये** पञ्चमीसाधनात् । कर्तृवारणाय ध्रुवमिति । अन्यथा कर्तृसञ्ज्ञाया इयमपवादः स्यात् । अपायविषये यत् कारकं तद्रूपक्रियाजनकं तदपादानमि-

---

(१) ध्रुवमपाये (१।४।२४) । प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वे सति तज्जन्य-

त्यर्थसम्भवात् । कर्तृसंज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था । हरिरप्याह—

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥ इति ।

स्पष्टञ्चेदं कैयटादौ । भाष्यानुसारिणस्तु एवं हि 'त्रस्तादश्वात्पतितः'–'धावतः पतितः' इत्यादौ ध्रुवत्वाभावादपादानत्वं न स्यादित्याशङ्क्य 'अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वमत्र, यतः सतोऽप्यविवक्षा भवति' इति समाहितं भाष्ये, तदसङ्गतं स्यात् । त्वदुक्ताध्रुवत्वस्य पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वस्यात्रासत्त्वेन सतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः । सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तध्रुवपदार्थकथनमेवोचितमिति तदसङ्गतिश्च । लोकसिद्धातिरिक्तार्थे ध्रुवपदस्य शक्तिकल्पने गौरवञ्च । अतदावेशादित्यस्य हरिकारिकायां तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः । (१)तस्मादपाये गतिविशेषे सति यद् ध्रुव(२)मवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति (३)तदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयं तदपादानमिति सूत्रार्थः । त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाश्रयणेन शङ्का, 'वृक्षात्पर्णम्' इत्यादौ तस्यासत्त्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य, प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्याविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरम् । 'ध्रुवमपाये' (१।४।२४) इति तु 'वृक्षस्य पर्णं पतति, इत्यादौ वस्तुतस्तस्य पर्णद्वारा पातजनकत्वात्प्राप्तापादानत्ववारणाय । एवञ्चापाये इति कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षिते इत्यर्थे तात्पर्यग्राहकं बोद्धव्यम् । ध्रुवग्रहणन्तु कारकान्तराणामिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराभावबोधनाय(४) इत्याहुः ।

अपादानत्वशक्तिश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति अपादानसमभिव्याहारे विभागोऽपि धात्वर्थ इति बोद्धव्यम् । एवञ्च 'वृक्षात्पतति' इत्यादौ तदपादानकविभागपूर्वकः संयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः । 'वृक्षाद् भूमिं पतति' इत्यादौ वृक्षापादनकविभागपूर्वकसंयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः 'परस्परस्मान्मेषावपसरतः' इत्यादौ मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वं परस्परपदोपात्तयोरेव विभागाश्रयत्वादपादानत्वम् । मेषपदोपात्ते तद-

---

विभागाश्रयत्वं ध्रुवत्वं प्राचीनाभीष्टं, तद्विपरीतमाह—(१) तस्मादित्यादि ।

(२) अवधिभावोपगमाश्रयत्वे सतीति । अवधित्वेन विवक्षितत्वे सतीत्यर्थः । (३) तदतिरिक्तस्य अवधित्वोपयोगिव्यापारस्य—अवधिताप्रयोजकप्रकृतधात्वर्थस्य, तद्भिन्नस्य वेत्यर्थः । (४) व्यापाराभावबोधनायेति । एतेन सौकर्यातिशयविवक्षायां 'स्थाली पचति' इत्यादिवत् 'अश्वः पतति' इत्यादयो नेति सूचितम् ।

विवक्षणात् । प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः । विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमपसरणम् । 'आत्मानमात्मना' इत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिकृतभेदवत् शब्दरूपोपाधिकृतभेदाग्रहणे मानाभावात् । शब्दालिङ्गितार्थभानस्यैव सत्त्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ।

यत्त्वपसरत इति सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठाङ्गतिं प्रति इतरस्यापादानत्वमविरुद्धमिति, तन्न । वस्तुतस्तन्निष्ठव्यापारयोर्भेदेऽपि सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवापायस्योपादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः । अत एवैकशेषसूत्रे **भाष्ये** उक्तं 'न वै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वात्' इति । 'धनुषा विद्ध्यति' इत्यत्र निःसरच्छरजन्यवेधार्थत्वाद्व्यधेरपादानत्वकरणत्वोभयप्राप्तौ परत्वात् करणत्वं बोद्धव्यम् ।

ग्रामादायातीति । आयातेर्विभागपूर्वकोत्तरसंयोगानुकूलो व्यापारोऽर्थः । 'वृक्षं त्यजति' इत्यादौ व्यापारव्यधिकरणविभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसञ्ज्ञयाऽपादानत्वस्य बाधः । स्पन्देस्तु न विभागोऽर्थ इति 'वृक्षे स्पन्दते' इत्येव । चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयोगादस्त्येव विभागार्थत्वम् । 'सार्थाद्धीयते' इत्यत्र सार्थस्य धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि 'अपादाने चाहीयरुहोः' (५।४।४५) इति ज्ञापकात्कर्मप्रत्ययान्तहीधातुप्रयोगेऽपादानत्वम् । कर्मसञ्ज्ञायाञ्च कर्तृपदं स्वतन्त्रोपलक्षणमिति कर्मणि लकारः । सार्थेन त्यज्यते देवदत्त इत्यर्थः ।

धावत इति । क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तगत्यनावेशात्, धावनस्याविवक्षणाद्वा ध्रुवत्वं बोद्धव्यम् ।

जुगुप्सेत्यादि । (१)जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानम् । तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन च विवक्षायां 'पापस्य जुगुप्सते' इति षष्ठी भवत्येव सत्यभिधाने । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि बोद्धव्यम् । एषां धातूनां स्वार्थपूर्वकबौद्धविश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणया सूत्रेणैव सिद्धेयेदं वार्त्तिकमुत्तरसूत्राणि च प्रत्याख्येयानीति

---

(१) **जुगुप्सादीनामिति ।** अनिष्टसाधनत्वज्ञानं जुगुप्सतेरर्थः । तत्समभिव्याहृतपञ्चम्या विषयत्वमर्थः । तथा च 'पापाज्जुगुप्सते' इत्यादौ पापविषयकमनिष्टसाधनत्वज्ञानमिति बोधः । विरमतेस्तु प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापारोऽर्थः । योगक्षेमसाधारणी चात्र अनुकूलता स्वरूपसम्बन्धविशेषप्रयोजकत्वरूपा । 'धर्माद्विरमति' इत्यादौ धर्मविषयककृत्यभावानुकूलो व्यापारः उपेक्षाविशेषरूप एव । प्रमाद्यतेस्तु इष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववज्ञानमर्थः । पञ्चम्यर्थश्च विषयत्वं ज्ञानेऽन्वेति इति दिक् ।

(१)स्पष्टं भाष्ये ।

(२)भयं भी(३)स्त्राणन्त्रास्तदाह—**भयार्थानामिति** । हेतुतृतीयाऽपवादोऽयम् । **अरण्ये इति** । भयाद्यर्थानां योगे कारकमपादानमित्यर्थेऽविशेषात्सर्वसञ्ज्ञापवादः स्यादिति भावः ॥

(४)**पराज** (१।४।२६) । असोढो ग्लानिविषयः । एवञ्च पराजेरकर्मकत्वे उदाहरणत्वम्, तदाह—**ग्लायतीत्यर्थे इति** । **अभिभवतीति** । तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति भावः ।

प्रवृत्तिविघात इति । (५)भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः । **ईप्सित इति** । वारणार्थधात्वर्थफलाश्रय इत्यर्थः । उदाहरणे च तद्धात्वर्थव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानामपादानत्वम् । ईप्सित इत्यनेन प्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः, कर्मलक्षणे तु तमब्ग्रहणात् (६)प्रकृतधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्य ग्रहणमिति भावः ।

---

(१) **स्पष्टं भाष्ये इति** । एतेन तत्तदर्थपूर्वकनिवृत्तिलक्षणयाऽपादानत्वसिद्धौ सम्बन्धित्वेन विवक्षायां प्राप्तायाः षष्ठ्या बाधनार्थमिमानीति शङ्का निराकृतेति बोध्यम् ।

(२) **भयमिति** । अनिष्टज्ञानं भयम् । (३) **त्राणमिति** । अनिष्टविरहानुकूलो व्यापारस्त्राणम् । 'चोराद् बिभेति' इत्यादौ पञ्चम्यर्थापादानत्वस्य धात्वर्थैकदेशेऽनिष्टेऽन्वयः । तथा च चोरापादानकानिष्टज्ञानं, चोरापादानकानिष्टविरहानुकूलो व्यापार इति च बोधः । भयहेतुरित्यस्य च भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः । तेन 'चोरात् त्रायते' इत्यादौ चोरतः अनिष्टज्ञानाभावेऽपि अनिष्टजनकत्वस्य तत्र सत्वात् न पञ्चम्यनुपपत्तिः । ननु यस्मात् कण्टकादेः अनिष्टं नैवोत्पन्नं ततः पञ्चमी न स्यात् अनिष्टहेतुत्वस्य तत्रासत्त्वादिति चेद्, न । हेतुत्वारोपेणैव 'कण्टकात् त्रायते' इत्यादिप्रयोगाणामिष्टत्वात् । एवमेव—'आकाशो न पश्यति, घटो न पचति' इत्यादिप्रयोगा उपपद्यन्ते । दर्शनादौ आकाशकर्तृत्वादिकमारोप्य तस्यैव निषेधात्, बोधाच्च । शशशृङ्गं नास्तीत्यादिवदित्याहुः ।

(४) **पराजे** (१।४।२६) । कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणोऽनुत्साहः पराजयतेरर्थः ।

(५) **भक्षणसंयोगादीति** । 'यवेभ्यो गां वारयति' इत्यादौ भक्षणजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः । 'कूपादन्धं वारयति' इत्यादौ तु संयोगजनकव्यापाराभावानुकूल इति भावः । (६) **प्रकृतधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारेति** । धात्वर्थप्रधानभूतव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वात् तमब्ग्रहणात् कर्तुः स्वव्यापारेण आप्यत्वेनेष्टस्य कर्मसंज्ञेत्यर्थे कर्तृत्वस्य प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थनिरूपितस्यैव ग्रहणे फलवत्त्वरूपाप्यत्वघटकफलस्यापि उपस्थितत्वात् प्रकृतधात्वर्थस्यैव ग्रहणात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्यैव ग्रहणमित्यर्थः । प्रकृतसूत्रे तु ईप्सित इत्येतावन्मात्रोपादानेन आप्यत्वेनेष्टस्येत्यर्थे आप्यत्वघटकफलस्य उपस्थितत्वात् प्रकृतधात्वर्थस्यैव ग्रहणेऽपि आप्तिक्रियायाः जनकं विनाऽनुपपन्नत्वात् जनकमात्रस्याक्षेपेण कारकस्य प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेन यदिष्टमित्यर्थोऽस्यैव लाभः । कर्तृप-

अन्तर्धौ (१।४।२८)। अन्तर्द्धिरन्यकर्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलो व्यवहितदेशस्थितिरूपस्तद्घटकं यत्कर्तृकदर्शनाभावमिच्छति तदपादानमित्यर्थ-स्तत्फलितमाह—**व्यवधाने सतीति**। येनेत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इति षष्ठी न, सौत्रत्वात्। आत्मन इति प्रत्यासत्तिलब्धम्। 'मातुर्नि-लीयते' इत्यादावाक्षेपलभ्येच्छा बोद्धया। **चोरानिति**। चोरकर्मकदर्श-नेच्छाऽभाव इति शाब्दोऽर्थः। स च चोरकर्तृकस्वदर्शनाभावायेति प्राप्तिः। इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्यत्वे इव विशिष्टस्याक्षेपलभ्यत्वेऽपि स्यादिति भावः। प्रकृते नान्तर्द्धिरिति न दोषः। येनेत्यस्याभावे हि स्वकर्मकदर्शनाभावं य इच्छति इत्यर्थे कर्तुरेव स्यादतस्तत्। **इच्छतिग्रहणं किमिति**। अन्तर्धौ सति यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोऽस्त्विति भावः। **सत्यपीति**। अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशाद्दर्शने सत्य-पीत्यर्थः। अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः।

नियमेति। उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढेः। नियमो ब्रह्मचर्यादिः। **नटस्येति**। नटजन्यं श्रवणमिति बोधात् कारकत्वम्। नियमपूर्वकविद्या-वक्तृत्वाभावमित्युत्तरम्।

जनिक (१।४।३०)। प्रकृतिरुपादानकारणं, ब्रह्म च मायाशबलज-गदुपादानकारणम्। वृत्तौ हेतुपदमप्युपादानकारणपरमेवेति बोद्धव्यम्। (१)वि-भाषेत्येव सिद्धे इदमपादानत्वेन बोधनार्थम्। तत्र हि 'गुणेऽस्त्रियाम्' इति

दानुपादानेन कर्तुः आप्यत्वेनेष्टमित्यर्थासम्भवात्। प्राधान्यात् कथंचित् कर्त्राक्षेपेण कर्तुः आप्यत्वेनेष्टमित्यर्थसम्भवेऽपि तस्य पदादनुपस्थित्या प्रकृतधात्वर्थनिरूपितस्यैव तस्य ग्रहणे मानाभावेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन आप्धात्वर्थफले तस्यान्वया-सम्भवेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्येत्यर्थो दुरुपपाद एव। ननु कर्तृग्रहणे-नैव प्रत्यासत्त्या एतदर्थस्य सुलभत्वात् तमब्ग्रहणं व्यर्थमिति चेद्, न। लाघवात् तम-ब्ग्रहणेनैव एतदर्थलाभसम्भवे कर्तृग्रहणस्य प्रत्याख्येयत्वात्। ध्वनितं चेदं 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इतिसूत्रे माणवकेऽपादानत्ववारणार्थं कृतस्य कर्मणो यदीप्सितमिति न्यासस्य तमब्ग्रहणात् प्रत्याख्यानेन भाष्ये इति तत्रैव विवरणे स्पष्टम्। फले प्रकृतधात्वर्थत्वांशस्तु न तमब्लभ्यः। तस्य प्रत्यासत्त्यैव लभ्यत्वात्। अत एव कर्तुरीप्सितसूत्रे भाष्ये तमब्ग्रह-णाभावे 'वारणार्थानाम्' (१।४।२७) इत्यस्यानवकाशत्वमापादितम्। न तु 'पयसा ओदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ पयआदीनां कर्मत्वनिवारणं फलमुक्तम्। तस्मात् कर्तुः स्ववृत्तिव्यापार-प्रयोज्यत्वसम्बन्धेन आप्धात्वर्थे फलेऽन्वय एव तमब्लभ्यः। फलत्वघटकधातौ शीघ्रोपस्थि-तिकप्रकृतत्वरूपविशेषणापेक्षया व्यापारप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयस्यैव तमबाप्यत्वाच्चेति दिक्। (१) विभाषेत्येवेति। 'पुत्रात्प्रमोदो जायते' इत्यादौ अनेनैव पञ्चमीति भावः। 'यतो

प्रायिकम्, बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेरिति (१)वार्त्तिकप्रयोगात् ।

(२)भुवः । (१।४।३१) । प्रभवनं प्रथमप्रकाशः प्रग्रहणात् । तदधिकरणमपादानमित्यर्थः । 'प्रभवो जलमूले स्यात् जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' इति विश्वः । प्रकाशत इत्यस्य योगे तु न, प्रथमप्रकाशार्थत्वाभावात् । तदाह—**तत्र प्रकाशते इत्यर्थे इति ।**

ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तशब्दाज्ञाने इत्यर्थः । **कर्मणीति ।** प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तधात्वर्थस्येति भावः । **प्रासादादिति ।** 'फलेभ्यो याति' इत्यत्रेव बोधप्रक्रिया । 'आजन्मे विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी । वक्ष इत्यस्य प्राप्येति शेषः । **गम्यमानाऽपीति ।** विशिष्य तद्वाचकपदानुपात्ताऽपीत्यर्थः । 'कस्मात् 'त्वम्' इत्यादौ 'फलेभ्यो याति' इत्यत्रेव बोधप्रक्रिया ।

अन्येत्यर्थेति । तदर्थश्च भेदवान् । अत एव 'घटात् भिन्नः' इत्यादिसिद्धिः ।

परे तु 'ध्रुवम्' (१।४।२४) इति सूत्रे अपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् । 'पञ्चमी विभक्ते' (२।३।४२) इत्यत्र विभागार्थकविभक्तपदेन भेदस्य व्याख्यानात् । 'भिदिर् विदारणे' (धा०सू०) इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि सत्त्वात् । अत एव 'घटात् भेदः' इति सिद्धं, तद्योगेऽप्यपादानत्वात् तस्यैव सम्बन्धत्वेन विवक्षायाङ्घटीयो भेद इत्यपि । अन्यशब्दार्थस्याक्रियात्वात् तद्योगे एतद्विधानम् । अत एव घटः पटो नेत्यादौ न पञ्चमी । नञो भेदवदर्थकत्वेऽपि अक्रियात्वात् । घटादेक इत्याद्यसाध्वेव । अत एवेतरग्रहणञ्चरितार्थम् । अत एव भाष्येऽर्थग्रहणं नोक्तमि(३)त्याहुः ।

वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादौ 'जनिकर्तुः' (१।४।३०) इति पञ्चमी । स्थितिलयाधारत्वश्रवणेन तस्योपादानत्वनिर्णयात् । 'जनितुः प्रकृतिः' इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं कर्तृसंज्ञकत्वविवक्षार्थम् । तेन मृदो घटं जनयतीत्यादौ नापादानत्वमित्याहुः ।

(१) वार्त्तिकेति । 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति सूत्रे इति शेषः । उणादौ पठितानां प्रकृतीनामल्पत्वदर्शनात् बाहुलकमाश्रितमिति तदर्थः ।

(२) भुवः प्रभवः (१।४।३१) । जनिकर्तुरित्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तत्सामर्थ्यात् कर्तृसंज्ञकस्य ग्रहणम् । तेन 'हिमवति गङ्गां प्रभावयति' इत्यादौ अधिकरणत्वाविवक्षायां नेत्याहुः । (३) इत्याहुरिति । अन्ये तु—अन्येति भावप्रधाननिर्देशेन अन्यत्वार्थकयोगे पञ्चमीत्यर्थः । तेन 'घटाद्भेदः' इत्यादीनां सिद्धिः । 'घटादेकः' इत्याद्यसाध्वेव । 'घटः पटो

आराद् दूरसमीपयोः। एतद्योगे 'दूरान्तिकार्थैः' (२।३।३४) इति प्राप्तम्। नन्वयं देशवाची न दिक्शब्दः, अत आह-**दिशि दृष्ट इति**। शब्दग्रहणादिति भावः। ते च रूढ्या दिग्विशेषवाचकाः पूर्वादय एव गृह्यन्ते, न ऐन्द्रीककुबादयो व्याख्यानात्। **अवयववाचीति**। तद्वाचिपूर्वादियोगेऽवयविवाचकान्नेत्यर्थः। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। अत एवास्मादयं पूर्वो भागः कायस्येति सिद्धम्। अवयवे पूर्वत्वम् अवयवान्तरापेक्षया प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेन बोद्धव्यम्। **अञ्चूत्तरपदस्येति**। दिक्शब्दसाहचर्येण तस्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणं, तेन 'सध्र्यङ्' इत्याद्यर्थं तन्नेति भावः। **बाधितुमिति**। परत्वात् प्राप्तमित्यादिः। यदि तु 'षष्ठ्यतसर्थ' (२।३।३०) इत्यत्र प्रत्ययग्रहणात्तस्य श्रूयमाणप्रत्यय एव प्रवृत्तिस्तदेदं माऽस्त्विति तत्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम्। **दक्षिणा ग्रामादिति**। दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थे दक्षिणादाच्' (५।३।३६) 'आहि च दूरे' (५।३।३७) इत्याजाही। षष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः।

प्रभृतियोग इति। प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः। 'अपादाने पञ्चमी' (२।३।२८) इति सूत्रे 'यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी, कार्तिक्या आग्रहायणी मासे' इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे' इति भाष्येण 'प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमी' इत्यर्थकेन 'प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी' इतिवचनसत्त्वस्य भगवता बोधितत्वात्। अन्यथा प्रभृतिपदाभावे पञ्चम्यर्थं वचनस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति भावः। एवञ्च तदर्थकारभ्यशब्दयोगेऽपि पञ्चमी। यथा 'अवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तङ्ग्रहनक्षत्रताराणचित्रितोऽन्तरिक्षलोकः' इति **पातञ्जलभाष्य**प्रयोगे। प्रभृतीत्यस्य चावधिमादायेत्यर्थः। आरभ्येत्यस्यैतदर्थकताऽपि। अवधौ पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः। तद्विशेषणत्वेऽपि न द्वितीया। प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति **भाष्य**कृद्बोधितवचनात्। आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थेन 'अवीचिमारभ्ये'त्यादौ द्वितीया।

न इत्यादौ तु न पञ्चम्यापत्तिः। अन्यार्थकस्य अन्यशब्दसदृशस्य लिङ्गसङ्ख्यान्वय्यर्थकस्यैव ग्रहणात्। 'घटीयो भेदः' इति तु घटस्यायम् इति इदमर्थान्वयविवक्षया साधु। 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इति कोशात् नीचार्थकेतरशब्दयोगे तु 'पञ्चमी विभक्ते' (२।३।४२) इत्यनेन सिद्धिः। तस्मात् इतरग्रहणं स्पष्टतया भेदविशिष्टार्थकयोगेऽपि पञ्चमीत्यर्थबोधनार्थम् अतः अपष्ठार्थमेव इत्याहुः।

वस्तुतोऽवधित्वं तस्य समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं गम्यमानक्रियापेक्षमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी सिद्धा । (१)कार्तिकीतो विभक्ते–अत एव कार्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटिते मासे कार्तिकीमादाय गते आग्रहायणीति बोधः । भवात्प्रभृति आरभ्य वेत्यत्र भवकालाद्विभक्ते-अत एव भवावधिके मरणान्ते काले-भवकालमादाय 'हरिः सेव्यः' इति बोधः । एवमन्यत्राप्यूह्यमित्यलं विस्तरेण ।

ज्ञापकादिति । पञ्चम्यन्तेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः । अयं भावः–परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरी वर्जनार्थौ कर्मप्रवचनीयावेव । तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (२।३।१०) इति वचनात्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपपरिनिमित्तकसुबन्तस्यैव ग्रहणाच्च पञ्चम्यैव सिद्धः समासः–तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषया चाऽऽचूत्तरपदेनापि तन्निमित्तपञ्चम्यैव सिद्धः समासः इति व्यर्थं तत् बहिःशब्देन पञ्चम्यन्तेन समासविधानद्वारा तद्योगे पञ्चम्या अपि (२)ज्ञापनार्थमिति । इदम् 'अपपरिबहिः (२।१।१२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

पञ्चमीति । (३)सापीत्यर्थः । तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम् ।

प्रतिनिधि (१।४।६२) । यस्मादिति पञ्चम्यर्थः सम्बन्धः । अस्मादेव निपातनात् षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ कर्मकि–भावल्युडन्तौ । प्रतिनिधिप्रतिदाने यत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः । प्रतिनिधिः सदृशः, प्रतिदानम् दत्ततुल्यमूल्यस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणम् । **कर्तृवर्जितमिति ।** कर्तृसञ्ज्ञारहितमित्यर्थः । ऋणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तृतीयावाच्यकोटिनिविष्टम् । **हेतुभूतमिति ।** तेन करणत्वविवक्षायान्तृतीयेति भावः ।

विभाषा गुणे (२।३।२५) । **योगविभागादिति ।** 'बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः' इत्युक्तवार्तिकप्रयोगाद् 'गुणेऽस्त्रियाम्' इति प्रायिकमित्यन्ये । **धूमादिति ।** (४)धूमपदं स्वज्ञानेऽभिमतपदं स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बोद्ध्यम् । **समुच्चयार्थमिति ।** स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । एतेनान्यतरस्य

'कार्तिक्या आग्रहायणी मासे' इतिवाक्यजबोधाकारमाह—(१) **कार्तिकीतो विभक्ते इति ।** कश्चित्तु कार्तिक्या अव्यवहितोत्तरत्वेन मासे तस्य चान्त्यत्वसम्बन्धेनाग्रहायण्यामन्वय इत्याह । (२) **ज्ञापनार्थमिति ।** एतेन पञ्चम्येत्यस्य अपादियोगे चारितार्थ्यात् सामर्थ्यात् अन्यसुबन्तेनैव बहिःशब्दस्य समासः स्यादित्यपास्तम् । (३) **साऽपीति ।** ज्ञापकसिद्धस्य असार्वत्रिकत्वादिति भावः । एतेन पञ्चमीप्रकरणे एव बहिर्ग्रहणं कर्तुमुचितमित्यपास्तम् ।

(४) **धूमपदं स्वज्ञाने इति ।** धूमज्ञानस्यैव अग्निमज्ज्ञानं प्रति हेतुत्वात् । ज्ञानविष-हेतुहेतुमद्भावस्य विषये आरोप इति भावः ।

आमङ्गीकार इत्यर्थकं(१)पदद्वयमेतदित्यपास्तम्। विकल्पविषयेऽप्यर्थासङ्गतेश्च।

परे तु द्वितीयासमुच्चयो न फलम्। विना वातं विना वर्षमित्यादौ ऋते-शब्दयोग इव 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' (का०वा०) इत्यनेन द्वितीयासिद्धेः। अत एव भाष्ये द्वितीयासमुच्चयो नोक्तः। 'पञ्चम्या अधिकारे द्वितीयाषष्ठीविषये (२)प्रतिषेधो वक्तव्यः, दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्य' इति प्रकृतसूत्रस्थ-भाष्येण 'एनपा द्वितीया' (२।३।३१) इति सूत्रं 'षष्ठ्यतसर्थ' (२।३।३०) इत्यतः प्रागिति च सूचितम्। अन्यथा (३)सौत्रक्रमत्यागे, (४)न्यायविप-रीतपूर्वनिपातकरणे च बीजानापत्तिः। (५)अत एव 'करणे च' (२।३।३३) इति सूत्रे द्वितीयासमुच्चयो (६)नेत्याहुः।

करणे च (२।३।३३)। करणे तृतीयायायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्च-म्यर्थं वचनमिदम्। चकारः तृतीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः। षष्ठी गापोष्ट-गितिवत्। अद्रव्येति। द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः। द्रव्यपदेनात्र सर्वना-मपरामर्शयोग्यं, लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा स्तोकशब्दो यद्धर्मावेशाद् द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः। स च धर्मोऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव। शुक्ला-दिवच्चैते धर्मवचना अपि। करणत्वञ्च परम्परया। ईदृशार्थ एव च साधुत्वं सूत्रबलादिति स्पष्टम् 'अलुगुत्तरपदे' (६।३।१) इत्यत्र कैयटे। करणे किम्? स्तोकम्पचति। असत्त्वरूपफलसमानाधिकरणविशेषणत्वादत्र स्तोक-शब्दस्यासत्त्ववचनत्वमिति दिक्।

दूरान्तिका (२।३।३५)। अत्र 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' (२।३।३४) इत्यतः समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्यैवार्थाधिकारात्पञ्च-म्याः सिद्धौ चकारो व्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थो व्याख्यानादित्याह—चादि-त्यादि। प्रातिपदिकार्थमात्रे इति। व्याख्यानादिति भावः।

इति पञ्चमी ॥

---

(१) पदद्वयमेतदिति। द्विविषयनिर्धारणार्थकान्यतरशब्दप्रकृतिकषष्ठ्यन्तम् अन्यतर-स्येत्येकम्, आमिति अङ्गीकारार्थकं च द्वितीयमित्यर्थः। (२) प्रतिषेध इति। पञ्चम्या इति शेषः। (३) सौत्रक्रमत्यागे इति। द्वितीयाषष्ठीत्युक्त्या 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' (२।३।३०) 'एनपा द्वितीया (२।३।३१) इतिसूत्रक्रमस्यागः स्पष्ट एव। (४) न्यायेति। अल्पाच्त्वेन षष्ठीद्वितीयेति न्याय्यम्। (५) अत एव—द्वितीयासमुच्चयाभावादेव।

(६) नेति। अत्र द्वितीयानुवृत्तौ सन्नियोगशिष्टत्वाद् उत्तरत्रापि द्वितीयानुवृत्तिरापद्येत। अत्रैव तन्निवृत्तौ तु उत्तरत्रापि सा नानुवर्तेत इति भावः।

* इति पञ्चमी *

षष्ठी शेषे (२।३।५०)। शेष उक्तादन्यः। स च तत्तद्रूपेण स्व-स्वादिः, सम्बन्धत्वेन रूपेण च। कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिशक्तिरूपेण बोधकत्वम्। तत्रापि तन्मूलके सम्बन्धे विवक्षिते षष्ठी। तदाह—**कारकेति**। **स्वस्वामिभावादिरिति**। स्वत्वस्वामित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यन्यत्र विस्तरः। एवं सर्वत्र बोद्धव्यम्। षष्ठ्यर्थस्य (१)संसर्गविधयैव भानम्। कारकविभक्तिभ्योऽपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधया भानमित्युक्तम्। **सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति**। सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः। यद्वा क्रियाकारकभावमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षायां न तु तद्विवक्षायामित्यर्थः। कर्तुरपि तथा विवक्षा 'क्तस्य च वर्तमाने' (२।३।६७) इति सूत्रे 'छात्रस्य हसितम्' इत्यादौ **भाष्ये** स्पष्टा। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधारस्य न तथा विवक्षा। अत एव 'घटवद् भूतलम्' इतिप्रयोगसाधकं मतुप्सूत्रे अस्मिन्निति चरितार्थमिति तत्रैव **भाष्ये** स्पष्टम्। 'लोहितोष्णीषाः' इत्यादावपि सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिर्बोद्धव्यः।

एधो दकस्येति। एधः कर्तृ कर्ता वा। दकस्योदकस्येत्यर्थः। एधशब्दोऽदन्तः पुँल्लिङ्गः 'कारके' (१।४।२३) इति सूत्रे **भाष्ये** प्रयुक्तः—एधाः पच्यन्ते इति। सान्तः क्लीबोऽपि **हेतौ द्योत्ये इति**। हेताविति वर्तते। हेतुहेतुमद्भावेनेतरान्वये इत्यर्थः। तेन 'अन्नं हेतुं पश्य' इत्यादौ न। **षष्ठीति**। हेतुवाचकादित्यर्थः। **निमित्तेत्यादि**। निमित्तादिप्रयोगे तेभ्यस्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः। **किन्निमित्तमिति**। प्रथमान्तं द्वितीयान्तञ्च। **प्रायग्रहणादिति**। एवञ्च 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' (२।३।२६) 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' (२।३।२७) इति सूत्रे व्यर्थे इति बोद्धव्यम्।

---

(१) **संसर्गविधयैव भानमिति**। ननु व्युत्पत्तिवादोक्तरीत्या प्रतिवध्यप्रतिबन्धकभावलाघवानुरोधेन प्रकारतयैव भानमिष्यतां किं तद्विरुद्धोक्त्येति चेद्, न। ज्ञानद्वयस्य युगपदसम्भवेन ज्ञानघटितसामग्रीककार्यद्वयासम्भवात् प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमस्य व्यर्थत्वात्। समूहालम्बनस्यैकस्यापि कार्यद्वयप्रयोजकस्य सम्भवे तु प्रत्यक्षशाब्दात्मकस्यापि एकस्यैव समूहालम्बनात्मकस्य कार्यस्य सम्भवेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमवैयर्थ्यं तदवस्थमेव।

मनसः परमाणुरूपस्य निरवयवस्य सत्त्वेन युगपज्ज्ञानद्वयासम्भवेन तार्किकाणां कथञ्चित् प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावावश्यकत्वेऽपि 'जन्यत्वेन सावयवं मनः' इति साङ्ख्यमतमनुगच्छतां वैयाकरणानां प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानभ्युपगम एव। एकदेशावच्छिन्नेनैकस्यापरदेशावच्छिन्नेन मनसाऽपरस्य ज्ञानस्य इति युगपज्ज्ञानद्वयजननसम्भवात्। दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ युगपदनेकज्ञानानुभवाच्च। तस्मादभेदवादोक्तकार्यकारणभावलाघवानुरोधेन संसर्गविधयैव भानमङ्गीकार्यमिति दिक्।

षष्ठ्यत (२।३।३०)। दिक्शब्दात्पञ्चम्यां प्राप्तायामिदम्। (१)'ततः पश्चात्' इत्यत्र तु सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिः। **षष्ठ्यपीति**। स्पष्टश्चेदं वृत्तौ। **भाष्ये** तु न दृश्यते। विपरीतं 'षष्ठ्यतसर्थ' (२।३।३०) इति सूत्रात्पूर्वम् 'एनपा' (२।३।३१) इत्यस्य पाठ इति लभ्यते इति 'पृथग्विना' (२।३।३२) इति सूत्रे उक्तम्।

दूरान्तिकार्थैः (२।३।३४)॥ यदपेक्षं दूरत्वादिकं ततः षष्ठीत्यर्थः। **पञ्चमी चेति**। (२)तस्या एव समुच्चयो, न द्वितीयातृतीययोरपीति भावः।

ज्ञोऽविदर्थ (२।३।५१)। अत्र सूत्रेऽविदर्थस्येति छेदो (३)व्याख्यानात्। **सर्पिषो ज्ञानमिति**। जानातेः प्रवृत्तिरर्थः। सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः।

अधीग (२।३।५२)। अधीगर्थः स्मृतिः। कर्मणि किम् मातुर्गुणस्मरणम्। करणे शेषेऽनेन षष्ठ्यभावे समासो भवत्येव। अत एवात्र सूत्रे **भाष्ये** शेष इति वर्तत इत्युक्तम्। 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति (४)एतैः षष्ठीसमासनिषेधात्। **एधो दकस्येति**। एध इति पृथक्पदं, दकशब्द उदकवाची।

रुजार्थानाम्। (२।३।५४)॥ रोगार्थानां (५)धातूनामित्यर्थो व्याख्यानात्। धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारेण सामर्थ्याद्वचन इति कर्तरि ल्युट्। भावशब्देन सिद्धरूपोऽर्थ उच्यते, ल्युट्प्रकृत्यर्थोऽ(६)विवक्षितस्तदाह-**भावकर्तृकाणामिति। रोगकर्तृकमिति च**। रोगोऽत्र ज्वरादिः। भावकर्तृकाणां किम्? श्लेष्मणश्चौररुजा। श्लेष्माऽत्र न भावः। **सर्पिषो नाथनमिति**। सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः।

---

(१) **ततः पश्चादिति**। पश्चाच्छब्दयोगे अनेन षष्ठ्या एव युक्तत्वादिति भावः।

(२) **तस्या एवेति**। 'पृथग्विना' (२।३।३२) इति साहचर्यात् अन्यतरस्याङ्ग्रहणं समुच्चयार्थम्। तत्र तद्ग्रहणेन पञ्चम्याः समुच्चयात् अत्रापि तस्या एव समुच्चयः। सन्निहितत्वात् तृतीयायाः समुच्चये तु पुनरत्र अन्यतरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थं स्यात्। षष्ठीचेत्युक्त्यैव सन्निहिततदनुवृत्तिसम्भवात् इति पदमञ्जर्यां हरदत्तः।

(३) **व्याख्यानादिति**। 'विदर्थस्य ज्ञ' इत्येव लघुभूतासन्दिग्धपाठेन सिद्धे 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इतिगुरुभूतसन्धिघटितपाठमूलकादित्याहुः। (४) **एतैरिति**। अधीगर्थादिभिः।

(५) **धातूनामित्यर्थ इति**। यद्यपि रुजाशब्दो दुःखजनकव्याधौ रूढस्तथापि अज्वरेरितिपर्युदासबलात् प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षया तदर्थको धातुरेव गृह्यते। कर्मणस्तस्यैव सम्भवाच्चेति भावः। (६) **अविवक्षित इति**। भावस्य वक्तृत्वासम्भवादिति भावः। 'चौरस्य रोगस्य रुजा' इत्यादौ सर्वत्र रुजा पीडेति बोध्यम्।

जासिनि । (२।३।५६)। जसु मोक्षणे इति दैवादिकस्य (१)न ग्रहणम् । जासीति निर्देशाद् , हिंसायामित्युक्तेश्च । निप्रोपसृष्टो हनो निप्रहणः । शब्दपरत्वेऽपि सौत्रत्वाद् 'हन्तेः' (८।४।२२) इति णत्वम् । **चुरादिरिति**। घटादेस्तु न ग्रहणं, दीर्घनिर्देशात् । **'क्राथनम्'** इति घटादेः क्रथेः । क्राथेति सूत्रे निपातनाद् वृद्धिरिति वृत्तिः । **परे** तु एतत्सूत्रप्रामाण्यान्नटसाहचर्य्याच्चायमपि चुरादिर्बोद्धव्यस्तस्याकृतिगणत्वात् । निपातनस्य शेषषष्ठीसन्नियोगशिष्टत्वे कर्मत्वेन विवक्षायां चोरस्य क्राथनमित्यस्यानापत्तिः । सामान्येन निपातने चिण्णमुल्विषये क्रथं क्रथमित्यादेः क्रथयतीत्यादेश्चानापत्तिरित्याहुः ।

समर्थयोरिति । समपर्यायसंशब्देन समासः, शकन्ध्वादित्वात् पररूपं वा । **ब्राह्मणपणनमिति** । आयप्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न कृतः । उदाहरणे स्तुतावेवेति नियमादपि न ।

दिवस्त (२।३।५८) । **कर्मणि षष्ठी स्यादिति** । शेष इति त्वत्र न सम्बध्यते (२)व्याख्यानात् । अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०)

---

(१) **न ग्रहणमिति** । किन्तु जसु ताडने, जसु हिसायाम् इति चुराद्योर्ग्रहणमित्यर्थः ।

(२) **व्याख्यानादिति** । 'विभाषोपसर्गे' (२।३।५९) 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इतिसूत्रद्वयारम्भमूलकादित्यर्थः । तथाहि-अत्र शेषे इत्यस्य सम्बन्धे 'विभाषोपसर्गे' (२।३। ५९) इत्यत्र शेषे इति सम्बध्यते न वा । सम्बन्धे तस्य वैयर्थ्यम् । एतच्च तत्रैवोपपादयिष्यते । तत्र शेषे इत्यस्य असम्बन्धे वेदेऽपि 'विभाषोपसर्गे' (२।३।५९) इत्यनेनैव कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धौ 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । न च पक्षे प्राप्त षष्ठीनिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । दृष्टानुविधानस्यैव वेदे सत्त्वेन षष्ठ्यापादनासम्भवात् । न च निरुपसर्गे द्वितीयार्थं 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इत्यस्य चारितार्थ्यं वक्तुं शक्यम् । 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इत्यत्र शेषग्रहणानुवृत्त्यङ्गीकारे अशेषभूते कर्मणि तेन षष्ठ्या अप्राप्तौ 'कर्मणि द्वितीया' (२।३।२) इत्यनेनैव द्वितीयायाः सिद्धत्वात् । न च 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३। ६०) इत्यत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीयार्थं तदिति वाच्यम् । 'विभाषोपसर्गे' (२।३।५९) इत्यत्र विच्छिन्नत्वेन उत्तरत्रानुवृत्तेरयुक्तत्वात् । न च कृद्योगे पुनर्द्वितीयाविधानं समासाभावार्थमिति वाच्यम् । 'किमुदाहरणं, गां प्रति दीव्यन्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि, 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' इति 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इतिसूत्रस्थभाष्योक्त्या अत्र 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इति षष्ठी प्राप्नोति' इति **कैयटो**क्त्या च कृद्योगे तस्याप्रवृत्तेर्लाभात् । तस्मात् 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इत्यत्र शेषपदसम्बन्धाङ्गीकारे 'विभाषोपसर्गे' (२।३।५९) इत्यत्र तत्सम्बन्धे तस्यैव वैयर्थ्यम् , 'विभाषोपसर्गे' इत्यत्र तदसम्बन्धे 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्यस्य वैयर्थ्यम्-इति दिव इत्यादित्रिसूत्र्याम् उभयोः सार्थक्याय तदसम्बन्ध आवश्यकः । तथा च उपसर्गयोगे 'शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति' इति

इति सूत्रं 'गामस्य तदहः सभायान्दीव्येयुः' इत्यत्र नित्यं षष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमिति **भाष्ये** उक्तम्। तद् ध्वनयन् तिङन्तमुदाहरति-**शतस्य दीव्यतीति**। यद्यपि पूर्वसूत्रे दिवं पठित्वा तदर्थस्येति त्यक्तुं शक्यते तथापि योगविभाग उत्तरार्थः, शेष इत्यस्यासम्बन्धार्थश्च।

विभाषोप (२।३।५६)। अत्रापि शेष इति (१)न सम्बद्ध्यते, तदर्थस्येति च वर्तते। तदाह—**पूर्वयोगेति**। अत एवेयं प्राप्तविभाषेति 'नवेति' (१।१।४४) इतिसूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम्।

कृत्वोऽर्थप्रयो (२।३।६४)। **शेषे किमिति**। 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इत्यादिना विच्छेदादधिकरणकारक एव षष्ठीविधानं युक्तमिति प्रश्नः। **द्विरह्नीति**। वृत्त्यादिप्रामाण्यान्मण्डूकानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तरम्। 'अधीगर्थ' (२।३।५२) इति सूत्रे 'कर्मादीनामविवक्षा शेषः' इति **भाष्ये** (२)बहुवचनेनात्रापि शेषपदसम्बन्धबोधनाच्च। वस्तुतस्तु 'कर्माश्रयषष्ठीविषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनम्' इतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय शेषे इति वर्तते इति **भाष्यकृ**तोक्ते परेण 'शेषश्च कः' इति पृष्टे 'शेषे षष्ठी' (२।३।५०) इतिसूत्रोक्तं 'कर्मादीनामविवक्षा शेषः' इति सिद्धान्तिना स्मारितम्। नैतावता 'कृत्वोर्थ' (२।३।६४) इत्यत्र तत्सम्बन्धो लक्ष्यते। (३)किञ्चैतद्भाष्यबलात् 'दिव' (२।३।५८) इति सूत्रेऽपि शेषपदसम्बन्ध

द्वितीयाषष्ठीविधानार्थं 'विभाषोपसर्गे' (२।३।५९) इति, 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' इत्यत्र 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इति षष्ठीं बाधित्वा द्वितीयाविधानार्थं 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इति च चरितार्थमिति दिक्।

(१) **न सम्बध्यते इति**। अत्र शेषग्रहणानुवृत्तौ इदं सूत्रं व्यर्थं स्यात्। 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) इत्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वात्। न च अनेन विकल्पेन षष्ठीविधाने पक्षे 'शेषे षष्ठी' (२।३।५०) इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे समासप्रवृत्तिरेवास्य फलमिति वाच्यम्। तथापि 'नोपसर्गे' इति न्यासेन 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५७) इत्यस्य निषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धौ विभाषाग्रहणवैयर्थ्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः।

(२) **बहुवचनेनेति**। अधिकरणघटितेऽस्मिन् सूत्रे शेषपदासम्बन्धे 'कर्मादीनामविवक्षा शेषः' इति बहुवचनासङ्गतिः। एतद्व्यतिरिक्ते कर्मकरणयोर्द्वयोरेवोपलम्भादित्यर्थः।

(३) **किञ्चैतद्भाष्यबलाद् दिव इति सूत्रेऽपीति**। वार्तिकसत्त्वे कर्मत्वेनैव षष्ठ्याः कर्मबोधकत्वेऽपि 'शतस्य दीव्यते' इतीष्यते। वार्तिकाभावे शेषानुवृत्तौ तद् न स्यादिति भावः। एतेन 'दिव' इति सूत्रे शेषाननुवृत्तावपि वार्तिकाभावेऽपि शेषत्वविवक्षयैव 'शतस्य दीव्यते' इत्यत्र षष्ठी, अकर्मकत्वाद्भावे लकारश्च सिध्यत्येवेति तदभावेऽपि एतत्प्रयोगसिद्धौ न विरोधः' इत्यपास्तम्। 'दिवस्तदर्थस्य' इत्यनेन कर्मणि षष्ठ्यामकर्मकत्वाभावेन भावे लकारस्य वार्तिकमते इष्टस्य असिद्ध्यापत्तेस्तदवस्थत्वात्। शेषग्रहणानुवृत्तौ तु न तेन कर्मणि

आवश्यकः । अन्यथा वार्तिकरीत्या 'शतस्य दीव्यते' इति भावे इष्टस्य प्रयोगस्यासिद्धिः । अत एव वार्तिकव्याख्यायाम् 'अधीगर्थादयः (१)प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्माश्रयपदेनोच्यन्ते' इति कैयटः । एवञ्च शेष इत्यनुवृत्त्या वार्तिकप्रत्याख्यानवत् एतत्(२)सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् । 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इतिसूत्रस्थभाष्यं तु वार्तिकरीत्येत्याहुः ।

किञ्च 'यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति स्मराम्यहं मातरम्' इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या तु यदा कर्मादि विवक्षितं भवतीति वदेत् । (३)एवञ्च 'ज्ञोऽविदर्थस्य' (२।३।५१) इत्यत्रापि तदसम्बन्ध एव । एवञ्च तद्योगे न कदापि तृतीया । 'शतं दीव्यति' इत्यादि च सिद्ध्यति । 'अधीगर्थ' (२।३।५२) इत्यादौ च मण्डूकानुवृत्तिरिति सुधियो विभावयन्तु ।

कर्तृकर्मणोः (२।३।६५) । अत्र शेष इति न सम्बद्ध्यते, सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । 'कृद्योगा षष्ठी समस्यते' इति वार्तिकेन तत्र समासस्येष्टत्वात् । **कृतिरिति ।** भावे क्तिन् । कृष्णः कर्ता । **जगत इति ।** कर्मेदम् । कर्तृसाहचर्यात् । कर्मापि धात्वर्थे भेदेनान्वय्येव गृह्यते । 'तेन स्तोकं पाकः' इत्यादौ (४)न क्रियाविशेषणात् षष्ठी किञ्च क्रियाविशेषणेन 'स्तोकम्पाचकः'

षष्ठी किन्तु भावे एवेति न तत्र भावे लकारानुपपत्तिः । ननु भाष्यकृता शेषानुवृत्त्या कथं वार्तिकं प्रत्याख्यातम्, वार्तिकसत्त्वे कर्मत्वेनैव षष्ठ्याः कर्मबोधकत्वं, तदभावे तु नैवेति फलभेद इति चेन्न । बोध वैलक्षण्येऽपि 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च' इत्यादीनां प्रत्याख्यानदर्शनात् ।

(१) **प्रेष्यब्रूपर्यन्ता इति ।** कृत्वोऽर्थेत्यत्र तत्सम्बन्धे तु कृत्वोर्थपर्यन्ता इति वदेत् । दिव इत्यत्र तत्सम्बन्धेऽपि इदं मानम् । तस्यापि तदन्तर्गतत्वात्, दिवभिन्ना इत्यनुक्तेश्चेति भावः । (२) **सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एवेति ।** 'विभाषोपसर्गे' (२।३।५९) 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इति सूत्रद्वयेत्यर्थः । 'दिवस्तदर्थस्यानुपसर्गे' इत्येव पाठ्यमिति तदाशयः । कश्चित्तु 'व्यवहपणानुपसृष्टदिवां समर्थानाम्' इति पाठ्यम् । 'दिवस्तदर्थस्य' (२।३।५८) विभाषोपसर्गे' (२।३।५९) इति सूत्रद्वयं न कार्यम् । एवं 'द्वितीया ब्राह्मणे' (२।३।६०) इत्यपि न कार्यमित्याशय इत्याह । (३) **एवं च ज्ञोऽविदर्थस्येति ।** यदा कर्म विवक्षितमित्यादिभाष्यप्रामाण्येन कर्मग्रहणे एव शेषग्रहणानुवृत्तिलाभेन 'ज्ञोऽविदर्थ' (२।३।५१) इत्यत्रापि तदसम्बन्धो लभ्यते इति भावः । यदि च प्रकृताभिप्रायकत्वेन 'यदा कर्म' इत्यादिभाष्यं योज्यते; तदा तु मण्डूकानुवृत्तौ प्रमाणाभावः ।

केचित्तु शेषानुवृत्तिरेव प्रयत्नसाध्या । आरम्भसामर्थ्येन समासाभावकल्पने गौरवात् । अननुवृत्तिस्तु स्वारसिकी । एवं च कर्मघटिते उक्तभाष्यस्य मानत्वेऽपि उत्तरत्र मानाभावादननुवृत्तिरिति रीत्यैतद्ग्रन्थं योजयन्ति ।

(४) **न क्रियाविशेषणात् षष्ठीति ।** स्तोकादेः कर्मणः पाकक्रियायामभेदेनान्वयात् ।

इत्यादौ न समानाधिकरणसमासो, नापि सुप्सुपेत्यादिः। सुबन्तार्थविशेष्येणान्वयेना(१)ऽसामर्थ्यात्। 'द्वितीयाश्रित' (२।१।२४) इत्यादेस्तु सामर्थ्यादवयवद्वारके सामर्थ्ये प्रवृत्तिः। द्वितीयाप्रकरणोक्तपरेतुमतरीत्या वा सामर्थ्यम्। अत एव 'पूजनात्पूजितम्' (८।१।६७) इति सूत्रे दारुणं यथा भवति तथाऽध्यापक इत्यर्थकस्य 'दारुणाध्यापकः' इत्यस्य सिद्ध्यर्थं (२)मलोपवचनमारब्धं **भाष्ये**। (३)अन्यथा समासेन सिद्धे (४)तद्व्यर्थं स्यात्। एतदेव **भाष्यं** ततः षष्ठ्यभावेऽपि मानम्। अन्यथा षष्ठीसमासस्य 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (२।२।१५) इत्यादिनिषेधैरुक्तसामर्थ्येऽपि प्रवृत्त्या तत्समासेनैव सिद्धौ मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति बोद्ध्यम्। न च (५)भिन्नपदत्वेऽपि तथाप्रयोगसाधुत्वार्थं—मलोपवचनमिति वाच्यम्। (६)तथा सति वाक्ये मलोपश्च वक्तव्यः इति वदेत्। अत एव **कैयटेन** क्रियाविशेषणं दारुणादयस्तत्र वैयधिकरण्यात् समासाभावात् मलोपो विधीयते इत्युक्तम्। सुप्सुपेत्यादिसमासो (७)न सार्वत्रिक इति तदाशय इत्यलम्।

कृति किमिति। कर्तृकर्मभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते। तद्वाची तु धातुरेव। कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेण साध्यत्वेन धातुभिरेव तदुपस्थितेः। 'शत्योऽश्वः, आभ्रिकः' इत्यादौ तद्धिताश्च तेन रूपेणोपस्थितिरिति न तत्र कारकाणामन्वयः, एतद्भाष्यप्रामाण्यात्। अत एव हिरुगादियोगे न कर्मादिसञ्ज्ञा। एतेन 'देवदत्तेन शत्योऽश्वः' इत्यादौ षष्ठीनिवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमित्यपास्तम्। अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र हेतौ तृतीया।

---

(१) **असामर्थ्यादिति।** प्रधानन्यायेन विशेष्यद्वारकमेव सामर्थ्यं गृह्यत इति भावः। षष्ठीसमासे तु 'तृजकाभ्याम्' (२।२।१५) इत्यादिगमकादवयवद्वारकसामर्थ्यस्यापि ग्रहणम् इत्यन्यत्। (२) **मलोपवचनमारब्धमिति।** अन्यथाषष्ठ्येवात्रापि स्यादिति मकारो न लभ्येतेति भावः। (३) **अन्यथेति।** अवयवद्वारकसामर्थ्यमादाय प्रकृतेऽपि समासस्वीकारे। (४) **तद्व्यर्थं स्यादिति।** समासे कृते विभक्तेर्लुकि मस्यैवाभावे मलोपवचनं व्यर्थं स्यात्। (५) **भिन्नपदत्वेऽपीति।** समासस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे वाक्ये मलोपार्थं तद्वचनं चरितार्थमिति भावः। (६) **तथा सतीति।** वाक्ये एव मलोपार्थं तद्वचनस्य सार्थक्ये सति। (७) **न सार्वत्रिक इति।** विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुरित्यादौ प्रधानेन सामर्थ्याभावेऽपि सुप्सुपेति समासस्य **भाष्य**कृता कृतत्वात्। वस्तुतस्तु 'अन्यथा समासेन' इत्यादिग्रन्थश्चिन्त्य एव। नितान्तं दारुणाध्यापक इत्याद्यर्थं मलोपवचनावश्यकत्वात्। समासे 'वृत्तस्य च विशेषणं न' इति न्यायेन दारुणपदार्थे नितान्तादिविशेषणान्वयानापत्तेः। तस्मात् षष्ठ्यापत्तौ मकारस्य दुर्लभत्वान्मलोपवचनासङ्गत्यापत्त्या क्रियाविशेषणे षष्ठी न भवति, समासस्तु असामर्थ्यात् न भवतीत्येव सारमिति दिक्।

क्रियायोगाभावात् कर्तुः कर्तृत्वाभावे जनकत्वरूपहेतुत्वसत्त्वात् । धातोश्च द्वये प्रत्ययास्तिङः कृतश्च । तत्र तिङ्योगे 'न लोक' (२।३।६९) इति निषेधात् कृद्योगे एव भविष्यतीति किं तेन । 'नलोक' (२।६।६९) इति सूत्रे कृदव्ययस्यैव ग्रहणं तु अव्ययार्थस्य ये कर्तृकर्मणी इति व्याख्यानेन सिद्धम् । 'उभयप्राप्तौ' (२।३।६६) इत्यत्र बहुव्रीहिस्तु 'एकाचो द्वे' (६।१।१) इत्यादाविवान्यपदार्थस्याशाब्दत्वेपि व्याख्यानाद्भविष्यति । न च भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानामित्यादौ गुणभूते णिच्प्रकृत्यर्थकर्तरि षष्ठ्यर्थं करोतीति कृदिति कर्तृपरं तदिति वाच्यम् । तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि विनैव यत्नसिद्धेरिति प्रश्नः ।

तद्धित इति । (१)तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाः कर्त्तरि कर्मणि च मा भूदित्यर्थः । उदाहरणे सकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्येदृशवृत्तिमात्रविषयताया भाष्यसम्मतत्वेन तस्य केवलस्य काप्यप्रयोगेण तद्धितान्यसमुदायशक्त्यैव क्रियोपस्थापकत्वात् । (२)कृद्ग्रहणात्कृ-

---

(१) **तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाया इति ।** शक्तिश्चात्र आनुभाविकी आकाङ्क्षास्थानीया, उपस्थितिश्च वाक्यार्थबोधः । एवञ्च तद्धितान्तपर्याप्तानुभाविकशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्यशाब्दबोधविषयक्रियायाः कर्तरि कर्मणि च षष्ठी मा भूदित्यर्थः ।

(२) **कृद्ग्रहणादिति ।** तत्सामर्थ्यात् कृदन्तपर्याप्तानुभाविकशक्तिग्रहप्रयोज्यशाब्दबोधविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठी इति सूत्रार्थः । 'कृष्णस्य कृतिः' 'तण्डुलानां पाचकः' इत्यादौ च तमबादिसमभिव्याहारं विनापि पाकादिक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्मत्वकर्तृत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नतण्डुलादिनिष्ठप्रकारताकबोधस्योदयात् तादृशबोधं प्रति तण्डुलादिपदसमभिव्याहृतकृदन्तपाचकादिपदस्यैव कारणत्वेन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्यबोधीयक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकत्वं 'तण्डुलानां पाचकतमः' इत्यादावपि अस्त्येवेति तत्रापि षष्ठी भवत्येव । 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यादौ तु पूर्वं कर्माविवक्षया भावे प्रत्यये पश्चात् कर्मान्वयस्य तद्धितविषये एव भाष्यप्रामाण्यात् स्वीकारेण कृधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितकर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नकटादिनिष्ठप्रकारताकबोधं प्रति कटादिपदसमभिव्याहृतकृतपूर्वीतितद्धितान्तस्यैव कारणत्वात् न कटादीनां कृदन्तपर्याप्तशक्तिग्रहप्रयोज्यबोधविषयक्रियानिरूपितं कर्मत्वमिति न ततः षष्ठीति भावः ।

एतेन 'कृतमिति व्यस्ते कृतपूर्वीति वृत्तौ च विद्यमाने कृतपदे एकस्या एव क्रियाविषयकबोधानुकूलायाः शक्तेः सत्त्वेन 'कृतपूर्वी' इत्यत्र कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वं क्रियायां नास्तीति दुर्वचम्' इति शङ्का समाहिता । एवमेव च 'देवदत्तेन कृतम्' इत्यादौ क्तान्तस्यार्थवत्त्वेन कृद्ग्रहणपरिभाषया कृदन्तत्वात्प्राप्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञाया अर्थवत्समुदायविषयवेण समासग्रहणनियमेन वारणं सङ्गच्छते । अत एव च 'देवदत्तो गार्ग्यः' इत्यादौ देवदत्तो गार्ग्येत्यस्य सुरहितस्यार्थवत्त्वाभावेन समासग्रहणेनाव्यावृत्तौ प्राप्तायां प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भाष्ये वारिता । देवदत्तकर्तृककरणकर्मरूपार्थस्य 'देवदत्तेन कृतपुत्रः' इति वाक्यादपि प्रतीतेः सुरहिते एवाकाङ्क्षास्थानीयानुभाविकी शक्तिः । सुप्

दन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणोर्ग्रहणम्, न चात्र तथा। 'तण्डुलानां पाचकतरः' इत्यादौ च पाचकादेः पृथक्प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वं क्रियाया अस्त्येवेति भवत्येव षष्ठी। अत एव तद्धिते माभूदित्येवोक्तं, न तु तद्धिताधिक्येऽपीति। **भाष्ये**ऽपि तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तम्।

कृतपूर्वीति। अत्र कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे क्ते 'पूर्वादिनिः' (५।२।८६) इति तद्धितः। तदनन्तरं तु विशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येव। तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावेऽनभिहितत्वाद् द्वितीया। एवं रीत्या साधुत्वेऽत्रत्यभाष्यमेव मानम्। वृत्तेः पूर्वं कर्मान्वयाभावाच्च सापेक्षत्वाद् वृत्तिर्न स्यादिति न शङ्क्यम्। एवम् 'अधीती व्याकरणे' इत्यादावपि बोद्धव्यम्। तदुक्तं **भाष्ये**—यदा वाक्यं न तदा भावे प्रत्ययः, यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिरिति। न तदा प्रत्ययः—न तदा भावे प्रत्ययः। धातोः सकर्मकत्वात्। यदा प्रत्ययः—भावे इति शेषः। तदा वृत्तिरेव सा च वृत्तिर्न कदापि कर्मक्तान्तेनेत्याह। सामान्येनेति। कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टो योऽर्थः तदर्थकधातुप्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः। इयमेव कर्मणोऽविवक्षा नाम। अनेन तादृशक्तान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। प्रयोगानुरोधिनी हि विवक्षेति तद्भावः। न चाविवक्षितकर्मतया भावे क्तसाधनयत्नो व्यर्थः, नपुंसके भावे इत्यनेन सकर्मकेभ्योऽपि सिद्धेरिति वाच्यम्। तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अत्र चेदमेव **भाष्यं** मानम्।

दद्दुर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धार्यैरामोदमुत्तमम्।
लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयन् स्याज्ज्वलो न कः॥

हिताद्देवदत्तो गार्ग्येत्यस्मात्तु न देवदत्ताभिन्नो गार्ग्य इति प्रत्यय इति तत्र सुसहिते एव सेति सुधीभिर्विचार्यताम्।

न च 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्र 'न लोका' (२।३।६९) इति निषेधादेव षष्ठी न स्यादिति कृद्ग्रहणाभावेऽपि नात्र दोष इति वाच्यम्। कृतपूर्वी कटमित्यस्य कर्तव्यपूर्वी कटमित्येतदुपलक्षणत्वात्। निष्ठान्तपर्याप्तानुभाविकशक्तिग्रहप्रयोज्यबोधविषयक्रियाकर्तृकर्मणोरेव 'न लोका' (२।३।६९) इत्यनेन षष्ठीनिषेधाच्च। यद्वा 'निष्ठा' (३।२।१०२) इत्यनेन नात्र क्तः, किन्तु 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) इत्यनेन। एवञ्च अनेन निषेधाप्राप्तौ 'नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेन षष्ठी प्राप्ता कृद्ग्रहणान्न। यद्यपि वार्तिकमिदं शेषत्वविवक्षया भाष्यकृता प्रत्याख्यातं तथापि वार्तिकरीत्यैवेदमुदाहरणमिति केचिदाहुरिति दिक्।

इति भट्टिपद्यम्। मादृग्भ्यो दुःखं ददद्भिरुत्तमामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा मादृशां दत्तस्य दुःखस्य पोषकैर्मादृशां शरीरं लिम्पद्भिरिववातैः को मादृक् विरहाभिव्याप्तश्चेतयन् ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादिति तदर्थः। दाधातोः पोषणार्थाद्धाञश्च 'ददातिदधात्योः' (३।२।१३९) इति शणौ, लिम्पेः शः, ज्वलेर्णं इति। जयमङ्गलाश्लोकव्याख्याप्येतज्जातीयैव तत्रेति दिक्। तत्र धायैरामोदमुत्तममित्यत्र (१)गृहीत्वेत्यध्याहृत्य तद्योगे द्वितीया बोद्धया।

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति। तेनैकनिमित्तत्वलाभादोदनस्य पाको ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्नक्रियाकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति भावः। प्राप्तिपदेन चो(२)भयोः प्रयोग एवायं निषेध इति ध्वनितम्। **स्त्रीप्रत्यययोरिति**। 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) इत्यधिकारविहितयोरित्यर्थः। **नायं नियम इति**। तेनोभयत्रापि षष्ठी भवत्येवेति भावः। **भेदिकेति**। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्, सन्नन्ताद्भिदेः 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारप्रत्ययः। **शेषे इति**। नियमस्यायं विकल्पः।

---

(१) **गृहीत्वेति**। एतेन 'तदर्हम्' (५।१।११७) इति निर्देशात् अस्यानित्यत्वकल्पनं मनोरमोक्तं व्यर्थमिति ध्वनितम्।

(२) **उभयोः प्रयोगे एवेति**। ननु सति प्राप्तिपदे यत्र कर्तृकर्मणोरुभयोरपि कृदन्तार्थेऽन्वयः सम्भवी तत्रैवायं नियमः प्रवर्तते, तदभावे तु यत्राविवक्षितकर्मतया कर्मान्वयस्य नैव योग्यता तत्रापि 'चैत्रस्य पाकः' इत्यादौ एतत्कृतेन 'उभयोः कर्मण्येव षष्ठी' इति नियमेन कर्तरि षष्ठी न प्रवर्तेत इति तदर्थं प्राप्तिपदस्य चारितार्थ्येनोभयोः प्रयोगे एवायमित्यर्थे प्रमाणाभाव इति चेन्न। एवं सत्यकर्मकेष्वेव कर्तरि षष्ठी स्यात्, सकर्मकेषु तु सति सम्भवे कर्मण्येवेति 'अकर्मके कर्तरि कृति' ततः 'कर्मणि' इति योगविभागेन सिद्धौ उभयोर्ग्रहणसामर्थ्याद्यत्रोभयोरन्वययोग्यता तत्रैव प्रवृत्तिसिद्धौ पुनः प्राप्तिग्रहणाद्, 'कृत्वोर्थप्रयोगे' (२।३।६४) इत्यतः प्रयोगग्रहणानुवृत्तेः, 'आत्ममाने खश्च' (३।२।८३) इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च यत्रोभयार्थकं पदं श्रूयते तत्रैवेत्यर्थस्य सम्भवात्। 'आत्ममाने' (३।२।८३) इति सूत्रे **भाष्ये** हि 'आत्ममाने इत्यात्मग्रहणं परमाने माभूत् इत्येतदर्थम्। क्रियमाणेऽपि तस्मिन् प्राप्नोति। कुतः। आत्मन इति कर्तरि षष्ठी, मान इति भावे घञ्। नैष दोषः। आत्मन इति कर्मणि षष्ठी। ननु कर्तर्यपि प्राप्नोति। एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात् कर्मणि षष्ठी विज्ञास्यते' इत्युक्तम्। उभयोः प्रयोगमन्तराऽपि नियमप्रवृत्तौ तु प्रकृते 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२।३।६६) इति नियमेन कर्मषष्ठ्याः सिद्धत्वेन आत्मग्रहणसामर्थ्येन कर्मषष्ठ्याः साधनं भाष्यकृतो विफलं स्यात्। तत्फलं तु 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यादौ यत्र सत्यामपि कर्त्रन्वययोग्यतायाम् आचार्यादिरूपकर्तृबोधकं पदं न श्रूयते तत्रास्य नियमस्य न प्रवृत्तिरिति समासः सिद्धः। एतत्प्रवृत्तौ तु 'कर्मणि च' (२।२।१४) इति निषेधात् समासो न स्यात्। 'उभयप्राप्तौ' (२।३।६६) इत्यनेन षष्ठ्यभावे तु न समासनिषेधः। इति-शब्दार्थकचकारेण 'कर्मणि' इत्येवं विहितषष्ठ्या एव समासनिषेधादिति भावः।

'इत्येके' इत्येतल्लब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—**केचिदिति**। अकाकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः। **अनुशासनमिति**। अनुशिष्यन्तेऽसाधुभ्यो विविच्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट्।

मत इत्यादौ 'मतबुद्धि' (३।२।१८८) इति वर्तमाने क्तः।

इदमेषामिति। कर्तरि षष्ठी। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी, इदमेषां भुक्तमोदनस्य। 'उभयप्राप्तौ' (२।३।६६) इति तु मध्येऽपवादन्यायेन 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इत्यस्यैव नियम इति बोध्यम्।

न लोका (२।३।६९)। **लादेशा इति**। लकारसम्बन्धिन इत्यर्थः, तेन (१)'ददिर्गाः' इति सिद्धम्। केवललस्य क्वापि प्रयोगाभावादेवं व्याख्यातम्। **कुर्वन्निति**। तृन्प्रत्याहारघटकस्तु नायम्। तृशब्दस्य तद्घटकत्वेऽपि शतृशानचोस्तद्घटकत्वाभावात्। लिडादेशकस्वादियोगे लिट्सदृशकिकिनोर्योगे च निषेधार्थं (२)तस्यावश्यकत्वाच्च। **उ इति**। उकारेण व्याख्यानात्तदन्तविधिः, व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि 'सनाशंस' (३।२।१६८) इति, 'अलंकृञ्' (३।२।१३६) इति च उइष्णुचौ। **घातुक इति**। 'लषपतपद' (३।२।१५४) इत्युकञ्, वृद्धिस्तत्वम्। **कमेरिति**। उकान्तस्येति शेषः। इदञ्च भाषायामेव। भाषायामिति भाष्योक्तेः। **निष्ठेति**। एतदपवादतया भाष्ये वार्तिकं पठ्यते—नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानं छात्रस्य हसितमिति। इदञ्च प्रतिपदोक्तत्वात् 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) इतिसूत्रविहितक्तान्तयोग एव। (३)अत एव 'भ्रान्तं देशम्' इत्यादौ 'गत्यर्थाकर्मक' (२।३।११२) इत्यनेन क्ते नानेन षष्ठी। नपुंसके भावे क्तस्तु नात्र। तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अविवक्षितकर्मतयाऽकर्मकत्वेन क्तस्तु 'कृतपूर्वी' इत्यादिवृत्तिविषये एवेत्युक्तम्। (४)एवञ्च इह 'अहः सुप्तम्' इत्यादौ (५)परत्वेन 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इत्यनेन

---

(१) **ददिर्गा इति**। अत्र किप्रत्ययस्य लादेशत्वाभावात् यथाश्रुते निषेधो न स्यात्। लकारसम्बन्धिन इति व्याख्याने तु तस्य लिड्वत् इत्यतिदेशात् स सिध्यतीति भावः।

(२) **तस्येति**। लग्रहणस्येत्यर्थः।

(३) **अत एवेति**। अस्य वार्तिकस्य 'नपुंसके' (३।३।११४) इति विहितक्तप्रत्ययविषयत्वादेव 'भ्रान्तं देशम्' इत्यत्र देशपदान्न षष्ठीत्यर्थः। (४) **एवञ्चेति**। षष्ठीविधायकस्य वार्तिकस्य 'नपुंसके भावे' (३।३।११४) इति विहितक्तप्रत्ययविषयत्वे चेत्यर्थः।

(५) **परत्वेनेति**। 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) इति बाधित्वेति शेषः।

भावे क्ते शेषत्वविवक्षयैव षष्ठीसाधनस्यावश्यकत्वेन इदं शेषत्वविवक्षया भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

(१)वार्तिकेन चानेन कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा नेति ज्ञाप्यते । शेषत्वविवक्षया भाष्योक्ततत्प्रत्याख्याने तु अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये (२)न सा । (३)'पूरणगुण' (२।२।११) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम् । तत्र हि 'सति किमुदाहरणं, ब्राह्मणस्य कुर्वन्, नैतदस्ति कारकषष्ठीनिषेधात्, शेषषष्ठ्या तु ब्राह्मणस्य कटमित्यर्थेनासामर्थ्यात्' (४)इत्याद्यर्थकमुक्तमिति परं ।

अधीयन्निति । 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' (३।२।१३०) इति शता । **द्विषन्निति** । 'द्विषोऽमित्रे' (३।२।१३१) इति शता । **शेषे षष्ठी त्विति** । इदञ्चिन्त्यमि(५)त्युक्तं परैः ।

अकेनो (२।३।७०) । अत्र यथासंख्यं नेष्यते । अकस्याधमर्ण्येऽसम्भवादाह—**भविष्यत्यकस्येति** । वर्षशतस्य पूरक इत्यादौ 'फलकर्मकयाजनकर्तारः' इत्यर्थके 'अङ्ग यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः' इत्यादौ च षष्ठी भवत्येव । कर्तृमात्रार्थके 'ण्वुल्तृचौ' (३।१।१३३) इति ण्वुलि पदान्तरसम्बन्धेन भविष्यत्त्वप्रतीतावपि अकस्य तत्राकृतेः 'तुमुन्ण्वुलौ' (३।३।१०) इति ण्वुल् तु भविष्यतीत्यधिकृत्य विधानाद्भविष्यदर्थक एवेति भावः । **व्रजङ्गमीति** । 'गमेरिनिः' (उ०सू०) इत्यौणादिक इनिः । स च भविष्यति 'भविष्यति गम्यादयः' (३।३।३) इत्युक्तेः । गामीति पाठे बाहुलकाद् वृद्धिः । **शतन्दायीति** । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' (३।३।१७०) इति णिनिः । आवश्यके णिनावप्ययं निषेधः । सूत्रे आधमर्ण्यपदेन तत्सूत्रोक्तार्थोपलक्षणात् । अत एव 'अंशं हारी' (५।२।६९) इति निर्देशः सङ्गच्छते । तत्र

---

(१) **वार्तिकेन चानेनेति** । सर्वत्रोत्सर्गतः शेषत्वविवक्षायां तु अस्य वार्तिकस्यानुत्थानमेव स्यादिति भावः ।

(२) **न सेति** । न शेषत्वविवक्षेत्यर्थः । अनेन 'सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः शेषे षष्ठी तु स्यादेव' इति मूलोक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अत्रैव मानमाह-(३) **पूरणगुणेतीति** ।

(४) **इत्याद्यर्थकमुक्तमिति** । यदि तु क्तातिरिक्ते कृति शेषत्वविवक्षा भवेत् तदा तु शत्रन्तयोगे शेषत्वविवक्षा नास्तीत्यर्थकं नैतदस्तीत्युक्त्वा कटादिपदार्थान्वयविवक्षया शेषषष्ठ्यां तु असामर्थ्यात् समासाभावमुपपाद्य कृतं सद्ग्रहणप्रत्याख्यानं भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् । तस्मादनेन क्तातिरिक्ते कृति शेषत्वविवक्षा नेति बोध्यते इति भावः । वार्तिकभाष्ययोर्विरोधपरिहारस्तु यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादवबोध्यः ।

(५) **इत्युक्तं परैरिति** । क्तातिरिक्तविषये न सेत्यादिना ।

हि आवश्यके णिनिः । न च तत्र भविष्यदर्थकत्वेन सिद्धिः, भूतवर्त्तमानयोरावश्यकत्वबोधनस्य वैफल्येन भविष्यत एव ततो बोधादिति वाच्यम् । वस्तुतो भविष्यतो बोधेऽपि तत्त्वेनाबोधात् । णिनेस्तदर्थकत्वाभावाच्च । अत एवावश्यङ्कारी कटस्येति वृत्त्युदाहृतं सङ्गच्छते । तत्र हि नानेन णिनिः, (१)अवश्यम्पदोपादानात् । किन्तु 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इत्येवेति नव्याः ।

कृत्यानाम् (२।३।७१) । 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इति नित्ये प्राप्ते विभाषा । कर्मनिवृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणम् । **अनुवर्त्तत इति** । निषेधोऽयं कर्तरि कर्मणि च । 'कर्तरि वा' इति त्वनुभयप्राप्तिविषयमिति वृत्तिकैयटादयः । अजमित्यत्र 'गुणकर्मणि वेष्यते' इति विकल्पस्तु न, कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य 'दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेन' इत्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वात् प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्बाधात् ।

तुल्यार्थैर्योग इति । तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः । अत एवातुलोपमाभ्यामिति चरितार्थम् । अत एव पर्युदासादनन्ययोग एवेदं, तेन इवशब्दयोगे न ।

चतुर्थी चाशिषि (२।३।७३) । आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात् प्रातिपदिकात्तद्द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थः । अत एवैतदर्थकचतुर्थ्योधन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः । उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्, अत एव हि तेन चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्या(२)करोक्तं सङ्गच्छते । यत्तु वृत्तावृद्देश्यविधेयभावेनानन्वयादाशीर्विषये च तथाऽन्वयान्न समास इति । तन्न, वृत्तावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन 'लोहितोष्णीषाः' इत्यादौ (३)तथान्वयदर्शनात् । **भाष्ये** तथान्वये वृत्तेरसाधुताया—अनुक्तेश्चेति समासवादे मञ्जूषायां विस्तरः । **व्याख्यानादिति** । सूत्रेऽर्थशब्दः पृथङ्निमित्तमिति भावः । **भाष्ये** तु नैतद् दृश्यते ।

इति षष्ठी ॥

---

(१) **अवश्यम्पदोपादानादिति** । उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः ।

(२) **आकरोक्तं सङ्गच्छते इति** । अनेन सुखहितादियोगेऽपि चतुर्थ्या सामर्थ्येन चतुर्थीसमासोपपत्तौ समासविधानसामर्थ्याद् 'हितयोगे च' (का० वा०) इति कल्पनं भाष्यकृतोऽयुक्तं भवेदिति भावः । (३) **तथान्वयदर्शनादिति** । प्राप्तमुष्णीषमुद्दिश्य अप्राप्तलौहित्यमात्रविधानदर्शनात्, अभ्यासलोपश्चेत्यादावपि अभ्यासोद्देशेन लोपविधाने समासदर्शनात् 'पृथगुपस्थितयोरेव उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः' इति नियमो नाश्रीयते इति भावः ।

* इति षष्ठी *

आधारो (१।४।४५)। 'कारके' (१।४।२३) इत्यधिकारात्क्रिया-जनके एतत्प्रवृत्त्योपस्थितत्वादाधारः क्रियाया एव। तत्रेप्सिततम—स्वतन्त्र-पदाभ्यां साक्षात्क्रियाधारयोः कर्मकर्तृसञ्ज्ञाभ्यां (१)बाधात्परम्परया तदाश्रयस्य ग्रहणम्। परम्परा च कर्तृकर्मद्वारिकैव व्याख्यानादित्याह—**कर्तृकर्मद्वारेति।** यद्यपि कालस्य साक्षात्क्रियापरिच्छेदकत्वं तथापि तदधिकरणं कर्तृकर्मद्वारैव। तथैवानुभवात्। साक्षात्तदाधारत्वेऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परम्पराधारस्य ग्रहणम्। किञ्च साक्षात्तदाधारत्वे कर्तृत्वमेव तस्य स्यात्। कालः पचति भूतानीतिवत्। एवञ्च क्रियान्वयोऽप्यस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव। यस्य यद्द्वारा कारकत्वं तस्य तद्द्वारैव क्रियान्वय इति व्युत्पत्तेः। अत एव 'अक्षशौण्डः' इत्यादौ समासः। अत्र आसक्त्यादिक्रियान्तर्भावेण बोधाननुभवात् 'क्रियाद्वारा सामर्थ्यम्' इति (२)**कैयटाद्युक्तं** न युक्तम्। 'मूले वृक्षः कपिसंयोगी' इत्या-दावस्तिक्रियामध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्तित्वादाधा-रत्वम्। (३)विशिष्टवृक्षस्य मूलवृत्तित्वबोधेऽन्यत्रावयवे (४)तद्विशिष्टवृक्षा-भावप्रतीतेः। कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति दिक्।

चकारादिति। प्रातिपदिकार्थे इति शेषः। **त्रिधेति।** तत्र सक-लावयवव्याप्तौ व्यापकाधारत्वम्। यथा तिलेषु तैलम्। इदमेव मुख्यमधि-

---

(१) **बाधादिति।** अत एव 'गृहं प्रविशति' 'मोक्षमिच्छति' इत्यादौ न सप्तमी। 'मोक्षे इच्छाऽस्ति' इत्यादौ तु श-प्रत्ययोपात्तसिद्धावस्थापन्नेच्छारूपकर्तृद्वारा अस्तिक्रियाया-मन्वयात् अधिकरणत्वम्। धात्वर्थसाध्यावस्थापन्नेच्छायामन्वये तु कर्मत्वमेव। 'ग्रामं गच्छ-ति' इत्यादौ ग्रामस्य संयोगरूपफलाधारत्वं विना देवदत्तादिरूपकर्तृद्वारा क्रियाश्रयत्वासम्भवात् न कर्तृद्वारा क्रियाश्रयत्वविवक्षयाऽधिकरणत्वम्। अन्तरङ्गत्वात् कर्मत्वेन बाधात्। यदा तु संयोगसमानाधिकरणव्यापारो गम्यर्थस्तदा 'ग्रामं गच्छति' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिरिति आक-डारसूत्रे विवरणे स्पष्टम्।

(२) **कैयटाद्युक्तमिति।** 'अक्षशौण्डस्य धनम्' इत्यादौ कर्तृकर्मद्वाराऽपि क्रियान्व-योपपादनासम्भवात् आसक्त्यादिक्रियान्तर्भावेण वृत्तिकल्पनाया आवश्यकत्वात् सर्वत्र तथैव वृत्तिनिर्वाहे अधिकरणकारकस्य परम्परया क्रियान्वयकल्पनमयुक्तमिति **कैयटाशयः।** 'अक्ष-शौण्डस्य धनमस्ति' इत्यादौ उद्देश्यवाचके लक्षणाश्रयणेऽपि अक्षशौण्डः' इत्यादौ विधेय-वाचके लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात् अक्षविषयकशौण्डत्वस्यैव विवक्षितत्वाच्च न तत्र लक्षणा-श्रयणमिति कर्तृद्वारैव तत्र अधिकरणकारकान्वय इति आञ्जस्येन तत्र वृत्तिरुपपद्यते इति **नवीनाशय** इति दिक्।

(३) **विशिष्टवृक्षस्येति।** कपिसंयोगविशिष्टवृक्षस्येत्यर्थः। (४) **तद्विशिष्टवृक्षा-भावप्रतीतेरिति।** संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति भावः। 'शिरसि मे वेदना' इत्यादि तु अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यापि आधाराधेयभावकनियामकत्वादुपपादनीयमिति दिक्।

करणमिति 'स्वरितेन' (१।३।११) इत्यत्र 'साधकतमम्' (१।४।४२) इत्यत्र च **भाष्ये** स्पष्टम्। उप—समीपे—श्लेषः, सम्बन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम्, अत एव 'इको यणचि' (६।१।७७) इत्यादावौपश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता 'संहितायाम्' (६।१।७२) इति सूत्रे **भाष्ये**। तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनाम्। 'यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम्' इत्युक्तं 'तत्र च दीयते' (५।१।९६) इति सूत्रे **भाष्ये**। 'तदस्मिन्नधिकम्' (५।२।६७) इति सूत्रे च **भाष्ये** स्पष्टमिदम्। 'कटे आस्ते' इति तु नौपश्लेषिकोदाहरणं युक्तम्। उक्तभाष्यविरोधात्। यद्वा, एकदेशावच्छेदेन श्लेषेऽपि श्लेषस्य समीपमुपश्लेषं तत्कृतमिति व्युत्पत्त्यौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेण तदुदाहरणम्। तदेतत् सर्वं गौणमधिकरणं, 'गङ्गायाङ्गावः' इत्यादिकञ्चेति 'स्वरितेन' (१।३।११) इत्यादौ **भाष्ये** स्पष्टम्। गौणोऽप्याधारादिः सप्तम्यादिशक्य एवेति बोद्धव्यम्। एतदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकम्। अधिकरणत्वशक्तिमांश्चाधिकरणविभक्त्यर्थः।

इन्विषयस्येति। इनो विषयस्येन्प्रकृतेः क्तान्तस्य कर्मणीत्यर्थः। तेन 'कृतपूर्वी कटम्' इत्यत्र न। उदाहरणे न कर्मणि क्तः, अभिहितत्वेन सप्तम्यनापत्तेः। किन्तु भावे। **इष्टादिभ्यश्चेति**। तत्र हि श्राद्धमनेनेत्यतोऽनेनेति वर्तते। अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात्, तेन 'मासमधीते व्याकरणे' इत्यत्र नेति **कैयटः**।

साध्वसाधु (का० वा०)। शेषषष्ठ्यपवादोऽयम्। 'साधुनिपुणाभ्याम्' (२।३।४३) इत्येव सिद्धे अनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम्। तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति। सूत्रेऽर्चाग्रहणन्तु (१)निपुणार्थम्।

निमित्तादिति। निमित्तवाचकात् सप्तमी भवति, तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्या (२)स्वान्वयिक्रियाकर्मणा योगे इत्यर्थः। निमित्तञ्चात्र क्रिया

---

(१) **निपुणार्थमिति**। तथाच सूत्रे साधुग्रहणं व्यर्थमिति भावः।

(२) **स्वान्वयिक्रियाकर्मणेति**। दार्शनिकास्तु कर्म क्रिया तस्या योगे सम्बन्धे निमित्तवाचकात् सप्तमी भवतीति वार्त्तिकार्थः। निमित्तं तु यत्प्राप्तीच्छाप्रयोज्या, यत्प्रयोजिका वा क्रिया तदुभयम्। तत्राद्ये 'चर्मणि द्वीपिनम्' इत्यादौ सप्तमी। अन्त्ये 'अविद्यारजनीक्षये यदुदेति' इत्यादौ सप्तमी। तथा च 'चर्मणि द्वीपिनम्' इत्यादौ प्राप्तीच्छैव सप्तम्या अर्थः। 'अविद्यारजनीक्षये' इत्यादौ च अनुकूलत्वं सप्तम्यर्थः। अनुकूलत्वे च चतुर्थी-तृतीया—सप्तम्यो भवन्तीति न परस्परं तासां बाध्यबाधकभाव इत्याद्याहुरिति विभक्त्यर्थनिर्णये। एतदभिप्रायेणैव 'तत्र स्थितौ बलोऽभ्यासः' इति सूत्रे स्थिताविति निमित्तसप्तमीति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तम्। महाभाष्यकारास्तु अत्रोदासीना एवेति दिक्।

फलम् । एवञ्च फलं सप्तम्यर्थः । चर्मणीति । चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तज्ज्ञाभेच्छाधीनत्वात् । कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसम्भेव निमित्तम् । द्वीपिचर्मणोरण्डकोशमृगयोश्च समवायः, इतरयोः संयोगः । मुक्ताफलाय करिणं रघुवीरेत्यादौ 'क्रियार्थोपपदस्य' (२।३।१४) इति चतुर्थी । घ्नन्तीति शेषः । मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः ॥

यस्य च भा (२।३।३७) । भावः क्रिया । ततः—ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात् । तेन गोपददुह्यमानपदयोरुभयोरपि सप्तमी सिद्धा । क्रियाश्रयः कर्त्ता कर्म च । तत्र 'ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः' इति कर्तर्युदाहरणम् । कर्मण्याह—**गोष्विति** । तत्र काचित् क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा प्रकृते, काचित्तु स्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ, काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन यथा गोषु दुग्धास्वित्यादौ । ज्ञापकत्वं सप्तम्यर्थस्तस्य च भावलक्षणमित्युक्तेः क्रियायामेवान्वयः । लक्ष्यलक्षणभावः शब्दबोध्य एवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणापेक्षेति बोद्धव्यम् । अन्यथोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते कदाचिद्धि गोषु 'दुह्यमानास्वसौ गतः । इदञ्च यत्र मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते भाष्यस्वरसात् । 'राहूपरागे स्नायाद्' इत्यत्र राहूपरागपदेन तदाश्रयकाल उच्यते इति अधिकरणसप्तम्येव । विवाहे नान्दीमुखङ्कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्काल उच्यते 'गवान्दोहे आगतः' इत्यत्राप्यधिकरणसप्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

अर्हाणाम् (का०वा०) ॥ कर्तृत्वार्हाणाम् । **तद्वैपरीत्ये**—अर्हाणामकर्तृत्वं अनर्हाणां च कर्तृत्वे इत्यर्थः । वाक्यचतुष्टयमेतत् । कर्तृसमर्पकादकर्तृसमर्पकाच्च सप्तमीत्यर्थः । सप्तम्यां तदन्वयिक्रियावाचकाद्धातोरप्रथमासामानाधिकरण्याच्छतृशानचावेव । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षार्थमिदम् ।

सत्स्विति । सन्तो हि तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाः । तरणक्रियाकर्तृसत्सम्बन्धि असत्कर्तृकमासनमिति बोधः । स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वं सम्बन्धः ।

असत्स्विति । तरणक्रियाकर्तृत्वानर्हाणां तदकर्तृत्वमत्र । यद्यपि स्थितिक्रियाकर्तृत्वार्हत्वेनेदं सिद्धं तथाप्यसतां तरणक्रियानर्हत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः ।

सत्स्विति । तरणक्रियाकर्तृत्वार्हाणां तदकर्तृत्वमत्र ।

असत्स्विति । तरणकर्तृत्वाश्रयाणां तत्कर्तृत्वमत्र ।

षष्ठी चा (२।३।३८)। 'अनादरे' इति विषयसप्तमी, 'यस्य च भावेन' (२।३।३७) इत्याद्यनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी षष्ठी चेत्यर्थः। फलितमाह-**अनादराधिक्य इति ।** लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः । तत्र षष्ठी तात्पर्यग्राहिका, (१)अनादरश्च प्रत्यासत्त्या पुत्रादिविषयक एवेति भावः ।

स्वामीश्वरा (२।३।३९)। शब्दपरत्वाद् 'विरूपाणामपि' (का० वा०) इति नैकशेषः । पर्यायान्तरसङ्ग्रहापत्त्या स्वाम्यर्थ इति नोक्तम् । दीयते इति व्युत्पत्त्या दीयमानांशरूपं दायमादत्ते इति सोपसर्गादप्यादन्तादत एव निपातनात्कः । गवादिकं च दीयमानेऽन्वेति । नित्यसाकाङ्क्षत्वाद् वृत्तिः । दायादशब्दः स्वामिपर्याय इत्यन्ये । **षष्ठ्यामेवेति ।** 'शेषे षष्ठी' इत्यनेनेति भावः ।

तात्पर्ये इति । आसेवापदस्य तत्र रूढेरिति भावः । तात्पर्यञ्च तदेकव्यापारता । आयुक्तयोगेऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमीप्राप्तौ, सम्बन्धविवक्षायाम् (२)अत्र कुशलयोगे च षष्ठीप्राप्तौ वचनम् ।

यतश्च (२।३।४१)। **जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति ।** विशिष्टस्येत्यध्याहारः । तद्विशिष्टस्य यतः स्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकं(३)पृथक्करणं तद्वाचकात् षष्ठीत्यर्थः । यत इति

---

(१) **अनादर इति ।** यदुद्देश्यकेच्छाप्रयोज्या क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति तस्य समाहितस्यासिद्धिरनादरः । अस्ति च 'पश्यतः सुवर्णं हरति' इत्यादौ दर्शनक्रिया हरणाभावोद्देश्यिकेति समीहितस्य हरणाभावस्यासिद्धिरिति तत्र षष्ठी भवति । भोजनक्रिया तु न तादृशीति न 'भुञ्जानस्य स्वर्णं हरति' इति प्रयोग इति दिक् । (२) **अत्रेति ।** आयुक्तयोगे इत्यर्थः । (३) **पृथक्करणमिति ।** जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वप्रकारकज्ञानविषयीकरणं निर्धारणमित्यर्थः । यत इति पञ्चमी निर्धारणघटकीभूतव्यावृत्तत्वेऽन्वेति । एवञ्च यद्व्यावृत्तधर्मवत्त्वं जात्यादिविशिष्टस्य प्रतिपाद्यते; ततः षष्ठीसप्तम्यौ इति फलति । अस्ति च 'नराणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः' इत्यादौ ब्राह्मणत्वादिविशिष्टस्य तदितरनरादिव्यावृत्तश्रेष्ठत्वधर्मवत्तया प्रतिपत्तिरिति तत्र षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । 'नरेभ्यो राक्षसः क्रूरतमः' इत्यादौ राक्षसत्वविशिष्टे तदितरनरादिव्यावृत्तक्रूरतमत्वविवक्षायामपि नानेन षष्ठीसप्तम्यौ । 'पञ्चमी विभक्ते' (२।३।४२) इत्यनेन बाधात् । एवञ्च व्यावृत्तत्वाख्यः सम्बन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः । व्यावृत्तत्वं च अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नम् । अतो 'नराणां ब्राह्मणः प्राणी' इत्यादिर्न प्रयोगः । ब्राह्मणेतरनरेषु प्राणित्वघटोभयाभावसत्त्वेऽपि प्राणित्वत्वस्य तद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वात् । व्यावृत्तत्वं च अभेदा-

किम् ? यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं तत एव मा भूत्। षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात्। स्वघटितसमुदायावधिक–स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूप(१)निर्धारण–विषयत्वरूपो(२)ऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः। नृसमुदायावधिक–द्विजेतरनरव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपनिर्धारण–विषयो नृसमुदायावयवो द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। संसर्गघटककरणं च श्रेष्ठत्वादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः। (३)अत एव 'न निर्धारणे' (२।२।१०) इति सूत्रबोधितं निर्धारणस्य (४)विभक्त्यर्थत्वं सङ्गच्छते। उद्भूतावयवभेदविवक्षया नृणा-

---

न्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थले विधेयतावच्छेदकेऽन्वेति, भेदान्वयितत्समभिव्याहारस्थले तु विधेये एव। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। विभक्त्यर्थव्यावृत्तत्वघटकाभावे च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ब्राह्मणत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टो यः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिः तन्निष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थनरादिपदार्थान्वयः। आकाङ्क्षावशात्। तथाच तादृशसम्बन्धेन नरवृत्त्यभावप्रतियोगिश्रेष्ठत्ववदभिन्नो द्विज इति बोधः। 'नराणां क्षत्रिये शौर्यम्' इत्यादौ तु तादृशसम्बन्धेन नरवृत्त्यभावप्रतियोगिशौर्यमिति बोध इत्याहुः।

अत्र मते 'न निर्धारणे' (२।२।१०) इतिसूत्रसम्मतं निर्धारणस्य विभक्त्यर्थत्वं न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं निर्धारणघटितस्य विभक्त्यर्थत्वमाह—

(१) **निर्धारणविषयत्वरूप इति**। 'पञ्चमी विभक्ते' (२।३।४२) इति सूत्रविहितपञ्चम्यर्थापेक्षयाऽत्र विशेषमाह-(२) **अवयवावयविभावरूपश्चेति**। तेन 'नराणां राक्षसः क्रूरतमः' इति न प्रयोगः। 'नृणां मध्ये द्विजः श्रेष्ठः' इत्यादौ तु मध्यशब्दयोगे षष्ठी, न तु निर्धारणे। नृसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति हि तत्र बोधः। श्रेष्ठत्वादौ द्विजेतरव्यावृत्तत्वबोधस्तु तत्र मानसः। देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीतिवत्। गोमण्डले वर्तमानाया कृष्णा गौः सा बहुक्षीरा इत्याधारसप्तमीवाक्येऽपि उक्तन्यायेनैव तथा प्रतीतिः। नृषु मध्ये इति त्वसाध्वेव। सप्तम्युपपत्तेरभावात्। ननु जलपृथिव्योर्जलं स्नेहवत् इत्यादौ जलपृथिव्योर्जलभेदाप्रसिद्धेः, जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य जले बाधेन न निर्धारणासम्भव इति चेद्, न। समुदायेऽवयवभेदाभेदयोरङ्गीकारेण जलपृथिव्युभये जलभेदस्य, तदुभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चाबाधेन निर्धारणोपपत्तेः। समुदाये अवयवभेदानङ्गीकारेऽपि जलपृथिव्युभयपर्याप्तसाहित्यावच्छेदेन तद्भेदाङ्गीकारे बाधकाभावाच्च। पृथिवीजलोभयं न गन्धवत् इति प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात्। 'पञ्चमी विभक्ते' (२।३।४२) इत्यनेन पञ्चमी तु न। निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणे भेदमात्रसत्त्वे एव तत्प्रवृत्तेः। साङ्काश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति **भाष्य**प्रयोगोऽपि एवमेवोपपद्यते। उभयारब्धसमूहे पाटलिपुत्रकाभेदस्य सत्त्वेन पञ्चम्या अप्राप्तेः। तद्भेदस्यापि सत्त्वेन निर्धारणोपपत्तेश्चेति दिक्। **केचित्तु** 'नृणां मध्ये द्विजः श्रेष्ठः' इत्यादौ मध्ये इत्यव्ययेन विभक्त्या च हे चैत्रेत्यादौ सम्बोधनवत् समुच्चित्य सम्बन्धो द्योत्यते इत्याहुः।

(३) **अत एवेति**। निर्धारणविषयत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वादेवेत्यर्थः। (४) **विभक्त्यर्थत्वं सङ्गच्छते इति**। निर्धारणस्य आकाङ्क्षाभास्यत्वे तु विभक्त्यर्थत्वं न स्यादित्यर्थः।

मिति बहुवचनम्। तिरोहितावयवभेदाविवक्षया निर्धारणविषये एकवचनं त्वसाध्विति 'कारके' (१।४।२३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि निर्धारणे कारकेष्विति ब्रूयादित्युक्तम्। 'मिदचोऽन्त्यात्' (१।१।४७) इत्यादौ तु सौत्रो निर्देश इति (१)तदाशयः। द्वन्द्वः सामासिकस्य चेत्यत्र समाससमूहमद्ध्ये इत्यर्थः। समूहेऽर्थे 'अचित्त' (४।२।४७) इति ठक्।

पञ्चमीवि (२।३।४२)। 'यतश्च निर्धारणम्' (२।३।४१) इत्यनुवर्तते विभागोऽत्र भेदः। तत्र निर्धारणे यथाकथञ्चिद्भेदस्य सत्त्वेन विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न तु केनाप्युपात्तरूपेण अभेदस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्याह-**भेद एवेति**। अत्र पञ्चम्यर्थो निर्धारणविषयत्वरूप एव। पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणाविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः। एवञ्च त्रितयोपादान एव निर्धारणप्रतीतिरिति 'पुरुषोत्तमः' इत्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी उत्तमनिरूपितेति (२)समाससिद्धिरिति तरप्सूत्रे **कैयटः**।

साधुनि (२।३।४२)। निपूर्वात् 'पुण कर्मणि शुभे' इत्यत इगुपधलक्षणः कः। अर्चतेश्च भौवादिकाद् 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः-अर्चा। चौरादिकात्तु 'ण्यासश्रन्थ' (३।३।१०७) इति युच् स्यात्। षष्ठ्यपवादोऽयम्। **अप्रत्यादिभिरिति**। 'लक्षणेत्थम्' (१।४।९०) इति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः।

नक्षत्रे च (२।३।४५)। लुप्शब्देन लुप्सञ्ज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यते इति बोध्यम्। अधिकरणे किम्? अद्य पुष्यः। (३)असत्यां तदनुवृत्तावन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकार्थे एव स्यात्। **मूलेनेति**। 'नक्षत्रेण युक्तः कालः (४।२।३) इत्यणो 'लुबविशेषे' (४।२।४) इति लुप्। नक्षत्रे किम्? पञ्चालेषु तिष्ठन्ति। 'जनपदे लुप्' (४।२।८१) इति लुप्।

---

(१) **तदाशय इति**। **केचित्तु** कारकशब्दस्य तिरोहितावयवभेदकसमुदायबोधकत्वाभावात् निर्धारणे 'कारकेष्विति ब्रूयात्' इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते। समाहारद्वन्द्वस्य तु तिरोहितावयवभेदकसमुदायबोधकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् तद्विषये पाणिपादस्य पाणिः श्रेष्ठ इति निर्धारणषष्ठ्येकवचनान्तः प्रयोगो भवत्येव। 'द्वन्द्वः सामासिकस्य च' इत्यत्रापि मध्ये इत्यध्याहारं विनैव निर्धारणषष्ठ्यैव निर्वाहः। ठकस्तिरोहितावयवभेदकसमुदायबोधकत्वादित्याहुः। (२) **समाससिद्धिरिति**। निर्धारणषष्ठ्यां तु निर्धार्यमाणे एव अवयवावयविभावसम्बन्धेन निर्धारणावधेरन्वयेन उत्तमत्वेऽन्वयाभावेन सामर्थ्याभावात् 'न निर्धारणे' (२।२।१०) इति निषेधाच्च समासो न स्यादिति भावः। (३) **असत्यामिति**। असति तदनुवृत्तौ इति पाठे तस्यानुवृत्तिर्यस्मिन् सूत्रे इति विग्रहः तदनुवृत्तिघटिते सूत्रे असतीति व्याख्येयम्।

सप्तमीपञ्चम्यौ (२।३।७)। 'कालाध्वनोः' (२।३।५) इत्यतस्तदनुवर्त्तते। तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते। मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया (१)द्विवचनान्तेन समासः। बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य, न तु द्वित्वेनेति बोद्धव्यम्। ननु कर्तृरूपस्य कारकस्यैकत्वाद्भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवोऽत आह—**शक्तिद्वयमध्ये याविति**। कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकम्। सा च क्रियाभेदेन भिन्नेति भावः। यद्यप्यवध्यवधिमतोस्साजात्यनियमान्न कालाध्वानौ कारकमध्ये सम्भवतस्तथापि शक्तिशब्देन तदाधारकालादिग्रहणान्न दोषः षष्ठ्यपवादोऽयम्। स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः। शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वन्तु (२)वस्तुसन्निमित्तम्।

अधिकशब्देनेति। कर्त्तरि क्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकशब्दयोगे लोकशब्दात् षष्ठ्यां प्राप्तायां ज्ञापकादिमे इष्येते इत्यर्थः। 'तदस्मिन्नधिकम्' (४।२।६७) इति सूत्रे **भाष्ये** तु उपश्लिष्टपदाध्याहारेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीत्युक्तम्। कर्मणि क्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकयोगे तु अधिको लोको हरिणेति प्रथमैव। **उपपरार्द्धे इति**। 'उपोऽधिके च' (१।४।८७) इति कर्मप्रवचनीयत्वम्। ननु 'मामुद्दिश्य विनियोक्ष्यते' इत्यर्थादत्र कर्मणि द्वितीयैवेति किङ्कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह—**अगतित्वादिति**। **तिङि चेति**। उदात्तवति तिङन्ते गतिर्निहन्यते इत्यर्थः। अत्र 'तिङ्ङतिङः' (८।१।२८) इति निघातस्य 'निपातैर्यद्यदि' (८।१।३०) इत्यादिना निषेधात् करिष्यतीति तिङन्तस्योदात्तवत्त्वमिति सर्वेष्टसिद्धिः।

इति विभक्त्यर्थाः।

समर्थः पद (२।१।१) विधिशब्दः कर्मसाधनः, शेषषष्ठ्या समासस्तदाह—**पदसम्बन्धीति**। (३)पदविधिसहचरितोऽपि पदविधिशब्देन

---

(१) **द्विवचनान्तेनेति**। कारकयोर्मध्ये इति विग्रहः। (२) **वस्तुसन्निमित्तमिति**। न तु तस्य शाब्दबोधे भानमपेक्षणीयम्।

इति विभक्त्यर्थाः।

अथ अव्ययीभावसमासप्रकरणम्।

(३) **पदविधिसहचरितोऽपीति**। वस्तुतस्तु पदसञ्ज्ञाप्रयोजकप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसम्पादकविधित्वं पदविधित्वम्। तच्च कृत्प्रत्ययविधायके, तद्धितप्रत्ययविधायके, समाससञ्ज्ञाविधायके, सनादिविधायके, चास्ति। तत्र

गृह्यते । अत एव सन्नन्तादेकार्थीभावः । पदविधिश्च समाससञ्ज्ञादिः । तस्य च न सामर्थ्यं साक्षात् विशेषणसम्भवात् अत आह–**समर्थाश्रित इति** । सामर्थ्यं चात्र न व्यपेक्षा । व्याख्यानात्, समासादिवृत्तिषु तस्यासम्भवाच्च । किन्त्वेकार्थीभावः । स च विशेष्यविशेषणभावावगाह्युपस्थितिजनकत्वम् । संसृष्टार्थं समर्थम्' इतिभाष्योक्तेः । अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न । देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ तु गमकत्वाद्भवत्येव वृत्तिः । एवं 'राजपुरुषः' इत्यादौ विशेषणपदे सङ्ख्याऽनवगमोऽप्येकार्थीभावकृतः । सङ्ख्याविशेषप्रकारेण तत्तदर्थभाने पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । यथा 'घटाः' इत्यादितो बहुत्वेनैव त्रिचतुरादिव्यक्तीनां भानं, न तु त्रित्वचतुष्ट्वादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशान्न त्वेकत्वद्वित्वादिना । एवं 'तावकीनः, यौष्माकीणः' इत्यादौ सम्बोध्यत्वेनैवैकानेकव्यक्तिभानं न त्वेकत्वबहुत्वादिना । विग्रहवाक्यीयैकवचनत्वारोपेण । शास्त्रप्रवृत्तिमात्रं न तु तद्बोधः, वृत्तिस्वभावविरोधादिति मञ्जूषायां विस्तरः ।

गमकत्वादेव 'शिवस्य भगवतो भक्तः' इत्यर्थे 'शिवभागवतः' इति 'अयःशूल' (५।२।७६) इति सूत्रे **भाष्ये** प्रयोगः । परं तु तत्र वृत्तिरेव न तु शिवस्य भागवत इति वाक्यं साधु । तत्र भगवच्छब्दादण्, शिवपदेन भगवच्छब्दस्य समासश्च युगपदेवेति बोध्यम् । तथोपस्थितिश्च समुदायशक्तिसाध्या । एवञ्च क्लृप्तशक्तित्यागे मानाभावात् प्रत्येकशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या तथोपस्थितिः । अयमेव चैकार्थीभावः । जहत्स्वार्था वृत्तिः पदानामानर्थक्यमिति तु न युक्तम् । 'महाबाहुः' 'सुपन्थाः' इत्यादावात्वाद्यनापत्तेः । (अर्थवत्त्वे) भूतपूर्वगत्याश्रयणं तु सत्यां गतावयुक्तम् । तदुक्तं वृद्धैः–

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी । इति ।

अवयवार्थविरुद्धो यत्र समुदायार्थस्तत्रैव सेति तदर्थः । यथा गौरखर–कृष्णसर्पादौ ।

आद्यानां त्रयाणां पदसञ्ज्ञाप्रयोजकसुप्प्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकप्रातिपदिकसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककृत्त्व–तद्धितत्व–समासत्वान्यतमावच्छिन्नसम्पादकत्वात् । सनादिविधायकस्य च पदसञ्ज्ञाप्रयोजकतिङ्प्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकधातुसञ्ज्ञाविधायक'सनाद्यन्ताधातवः' (३।१।३२) इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसन्त्वाद्यवच्छिन्नसम्पादकत्वात् । इत्थमेव 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' (७।३।८०) इत्यत्रत्यसमासग्रहणस्य 'पदान्ताद्वा' (६।१।७६) इति सूत्रस्थान्तग्रहणस्य च चारितार्थ्यम्, 'ओत्वोष्ठयोः' इत्यादौ चाप्रवृत्तिरुपपद्यते इति तत्र तत्र निरूपितमिति दिक् ।

परिभाषेयम् । सा च पदविधिरिति सूत्रस्वरसात्, 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' (८।३।८०) इत्यादौ समासग्रहणाच्च, 'गतिर्गतौ' (८।१।७०) इति सूत्रे 'पदस्येत्यधिकारात् समर्थपरिभाषोपस्थितिः' इति कैयटस्वरसाच्च पदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैव प्रवर्त्तते । तेन 'अन्यारादितर' (२।३।२९) इत्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः ।

एकार्थीभावश्चालौकिकविग्रहवाक्य एव कल्प्यते । यथा शत्रादौ द्वितीयासामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारेऽपि तत्कल्पना तथा 'अन्यपदार्थे' 'समर्थः' 'चार्थे' इत्यनुवादबलादस्य तत्र कल्पनेति । तथा च शतृविधायके **भाष्यम्**— 'लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिस्तस्य क्वापि प्रयोगाभावात्' इत्याशङ्क्य 'आदेशसामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि तद् भवतीति' । तत्र **कैयटः**—सिद्धानां शब्दानामन्वाख्यानात् 'पचन्तं देवदत्तं पश्य' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इति । अत्रानुमाने सौत्रानुवाद एवानुकूलस्तर्कः । अत्र प्रक्रियार्थं विहितस्येत्यनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थं कल्पितस्य लोकेऽबोधकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः । समर्थः किम् ? पश्य कृष्णं, श्रितो राममित्यत्र कृष्णश्रितयोः परस्परसम्बन्धाभावेनैकोपस्थित्यजनकत्वेनासामर्थ्यम् ।

सह सुपा (२।१।४) । 'सुबामन्त्रिते' (२।१।२) इत्यतः सुबिति वर्त्तते । सुबन्तसहितं सुबन्तं समाससञ्ज्ञकमित्यर्थः । समस्यते इत्युक्तिस्त्वबुधानां भिन्नयोः शब्दयोरनेन संश्लेषः क्रियत इति प्रतिपत्तेस्तदनुसारेण । सम्पूर्वकास्यतेश्च संश्लेषोऽर्थः । 'प्राक्कडारात्' (२।१।३) इत्यतः प्राग्ग्रहणमावर्त्तते । तेन प्राक्समाससञ्ज्ञा भवन्ति, तत्सञ्ज्ञाः सन्तोऽव्ययीभावादिसञ्ज्ञका इत्यर्थात्तयोः समावेश इति **भाष्ये** स्पष्टम् । अन्यथा आकडारत्वात् पर्यायः स्यात् इति दिक् ।

अत्र सुबित्येकत्वं विवक्ष्यते । तेन महिष्या अजायाश्च क्षीरमित्यत्र सुबन्तसमुदायस्य न क्षीरशब्देन समास इति **कैयटादयः** ।

परे तु (१)अनुवाद्यत्वादेकत्वविवक्षैव । किञ्च तद्विवक्षायामेकेनैव केनचित्सुबन्तेन किञ्चिदेकं सुबन्तं समस्यते न त्वन्यैरन्यानि । तस्मात्सुबि-

---

(१) अनुवाद्यत्वादिति । 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इत्यादौ ग्रहैकत्वादेः उद्देश्यगतत्वेन यथाऽविवक्षा तथा प्रकृतेऽपीति भावः ।

त्यादौ जातिविवक्षा । एवञ्च यथा स्वाङ्गग्रहणेन स्वाङ्गसमुदायस्य न ग्रहणं, स्वाङ्गत्वस्य प्रत्येकं समाप्तत्वात्, एवं सुबन्तत्वादेरपि प्रत्येकं समाप्तत्वेन सुबन्तादिग्रहणेन न सुबन्तादिसमुदायस्य ग्रहणमिति नोक्तदोषः । स्पष्टञ्चेदं मतुप्सूत्रसमर्थसूत्रयोर्भाष्ये । तत्रत्यकैयटादीनां तु प्रमादः । अत एव 'विभक्तिश्च' (१।४।१०४) इति सूत्रे प्रतिप्रत्ययं विभक्तिसञ्ज्ञेति पक्षे प्रथम-योरित्यादौ विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाग्रहणात् प्रथमयोः प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीत्युक्तं कैयटेनेत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः ।

अनुव्यचलदिति । अनोर्व्यचलदित्यनेन वेश्च अचलदित्यनेन युगपत्समासः । अनु इति सुबन्तेन व्यचलदिति समुदायस्य समर्थत्वात् ।

सुपेति । इदं लक्षणमधिकारश्च अन्त्ये फलन्तु देवः करोति, मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमास–षष्ठीसमासयोरभावः ।

सुपो धा (२।४।७१) । (१)अङ्गनिमित्तस्य सुप इत्यर्थभ्रमवार-णायाङ्गस्य सुप इति नोक्तम् । **पूर्वनिपात इति** । भूशब्दस्यैवेत्यर्थः । अन्यथा विनिगमनाविरहेण प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषाद(२)नियमः स्यादिति भावः । (३)अत एव निर्देशादीदृशे विषयेऽवयवद्वारकसामर्थ्येऽप्यस्य प्रवृत्तिः । 'विस्पष्टपटुः' इत्यादावपि विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति गमकं बोध्यम् । तत्र हि विस्पष्टमित्यादि पटुत्वादिविशेषणमिति कैयटे स्पष्टम् । **इवेनेति** ।

---

(१) **अङ्गनिमित्तस्येति** । ननु अङ्गावयवस्य सुप इत्यर्थेऽपि 'परमसर्वस्मै' इत्यादौ समासप्रकृतिकसुबुत्पत्त्यनन्तरम् अङ्गसञ्ज्ञायां सुपो लुकि विभक्तेः सर्वनाम्नो विहितत्वा-भावात् स्मायादिकं न स्यादिति चेद्; न । तदादिरूपात् सर्वनाम्नः परस्येत्यर्थेनादोषात् । 'ओतो णिदिति वाच्यम्' इति वार्तिके तु नवीनमते ओत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन वर्णग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्रहणेन 'हे भानो' इत्यादौ दोषाभावेन विहितविशेषणानाश्रयणात् 'परमगावौ' इत्यादौ समासप्रकृतिकसुबुत्पत्त्यनन्तरम् अङ्गसञ्ज्ञायां सुपो लुक्यपि न दोषः इति दिक् ।

(२) **अनियमः स्यादिति** । न च अनियमे भूतशब्दस्य पूर्वनिपातेन निर्देशोपपत्त्या कथं तस्य नियतपूर्वनिपातज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । 'भूतपूर्वे चरट्' (५।३।५३) 'पूर्वे भूतपूर्वे' (६।२।२२) 'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे' इत्यादौ सर्वत्र भूतशब्दस्यैव पूर्वप्रयोगकरणेन तत्पूर्व-प्रयोगस्यैवेष्टत्वानुमानात् । भूतपूर्वेतिनिर्देशेन अवयवद्वारकसामर्थ्यमादाय भूतशब्दादेरेव समासत्वस्य ज्ञापनेन पूर्वं भूत इत्यत्र पूर्वशब्दादिप्रयोगविवक्षायां प्रधानेन सामर्थ्याभावात् समासाप्रवृत्तेश्च । तद् ध्वनयन्नाह-(३) **अत एव निर्देशादिति** । यत्तु उपसर्जनमिति महासञ्ज्ञाकरणात् लौकिकोपसर्जनत्वविशिष्टस्यैव पूर्वनिपात इति पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपात-प्रसक्तिरिति भूतशब्दस्य पूर्वनिपातकरणं तज्ज्ञापकमिति, तन्न । नवीनमते समासशास्त्रीय-शब्दगताप्राधान्यस्याश्रयणेन विनिगमनाविरहतादवस्थ्यादिति दिक् ।

हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम् ।

इत्यसाध्वेव । 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा, अभिहिते प्रथमा' इतिवार्त्तिकस्वारस्येन, प्रथमायास्तत्र तत्र कारकविभक्तित्वोक्तिपरभाष्येण च क्रियायोगे एव प्रथमायाः प्रवृत्त्या मातेति प्रथमाया मातृसदृशीमित्यर्थेऽसाधुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एतद्योगविभागसिद्धसमासस्य विशेषसञ्ज्ञा न सन्त्येव । तत्तदधिकारेष्वपाठात् । **जीमूतस्येवेति** । अत्र यथार्थत्वादिप्रयुक्तोऽव्ययीभावस्तु न । 'तत्र तस्येव' (५।१।११६) इति निर्देशात् ।

अव्ययी (२।४।१८) । अनव्ययमव्ययं भवतीति 'भवतेर्णस्य उपसङ्ख्यानम्' इति कर्तरि णः । महासञ्ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् ।

योगो विभज्यते इति । भाष्ये त्विदं न दृश्यते । 'अपदिशम्' इत्यादिमान्तानां स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । 'अपदिशेन' इत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्यन्ये ।

ननु समासगतेऽन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रये प्रथमान्तत्वे आश्रीयमाणे कष्टश्रितादौ श्रितस्य पूर्वनिपातापत्तिः, निर्दिष्टपदञ्च व्यर्थमत आह—**समासशास्त्रे इति** । समाससञ्ज्ञाविधायके शास्त्रे इत्यर्थः । न च राज्ञः कुमारीं श्रितो राजकुमारीश्रित इत्यत्र द्वितीयाया 'द्वितीयाश्रित' (२।१।२४) इति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेन कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम् । 'अप्रधानमुपसर्जनम्' इति शास्त्रान्तरोक्तमहासञ्ज्ञाकरणेनास्य तदर्थकतया 'समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदवत्' इति वाच्यार्थे निष्पन्नेऽप्रधानत्वस्य ससम्बन्धिकत्वाद् यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञमित्यवगतेरदोषादिति **भाष्येणैव** समाधानात् । प्रकृते च न राजनिरूपितमप्राधान्यं कुमार्या इति न तदपेक्षोऽस्य पूर्वनिपातः ।

न चैवं पूर्वकायाद्यसिद्धिः, कायनिरूपिताप्राधान्यस्य पूर्वपदार्थेऽभावादिति वाच्यम् । समासशास्त्रस्थप्रथमानिर्दिष्टशब्दगताप्रधान्यस्याश्रयणेनादोषात् । समासशास्त्रे यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनमित्यर्थात् । भवति च श्रितादीन्प्रति द्वितीयान्तं तथा । सहयुक्ततृतीयान्तार्थस्य शाब्दगुणान्वयित्वाभावरूपाप्राधान्येऽपि तत्समभिव्याहृतप्रथमाद्यन्तार्थे तदधीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतीतेः । अत एव समकक्षयोरप्येकस्य 'परेण सहागन्तव्यम्' इत्युक्ते दुःखं दृश्यते । प्रकृतेऽपि द्वितीयान्तं श्रिताद्यधीनम् । तं विना समासाघटकत्वात् । श्रितादिकन्तु तं विनापि समासान्तरे घटकमिति द्वितीया-

न्तस्य श्रिताद्यधीनता । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । 'यस्य शब्दस्य समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जनमिति वक्तव्यम्' इतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय तद्भाष्यप्रवृत्तेः, **भाष्येऽपि** 'यं शब्दं प्रति यत्प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानं तं शब्दं प्रति तत्प्रथमानिर्दिष्टवाच्यं पदम् उपसर्जनम्' इत्यर्थस्यैवौचित्यात् । अत एव यं यदिति भिन्नलिङ्गनिर्देशः । बहुव्रीहौ त्वेकविभक्तीत्येवोपसर्जनत्वमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति अन्वर्थत्वविरोधान्नानेनेति भाष्यसिद्धान्त इति बोध्यम् । यत्त्वर्थगताप्राधान्येनान्वर्थत्वेऽपि पूर्वकायादौ न दोषो, ऽन्वर्थसञ्ज्ञा हि यत्र सोऽर्थः सम्भवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा प्रवर्त्तते, अन्यत्र तु विधानसामर्थ्यात्तन्निरपेक्षा, यथा स्वादीनां कर्मप्रवचनीयत्वमिति प्रथमानिर्देशसामर्थ्यात्पूर्वादीनां प्रवर्त्तते इति, तन्न । निर्विभक्तिकस्योच्चारणासम्भवेन तत्सामर्थ्यायोगात् । प्राथम्यादन्वितार्थकत्वाल्लघुत्वाच्च प्रथमैवोच्चारितेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यलम् ।

उपसर्जनम् (२।२।३०) । समास इत्यधिकृतं योग्यताबलेन सप्तम्या विपरिणम्यते, तदाह-**समासे इति** । न च राज्ञः कुमार्या इति परिनिष्ठितविभक्त्या समासे कुमार्या अपि पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम् । 'षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपातः' इति **भाष्येण** समाधानात् । अर्थाभेदात्-अर्थस्य प्रधानस्याभेदात्समस्यमानराजपदार्थनिरूपितसम्बन्धाभावात् अस्य (१)षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावान्न पूर्वनिपात इति तदर्थः ।

अयं भावः । 'षष्ठी' (२।२।८) इत्यादिसूत्रे येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितसम्बन्धाद्यर्थकमेव षष्ठ्याद्यन्तं गृह्यते । तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टमिति । तदुक्तं **कैयटेन** 'राज्ञः पुरुषस्येत्यत्र राजापेक्षया पुरुषः प्रधानमेवेति नासौ भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यप्रधानस्यैव पूर्वनिपातः' इति । उक्तरीत्याऽप्रधानषष्ठ्यन्तमेव तत्र प्रथमानिर्दिष्टं न तु प्रधानमिति तद्भावः । यत्तूपसर्जनसञ्ज्ञाऽन्वर्थत्वादप्रधानस्यैवेति 'उपसर्जनं पूर्वम्' (२।२।३०) इत्यत्र **कैयटस्तन्नेत्युक्तमेवेत्यलम्** ।

'प्रथमानिर्दिष्टम्' (१।१।४३) इत्यतोऽनुवृत्तं 'समासे' इति तदर्थविग्रहपरमित्याह-**विग्रहे इति** । **नियतेति** । एकग्रहणादवधारणगर्भसमासलाभ इति भावः । 'निष्कौशाम्बिः' इत्युदाहरणम् । परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासे 'निष्क्रान्ते' 'निष्क्रान्तेन' इत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकतया

---

(१) षष्ठ्यन्तस्येति । कुमार्या इत्यस्येत्यर्थः ।

कौशाम्बीपदस्य तदपेक्षया नियतविभक्तिकत्वादनेनोपसर्जनत्वेन ह्रस्वत्वम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासे चेदमेव ज्ञापकम् । अयं पक्षः–'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (६।२।२) इति सूत्रे **भाष्ये** । प्रथमान्तेन समास इति पक्षोऽपि 'अनेकम्' इति सूत्रे **भाष्ये** इति **केचित्** ।

परे तु 'अनेकम्' (२।२।२४) इति सूत्रे **भाष्ये** समासार्थविग्रहे प्रत्यासत्त्या समासापेक्षया नियतविभक्तिकस्यानेनोपर्सजनत्वमुक्तम्, 'राज्ञः कुमारी, राजकुमारी' इत्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासस्य सत्त्वान्न तद-पेक्षया कुमार्या नियतविभक्तिकत्वमिति न तस्या उपसर्जनत्वमित्युक्तम् । चित्रगुरित्यत्र च गोपदस्यानेनोपसर्जनत्वमङ्गीकृत्यानेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । बहूनां समासस्तु 'तद्धितार्थ' (२।१।५१) इत्यनेनोत्तरपदे द्विगुविधानात् ज्ञापकात्सिद्ध इति चोक्तम् । एवञ्चोत्तरपदेन परिमाणिनेत्यपि प्रत्याख्यातम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्न । तदुक्तम्–अनेकवचनमुपसर्जनार्थं, न वैकवि-भक्तित्वादिति । वार्त्तिककृताऽन्वर्थत्वानुक्तेस्तद्द्रीत्या प्रयोजनवार्त्तिकं, नवेति तु तत्खण्डनं, भाष्यरीत्या त्वेतदप्राप्तिरेवात्रेति बोद्धव्यम् । अन्यथा 'चित्रगुः' इत्यस्य विग्रहे द्वयोरपि नियतविभक्तिकतया किमपेक्षं गोशब्दस्य नियतवि-भक्तिकत्वं स्यात् । एकस्यानियतविभक्तिकत्वे हि तदपेक्षमन्यस्य तत्त्वं वाच्यम् । समासापेक्षं नियतविभक्तित्वमेव युक्तमाश्रयितुम् । अन्यथा 'सभार्यः' इत्यत्रोपसर्जनह्रस्वानापत्तिः । सहशब्दस्याव्ययतया विभक्तिमात्राभावेन, लुकाऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेन चानियतविभक्तित्वाभावात्तदपेक्षनियतविभक्तित्वस्य भार्ययेत्यत्राभावेनोपसर्जनत्वानापत्तिः । मम तु समासस्यानियतविभक्तित्वा-त्तदपेक्षं तत्त्वमस्त्येवेति न दोष इत्याहुः ।

गोस्त्रियोः (१।२।४८) । अत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते । तेन स्त्र्यधिका-रोक्तचातुर्थिकप्रत्ययलाभः । उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषया च स्त्रीशब्देन तदन्तग्रहणम् । ताभ्याञ्च प्रातिपदिकविशेषणा-त्तदन्तविधिरित्याह–**उपसर्जनं य इत्यादि** । 'गोकुलं' 'राजकुमारीपुत्रः' इत्यादौ तु न दोषः । महासञ्ज्ञाकरणेन येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथ-मानिर्दिष्टं तस्य तं प्रत्येवोक्तरीत्याऽप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् । प्रत्यासत्त्या तदन्ततत्समासप्रातिपदिकान्त्यस्यैव ह्रस्व इत्यदोष इति **भाष्ये** स्पष्टम् । तत्र **ह्येवं भाष्यम्**–'अप्रधानमुपसर्जनमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ तत्र सम्बन्धा-देतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवतीति' । यत्प्रथमानिर्दिष्टं

तस्य तद्धटितसमासस्य सोऽप्रधानशब्दोऽन्तो भवतीति तदर्थः। यद्यपि 'कुक्कुटमयूर्यौ' इति द्वन्द्वे बहुव्रीहाविव एकविभक्तीत्युपसर्जनत्वम्। द्वन्द्वः प्रथमान्तानामेवेति 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) इत्यत्र वक्ष्यते। 'एकविभक्ति' (१।२।४४) इत्युपसर्जनसञ्ज्ञाऽप्रधानार्थकस्यैवेति मतेऽपि उद्भूतावयवभेदसाहित्यं प्रति मयूरीपदार्थस्य तत्त्वमस्ति। सर्वत्र द्वन्द्वे साहित्यमेव विशेष्यमिति चार्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्, तथापि भाष्ये 'द्वन्द्वे न' इतिवचनारम्भान्न दोषः। अत एव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वो न। 'प्रथमानिर्दिष्टम्' (१।१।४३) इत्यादेः शास्त्रीयस्यैवात्रोपसर्जनस्य ग्रहणात्। अत एव 'गोबष्कयणी' इत्यादौ बष्कयणीशब्दस्य गुणशब्दत्वाद(१)प्रधानत्वेऽपि तदन्तस्य ह्रस्वो न। एतच्च (२)'इद्गोण्याः' (१।२।५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

(३)अतिराजकुमारिरित्यादौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात् राजकुमारीत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम्। न च तस्यात्यर्थं प्रत्युपसर्जनत्वेन कथं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमादिति वाच्यम्। यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमेवेत्यदोषात्। प्रत्यासत्त्या तादृशानुपसर्जनत्वस्यैव निषेधनिमित्तत्वात्। अस्य चातिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि राजकुमारीत्येतदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवेति दिक्।

---

(१) **अप्रधानत्वेऽपीति।** शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणे तु 'पोटायुवति' (२।१।६५) इत्यादिना समासे जातिवाचकगोशब्दस्यैव प्रथमानिर्दिष्टत्वेन उपसर्जनत्वमिति भावः।

(२) **इद्गोण्या इति सूत्रे इति।** तत्र हि 'गोण्या न' इत्येव वक्तव्यम्, किमर्थमित्वं विधीयते, पञ्चगोणिरित्यादौ 'लुक् तद्धितलुकि' इति लुकि प्रतिषिद्धे 'एकविभक्ती'त्यनेनोपसर्जनत्वाद् गोणीशब्दस्य ह्रस्वत्वं सिध्यतीति किमर्थमित्वमित्याशङ्क्य गोणीमात्रमिदं गोणिः इत्यत्र 'शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात्' इत्यभिप्रायेण इत्वविधानमावश्यकमित्युक्तम्। अनेन च **भाष्येण** शास्त्रीयोपसर्जनस्यैवात्र ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्येत इति दिक्।

ननु अतिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात्, कुमारीमात्रस्य च विग्रहीयविभक्त्यन्तत्वाभावात्, अत आह-(३) **अतिराजकुमारिरित्यादाविति।** आचारक्विबन्तकुमारीशब्दघटितराजकुमारीशब्दस्य अतिशब्देन समासे 'अतिराजकुमारी' इत्यत्र तु न ह्रस्वः। परिभाषायां लौकिकोपसर्जनग्रहणेन राजकुमारीशब्दार्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वेन तदादिनियमस्य दुर्वारत्वेन शास्त्रीयोपसर्जनस्य राजकुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात्। सुन्दरौ रैगावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहावपि न ह्रस्वः। द्वन्द्वात्मकसमुदायस्य बहुव्रीह्यर्थं प्रति उपसर्जनत्वेऽपि गोशब्दमात्रस्य तत्त्वाभावात्। अत एव कल्याणं घटपादं यस्या इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहौ 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' (४।१।५४) इति न ङीषिति तत्रैव विस्तरेण निरूपितम्।

नाव्ययीभावात् (२।४।८३) । अपञ्चम्या इत्यम एव विशेषणं न लुगभावस्य । तुना व्यवच्छेदात् । **अपदिशमिति** । यद्यपि नपुंसकह्रस्वेनापीदं सिध्यति; तथापि चित्रगुरित्याद्यर्थमावश्यकेन गोस्त्रियोरित्यनेनापीदं सिद्ध्यतीति तदुपन्यासः । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽत्र न टच् । समासान्तप्रकरणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । टाबन्तदिशाशब्दोऽकारान्तप्रकृतिक एवेति मते टचः प्राप्तेरेवाभावः । अमरस्वारस्यात् दिशशब्देन विग्रहे तु न ह्रस्वः प्रयोजनम् । **इत्यादाविति** । आदिनैकविंशतिभारद्वाजं, सप्तगङ्गमित्यादिसङ्ग्रहः ।

विभक्तीत्यादेरिति । विभक्तिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । वचनशब्दः कर्मसाधनः प्रत्येकं सम्बध्यते । विभक्त्यादयश्च श्रुतत्वादव्ययस्यैव विशेषणानि । तदाह—**विभक्त्यर्थादिष्विति** । अत्र सुबन्तेनेत्यस्य समर्थेनेति विशेषणम् । अत एव तदुत्तरविभक्त्यर्थान्तर्भावेणैकार्थीभावः । 'द्वितीयाश्रित' (२।१।२४) इत्यादौ समर्थेन सुबन्तेनेत्यस्य समर्थप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः । अत एव कष्टं श्रितस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समासेऽप्युत्तरपदीयविभक्त्यर्थान्तर्भावेण न सः । अत एव कष्टश्रितस्य धनमित्यादौ (१)षष्ठी द्वितीयान्तं समर्थमित्यर्थात्तदर्थान्तर्भावेणैकार्थीभावादुक्तार्थत्वान्न द्वितीयेत्याहुः ।

हरि ङीति । फलाविशेषेऽपि 'अन्तरङ्गानपि' इतिन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्येदम् । ङ्यध्योः समानार्थत्वध्वननाय ङ्युत्तरमेवात्राधिशब्दप्रयोगः । **वचनेति** । प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यैव यत्सुबन्तं तस्य ग्रहणादिति भावः । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति **भाष्य**सम्मतपरिगणनाच्च तेनाभिहिते सप्तमीत्यपि बोध्यम् । अत एव गृहस्योपरि इत्यादौ न समासः । उपरीत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि येन सुबन्तेन समासस्तद्घटकविभक्त्यर्थावाचकत्वात् । अधिहरि भक्तिरित्यत्र हर्यधिकरणिका भक्तिरिति बोधः । न च 'प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्' (५।४।८२) इति सूत्रसम्मतसप्तम्यर्थमात्रवृत्तिप्रतिरूपाव्यये चरितार्थस्याधेः शौण्डादिपठितत्वेन परत्वात् 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इत्यनेन बाधः स्यादिति वाच्यम् । आधेयप्रधानस्यैवाधेस्तत्र पाठात् । **विधानसामर्थ्यादिति** । एतच्च रक्षितानुसारेण । वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य

(१) षष्ठीति । अन्यथा समासेनैव सम्बन्धस्योक्तत्वान्न स्यादित्यर्थः ।

दूरार्थकाऽऽराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य च चारितार्थ्यादि(१)दमयुक्तम्। समया-निकषा-ऽऽराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावान्नैतैः समासः। समीपे इति हि तेषामर्थः। अब्भक्षन्यायेन विभक्त्यर्थसमीपादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव तेन समासात्। उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची कृष्णसामीप्यवन्त इति बोधादिति बोध्यम्।

सुमद्रमिति। वचनग्रहणात्समृद्ध्यादिवाचकत्वेऽव्ययीभावः। 'सुमद्राः' इत्यादौ तु सुशब्दो द्योतकः, समृद्धा मद्रा इति बोधादिति नायमव्ययीभावः। निपातानां वाचकत्वं द्योतकत्वञ्चेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। उपदेशादावुपस्य समीपवर्त्तिपदार्थबोधकत्वेन समीपमात्रबोधकत्वाभावान्नाव्ययीभावः। **विगतेति**। ऋद्धेरभाव इति यावत्। अर्थाभावशब्देन समस्यमानपदार्थाभावस्यैव ग्रहणादत्र तेन न सिद्धिः, तद् ध्वनयन्नाह— **'मक्षिकाणामभाव'** इत्यादिना। अर्थाभावशब्देन उत्तरपदार्थाभावस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात्। (२)नञा तु नायं समासः। अर्थाभावशब्दे नञ उपादानेन सूत्रगृहीताव्ययेनैतत्समासाप्राप्तेः। तच्च नञ्सूत्रे उपपादयिष्यते।

---

(१) इदमयुक्तमिति। अन्ये तु-मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे न द्वितीया। निकषाशब्दसाहचर्येण समीपार्थकसमयाशब्दयोगे एव तद्विधानात्। न चैवं द्वितीयाविधानसामर्थ्योपपादनेऽपि पञ्चमीविधानसामर्थ्यं दुरुपपादम्, दूरार्थकाऽऽराच्छब्दयोगे तद्विधानस्य चारितार्थ्यात्, समीपार्थे विशिष्य तद्विधानाभावादिति वाच्यम्। 'आजाहिभिः' इति तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणसामर्थ्येन तद्युक्तमात्रे पञ्चमीविधानेन समीपाऽर्थेऽपि विशिष्यविधानसत्त्वेन तत्सामर्थ्यस्य सूपपादत्वात्। तत्फलं च समासाभाव एव। अत एव अव्ययमिति विभक्तसूत्रेणापि नात्र समासः। अब्भक्षन्यायेन वारणे तु विभक्तसूत्रेण स दुर्वार एव। किञ्च अब्भक्षन्यायेन पदान्तरसमभिव्याहारे वारणेऽपि तदसमभिव्याहारे तद्वारणं दुःशकम्। अधिकरणत्वस्य संसर्गतया पदान्तरसमभिव्याहारं विना तत्प्रतीतेरसम्भवेन अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दादेः 'प्रातः कल्पम्' इत्यादौ वृत्तिविषये अधिकरणताविशिष्टबोधकत्वस्येव पदान्तरासमभिव्याहारे अधिकरणताविशिष्टसमीपमात्रार्थकत्वस्यैव समयादीनां सम्भवात्। तस्मात् मूलोक्तरीत्यैव समासवारणमुचितमित्याहुः।

(२) नञा त्विति। अन्ये तु-'पचतितराम्' 'घटः पटो न' इत्यादौ नाव्ययीभावः। अर्थग्रहणसामर्थ्येन लिङ्गसङ्ख्यान्वयिसमस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिनोऽभावस्यैव अर्थाभावशब्देन ग्रहणात्। आद्ये लिङ्गसङ्ख्यान्वयित्वाभावात्। अन्त्ये भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वेन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधित्वाभावात्। 'भूतले घटो नास्ति' इत्यादौ तु न समासः। नञोऽभावार्थतया क्रियान्वयित्वेन घटेनानन्वयात्। प्रकारतासम्बन्धेन अत्यन्ताभावविशेष्यकबोधे क्रियोपस्थितेः कारणत्वात्। भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्तु तत्रार्थिकी। समनियताभावानामैक्येन घटाभावस्य घटसत्ताऽभावरूपत्वाद्वा। अविघ्नमित्यादौ तु क्रियान्तर्भावात्समासो ज्ञेय इत्याहुः।

न चाभावेत्येव सिद्धेऽर्थग्रहणं व्यर्थम् । (१)प्रतियोगिभूतबहिर्विद्यमानार्थ-समानाधिकरणाभाववाचकेनैव समासो यथा स्यादित्येतदर्थं तत्सत्त्वात् । तेनाभावार्थनिरा शशशृङ्गादिशब्दानामयं न । (२)प्रागभावार्थेन च तेन स न । अत एवात्ययग्रहणञ्चरितार्थम् । तदुदाहरणं 'निर्हिमं, निःशीतम्' इति वृत्त्युक्तमेव युक्तम् । अतेस्तदर्थत्वाभावाद् । 'अतिहिमम्' इत्युक्ते तदतिशयस्यैव प्रतीतेः । अत्ययशब्देऽतेः सूत्रगृहीताव्ययत्वाच्चेति दिक् ।

सम्प्रति न युज्यत इति । वृत्तौ युजिक्रियान्तर्भावेणैकार्थीभावः । 'अतिनिद्रमासीत्' इत्यादौ तथाव्यवहारविषयेऽतिनिद्रशब्दस्य लक्षणेति बोध्यम् ।

शाब्दप्रादुर्भावेत्यस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेन समास इत्यर्थः । **भाष्यप्रयोगेति** । 'अचः परस्मिन्' (१।१।५७) इति सूत्रेऽयं प्रयोगः । एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रे तत्तर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन नायं समासः । अत एव 'यथाऽसादृश्ये' (२।१।७) इति सूत्रे (३)'सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्नोति' इति **भाष्ये** उक्तम् । यथाशब्देन तु भवत्येव, उत्तरसूत्रारम्भादिति भावः ।

ननु नित्यसमासत्वाद्वाक्यं दुर्लभमत आह—**प्रतिशब्दस्येति** । इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतः 'प्रतिस्थानम्' इत्यादौ षत्वाभावसम्पादनेन सा चरितार्था । तस्मादर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थमिति सरूपसूत्रादिस्थभाष्यप्रयोगात् यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्त्या वाक्यं साध्विति तत्त्वम् । वृत्तौ द्विर्वचनन्तु न, समासेन वीप्साया द्योतितत्वात् इति 'हयवरट्' सूत्रे **कैयटः** । प्रतिना तस्या तक्तत्वादिति तत्त्वम् । **शक्तिमनतिक्रम्येति** । 'परावरयोगे च' (३।४।१०) इति क्त्वा । परावरत्वञ्च बौद्धम् । **हरेः सादृश्यमिति** । 'हरि टा सह' इत्यलौकिकम् । **वक्ष्यमाणेनेति** । अत्र सूत्रालेखो वैचित्र्यार्थः । यथा सूत्रेषूत्तरत्र कृतस्य पूर्वत्रापकर्षणं वैचित्र्याय तद्वत् ।

एतन्मते 'घटः पटो न' इत्यादौ समासाभावस्यान्ययैव सिद्धे प्रकारान्तरेण अर्थग्रहणसार्थक्यमुपपादयति—(१) **प्रतियोगीति** । (२) **प्रागभावार्थेनेति** । प्रतियोग्युत्पत्त्या प्रागभावस्य नाशेन तस्य तत्समानाधिकरणत्वाभावात् । अत्यन्ताभावस्य तु प्रतियोग्यधिकरणे सत्त्वेऽपि सम्बन्धविशेषाभावेन प्रतियोगिसत्ताकाले प्रतीतिमात्रानुदयादिति भावः ।

(३) **सादृश्यसम्पत्तीति** । न तु 'यथार्थत्वात् प्राप्नोति' इत्युक्तम् इति भावः ।

'अनुज्येष्ठं कार्यं कृतम् , अनुज्येष्ठं प्रणमति' इत्यादौ करणत्वेनान्वयात्परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह-**ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति**। आनुपूर्व्यं क्रमः। पूर्वं क्रमेणेत्यनुपूर्वमिति सूत्रगृहीताव्ययेनाप्यनुना समासः, एतस्मात्सूत्रप्रयोगात्।

युगपच्छब्देन तु न समासः, सूत्रगृहीतत्वात्। उभयत्रापि स्वार्थे ष्यञ्, तद् ध्वनयन्नाह-**चक्रेण युगपदिति**।

गुणभूते इति। व्याख्यानात्सादृश्येति स्वार्थे ष्यञिति भावः।

सम्पत्तिसमृद्ध्योः पर्यायत्वमाशङ्क्याह—**ऋद्धेरिति**। धनधान्यादेरित्यर्थः। अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं क्षत्रत्वादिः सम्पत्तिरित्यर्थः। सक्षत्रमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षात्रमित्यर्थः।

तृणमपि इति। साकल्यबोधकाव्ययेन समासः। समासस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहो दर्शितः। तृण टा सहेत्यलौकिकम्। **अपरित्यज्येति**। 'परावरयोगे च' (३।४।२०) इति क्त्वा। तद्योगश्च बौद्धः। **न त्वभ्रेति**। 'तृणेन सह भुङ्क्ते' इतिबोधोत्तरं यस्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेः सकलं भोज्यमत्तीत्यत्रैव तात्पर्यादिति भावः।

अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति। बहुव्रीहौ द्वितीयान्तं, ग्रन्थोऽन्यपदार्थः। अधीत इत्यस्य तु न समासेऽन्तर्भावो मानाभावात्। अन्त्यत्वं साहित्यञ्च सहार्थः। अन्त्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः। 'अग्नि टा सह' इत्यलौकिकम्। न च 'तदधीते' (४।२।२६) इत्यण्प्रसङ्गो, वैकल्पिकत्वात्।

यथाऽसा (२।१।७)। असादृश्ये इति च्छेदः, तत्रैव वर्त्तमान इत्यर्थः। **तथा हर इति**। तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न समासः। सदृश इत्युक्तेर्नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्बोधकाव्ययस्य समासात्। **द्योतयतीति**। सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे थालिति यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवदभिन्नो हर इति बोधे यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽर्थादुपमानत्वप्रतीतेरिति भावः। सूत्रेऽपि सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव। थाल्सूत्रे सादृश्यस्य प्रकारशब्देन ग्रहणे यत्सादृश्यवान्हरिस्तत्सादृश्यवान्हर इत्येव बोधः स्यान्न तु हरिसदृशो हर इति।

भाष्यानुसारिणस्तु-'यथाऽसादृश्ये' (२।१।७) इत्यस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते, सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थः। यथाशक्ति, यथाबलम् इत्याद्युदाहरणम्। अत एव भाष्ये 'असादृश्ये इति किमर्थं. यथा देवदत्तस्तथा

यज्ञदत्तः' इत्युक्तं, न तु सूत्रमेव किमर्थमित्युक्तम् । यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः । सूत्रगृहीताव्ययेन तेनासमासात् । अत्र चेदमपि ज्ञापकम् । न च प्रकारवचने थाला निष्पन्नस्य यथा–शब्दस्य सर्वथा सादृश्यद्योतकत्वेन सूत्रोदाहरणासम्भव इति सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । अत्र सूत्रे अव्युत्पन्नस्य वीप्सा–योग्यता–पदार्थानतिवृत्तिबोधकस्यैव ग्रहणेनादोषात् । 'यथाशक्ति' इत्युदाहरणे तदर्थक एव सः ।

यद्यपि–'यथाशब्द उपमानत्वं द्योतयति' इति सकलाभियुक्तोक्तेर्यद्विशेषवानित्यादिप्रागुक्तबो तेत्तरमुपमानदेवदत्ताभिन्न उपमेयो यज्ञदत्त इति बोधः । गृहीतविशेषधर्म एव च साधारणधर्मः । लक्षणामूलकव्यञ्जनाजन्यबोधस्थले इवोभयोः शाब्दत्वं सुवचम् । अत एवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वसिद्धिः । एवञ्च पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेन नात्राव्ययीभावप्रसक्तिः,–तथापि प्रसिद्धत्वात्प्रकारवचनस्यैवात्र ग्रहणे तत्सामर्थ्याद् 'द्विमुनि' इत्यादाविव तदभावेऽपि समासः स्यात् ;–अतोऽसादृश्ये इति सूत्रे कृतम् । तत्र कृते तु तद्भिन्नस्याव्युत्पन्नस्यैवात्र सूत्रे ग्रहणम् । न च यथाबलमित्याद्युदाहरणे प्रकारवाचिथालन्तस्यैव ग्रहणमस्तु, सादृश्यसम्पत्तीत्यनेन च समासोऽस्तु इदं सूत्रञ्च मास्तु, पूर्वसूत्रे यथाग्रहणञ्च मास्त्विति वाच्यम् । एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन तत्र तदप्रयोगात् । तत्रार्थे साधोरन्यत्रार्थेऽसाधुत्वापत्तेश्च ।

इदमेव सूत्रमव्युत्पन्नस्य तदर्थकस्य यथाशब्दस्य सत्त्वेन मानम् । तथा च भाष्ये 'असादृश्ये इत्युच्यते, तत्रेदं न सिद्ध्यति–यथाशक्ति यथाबलम् , प्रकारे यस्थाल् तदन्तस्य सादृश्य एव वृत्तेः' इत्याशङ्क्य वीप्सादिवाचिनोऽत्र सूत्रे, यथाबलमित्युदाहरणे च ग्रहणमित्यर्थकोक्त्यनन्तरम 'अथ यः प्रकारवचने थाल् तदन्तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति, पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्तीति' इति पूर्वपक्षिणोक्ते 'प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति' इत्युत्तरितम् । नानेन भाष्येण प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनथालन्तस्य ग्रहणं शङ्क्यते इति वक्तुं युक्तम् । असादृश्ये इत्यस्य सूत्रे श्रवणात् । यद्यपि तद्विस्मरणेनायं पूर्वपक्ष इत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथापि पूर्वेण प्राप्नोतीत्यादेरसङ्गतिः । तस्मादुदाहरणे थालन्तस्य ग्रहणं तत्र सादृश्यार्थकेन समासं कृत्वाऽन्यत्रार्थे प्रयोगे बाधकाभाव इत्यभिमानेनार्थघटितं साधुत्वमित्यजानतोऽव्युत्पन्नसत्त्वे मानञ्चापश्यतः शङ्केयमिति युक्तम् । प्रतिषेधवचनेत्यस्य प्रतिषेधयुक्तैतद्वच-

नसामर्थ्यादित्यर्थः। एवञ्चाव्युत्पन्नतत्सत्त्वेऽर्थघटितं साधुत्वमित्यत्र चैतदेव मानमिति भावः।

यत्तु—प्रतिषेधेति प्रतीकमुपादाय 'यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य' इति **कैयटः**, तन्न। सूत्रगृहीताव्ययेन तेन सूत्रेणासमासात्। नियमत्वापेक्षयैतदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वात्। तत्र सूत्रे यथार्थशब्देन सादृश्याग्रहणाच्च। अत एव तत्र सूत्रे सादृश्यग्रहणं चारितार्थम्। अत एव भगवता 'सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्नोति' इत्युक्तम्। न च सादृश्यग्रहणं गुणभूतसादृश्यग्रहणार्थम्। लक्ष्यानुरोधेन प्रधानन्यायाप्रवृत्त्योभयत्रापि तेन सिद्धेः। यथा योग्यताया यथार्थत्वेऽपि रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यादौ तद्वदर्थकेनापि समासस्तद्वत्। पूर्वसूत्रे यथार्थग्रहणं तदर्थकान्याव्ययग्रहणार्थम्। एवञ्च यथाशक्तीति एतदुदाहरणमेवेति **भाष्ये** स्पष्टम्। वीप्सादावपि यथाशब्देन समासो भवत्येव। 'यदव्युत्पन्नं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम्' इति **भाष्यात्**। एवञ्च स्पष्टमेवोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्य सूत्रस्य विधित्वं भाष्याल्लभ्यते। अत्र सूत्रे यथाशब्देन यथार्थस्य न ग्रहणं मानाभावात्। पूर्वसूत्रे तु (१)वचनग्रहणात्तथा, विभक्तिशब्देनेवे(२)त्याहुः।

---

(१) **वचनग्रहणादिति**। 'अव्ययं विभक्ति' (२।१।६) इति सूत्रं यथा विभक्तिशब्देन तदर्थग्रहणं तथा यथाशब्देनापि, कर्मप्रत्ययान्तवचनशब्दसामानाधिकरण्यादित्यर्थः।

(२) **इत्याहुरिति**। **कैयटानुयायिनस्तु**—'यथाऽसादृश्ये' (२।१।७) इति सूत्रे **भाष्ये** 'असादृश्ये इति किमर्थम्। यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति। असादृश्ये इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—यथाशक्ति, यथाबलमिति। किं कारणं? यथेत्ययं प्रकारवचने थाल्, स च सादृश्ये वर्तते। नैष दोषः, अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि। अस्ति प्रकारवचने थाल्। तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम्। अथ यः प्रकारवचने थाल्, तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति? पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्तीति। प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति' इत्युक्तम्।

तत्र **कैयटेन** 'असादृश्ये इति किमर्थम्' इति प्रतीकमादाय प्रश्ने त्रीणि कारणानि उपन्यस्तानि। देवदत्तसादृश्यवानिति बोधे 'कः' इति उपमेयाकाङ्क्षादर्शनात् उपमेयसापेक्षत्वात्समासो न स्यादिति असादृश्ये इति व्यर्थमिति सापेक्षत्वरूपमेकं प्रश्नकारणमुपन्यस्य प्रधानस्य सदृशार्थस्य सापेक्षत्वेऽपि विशेषणस्य देवदत्तार्थस्य सापेक्षत्वाभावात्, यत्सादृश्यवान् देवदत्त इति प्राथमिकबोधे च विशेषणस्य सापेक्षत्वेऽपि उपमानस्य उपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वाद् 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादाविव समासः प्राप्नोत्येवेति तत्सार्थक्यमुपपाद्य यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकथाला निष्पन्नत्वाद् सादृश्ये एव शक्तेः असादृश्यार्थकत्वासम्भवात् सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय असादृश्ये इति किमर्थम् इति भाष्यकारेण प्रश्नः कृतः

यावदव (२।१।८)। सङ्ख्यादिनेयत्तापरिच्छेदोऽवधारणम्। तद्बोधकं यावदित्यव्ययं समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किम् ? यावद्दत्तं तावद् भुक्तम्। कियद् भुक्तमिति नावधारयामीत्यर्थः ।

इति यथाशब्दस्य सादृश्यमात्रवाचकत्वरूपं द्वितीयप्रश्नकारणमुपन्यस्तम् ।

भाष्यकारेण च प्रथमप्रश्नकारणपरिहारस्य प्रधानसापेक्षत्वरूपस्य नित्यसापेक्षत्वरूपस्य च सुबोधत्वात्तं स्पष्टतोऽनुल्लिख्यैव प्रत्युदाहरणमात्रं 'यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः' इत्युल्लिख्य सादृश्यमात्रवाचकत्वरूपं द्वितीयं प्रश्नकारणम्—'असादृश्ये इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति' इत्यादिना प्रयोगासिद्धिव्याजेनोपन्यस्य 'नैष दोषः' इत्यादिना वीप्सादिवाचिनोऽव्युत्पन्नस्य यथाशब्दस्य सूत्रेऽस्मिन् ग्रहणं नतु थालन्तस्येति सूत्रसार्थक्यमुपपादितम् ।

नाप्राप्तस्यैव असादृश्ये इत्यनेन निषेधात् सादृश्यसम्पत्तीत्यादिना सादृश्यार्थकयथाशब्देन समासो दुर्वार एवेति असादृश्ये एवेति व्यर्थमेव इति अनाप्राप्तत्वाद् पूर्वप्राप्त्यनिषेधरूपं तृतीयं प्रश्नकारणमुक्तम् । तत्परिहारश्च 'अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति' इत्यादिशङ्कायां 'प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति' इतिभाष्योक्त एव तत्प्रतीकमुपादाय 'यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य' इति कैयटेन स्पष्टीकृतः ।

'अत्र असादृश्ये इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति यथाशक्ति' इत्यादि द्वितीयाक्षेपे प्रयोगासिद्धिव्याजेन सूत्रवैयर्थ्यस्यैवोद्भावितत्वात् तदेकवाक्यतया प्रथमतृतीयाक्षेपयोरपि सूत्रवैयर्थ्योद्भावने एव पर्यवसानमुन्नेयम् । तत्र प्रथमाक्षेपे सापेक्षत्वात् समासाप्राप्त्या सादृश्यार्थकयथाशब्दे असादृश्ये इत्यस्य वैयर्थ्ये अन्यार्थकयथाशब्दे यथार्थत्वादेव समाससिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यमेव पर्यवस्यति । अथ 'यः प्रकारवचने थाल्' इत्यादितृतीयाक्षेपेऽपि नाप्राप्तत्वाभाववतः सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्तस्यानिषेधे अन्यत्र यथार्थत्वादेव समासे सिद्धे सूत्रवैयर्थ्ये एव पर्यवसानम् ।

सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्तस्यानिषेधे हि नियमकरणं व्यर्थमेव स्यात् इति तत्सामर्थ्यात् व्यर्थताऽप्रयोजकस्यापि सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्तस्यानेन निवृत्तिः । अत एव 'यथार्थत्वात्प्राप्नोति' इति नाशङ्कितम् । तस्य नाप्राप्तत्वादेव निषेधात् । एतेन 'पर्युदासघटितकैयटोक्तनियामकत्वपक्षे सूत्रवैयर्थ्यस्यैवोद्भावयितुमुचितत्वात् असादृश्ये इत्येतन्मात्रस्य वैयर्थ्योद्भावनं भाष्यकृतोऽसङ्गतं स्यात्, इत्यपास्तम् । त्रिष्वप्याक्षेपेषु सूत्रवैयर्थ्योद्भावनपर्यवसाने एव भाष्यकृदिष्टत्वस्योपपादितत्वात् ।

यत्तु नियमत्वापेक्षया 'सूत्रगृहीताव्ययेन न समासः' इत्येतदर्थज्ञापकत्वस्यैवोचितत्वादिति । तन्न, सूत्रगृहीताव्ययातिरिक्तत्वेन सङ्कोचापेक्षया यथाशब्दातिरिक्तत्वेन सङ्कोचकल्पने एव लाघवात् । घटः पटो नेत्यादौ समासवारणं तु न तत्फलम् । तस्यान्यथैव पूर्वं कृतत्वात् ।

अविघ्नमित्यादौ अव्ययीभावो भवत्येव । नञ्सूत्रे भाष्ये नञ्समासस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षे नञ्समासेन अव्ययीभावस्य येननाप्राप्तिन्यायेन बाधात्, अव्ययीभावासिद्धेः दोषतयाऽनुपन्यासाच्च अन्यपक्षे नञा अव्ययीभावस्यानिष्टत्वकल्पनं तु नोचितम् । अनेकमित्यादौ एकवचनासिद्ध्या, ताभ्यां भिन्नोऽस्तीत्याद्यर्थे अतौ स्त इत्याद्यसिद्ध्यापत्त्या, अत्वं भवसि अनहं भवामि इत्याद्यसिद्ध्यापत्त्या च तत्पक्षस्य दूषितत्वात् । असिद्धान्तपक्षे नेषानुपन्यासमात्रेण कस्यचिदर्थस्य कल्पयितुमनुचितत्वाच्च ।

सुप्प्रतिना (२।१।६)। मात्राशब्दोऽल्पपर्यायः। पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा 'दोषामन्यमहः' इत्यादौ दोषादीनां वृत्तिविषये (१)सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्ययेनैव समासः स्यात्।

वृक्षं प्रति इति। लक्षणे प्रतिः। कर्मप्रवचनीयत्वन्तु प्रतेः 'गतिर्गतौ' (८।१।७०) इति निघाताभावायेत्याहुः।

अक्षशला (२।१।१०)। समस्यन्ते इति शेषः। **पराजय एवेति**। पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिः कपर्दैर्भवति। तत्र यदि सर्वे उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति, अन्यथा जीयते। विपरीतवर्त्तने कर्तृत्वेनाक्षादेस्तृतीया। वृत्तौ परे(२)स्तदर्थः। 'अक्ष ङस् परि' इत्यलौकिकम्। नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः। वैपरीत्यञ्च जयापेक्षयेति भावः। **अक्षेणेति**। अक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तमित्याद्यर्थे न समासो(३)ऽनभिधानात्। अक्षत्वेनैकाक्षबोधे एवास्य साधुत्वम्, न तु तेन रूपेणानेकाक्षबोधे। एकत्वादिना बोधस्तु वृत्तौ नास्त्येवेति भाष्ये स्पष्टम्।

विभाषा (२।१।११)। यद्यपि एकार्थीभावे समासस्य, व्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धेरिदं व्यर्थम्। एकार्थीभावे एव समाससंज्ञादिविकल्पस्तु (४)नेष्यते। एवं समासनिषेधसूत्राणि, 'नित्यं क्रीडा' (२।२।१७) इत्यत्र

थाल्सूत्रे च प्रकारशब्देन सादृश्यस्यैव ग्रहणम्। 'यथेत्ययं प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते' इति भाष्याक्षरस्वारस्यात् यत्सादृश्यवान् हरिस्तत्सादृश्यवान् हर इति प्रथमतो बोधेऽपि अनन्तरं हरिसदृशो हर इति बोधेन सदृशसदृशिभावस्य विषयीकरणात्। एकप्रतियोगिकसादृश्यवतोः परस्परं सादृश्यस्य नियमात्। उभयोः शाब्दत्वं तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ लक्षणामूलकव्यञ्जनाजन्यबोधस्थले घोषे आरोपितगङ्गाधारत्वपावनत्वयोरिव सुवचम्। तत्र 'यद्धर्मवान् हरिस्तद्धर्मवान् हरः, उपमानदेवदत्ताभिन्न उपमेयो यज्ञदत्तः, इत्यनयोरिव। तस्मात् अत्र कैयटोक्तं सर्वं साध्वेवेत्याहुः।

ननु अव्ययानां सत्त्वप्रधानत्वाभावेन मात्रावति अर्थे शक्तेरभावात् मात्रार्थान्वययोग्यत्वाभावेनैव तन्निवृत्तिः स्यात्, अत आह—(१) **सत्त्वप्रधानतेति**। पूर्वसूत्रे तु यावदित्यव्ययमेव गृह्यते इति न तत्र तन्निवृत्तिः। अत एव तत्र यावन्तः श्लोका इत्यनव्ययेन विग्रहप्रदर्शनम्। अन्यथा नित्यसमासत्वात्तदयुक्तं स्यादिति भावः।

(२) **तदर्थ इति**। विपरीतवर्तनमर्थः।

(३) **अनभिधानादिति**। एकपरि, द्विपरि, त्रिपरि, चतुष्परि इत्यत्र च समासो भवति, न तु पञ्चपरि इत्यत्र। पञ्चानामुत्तानानामवाचां वा पाते पातयितुर्जयस्यैव भावेन पञ्चानां विपरीतवर्तनकर्तृत्वासम्भवात् इति बोध्यम्। (४) **नेष्यते इति**। 'नच सञ्ज्ञाया भावाभावाविष्यते' इति भाष्योक्तेः। 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' (२।१।१८) इत्यत्रत्यवाग्रहणेन तदभावज्ञापनाच्चेति भावः।

नित्यग्रहणञ्च व्यर्थम् । निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासाप्राप्तेः । नित्याधिकारविषयेऽस्याभावेन वाक्याप्राप्तेश्च; तथापि लक्षणैकचक्षुष्कान् मन्दान् प्रति क्वैकार्थीभावो नित्यः, क्व पाक्षिकः, क्व नास्त्येवेत्यर्थबोधनार्थं सर्वमावश्यकम् । ध्वनितं चेदं 'समर्थानाम्' (४।१।८२) इति सूत्रे **भाष्ये** । लक्ष्यैकचक्षुष्कं प्रति 'समर्थः' (२।१।१) इति सूत्रे **भाष्ये** तत्प्रत्याख्यातम् । एवञ्च विशेषणीभूतैकार्थीभावस्य विकल्पादिबोधकानीमानि । अत एव 'पारेमध्ये' (२।१।१८) इति सूत्रे **भाष्ये** एकया वृत्तिर्विभाषा, परया वृत्तिविषयेऽनित्योऽपवादः' इत्युक्तम् । तत्र वृत्तिरेकार्थीभावः ।

एतत्सामर्थ्यादिति । अत्रैतत्करणात् प्राक् तदसम्बन्धेन तद्विषये एकार्थीभावस्य नित्यत्वमिति भावः । नन्वेवं 'सुप्सुपा' इत्यस्यापि नित्यतापत्तिः । एवञ्च **भाष्ये**, सुप्सुपेत्युदाहरणभूते 'विस्पष्टपटुः' इत्यत्र विस्पष्टं पटुरितिविग्रहदर्शनासङ्गतिरत आह—**सुप्सुपेति त्विति** । एतत्समासानुवादेनैवाव्ययीभावादिसञ्ज्ञाविधानेन सिद्धे पुनस्तैः समाससञ्ज्ञाविधाने तदनित्यत्वज्ञापकम् । 'उपपदमतिङ्' (२।१।१९) 'कर्तृकरणे कृता' (२।१।३) 'आख्यातमाख्यातेन' (का०वा०) इत्यादावुद्देश्याप्रसिद्ध्या 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इत्यादौ त्र्यादिपदघटितसमासरूपोद्देश्याप्रसिद्ध्या तेषु समाससञ्ज्ञाविधानस्यावश्यकत्वेनार्थाधिकारानुरोधात्सर्वत्र(१)तस्य विधेयसमर्पकत्वम् । 'प्रथमानिर्दिष्टम्' (१।१।४३) इतिसूत्रे 'समासे' इत्यस्य समासत्वव्याप्यसञ्ज्ञाविधायके लक्षणयाऽव्ययादीनामुपसर्जनत्वं साधयितुं शक्यमिति न तदर्थं समाससञ्ज्ञाविधानं चरितार्थमिति भावः । विग्रहप्रदर्शनपरोक्त**भाष्या**दपि तस्यानित्यत्वं बोध्यम् ।

लक्षणेनाभिप्रती (२।१।१४) ॥ अभिप्रती आभिमुख्यस्याग्नेर्ज्ञापकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य च द्योतकौ ।

अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं पतनमिति बोध उदाहरणे । तथाबोधे चाग्न्यभिमुखत्वं शलभपतनस्य लोकप्रसिद्ध्या मनसा गृह्यते इत्याभिमुख्यद्योतकताऽभिशब्दस्य ।

अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं प्रत्यासत्त्याऽग्न्यभिमुखं पतनमिति बोध इत्यन्ये । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेनान्वयाद्वाक्ये द्वितीया, तदाह—**अग्नि-**

---

(१) **तस्य विधेयसमर्पकत्वमिति** । एवञ्च तैः समासविधानस्य सुप्सुपेत्यस्यानित्यत्वज्ञापकत्वं युक्तम् । उद्देश्यसमर्पकत्वे तु तैः समासविधानाभावात् तस्य तज्ज्ञापकत्वकथनासङ्गतिरिति भावः ।

मभीति । लक्षणेनेति किम् ? स्रुघ्नं प्रतिगतः । (१)स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । आभिमुख्ये किम् ? 'वृक्षं प्रति विद्योतते' इत्यादावाभिमुख्यद्योतनाभावे समासो मा भूदिति । अस्य समासस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे कर्मप्रवचनीयत्वं चरितार्थम् । अभिप्रती इति किम् ? अग्नेः सम्मुखं शलभाः पतन्तीत्यर्थे सांमुख्यार्थकसंशब्देन लक्षणत्वसम्बन्धेनान्वये समासो मा भूदिति ।

अनुर्य (२।१।१५) । लक्षणेनेति वर्त्तते । समयेत्यधिकरणशक्तिप्रधानम् । यदिति सामान्ये नपुंसकं द्वितीयान्तम् । यं पदार्थं समयेत्यर्थद्योतकोऽनुः तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यते इत्यर्थस्तदाह-**यमिति** । वनादेर्लक्षणत्वं समीपद्वारा । स्वसामीप्येन हि वनेनाशनिदेशो ज्ञाप्यते । लक्षणत्वन्तु वस्तुसन्निमित्तं, न तु तेन सम्बन्धेनान्वयस्तदाह-**वनस्य समीपमिति** ।

यस्य दैर्घ्यमिति । यद्दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यमित्यर्थः । अत्रापि लक्षणत्वं वस्तुसदेव निमित्तम् । तद् ध्वनयन्नाह-**गङ्गाया अन्विति** । तद्द्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावान्न द्वितीया । **उपलक्षितेति** । विशिष्टेत्यर्थः । दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यविशिष्टत्वमनोरर्थः । तथा बोधे च गङ्गायां ज्ञापकत्वस्य, गङ्गासमीपं गत इति बोधे च गङ्गायां ज्ञापकत्वस्य नियमेन मनसा बोधादन्यलभ्यत्वेन नात्र (२)तद् अनोर्द्योत्यमिति तात्पर्यम् । तेन सम्बन्धेनान्वये तु 'वनमनु' 'गङ्गामनु' इति द्वितीयैवेति बोध्यम् । 'निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूम्' इति रामायणे प्रयोगात् । वाराणस्याः (३)स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽप्यायामवैशिष्ट्येन ज्ञाप्यत्वं बोध्यम् ।

तिष्ठद्गुप्र (२।१।१७) ॥ चेनैषां वृत्त्यन्तरे प्रवेशो न ।

आ तिष्ठद्गु जपेत्सन्ध्यां पश्चिमामाऽयतीगवात् ॥

इति भट्टिश्लोके आ तिष्ठद्गु, आ आयतीगवादिति भिन्ने पदे । **इह**-उक्तोदाहरणद्वये । तत्राद्ये शत्रादेशमात्रम् । प्रथमासामानाधिकरण्यात्तदप्राप्तिः ।

ननु लक्षणत्वाभावे द्वितीयानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—(१) **स्रुघ्नादागत इति** । परावृत्य गमनं धात्वर्थः, तन्निरूपितकर्मत्वाद् द्वितीयेति भावः ।

(२) **तदिति** । ज्ञापकत्वमित्यर्थः । ततश्च लक्ष्यलक्षणभावद्योतकत्वाभावेन अनोः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् न गङ्गाया अनु इत्यत्र द्वितीयेति भावः ।

(३) **स्वरूपेणेति** । असीवरणयोर्मध्ये वाराणसी इत्येवं वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि 'प्राक्पश्चिमायता, दक्षिणोत्तरायता वा वाराणसी' इत्येवं प्रश्ने 'अनुगङ्गं वाराणसी' इत्युत्तरवाक्यं प्रयुज्यते । असीवरणामध्यदेशावच्छिन्नगङ्गादैर्घ्यस्य ज्ञातत्वात् तेन वाक्येन

यद्यपि 'पचन्पुरुषः' इतिवत्सिध्यति, तथाऽप्युपायान्तरमिदम् । **समासान्त-श्चेति** । इदमन्त्ये । येनान्यपदार्थेऽव्ययीभाव इति बोद्धव्यम् ।

पक्षे षष्ठीति । अयं भावः—महाविभाषा नैकार्थीभावस्य विकल्पबोधिका, वृत्तिश्चैकार्थीभावे नित्येति येननाप्राप्तिन्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषं बाधेत, यथैकदेशिसमासः षष्ठीतत्पुरुषम्, इति (१)पक्षे तल्लाभाय पुनर्वाग्रहणमिति ।

सङ्ख्येत्यादित्रिसूत्री स्वभावात्समानाधिकरणविषया । **वंश इति** । एकस्वभावः सन्तानप्रबन्धो वंशः । **द्वौ मुनी**—पाणिनिकात्यायनौ । **त्रिमुनि**—**भाष्यकृत्** तौ च । स्वपदार्थप्राधान्ये एवायं समासः । नन्वेवं 'त्रिमुनि व्याकरणम्' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह—**विद्येति** । **अन्ये तु** बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम्, अव्ययीभावे व्याकरणस्य इति, स्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः ।

परे तु विद्यावंशो नाम गुरुशिष्यपरम्परा । न चैतस्य मुनित्रयस्य तत्त्वे मानमस्ति । 'त्रिमुनि व्याकरणस्य' इति यदीष्यते तदेदं तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात्साध्यमित्याहुः । मूलं तु वृत्त्यनुसारेण । किञ्च 'न हि त्रिपुत्रो त्रिपुत्रव्यपदेशं लभते' इति न्यायेन द्विमुनीति व्यवहारासङ्गतिर्बोध्या । जन्मनोदाहरति—**एकविंशतीति** । एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्या इति विग्रहः । वृत्तौ 'तृतीयासप्तम्योः' (२।४।८४) इतिसूत्रस्थ**भाष्य**प्रयोगात्तत्प्रामाण्ये-नोपकादि(२)ष्वनयोः पाठाद् 'यञञोश्च' (२।४।६४) इतिलुगभावो बोध्यः ।

नदीभिश्च (२।१।२०) ॥ अत्र च बहुवचननिर्देशान्न सञ्ज्ञाया ग्रहणं, नापि शब्दस्वरूपस्य । शब्दसञ्ज्ञात्वाच्च । किन्तु नदीत्यर्थग्रहणम् । तेन तद्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः । एतच्च सङ्ख्यासञ्ज्ञासूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम् । **समाहारे चेति** । तत्रैवेत्यर्थः । एवञ्च तदविवक्षायां 'पूर्वकालैक' (२।१।४९) इति समासे 'एकनदीतरः' सिद्धः । अन्यथा समानाधिकरणतत्पुरुषं

तत्सदृशदैर्घ्यवत्त्वज्ञानात् निरुक्तगङ्गादैर्घ्यस्य च दक्षिणोत्तरायतत्वात् वाराणसी दक्षिणोत्तरायतेति ज्ञायते । अर्थात् विशालत्वमन्यादृशमिति गम्यते । ततश्च न काचिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् । (१) **पक्षे इति** । अन्यतरपक्षे षष्ठीतत्पुरुषलाभायेत्यर्थः ।

(२) **अनयोरिति** । 'एकविंशतिभारद्वाजं' 'त्रिपञ्चाशद्गौतमम्' इति तत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् उपकादिषु गोतमभरद्वाजयोः पाठात् वृत्तौ 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुगभावः । समस्तपाठात् विग्रहे लुग् भवत्येव । तेन एकविंशतिर्भरद्वाजा इत्येव विग्रहोयो युक्तः पाठ इति बोध्यम् ।

बाधित्वाऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वापत्तिः । 'अच् प्रत्यन्वव' (५।४।७५) इतियोगविभागसिद्धोऽभियुक्तोक्तः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि ।

इत्यत्र तु न । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्, **भाष्यकृता** तदनुक्तेश्चेति भावः ।

अन्यपदा (२।१।२१) ।। सङ्ख्येति निवृत्तम् । नदीग्रहणमनुवर्त्तते । **सञ्ज्ञाऽनवगमादिति ।** सञ्ज्ञेति कर्मण्यङ् । तेन सञ्ज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः । **नित्यसमास इति ।** तत्सदृश इत्यर्थः । तत्सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभावेन । समासघटकपदानां विग्रहस्त्वस्त्येव । महाविभाषाया असम्बन्धे मानाभावात् । अत एव 'द्वितीयतृतीय' (२।२।३) इति सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणेनोत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वेऽपवादाभावे उत्सर्गाप्रवृत्तिरित्यर्थे ज्ञापिते 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्युदाहृतम् । 'अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न' इति चोक्तं **भाष्ये** । अस्य नित्यत्वे तेन मुक्ते इत्यसङ्गतिः स्पष्टैव । एवमन्यत्रापि बोद्ध्यम् ।

समासान्ताः (५।४।६८) ।। अत्र समासपदं यत्सम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्यपरम्, एवमव्ययीभावादिपदान्यपि तत्पराणि । अत एव 'बहुकुमारीकः' इत्यादौ ह्रस्वो न । 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इत्यत्र **भाष्ये** स्पष्टमेतत, अन्तः' (६।२।९२) इति **सूत्रे भाष्ये** च । एवञ्चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससञ्ज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । न च पूर्वं समासान्ते तत्सन्नियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्ने पूर्वस्य निघाते च कृते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोर्भिन्नत्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवृत्तौ टचश्चित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्येन समासान्तविधौ 'आद्युदात्तश्च' (३।१।३) इत्यस्यासम्बन्धज्ञापनात् । तेन समृद्धा पूर्यस्य समृद्धपुरो राजेत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः । 'द्वित्रिभ्याम्' इति सूत्रस्थं समासे कृते समासान्ता इत्येतत्परं **भाष्यमेकदेश्युक्तिः**, उक्त**भाष्यद्वय**विरोधादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । अन्तशब्दश्चरमावयववाची । स च समुदायान्वयः । अत एव 'उपशरदम्' इत्यत्र 'नाव्ययीभावात्' (२।४।८३) इत्यम 'अव्ययानाम्' (का० वा०) इति टिलोपाभावश्च सिद्धः । पूर्वभागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् ।

यत्तु कैयटेन 'गोस्त्रियोः' (१।२।४८) इति सूत्रे समासपदस्य

समासार्थविग्रहवाक्यस्थोत्तरपदलक्षणोत्तरपदावयवत्वमुक्तम् । तथा सरूपसूत्रे उक्तम्—'उत्तरपदावयवत्वमित्यपि **भाष्यकारस्य** मतम्' इति, तन्न । फलाभावात् । 'द्विपुरी' इत्यादौ स्त्रीत्वस्य लोकतः सिद्धेः । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति **भाष्येण** लिङ्गप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात् । अत एव 'परवल्लिङ्गम्' (२।४।२६) इति सूत्रसत्त्वेऽपि 'द्विनावम्' 'अर्द्धखारम्' इत्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः । 'पञ्चराजम्' इत्यादावपि तत्प्रवृत्त्यापत्तौ 'अकारान्तोत्तरपद' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिश्च ।

'अन्तः' (६।२।९२) इत्यादिसूत्रस्थ**भाष्य**विरुद्धं चोत्तरपदावयवत्वम् । एवं हि तत्र **भाष्यम्**—'समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वा' इति विकल्पे आद्ये 'इदम्प्रथमकाः' इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वाऽन्त्ये 'अनृचः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्युक्त्वा उभयोरपि प्रकरणेन लक्ष्यानुसारात्क्वचिदुत्तरपदान्तस्य क्वचित्समासान्तस्योदात्तत्वम् इति ।

सरूपसूत्रस्थ**भाष्यं** तदनाश्रयणेऽपि योजयितुं शक्यम् । तथाहि—कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे 'ऋक् च ऋक् च ऋचौ' असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति' इति **भाष्यम्** । समासान्तानां समासावयवत्वेऽपि तत्प्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वमिति तद्भावः । न च तस्यानर्थक्येन तदनुक्त्या **भाष्यस्य** न्यूनता । द्वन्द्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् । विशिष्टरूपोपादानाभावेन तत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तेः । भाष्यान्तरं तु तादृशं नोपलभ्यत एवेति (१)दिक् ।

स च समासान्तो 'बहु जस् गोमत् जस्' इत्यर्थवैस्थायामलौकिके वाक्ये सुपः परस्तादेव । ततः पूर्वत्वे तु वाक्यार्थविरोधः । न हि सुब्रहितं समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमेव । न च विशिष्टमेव सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तासहित इतिसिद्धान्तविरोधः । तेषामर्थाभावेन 'परिपूर्णं पदम्' इति तन्मूलभूतन्यायस्यात्र विषयाभावात् । अत एव 'पुंयोगात्' (४।१।४८) इति सूत्रेऽत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्ति**र्भाष्ये** उक्ता ।

---

(१) दिगिति । दिगर्थस्तु उत्तरपदावयवत्वमपि सरूपसूत्रस्थभाष्यसम्मतम् । द्वन्द्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् इति तन्न्यूनत्वपरिहारस्तु न युक्तः । सहविवक्षायामेकशेषप्रवृत्तेः सर्वसम्मतत्वेन समुदितार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितानामेव सरूपाणामेकशेषोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अर्थवत्त्वाभावे च तद्व्याप्यस्य समुदितार्थबोधकत्वस्य सुतरामभावेन तदनुक्त्या तन्न्यूनत्वापरिहारात् । उत्तरपदावयवत्वादेव च 'काक्षः' इत्यत्र अक्षिशब्देन बहुव्रीहौ षच्प्रत्यये तस्योत्तरपदावयवत्वेन अक्षशब्देन ग्रहणात् प्रतिपदोक्तपरि-

किञ्च समासान्तप्रकरणे 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४।१।१) इत्यस्याप्यसम्बन्धः। तस्यामवस्थायां वाक्यस्याप्रातिपदिकत्वात्। तत्र कबुत्पत्तिकाले एव तत्पूर्वभागस्य समाससञ्ज्ञा, विरोधाभावात्। समासान्तस्य च तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणात् 'बहुकुमारीक' इत्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाभावान्न ह्रस्वः। कब् ह्रस्वादन्तरङ्गतरः। तादर्थ्योक्ताच्छब्दम्। 'येषां पदानां समासो, न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत्प्रतीक्षते' इति भाष्येण स्पष्टं तथाऽभिधानात्। तत्राद्यस्य 'तावत्' इत्यस्य कपः प्रथममित्यर्थः। अन्यत् समाससञ्ज्ञारूपं कपा स्वभवनाय कपं पश्यतीत्यर्थः। पूर्वं स्वप्रवृत्तौ हि तदर्थकवाक्याभावेन कप्शास्त्रवैयर्थ्यभिया तद्भवनकालप्रतीक्षा। अन्यथा तदनपेक्षत्वेन कप्प्रतीक्षोक्तिरत्यन्तासङ्गता स्यात्। अत एव 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इति सूत्रभाष्योदाहृते 'बहुचर्मिका' इत्यादावापः सुपः परत्वाभावादित्वसिद्धिरिति दिक्।

अथाव्ययीभावेऽसाधारणसमासान्तानाह—**अव्ययीभावे** (६।३।८१)। अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्त्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकसुबन्तं तदन्ताट्टच्। स च समासार्थविग्रहवाक्यस्यान्तावयव इत्यर्थः। 'राजाहः' (५।४।९१) इत्यतष्टजनुवर्त्तते। अन्नन्तादव्ययीभावादित्यादि तु फलितार्थपरतया कथञ्चिन्नेयम्। अत्र गणे ये झयन्तास्तेषां 'झयः' (५।४।१११) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थः पाठ इति **केचित्**। **प्रत्यक्षमिति**। 'लक्षणेनाभि' (२।१।१४) इति समासः। **परोक्षमिति**। इन्द्रियाजन्यज्ञानम्। विषये त्वर्शआद्यजन्तः प्रयोगः। नन्वत्राव्ययीभावाप्राप्तिरत आह—**सामर्थ्यादिति**।

परस्यौकारेति। परशब्दस्य ओकारान्तादेश इत्यर्थः। एङ् इति पूर्वरूपत्वम्। परस्योकारेति पाठे परस्याक्षिशब्दस्यादेरुकार इत्यर्थः। आद् गुणः।

अर्श आद्यचीति। धर्मपरादिति भावः। अत्र गणसूत्रे परग्रहणं प्रक्षिप्तमिति 'परोक्षे लिट्' (३।२।११५) इतिसूत्रस्थ**भाष्यकैयट**स्वरसः। तत्र हि समासान्तोऽपि निपातनात्साधितः।

भाषायाश्च 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) इतिसूत्रस्थतत्पुरुषग्रहणेनास्मिन् प्रकरणेऽप्रवृत्तेः शेखरादावुक्तत्वेनात्राप्रवृत्तेः 'कापथ्यक्षयोः' (६।२।१०४) इत्यनेन कादेशः सिध्यति,

पूजार्थमिति। वेति वक्तव्ये तत्पूजार्थमपीत्यर्थः। अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य तु स्वरितत्वं नास्त्येव। अत एव 'नदीपौर्णमासी' (५।४।११०) इति सूत्रं नदीशब्देन विशेषाणामग्रहणे शरदादिषु विपाट्शब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमुक्तं सङ्ख्यासञ्ज्ञासूत्रे **भाष्ये** नदीत्यादेर्वैकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव। तत्र झयन्तपाठस्तु प्रपञ्चार्थः। तत्र नदीसञ्ज्ञकस्य न ग्रहणं, पौर्णमास्यादिग्रहणात्। न च 'अशब्दसञ्ज्ञा' इति निषेधात्स्वरूपस्यापि ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम्। लक्ष्यानुसारेण सामर्थ्येन च तस्यात्र त्यागात्। अत एव तत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति प्रामाणिकाः।

इत्यव्ययीभावः।

'अन्तरीपम्' इत्यादौ 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप इत्' (६।३।९७) इत्यनेन ईदादेशश्च सिध्यति। अन्यथाऽनर्थक वाच स्यात्। सामर्थ्यात् तत्प्रवृत्तिकल्पनापेक्षया उत्तरपदावयवत्वकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् इति दिक्।

सर्वदेवमयं देवं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
सद्गुरुं प्रणिपत्याहमखण्डां शान्तिमाश्रये॥
पर्वतीयेन पन्तेन **नित्यानन्देन** धीमता।
शब्देन्दुशेखरस्यायं दीपकः प्रकाशितः॥
बाणाद्रिनवभूवर्षे चैत्रमासे सिते दले।
तृतीयायां शनैर्वारे काश्यां सम्पूर्तिमागतः।
कर्मणाऽनेन भगवान् सीतालक्ष्मणसंयुतः।
श्रीरामः प्रीयतां, कुर्यात् सर्वेषां न सदा **शिवम्**॥

इति श्री**नित्यानन्द**पन्तपर्वतीयविरचिते लघु**शब्देन्दुशेखरदीपके** अव्ययीभावप्रकरणम्।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

शम्।

नवी[illegible] [illegible]काशित दुर्लभ ग्रन्थ

१ श्रीमद्भगवद्गीता (गीत[illegible]) मधुसूदन स[illegible]वती कृत संस्कृत टीका तथा सनातन देव कृत हिन्दी टीका (१९८२) राज संस्करण १५०-०० कार्ड बोर्ड संस्करण १००-००

२ नामलिङ्गानुशासनम् नाम [illegible]शः (कोश)। अमरसिंह कृत। भानुजी दीक्षित (रामाश्रय) [illegible] 'रामाश्रमी' (वाक्यसुधा) संस्कृत टीका तथा हरगोविन्दशास्त्री कृ[illegible] [illegible]भा' (प्रकाश) हि० टीकादि। राज संस्करण २५[illegible] कार्ड बोर्ड संस्करण १५०-००

३ काव्यप्रदीपः। म० म० श्रीगो[illegible] [illegible]ीतः। वैद्यनाथ कृत टीका। पं० दुर्गाप्रसाद तथा वासुदे[illegible] [illegible]मण शास्त्री प[illegible]ीकर सम्पादित- (१९८२) ५०-००

४ वेदान्त[illegible] [illegible]दकवृत्तिः। [illegible] [illegible] वै[illegible]मुनि विरचित। [illegible]१९८२) १५०-००

५ हरविजयम्। राजानक रत्नाकर [illegible]विरचित। [illegible]राजानक अलक कृत टीका स[illegible]ित। पं० दुर्गाप्रसाद [illegible] काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब (१९८२) १००-००

६ चम्पूरामायण। [illegible] भोज कृत १-५ काण्ड तक। लक्ष्मणसूरि कृत [illegible] खण्ड। रामचन्द्रबुधेन्द्र कृ[illegible] टीका। वासुदेव लक्ष्मण शास्त्री पणशीकर सम्पादित। (१९८२) ४०-००

७ भामिनीविलासः (काव्य) जग[illegible] कृत। राधेश्याम मिश्र कृत 'प्रकाश' हिन्दी टीका। अन्योक्ति [illegible]-प्रस्ताविक विलास २५-०० संपूर्ण ६०-००

८ कामसूत्र (काम[illegible]) वात्स्याय[illegible] मुनि कृत। यशोधर कृत 'जयमङ्गला' संस्कृत। [illegible]स्त श[illegible] [illegible]ीकादि (१९८२) १५०-००

९ नारदसंहिता (ज्योतिष)। [illegible] [illegible]त। सान्वय, विमला हिन्दी व्याख्य[illegible] [illegible] [illegible]जन्म मिश्र (१९८२) ६०-००

१० नाट्यशास्त्रम् (न[illegible] [illegible]तमुनि कृत। पं० बटुकनाथ शर्मा एवं बलदेव उपाध्याय सं[illegible] (१९८२) सम्पूर्ण १००-००

११ योगसूत्रम्। (योग[illegible] [illegible] कृत। भोजराज कृत 'राजमार्तण्ड' [illegible]गेश कृत '[illegible] [illegible]जि भट्ट कृत 'वृत्ति' रामानन्द यति कृत 'मणिप्र[illegible]' अनन्[illegible] [illegible]न्द्रिका' तथा सदाशिवेन्द्र सरस्वती कृत 'योगसु[illegible]कर' [illegible] [illegible] हिन्दी भूमिका डा० [illegible]भूलाल गोस्वामी (१९८२) ५०-००

[illegible]स्थान— चौखम्भा संस्कृत संस्थान, पो० बा० ११३९ वाराणसी-१